Б—3

© Георги Марков, 1990 г.
с/о Jusautor, Sofia

Георги Марков

Задочни репортажи за България

ПРОФИЗДАТ
1990

ДУМИ ЗА ГЕОРГИ МАРКОВ

Тази книга, която ти вече разгърна, читателю, отне живота на своя автор преди дванайсет години.

По странно стечение на обстоятелствата покушението срещу Георги Марков съвпада с празничните залпове на шампанското по случай рождения ден на един от неговите герои — Тодор Живков.

Това става в сърцето на Лондон, на две хиляди мили от Люлин и Витоша, следобед на 7 септември 1978 година. Вече девет месеца, откак събраните тук репортажи са излъчени по радио „Свободна Европа". Георги Марков е на работа в българската секция на Би Би Си. Както и друг път, когато е следобедна смяна, така и днес той отскача да зареди с нова монета двучасовия брояч на паркинга. Някъде край автобусната спирка на моста Уотърлу усеща нещо като ужилване в крака. Някакъв човек зад него изпуска чадъра си и се навежда да го вдигне. Георги Марков не вижда лицето му и отминава. Едва по-късно той ще си даде сметка, че е отминал своя убиец.

Всъщност в родината си Георги Марков е мъртъв отдавна. Отдавна не пише, не получава награди, не преиздава. Погребали са го жив, заедно с книгите и пиесите му — общо дванайсет на брой, — някогашните му щедри работодатели и тънки ценители. Поне те смятат така. А ако все пак съществува, съществува като враг, платен родоотстъпник, продажно писателче, женкар и покерджия, бивше галено дете на режима и — защо пък не! — майор от „тайния" щат на Държавна сигурност. Какъв ти майор, полковник! Нали той писа сценария на филма „На всеки километър"? Гешев е негова работа, нали? Димитровска награда щеше да вземе, ако не беше духнал!... Макар че все по-малко са ония, които знаят това. Ония, които помнят трескавата изповед в новелата му „Портретът на моя двойник", самоунижението и погнусата от „Празното пространство", неправдоподобната и убийствена красота на „Жените на Варшава"...

Самият Георги Марков обаче не смята така. Вече седма година, откак неизбродимото житейско море го е изхвърлило на този ветровит и погълнат от себе си остров, който той упорито отказва да приеме за своя родина. И все пак, като че ли е пуснал плахи коренчета. Има двегодишна дъщеря и младата му жена Анабел твърди, че не е виждала по-щастлив баща. Пиесата му „Архангел Михаил" се играе и печели награда на Единбургския театрален фестивал. В съавторство с Дейвид Филипс е написал и издал на английски език алегоричния роман „Достопочтеното шимпанзе". Друг един роман — „Великият покрив" — чака в архива му още от България. Джорджи, както го нарича Анабел, е изпълнен с енергия, крои фантастични планове. С неподозирана лекота и воля е стигнал най-сетне края на изтощителния маратон около „Репортажите". Изрекъл е съдбоносни думи и те не са отишли на вятъра — месеци наред наш високопоставен доброжелател го предупреждава чрез брат му в Италия, че ще бъде убит. Предсказва действието на отровата — висока температура и как ще си мислят, че е болен от грип. Тези натрапчиви пророчества го разяждат повече от самата отрова, но и гъделичкат върха на славолюбивото му писателско перо. Милиони българи са слушали предаванията му! Той е потресен, че все още словото му може да оказва въздействие... Мечтае да стане невидим и да седне някоя нощ с приятели на маса в София. Да направи книга с разкази, където ще опише неописуемите одисеи на свои сънародници-емигранти...

И като Одисей в прегръдките на Калипсо нощем напряга слух да чуе през

бученето на вълните господарските викове на ония, които са си въобразили, че могат да се разпореждат безнаказано в отечеството му.

* * *

Когато има извършено престъпление, а го няма извършителя — търсят се мотивите на престъплението.

Има ли извършено покушение срещу Георги Марков? Да. В дясното му бедро е открита сачма колкото главичка на карфица, която е съдържала силна отрова със забавено действие. Георги Марков умира на единайсети сутринта. Как е бил прострелян — с чадър или с някакво друго приспособление, няма значение. Важното е — защо?

* * *

Своите „Задочни репортажи за България" Георги Марков пише в Англия в продължение на две години. Когато човек заживее извън родината си, той започва неволно да идеализира някои страни от живота в нея така, както старите хора — своята младост. Същевременно се отърсва от редица национални, социални, културни предразсъдъци, погледът му се изостря от постоянното взиране в себе си, оценките му стават резки и крайни, понякога дори обидни за страната, която е бил принуден да напусне и в която не може повече да се върне.

Подобна опасност може би е съществувала и за самия Георги Марков. Неговата интуиция на художник обаче, трезвият му ум и завидният житейски опит, съхранената от ранно детство вяра в народните добродетели са го възпирали да разкрасява или подменя фактите с преднамерени тези.

Ако е рязък, то е, защото рязко се противопоставя на грубо присвоеното от шайка призраци право да представляват и залагат на карта съдбата на нацията. Ако пише с нескрито възхищение за страстни комарджии или шепа побойници от Коньовица, дръзнали да обърнат в бяг блюстители на реда, то е, защото вижда в тях личности, способни да отстояват себе си и святото човешко чувство за независимост. Ако представя образа на Георги Димитров от последния период на живота му по един начин, по друг говори за неговия другар Трайчо Костов.

В края на краищата не всички са длъжни да мислят еднакво.

* * *

За какво всъщност става дума в тази книга?

Става дума за хора, които са предали комунистическите си идеали и под железния благослов на сталинската десница, в името на висши партийни повели и утопично бъдеще, лишават от елементарни права други хора, множат себеподобни, ограждат се с лакеи и копои, гаврят се с националния дух и го покваряват, рушат националната икономика и обзети от чувство за безнаказаност, водят злачното съществуване на американски милиардери.

Става дума за такива явления в тоталитарното общество, като врагоманията и култа, всеобщото подозрение и безличие, партийния патриотизъм и погазването на националните чувства, автоцензурата и доносничеството, разпадането на семейството и експлоатацията на еманципираната жена, вещоманията и чуждопоклонството, проституирането и сводничеството с „разузнавателни" цели, поголовното крадене и бягане от държавата.

Става дума за паразитиращата на гърба на народа симбиоза между власт и култура, когато, за да омилостиви партийното божество, творецът е принуден да принася в жертва съвестта си и дадената му от Бога дарба, да вдъхва живот на мъртви доктрини и да представя действителността такава, каквато искат да я видят покровителите му, като по този начин обезличава и себе си, и хората, за които твори.

Но също така става дума и за българския народ, чиито жилави корени не могат да се унищожат от социалистически химикали; за неговата търпимост към раси и вери и пословичното му хладнокръвие към всякакви божества; за чувството му за реализъм и справедливост, за презрението му към празните приказки и съзнанието, че само той може да си помогне; за природната му мъдрост и спасителния хумор...

И покрай отблъскващите фигури на властолюбиви функционери и литературни сановници, на фанатични партийци и пияни министри, на зловещи майори и вероломни следователи, на келнери и черноборсаджии ти ще стигнеш, читателю, и до Републиката на работниците, където като „остров на старомодната честност" стои директорката Маня Енчева или предизвикателно върши снага пресьорката Любка, където огнярят бай Димитър изкачва с детинско безразсъдство фабричния комин, за да оповести със сирената смъртта на другаря Сталин, а монтьорът Драго води жена си да абортира, защото не иска да създава още един нещастник на тоя свят. Ще срещнеш обзетите от мрачна решителност инженер Узунов и изпълнения с тъжно достойнство учител Пеев. Ще зърнеш милосърдната сестра Мария и далновидния търговец на мебели в Княжево Голдщайн. Докато не започнеш да се превиваш от смях като в самодеен театър на абсурда, през чиято сцена многозначително преминават неподкупни ревизори и двусмислени шапкари, хора без паспорти и хора със зелени мустаци, началници на станции за пречистване на отпадъчни води, честни крадци и крадци на истини, кухи особи с пардесюта от сив габардин и мистериозни касиери, които искат сметката за изиграното човешко доверие...

* * *

„Колко похабени теми, колко опропастени книги!" — ще възкликне свикналият да се самоизтезава в сладострастно боричкане със словото литератор.

И ще е прав. За Георги Марков не е било важно как, а какво ще каже. Измъчвал се е от мисълта, че талантът му няма да е вечен, че няма да има кой да обърне пясъчния часовник на времето. Истините и прозренията, които са зреели в него, вече са ве носели като електричество из въздуха, били са на върха на езиците. Е, шепнели са ги само — с намеци, с недомлъвки, с подмигвания, с озъртания. Стига толкова сме се упражнявали в метафори, алегории, символи. Трябва някой да изрече все пак истината. Без да цепи басма на изящната словесност. Без да приглася на райските птици. Без да приема на хайдушка вяра басните за преходен период, безкористна любов, положителни герои.

Така замислените като серия предавания по радио „Свободна Европа" репортажи започват да се превръщат в остри публицистични статии, критически есета, исторически обзори, документални и хумористични разкази, социологически изследвания, бегли портретни скици, очерци и спомени, литературни анекдоти, миниатюри. Натежават и олекват, изместват се и се наместват, но странно: не се разпадат. И както и да ги погледнеш, откъдето и да ги подхванеш, заемат причудливи, ту строго геометрични, ту неуловими в движението си форми, които неудържимо те привличат и ти ги следиш със затаен дъх.

* * *

С подобна форма и толкова единна, въпреки всичко, книга в нашата литература няма. Но не с това ще остане тя. Мисля, че както и да я определят бъдещите изследователи: с гръмкото — „Енциклопедия на българското общество", с даскалското — „Огледало на социалистическата действителност в България" или с по-простичкото — „Кратка история на една партия, отминала в историята", тя ще остане в народната памет като единственото засега свидетелство за едно време, в което живяха три поколения българи. Това свидетелство тепърва ще придобива силата на документ, чиято достоверност ще се доказва или оспорва. Много мъчителни страници има в него за всички ни и колко уши ще почервенеят от срам, колко показалци ще се размахат, колко подли сърца ще застинат в отмъстително очакване! Вече чувам скърцане на зъби зад тапицирани врати, дружно тракане на пишещи машинки, пълни с оскърбено достойнство открити писма на десетки живи до един мъртъв. Ала чувам и колективните четения по строежи и кръчми, възторжените възклицания и одобрителния кикот, цветистите хвалби, звучните възгласи: „евалла", като да е жив още авторът, безутешното цъкане с езици, удрянето на чаши и виковете: „Ама точно така си беше!", „Тоя е голям мъж, ще знаеш!".

И ще знаем, че оттук насетне не друг, а народът ще решава съдбата на тази книга, че той ще дописва страниците ѝ, защото, ако един човешки живот има край, една човешка книга — никога.

* * *

И все пак днес, когато с такава лекота произнасяме името на Георги Марков, нека не забравяме, че само една жена в България се осмели да го изпише през 1972 г. и заради това бе изключена от Писателския съюз и лишена от правото да чете лекции в Софийския университет. Да отдадем дължимото на ония четирима българи, основатели на фонд „Георги Марков", които сами, още през 1980 г. в Цюрих, имаха дързостта да издадат и съхранят за нас „Репортажите". И да знаем, че тази книга, която ти вече разгърна, читателю, излезе още през 1983 г. в Англия, а година по-късно — и в САЩ.

* * *

Защо да си кривим душите — всеки от нас има грехове. Трябвало е да изкупува някакви грехове навярно и покойният Георги Марков, щом с такава сила е вървял към своите „Репортажи" и към съдбата, която те са му отредили.

И ми се струва, че твърде отрано е започнал да се готви за тях. Бил е съвсем млад, когато заболява от туберкулоза и свиква да гледа истината в очите. Заживява със смъртта и както раслите без родители деца преждевременно се състаряват, така и той започва по-хищно да проумява живота и да се привързва към него. Решава да стане писател със съзнанието, че дните му са преброени и няма право да ги пилее. Лежи по санаториуми сред обречени и равни пред болестта, наблюдава крайни, неприкривани реакции на най-различни характери. Все по-амбициозно тренира сетивата си, паметта, въображението, докато не превръща писането в рефлекс, в инстинкт за самовъзпроизвеждане. И както слабите му дробове го тласкат години наред към спасителния чист въздух, така болезненото му любопитство го отвежда сред диаметрално противоположни житейски пластове. Писателското му „аз" работи и насън и той, колкото и да се е отдавал на работата си, картите, жените, каквито и безразсъдни флиртове да е въртял с хора на висшата и подземната власт, не е преставал нито за миг хладно, пресметливо, безмилостно да смуче отровните сокове на своето време, за да го запечата в творбите си.

Затварям тази книга, читателю, и си мисля: колко наши писатели са в състояние днес с такова постоянство и страст, с документална точност и самоубийствена проницателност да възкресят цяла една епоха; да извършат подобен анализ на обществените ни структури; да разнищят толкова съдбоносни за нацията ни явления и да ги онагледят с живи човешки образи и съдби; с такова достойнство и вяра в българина да произнесат присъдата си за престъпления, които едва сега разкриваме, да жертвуват постове и облаги, да съсипят майките си и бащите си, да обрекат на лишения и страдания собствените си деца и жени?...

Колцина днес обладават подобно мъжество?

Георги Марков го носеше в себе си и плати със своя живот, но спаси душата си.

Георги Борисов

УВОД

Две противоположни желания са ме съпровождали през целия ми път, откакто преди шест години видях за последен път слънчевия гръб на Витоша, до тук, където сега прозорецът ми гледа в тиха лондонска улица. Едното е желанието да забравя всичко, което е било преди — и добро, и лошо. Да захвърля миналото като тежък и ненужен товар, да отсека твърдо и с един замах 40 години от живота си, за да започна от някакво ново начало. Не нова глава, а напълно нова книга, на нов език и с ново съдържание. Винаги ме е привличала идеята за пълното прераждане, което може би е присъщо или на много страдалите, или на много грешилите. Това желание ми казва: „Какъв смисъл имаше да напускаш България, ако ще продължаваш да живееш с това, което е останало зад гърба ти, ако ще заселваш бъдещето с призраците от миналото, ако волните ти и неволни сравнения превърнат настоящия ти живот в литургия за предишния? Ако ще се отдаваш на сантиментални преувеличения по отдавна-отдавна отминала красота, ако ще дириш оправдание на всичко сегашно и бъдещо в миналото?“ Това желание ми повтаря Гьотевата мисъл, че моята родина е там, където ми е най-добре, и ме тласка да се движа из нови страни, да срещам нови хора, да уча нов език, да се опитвам да мисля и живея по нов начин.

А другото желание е това на момчето от приказката за цар Траян с козите уши. Това е трудно удържимият, почти болезнен порив на човек да се изприкаже, да изговори докрай всичко, което годините са натрупали у него, да го излее навън, сякаш то го души, защото принудително е стояло вътре. Желание, което ми казва, че миналото е по-реално от настоящето, защото в него съм се родил и чрез него съм познал себе си, че то е неделима част от тялото и духа, че макар и в друг свят, аз все още непокътнато съм си там — край Витоша. И всичко там е по-живо, по-звучно, по-цветно от това, което е тук, около мен. Желание, което ми заповядва да не отстъпвам моята България на онези случайните хора, които случайно са се родили в нея, случайно живеят там и случайно ще си отидат, защото нито я познават, нито я обичат, нито ги е грижа за нея, защото са слепи и прости слуги на чужда воля и чужда страна. Желание, което ми повелява, че има смисъл да съм тук само ако продължавам да бъда там, че имам привилегията и задължението да разкажа за онзи живот — такъв, какъвто е. Това желание ми сочи умъртвената България, представена от безличието на официалните писания на режима и от отчайващата посредственост на тези, които говорят от нейно име. Както и фалшивата България, представена от неграмотността и пренебрежението на чуждите писания. Всеки път зад нарисуваната картина на безлично съществуване, на лишено от събития съвременно историческо живуркане, зад провинциалното спокойствие на гоголевска заддунайска съветска губерния съзнанието ми протестиращо вижда освен хлестаковци и градоначалници, хора и събития, въплътили по ярък, библейски начин характера на времето, несравнимо по-богати и по-многоцветни от ония, които чуждият господар е поставил на социалистическата витрина.

Това желание ме заклева да разкажа каквото знам, така както е било, за да знае светът, че България не е само красива курортна страна, износ на домати и грозде, суверенна република без никакъв суверенитет, народна демокрация без никаква демокрация, безличен обществен живот, скован от тежка полицейщина, безлично покорство, пропито от древната мъдрост „Срещу ръжен не се рита“, безлична литература и осакатено изкуство. България, за която аз искам да раз-

кажа, е страна на нестихващо кипене, страна, където жестове и думи са многоизмерими, където всичко е съпровождано от своето отрицание, където сила и слабост, любов и омраза, мъдрост и глупост, смелост и страх вървят заедно — отричайки и утвърждавайки се едно друго. Под привидно спокойната повърхност на българското море върви силно и постоянно течение от конфликти, които откликват на най-важните въпроси на нашето време и обхващат всичко — философия, политика, морал, религия. Когато аз неволно сравнявам живота на един обикновен западен гражданин с живота на един обикновен българин, струва ми се, че разликата е толкова голяма, че животът на първия може да се представи с проста детска рисунка, докато животът на българина днес е главозамайваща плетеница от символи, абстракции и натура. Ние сме подложени на въздействието на далеч повече фактори и сили, отколкото западният гражданин може да си въобрази. Ако западният гражданин се стреми да спечели колкото може повече, нашият главен инстинкт е да не загубим и това, което ни е останало.

Днес ние, българите, сме богатият пример за съществуване под похлупак, който не можем да повдигнем, и вече не вярваме, че някой друг може. Ние не вярваме нито в хартата на ООН, нито в международната дипломация и политика, нито в хуманните намерения, нито в сантименталните съчувствия. Ние сме примерът на съществуване без право на избор и понякога се учудваме, че и така може, че и така са съществува, въпреки съзнанието, че сме обречените човеци, чиито сенки са зазидани в стените на нашия затвор. Животът под похлупака няма хоризонтално измерение. Всичко е разположено по вертикална стълба с две посоки — нагоре и надолу. По тази стълба се разиграва безспирен карнавал на властта на човека над човека, върви манифестация от катерене, бутане, удряне и блъскане, на стремглаво изкачване и на насилствено слизане. По тази стълба се плетат заговори, водят се сражения, прегрупират се сили, разпалват се амбиции и първични инстинкти и се гаси всеки пламък на благородство и достойнство. И неспирният лозунг, който милиони високоговорители крещят, е, че всеки се бори за щастието на другите. Всички думи, произнесени под похлупака, непрестанно менят съдържанието си. Лъжа и истина разменят своите стойности с честотата на променливия ток. Ние имаме държавници, които нямат държава, личности, които нямат лица, политици, които нямат политика, магазини, в които не се продава нищо, писатели, които не пишат, избори, в които няма избор, съд, който сам е осъден, кражби, които се наричат привилегии, и привилегии, които се наричат кражби, мачове, за които резултатът се знае, преди да са започнали, и престъпления, които са разкрити, преди да са извършени... Линията на нашето развитие е най-невероятният лабиринт. Ако днес вие сте герой, утре може да сте предател, вдругиден могат да ви обесят, а още по-вдругиден — да ви реабилитират и издигнат паметник. Всеки по стълбата може да върши всичко, което му дойде на ума, без никаква отговорност, но с едно-единствено оправдание — че го е сторил за партията. Под похлупака партията — това е най-реалното и същевременно най-имагинерно понятие. Реално, защото всеки усеща натиска и като силно увеличено атмосферно налягане. Имагинерно, защото никой не е видял лицето ѝ. Затова днес ние сме много повече герои на Кафка, отколкото на дядо Вазов. Макиавели ни е толкова понятен, колкото и Ботев, а театърът на абсурда — това е всекидневният ни живот. Ако за всички хора по света Макбет, крал Лир и Ричард Трети са герои от театралната сцена, у нас, в България, те са гражданите, с които живеем и които взимат най-дейно участие в нашия живот. По софийските улици вие можете да срещнете другаря Калигула, следван на почетно разстояние от другарите Талейран и Фуше, а Остап Бендер наистина командува парада. Ние нямаме настояще, а само минало, което е ужасно, и бъдеще, което е прекрасно. Ако мнозина западни граждани прекарват живота си в продължително общение с кучета и котки, ние живеем в най-тесен контакт с хора, в пълна взаимозависимост, ние съществуваме чрез другите и другите съществуват чрез нас, всеки е

срещу всеки и всеки е с всеки, защото така повелява законът на оцеляването. В тази невероятно тясна близост ние чувстваме топлината на телата си, най-леките тръпки, най-недоловимите движения, свикнахме да четем по лицата си и можем да разговаряме с часове, без да кажем дума. А нашите часове са по-дълги от западните, защото съдържат едно огромно и постоянно очакване. Нашите нощи са по-богати, защото освен с мрак ни даряват и с безсъние. Ако западният гражданин познава множество нюанси на седемте цвята на дъгата, ние познаваме великолепно двата най-конфликтни цвята — черното и бялото — във всичките им преходи.

И затова, когато западните революционерчета крещят за коренна промяна на света, за бъдещ щастлив живот при социализма или комунизма, ние искаме да им кажем: „Елате при нас, под похлупака, елате и живейте вашия щастлив живот!“ Те не знаят съдържанието на думите, които бръщолевят, и се опияняват от инфантилните си фантазии. Ние знаем това съдържание. Платили сме най-висока цена, за да го научим. Ние сме видели как зад красивите лозунги на революцията вървят гладни за власт големи и малки акули, видели сме как първата линия на идеалистите неизбежно се подменя от банда безогледни властолюбци, алчни диктатори, агенти на чужда държава, които, веднъж докопали властта, създават най-потисническата полицейска държава и връщат духовното развитие на народа си поне с няколко века назад. Видели сме как изчезват личностите, как се унищожава човешката индивидуалност, как се корумпира духовен живот на цял народ, за да се сведе до безропотно стадо. Видели сме много от тези най-унижаващи човешкото достойнство манифестации, където нормални хора трябва да аплодират някакъв жалък нещастник, който се е самообявил за полубог и има маха снизходително от висините на своята полицейска недостъпност. Видели сме, че единствената цел в живота на тези другари е да държат със зъби и нокти властта, единствените им интереси са тези на собственото им грандоманско съществуване, единственото щастие, за което се борят, е тяхното собствено щастие и единствената служба, която имат, е да служат на чуждата държава — собственик на похлупака. Те си спомнят, че са българи, или пък забравят, че са българи според текущите нареждания на чуждото външно министерство, което ги е назначило. Те са толкова големи патриоти, че на няколко пъти, попаднали в хаос и безизходица, молят господарите си официално да присъединят България и да я превърнат в поредната губерния.

Но не само за тях искам да говоря. Те са едната страна на медала. Другата е тази, заради която трябва да се пише. Взирайки се назад, виждам време, претъпкано от образи и събития. Стотици лица на обикновени българи, с които ме срещна инженерската ми професия и дългогодишният ми престой по болници и санаториуми. Стотици лица на писатели, актьори, режисьори, обществеици, генерали, министри, висши партийни секретари — горният слой на обществото, където ме заведе писателската ми кариера. Бях облагодетелстван от съдбата да срещна и да работя с богати и интересни личности, които въпреки разяждащата посредственост на режим и атмосфера успяваха да съхранят себе си. Присъствувах на силни явления, където грозотата на епохата се разсичаше от красиви жестове на отделни хора. Можах да наблюдавам вън от себе си и в себе си сложната двойственост на човешките ни отношения, които диалектиката на времето усложни още повече, като че ли ние сме преходното поколение, след което всичко ще се изясни и на земята ще настъпи или рай, или адът.

Пред мен са тъжните очи на бай Иван Матричаря, който казваше: „Когато те боли, започни да правиш нещо с ръцете си, опитай се да създаваш нещо — и ще ти мине.“ Още чувам алтовия глас на Юлия, която ми повтаря: „Това, че някой е подлец и отрепка, не е основание и ние да постъпваме така!“ Виждам лицата на студентите от бригадата при Мальовица, когато ме питаха: „Как съчетавате убежденията си с привилегиите, които ползувате?“ И сатиричното лице на Радой:

„Човек за човека е брат — разбрали бе, гад!“ И налудното изражение на бившия старши лейтенант Б., който плачеше пред мен: „Ти убивал ли си вързан човек? Какво знаеш ти!“ И Христо, който казваше, че единственият начин да се противопоставиш е като при всеки повод обявяваш публично позицията си... И срещата с момичетата-проститутки, събрани за морален разговор в Дирекцията на милицията: „Че то тялото, другарю, не е най-важното, нали?“ ... И среднощната „Шуми Марица“, пята за Вълко Червенков... И разтреперания глас на бай Косьо Кисимов: „Защо не пишете за майка България, брей!“...

Преди да напусна България, трябваше да изгоря дневниците си, водени в продължение на 15 години, но много неща са останали в главата ми свежи и ясни, като че ли са се случили вчера. Подчинявайки се на второто си желание, аз ще се опитам да разкажа за всичко това, защото един ден някому може да е нужно моето свидетелстване.

ЕХО ОТ СТУДЕНТСКИТЕ ГОДИНИ

Решителната и фатална промяна у нас стана през времето на моето студентство. Когато моят випуск постъпи в Политехниката през 1947 година, ние бяхме жители на един свят. Когато завършихме образованието си през 1952 година, ние вече бяхме жители на друг свят. Символично или не, през този период от „господа“ ние станахме „другари“. Кандидатстудентските изпити, през които преминахме, все още отразяваха в голяма степен „буржоазното“ чувство за обективност и справедливост, защото в университетите наистина влизаха най-добре подготвените. Само пет години по-късно вече нямаше и помен от обективна конкурсна система. Настъпи царството на „моя човек“, на връзкаджийството, което и до ден днешен си остава главен метод за подбор на хората и главно качество за постигне на всякакъв личен напредък. Тъкмо в тия пет години беше разрушена вековната стена на народните нравствени скрупули и беше захвърлено завинаги понятието „критерии“.

Но още в самото начало всред нас, новите студенти, се появиха невзрачни лица на млади хора, които не само че не бяха държали никакъв конкурс, но някои от тях дори нямаха завършено средно образование. Те бяха вкарани в университета по силата на някакви тайни и невероятни привилегии. И макар че бяха доста далече от науката, която трябваше да изучават, лицата на тези странни колеги започнаха да придобиват особена важност. Не рядко под връхните им дрехи можеше да се види очертанието на пистолет. Първото чувство, с което те се отнесоха към нас, другите студенти, беше това на необяснима ненавист и постоянно подозрение. Особено силна бе тяхната омраза към всеки по-блестящ студент или пък по-оформена личност. Те отсъствуваха много често от лекции и се събираха на дълги тайни заседания, които често траеха до късно през нощта. Ние виждахме как те ни следяха, как подслушваха разговорите ни и как лицата им ставаха все по-заплашителни. Те бяха организаторите на всякаква обществена проява и издевателствуваха над нас, като ни възлагаха задачи, които нямаха нищо общо с учебния процес. Влачеха ни по митинги, събрания и трудови бригади и изискваха от нас да скандираме техните лозунги. Те бяха тези, които организираха студентските кръжоци за изучаване на партийни пропагандни материали. Учебната подготовка на повечето от тях беше равна на нула, но те взимаха изпитите си по мистериозен начин. Няколко години по-късно, когато сам преподавах на един студентски курс, механиката на това изпитване ми стана ясна. Просто един от заместникминистрите на леката промишленост ми се обади и ми заповяда

да пиша тройка на една безнадеждна студентка, която била „наше дете“.

„НАШИ“ и „ВРАГОВЕ“ — това бяха двете най-важни понятия, които заеха централно място в живота ни през тези години. Започна безмилостно деление на хората, което надвишаваше жестокостта на расистките деления, защото обричаше хора на страдания не за периода на една война, а за цял живот. Както ни бе обяснено, това следваше от Сталиновата формулировка за интензифицирането на класовата борба в преходния период. В страна като България, където никога не е имало изразени класи, нито класови борби, нито пък крещящо социално неравенство, Сталиновата теория доведе до изкуствено раздухване на класов конфликт, който ще си остане един от абсурдите на времето. „Всеки българин ще намери на тавана цървулите на дядо си“ е популярната фраза, която най-точно отразяваше безкласовия характер на нашата страна от онова време. Отначало това дивашко деление на хората се извършваше с онази категоричност, с която се маркира добитъкът за клане. Но ако при добитъка са прилага известен критерий, то при маркирането на хората произволът бе невероятен. Огромен брой невинни хора, дамгосани като врагове, трябваше да платят скъпо и прескъпо. Но ако тогава смятах, че ставаше въпрос за отделни грешки, години по-късно ми стана ясно, че всъщност справедливостта или несправедливостта нямаше никакво значение. Важното беше да се проведе процес на деление, който да всее пълен страх и обърквање във всяко живо същество. Толкова повече че понятието „НАШ“ се оказа силно относително. И за да може човек да остане „НАШ“, трябваше да дава доказателства за това всеки ден. „НАШИ“ И „ВРАГОВЕ“ беше повод за подлагане на жестоко изтезание на цял народ, за разбиване и унищожаване на естествени човешки връзки, за насъскване на всеки срещу всеки. Години по-късно щях да видя документално как съветската държавна сигурност и българската ѝ агентура бяха организирали и поставили на българска сцена тази адска пиеса, написана лично от Йосиф Висарионович Сталин, в която трябваше да играе цял народ.

И когато през 1948—49 година се развихри безогледната вълна на студентските чистки, когато пред вратите на университетите чакаха камионетките на държавна сигурност, за да приберат току-що изключени студенти, на всички ни стана ясно каква наука бяха изучавали през цялото време нашите мрачни колеги. Внезапно и абсурдно се оказа, че най-способните, най-талантливите, най-изявените студенти трябваше да напуснат науките, за които бяха призвани. Никога няма да забравя голямото събрание в аулата, когато се четяха списъците на изключените от студентските организации, което значеше автоматично изключване и от политехниката. Няма да забравя варварската тишина, всред която жертви и оцелели гласуваха с убийствено единодушие „за“. Сега си мисля, че всички ние бяхме толкова уплашени от арестите, побоищата и жестокостите, които заливаха съществуващата цялата страна, че никой не смееше да се обади. И все пак тогава моят колега Павел, който беше един от блестящите математици на курса, с политически „стабилно“ минало, не можа да понесе картината на всеобщото унижение. Той се надигна и сред каменна тишина твърдо каза: „Това, което правите, е позорно. Изключвате най-добрите студенти. За какво е всичко това. Трябва да ви кажа, че ме е срам да бъда повече студент.“ Едва изрекъл последните думи, и някой го предложи да бъде включен в списъка. Всички безмълвно гласуваха. Тази невъздържаност на Павел му струваше три години черна трудовашка работа. Не съм сигурен дали, ако имаше повече като него, нещата щяха да се развият по-иначе. Постъпката на Павел беше рицарска, красива, но една от най-характерните черти на комунистите е тяхната пълна нечувствителност към нравствена красота, към всяка проява на рицарство. Благородният жест, красивата постъпка на противника не възбуждат у тях никакви вълнения. На жеста на рицаря, който хвърля ръкавицата си към своя противник, се отвръща със сопа по главата или камък в тила.

През тази зима — 1948—1949 година, ние, останалите в оределите курсове, бяхме вече „другари“. Нашето другарство се изразяваше в мълчаливо подчинение,

страх, сервилност, участие във всевъзможни масови прояви като: агитки, трудови дни и кръжоци по изучаване биографията на другаря Сталин или пък тази на Георги Димитров. Ние трябваше да произнасяме фрази, в които никой не вярваше, нелепости от рода на „най-гениалният вожд, баща и учител на цялото прогресивно човечество“. Нашата интелектуална индивидуалност бе деградирана до тази на дресирани блеещи овце, но ни бе оставено мъчителното съзнание за положението, в което бяхме. Ние виждахме, че и нашите професори, между които учени с международна известност, хора с голям авторитет, се бяха свили в академичните си черупки и като че страдаха от още по-голям страх. Повечето от тях се преструваха, че са се отдали само на специалните си науки и не се интересуваха от действителността. Други съобразително и бързо приеха новата политическа религия, което стабилизира позициите им. Курсовите и факултетните ръководства на младежката организация имаха по-голяма власт от администрацията. Списъците, които тези ръководства бяха изготвили за изключване на студенти, не бяха тяхно дело. Бяха им донесени от държавна сигурност и партийните комитети. Беше нещо обикновено да се викат отделни студенти в курсовото ръковоство и да се разпитват, за да се изтръгне от тях информация за колеги или преподаватели. Някак естествено се създаде атмосфера на непрекъснато следене, при което и най-дребната неразумност можеше да има решителни последици. Постепенно чувството ни за самозащита се разви до такава степен, че всички малко или много придобихме мрачни лица и през втората половина на следването ни беше вече трудно да ни различат от истинските „другари“. Имаше някаква трагикомична надпревара всеки да се покаже по-католик от папата, за да заличи всякакво съмнение спрямо себе си и семейството си. Беше време, когато всеки упорито диреше по родословното си дърво какви да е факти за антибуржоазна, антимонархическа, антифашистка и прочие проява на някакъв роднина. Беше времето, когато огромен брой хора просто измисляха и фабрикуваха „прогресивни“ биографии. Ако си направите труда днес да прочетете безбройните мемоарни книги, които се издават у нас, вие ще се изумите от милионите подвизи, извършени срещу властта по времето на третото царство. Фабрикуването на героична комунистическа биография стана всеобщо явление, толкова повече че самите членове на Политбюро, генерали, видни ръководители даваха тон в измисляне на несъществуващи свои подвизи. В този лов на героични моменти всичко безкрайно се преувеличаваше, невинни арести за пиянство се превръщаха в политически актове; предаването на една бележка от Пешо за Гошо ставаше опасна дейност на партиен куриер; една петолъчка, надраскана в градския клозет, ставаше равна на залпа на „Аврора“; технически грешки по некадърност ставаха саботажи, а познанството с този или онзи наистина активен комунист ставаше по-скъпо от майчиното мляко. Знам наистина смешни истории за написването на прогресивни автобиографии. Но тъй като настоящето беше по-важно от миналото, развихриха се истински театрални представления. Твърде често те прескачаха мярката и ние се озовавахме в положението на Швейк, който изпълнява заповедите буквално. Когато във вестниците се появи портретът на Маруся Тодорова, която започна да тъче на двадесет или петдесет текстилни стана, някои от моите колежки веднага направиха косите си като нейните. Меките шапки изчезнаха и вместо тях почти всички носеха каскети или „сталинки“. Появи се тенденция за груби, мъжествени обноски, за които се предполагаше, че са пролетарски. На събрания две трети от изказванията на всички съдържаха изрази: „както ни учи другарят Сталин“ или „както казва нашият любим вожд, другарят Димитров“. Често пъти цитатите бяха неверни, но кой дръзваше да прекъсне представлението..., защото това беше борба за оцеляване.

Затвори и концлагери бяха препълнени. Безброй хора минаха през стъргалото на милиционерските участъци, където вилнееше с все сила врагоманията. Всички наши отношения в основата си се изграждаха върху подозрението, че този до теб ти

мисли злото. Роди се и разцъфтя най-ярката национална параноя, че всеки е възможен агент на държавна сигурност. Едва ли има полиция по света, която някога да е всявала по-голям ужас и страх от нашата родна държавна сигурност през тези години. И до ден днешен изразът „човек на Де Се“ предизвиква силна реакция, човек моментално сменя цвета на лицето си. Процъфтя също и доносничеството. Един от най-практикуваните методи от страна на всевъзможните власти беше да се извика някой гражданин и да се върти дотогава, докато каже нещо срещу друг гражданин. След това се повикваше вторият гражданин и му се подсрещу друг гражданин. След това се повикваше вторият гражданин и му се подсказваше казаното от първия, което, тъкмо защото беше невярно, водеше до силна реакция и той „натопяваше“ дълбоко нещастния първи гражданин, който пък, отново повикан, даваше обилен верен и неверен материал срещу втория. Целта на новите властници беше да смразят хората, да ги опълчат един срещу друг. Години след това можех да наблюдавам последователното и педантично прилагане на тази теория на „Разделяй и владей“. Това пък естествено доведе до желанието всеки да бъде човек някому, т. е. всеки да се заслони под крилото на някой силен, като му служи. Защото разделението не беше само долу, в низините, а и горе, по върховете, където се водеше борба на живот и смърт между разните партийни групировки и главно между пристигналите от чужбина съветски агенти начело с Георги Димитров и Вълко Червенков и, от друга страна, местните партийни ръководители. Впоследствие тази борба щеше да приеме различни други форми, но никога нямаше да стихне, защото целта беше никой да не е сигурен, всеки да се бои.

Твърде скоро от наивни и невинни млади хора, свързани с естествени човешки и приятелски връзки, с любов и вяра към хората и света, ние се превърнахме в призраци на подозрението, страха и взаимната омраза, в маркирано станахме в призраци на подозрението, страха и взаимната омраза, в маркирано стадо, където всеки се опитваше да избута съседа си, за да спечели сам няколко мигути повече.

Ние вече бяхме „другари“.

* * *

През лятото на 1948 година всички студенти от нашия факултет се намериха на 45-дневна бригада край Дунава, където правихме тухли. От това време е споменът за първата и най-ярка несправедливост, която впоследствие щеше да стане основен партиен и държавен принцип. Докато ние, обикновените студенти, трябваше да работим по 12 часа на ден с убийствено темпо, партийните другари, които бяха назначени кой знае от кого за командири, се излежаваха по цял ден и играеха волейбол. Имаше някакъв цинизъм в картината на тичащи преуморени студентки, които носеха тежките калъпи за тухли и зад тях, зад мрежата, самодоволните лица на командирите, които си играеха волейбол. Работата бе непосилно тежка и някои от нас платиха със здравето си. Същата есен се озовах в санаториума за туберкулозни студенти край Владая и от това време съм запомнил странната среща с Георги Димитров. Бяха тежки години и много хора умираха от туберкулоза. Но в този студентски санаториум атмосферата бе винаги оптимистична, весела. Вечер всички, които можеха да стават от леглата си, слизаха в хола, където сядаха да играят табла, шах или карти. Главно се играеше бридж на приятелски начала. Комарът бе напълно непознат. Една ранна вечер, датата не помня, но превалваше сняг, в хола се бяхме събрали около 40 студенти и студентки, играчи и кибици, които бяхме заобиколили масите. Всички бяха улисани в игрите, чуваше се обикновената полуглъч, просечена от време на време от кашлица. Внезапно входната врата се отвори. Бях седнал с

лице към вратата и видях да се появява „вождът и учителят на българския народ". С него беше и телохранителят му, който, мисля, се казваше Кольо Моряка. Димитров се спря за миг, огледа се и сякаш беше готов за обичайното шумно посрещане, аплодисменти и скандирания на името му. Дори лицето му бе приело този снизходителен израз на човек, който е свикнал с приветствия. Ала странно, никой дори не повдигна глава от масата, сякаш бе влязъл бай Николай портиерът. Видях, че всички бяха толкова улисани в игрите, че нито един от студентите не забеляза влезлия. Изглежда, че само аз го следях с особено любопитство. Той продължаваше да стои при вратата и сякаш сам не можеше да повярва, че появяването му не бе предизвикало никаква реакция. Човекът, когото пропагандната машина на режима наричаше „най-великия българин", който бе придружаван от нестихващото ехо на собственото му име, който явно сам се смяташе за свръхгерой или полубог, внезапно се сблъска със студено пренебрежение. Ако той беше нормален гражданин, нямаше да му бъде трудно да открие, че хората просто не бяха го видели. Между тях имаше немалко комунисти. Но параноята му се развихри с пълна сила. Забелязах как лицето му смени цвета си, адамовата му ябълка заигра, очите му пламнаха и в следващия миг той нададе пронизителен писклив вик: „Студентииии! Какво е това Монте Карло? Комарджиии! Картаджиии! Срам и позор! Затова ли народът ви е пратил тука! Играете карти с народните париии..."

Той продължаваше да крещи като луд, беше напълно извън себе си и гледайки го, аз си мислех колко нищожен и малък беше този човек, който можеше да изригне с такава омраза и ненавист заради едно наистина невинно пренебрежение. Лицето му трепереше, ръцете му трепереха, цялото му тяло се друсаше. Всички студенти моментално се обърнаха, мнозина скочиха на крака, един с по-голямо самообладание се опита да каже нещо извинително, но лайпцигският лъв ревеше до скъсване на гласа, след което изхвърча навън и тресна вратата. Някои след това казаха, че бил пиян.

Но от този момент студентският санаториум, в който ми бе съдено да прекарам много пъти дълги месеци, беше единственото лечебно заведение в страната, където внасянето на карти за игра бе смятано едва ли не за национално предателство.

Това всъщност беше вторият път, когато видях Георги Димитров отблизо. Първият беше по време на изборите за Велико народно събрание. В този слънчев неделен ден той пристигна при избирателния пункт в старата сграда на княжевското читалище. Видях го, изпъчил рамене, енергично да влиза вътре, придружен от няколко души. После, след около десетина минути, той излезе по невероятен начин, заобиколен от сподвижниците си, които се опитваха да го успокоят, докато той, пламнал от гняв, крещеше думи като „Сволочи! Народни врагове! Фашисти!" и т. н. Махаше с ръце и се заканваше на някой, който бе останал вътре. Какво бе станало? Мнозина възрастни княжевци помнят и разказват тази сцена. Влезлият Димитров е бил посрещнат със ставане на крака и внимание от цялото избирателно бюро.

„Кой тук е застъпникът на опозицията?" — запитал навъсено той.

„Аз, господин Димитров" — обадил се застъпникът Васил, който също от уважение стоял прав. Васил бе студент по архитектура, която не му позволиха да завърши, герой от войната, един от най-честните и смели хора, които Княжево знаеше.

„Ти ли!? — извикал Димитров и леко се олюлял. — „Ти знаеш ли, че си предател! Знаеш ли кому служиш и знаеш ли къде ще отговаряш!" — изведнъж гърлото на „вожда и учителя" се отприщило и той крещял несвързана поредица от най-обидни и невъздържани думи. Очевидно бил много пиян. И тук Васил внезапно повишил глас и строго му казал:

„Господин Димитров, в днешния ден, когато се решава съдбата на България, когато на избирателите не е позволено да пият, как си позволявате вие, кандидатът за народен представител, да влизате тук пиян! Напуснете!"

Напълно загубил контрол върху себе си, Георги Димитров се хвърлил да го удари, но яките княжевски селяни се бяха намесили и той трябвало да напусне. Впоследствие това сблъскване едва не струва живота на Васил. Последваха дълги години на концлагери и затвори, които затриха младостта му.

Но ние, студентите от Политехниката, трябваше наред с науките си да изучаваме биографията на този гост от Москва, да повтаряме празните му фрази и да се чудим какво общо имаше той с нас, с нашия живот, с нашата България. Той, псевдогероят, продукт на целенасочена пропаганда, не можа да издържи срещата с един истински, обикновен български герой. И затова той реагира като отмъстително малко човече, което през целия си живот бе служило някому. Никога нито за миг не бях изпитал каквото и да е положително чувство към този съветски гражданин, от когото всъщност започна трагедията на страната ни. Човек трябва да бъде безкрайно сляп или безкрайно продажен, за да не види, че Димитров въведе у нас съветския стил на управление, където властта е противопоставена на обикновения човек, той бе този, който въведе унизителната ритуалистика на боготворене на вождове, на височайше снизхождение, което дори Наполеон не си е позволявал. Той беше този, който докара черните лимузини и спусна тежки пердета между себе си и обикновените хора, и той беше този, който позволи страната му да бъде непоправимо ограбвана и съсипвана от тия, които го бяха изпратили да я колонизира. Той въведе методи и порядки, за които много поколения българи, дори след десет века, ще четат с онова чувство за срам, с което днес четем за интригантското царство на Борил.

По същото време видях отблизо и Трайчо Костов. Когато го снеха от високите му постове, за известно време той беше директор на Народната библиотека. Парадоксално се говореше, че започнал да превежда романа на Василий Ажаев „Далеч от Москва". Романът се появи по-късно в друг превод. Снетият Трайчо Костов дойде да живее във вилата на Голдщайн, в Княжево, която бе съседна на нашата къща. Виждах го на няколко пъти да се спира и разговаря с дядо ми. Изглеждаше умислен, потиснат, сякаш предчувствуваше какво го чака. Винаги ще мисля, че в движенията му, в гласа му имаше нещо много различно в сравнение с другите членове на Политбюро, които сега ми приличат повече на восъчните фигури на мадам Тисо. Дядо ми се оплакваше от тежкия живот и Трайчо Костов с тъжна усмивка му казваше, че е преходно време, че нещата ще се оправят. Няколко месеца по-късно го обесиха. Години след това очевидци от неговия процес ми разказваха как следователят е биел продължително Трайчо Костов с тънка пръчка по носа...

Докато го съдеха, из цялата страна се разиграваха оргии от събрания и митинги, на които всеки наричаше Трайчо Костов с най-отвратителни имена. По болниците ни вдигаха на крака за събрания, които завършваха с агитки, скандиращи „Смърт! Смърт!" Малко неща до ден днешен са ме изпълвали с по-голям ужас и отвращение от тези оргии на човешката ненавист и низост. И българските вестници, които изляха помийни потоци върху Трайчо Костов, никога не намериха и най-малката доблест да се извинят. Много пъти съм се чудил как човек може да чете тези вестници, когато толкова пъти те бълваха купища от лъжи, измами и заблуди, когато изпращаха невинни хора на смърт, когато пееха хвалебствени химни за най-големи престъпления и боготворяха престъпници. Как може „Работническо дело" да продължава да съществува, когато в броя му от 21 декември 1949 година името на Сталин е споменато над 300 пъти?...

Но онова, което ме порази тогава, беше освирепяването на нашите другари, „активистите". Имаше толкова граждани, които предлагаха какви ли не жестоки наказания за човека, когото година преди това боготворяха. Имах чувството, че бясната омраза срещу Трайчо беше тяхна лична органична необходи-

мост. те имаха тази нужда да мразят и Сталин я удовлетворяваше. Когато беше съобщена новината за обесването му, имаше хора, които започнаха да танцуват. Един невзрачен лекар, който след година щеше да се издигне до шеф на правителствената болница, вървеше по коридора на санаториума и казваше, че това бил най-щастливият ден в живота му. Това не беше фанатична лудост, а необходимост, командвана от угоднически инстинкт. Защото, забележете, всички тия другари мразеха Трайчо Костов ПУБЛИЧНО. Мразеха го, когато други можеха да ги видят и чуят. Мразеха го, защото тази омраза се заплащаше богато, възнаграждаваше се като подвиг. Не мислете, че те, в огромното си мнозинство, вярваха във вината му. Ако някой от тия пълни с омраза хора твърди, че е повярвал — или е бил безкрайно тъп, или пък просто лъже. Виждах ясно, че те знаеха, че Трайчо е невинен, но сякаш имаше лудо надпреварване всеки да излъже всекиго, че Трайчо е виновен.

Врагоманията се развихряше с убийствена сила. Може би мнозина се опияняваха от нея, защото тя освобождаваше въпросните човеци от всякакви човешки задръжки. Нека поне днес не се лъжем, като удобно виним за всичко Сталин. Трагичната истина е, че Сталин не беше сам, че Сталин никога нямаше и да съществува, ако не бяха сталинчетата, хилядите и хиляди негови последователи, безименни злодеи!

Историци и психолози ще кажат, че връзката е взаимна, а пък аз вярвам, че не Сталин създаде тях (както мнозина смятат), а че те създадоха Сталин и чрез него дадоха най-съвременното име на злото — сталинизма. Ако трябва да дам една точна характеристика на Сталинчето от мое време, ще кажа: това беше мъничко, енергично, амбициозно, злобно самотно същество, за което командуването, малтретирането, заплашването и тероризирането на други човешки същества бе психопатологична необходимост. Сталинчето искаше да бъде забелязано, че съществува, искаше светът да го види, да го чуе и някак да му се поклони. И тъй като обикновено му липсваха способности да бъде добър земеделец, шивач, стругар, артист, тъй като му липсваха способности да бъде обикновен трудещ се човек, у него се бяха напластили завист и омраза към всички, които притежаваха тези способности, към добрия, човечен, хармоничен свят на толерантността и любовта, в който нямаше място за бесове. За нашите български сталинчета революцията не е била никога нищо друго освен удобен претекст за пускане в действие на струята от низши страсти и инстинкти, на дяволско удовлетворение, на болезнен комплекс за малоценност. Брутално физическо смазване на чуждата воля се превръщаше в триумф на собствено превъзходство. Партията, социализмът и комунизмът бяха оправданието. И всред тази глутница ние трябваше да живеем и да вярваме в човека.

* * *

Не зная друга политическа религия, която да е въздействувала така силно върху низките човешки инстинкти и страсти и да е поощрявала така всестранно човешките пороци, както прави това комунистическата идеология. Настъпиха времена, когато се искаше човек да изяви себе си единствено чрез правене на зло, което се оправдаваше като диалектическа необходимост на партията. И тъкмо в правенето на това зло, в причиняването на болки и страдания на другите, някои хора у нас разбраха, че могат да изпъкнат в живота на обществото, да се издигнат, може би и да получат място в историята. Познавам един висш офицер от Държавна сигурност, който преди това бе живял като дребен

служащ в горско стопанство и който в нормално общество едва ли би напуснал горското стопанство. Ала постъпването му в милицията, дългата серия от арести, разпити, инквизиции и изтръгнати показания го бяха изтласкали до най-властен пост. В драматична изповед пред мен веднъж той каза, че кариерата му започнала от момента, когато е бил изпратен да арестува най-близкия си приятел, в чиято невинност той бил абсолютно убеден. (По-късно аз ще възпроизведа неговия разказ.) Познавам не един и двама граждани, които направиха партийни и държавни кариери и се издигнаха до места, до които никога нямаше да достигнат в свободен свят — изключително чрез демонично фабрикуване на зло за всеки, който бе застанал на пътя им. Способността да се прави зло се оказа най-благодатният талант на комунистическата епоха, тъй като това ЗЛО при всички случаи се оказваше ДОБРО за политиката на партията. Образно казано, на хората не бе разрешено да си подават ръка и помагат един другиму, но им се даваха всички възможности да си нанасят взаимно жестоки удари. Когато говорим за врагоманията, която вилнееше из всички сфери на нашето общество и се превърна в основен елемент на комунистическата душевност, не бива да забравяме, че не само партията, но и мнозина граждани имаха нужда от нея. Те се самооткриваха чрез нея, получаваха смисъл в живота си, живееха, за да търсят, мразят и се борят срещу врагове, сякаш съществуването на врага ставаше гаранция за собственото съществуване. Действията срещу врага бяха действия за утвърждаване на себе си. Печелеше се по две линии: по линията на партийното признание и по линията на собственото самочувствие и удовлетворение. Затова врагоманията действуваше като мощно духало за разпалване докрай на дяволски чувства и амбиции, които иначе биха останали затворени в студеното мълчание на неоткрити човешки вглиша. Ако през вековете хората са чувствували необходимост от съществуването на Бог, Цар, водач, в наше време много хора чувствуваха необходимостта от Враг. Нищо друго не е по-необходимо за живота на едно комунистическо общество от съществуването на Враг. И фразата на Волтер, че ако нямало Бог, трябвало да се измисли, намираше пълно приложение в нашето общество за необходимостта от врага. Без този Враг идеология, партия и режим се превръщаха в нелепа безсмислица. Чрез Врага всичко намираше някакво оправдание. Чрез Врага се оправдаваше държавният терор и всяко насилие, чрез Врага се извиняваха огромни провали и грешки на некадърни ръководители, чрез Врага се обясняваха икономически неуспехи... и нещо съвсем цинично — чрез Врага се защитаваше необходимостта от привилегии за върхушката. Този огромен, страшен, подъл, постоянен, неуморим, всестранен ВРАГ бе разковничето, чрез което комунистическият режим съществуваше. По-голямата част от цялата обществена дейност у нас по онова време беше срещу разни врагове. Всички тайни и явни събрания и заседания на партийни организации или отделни групи партийци бяха насочени срещу някакъв враг, министерски или директорски съвети се превръщаха на щабове за борба с врага, цялата атмосфера у нас беше напрегната от безспирна война срещу Врага.

Винаги ще помня една случка от малко по-късен период, която обаче сумира чернилката на цялото онова време и двете лица на врагоманията — общественото и личното.

Мисля, че беше през 1958 година. Двамата с моя приятел К. се редяхме на опашка за хляб пред една хлебарница до трамвайната спирка в Княжево. Всичко беше спокойно и нормално. Хлебарят извади хляба и ние, около двадесетина души, започнахме да се придвижваме напред. В този момент отнякъде се появи един майор, за който по-късно научих, че е от казармите в Горна баня. Трябва да имаше 37—38 години, с червендалесто лице и тъмни очи, и се движеше с подчертана самоувереност, като удряше ботушите си с малка пръчка. Вместо да се нареди на опашката, другарят майор се опита да пререди, без дори да си направи труда да поиска позволение. Хората отпред явно бяха уплашени от вида му и

покорно се отдръпнаха, за да му сторят път. Но К. съвсем не можеше да приеме този триумф на нахалство, изтича напред и застана между майора и хляба.

„На опашката, ако обичате!“ — каза му той.

В първата секунда онзи се учуди, че някой е посмял да му се противопостави, после лицето му пламна и той извика:

„Ти ли ще ми кажеш, бе!“

„Вместо да дадете пример на хората за ред, вие се държите невъзможно!“ — твърдо отвърна К.

После хората от опашката се окуражиха и всички започнаха да подвикват на майора, който, като видя, че няма да бъде пуснат, побесня.

„Аз ще ти дам да разбереш кой съм аз!“ — извика той на К. обърна се и бързо закрачи по главната улица. Хората си отдъхнаха, настъпи приятно оживление, сякаш всеки бе спечелил победа. Но тия, които все още бяхме там, настръхнахме, когато видяхме след минута-две майорът да се завръща с двама униформени милиционери.

„Тоя!“ — и той посочи К.

Почти всички на опашката се опитахме да обясним на органите на властта какво бе станало и че ако някой заслужаваше порицание, това беше другарят майор. Но милиционерите, без да ни слушат, грабнаха К. и придружени от майора, който ни гледаше с победоносен гняв, отминаха към участъка.

Обадих се веднага на родителите на К., баща му се разтича, но не можа да направи нищо през този ден. К. остана в княжевския участък и през нощта. Пуснаха го едва следващата вечер. Когато се появи у нас, лицето му бе неузнаваемо. Цялото бе покрито със сини петна и два от предните му зъби бяха избити.

Той ми разказа, че когато го вкарали в участъка, майорът и един от милиционерските офицери в участъка, който явно бил приятел на военния, го проснали на пода и му нанесли жесток побой.

„Няма да ми даваш хляб! На мене ли бе? На мене ли!“ — викал майорът комунист и ритал нещастния ми приятел.

Но с това се свършило само първото действие. Привечер го завели при самия началник на участъка, който, ако не ме лъже паметта, се казваше подполковник Балабанов. Той мълчаливо изслушал разказа на моя приятел за цялата случка и даже си давал вид, че му съчувствува.

„Ако ти наистина си наш, явно майорът е сбъркал — казал началникът на участъка и внезапно запитал: — Но ти наш ли си?“

Моят приятел не знаел какво да отговори, а началникът добавил:

„Каквото и да кажеш, ще трябва да се докаже.“

После многозначително го изгледал и казал:

„Кажи ми сега имената на приятелите си!“

К. внимателно споменал няколко имена на приятели, които биха имали известна политическа тежест.

„А сега кажи ми кои са враговете ти?“ — запитал началникът.

К. се замислил и след малко отвърнал:

„Не знам. Мисля, че нямам врагове.“

„Нямаш врагове! — повишил глас онзи. — Искаш да кажеш, че никой не те мрази и ти никого не мразиш?“

„Доколкото аз знам, никой.“

„Лъжеш!“ — извикал внезапно ядосан подполковникът и станал от стола си: Що за човек си ти, щом нямаш врагове? Ти не си наш младеж, ти не си наш гражданин, щом нямаш врагове! Ние всички сме заобиколени с врагове, той, човекът, твърди, че нямал никакви! Къде живееш ти? На коя планета си?“

После началникът на участъка произнесъл горе-долу следната декларация:

„Този, който не мрази, не е наш! Защото не може да се живее, без да се мрази! Не може един наш гражданин да няма отношение към враговете! Още

Ботев е казал „Силно да любиш и мразиш!“. И ако ти наистина не знаеш да мразиш, ние ще те научим! Бързо ще те научим!“

И те наистина бързо го научиха. На К. било предложено да го пуснат при условие, че стане таен доносчик и информира милицията редовно за това, което чува наоколо. Просто за да се отърве, той подписал всевъзможни клетвени декларации, че ще им служи. След този инцидент той преживя дълга нервна треска и непрекъснато ми повтаряше, че не желае да живее повече в България. Накрая избяга.

Но онова, което ме порази още тогава и което запомних завинаги, беше тази дяволска декларация на подполковника от милицията, че „Ти не си никакъв човек, ако не мразиш!“. Без дори да иска, този служител на народната власт формулираше най-точно цялата основна нравствена концепция на маркс-ленин-сталинската идеология. Омразата беше главният двигател, моторът на отношенията партия-човек, държава-човек, човек-човек. Само няколко години бяха достатъчни за тези професори по омраза, за да превърнат омразата и страха в главните чувства на епохата.

Погледнете който и да е вестник от онова време, прочетете коя да е реч, взрете се в какви да е отношения в служби, предприятия, стопанство, училище, университети — вие неизбежно ще откриете зеленилото на омразата. От нас, студентите, в онзи период се искаше всеки ден да мразим Никола Петков, Трайчо Костов, Тито, Франко, Чанг Кай Ши, американския империализъм, германския реваншизъм, югославския ревизионизъм, черното фашистко минало, църквата и поповете, буржоазните остатъци, невъзвръщенците и така нататък. А фактически тази абстрактна омраза добиваше конкретни форми: да мразиш колегата си, защото е по-способен от тебе, да мразиш приятеля си, защото е по-харесван от тебе, да мразиш началника си, загдето е над тебе, и да мразиш подчинения си, защото подозираш, че иска да ти вземе мястото, да мразиш зарзаватчията и хлебаря, загдето не са ти запазили нещо под тезгяха, да мразиш властния роднина Хикс, загдето не иска да ти извади паспорт за чужбина, да мразиш жена си, загдето иска да има свой живот, да мразиш децата си, загдето не те слушат... и накрая да мразиш себе си, загдето не си станал това, което си искал да бъдеш.

Омразата у нас не оставаше само някакво декларирано или не чувство, а твърде често се трансформираше в силни действия, които културният западен свят нарича с мекото име НАСИЛИЯ. По-точното име е ТЕРОР. Струва ми се, че няма по-тясна връзка на този свят от тая между омраза и терор, и тъй като и двете имаха нужда от врагове, то когато враговете се свършваха, трябваше да се измислят. По принцип всеки можеше да бъде враг, абсолютно всеки български гражданин беше сторил нещо, макар и най-невинно, за да бъде обявен за враг в даден момент. Ако никога нищо не бе сторил, то това беше още по-голямо основание да бъде третиран като враг. Сигурен съм, че ако един ден по някакъв начин враговете се свършат и няма начини да се измислят, тогава хората като въпросния подполковник ще измрат, защото няма да има за какво да живеят.

Трябва да кажа, че не си спомням нищо светло от цялата ми студентска младост. Не помня нито един хубав момент, който да не е бил безобразно деформиран от някакви страхове или пък атакуван от нечия омраза. Властта на нашите мрачни колеги натрапници се разширяваше непрекъснато. От университета тя премина в домовете ни, в частния ни живот и дори в интимните ни мисли и чувства. Пази Боже да не дойдете на бригада или на трудов ден, или на каква да е акция, или просто на събрание или кръжок. Пази Боже да дружите с хора, които са смятани за врагове, или пък да се държите по-свободно с приятелите си, или пък да разказвате вицове. Нашите отношения, нашите разговори бяха осакатени. Всичко беше придружавано от неизбежна черна въпросителна, която превръщаше опитите ни за искреност в гавра. Ние свикнахме да се лъжем един друг в очите, да говорим с дежурни фрази и да се стараем да им предадем онова

двусмислие, което да намери съответния отклик у по-досетлив събеседник. „Когато кажеш нещо, винаги оставяй зад себе си отворена вратичка, за да се измъкнеш, ако трябва.“ Това бе и още е принцип. Ние бяхме заставени да се подчиняваме на обстоятелствата и затова не бяхме честни в подчинението си. Гласувахме резолюции, под които никога честно не бихме се подписали, четяхме вестници, без въобще да четем, понеже не им вярвахме нито дума, и разговаряхме със завидното умение да не кажем нищо. Ние толкова се стараехме да скрием от другите нашата собствена истина, че понякога я скривахме дори и от себе си.

КУЛТЪТ

Една от характерните черти на нашия народ, която най-много уважавам, е критичното му и хладнокръвно отношение спрямо всякакъв вид божества. Проследявайки цялата ни история, можем да кажем, че боготворенето на хора и събития съвсем не е българска слабост. В това отношение българският народ е показал повече мъдрост, интелигентност и реалистично чувство, отколкото много други народи и особено руският, при който боготворството е сякаш в кръвта на хората. Човек трудно може да си представи истински българин да коленичи отвъд Кремълската стена, да удари главата си в плочите, да простре ръце напред и да извика истерично „Батюшка Царю“ или „Батюшка Сталин, ти си всичко, аз съм нищо!“ Боготворенето на друго човешко същество, без значение кое е то и какви са неговите заслуги, винаги е предизвиквало тази усмивка на скептицизъм и известно снизхождение у нашите българи. Вероятно всеки от тях е усещал, че това е в някаква степен унизително, че е отрицание на себе си, че е подигравка с ум и интелигентност. За мен поне изглежда, че боготворството е силно свързано с примитивността и неграмотността на широки човешки маси, живеещи далеч от цивилизацията. От друга страна, то може би е източник на сила и надежда за слаби човешки същества, които нямат необходимото самочувствие и доверие в собствените си качества.

И затова, когато говорим за боготворене на хора, или както му казват сега у нас — за „култ към личността“, трябва категорично да запишем това явление като заслуга единствено на комунистическата власт, като изкуствено създаден феномен, който никога не е имал никакви корени в нашата история. Народ, който е създал богомилството, великото учение на съмнението, народ, който винаги се е съмнявал във всичко, от Бога до пъдаря, който инстинктивно е смятал себе си за равностойна и равноправна рожба на природата, който се е прекланял единствено за да се самосъхрани, едва ли някога доброволно от чисто сърце би приел да коленичи пред гипсовия барелеф на някакъв човешки мегаломан.

Култът към личността в България пристигна със самолета, с който дойде Георги Димитров. Никога преди това нашата страна не е била свидетел на такъв вулгарен маскарад на човешкото унижение. На изграждането и насаждането на култа трябва да се гледа изключително като на част от общото насилие, духовно и физическо, с което се целеше сриването на самостоятелността, човешкото достойнство и самоуважението на всеки отделен българин. Култът за огромното мнозинство от нашия народ (с изключение на шепа партийни фанатици) не бе израз на фанатична почит или страстна вяра, или безкрайна привързаност, а на СТРАХ. За много хора произнасянето на думите „нашият любим учител и вожд, бащата на цялото прогресивно човечество, другарят Сталин“ беше нещо като ваксина срещу терора.

Спомням си колко изумен бях по онова време, когато се появиха първите

атрибути на нахлуващия култ, съветско производство. Най-напред бяха агитките, които скандираха до премаляване „Сталин—Тито—Димитров“. После Тито беше изваден от обращение. Свидетел съм бил на нескончаемо реване „Сталин—Сталин—Сталин!“. Това маршируване на човешките гласове винаги бе организирано, никога не бе спонтанно. Нормално сигналът се даваше от група партийни агитатори и агенти на Държавна сигурност. Впоследствие чувството за гавра изпреварваше сигнала. Един от моите колеги в Политехниката винаги скачаше пръв и скандираше съответното име, като увличаше партийната маса да реве всеки две минути. Пред очите ми е едно представление при закриването на сезона на Народния театър. Играеше се пиесата „Подвигът“. Малко преди вдигането на завесата в царската ложа влезе Вълко Червенков, който по това време бе и Цар, и Бог. Цялата публика в театъра скочи на крака и започна неспирно скандиране „Чер-вен-ков, Чер-вен-ков“... Огледах хората около мен. Те бяха с интелигентни лица, повечето редовни театрални зрители, малко или много далеч от сивата униформа на партийните лица. И тогава внезапно долових това чувство, че те триумфираха в усилието си да боготворят човека, когото всъщност дълбоко ненавиждаха, че в действителност гласовете им крещяха най-противни и презрени слова, че скандирането на името на диктатора имаше точно обратния смисъл. Те бяха принудени от живота да вземат участие в този цирк и участвуваха с прекалеността на клоуни. А онзи горе приемаше това с височайше снизхождение. След това приятел ми каза:

„Ама му ревнах едно „Червенков“, та му хвръкна шапката!“

Другият ритуал на култа у нас беше цитатничеството. Цитираше се до посиняване. Не си спомням събрание или заседание, на което всяка минута някой да не произнесе златното клише „Както казва другарят Сталин... или Димитров... или Червенков“... Впоследствие започна да се появява името на Ленин, а днес, като чета българските вестници, виждам, че нещата много не са се изменили, защото е „както ни учи другарят Живков“.

Цитатничеството трябваше също да се приеме като доказателство за вярност. И знам толкова много хора, които, за да останат в университета или за да получат работа, биха се съгласили да повтарят цял живот „Както каза другарят...“ Същевременно вървеше и другият поток — на гаврата. Той беше особено добре регистриран в кандидатстудентските писмени работи, където поголовно се цитираха несъществуващи цитати или пък се цитираха в такъв двусмислен или многосмислен порядък, че всичко се превръщаше на явна подигравка. Много често това, което „другарят“ бе казал, си беше — по критерия на нормалното човешко мислене — чиста глупост. Понякога ми се иска да направя каталог от пълни безсмислици, от мегаломански фрази, от ужасно неинтелигентни изрази на всички тия бивши и днешни божества. Но пък си мисля, че режимът съзнателно настояваше да повтаряме глупости, просто за да убие и последната съпротива на собственото достойнство.

Една от най-пошлите изяви на култа към личността бяха т. нар. „червени кътове“. Всяко учреждение, всяко предприятие, а също и в домовете на по-фанатизирани партийци човек можеше да види неизбежно ъгъл, покрит с червен плат, пред който стоеше малък бюст на Сталин, Димитров, Ленин... според случая. Понякога всички светци бяха заедно. Когато нямаше бюстове, слагаха се барелефи или пък просто портрети. Отгоре на „червения кът“ винаги имаше някакъв лозунг. Това бяха своего рода комунистически олтари на култа, които впоследствие постепенно потъваха в дълбок прах. Но аз зная маса псевдохудожници, които направиха огромни състояния, произвеждайки барелефи или бюстове. Имаше забавни истории за учреждения, които се запасяваха с бюстове. Днес „червеният кът“ продължава да съществува на много места, като монополът се държи от бюста на Ленин.

Но може би най-унизителната и античовешка проява на култа бяха мани-

фестациите, които и до днес продължават, макар и в значително по-скромен вид.Те също са изключителна рожба на режима. Всеки по-възрастен български гражданин помни, че явления от подобен мащаб бяха непознати на нашия народ преди 1944 година. Военният парад на Гергьовден или молебенът на Богоявление бяха хиляди пъти по-скромни събития от честването например на Първи май. Много пъти съм се питал каква беше целта на всички тези помпозни партийни карнавали? Не представляваха ли те един добре организиран ритуал, чрез който се целеше потискането, обезобразяването и унищожаването на естествения инстинкт на всекиго да бъде като себе си. Може би има известно сходство с религиозните ритуали. Но ако при една религия човек трябва да се прекланя пред духовния образ на доброто, на любовта към ближния, на стремежа към праведен и възвишен живот, то в случая с комунистическата религия работите са съвсем различни. Вие трябва да се строите в редица, да заемете своето място в стадото, след това заедно със стотици хиляди същества като вас да преминете покрай някаква далечна и висока трибуна, да се обърнете към нея, да си свалите шапката и да размахате за поздрав ръка, като лицето ви произведе възможно най-угодната усмивка. Вие трябва като дресирана маймуна да се преклоните пред други човешки същества, които най-често не ви превишават с нищо, освен с властта, която имат и която са взели, без да ви питат. Водачът на вашата група ще ви накара да скандирате името на съществото, застанало в центъра на трибуната, което уморено и отегчено от четири- или петчасовото шествие на човешки стада пред него, дори не ви забелязва. От всички страни ви ограждат портрети на хора, които поне по биология са като вас, които вие лично не познавате, нито сте убеден в техните качества, но вие трябва да им се поклоните така, както не сте се кланяли на майка си и баща си. И точно този поклон е смъртта на вашето достойнство, на съзнанието, че сте равностойно и равноправно човешко същество, а не животно или роб. Да признаеш и цениш качествата на едного или другиго е нещо в реда на нормалните човешки отношения, но да паднеш на колене пред някого и да скимтиш името му, това е отрицание на всичко, което си ти. Аз посочвам само този момент — на унижението, което е някакъв вид смърт. И това е главният удар, който култът към личността нанесе и продължава да нанася върху душевността на нашия народ. Основният лозунг на култа винаги е бил: „Аз съм всичко, вие сте нищо“.

Една от най-трагикомичните прояви на култа към личността бяха наименованията на улици, градове, села, фабрики, болници, училища и дори планински върхове. Смешното беше, че те получиха имена на живи партийни ръководители. Нямаше български град без улица „Сталин“ или без улица „Георги Димитров“. От чужбина бяха увековечени имената на Молотов, Тито, Георгиу Деж, Клемент Готвалд, Толбухин, Калинин и други. А членовете на нашето Политбюро се състезаваха да раздават имената си навред. Спомням си, че карах стаж в завод на гара Костенец, който се казваше „Антон Югов“, посетих фабрика на име „Цола Драгойчева“, вървях по улица „Вълко Червенков“. Маса обекти носеха имена на живите още Георги Дамянов, Димитър Ганев, Васил Коларов и така нататък. След това се оказа, че някои от другарите не бяха толкова достойни или пък преминаха като Тито извън лагера и ставаха смешни смени на имена, докато накрая решиха, че трябва да се слагат само имена на мъртви вождове.

Култът, разбира се, имаше своя йерархия, която се определяше от партията и се спазваше стриктно. Все пак имаше спорове дали образът на Сталин ще е пред този на Ленин, докато Маркс се приемаше за неизбежно първия и най-великия. Но по-забавна беше борбата при разпределянето на допълнителните и второстепенни места на тези самопровъзгласили се партийни олимпийци. Водеха се истински войни за реда в портретната галерия на Политбюро, докато накрая надделя азбучният ред. Комунистическата култовщина винаги е била израз на двупосочна неинтелигентност.

Ако отдолу отправяха фанатични погледи шепа бедни, осакатени човешки същества с партийни билети, за които партията се отъждествяваше с вожда, и ако чувството на вяра и привързаност към този вожд идваше само за да запълни тясното пространство на един ограничен и празен живот, ако той удовлетворяваше инстинкта за служене и сервилност, то какво да кажем за тези отгоре? Много пъти, наблюдавайки отблизо всички тия самопроизвели се светци, съм се питал дали те взимат на сериозно цялата тази комедия? Дали вярват, че са изключителни представители на човешкия род, та трябва човек да им се кланя като на божества? За съжаление, отговорът е ДА. По своя характер всички тия партийни херцози, маркизи и барони бяха и са посредствени хора, често пъти с интелигентност под средното равнище в страната. Те бяха заели тези места по ироничната игра на случайностите, но нямаха необходимия ум, за да оценят това, а приписваха положението си на своята изключителност. Те си вярваха, че са нещо повече от обикновените хора, и настояваха да бъдат смятани за повече. Така може да си обясните цялата им недостъпност, цялото им нетърпимо понякога позьорство, ограждането с раболепни слуги, насърчаването на всякакъв вид поклонничество към тях и непрестанната демонстрация, че всичко едва ли не зависи от тях. Прибавете в картината и факта, че те издаваха официално български календар, в който бяха наблъскали рожденте си дати, по-важните събития от живота си, внушавайки си по този начин, че са изместили напълно свети Илия или свети Никола, или свети Димитър. Ние четяхме в тия календари „роден другарят Райко Дамянов... или роден другарят Добри Терпешев“.

Тъкмо провеждането и налагането на култа към себе си беше доказателство за отблъскващата им посредственост. Нито един от тях не беше личност. А когато паднеха от власт и тръгнеха между хората, всеки се чудеше, че човекът всъщност бил много прост. Мнозина помнят какви посмешища бяха Добри Терпешев, Антон Югов, Райко Дамянов, Ангел Панев с техните примадонски номера на хора, които искаха да бъдат всичко велико.

ПОРАЖЕНИЯТА НА КУЛТА

Много пъти съм си мислил, че едно нещо трябва да се признае на съвременните източноевропейски режими: фантастичната им способност да поощряват, развиват и усъвършенствуват лошото у човека. Едва ли някога преди хората са били свидетели на по-съвършена и по-ефектна методология за освобождаване на човека от всякакви нравствени задръжки, от чувство за отговорност и превръщането му в постоянен инкубатор на злина. Никой преди не е предлагал такава съвършена школа за създаване на черни души. И пак всичко започна с насаждането на култопоклонничество, на преклонение и боготворене на хора, които отъждествяваха сами себе си с партията, страната, света и дори смисъла да се живее. Веднъж щом като изплашеният и тероризиран човек е доведен до състояние да падне на колене и да извика „Ти си всичко, аз съм нищо!“, самият факт на самоотхвърлянето, на самооплюването не само спасява от терора, но и внезапно открива хоризонтите на нов, странен вид свобода. Отрекли независимостта, силата и красотата на собствения си ум и собствения си характер и попаднали в мъртвото течение на култаджийската власт, хората получават свободата да не мислят, да не разбират, да не възразяват, да не протестират, а да приемат всичко като предопределена даденост. Дотогава, докато пеят „Осанна“ на вожда, те са свободни от отговорности за това, което вършат, дотогава, докато следват пар-

тийната линия, те притежават доживотни индулгенции за опрощаване на възможните и вероятните грехове.

Тъкмо в това — ОСВОБОЖДАВАНЕТО ОТ ЧУВСТВОТО ИМ ЗА СОБСТВЕНА ОТГОВОРНОСТ, аз виждам едно от най-големите поражения, нанесени на хората у нас от комунистическото култаджийство. Сигурно всяко нормално човешко същество притежава някакво инстинктиво чувство за отговорност спрямо това, което прави. Отговорността е спрямо собствената съвест, която в най-голяма степен отразява обществената съвест. И тъй като култът и партийната идеология превръщат обществената съвест в диалектически променлива безскрупулност, индивидуалната съвест губи своя обществен заряд и чувството за отговорност неспасяемо изчезва. Така у нас се стигна до извършването на най-черни злини в името на Сталин, Георги Димитров, Коларов, Червенков или просто в името на партията. Култът оправдаваше, култът прощаваше. И тук нека отбележа, че ако днес култът към личността е доста отслабнал, то култът към Партията действува с ненамаляваща сила. Знаейки, че Партията поначало е противопоставена на човека, виждаме защо култът към нея повелява освобождаването на човека от човешките му отговорности, като ги подменя с партийни отговорности. Така онова, което човешкият морал осъжда като престъпление, партийният морал го оправдава твърде често като заслуга за партията. Имам предвид многобройните и разновидни човешки предателства, извършени все в името на партийния култ. Но кой е Партията? Небезизвестният литературен критик Веселин Йосифов веднъж заяви: „Партията принадлежи на този, който я води. Аз съм войник на партията и изпълнявам това, което тя поиска от мен.“ Той искаше да каже, че партията, респективно нейният водач, носят цялата отговорност за действията му. Както разбирате, това е едно изключително удобно обяснение и извинение за всевъзможни собствени низости и зли дела. По-късно, след XXия конгрес на съветската комунистическа партия, можах да разговарям с някои от бившите герои, които всеки нормален човешки съд би осъдил като престъпници. Отговорът на всички беше досадно един и същ: „Каквото съм правил, съм го правил заради партията. А партията беше Сталин.“ Маса функционери у нас винаги декларираха, че действуват като чисти оръдия на култа, което трябваше да снеме от тях човешката отговорност. Мнозина, като например прословутия секретар на Съюза на музикантите Хаджитанев, повтаряха вече класическата фраза: „Със Сталин съм се родил, със Сталин ще си умра.“ Ала системното унищожаване на индивидуалната човешка отговорност доведе дотам, че повлия и върху чувството за партийна отговорност, като прегрешили другари хитро прехвърляха греховете си за сметка на по-горните или на вожда, особено в икономическата област. И понеже материалните загуби са нещо много реално, боговете паднаха в собствената си клопка. Ако те можеха да носят отговорност за обесването на някого, понеже това не им струваше нищо, то те не можеха да приемат отговорността за провала на едно предприятие, което им струваше скъпо. Така се стигна до една от големите кризи в нашето стопанство — липсата на хора, които да могат да поемат отговорност. Така в края на краищата партийното култаджийство съсипа както индивидуалното, така и общественото чувство за отговорност. Тук не искам да се спирам на пораженията, нанесени от подражанието на боговете. Защото като при всяко много примитивно общество вождът даваше пример за подражание, който се следваше по йерархичен ред и което също влияеше фатално върху чувството за отговорност. „Правя го, защото и другарят Х. го прави. Че ако той може да назначава дъщеря си, защо аз да не назнача моята!“ и т. н.

Струва ми се, че връзката между Култа и Догмата е най-естествена. Няма култ без догма. Ако приемането на култа улеснява и опростява нравствената отговорност в човешкия живот, то приемането на догмата улеснява и опростява интелектуалната отговорност. Ако с приемането на култа получаваш оправданието да грешиш, то с приемането на догмата получаваш оправданието да не мислиш.

И тук е другото огромно поражение, нанесено от всички видове култове у нас във всички сфери на живота ни. Защото едва ли има нещо по-несъвместимо с човешкото творчество, отколкото догмата. Догматичното мислене е не само крепостта, зад която се крие назадничавият ум, но преди всичко крепостта, зад която са спасени всички некадърници. Аз бих нарекъл Догмата — Химн на Култа. За най-голямо съжаление догмата сполучи да оплете в желязната си примка почти всяка област на нашия живот и скова развитието му за огромен период. В унисон с примитивното култаджийство марксизмът у нас има чисто догматичен характер, т. е. предъвкване на теоретически постулати, които животът многократно е отрекъл. Догматичното мислене доведе до катастрофа в нашето стопанство през петдесетте години, до унищожение на нашата наука в същия период, до пълното унищожение на нашето изкуство пак в същия период и до свеждане на човешката интелектуална дейност до просто папагалство. Самото ръководене на страната беше съсипващо, защото догматично следваше съветските образци, без какъвто и да е опит за приспособяването им към нашите условия. Патриарх на формалния догматизъм у нас и фактически главен жрец на култа беше и си остава Тодор Павлов. Трябва да кажа, че сега доста неща са променени и едва ли някой вече взима Тодор Павлов на сериозно.

Но по онова време от нас се искаше просто да помним и повтаряме, известни дефиниции, така както се искаше да помним и повтаряме, че Сталин е най-великият човек на земята. Истинският критически разбор беше немислим дори в полетата на приложните науки. Догмата се разпростря особено по една линия — съветската. Стигна се до буквално налагане на неподвижни съветски щампи във всяко направление. Изразът „Така е в Съветския съюз, така ще бъде и тук“ стана заповед. Мнозина още помнят нашествието на култа Мичурин—Лисенко в нашето селекционерство. Дори като уродлив спомен от онова време и е и градът, наречен Мичурин. Времето показа, че теориите на Лисенко бяха чисто догматично мошеничество, че въобще не можеше да става въпрос за наука и научен подход, но партията в културната си слепота дълго време не видя това. Или пък да вземем прословутото съчинение на Сталин за езикознанието. Със стихийна настойчивост целият партиен апарат се хвърли да наблъска в главите ни Сталиновите мисли за езика, които само две години след смъртта му щяха да бъдат отречени като чисти глупости. Големи български учени в областта на езикознанието трябваше да затворят уста и да чакат да премине и тази културна лудост. Една от най-силните катедри в нашия университет беше тази по физико-химия, която даде такива световно изтъкнати учени като професор Странски, професор Каишев и други. Тя също бе подложена на натиск да приеме назадничави съветски теории. Спомням си нещо, което вероятно мнозина са забравили. Когато за първи път бе съобщено, че американците са осъществили водородния синтез и съответно водородната бомба, „Работническо дело“ излезе със статия, в която, като се позоваваше на съветски източници, твърдеше, че не може да се осъществи водороден синтез и че всичко било американска пропаганда. Няколко дни по-късно на лекция професор Стефан Христов, без да коментира нито дума, ни демонстрира на дъската точната теоретична схема на онова, което американците бяха извършили. И ако в науката и индустрията култаджийската догма можа да се наложи, какво да кажем за изкуството, което изцяло бе превзето. Не вярвам да има нормален човек, който да не изпитва чувство на срам, като гледа националната ни културна продукция по онова време. Литературата бе в ръцете на най-отчайващ, почти умопомрачителен партиен примитивизъм, в театъра чрез догматичното налагане на метода на Станиславски се стигна до пресушаване на това голямо наше съкровище, радиото и киното не бяха повече от досадни агитки. Дори се стигна до много куриозно положение. Когато внезапно всред блатото на сивата посредственост се появи първото издание на романа „Тютюн“ на Димитър Димов, където за първи път от години се появиха човешки образи и човешки отношения, където

за първи път, откакто бе създаден режимът, отрицателни герои имаха и положителни човешки черти — догматизмът на някои критици беше толкова сляп, че Вълко Червенков, повлиян от големия успех на романа сред публиката, се обяви срещу тях: Разбира се, догмата се прехвърли веднага от другата страна — всички трябваше да папагалничим критиката на другаря Червенков. Догмата наложи на нашето изкуство тази желязна усмирителна ризница, наречена Социалистически Реализъм, което, преведено на обикновен език, означава „изкуство, което вижда живота през очите на партийното ръководство". Между действителния живот и живота, който култаджийската върхушка си въобразяваше, имаше цяла пропаст. Задачата на социалистическия реализъм винаги е била и беше да излъже хората, че злощастната действителност, всред която живееха, е прелюдия към бъдещ рай или дори начало на самия рай.

Човек може само да си представи, че в това царство на догмата нямаше място за неудобни въпроси, за критика. Така култът със своята монументалност създаде закона за непогрешимостта на вождовете. Този закон действуваше не само по отношение на партийния Олимп, но и по-надолу, където заместник-министри или главни директори реагираха бясно на всеки опит да се оспори правилността на техни решения или мнения. Дълги години култът изкореняваше всяко критическо чувство. А повикът за критика и самокритика беше нещо, което се отнасяше за портиерите, носачите и простата работна ръка. Самокритиката в по-горните слоеве винаги се превръщаше в молебен за припознаването на догмата или култа още веднъж. В страната се извършваха огромни и скъпо струващи грешки, нанасяха се тежки загуби на стопанство и народ от некадърни ръководители, съсипваха се цели индустрии, но никой не смееше да вдигне глас.

Един от характерните културски институти по онова време беше известният т. нар. „Кабинет на Вълко Червенков". В страната владееше жестоко и повсеместно безправие. Фактически не съществуваше никакво правораздаване. Навред владееше законът на партийната джунгла, всеки беше прав според силата си. Ако култаджийската върхушка беше храмът, на който трябваше да се кланя цялата страна, то местните вождове и диктаторчета бяха превърнали себе си в още по-голям култ, при това с непосредствената възможност да наказват неколеничилите. Затова до „Кабинета на Червенков" течеше река от жалби. Истината налага да се каже, че кабинетът действуваше твърде експедитивно и нерядко жалби биваха справедливо решавани. Това осигури за един период значителна популярност на самия Червенков. Разбира се, молбите и жалбите до него имаха изключително личен характер, без никакъв намек за критика на режима. Много от тях започваха с раболепно преклонение, което беше нещо като осъвременен превод на "Отче наш, ти, който си на небето".

Едва ли има нормален български гражданин, който, гледайки назад, да не вижда, че там, в периода 1947—1954, станаха онези фатални промени, които предопределиха черната посока на нашия живот. Колкото и да се опитват да се разграничат от това извънредно неприятно минало, днешните партийни пропагандатори не могат да заличат следите му, нито да скрият последствията от пораженията, които нанесе култът. Нещо повече, този култ не умря със Сталин, нито си отиде с Червенков, а както казах, продължава да действува, приемайки нови, по-гъвкави форми. Най-силните оръжия на култа продължават да действуват. Вземете само за пример строгото изискване за пълно преклонение и безкритичност спрямо личността и делата на партийния ръководител. Някогашното приемане на думите на вожда като абсолютна повеля има своето силно ехо в днешния български живот.

РЕПУБЛИКАТА НА РАБОТНИЦИТЕ

Фабрика „Победа" представляваше куп уродливи сгради, разположени сред причудливото царство на дъновистите с техните дървени къщурки и дворове, пълни с овощни дървета. През лятото на 1952 година това беше девствен свят. Гората, която цар Фердинанд бе засадил, почти стигаше оградата на фабриката и всички обичахме пътя през нея до колелото на трамвай номер две. От другата страна квартал „Дианабад" носеше невинното очарование на истинско село. Само след десет години цялата тази картина на спокойствие и слънчева зеленина щеше неузнаваемо да бъде променена. Грозни жилищни комплекси, частни сгради и гаражи с техните шумни обитатели щяха да сложат край на утринното ритуално посрещане на слънцето от брадатите дъновисти и на един живот, в който сякаш хора и природа живееха във взаимно съзерцание. Горе, на самия хълм, щеше да се настани Дворецът на пионерите и тишината на гората щеше да се разкъсва от кресливите лозунги, които скандираха маршируващите деца с червени връзки.

Преди национализацията нашата фабрика се наричаше „Исковић-Леви" и бе прочута в цяла България с производството на вакса „Ималин". Същевременно тя имаше единствения в страната отдел за метална литография, което впоследствие я превърна в най-важно предприятие за лакиране на ламарината, от която се правеха консервените кутии. Износът на консерви бе немислим без фабрика „Победа". В това предприятие бе съдено да започна инженерската си кариера и трайни връзки с работниците. Попадането ми там беше не съвсем редно, защото специалността ми изискваше да отида в тежко металургично предприятие. Един от най-всевалидните закони на нашето обществено устройство беше и все още е, че огромен брой от хората се занимаваха с това, което не беше тяхна работа. По силата на този закон, който водеше до най-необясними и невъзможни назначения, мои колеги, специалисти по каучук, бяха изпратени да произвеждат стъкло, специалисти стъклари се озоваха във фармацевтичната индустрия, а специалисти по хранителни продукти отидоха в черната металургия. Това следваше от почти истеричната борба да се остане на всяка цена в София, където основателно животът се смяташе за по-добър, отколкото в провинцията. Хората от актива на младежката организация, разбира се, заеха асистентски и преподавателски места в политехниката и университета. Така че моето отиване в „Победа" беше обяснимото хитруване да се остане в София.

Директор на предприятието беше Маня Енчева, комунист с голям нелегален актив, властна и доста непокорна натура. Тя беше съпруга на полковник Дочо Колев, който стана началник на концлагера „Белене". Пристигайки във фабриката, заварих силно напрегната атмосфера. Оказа се, че се водеше безогледна борба между две партийни групировки. Едната бе на Маня Енчева, а другата — на партийци, подкрепяни от районното управление на МВР и съответно Държавна сигурност. Борбата бе за директорския пост и на изключително лична основа. Колкото и невероятно да изглежда сега, противниците на Маня се опитваха с всевъзможни средства да провалят работата на фабриката, съответно плана и износа на страната. Тогава можах да наблюдавам безогледността и алчността на партийни властолюбци, които характеризираха много точно истинския характер на вътрешнопартийните отношения. Те арестуваха най-важни за производството специалисти, като майстора литограф Георги Христов, и ги пращаха по лагери, задържаха под временен арест други и накрая преминаха към открит саботаж. И до днес потръпвам, като си спомня как неизвестна ръка откачи огромния маховик на голямата литографска машина, който профуча над главите на 40 работнички и ако беше само няколко сантиметра по-ниско, щеше да превърне цеха в касапница. Имаше и друг невероятен момент, когато районната държавна сигурност

извърши арести на работници в най-решаващ за нас производствен ден. Тогава Маня прояви храброст, на която и досега се възхищавам, като заповяда на седемте пазачи на фабриката да открият огън срещу хората на МВР, ако последните се опитат да влязат във фабриката. В края на краищата тя победи. Маня беше един от редките примери на комунистически фанатизъм и идеализъм, които в моите очи я правеха привлекателна фигура. В едно време, когато цялата страна се разкъсваше от всевъзможни борби и чистки, тя съвем инстинктивно чувствуваше, че онова, което имаше значение за едно предприятие, беше да произвежда и че в производството много от т. нар. „врагове“ се оказваха по-полезни от „своите“ лентяи. Маня също беше от малкото партийци, които не ползуваха служебното си положение за лични облаги. Години по-късно сред всеобщата корупция на партийната аристокрация щях да си спомням за Маня като за самотен остров на старомодна честност.

Като се разхождаше напред-назад в кабинета си, тя ми даде първата лекция по индустриалния живот:

„Първо — каза тя — забрави какво си учил по книжките и какво се пише по вестниците. Вярно е, че ние сме работническа власт, но никога няма да позволяваш на работниците да преминават чертата между нас и тях. Дръж се на разстояние и никога не позволявай дори да мислят, че са равни на тебе. Всяка жаба да си знае гьола. Тия, които работят най-добре във фабриката, не са нашите, а враговете. Те знаят, че са врагове, и единственият начин да заличат това е, като работят. Старай се да използуваш това!...“

Враговете бяха специалисти, които тя бе измъкнала с помощта на мъжа си от лагери и арести, където те бяха тласнати от безсмислените действия на милицията. Най-добрият литограф в страната дойде от концлагер, най-добрият ни химик, Пъстраков, бе също доведен от Белене, главният майстор на металообработващия цех беше царски фелдфебел. В най-тежко положение на враг беше главният инженер Христов, който бе завършил в Германия и сега трябваше да работи години наред по 18 часа дневно, за да доказва, че не е враг. Въпреки всичко Маня никога не му вярваше, което съсипа нервната му система. Мисля, че тя доста прекаляваше с врагоманията си и дори горчивите уроци, които получи от ударите, нанесени на предприятието от партийци, не помогнаха да смекчи отношението си към някои хора. Тези врагове бяха следени през цялото време. Директорът си имаше цяла информационна, разузнавателна служба. Беше практика във всички учреждения и предприятия ръководството да има мрежа от доносчици. Бях неприятно изненадан, когато само след няколко дни директорката ми даде да разбера, че знае всичко, което съм казал по един или друг повод на работниците. Бедата беше, че много пъти сведенията на доносчиците съвсем не отразяваха истината, а бяха резултат на лични амбиции. И отгоре на всичко те попадаха в кадровото досие на съответния следен гражданин. По-късно, когато трябваше за известно време да изпълнявам длъжността директор, се смаях, когато на утринен доклад при мене се явиха хора от фабриката, които рутинно започнаха да ме информират за всевъзможни неща: от поведението на началниците до последния работник, често пъти сведения от съвсем интимен характер. Това беше някакво узаконено тайно клюкарство, в което политическата страна бе значително изместена от любовни афери, семейни драми, парични въпроси. В нашето предприятие, както и в много други предприятия, ръководството си беше присвоило правото да се бърка в частния живот на работниците. Не само това. На много места ръководството взимаше участие в такива важни лични решения като брак или развод. Десетина години по-късно, гостувайки на директора на мина „Черно море“, инженер Сейменлийски, присъствувах на сцена, която впоследствие описах. Оказа се, че най-добрият ударник на мината, един турчин, беше оставил жена си и двете си деца и беше се залюбил с жена, която също бе напуснала семейство с деца. Сейменлийски заповяда на работника или веднага да се завърне при жена си, или да

напусне предприятието. Беше трогателно, когато работникът се опита да му обясни, че това не е прищявка, а любов с дълбоки корени. „Другарю директор, че ти не си ли обичал някога?“ — питаше работникът. „Не, не съм! — викаше Сейменлийски. — Върни се при жена си или ще те изгоня!“ Мисля, че работникът напусна. Друг директор от нашето обединение ми доказваше, че шпионската служба е необходима, защото служела не на него, а на работата. „Има ли си държавата разузнаване? — питаше ме той. — Има! Тогава защо и аз да нямам! Моето предприятие е моя държава!“

Пак в тия дни научих и друго неписано правило. „Не е важно дали си свършил работа, важното е да я отчетеш!“ Това правило водеше до всевъзможни производствени тарикатщини, в които главното беше да се отчита работа, която всъщност не бе извършена. С цел да се отчете голямо преизпълнение на плана, предварително се планираше производство, значително под капацитета на предприятието. Тъкмо с цел да се сложи край на това хитруване отчетническият апарат на предприятията се разду до невероятна степен. При малко по-малко производство от нашето частният собственик Искович-Леви бе имал един-единствен човек за счетоводител, касиер, отчетник. А нашият счетоводен отдел само броеше 24 души. Целият непроизводителен апарат на Искович-Леви е бил от 7 души, включително пазачите. Нашият беше над 70 души. Националзираната индустрия представляваше джунгла от бюрокрация, в която на гърба на един произвеждащ работник лежаха дузина непроизводителни граждани, които под една или друга форма контролираха работата му. Но нашата бюрокрация не означаваше организация, а точно обратното — пълна дезорганизация от хора, които не смееха и не желаеха да поемат и най-малката отговорност. За най-смешната дреболия се пишеха изчерпателни писма, водеха се цели кореспонденции, както се казва, за едно кило пирони. Най-неприятните ми спомени са от безкрайните заседания. Ние заседавахме непрекъснато и за всичко, без всъщност да решим каквото и да е. Тези заседания отлъчваха от производството началници и главни майстори, така че там работата вървеше през куп за грош. Целият смисъл на заседанията беше кому да се прехвърли отговорността, от която всеки бягаше като дявол от тамян. Имах един колега инженер, когото винаги ще помня с дебелата книга, която непрестанно носеше под мишница. Когато нещо му беше наредено, той го записваше старателно в книгата, след което я поднасяше на съответното началство — „Подпиши сега, че ти си ми наредил“, след което отиваше при съответния работник, предаваше му нареждането и отново му поднасяше книгата — „Подпиши сега, че съм ти наредил.“ Сега може да изглежда смешно, но в онния времена беше необходимо човек да се пази, защото, след като разните опозиционни врагове се свършиха, поде се кампания срещу стопанския враг, срещу стопанския саботаж.

От гледна точка на модерната технология ние работехме по най-непростим примитивен начин. Творческата инициатива на инженери и техници беше изцяло парализирана от каквато и да е липса на поощрения и от нежеланието да се поемат рискове. Ахилесовата пета на нашата производствена структура идваше от формалното и нецелесъобразно заплащане на труда. Съгласно кодекса заплатата на инженерно-техническия състав не можеше да надвишава с повече от 6 на сто средната работническа заплата. При това положение почти всички инженери на практика получаваха значително по-малко от работниците. И оттам неизбежно се появи лозунгът на безразличието: „За толкова пари — толкова работа.“ Впоследствие се правиха много опити за решаването на този въпрос, но и до ден днешен той стои неразрешен. Изобщо добрата работа никога не бе поощрявана както трябва. Ударническите звания и награди, които раздавахме, бяха твърде недостатъчни и често пъти твърде несправедливи, за да предизвикат сериозен производствен интерес. А ако към тази картина се прибави и поначало ниската квалификация на общата работническа маса, става ясно защо по всяка обективна преценка ние не можехме въобще да се сравняваме с производството на бившото

капиталистическо предприятие. Качеството на нашето производство беше на ужасно ниво. Ние пускахме на пазара вакса, която едва не изгаряше обувките на хората. Стари майстори с възмущение са ми казвали, че Искович-Леви никога не би позволил такова нещо. Мнозина от тях помнеха с най-хубави чувства времето преди национализацията. Нещо повече, те бяха подписали петиция, с която искаха денационализирането на предприятието. Но ние продължавахме да съществуваме, продължавахме да произвеждаме, защото нямахме никаква конкуренция. Добри или лоши, ние бяхме единствено и монополно предприятие.

Колкото и малка да беше нашата фабрика, тя отразяваше във висша степен живота на цялото наше общество, морала и законите на действителността. Характерите на някои от хората, с които работих, бяха типични за цялото съвремие.

* * *

Вестниците от онова време, както и сега, повтаряха известната фраза на Максим Горки „Човек, това звучи гордо!". Аз не знам как точно думата човек е звучала на Максим Горки, но от моя личен опит и наблюдение мога да кажа, че тази дума нямаше никакво съдържание за властта както в моята родина, така и в родината на Горки. Но ако в Русия това пълно пренебрежение към отделния обикновен човек има дълбоки исторически корени, то в България дори при най-черните турски издевателства, дори в названието „гяур" се е съдържало известно зачитане на отделното човешко същество. Целият ни народен епос е ярка демонстрация на зачитане на човека. Прочетете пословици и поговорки и вие ще се убедите колко силно е било развито това демократично и толерантно отношение дори спрямо ненавиждани врагове: „И него майка го е раждала", „И той душа носи." До идването на комунистите на власт ние никога не сме имали масови случаи на жестока експлоатация било на селяни, било на работници, както никога не сме имали капиталистическа класа или работническа класа. Всички българи повече или по-малко сме селяни или преки потомци на селяни. И може би характерът на нашия селянин, повлиян от близостта му до природата, от земността му, от традиционното общуване с другите, му е вдъхнал тази съзнателна толерантност и зачитане на човека. Нечие страдание, бедствие или смърт винаги са предизвиквали дълбоко вълнение и съчувствие у нашия истински българин.

Уви, комунистическата партия, която идеологически е противопоставена на обикновения човек и цели превръщането му от всестранно развито, независимо и гордо същество в марионетка, създаде атмосфера на най-брутално пренебрежение и незачитане на отделната човешка душевност. В цялата своя политика от идването си на власт до ден днешен комунистическата партия неотклонно следва основния си принцип: „Човекът е само средство в борбата, а сам за себе си няма никаква стойност." Това е същият принцип, въз основа на който Сталин и Тимошенко в първите дни на войната заповядаха на кавалерийския корпус да атакува германска танкова дивизия. Аз съм видял документални кадри на това безумие, в което хора с коне и саби атакуват танкове, за да бъдат унищожени до крак.

Горе-долу отношението на комунистическата партия към българския работник напомняше на това сражение — саби срещу танкове. Защото през т. нар. черно буржоазно и фашистко минало работниците чрез своите профсъюзи успяха да прокарат закон, който забраняваше работата на акорд, или както сега се казва „работа по норми". Работническите дейци навремето съвсем правилно смятаха, че гоненето на норми с цел да се увеличи заплащането увлича работника и води до нечестно прекомерно изтощаване на силите му и оттам до съсипване на здравето

му. Този закон се смяташе дори от комунистите преди войната за голяма придобивка на българските работници. Но когато те поеха властта, това не им попречи да въведат точно обратното, съветската антиработническа и античовешка практика на нормирания труд. Към всички предприятия бяха създадени отдели „Норми" и съответно се появиха специалисти-нормировчици, за да осъществят най-невижданата работническа експлоатация. За да се застави работникът да гони нормите, първоначалната му надница беше крайно мизерна. Така че, ще, не ще, той трябаше да се стреми да изпълни нормата си и да търси преизпълнение, което щеше да му донесе малко повече пари. Но нормата не беше нещо постоянно. Всяко преизпълнение на тази норма над 10 на сто беше сигнал за незабавното ѝ увеличение. По този начин в течение на времето физически по-силните и по-сръчни работници се превръщаха в убийци на по-слабите и несръчни работници, защото в своя стремеж да спечелят малко повече пари те установяваха норми, които другите никога не можеха дори и насън да догонят, следователно биваха обречени на мизерия. Впоследствие мнозина ръководители на предприятия по своя инициатива, за да ликвидират тази жестока несправедливост, формираха бригади, съставени от различни категории работници, като преизпълнението се отчиташе общо за всички. В много случаи, където нормировчикът беше човечен (както в нашето предприятие), се правеха системи от трикове, за да се заплати на рекордьорите, без те да повдигат нормите на невъзможно високо ниво. Трябва да кажа, че нашето техническо ръководство, инженерският състав изпитваха най-голямо съчувствие към отделните работници и се стараеха да им помагат с всевъзможни хитрости при определянето на нормите, при прекатегоризирането на самите работници и особено при пускането на ново производство. Но държавната политика на тотална експлоатация на работническия труд си оставаше неизменна. Или както един от нашите заместник-министри веднъж се изрази: „Пусни му нормата да го удря по петите, па да видиш няма ли да бяга!"

И тъй като бяха гладни и мизерни години, хората се бореха за всяко левче. По-голямата част от новите ни работници идваше направо от селата, от чистия природен въздух. И попаднали в нашата химическа варилня, чиято атмосфера беше свръхнаситена с терпентин и всевъзможни вредни газове, мнозина от тях туберкулираха. Ние наистина имахме добра здравна служба и резултатно диспансерно лечение, но какъв смисъл имаше да отваряме каверни у хората, а след това да плащаме дълги години лечението им. Виждал съм работници, припаднали над машините. Нека само спомена, че две от нашите пресьорки — Надка и Данчето — бяха достигнали до такава абсолютна механизация на движенията на ръцете си, че даваха около 20 хиляди удара за осем часа на преса, което трябва да е далече над всякакъв световен рекорд. (Нормалният процес е 8 хиляди удара за 8 часа.) Трябва да кажа, че никакъв най-фантастичен цирков номер не ми е правил по-силно впечатление от безспирното движение на ръцете, които подават ламарината на пресата.

Един от моите работници полудя. Беше нов човек, не можа да издържи и се опита да се самоубие. По-късно в психиатрията също бе направил опит за самоубийство и заявяваше на всички, че не иска да живее. Когато отидох да го видя, той ме посрещна кротък, полуусмихнат и ме помоли да уредя да го пуснат, за да умре спокойно. Опитах се да го разубедя и между другото го попитах защо не иска да живее. Той ме погледна втренчено и каза с глас, от който настръхвам и сега: „Няма нареждане да се живее, другарю Марков! Няма нареждане да се живее."

Помислих си, че той беше напълно прав. Имаше нареждане да се работи, да се служи, да се жертва, да се страда, да се умира. Но наистина нямаше нареждане да се живее. На живота бе отнета всякаква красота, възвишеност и чувствителност. Отношението на партията към овците и кравите не се различаваше по същество от отношението към хората. По време на война те бяха пушечно

месо, във време на мир те бяха работен добитък.

Работнически профсъюз, който да защитава интересите на своите членове, у нас нямаше. Профсъюзната организация беше точно обратното — инструмент за улесняване потискането и безправието, налагано на работниците. Председателят на заводската профорганизация се избираше формално, а всъщност беше назначаван от директора. Същото важеше и за партийния секретар на местната организация. Поне в моята практика тези двама обществени дейци винаги бяха избирани от директора, което му спестяваше възможни противоречия и неприятности. Профсъюзното ръководство участвуваше като глас при раздаването на награди, при използуването на директорския фонд за някакво увеселение и при раздаване на карти за почивка в профсъюзни станции. Оттам нататък профсъюзът нямаше никакво отношение по двата главни въпроса, които биха оправдали съществуването му — трудовите условия и заплащането. Централният съвет на профсъюзите беше и е синекурна организация, където се изпращаха на излежаване заслужили, но некадърни за работа другари. Не си спомням нито един случай, когато профсъюзът да е защитил работнически интереси, както впоследствие като член на Съюза на писателите не бях свидетел на нито един случай, при който въпросният съюз да защити интересите на свой пишещ член. В производството това фактически даваше на ръководството на предприятието възможността да нарушава, когато му е нужно, и самия Кодекс на труда. Когато закъсвахме с плана, ние неведнъж задължавахме работниците да полагат извънреден труд, който не се отчиташе и не се заплащаше, а минаваше за сметка на изпълнението. При тази картина на безправие отмъщението на работниците се изразяваше във формално отношение към предприятието и работата. Насилието, наложено от нормите, унищожи съзнателното творческо отношение към производствения процес. Когато по различни причини един работник минаваше на „обща работа", т.е. нямаше норма, тогава и дяволът не можеше да го накара да изпълни възложената му работа. „За толкова пари — толкова се работи." За да може да се поддържа все пак някакъв изкуствен интерес към работата, непрестанно се организираха разни съревнования, цехове, участъци и бригади подписваха тържествени обещания и клетви да изпълнят и преизпълнят производствените си задачи. Това се повтаряше по няколко пъти на годината, докато на хората им омръзна и апатията ликвидира и най-живия интерес към получаването на награди. Ако трябва да характеризирам отношението на обикновения български безпартиен работник към производството, ще кажа, че 90 на сто от работното време минаваше под знака на апатията.

И въпреки това с пот и мъка производството вървеше. Във всяко предприятие имаше по няколко души, които знаеха да работят, обичаха да работят и работеха, защото това беше смисълът на живота им. Мнозинството от тях бяха стари работници или бивши занаятчии, които си разбираха от работата. Винаги съм се удивлявал на високото техническо умение на тези, в по-голямата си част самоуки народни майстори, които проявяваха природен талант в разбирането на най-модерни технологични схеми и вършеха своята собствена работа с чувство на естетическо съвършенство. Нашите майстори, бай Иван, бай Илия, бай Георги и други, бяха образец на съвестно отношение към работата, или както един от тях ми каза: „Ако държавата се е отказала от съвестта си, аз не съм се отказал от моята."

Те пристигаха в предприятието първи, доста време преди започване на работното време, и си отиваха последни. Планирането на тяхната собствена работа беше образец на организираност, техните отдели блестяха от чистота и ред и колкото и да ги оскърбявахме и унижавахме, те никога не си изкривиха душите да работят под високия си стандарт. Когато мисля за най-хубавото в България, мисля за техните ръце — мазолести, прорязани, с липсващи пръсти. Те бяха основните стълбове на нашето предприятие. Без всекиго можеше, но без тях — не.

И колко по-различни бяха новите работници. Отровени от безотговорността на обществената атмосфера, те имаха безотговорно отношение към работата и държавната собственост. За тях трудът беше ангария, те се чувствуваха жертви, мразеха самата работа, мразеха работните делници, мразеха и предприятието. Много рядко някой от тях изпитваше любов към професията и желание да изучи тънкостите ѝ. Ако старшият майстор, откърмен в стара България, се гордееше с това, което знаеше и можеше, новите работници бяха жертва на този дух на живот от ден за ден, или както един от моите драгалевски съседи казваше: „Карат я, като че светът ще свърши утре!"

Напразно ние организирахме квалификационни и преквалификационни курсове, провеждахме изпити за разряди, прикрепяхме млади хора към старите майстори и се опитвахме да създадем техни заместници. Резултатите бяха посредствени. Веднъж министърът на леката промишленост ме попита какво липсва в работата на новите работници. Отговорих: „Страст!" Не зная дали отговорът ми бе разбран. Нашите хора имаха студено, безстрастно отношение към работата си. Тя нито ги вълнуваше, нито ги интересуваше. Колко пъти ми беше казвано в очите: „Аз не искам работа, служба ми дай!"

Нарочно изтъквам разликата между двата типа работници, старите и новите, за да противопоставя трудовия морал на два различни свята, които така ярко се открояваха в делниците на фабрика „Победа". И едните, и другите бяха излезли от един и същ народ, с едни и същи традиции, а колко много се различаваха. С течение на времето фабриката се разрасна, капацитетът ѝ значително набъбна, внесоха се нови машини и нова технология, но аз не мисля, че основното работническо отношение към работата се измени значително. По-късно и в други предприятия срещнах същото. И това не беше само в индустриалното производство, а навред. Работа през куп за грош, ден за ден, само да се отчете, да се отбие номерът — така беше и в земеделието, и в търговията, и в учебните заведения, и в администрацията, че и в изкуството и литературата.

КИРО И ДРУГИТЕ

Когато за първи път пристигнах във фабриката, портиерът се обади по телефона някому и след малко пристигна ниско прегърбено човече с щръкнала, преждевременно побеляла коса и лице, чиито остри черти щяха да ме придружават през целия ми престой в „Победа". Докато ми пишеха пропуска, той стоеше полуразкрачен, въртеше около показалеца на дясната си ръка синджирче и се взираше в мене с властно повдигната глава. Имаше някакво смешно несъответствие между малкия му пръст, прекалено повдигнатата глава и почти предизвикателната строгост на лицето му. Това беше Киро, партийният секретар на предприятието и същевременно началник на охраната. По-малките предприятия нямаха щатни партийни секретари, затова Киро заемаше длъжност, която най-добре съответствуваше на обществената му заетост. Той беше чист шоп от околните села, но аз много пъти си мислех, че у него може би имаше и друга кръв. Говореше със силен шопски диалект, но се стараеше, където може, да произнася думите литературно, от което се получаваше навъобразимо смешна салата от пошопчени вестникарски фрази, чужди думи и натурални шопски ругатни. Гласът му беше остър, писклив и сякаш отразяваше непримиримостта на характера му. Той живееше в състояние на нестихваща активност, която личеше от скоростта, с която въртеше синджирчето, вървеше бързо и енергично и говореше възбудено, като изяждаше половината от думите.

Киро беше станал партиец след Девети септември и когато междупартий-

ната война във фабриката бе довела до компрометирането на предишните партийни секретари, той внезапно се бе намерил на този пост по волята на Маня. Той беше силно привързан към нея и я следваше като покорно и вярно куче. Всичко, което директорката кажеше, беше без съмнение закон за Киро. Човек само може да си представи какво бе станало в душата на този полуграмотен, умствено и физически ограничен човечец. Голямата власт, която бе попаднала в ръцете му в качеството му на човек, отговорен не само за сигурността в предприятието, но и за цялата партийна работа, беше подлудила бедния му ум.

По мое време Киро беше в стихията си. Партийната пропаганда, че навред гъмжи от врагове, които подготвят саботажи, конспирации и бунтове, беше довела Киро до състояние на екзалтирана бдителност. По негова инициатива се провеждаха мероприятия по сигурността, които превърнаха невинната ваксаджийска фабрика в нещо като свирепо охраняван и пазен център за атомно оръжие. Той удвои броя на щатната охрана, осигури резервно оръжие и за извънредна охрана, опаса цялата ограда с нова тел, а някои места огради с телени мрежи. Имаше цяла вътрешна организация по сигурността, която често пъти бе поставяна на бойна нога. Киро се явяваше всяка сутрин с доклади за сигурността и за поведението на открити и неоткрити врагове. Той беше най-типично оръдие на врагоманията и неговото най-постоянно чувство беше подозрението. На заседание той често обявяваше своето „вето" по нечия работа, като присвиваше устни и категорично заявяваше: „Я мислим да има нещо съмнително у тоа човек."

Маня приемаше дейността му, но не винаги го взимаше на сериозно, което го огорчаваше и той заявяваше: „Вие не ми вервате, ама като подпали фабриката враго, че ми повервате!"

Киро беше особено строг и непримирим с работниците. Беше епохата на почти всекидневни събрания. Работниците биваха задължавани да остават след работно време. Но тъй като повечето от жените бяха майки, имаха деца, които трябваше да се приберат от училище, имаха своите домакински грижи, те се опитваха набързо да се измъкнат. Но на входа стоеше, решен на всичко, Киро. Чувах пискливия му глас да се извисява с ярост:

„Я ти казвам! Нема да те пущим да си одиш дома! Че идеш на събрание пръво!"

„Абе, Киро — викаха жените, — децата са гладни, чакат."

„И я съм гладен, ама стоим!" — отвръщаше Киро.

Жените ругаеха и кълнеха, но той като зло овчарско куче ги връщаше и натикваше в големия салон на стола, където обикновено ставаха събранията.

„Нечете да идете на събрание! — крещеше Киро. — А сакате да ядете! Не може! Я ви казвам, не може! А кога ви кажем не може, значи не може!"

Негова мания беше също да подозира всеки работник, че е крадец. Когато те напускаха работа, той заставаше при портала и искаше от всички да изтърсват на масата пред него съдържанието на торбичките или мрежите си. Цялата история беше абсурдна, защото в предприятието нямаше нищо, което да си заслужаваше труда да се краде. За отмъщение жените слагаха в торбите си малко гипс и след това ги изтупваха пред Киро, чието лице и дрехи побеляваха като на стар воденичар. Изобщо водеше се някаква постоянна война между Киро и работниците.

„Ако я не съм тука, че пропаднете! — заявяваше Киро и понякога уморен ми се оплакваше: — Омръзна ми да ги вардим, другарю Марков! Нема съзнание и нема съзнание!"

Стихията на Киро обаче беше подсилената охрана. И до ден днешен комунистическият режим вярва, че врагът ще бъде особено активен по време на празници или големи събития. Затова по Първи май, Девети септември, Октомврийската революция, Нова година и в чест на разни конгреси се обявяваше състояние на усилена бдителност. Това означаваше, че към редовната охрана се прибавяха мнозина други работници и служители, за които се вярваше, че не са

врагове. Подсилената охрана, въоръжена с пушки, заставаше на пост по четири часа, главно през нощта, и бранеше предприятието от вероятните врагове, които биха дръзнали да смутят празника. Подсилените охрани бяха голямо главоболие и всеки се опитваше да се измъкне от тази безсмислена и глупава задача. В действителност привилегировани бяха само „враговете" в предприятието. А другите не можеха да се отърват от неудържимия Киро, който се превръщаше в нещо като главнокомандуващ армия. Той разставяше постовете из района на предприятието, той ги сменяше, той ги проверяваше и въобще не лягаше да спи през целия период на подсилената охрана. Това беше времето на неговия триумф. Надвесен над картата на фабричния район, той очертаваше пътя за възможни вражески проникивания и поставяше скрити постове, засади и сигурно с удоволствие би засадил цяло минно поле, ако му позволеха. Той обявяваше един или друг обект за „строго секретен" и съответно го пазеше. Мнозина нѐ ще ми повярват, но хората от предприятието могат да потвърдят. Ние имахме някакви резервоари за терпентин, които бяха празни, и край тях имаше само един варел с вазелин, оставен там от времето преди национализацията. Киро внезапно реши, че резервоарите и варелът с вазелин са изключително важни обекти, които врагът вероятно ще нападне, затова постави тройна телена ограда около тях и нещо като телена мрежа. И на това място винаги трябваше да стои двойката на подсилената охрана. Беше през зимата на 53-а година, когато пак бе обявено положение на „усилена бдителност", не помня по какъв повод. Киро отново разстави постовете. Но в двойката, която трябваше да пази варела с вазелин, се бяха паднали двама души, които имаха най-малко общо с Кировата лудост. Те бяха моят колега инженер Боби Захариев и управителят на стола Антон Каравълов. И двамата добряци, веселяци, хора на пийването, хапването и приятния живот. тяхната смяна била от полунощ до 4 часа сутринта. А беше ужасен студ, сняг и виелица. Двамата решили, че е обидно интелигентни и нормални хора да изпълняват дивотии и да пазят във виелицата един варел с вазелин, който никой на света няма намерение нито да открадне, нито да бомбардира, и зарязали поста. Отишли в стола, който по това време като стол-ресторант имаше и алкохол, взели една каса „Гъмза" и половин тарга свински пържоли и туршия, оставили пари и влезли в съседната на поста им баня. В банята било топло и приятно, те оставили пушките на стената и се заели сладко с виното и свинското. Една по една бутилките се изпразвали и двамата намерили, че не е чак толкова лошо да бъдеш подсилена охрана. Но някъде към четири часа внезапно вратата на банята се отворила и се показал Киро. Той бил почти неузнаваем, цялото му лице било окървавено и раздрано, дрехите му разпокъсани и заснежени, ръцете — премръзнали. Като ги видял, той изпищял с колкото глас имал:

"Що тражите тука, бре?"

И докато двамата му отговорят, той, обзет от безумен гняв, извикал:

„Вие знаете ли, дека я минàх под телò!"

Горкият Киро! За да провери бдителността на този пост, в който поначало се съмнявал, някъде след полунощ той започнал да се промъква отвън навътре всред собствените си телени мрежи и виелицата. Той така се заплел в тях и снега, че с големи усилия успял накрая разранен и измръзнал да ги премине. Но какво било горчивото му разочарование, когато не само никой не го забелязал, но въобще нямало хора при варела.

„Па като си щур да се провираш под телта, когато има врата за минаване, кой ти е крив!" — отвърнал му Антон с пълна уста.

Киро не могъл да понесе това безочие. Той изревал от безсилие и побягнал. На другия ден той докладва с почти бесен, истеричен тон:

„Три часа я се борих със студò и телò. А като стигнàх — нѐма никой! А можеше да не съм я, можеше да е врагò! Това е безотговорност! Я се трепам, а они да ядат и пият у банята! Другарьо директор, я сакам да ги накажем, та да

запомнат! Или я — или они!“

Едва ли нещо по-оскърбително можеше да се случи в живота на Киро. Той не беше на себе си от гняв и огорчение и за негов хатър двамата получиха някакво наказание. Но по-голямо наказание за тях беше, че те си спечелиха един враг до живот.

Години по-късно на вечеря с важни личности и техните съпруги аз разказах тази история, на която между другото цялото предприятие се смя. На масата също неколцина души се засмяха, но съпругата на един член на Централния комитет на партията се обърна с укор към мен и каза: „За какво се смеете! Та този Киро е просто поет!“

Дори не си заслужаваше човек да спори, защото разликата между поезия и триумф на глупостта е доста очевидна.

За съжаление Киро не беше нито сам, нито единствен. Но той самият безспорно бе най-типичният пример на рожба на обществено-политическата атмосфера. Склонен съм дори да вярвам, че години преди да попадне в нея, Киро е бил добродушен човек с нормален разум. Но зашеметяването бе дошло от несъразмерността между него и дадената му власт. Тази власт му бе внушила, че той заема особено място в живота, че той е важен елемент в този живот, че сам може да определя и решава съдбата на други хора, че от него зависят много неща.

Човек не може да не се усмихне, виждайки как Киро се напъваше да изпълни с малкото си тяло големия ръст, който му бе предоставила властта. Как той се стараеше да изглежда важен, мистериозен, носител на съдбовни тайни. Колко пъти забелязвах, когато се споменеше нечие име, как в очите на Киро блясваше пламъкът на предубеждението, че той знае нещо, което никой друг не знае. Същевременно долавях, че той инстинктивно се стараеше да подражава на хора, които уважаваше, като началника на местната Държавна сигурност, един от заместник-началниците на управлението, даже на един от заместник-министрите. Киро копираше техните жестове, походка, тон. Нас, техническата интелигенция, той презираше, но по своему зачиташе, докато към работниците се отнасяше с пълно незачитане и презрение. За него отделните работници нямаха самоличност, а бяха маса, която трябваше да се води или командува.

А за работниците той беше досаден тип, когото те се стараеха да не взимат сериозно. Когато той прекаляваше със своите охрани и бдителни мероприятия, те си отмъщаваха с дребни шеги. Било като пълнеха джобовете на палтото му с вакса, било като му се обаждаха по телефона от името на районното управление и го пращаха по „спешна задача“ на билото на Витоша, било като просто го въвличаха в невъзможни разговори и му се подиграваха. Те не можеха да приемат, че той е повече от тях, и се стараеха да омаловажат и превърнат в шега властта му, което го обиждаше в най-висша степен. Неговото вечно синджирче стана символ на властническо паразитство.

„Всеки може със синджирчето“ — беше една от постоянните работнически фрази.

С течение на времето Киро и неговите методи остаряха. И когато трябваше да отстъпи мястото си на новите напиращи партийни кадри, той внезапно се намери самотен, никому ненужен нещастник, който можеше да командува единствено жена си.

ПАРТИЯ И РАБОТА

Една сутрин в моята стая влезе Д., около тридесет-тридесет и пет годишен шоп с голямо добродушно лице и тромави движения, един от

най-добрите ни електромонтьори.

— Що че работим днеска? — запита ме той със странна тържественост.

Погледнах го учуден, защото работата бе разпределена още в началото на седмицата и той трябваше да знае какво му е възложено.

— Ще работиш това, което си работил вчера! — казах му аз малко сопнато.

— Аааа, не! — възрази той меко, но категорично. — Требе да ми намериш нещо друго.

— Защо?

— Па ти не знаеш ли... от вчера я станах партиец! — той се усмихна като човек, който вече е открил къде зимуват раците.

— Та какво от това! — недоумявах аз.

Д. се надвеси над бюрото ми и с наставнически глас ми каза:

— Я не съм станàл партиец, за да работим. Че ми намериш служба. И я сакам като Киро да въртим синджирчѐто и да се разождам из районо. Щом си у партията, значи си на власт. Щом си на власт, значи нема да се мъчиш! Другите да се мъчат!

Тази декларация на нашия електромонтьор се запечата в главата ми. Тя може би беше примитивен, но абсолютно искрен израз на истинското отношение всред обикновените хора спрямо партийното членство. Впоследствие многократно щях да срещам все повече примери на постъпване в комунистическата партия по силата на тази проста интересчийска логика. Познавам толкова много хора, които са партийни членове, без въобще да споделят комунистически идеали или идеология, за които единственото важно нещо е да бъдат с тези, които са на власт. Сигурно ще трябва да се смята за чудо на природата това фантастично нарастване на броя на партийните членове у нас, които само за пет години след Девети септември от няколко хиляди души достигнаха близо половин милион. Човек може да си представи истинските намерения на всички тия граждани, втурнали се презглава да стават партийни членове.

Но в началото на 50-те години комунистическата партия проведе чистки в своите редове и наложи определен подбор на партийни членове. Този подбор беше насочен срещу интелигенцията в страната. Партията, по примера на съветската партия, изпитваше голямо недоверие към интелигенцията и по-точно към всеки, който се опитваше да мисли със собствената си глава. Съгласно едно решение ние, иженерите, както и хора от администрацията не можеха да бъдат приемани за партийни членове. Новите партийци се набираха изключително от работниците и хора, дошли от селата.

Точно по съветския пример започна измъкването на хора от дълбоката провинция, или както у нас се казва, от низините и поставянето им на ръководна работа. Необразовани, полуграмотни и интелектуално съвсем бедни граждани, по силата на чисто махленски партийни връзки, но напълно в духа на партийната политика, внезапно се озоваха на важни постове. Колко пъти в моята работа се сблъсквах с невероятно посредствени и напълно негодни за своята работа директори, началници на отдели и управления в министерството. Моите колеги още помнят пословични глупости, казани или извършени от тях. Неспособни да мислят и решават по твърде сложните производствени въпроси, те бяха абсолютно покорни и слепи оръдия на тия, които ги бяха назначили. Животът, който им бе предоставен, надминаваше далече провинциалните им фантазии. Те имаха власт, те се разпореждаха със съдбата на хора, които до вчера едва ли биха разговаряли с тях, те работеха в луксозни кабинети, получаваха модерни жилища, имаха привилегии, те бяха нещо. И всичко това те дължеха на партията. Без нея, при какъвто и да е нормален ход на историята, те биха си останали завинаги там, откъдето бяха дошли. Затова те служеха на партията, т.е. на нейното ръководство с цялата вярност и фанатизъм, с които бранеха собственото си благополучие.

Неведнъж чувах искрени декларации като: „Партията ме издигна, партията ме направи от нищо нещо! Без партията аз съм нула!“ Или: „Всичко, което имам, ми го даде партията.“ И това е абсолютната истина. Същевременно тези хора създаваха нещо като пример за подражание. Както Наполеоновите войници са знаели, че всеки от тях носи в раницата си маршалски жезъл, така и мнозина подобни граждани знаеха пътя на кариерата. Това беше втората голяма вълна на партийна корупция. Първата беше установяването на висшата партийна аристокрация.

Бедата в цялата тази работа е, че верността към партията беше най-малкото нещо, от което се нуждаеше производството. Машините не искаха да работят с лозунги, а с умни глави и сръчни ръце. Въпросните новоизлюпени по партийна линия началници, които донякъде съзнаваха и чувствуваха абсурдността на положението си, действуваха изключително по силата на инстинкта за самосъхранение. Тяхната главна и почти единствена цел и в работата, и в живота беше да се задържат на постовете, които имаха, да бъдат на власт и ако може, да отидат нагоре. Всичко, което те правеха, беше подчинено на този инстинкт. Като някакви индустриални еничари те приемаха сервилно и безкритично всякакви нареждания отгоре и ги провеждаха с фанатична настойчивост, без въобще да се съобразяват с възможности и реалности. Дълги години те съсипваха цели индустрии със своята некомпетентност, липса на опит и най-важно — с нечестно егоистично отношение. Те бяха лакоми, луди за успехи и не щадяха нито хора, нито материали, за да могат да докладват някакъв мним успех, който в края на краищата се оказваше, че е или фалшификация, или пък постигнат на невъзможно висока цена. В случаи на отговорности те страхливо се криеха зад гърбовете на своите попечители. Спомням си не един и два случая на разправии с подобни началства, при които с ужас установявах, че те не знаят въобще за какво става дума. Но те бяха верни и предани партийци и това беше най-важното. Години трябваше да минат, докато партията разбере, че тези верни и предани граждани всъщност нанесоха много повече вреди на стопанството и страната, отколкото всички истински и въображаеми врагове биха могли да нанесат. В армията, милицията и Държавна сигурност те можеха да вреят, защото там не се искаше нищо повече от вярност и послушание. Но в индустрията, в цялото стопанство, в търговията те бяха невъзможни. По-умните от тях обаче веднага се оградиха с добри и опитни технически съветници и специалисти, вслушваха се в тях и като действуваха внимателно между това, което се искаше отгоре, и действителността в предприятията, успяха поне да се предпазят от големи грешки.

Да бъдеш партиен член, това беше и все още е атестация за важна служба. Както днес, така и тогава за абсолютно всички що-годе сериозни постове се изискваше партийно членство. И беше твърде странно, когато внезапно над главата на един специалист се озоваваше някакво полуграмотно същество, което едва можеше да се подписва и важно клатеше глава за всичко, което му се казваше, без да разбира нито дума. Спомням си един от малцината по-честни директори, които имах. Той беше нисичък, много грозен физически човек, но с някаква природна добрина. Той извика нас, инженерите, при пристигането си и каза горе-долу следното:

„Да ви кажа право, аз не знам за какво съм тук. Нямам никаква представа за това какво работите, как го работите и въобще какво представлява всичко това. Но понеже са ме пратили тука, трябва да седя. И аз викам да не си мешаме енориите. Аз ще съм директор, а пък вие ще си ръководите работата, както знаете, както умеете и не ме питайте, защото нищо не мога да ви кажа!“

Той не се задържа дълго време. Беше прекалено почтен.

Но онова, за което си заслужава да се изпишат цели книги и което ме е водило при литературните ми издирвания по-късно, беше категоричният факт, че партията се превърна на организация за амбициозни, но некадърни хора. Оглеждайки се наоколо, аз виждах, че почти всички калпави инженери и специалисти,

некадърни технически ръководители, некадърни майстори бяха вече партийни членове. Онова, което ги обединяваше, беше не толкова партийната идеология, колкото горчивината от собствената им некадърност, която биваше пребогато компенсирана с възможностите на партийния билет. Винаги съм мислил и съм го казвал, че моженето е независимост, че човекът, който е способен, придобива дух на независимост, който го прави непокорен. Способният човек не може да бъде член на дисциплинирана покорна организация. Същевременно много трудно се създава съюз от способни хора. Тъкмо защото са способни и самоуверени, те никога не ще се съгласят един с друг, винаги ще има възражения и противопоставяне. Докато в същото време най-здравият и най-траен съюз е между некадърници. Съюзът или партията им дават това, което те поотделно, самостоятелно никога няма да постигнат. Възможностите на властта идват да компенсират неудачите на отсъствуващия талант. Както ще видим по-късно, това правило е особено валидно в света на изкуството.

Но по онова време животът в нашето предприятие ми даваше достатъчно материал за тези заключения. Наблюдавах поведението на новоназначени работници. И всичко вървеше като по една и съща рецепта. Ако работникът беше добър, обичаше си работата, усъвършенствуваше личното си умение и квалификация, той не проявяваше интерес към партийно членство. Но когато пристигнеше някой, който не беше от много сръчните, работата не му спореше, а амбициите му бяха големи, неизбежно очите му се отправяха към партийната организация и след това чувах, че бил приет за кандидат-член на партията. Между нас, инженерите, даже стана навик да подхвърляме по повод някои работници: „Иван ще стане добър стругар. От Киро излезе матричар. А от Христо — партиец.“ Явно беше, че Христо не е дошъл за работа, а за служба. След време виждахме въпросният Христо да търчи по профсъюзна или партийна линия, да кара хората по събрания, да организира кръжоци, да следи кой не идва на манифестация, докато накрая го видим седнал в партийното бюро с правото да се бърка в нашата работа.

Пак в нашето предприятие срещнах и друг вариант на корумпиране чрез властта. При нас пристигна като електротехник едно момче от казармата, чието презиме беше Ангелов. То беше селско момче, скромно, трудолюбиво, с разбираемото желание на всеки човек да осигури по-добър живот за себе си и семейството си. Тъкмо неговата скромност и добро държане с всички спечелиха благоразположението на цялото ръководство. Но шефът, който търсеше да попълни партийната организация със свои хора, реши, че от Ангелов трябва да стане партиец, и го вкара в партията. Като единствен партиец в своя отдел Ангелов моментално бе повишен за началник на отдела, което не съответствуваше много на опита му. И като че първата хапка от властта разпали неподозирани амбиции у момчето. То заряза изцяло своята пряка работа и се хвърли в бясна обществена активност. След две години той беше член на партийното бюро, след още една партиен секретар, член на районния комитет и т.н. Приятната любознателна физиономия на момчето магически се измени. Чертите му се опънаха, лицето му стана сурово, грубо, той придоби навика на класическия партиен ръководител — когато говори, да не гледа хората в очите, когато слуша, да не чува, и да казва само това, което му изнася. Кротките му маниери също претърпяха пълно преображение. Той беше властен, категоричен, служеше си с груби изрази, псуваше работниците и се отнасяше с тях с подчертано презрение. Същевременно сервилно се покланяше на всеки важен началник, съгласяваше се винаги с мнението на всеки по-горен от него и плетеше удивителна мрежа от връзки и приятелства. Той донасяше за нашия директор на района, после донасяше за хората от района в министерството, плетеше куп интриги и игри и просто се чудех на този внезапен изблик на странен талант. Той организираше ефектни на думи инициативи, за които вестниците пишеха, той поемаше гръмогласни обещания по тържествени

събрания, той правеше всичко по най-правилната рецепта за постигане на кариера. И той я направи. Още по мое време нашето предприятие стана тясно за този безскрупулен и неуморим пробивач и новите му приятели го издигнаха някъде нагоре.

Години по-късно, когато създавах един от главните образи в романа ми „Мъже", този Ангелов беше един от прототиповете. Тогава повечето от нашите критици отбелязаха, че образът бил откритие. А пък аз си мислех, че този образ беше един от най-ярко натрапващите се спътници в нашия живот.

ДА СЕ ПРЕЖИВЕЕ НЯКАК

Тези дни ми попадна един нов роман на работническа тема, написан от мой някогашен приятел. Независимо от качествата и недостатъците на романа трябва да кажа, че той представлява поредното писмено доказателство за дълбоко непознаване на работническата действителност у нас. Още едно произведение, което се прибавя към поредицата скалъпени оптимистични измислици, към описанията за мармаладеното щастие на нашето работничество. Повече от двадесет години автори произвеждат книги, в които образът на работника горе-долу е представен така: приятно грубоват мъжага, който говори с просташка духовитост, има непохватни маниери, но изненадваща професионална сръчност. Който обединява по мистичен начин съзнанието за собственото си достойнство с това за достойнството на обществото. Нормално той преживява две драми: първата — люшкането между собственото благополучие и безкористна служба на партия и общество, и втората: люшкането между две жени. Всичко се разрешава с помощта на някой високосъзнателен другар, работникът открива своето истинско и важно място в живота, хвърля се в трудова атака, прави чудеса, бива награден и заживява щастливо с любимата професия и любимата жена. Никъде на друго място не съм чел и чул по-примитивни ужасни диалози между работници, отколкото в българските литературни произведения на работническа тема. Но веднъж потръпнах, като си помислих, че тази пошла литература започва да влияе и вулгаризира простите, смислени и понякога твърде изразителни работнически думи.

В моите работнически години ние бяхме далеч от подобно влияние, както бяхме далеч и от предложения ни от литературата прототип на работник. Нещо повече, хората ненавиждаха купищата словесни безсмислици, които ежедневно им се поднасяха. Защото животът на всеки от нас се определяше от един много прост и здрав принцип — да се преживее някак. Без съмнение това е принципът на човек, който съзнава, че е жертва на обстоятелствата и че не може да ги промени. Това е принципът на минималната надежда, както и на минималната съпротива. Почти всеки понеделник трябваше да ходим на политически събрания, които имаха най-различни форми. Но почти всички бяха приели, че това е задължително, и присъствуваха на тия събрания горе-долу с чувството, с което мохамедани биха присъствували на християнска молитва. Известна част от работниците правеха редовни опити да се измъкнат от това досадно задължение, което те смятаха за губене на време. Но в ония времена хора като Киро се престараваха да докарат всички в залата. Хората се отпускаха уморено на столовете, дремеха или разсеяно слушаха. Много от жените плетяха и чакаха другарят от трибуната да свърши словото си. Обикновено бурни ръкопляскания посрещаха края, което беше чиста подигравка, и хората изчезваха за миг. Колкото голяма активност те проявяваха, когато се говореше за конкретни, засягащи ги въпроси, толкова дълбоко те не се интересуваха от идеологическите проблеми. Много рядко някой работник проя-

вяваше любопитство да зададе въпрос на политическа тема, сякаш съзнаваше, че това не е негова работа. А от друга страна, с цел да се създаде някакво оживление на тази мъртва дейност, по партийна линия се подготвяха въпроси и просто се възлагаха на някои работници да ги зададат. Твърде често работникът забравяше заучения въпрос и всред смеха на всички се обръщаше: „А бе, Киро, какво ме караш да питам! Я питай ти, поне знаеш какво да питаш!"

Нашите работници живееха със здраво и реалистично чувство към живота. В тия първи години те бяха толкова девствени в своята честност, че ужасно се червяха, когато трябваше да произнесат пред всички думи, които им бяха написани: „В чест на рождения ден на другаря Сталин обещавам да работя с всички сили и преизпълня личния си план с 20 на сто." Те знаеха, че това не бяха техни думи. Знаеха, че бяха лъжи. Всеки работник превъзходно съзнаваше, че би постигнал тия 20 процента, за да си осигури премиалното или малка ударническа награда, парите от които отдавна вече бяха влезли в бюджета му.

В продължение на седем години, докато работех като инженер, не срещнах нито един работник, който да се е трудил заради партията или пък да е постигнал някакъв трудов успех заради нея. Въпреки че много успехи впоследствие бяха посвещавани на разни партийни събития. Перченето с работа и постижения съвсем не е в характера на нашия работник. Почти всички добри работници, които съм срещал, бяха хора скромни, не обичаха да парадират с това, което можеха да правят, макар че имаха явно самочувствие. Имаше някаква безсмислица в поемането на обещания в трудовото съревнование. Спомням си, веднъж бай Илия четеше лозунг, опънат от някого в неговия цех: „В чест на Девети септември обещаваме да работим качествено!"

„Да ги вземат дяволите! — избухна бай Илия. — Значи през останалото време могат и да не работят качествено! За какво им се плаща тогава? Обещават ми да изпълнят това, което е тяхно задължение!"

Но ако работниците не обичаха политиката и политическите въпроси, защото ги поставяха в положение на първолачета, които трябваше да повтарят и заучават чужди фрази, то безусловно те бяха респектирани от присъствието на партията. Всеки чувствуваше, че в голяма степен партията бе неговият работодател. Както затворниците във всеки затвор изпитват чувство на страх и зависимост от директора на затвора, така и нашите работници изпитваха чувство на страх и зависимост от партията, все едно кой я представляваше. Основното чувство за самосъхранение караше почти всички да се стараят да бъдат в добри отношения с членовете на партийното бюро, с най-активните комунисти, с директора и партийната организация в квартала, където живееха. Особено внимателни бяха отношенията с хора, за които се знаеше или пък се предполагаше, че работят за Държавна сигурност. От една страна, работниците се стараеха да нямат нищо общо с тях, а от друга страна, трябваше да ги търсят за разни услуги. Но отношенията между служителите на Държавна сигурност и обикновените хора у нас е една твърде голяма тема, на която по-нататък ще се спра изчерпателно.

Основната ми мисъл дотук е, че партията не създаде никакво ново, в творческия смисъл на думата, отношение на работника към труда и това е една от най-големите неистини, които от години слушаме. Наистина бе създадено с течение на времето ново отношение, но в точно обратния смисъл — че трудът е ангария, че работят само баламите, а тия, които имат ум в главата, си вървят синджирчето.

Доста време беше нужно на партията, за да развали естественото чувство за трудова отговорност, което сякаш бе вродено от години в нашия работник. Който има представа от живота на българското работничество преди войната, ще каже, че санкционирането на работници поради трудова немарливост, лошокачествена работа и несериозно отношение към професионалната сръчност беше твърде рядко явление. Както в много сериозни индустриални страни, старият наш

работник чувствуваше като лична обида и срам допускането на грешки в работата. Съществуваше чувство, което се нарича професионална гордост и което чувство едва ли е често явление в съвременния български работнически свят.

Партията успя по твърде убедителен начин да внуши на работника, че не само добрата работа може да му помогне да спечели повече, а и властта, която произтича било от положението, било от връзките, с които човек разполага. Ако си някакъв активист, можеш и да не работиш добре, ще те издигат, ще ти дадат хубава служба. Ако си човек на началството, негово ухо и око, можеш и да не се престараваш на машината. Каквито и грешки да направиш, ще ги прикрият. Ако пък имаш силни и влиятелни роднини, твърде бързо ще напуснеш обикновената трудова работа и ще се настаниш някъде на началническо място, въпреки че нямаш нито квалификация, нито способности. Вместо оценката на труда, положен от работниците, да се извършва въз основа на неговото истинско качество, въз основа на това, което според Кодекса на труда работникът „знае и може", това се правеше по линия на най-невъзможни и понякога абсурдни внушения. Ние повишавахме разряда на някого си само защото бил човек на района, ние давахме награди на хора, към които бяхме разположени. Пази Боже някой да разкритикува ръководството. Колкото и добър работник да беше, колкото и да се стараеше, никога нямаше да бъде повишен. Спомням си веднъж, бях представил трима работници за награда, когато на заседание Киро каза:

„Първият не може, защото много говори. Вторият не може, защото все мълчи. И третият не може, защото още не съм го разбрал."

Поначало нашият работник е много зле платен. Сравнението между него и кой да е западен работник ни хвърля в отчаяние. Затова той е много чувствителен по отношение на повишения и награди, което означава преди всичко някой и друг лев повече. Кой знае колко пъти при мен пристигаше работник и с голямо неудобство и горчив тон казваше: „Знам, че не зависи от тебе, знам, че е нагласена работа, но идвам да ти кажа. Не е право! Аз работя като вол, години грешка не съм направил, познавам работата и работата ме познава, а сега слагате бригадир Стефан. Че какво може той! Срамота е!"

Чувството за несправедливост беше особено силно развито у нашия работник в ония години, когато поне на книга се проповядваха привлекателни идеали. Бъдещето тогава принадлежеше на работниците, на хората на труда и т.н. С годините този измамен флирт с работниците щеше да изчезне, за да се установи жестокият закон на може би най-крещящата несправедливост в нашата история — социалистическия феодализъм. Успоредно с умирането на илюзиите за достоен, равноправен, справедлив живот щеше да стане и подмяната на истинския трудов процес с абсолютно нетрудовия процес на борба за позиции и връзки. Но още по мое време гордата професионална работа започна да потъва в мътилката на сервилното, угодническо, безпринципно поведение, защото тъкмо то биваше награждавано, то се поощряваше и заплащаше. Не бих преувеличил, ако кажа, че обществените отношения и структура у нас започнаха да превръщат работниците все повече и повече в обречени слуги.

Но тук искам категорично и дебело да подчертая, че всичко лошо, корумпиращо, разлагащо, унижаващо, всичко противно и срамно у нас идваше изключително и само по посока от горе на долу. Никога в обратната посока. Трудовата корупция беше вследствие от нравствената корупция, безмилостно насаждана от най-горното ръководство. Тези на самия връх у нас бяха лакеи и изискваха лакейско отношение от своите подчинени, които пък го предаваха по-надолу. Цялата ни преса, радио, телевизия, театър, литература в най-голяма степен изискваха и насаждаха безропотна сервилност. Веднъж ми се обади един от заместник-министрите на леката промишленост и поиска да му намеря помещение, където да складира току-що внесени от чужбина машини. Казах му, че нямаме такова помещение. Тогава той ми нареди да демонтирам работещите машини от

един цех и го освободя, което беше пълна лудост, защото точно този цех носеше големи печалби. Отгоре на всичко основни машини не можеха да се демонтират без съгласие на банката, която ни финансираше. Обясних му това.

— Аз поемам отговорността за това и ти заповядвам да демонтираш! — кресна ми той.

— Това е равностойно да запаля фабриката — казах аз. — Ако вие бяхте директор, ще я запалите ли?

— Уха! — отвърна той. — Щом друг отговаря, запалвам я, та и окото ми не мига!

Ето това отношение се насаждаше от некомпетентно и арогантно ръководство, чиято единствена грижа беше да бъде на власт. Насърчаваше се блюдолизничеството, насърчаваше се съревнованието по превиване на гърбовете, насърчаваха се много клюките, злословието, насърчаваха се доносничеството и ходатайството, и особено завистта. Често пъти хора се третираха като кучета — посочваше им се някакъв пост и им се казваше: „Ако ми помогнеш да го смъкнем оня, мястото е твое." Постепенно започна да се оформя грозният, циничен и дяволски лик на бъдещата действителност.

Нравствените корени на нашето работничество бяха здрави, защото лежаха все още дълбоко в селска почва. Те още не бяха отровени от жестоките класови битки, през които бяха преминали работниците на силно индустриалните страни. Самите отношения и характери на нашите работници бяха значително по-меки, по-човечни, с особено силно развито чувство за взаимопомощ и състрадание. Но съветските химикали на безскрупулно и нравствено разложение, които партийното и държавното ръководство последователно изсипваше върху нашата родна почва, действуваха все по-дълбоко.

НАШИТЕ ДЕЛНИЦИ

Запомнил съм това време със ставането рано, в тъмно, с трамвая, препълнен със сънливи хора, които отиваха на работа. Полуспящи деца висяха върху ръцете на уморени майки, за да бъдат оставени в някакъв детски дом и прибрани вечерта. Заплатите и надниците бяха плачевно ниски и всеки член на семейството, навършил пълнолетие, трябваше да бъде на работа. За първи път жени започнаха да работят като строителни работници, миньори и в каменни кариери. Равноправието на жената се изрази в пълно пренебрегване на физическите й качества. Жени бъркаха бетон, караха колички с мазилка, товареха камъни и тухли, зидаха, копаеха канавки и канали и т.н. Децата, които не можеха да постъпят в детски домове, нито имаха дядовци и баби да се грижат за тях, бяха оставени на себе си. По-големите деца и ученици в първоначалните училища прекарваха времето си на улицата и години по-късно щеше да се признае лошият възпитателен ефект на тази улица. Нормалният работен ден беше 8 часа, но за огромната част от работещите беше много повече. Тъй като трудовият процес в предприятието беше зле организиран, а плановете се завишаваха всяка година, мнозина ръководители прибягваха до незаконно задържане на работници за по-дълго време. Работниците не се оплакваха, защото изпълнението на плана им даваше макар и временно по някой лев повече. Прибавете към това лошия и дълъг транспорт плюс различните събрания, заседания и кръжоци след работно време, и вие получавате положението, че у дома се отива само за да се преспи. Инженерно-техническият кадър в цялата страна работеше по т. нар. „ненормиран" работен ден, което твърде често значеше 12 часа.

После идваше дългото и отчайващо висене по опашки. Снабдяването тогава беше на най-невъзможно ниво. Не беше само въпрос за лоша реколта или недоимък, а главно за неразрешими неуредици. Държавната снабдителна машина се беше оплела в собствените си бюрократични мрежи и ние имахме доста гладни дни. Имаше цели периоди, в които месо можеше да се яде само в ресторант или от време на време в стола на предприятието. Общественото снабдяване имаше пълно предимство пред снабдяването за гражданите. Магазините почти винаги бяха празни и по рафтовете им висяха само буркани с желета и конфитюри. Не ставаше и въпрос за вносни стоки. Най-парадоксалното беше, че най-популярни български продукти липсваха на пазара. България беше страна на зеленчуци и плодове, а на пазара имаше постоянна криза за тях. Човек може да съди за действителните успехи на системата по този най-очевиден факт — постоянната криза в снабдяването на населението с продукти от първа необходимост. Много пъти ние си казвахме, че ако в мирно време апаратът на режима се оказваше абсолютно неспособен да задоволи елементарните човешки нужди за храна, то един Господ знае какво ни чакаше във време на война. Убеден съм, че само в един месец, без употреба на никакви ядрени и атомни оръжия, ние щяхме да измрем от глад. Положението не се промени съществено и през следващите години, макар и да имаше един период, когато нещата изглеждаха по-добре. Само преди няколко месеца един италианец ми се оплака, че е обикалял цял ден с колата си из София, за да намери месо. Не успял. Причината за цялата тази ужасна бъркотия се корени дълбоко в самата система, като се започне от назначаването на напълно некадърни хора на отговорни места, и се свърши с чувството за всеобща инертност спрямо каква да е последователна и ритмична работа.

Но онези години бяха най-тежки. Единствената компенсация беше, че човек можеше да разчита на безплатно лечение в болници и санаториуми. В борбата за съществуване ние станахме шампиони на опашките. Редяхме се за всичко: хляб, месо, зеленчуци, плодове, обувки, дрехи, дърва, въглища, цимент и т.н. Човек може да си представи дълбоката мизерия на нашите дни, когато от работа трябваше да се тича по опашки. Опашкарството се разви като национално чувство. Имаше хора, които специализираха по стоене на опашки, носеха си сгъваеми столове, плетяха и шиеха, а някакъв агитатор дори беше провел събранието си на една опашка. Имаше един анекдот за гражданин, който просто си стоял на тротоара пред някаква врата и четял вестник. Когато по някое време се обърнал, зад него мълчаливо се била образувала петдесетметрова опашка. Ако някога и някъде се появеше нещо най-необходимо, то светкавично изчезваше. Ние играехме често на една тъжна игра. Намисляш си нещо, което ти трябва и за което си сигурен, че си го видял само преди два дни по магазините. И тръгваш да го търсиш. Разбира се, никога не го намираш. Думите „няма“ и „свърши се“ съставляваха 90 на сто от речника на продавачите. Колко пъти капнали след работа ние трябваше да се редим последователно на няколко опашки, за да можем да вечеряме. Но за режима и властвуващите другари времето на обикновените хора не значеше нищо. И самите хора не значеха нищо. Партията и държавата имаха безмилостно и студено отношение спрямо отделния български гражданин.

Но ако цялото простосмъртно население на страната страдаше от тия жестоки неуредици, другарите на върха живееха съвсем различен живот. Мнозина от тях не познаваха и не желаеха да познават действителността. Те живееха в сътворения разкош и богатство на български Марии-Антоанети и не бяха много далеч от фразата на кралицата: „Като нямат хляб, защо не ядат пасти.“ В София се разказваше като достоверен случай как жената на един виден партиец се била качила на трамвай вероятно за първи път, подала 5-левова банкнота на кондуктора и отминала. „Но, другарко, билетът струва само 20 стотинки“ — извикал смаян кондукторът. „Толкова евтино!“ — възкликнала съпругата на ръководния другар. Наистина грамадната част от хората на върхушката и техните семейства

никога не бяха се возили на трамвай. Те имаха големите черни лимузини с перденца, които отначало бяха чайки, а впоследствие мерцедеси. Ние бяхме свидетели на най-вулгарната демонстрация на неравенство, показана някога в цялата ни история — „СПЕЦИАЛНОТО СНАБДЯВАНЕ“. Сигурен съм, че един ден историци и исторически психолози ще отнесат членовете на нашето Политбюро, голямата част от членовете на Централния комитет и разните приравнени на тях лица към някаква много странна категория „човекоподобни същества“. Защото как другояче може да се обясни фактът, че докато осем милиона страдаха, гладуваха, преминаваха през тежки делнични изпитания, върхушката бе изградила за себе си истински рай. Колите на специалното снабдяване разнасяха по домовете на важните другари най-хубавата храна, която нашата земя произвеждаше. В нашите безмесни дни те ядяха печени агнета и прасенца, смядовски луканки, специални салами, чист маслен кашкавал, най-хубавите сирена, да не говорим за вина, облекло, снабдяване с луксозни предмети и удобства, за които простият народ дори не можеше да сънува. Отгоре на това, сякаш за да подчертаят още по-добре „комунистическата справедливост“, те получаваха всичко това на символични цени, тоест не плащаха нищо. Членовете на Политбюро също не плащаха абсолютно никакви частни сметки в ресторанти или други обществени места. Всичко отиваше за сметка на държавата. Понякога те подхвърляха остатъци на своите шофьори или прислужници, чрез които ние разбирахме какъв живот се живееше на върха. Познавах един шофьор на член на Политбюро и той веднъж или два пъти донесе нещо, дадено му от колата на специалното снабдяване. И досега се чудя с какви очи Вълко Червенков и наследниците му са преяждали, когато цял народ гладуваше. Може би тъкмо за да не ги вижда никой, те издигнаха високи стени около домовете си, както се бяха оградили с въоръжена до зъби охрана, за да се пазят от „любовта на народа“, чиито „любими вождове“ те се наричаха. Впоследствие срещу това специално снабдяване се надигна широка протестна вълна, която доведе до временното му закриване след април 1956 година. Но скоро след това то отново бе възстановено и към специалните доставки, които се отправяха по таен път към жилищата на ръководните другари, се прибавиха множество нови артикули. Но аз ще се спра по-подробно на тази страна на комунистическата безнравственост, когато говоря за привилегиите и корупцията на режима у нас.

Ако по време на войната българското население не изпита сериозни продоволствени затруднения, това се дължеше на българското село. То стоеше зад гърба на всички ни и ни изхранваше. Режимът на Вълко Червенков доведе това село до просешка тояга. Тези години ще останат да се помнят като най-мизерните години в живота на нашия селянин. Насилствената колективизация, която доведе до изчезването на мъжката работна ръка от полето, плюс ликвидирането на малките лични стопанства изправи страната пред неизбежен глад. Не помогна и жестокият закон, според който от селяните се изискваше да отчитат месо, вълна, мляко и т.н. въз основа на съществуващи на книга декари земя. Това беше периодът, в който маса селяни се намериха по затворите и лагерите. Така че ние, в града, нямахме вече резервите на селото зад гърба си. Нещо повече, множество селяни пристигаха, за да си купят хляб в София. Издаваха се всевъзможни нареждания за контрол върху продажбата на продукти от първа необходимост, които, разбира се, малцина спазваха.

Тогава, в тези години, започна и се разви едно от най-известните явления у нас — кражбата. Нуждата тласкаше хората към всевъзможни, по някой път гениално измислени трикове за припечелване на малко повече. Не бих преувеличил, ако кажа, че почти всеки, който имаше достъп до меда, си облизваше пръстите. Крадеше се всичко и от всички, но най-вече от държавата. Главни герои, разбира се, бяха управителите на ресторанти, магазини, разни търговски предприятия, горски стопанства, домакини, магазинери, закупчици, отчетници и т.н. Водата взимаше голямо участие в тази дейност — не само виното и ракията биваха

оводнявани, но ние купувахме влажна захар, овлажнени продукти, разводнено мляко. Нравственото основание на всеки беше, че си връща онова, което държавата е ограбила от самия него. Милицията, която бе пълен победител на политическия фронт, сега се хвърли с всичка сила на стопанския фронт. Беше създадена мощната стопанска милиция, която арестуваше и изтезаваше хората с най-голяма жестокост. Стопанските престъпления получаваха най-тежки присъди, включително и смъртни. Тъй като някои от механизмите за присвояване на обществени пари бяха неразгадаеми, милицията процедираше по обратния начин — следеше за всяко по-свободно харчене на пари. След това жертвата се улавяше, вкарваше се в следствения отдел и изтезаваше, докато признае нещо. Постепенно стопанската милиция стана истинско страшилище, защото пострадаха хора и за неумишлено допуснати грешки. Но, разбира се, никога стопанската милиция не разследваше огромните злоупотреби и стопански провали на хората от върхушката.

Кината и футболът бяха главните ни масови развлечения. Но и двете бяха смятани от режима за идеологически полета. Беше времето, когато по екраните се прожектираха изключително съветски филми. Господи, като си помисля какви невероятни глупости сме гледали. В продължение на няколко години не бе допуснат нито един западен филм и си спомням, че първите предвестници на завръщането на западния филм бяха два австрийски филма. Това беше голямо събитие. Огромни опашки се тълпяха пред кината, за да видят безобидното танцуване на австрийския балет върху лед. В този период се роди остроумният въпрос: „Филмът съветски ли е, или е хубав?“ От друга страна, футболът беше добре прикрит повод човек да изрази своята ненавист към режима. Разполагайки с власт да правят каквото си искат, другарите създадоха отбора на ЦСКА, който трябваше да бъде символ на партийна непобедимост. Това естествено тласна огромната маса футболни зрители към „Левски“, който логично се превърна в символ на стара България. Мачовете между двата отбора бяха истински войни. Спортът се командуваше от военните и те взимаха мерки да подсигурят падането на „Левски“. По игрищата често можеха да се видят сблъсквания, които в основата си бяха политически. И досега ми е пред очите един юначен хлапак от Коньовица, когото милицията се опита да измъкне от стадиона по време на мач и който просна на земята половин дузина милиционери. Преди друг мач на тези два отбора майорът от МВР, който ръководеше охраната на стадиона, събра всички, които трябваше да пазят реда, и им дръпна една реч, в която най-важен беше пасажът: „Днес играят нашите срещу буржоазно-капиталистическата сбирщина на „Левски“. Ние ще докараме цяло поделение. Ако някой от ония се надигне, то веднага го приберете.“ За еволюцията на стиловете може да се съди от факта, че години по-късно популярността на „Левски“ бе ликвидирана по най-безобидния начин — направиха го отбор на Държавна сигурност. Тъкмо на футболните мачове човек можеше да види истинските чувства на българите спрямо СССР. Когато играеха съветски отбори срещу наши, публиката ни, която е известна със своята обективност, ревеше като луда срещу съветския отбор. Всичко съветско беше синоним на лошокачествено, грубо, неприятно, враждебно и т.н.

СТАЛИН УМРЯ

Новината, че Сталин е болен, предизвика истинско вълнение във всички сфери на нашия фабричен свят. Главната причина за това беше изненадата. След като години наред от всички посоки ни се набиваше в главите, че

той — най-мъдрият, най-великият, най-храбрият човек на света — Сталин, който беше смисълът на нашето жалко съществуване, на съществуването на планетата и дори на Вселената — и ние, и пропагандата автоматически бяхме приели, че той не може да се разболява, а камо ли да умира. В навечерието на новината за смъртта му един от старите работници в дърводелната ми каза многозначително: „Сталин не може да умре, разбираш ли!... И да умре, ще го съживят... и както е сега на 73 години, може да започне отново, нека да кажем, от 30 години, а!“

Тъй като по мнението на Държавна сигурност и на нашия Киро врагът можеше да използува случая и да удари, отново беше въведена най-подсилена охрана, бяха разставени часови по всички краища на фабриката и се правеха внезапни нощни проверки, за да не спят патрулите. А времето силно застудя, земята се скова от сух студ. Имахме насрочена някаква вечеринка, но всичко се отложи и леля Анка от партийното бюро казваше на всеослушание: „Кой смее сега да се смее!“

Което си е истина, никой не дръзваше дори да се усмихне, въпреки че поне дузина хора във фабриката бяха яли попарата на умиращия другар и скрито тържествуваха. Ако за мнозинството хора у нас Сталин беше задължителна част от една натрапена им действителност, каквато например беше евакуацията при бомбардировките, за хората на режима и за неговите противници той беше най-ярък символ на две напълно противоположни реалности. Главното вълнение, стигащо почти до пълно объркване, беше всред партийния актив. Всички чувствуваха, че смъртта на Сталин ще доведе до промени, а нищо не ги плашеше повече от възможни промени. Някои партийни другари направо чакаха американците да се възползуват и да нападнат. Колкото и здрава да беше дисциплината в командувания от Държавна сигурност обществен апарат, още с новината за болестта на Сталин нещата започнаха да скърцат. Бродейки по работа из министерства и комитети, чувствувах, че цялата атмосфера беше някак омекнала и стихнала в някакво решително очакване. Най-непримиримите служители със злодейска репутация внезапно се бяха свили в черупките си. Един мой колега, който излежаваше три години затвор по политически причини в Пазарджик, впоследствие ми каза, че всред надзирателите настъпило такова объркване, че най-големите грубияни от тях започнали да се умилкват. Фактът, че все пак Сталин можеше да умре, създаваше нов символ — че нещата могат да имат край. Днес сигурно изглежда наивно и смешно, но в ония години, аз вярвам, мнозина изпитваха това чувство за обречена безкрайност.

През нощта, когато дойде вестта, че Сталин е мъртъв, бях на нощно дежурство. Някъде призори пред мен се разигра незабравима трагикомична сцена. Инженер З., който беше бивш офицер от царската армия, немски възпитаник и, струва ми се, стипендиант на Круп преди войната, беше подсилена охрана. Той беше добър и приятен човек, но изглежда, че имаше някакво политическо петно в биографията му, защото местната Държавна сигурност често се интересуваше от него. Къде и как той бе успял да се напие, не научих, но към пет часа сутринта заварих в стаята на охраната следната сцена: моят колега лежеше на едно походно легло, плачеше с магарешки глас и нареждаше трагично: „Отиде си, няма го вече бащата, учителя... няма го любимия, скъпия човек...другаря Сталин го няма вече...“ — и така нататък, все в този дух.

А нашият партиен шеф Киро, дълбоко трогнат, се беше надвесил над него и чистосърдечно се опитваше да го успокои:

— Успокой се, другарю... Знаеш, всички ни боли, на мене сърцето ми се къса, но... хайде успокой се...

Но нашият герой ревеше със сълзи, та се късаше:

— Неее! — викаше той. — Кой ще го замени сега!

— Все ще се намери някой... — продължаваше да го успокоява Киро.

— Неее! — тресеше се от плач инженер З. — Той е незаменим! Кой смее

да каже, че някой може да го замени... Отиде си най-великият, най-мъдрият, близкият, родният, бащата, учителят, вождът...

Около нас започнаха да се тълпят работници, чието здраво реалистично чувство подсказваше, че цялата сцена, която нашият инженер разиграваше, беше жива гавра с умрелия диктатор, че нервите на горкия З. не бяха издържали тържеството на този момент... Някой по-съобразителен ми пошушна, че трябва да го изведем от предприятието, преди да го е видял директорът, който лесно би отгатнал какво стои зад пиянските сълзи на този неочаквано скърбящ гражданин. Изведохме го, а Киро замислено ми каза: „Какво нещо, а! Смъртта на другаря Сталин разтърси дори инженер З."

За няколко часа цяла София потъна в траурни знамена. Радиото свиреше безспирно траурна музика. Започнаха да се провеждат траурни събрания. Въоръжени партийни активисти застанаха на почетна стража пред бюстовете, барелефите и портретите на Сталин. Имаше и специална такава стража на улица „Витошка", която тогава се казваше „Сталин", а вестниците съобщаваха колко по-крусен бил град Варна, който също се казваше Сталин. В деня на погребението на умрелия диктатор, точно в 12 часа, следваше да му се отдаде последна почит. Беше заповядано всички да излязат от сградите и да застанат неподвижни за три или пет минути, всякакво движение да спре, докато сирените на фабрики и локомотиви, трамвайните свирки и разни други звукови средства щяха да свирят безспир.

Когато излязохме в двора на нашата фабрика, денят беше слънчев, но много студен. Настроението беше някак помпозно, погребално или глупаво тържествено. Точно в 12 часа Маня се изпъна пред мен като войник и сирените на околните предприятия ревнаха. Но нашата собствена сирена, която не бе използвана от войната, проскърца и унизително млъкна. Лицето на Маня пламна от гняв, но тя не каза нищо, а продължи да стои. В същия миг видях един от нашите огняри, бай Димитър, прегърбен шестдесетгодишен човек, да се катери по скобите по външната стена на комина към сирената, която бе на самия връх. Беше истинска лудост изобщо човек да се опитва да изкачи комина по този начин. За всеобщо изумление той се добра до върха и нашата сирена просвири, след като всички други млъкнаха. Стоях и се питах — докъде стига фанатизмът? Може обяснението да е друго, по-логично, но на мен ми се струваше, че със същото чувство, с което бай Димитър изкачи отвесния комин, той можеше да извърши страшни и безразсъдни престъпления. Този бабаитлък, който е демонстрация на сила без разум, винаги ме е карал да потръпвам.

Връщайки се към къщи през града, видях на витрината на една книжарница книгата на Богдан Ботев и Стоян Нинов, озаглавена „Винаги със Сталин". Списания и вестници бяха пълни с току-що написани произведения на български поети и писатели, които с присъщия си патетичен тон декларираха някаква всемирна скръб по мъртвия гост в Лениновия мавзолей в Москва. Не помня нищо от това траурно словоизлияние. Тогава още не знаех, че зад грамадната част от тази продукция не стоеше нищо друго, освен отбиване на номера. Години по-късно щях да прочета чудесната поема на Стефан Цанев за Съветския съюз, чийто набор бе разпилян от редакцията по нареждане на Държавна сигурност. В нея твърде силно бе описан този мартенски ден, когато в Москва погребват едновременно двама души — Сталин и композитора Прокофиев. В поемата се казва, че докато зад ковчега на Сталин вървят три милиона души, зад ковчега на Прокофиев вървят само трима. Много пъти съм си мислил, че това е един възхитителен баланс — три милиона на трима. Три милиона са вървели след човека, който остави най-грозните и отвратителни дела, извършвани някога на нашата планета. Трима души са вървели след човека, който остави може би най-чудесната музика на века.

Но в онзи ден вървях по улиците на София и си мислех какво точно беше Сталин за нас. Спомнях си разказите на родните ми за масовите нощни разстрели край Перник и за полуживи трупове, заровени в запуснатите вентилационни шахти на пернишките мини, за джиповете на Държавна сигурност, които кръстосваха нощем страната и като съвременни вампири всяваха ужас у всекиго, спомних си пребитите в лявото крило на Централния затвор мои приятели, за безспирните процеси в четирите зали на последния етаж на Съдебната палата, където се издаваха смъртни присъди, за мои съученици и колеги от университета, които стояха в ледени карцери в Белене. Спомнях си за целия този убийствен, варварски, мръсен и подъл поход на омразните нашественици и шепа наши продажници срещу цял народ. Сталин беше този, който превърна нашата България в добре организиран съветски затвор. Сталин беше този, който прогони завинаги щастливото предчувствие, безгрижието и волността на моето поколение, който отрови нашето бъдеще и ни направи роби на най-примитивен и брутален феодализъм.

Не съм от хората, които могат да мразят, и едва ли някога съм мразил дълбоко. Но спрямо Сталин и сталинчетата изпитвах и изпитвам пълна и безпределна ненавист. Може би нищо друго на земята не ми се е струвало по-унижаващо човешкия род от съществуването на този престъпен мегаломаниак. Нищо друго не ми се е струвало по-деградиращо от насилственото преклонение пред него. Величаенето му беше отвратителна провокация срещу ума и достойнството на всеки що-годе нормален човек, беше равностойно на самооплюване. Ала години по-късно аз щях да се запитам — дали Сталин не беше само повод за действията на хиляди и хиляди истински престъпници и убийци, които смазваха цели народи в негово име. Дали Сталин не беше просто името на болестта, която за разлика от чумата и холерата се превърна в трайна епидемия и отне живота на много милиони?

Имаше наистина нещо болестно в сталинистите, които познавах, като Киро, бай Димитър, разни офицери от милицията и Държавна сигурност, партийни дейци. Слушал съм десетки словоизлияния на пийнали някогашни сталинисти, които с въздишка са ми казвали: „Абе говорете каквото щете, но човекът имаше желязна ръка! Де да имаше още като него!"

А в Прага по времето на чешката пролет един български полковник от Държавна сигурност ми каза: „Ах, как сега ни трябва другарят Сталин!"

Темата за Сталин е може би най-голямата тема на нашето време. Тя никак не се ограничава до живота и делото на този ужасно примитивен злодей, а се разпростира до цели човешки общества и навлиза дълбоко вътре в самите нас. Може би тя е съвременното издание на вечната тема за Злото, за Дявола.

Само няколко дни след смъртта на диктатора вълненията поне на повърхността стихнаха. Явно беше, че нищо не се е променило. Сталин си отиде, но сталинизмът оставаше непокътнат. Ако имаше промяна, тя беше твърде далече и може би твърде бавна. Сталин продължаваше да ни гледа от всяка стена с присвити очи, да ни преследва с присъствието си, да ни натрапва студения си дух. На заседание един другар от района каза с предпазлив оптимизъм: „Другарят Сталин си отиде, но ние имаме другаря Лаврентий Павлович Берия."

Това беше многозначително напомняне, защото наскоро името на Берия започна да се споменава редом с името на Маленков и Молотов.

Разказвали са ми след това любопитни епизоди, разиграли се в кръговете на Политбюро и Централния комитет на партията у нас, където разните ръководни другари били в недоумение на кой Господ да се кланят. С развитието на борбата в съветското Политбюро нашите назначени от Москва ръководители изпаднали в смешни положения, но инстинктът за самосъхранение плюс вродената им сервилност ги предпазваха от всякакво неблагоразумие. Всъщност онова, за което всеки малък или голям местен диктатор беше загрижен, бе да се запази статуквото, тоест да няма промени. Или ако се наложи да има промени, то те да станат така, че по същество нищо да не се промени. Още няколко години след

март 1953 година ние щяхме да слушаме, че „нашата партия е сталинска партия".

Забележете факта, че до ден днешен в България няма публикувана нито една книга, в която да е отправен сериозен упрек срещу Сталин.

СПАСИТЕЛНИЯТ СМЯХ

От всичко, което човек би могъл да уважава в характера на своя народ, най-много се гордея с невероятното чувство за хумор на нашия народ. Колко пъти съм се удивлявал как естествено избликва това чувство и колко тясно то е свързано с обществена оценка, изразяване на политически мнения и дълбока народна философия. Мисля си, че това чувство за хумор има нещо общо със забележителното отсъствие на сляп фанатизъм у нашите българи. Фанатици у нас са само глупаците. Колкото и страстно и убедително да защитавате известна най-вярна и най-съблазнителна кауза, вие ще забележите във вашите събеседници лека усмивка, която мълчаливо ви казва: „Чак пък толкова!"

Това чувство за хумор винаги е съпроводено със самоирония, самоосмиване и точно тази е посоката, която му дава голямата стойност. Всеки знае да се смее другиму, но се иска характер, за да подиграеш себе си. Още по-забележително е, че в най-тежките времена у нас, при най-жестока и мрачна обстановка, чувството за хумор не само не напусна нашите българи, но сякаш стана главен отдушник на болката и мъката. И нека подчертая, че това чувство не принадлежи на шепа интелектуалци, а блика от самите недра на народа. Никъде и никога не съм се смял повече, отколкото в България, където животът така често свири едновременно на струните на сълзите и на смеха. Мисля, че цялата антидрама, и особено творчеството на Йонеско, се предхожда от разказа за трънчанина Гюро, който отишъл на лов за мечка. Влязъл в бърлогата ѝ, но тя му откъснала главата. И когато приятелите му го извадили, те започнали да се питат дали той въобще е имал глава, преди да влезе в бърлогата. Тогава го отнесли в селото, за да питат жена му. А тя мислила, мислила и накрая казала: „Па не знам дали Гюро имаше глава, или нямаше. Я мислим, требе да е имал глава, оти лани си купува капа!"

Погледнете. Цялата форма на антидрамата е тук, в този трънски разказ.

Никога няма да забравя посрещането на Енвер Ходжа, когато дойде в България навремето. Народът бе докаран покрай линията Перник-Волуяк, за да го приветствува. Когато влакът премина покрай нас, недалеч от село Дивотино, разни агитки започнаха да скандират името му. Но Енвер се държеше с две ръце за отворения прозорец и дори не вдигна ръка да поздрави. Тогава чух двама местни селяни да коментират:

— Защо не махна с ръка поне? — питаше единият.

— Не видиш ли, че го е страх да се пущи от прозореца!

— Е па защо че го е страх!

— Ами цял живот човекът се е возил на магарета, та е навикнал да се държи за самара! Къде е видел влак у Албания!

По време на насилственото вкарване на селяните в текезесетата, агентите на Държавна сигурност използуваха таксита, в които държеха жертвата си, докато не подпише необходимия им документ. В Пернишко бях свидетел, когато призори едно такова такси изхвърли възрастен селянин, чието лице бе разкървавено. Но той се надигна, засмя се и каза: „Цял живот исках да се повозя на такси и даде Господ, навозих се!"

Едва ли бих могъл да забравя бай Васо, файтонджията на владайския санаториум, който ме прибра от автобусната спирка. Беше време, когато книжарниците бяха залети от невъзможна за четене партийна литература, когато почти не се издаваха свестни книги. Забелязал, че нося куфар с книги, бай Васо, който беше бивш гробар, се обърна към мене и замислено ми каза: „Много обичам книгите... сума нещо съм прочел, като бях в гробищата... И какви книги! ... Ти ми дай на мене „Под игото"... Ама да е от Иван Вазов!"

Човекът не искаше друго „Под игото" и се безпокоеше, че може и да са го пренаписали. Той си искаше „Под игото" от Иван Вазов. И в тази забележка „Ама да е от Иван Вазов" се съдържа цялата народна оценка за печатаните партийни глупости.

Политическите вицове разцъфтяха като национален жанр. Сигурно през последните тридесет години съм чул няколко хиляди политически вица. Кой не си спомня какво посмешище беше станал Добри Терпешев, който предхождаше вицовете за милиционерите, Хрушчов и Тодор Живков. Един от моите колеги в Съюза на писателите се беше постарал да запише всички чути вицове. Струва ми се, че ако този сборник би могъл да бъде издаден, всеки ще се удивлява на невероятната находчивост и остроумие на безименните създатели на вицовете. Колко чуден и съдържателен е вицът за Вуте, може би най-популярният по онова време. Позволете ми само да го припомня: На събрание, след доклада, партиен представител апелира към присъстващите да задават въпроси. Всички по обичая си мълчат. Той пак настоява „Питайте, другари! Изкажете се, другари!" Те пак мълчат. Накрая става Вуте, пита „Къде е житото?" и сяда. На следващото събрание партийният представител отново подканва хората да се изкажат. И отново те мълчат. И пак той апелира и настоява да се изкажат. Докато накрая някакъв селянин вдига ръка и пита „Къде е Вуте?" Лаконичността и силата на тези вицове могат да съперничат само на епиграмите на Радой Ралин, безспорно най-популярния писател в нашата страна.

В предприятието, където работех, почти не е имало ден някой от работниците да не ме запита конспиративно: „Чу ли последния виц?" Вицовата вълна заливаше постоянно нашите делници. В самото разказване на вицовете се оформиха майстори разказвачи, които никой не можеше да имитира. Но слушането и разказването на вицове се смяташе от всички за проява на гражданска смелост, за израз на спотаено достойнство. Разбира се, немалко хора пострадаха за разказването на вицове. Нека само спомена съдбата на известния джазов музикант Сашо Сладура, който плати с живота си, за да остане в паметта на хората като неповторим разказвач на вицове. По същество вицовете осмиваха било отсъствието на морал в партийните водачи, било тяхната ужасна неинтелигентност. Впоследствие щеше да дойде ред на чудната серия на вицовете за Радио Ереван, много от които бяха невероятно остроумни: „Какво е лабиринт?" — „Правият път на партията!"; „Какво е българо-съветска дружба?" — „Крава, която пасе в България, но я доят в СССР"; „Може ли Швейцария да стане комунистическа страна?" — „Може, но жалко за хубавата страна!"; „Вярно ли е, че на лъжата краката са къси?" — „Не е вярно, защото първият секретар щеше да се влачи по задните си части"... и т. н.

Не съм в състояние да си спомня дори една стотна от вицовете, които съм чул, но както казах, те най-добре отразяват отношението на широките народни маси към режима. Десетки са например вариантите на вица за българския партиен ръководител, който се вози в самолет с други държавници и където той се проявява винаги в ролята на глупак. В годините, преди да напусна България, най-популярни бяха милиционерските вицове. Всички се свеждаха до едно — да подчертаят ограничеността и неграмотността на милиционерите. Някои от тях се явяват своеобразен български вариант на известните вицове за ирландци. И нека тук отдам дължимото на бившия министър на вътрешните работи Дико Диков, когото съм чул да разказва най-хубавите вицове срещу собствените му милиционери.

Но вицовете са само малка част от голямото богатство на народния хумор. Преиначаването на лозунги, на случки и изказвания, пародирането на думи на видни ръководители или пък на стихове и какво ли не още ни разсмиваше всеки ден. През един септември видях на гара Пазарджик опънат голям лозунг „Да живее 10-и септември, Ден на Народната милиция — единствена опора на народната власт!“ Или пък когато отидох да пиша репортаж в едно село в Плевенско във връзка с апела на партията за усилено производство на частни свини, видях из селото разлепени големи лозунги, които буквално гласяха: „Всеки кооператор — свиня! Всеки комунист — две!“ Такъв кратък и многосмислен израз бе получила идеята, че комунистите трябва да произвеждат двойно повече частни свини от обикновените кооператори. А в нашето предприятие най-популярният лозунг беше „Дайте да работим, че да построим социализма, пък след него и комунизма, че дано след това си заживеем както преди“. Когато партията поиска да изпълним петилетката за четири години, някой окачи лозунга „С всички сили — пет за четири!“ Партийните и административните функционери се ползуваха с всеобщо презрение за това, че не работеха нищо полезно и само се разхождаха с чанти, откъдето дойде името им „чантаджии“. Нерядко работниците се обръщаха към нас, ръководството, с думите: „Лесно ви е на вас, чантаджиите!“ Агентите на Държавна сигурност и тайните сътрудници имаха куп популярни прозвища, от които най-разпространено и общоприето днес стана прозвището „кука“. Един от най-популярните изрази, който човек може да чуе днес в България, е: „Какво да правиш, отидох при нашата кука, примолих му се!“ или „Брей, да не знам! Па той си бил кука, ама от тия, дето няма откачане!“ Особено иронични бяха работниците и селяните спрямо хората на перото — журналисти и писатели. По-нататък ще разкажа за неизбежната стена, която се появява моментално, когато кажете на обикновен гражданин у нас, че сте журналист или писател. Няма да преувелича, ако кажа, че репутацията на пишещите събратя беше тази на професионални лъжци. Един от моите работници дълго време не четеше вестници, докато един ден внезапно се абонира за „Работническо дело“. „Намерих му цаката — обясни ми той. — Каквото пише, разбираш го точно обратното. Като пише, че във Франция работниците гладуват, значи си живеят живота, а като пише, че в Румъния са щастливи, значи черно им пред очите! Чиста работа!“ Колко чудесен е този истински епизод, станал в Драгалевци. Видният писател Георги Караславов беше може би първият, който преди години си издигна голяма вила в Драгалевци. И един ден някакъв журналист пристига на площада на селото и пита група селяни:

— Знаете ли къде живее Караславов?

Те вдигнали мълчаливо рамене.

— Писателят Караславов, този, дето пише книги — пояснил журналистът.

— Сега всички пишат — отвърнал му някой.

— Абе той има нова вила... — продължил журналистът, когато един от селяните възкликнал:

— Аааа! Това е тоя, дето си построи прогимназия!

В самия делничен живот многосмислените шеги и иронични подмятания валяха като дъжд. Преиначаваха се думи, заглавия от вестници, филми и книги, пародираха се изказвания, имитираха се важни партийни личности. Познавах един обикновен работник, който имаше голяма дарба да имитира Вълко Червенков, Георги Трайков и Тодор Живков. Имитациите му бяха абсолютно точни и ние го карахме да произнася цели речи. Никнеха като гъби местни народни епиграмисти с повече или по-малко сполучливи произведения като например „Няма кака Цола да се остави гола“ (за Цола Драгойчева) или „Гошко се мъчи, а Тошко се пъчи“ и т. н.

Имаше нещо много здраво и дълбоко в този народен хумор. Мисля, че чрез него народът се самосъхраняваше. Комунистическата партия и партийните членове, грамадната маса от които, изглежда, не притежаваше никакво чувство за

хумор, реагираха остро и непримиримо срещу народния смях. Те знаеха и знаят, че смехът беше насочен срещу тях, но бяха твърде примитивни, за да проявят великодушие. Немалцина народни хумористи биваха задържани, бити, интернирани заради разказване на вицове. В досиетата на много български граждани е записано, че са разказвали или преразказвали вицове. Особено жестоко се преследваше този смях по времето на Сталин. Малко преди да умре, известният сталинистки идеолог Андрей Жданов (улица „Пиротска“ в София все още носи името на този тип) излезе със статия за смеха, в която заповядваше ва съветските граждани на кого и кога да се смеят. Тази статия, очевидно писана по указание на самия Сталин, стана повод у нас да се предприеме истинска наказателна вълна срещу смеха. Но понякога дори усмивките докарваха представителите на властта у нас до истерика. На погребението на Георги Дамянов в София милиционерски началник пред очите ми искаше да арестува една студентка от Художествената академия, която се била усмихвала. Един бивш следовател в Държавна сигурност, за когото по-нататък ще стане дума, в пиянска изповед ми каза: „Най не можех да понасям усмивките им! Като го видех, че се усмихва, като че ми плюеше в лицето, скачах и виках: „На мене ли ще се смееш, бе!“

След 1956 година формата на партийното преследване на смеха стана по-мека. Но нещата не са се изменили значително, защото през март 1974 година в София се проведе една невероятна и може би уникална в света партийна теоретична конференция по въпросите на смеха. От нея стана ясно, че българският народ продължава да се смее. На тази конференция първият секретар на партията просто повтори статията на другаря Жданов и се опита да се опълчи срещу това голямо богатство на народния ни характер. Но кой може да застави един народ да не се смее?

БИОГРАФИЯ НА ВЛАСТТА

Едва ли някой би могъл да оспори, че животът на всеки български гражданин се намира в постоянна и цялостна зависимост от властта на режима, който управлява страната. Това се отнася както за правото на живеене, така и за начина на живеене. Точно както Джордж Оруел описа в романа си „1984“, мислите и действията на всеки човек у нас се надзиравт и контролират от властта и нейните органи. По своята всеобхватност този контрол надминава всички познати от историята диктатури. Нещо повече, развитието на всекиго у нас, независимо от способности и недостатъци, се предопределя от отношението на властта към него. По пълно подобие на СССР режимът у нас е иззел правото на общество, обществени групировки или отделни лица да имат своя решителна дума, свой критерий за правилно и погрешно, свой компас в движението си. Вместо това властвува критерият на режима, който се определя главно от политическите нужди на деня и следва ограничена, но много гъвкава доктрина.

Затова съвсем естествено е желанието на всекиго да знае кой стои зад тази власт, кой я представлява, кой се отъждествява с нея. Кои са хората, които командват движението на обществената машина, тези, които издават заповедите, и тези, които ги привеждат в изпълнение. Кои са тези, на които историята би могла един ден да потърси отговорност? Първият и съвсем официален отговор е, че властта принадлежи на Българската комунистическа партия и нейните поделения. Това наистина е така. Аз поне смятам земеделския съюз на фамилията Трайкови за не повече от цветарска организация, която помага за разкрасяването на партийния дом при тържествени случаи. По-точният отговор е, че властта у нас принадлежи на БКП, която управлява страната от името на Съветския съюз. Така

че силата на властта, с която ръководните другари у нас разполагат, им е делегирана от една чужда държава, световна сила — Съветския съюз. Тук искам да бъда напълно и категорично ясен: абсолютно никакво важно, сериозно или що-годе значително решение у нас не може да се вземе без предварителното съгласие на Съветския съюз. Това може би намалява в известна степен пряката отговорност на хората, които управляват нашата страна и които без съмнение изпълняват покорно онова, което им се нарежда. Подчертавам тези основни и очевидни истини, защото в тях се съдържа голямата вътрешна драма на Българската комунистическа партия, която е оформила биографиите на всички живи и мъртви партийни дейци. Тук аз съм напълно съгласен с партийното твърдение, че определящият фактор в живота на всеки български комунист е верността му към Съветския съюз.

Но какво представляваха хората, които ни управляваха? Откъде бяха дошли, как се бяха издигнали, как работеха, какъв беше техният вътрешен живот, какви бяха интересите им, характерите им? Още през петдесетте години хранех голямо любопитство към другарите от висшето ръководство. Тогава за мен, както за всички обикновени българи, енигматичното Политбюро живееше на някакъв далечен и недостъпен Олимп и нам се разрешаваше да зърнем боговете и да им се поклоним два пъти годишно — по време на първомайската и деветосептемврийската манифестация. Колко пъти се взирах в техните портрети, в които сякаш нарочно лицата им имаха еднакви изрази, и се питах — какво представляват те? Човек не можеше да разбере нищо от речите им, защото сякаш всичките им речи се пишеха от един и същ човек и произнасяха горе-долу с един и същ глас. Това беше периодът на почти митологичното съществуване на Политбюро. Малко по-близки и разбираеми бяха образите на някои от министрите, на районните секретари и на някои офицери. Така че лицето на властта пред нас се представяше преди всичко от преките началници, повечето от които бяха членове на партията. Чрез тях и тяхното поведение ние трябваше задочно да си нарисуваме образа на голямата власт. Обикновено те бяха хора, чийто живот се ръководеше от един основен и прост принцип — да се задържат на мястото, което им е дадено, и ако могат, да се издигнат нагоре. Нормално в приложението на този принцип не се съблюдаваха скрупули. Всички те сякаш строго се придържаха до даден им образец за средствата, с които могат да се издигат. И все пак в изпълненията на тази стандартизирана песен на партийната кариера можеха да се доловят различни гласове и понякога силни дисонанси.

Впоследствие, по времето на Хрушчов, голямото ледено разстояние между върха и низините бе значително намалено. Особено у нас — членове на Политбюро начело с първия секретар започнаха да разширяват кръга на личните си връзки и да се обграждат с повече и по-различни хора. Това беше и времето, когато литературната кариера ми даде възможност да срещна, видя и наблюдавам отблизо голяма част от главните герои на нашата обществено-политическа сцена. Моите наблюдения бяха улеснени и от факта, че почти всички бивши и настоящи партийни дейци внезапно почувствуваха нужда да говорят и пишат за себе си. Сякаш всеки от тях някак необяснимо бе изпитал необходимостта да оправдае себе си за това, което е, а по-простите характери направо изявяваха претенции за безсмъртие. От около 15 години насам нашата страна се залива от пороища мемоарна литература, която обхваща главно военния и предвоенния период. В стотици книги надълго и нашироко се описват всевъзможни подвизи и сякаш по взаимно съгласие разни автори наливат бетон в твърде съмнителните сгради на своите политически биографии. Имам всичкото основание да поставя под голямо съмнение огромната част от тази по принцип самохвалковска литература. Наистина не вярвам в много от героическите легенди, според които в България преди войната не е имало нищо друго освен комунистически герои и фашистка полиция. На тези писания и на техните „художествени" епигони, фабрикувани от писатели

у нас, трябва да се гледа като на част от упоритото фалшифициране на близката ни история, като съзнателно изопачаване на хора и събития. Самата официална история на Българската комунистическа партия представлява сборник от крещящи лъжи и премълчани или размазани истини.

Но на моя литературен и граждански въпрос „Кои бяха хората на властта у нас?" можах да си отговоря по-пълно и убедително едва през 1968 година. Тогава личните ми впечатления от мнозина получиха документална подкрепа или опровержение от действителност, която лично не познавах. Нещо повече, ровейки се в архивите, видях, че още навремето, през т. нар. антифашистка съпротива, ясно са били оформени четирите групи партийни дейци, които по-късно до наши дни щяха да играят важна роля в живота на нашия народ. Слушателите ще ми простят това отклонение, защото чрез него могат да се видят корените на много неща, станали у нас през петдесетте и шестдесетте години, и да се долови истинският лик на режима.

През 1968 година по решение на партията в България се провеждаше широка подготвителна кампания от мероприятия за най-тържествено честване на 25-годишнината от 9-и септември, което се падаше през 1969 година. По идея от „най-отгоре" Комитетът за изкуство и култура реши да възложи на трима от най-добрите драматурзи написването на документална пиеса в три части за историята и борбите на Българската комунистическа партия от основаването ѝ до 9-и септември 1944 година. Един от тримата автори бях аз и на мен се падна т. нар. антифашистки период, т. е. времето на войната. Впоследствие двамата ми колеги Николай Хайтов и Никола Русев заявиха, че не могат да смогнат със сроковете, и се отказаха, така че аз останах единственият автор на документалната пиеса "Комунисти", която бе сведена само до военновремения период. Не зная по чия идея се изискваше „строга документалност". Доколкото си спомням, някой от нашите ръководители бе видял пиесата на Петер Вайс „Наместникът" и оттам бе настояването за документална пиеса. Така на мен със специално разрешение ми бе предоставена рядката възможност да прегледам повече от 200 полицейски досиета, съхранявани внимателно в архивите на Министерството на вътрешните работи. Това бяха следствените, лични и съдебни досиета на почти всички видни комунистически герои на съпротивата, които бяха загинали, разстреляни или обесени. В продължение на близо шест месеца почти всеки втори ден аз отивах в сградата на МВР на улиците „Гурко" и „6-и септември", един служещ ме отвеждаше в малка стаичка в приземието, където ми се донасяха архивите, и друг служещ стоеше през цялото време при мене и наблюдаваше прочита им. Разбрах, че тази мярка бе взета поради внезапното изчезване на важни страници от тези архиви. Веднъж един от служещите иронично ми каза, че на самия 9-и септември някои партийни другари са се втурнали най-напред към Дирекцията на полицията, за да си намерят досиетата. Той изказа предположението, че може би съществени факти са били унищожени. Мнозина други са били в лудо търсене на Никола Гешев, човека, за когото се знае, че е държал в ръцете си цялата нелегална комунистическа партия и чието име аз срещах най-често в архивните страници. Тъкмо оттам пред мен се оформи образът на този изключителен полицай, началника на отдел „А" при Дирекцията на полицията, когото аз направих централен герой на пиесата, и в единственото представление (генерална репетиция) се игра от народния артист Иван Кондов. Телевизионната версия на този образ бе също моя работа и бе игран от артиста Георги Черкелов. В своето разнищване на комунистически организации и конспирации Никола Гешев бе проявил невероятно умение и ми се струва, че неговата мрежа от агенти е работила доста безупречно. Така че сведенията, отразени в протоколите на разпитите, които той лично е водил, без съмнение отразяват истината. Паралелно с работата ми върху архивите аз се срещнах и разговарях с хора, които лично са били подследствени на Гешев или са имали работа с него.

Човек може да разбере чувството, с което прелиствах страниците на съдебни процеси и полицейски разпити, хиляди страници от показания, които обхващаха имена на много мои живи познати, кръстосали се по един или друг начин с убити комунисти. Прегледах архивите на видни комунистически герои, като Йорданка Чанкова, Лиляна Димитрова, Малчика, Йордан Лютибродски, цялата група от процеса на ЦК начело с Антон Иванов, където бяха Трайчо Костов (страниците за когото липсваха) и Вапцаров, докато стигнах до малко известни имена на родови комунисти или техни съмишленици. През ръцете ми минаха доклади и докладни записки на агенти с различни имена или цифри, на обикновени полицаи или полицейски началници, където с хладна точност се установяваха известни факти. Чрез някои от досиетата можеше да се проследи целият процес на пречупване на арестант или свидетел. От почерците, с които бяха написани показанията, човек можеше да долови конкретната и неумолима действителност.

Но моето първо и най-непосредствено впечатление беше за огромната разлика между това, което се съдържаше в тези документи, и картината, представяна ни от официалната мемоарна литература като цяло. Разлика, която се отнасяше преди всичко и главно до характера на тези герои и до естеството на тяхното участие в борбата. Следвайки партийните рецепти за евтин героичен патос, мемоаристите у нас съзнателно подминават човешкото поведение и човешкия образ на героите, които те описват. Една красноречива и силна сама по себе си действителност се подменя с ужасно сантиментален и примитивен патос. Вътрешната драма на тези хора, изправени пред смъртта, трагичното раздвоение между повелите на живота и повелите на партията, острият конфликт между житейски реализъм и партиен фанатизъм — всичко това се подменя с подсладени кралимарковски легенди. Простата и ужасна конкретност на определени действия и състояния е заменена с дежурни лозунги.

Целият този документален материал пред мен разкри трагичните образи на обречените герои на тази сурова българска драма и някак естествено ги раздели на четири условни групи:

комунисти — идеалисти,
комунисти — съветски агенти,
комунисти — приспособленци
и случайни комунисти.

В идната глава ще се спра на характерни документални факти, обуславящи това партийно деление и произтичащите от него отражения върху характера на властта в съвременна България.

* * *

В предишната глава казах, че след документалното ми запознаване с борбата на нелегалната комунистическа партия в периода на Втората световна война някак естествено ми се наложи условното разделяне на комунистите у нас на: идеалисти, съветски агенти, приспособленци и случайни комунисти. Това деление произтичаше от отношението на тези комунисти към властта и оттам към СССР. Както ще видим по-късно, често явление беше комунисти от една категория да преминават в друга или да претърпяват драматично люшкане, което при някои от идеалистите имаше съдбовен характер.

Но нека най-напред се върна при архивите от времето на войната, които категорично и недвусмислено бяха съхранили образите на хора, с всичките им човешки слабости и човешко величие. Образи, които носеха в себе си конфликтите на бъдещата българска комунистическа трагедия. С моите собствени ръце аз пре-

листвах страници, пропити с физическа болка, показания, от които лъхаше предчувствието за близка смърт, протоколи, от които се извисяваха неумолимите гласове на следователи и прокурори, и накрая онези невероятни последни писма и бележки. писани минути преди екзекуцията от треперещата ръка на оня, който вече вижда края на живота си. Огромната част от тия бележки, писма, последни думи имаха върху мене най-силно и неотразимо въздействие със (подчертавам) СВОЯТА ЧОВЕШКА ТРАГИЧНОСТ. Голямата част от тях бяха обикновени хора, живи човешки същества, преживяващи своята драма по най-човешки начин — много далеч от портретите на осакатени партийни фанатици, които идеологическата търговия няколко години по-късно щеше да им нарисува. Чел съм не знам колко описания за героичната смърт на Малчика и за лозунги, които той крещял. А в действителност, когато прочетох педантично написания доклад от полицейския агент, присъствувал на разстрела на Малчика, потръпнах пред простата човешка истина. На въпроса на прокурора дали в тази последна минута би желал нещо, Малчика отговаря: „Чаша вода, моля.“ Дават му чаша вода. След което прокурорът отново пита: „И все пак какво е последното ти желание?“ На което Малчика казва: „Още една чаша вода, моля!“ Той получава и втората чаша вода. И го разстрелват. Няма „Да живее Червената армия“, нито каквото и да е от този род. Или да вземем отговора, който Никола Марков, ученик от гимназията, осъден на смърт за убийство на полицай, дава на следователя, който пита защо е станал комунист. Марков отговаря: „Аз бях много самотен... и поради самотата си станах комунист“... Най-потресаващо беше, че почти всички екзекутирани бяха запазили последните си думи... за своите майки, а не за своята партия. „Мила мамо,“, „Мили родители“, „Мили мои“... и неизбежно следваше някакво извинение. Мнозина се извиняваха на родителите си, че не могат да продължат живота, който бяха получили от тях, че им създават скръб и болка, че умират... Никога няма да забравя малката бележка на студента Боян Чонос, който пише буквално: „Мила мамо, след малко ще ме обесят... студено ми е, мамо, студено...“

И нещо още по-важно. Въпреки убийственото съжаление, че се разделят с живота, мнозина заявяват, че правят това в името на един друг свят. В десетки писма, изявления и записки е нарисуван светът, за който те смятат, че умират. Почти всички, които можем да поставим в категорията идеалисти, умираха за свят на „истинска, пълна свобода“, на истинско братство, на безкомпромисна справедливост, за премахване на всички органи и институти на потисничество, за премахване на граници, за право на труд и достоен живот... Или с една дума — те умираха за всичко това, което нямаше да съществува в страната на техните паметници.

Това бяха хора, които в голямото си мнозинство нямаха понятие от марксизъм-ленинизъм, нямаха представа какво всъщност представлява СССР, а като деца бяха повярвали искрено в някакъв абстрактен комунистически идеал. Те не знаеха какво точно ще бъде при комунизма, но вярваха и настояваха, че това ще бъде достоен, благороден, човешки свят. Голяма част от тях бяха мечтатели, които в несретата на своя живот бяха прегърнали комунистическата идея само като знаме, което ги води по посоката на щастието и красотата. Над 90 на сто от тях бяха студенти и ученици от горните класове.

Но зад тях, идеалистите, на по-далечно или по-близко разстояние се разстилаше мрежата на комунистите—съветски агенти, каквито бяха повечето членове на нелегалния Централен комитет и изпратените от СССР по време на войната парашутисти и подводничари. Добре документирани са факти за подривната дейност на съветското посолство. Хиляди долари се предават от разните съветски аташета на военния отдел при нелегалния ЦК. Спомням си от архивите на МВР залавянето на пет хиляди долара, току-що връчени от съветското аташе, после на още две хиляди долара... и т. н. Хора като Антон Иванов са професионални

революционери, които знаят точно какво правят. Немалко комунисти в този период, като бъдещия началник на следствения отдел при МВР Стефан Богданов, са съветски шпиони, ръководители на шпионски мрежи. Те признават само една своя родина — Съветския съюз. Но качеството им на платени съветски агенти не изключва идеалистични скрупули. Те вярват в тържеството на световната революция, в победата на комунизма. И Антон Иванов, и Трайчо Костов, и Йонко Панов хранят своите илюзии за достоен смисъл на борбата им. После ще видим колко бързо мнозина идеалисти ще се превърнат в безскрупулни кариеристи и ще поискат да им се плати за героизма. Но по онова време, когато в България е горещо, службогодниците се намират в чужбина, на сянка. Във водовъртежа на военните години и борбата немалко хора, поради чисто човешките си качества, съчувствие, състрадание или милосърдие, са били косвено въвлечени в комунистическото движение, без да са имали каквито и да е идеологически връзки с него. Това са хора, които аз смятам за случайни комунисти, макар и мнозина от тях впоследствие да са твърдели, че са се родили комунисти. Когато краят на войната става ясен, ние имаме първата вълна на комунисти-приспособленци, които в дните, предхождащи 9-и септември, ще излязат на разходка по баирите и ще подадат своите заявки за бъдещи кметове. След тази вълна ще дойдат големите и мощни вълни на бързо приспособяващи се граждани, които ще увеличат числеността на партията от десетина хиляди до над половин милион. От техните редици ще излязат безброй псевдогерои. Те ще бъдат най-преданите слуги на новия господар на България — Съветския съюз.

По законите на борбата малцина от идеалистите комунисти дочакаха живи 9-и септември 1944 година. Не е трудно да се разбере, че най-добрите, най-храбрите, най-честните и последователните са загинали. Така е било винаги в историята. Често пъти у нас се е подмятало, че мнозина от оцелелите партизани и политзатворници съвсем не могат да се похвалят с достойно поведение, а при някои твърденията за активно участие в борбата били неоснователни. Особено силен е този намек в спомените на Славчо Трънски, където се говори за хитреците, които просто са престояли известно време по планините, избягвайки всички опасности.

В една от архивните папки попаднах на случая на заловен млад партизанин някъде около Макоцево. Полицейският командир, който го разпитвал, му предложил два изхода. Единият — ако предаде скривалището на другарите си, формално той щял да бъде осъден на смърт, но присъдата нямало да бъде изпълнена и той щял да докача свободата си. В такъв случай полицията обещала да остави следи, че е получила информацията по друг път, така че въпросният партизанин да останел с чисто лице и при евентуална победа на комунистите да бъде смятан за герой и живее с всички почести. Другият изход — ако той не предадял другарите си, полицията вярвала, че до няколко дни сама щяла да ги намери, но за наказание, казал му полицейският началник, щели да го разстрелят и отгоре на всичко да оставят доказателства, че той е предал другарите си, така че утре всички да го смятат за предател и дори да плюят на гроба му. Младият партизанин полудял.

Това е твърде забележителен случай, който обяснява защо мнозина днешни български партийни дейци тръпнат при мисълта, че Никола Гешев може да е жив и да се появи внезапно. Тук се повдига въпросът за ония, които не са полудели, извършили са предателството и днес живеят щастливо, честувани от своята власт като герои. И същевременно се явява въпросът, че може би някои от обявените за предатели не са въобще предатели. В тази страшна история се съдържа една голяма въпросителна спрямо съществуващата истина и спрямо заровената истина. Същевременно тя проектира предателството не само спрямо групата партизани, но въобще спрямо идеалите, в името на които се е водила борбата. Тя разтваря парадните врати на множество тържествено декларирани геройства и настоява, че

единственото доказателство за вярност е животът на живите.

Днес ние знаем за това, че някои нелегални комунистически дейци като Йонко Панов са се противопоставяли на безсмисленото жертвуване на партийни кадри и че техните опасения са били оправдани. Партията е загубила цвета на своя състав. От друга страна, има хора, които смятат, че тъкмо такава е била целта на Георги Димитров — жертвуването на всичко младо и талантливо в редовете на партията и нейните съмишленици, защото това са били хората, които биха се опитали да защитят идеализма си и да откажат да участвуват в превръщането на страната ни в съветски затвор. Трябва да кажа, че моето лично впечатление след прочита на тия архиви беше, че аз не можех да си представя мнозина от загиналите комунистически герои в ролите на безропотни марионетки или пък като алчни местни феодали, които искат да се наживеят, защото сега им е паднало.

Няколко дни преди превратa на 9-и септември броят на идеалистите комунисти беше значително намалял. В замяна от всички страни приждаха бързо приспособяващи се граждани, които безпогрешно бяха отгатнали посоката на вятъра и които при евентуална промяна биха били първита, които ще напуснат потъващия кораб. Тъкмо приспособленците и съветските агенти щяха да поемат главната роля, докато идеалистите щяха да разберат, че голямата борба и изпитание тепърва започват. Проверката на верността към идеалите, проверката на собствените качества фактически стана, след като партията пое властта. За всеки е ясно, че е много по-лесно да се бориш срещу един външен враг, колкото и силен да е той, отколкото да се бориш срещу себе си, с цел да останеш верен на себе си. Само няколко години след 9-и септември съдбата на идеалистите вече е ясна. Както ще видим по-нататък, внушителен брой от тях се сля с масата на приспособленците и щатните съветски агенти, докато известна малка, но ярка група мълчаливо се оттегли. Драмата на комуниста-идеалист е една от най-големите и силни теми, които животът у нас е предложил. В конфитюрената социалистическа литература у нас няма и помен от тази тема.

Пиесата, която написах, се казваше „КОМУНИСТИ“. В по-голямата си част тя представляваше буквален препис на документални материали, като за всеки пасаж бяха посочени номерът на делото и страницата, от която бе взет. В точния смисъл на думата това беше строго документална пиеса. Текстът на пиесата бе проверен от самия министър на вътрешните работи Ангел Солаков. Бе направена и втора проверка, която установи, че цитатите са точни и че единственият образ, който се бях опитал да отгатна, беше този на Никола Гешев. Постановката беше възложена на много талантливия режисьор Асен Шопов и актьорският състав беше наистина първокласен. Никога няма да забравя изумителното изпълнение на Иван Кондов. Пиесата бе поставена в театър „Сълза и смях“ и включена в репертоарите на почти всички театри в страната. Бяха разлепени афиши и разпратени писма и материали от рекламен характер навред из страната. Репетициите бяха завършени, когато се състоя закритото представление, на което аз не присъствувах. То беше няколко дни преди 9-и септември 1969 година. Може би единствен аз знаех, че ще има хора от „горе“, които няма да издържат срещата с документите на своето минало. Финал на пиесата бяха прощалните слова на отиващите на смърт комунисти, които очертаваха образа на света, за който умираха. Свят, който нямаше нищо общо със света на ония, които щяха да гледат представлението. Приятели ми разказваха впоследствие, че представлението тъкмо със своята документалност оказало потресаващо впечатление. В програмите бях написал, че хората се умоляват да не ръкопляскат, а мълчаливо да се разотидат.

Моите опасения излязоха верни. Пиесата беше спряна и забранена от онияи, които бяха я поръчали. Съобщеният ми мотив за забраната беше „заради потискащото въздействие“. Голата документална истина се размина с търговските нуж-

ди на евтино честуване. А може би другарите въобще не честуваха загиналите комунисти, а честуваха себе си.

Така 25-годишнината на 9-и септември остана без тържествена пиеса.

Но цялата тази история е само малка подробност от биографията на режима.

* * *

Нека в тази глава проследим драмата на шепата комунисти-идеалисти у нас. Първото действие на тази драма започва веднага след Девети септември 1944 година. А последното действие е през август 1968 година. Естествено конфликтът произтича от сблъскването на идеалите с действителността. Идеалът в случая е комунизмът — неясно бъдещо общество на правдата, достойнството и щастието. А действителността е Съветският съюз — страна на безправието, човешкото падение и мизерията. Прекалено ярък и непримирим конфликт, за да може някой да се прави, че не го забелязва. Но има нещо още по-ужасно. Тъкмо красивите идеали за комунистическото бъдеще на човечеството са произвели най-грозната позната действителност. Но дълго е времето и мъчителни се перипетиите за комуниста-идеалист, преди чашата на компромисите да прелее и болезнено засегнатото съзнание да извика класическото:

„Криво ли ти се, Господи, молихме, или ти криво ни разбра?"

Българската комунистическа партия идва на власт благодарение на Червената армия. Без съветското нахлуване в България и присъствието на съветски войски комунистите едва ли някога биха дошли на власт. Това е очевидна и призната истина. Затова първото чувство у комунистите след утрото на Девети септември е благодарност към СССР и неговата армия. Това е времето, когато Сталин и неговата държава са слънцата, които комунистите очакват на нашия хоризонт. Във въображенията на нашите идеалисти те са нещо като съвършения човек и съвършената страна.

„Когато произнасяме името на СССР, другари, трябва да станем на крака!" — това са думи на един мустакат оратор в княжевското читалище. Струва ми се, че той искрено обичаше и вярваше на Съветския съюз. За почти цялата ремсова младеж по онова време Москва наистина е голямото и благородно сърце на новия живот, на новия, съветския човек.

И все пак, въпреки просъветската еуфория, някои са подочули за жестоки чистки в Русия, за някаква голяма вътрешна каша, при която са загинали и български политически емигранти. В разгара на нелегалната борба Веселин Андреев преживява тежко вестта за убития в СССР негов брат. Но войната срещу Германия е главната тема. Тя сякаш измества всички други въпросителни и потулва в забрава Ежовските дни в Русия, както и всичко последвало. А и на всички идеалисти е нужно да вярват, че съветският път е пътят на спасението. И тъкмо защото всичко съветско е прекалено идеализирано, мнозина от тях потръпват при първата среща със съветски офицери и войници, навлезли в нашата страна. Невероятната ограниченост и простотия на офицерите от Червената армия, липсата на каквито и да е културни или интелектуални интереси и тяхното доста първобитно изумление пред цивилизования вид дори на военновременна България сякаш подсказват огромната пустош на съветския духовен живот. Както вече казах, по-голямата част от българските комунисти-идеалисти са студенти и ученици от горните класове. Техните интереси са най-разнообразни и до голяма степен отразяват широтата на свободното им възпитание в стара България. Те също са свикнали да виждат известен интелектуален и етичен стандарт в някогашните

български офицери. И човек само може да си представи твърде многозначителното им разочарование при срещата им с духовно бедните синове на страната, която бе техен идеал. Помня странния смут, който бе обзел активистите от нашия квартал след срещата им със съветски офицери. Един мой съученик, убеден комунист и поет, бе смаян, че съветските офицери от разквартируваната наблизо войскова част не знаеха нито дума за Блок и смътно помнеха името на Маяковски. И разбира се, пак войната оправдава всичко... на хората не им е нито до Блок, нито до Маяковски.

После идва времето на съвместната работа между български и съветски представители и органи в различни полета. И отново впечатлението, което правят съветските другари, полива със студена вода по-чувствителните наши идеалисти. Съветските служители, без разлика в ранга им, са груби, невъзпитани, нагли, отнасят се с недоверие и подозрение спрямо всички. Човек има впечатлението, че те са преследвани от постоянен страх. В работата си те проявяват дребно интересчийство, изпълняват задълженията си само в интерес на личната си кариера и пренебрегват всякакви понятия за съвестност и честност. Те хранят също недоверие и подозрение към своите български почитатели, които току-що са излезли от затворите или слезли от Балкана. Няколко години по-късно, в своето писмо до Сталин, Стефан Богданов (бивш началник на следствения отдел на Държавна сигурност) характеризира работата на съветските разузнавачи в България по онова време като нечестна, заблуждаваща и предназначена единствено да им „заработи медали". С нарастващите контакти със СССР идеализираният портрет на съветския човек започва да потъмнява.

Ала истинските неприятни изненади за тези, които са вярвали в красотата на революцията, започват с пристигането на Георги Димитров в България. Той, Коларов, Червенков и съветските служещи, дошли с тях, донасят не само съветския модел, но и съветския морал, така както е установен от бог Сталин. Морал, според който измамата, лъжата, подлостта, предателството, кражбата, убийството и т. н. се оправдават според нуждите на партийния водач в даден момент. И тъй като истинските идеалисти не са тези, които могат лесно да изпълняват въпросните партийни поръчения, започва заобикалянето с мижитурки, подлеци, хамелеони, псевдогерои. Надигналата се мощна вълна на печалбарите приспособленци залива с мръсна вода мечтите и копнежите на хора, които са чакали оправданието на борбата, мъките и жертвите. Стълбата на властта у нас никога не е била по-вертикално изправена и никога преди борбата върху нея не е била по-свирепа. Всички, които се катерят и блъскат по нея, крещят, че правят това в името на партията, Сталин и комунизма. В действителност почти всеки го прави поради собствени амбиции и алчност. Борбата се води по законите на джунглата. Всеки има право толкова, колкото е силен. А най-силен е СССР. Следователно всеки се стреми лудо, с цената на огромни усилия да получи благословията на Москва. Това е периодът преди стабилизирането на йерархията. Но времето е все още бурно, революционно. Един след друг биват разгромявани разните видове „врагове" — бившата администрация, офицерството, индустриалците, търговците, интелигенцията, селяните. В тази мътилка, където идеалистите изпълняват дисциплинирано партийните повели, съществува надеждата, че това е преходният период. Те все още не знаят, че този преходен период никога няма да свърши, защото той е извинението и оправданието на всичко. Всред непрестанни апели за бдителност и борба идеалистите виждат, че партийното ръководство е поето от безскрупулна съветска агентура, която има две характерни черти: безропотна служба на съветските интереси и ужасна лична посредственост. С убийството на Трайчо Костов Политбюро загубва единствената си действителна личност. Оттук нататък горе, по върховете, ще следва парад на пълното безличие, защото хората, които СССР ще поставя начело на нашето управление, ще бъдат доказани нищожества. Между тях човек ще види местни политически бакали, като Добри

Терпешев, Райко Дамянов, Антон Югов, Енчо Стайков и др., или пък бивши съветски офицери, като Георги Дамянов, Иван Михайлов, Петър Панчевски, чиито умствени способности се изчерпват в покорното подчинение, следване на чужди заповеди. Коларов, Червенков, Димитър Ганев, Георги Цанков, Георги Чанков — всички те плуват в това съветско безличие. Нито един от тях не би могъл да претендира да стане обединителен център на надежди, да излъчи каквото и да е обаяние, или идейна привлекателност. В течение на времето дори колоритни фигури като: Боян Българанов, Цола Драгойчева и Тодор Павлов ще загубят блясъка си и ще се слеят с другите. Всички те, както ще видим по-нататък, представляват повече или по-малко дебели хора с тромави мозъци, с груби маниери, които живеят живота на Гоголевски губернатори в затънтена руска провинция.

И ето го първия парадокс. Ако нелегалната борба доведе до изявата на множество личности у нас, ако имаше имена, които поне всред партията бяха легенди, то страната на властвуващите комунисти бе превърната в република на безличието. Когато аз отричам категорично революционните претенции на нашите губернатори, имам предвид в известна степен и това, че всяка революция е изхвърляла на повърхността своите големи личности. Девети септември изхвърли на повърхността мехури. От съветска гледна точка няма нищо по-опасно при владеенето на една страна от позволяване съществуването на личности. Личността винаги е ставала притегателен магнит за много хора, настроения и разбирания. От друга страна, най-покорните и предани слуги се избират между нищожествата, които при това имат съзнанието, че са нищожества и умеят да ценят дадената им привилегия. Много се съмнявам дали при нормален естествен подбор в какво да е демократично общество България би имала подобни безличия за свои водачи.

Представям си първото недоумение на комунисти-идеалисти, като Христо Ганев, Юлия Огнянова, Добри Жотев и други високо интелигентни техни съвременници, когато за първи път са видели или доловили истинските образи на своите водачи. Представям си Георги Димитров—Гошкин, Веселин Андреев, Давид Овадия, които решават, че няма друг изход, освен да продължат сляпо да вярват. От писмото на Стефан Богданов, писано в затвора, ми е останала в главата мисълта, че болките и мъките, прекарани в полицейските участъци, не са нищо пред болките и мъките в собствената комунистическа страна.

Междувременно започват и се водят остри вътрешнопартийни борби за власт, или по-точно за спечелване благоволението на Съветския съюз. Докато Сталин е жив, той ще се обляга главно на съветската агентура от емигранти начело с Червенков. После Хрушчов ще прехвърли властта върху кадри от самата България. Но всички тези движения са съпроводени с големи амбиции. Кандидатите за власт са много, защото властта вече не значи служба на народа, а средство за удобен живот за сметка на народа. Или както старите българи казват: „борбата е за кокъла". Не са необходими големи усилия на съветските агенти да поддържат атмосфера на страх и подозрение. В сравнение с обикновения народ партийните членове са поне пет пъти повече уплашени и подозиращи. Аз поне не помня партиен член от онова време, който пряко или косвено да не ми е доверявал неизличимия си страх от някакви дебнещи, вътрешнопартийни врагове.

За идеалист-комунист би било напълно неразбираемо как собствените му довчерашни другари сега се озъбват един срещу друг, как в купища доноси се изваждат на показ мними или действителни кирливи ризи, как довчерашни съпартизани се мразят повече, отколкото жандармеристи и комунисти. Но тази омраза се насърчава от съветското посолство, защото тя е най-необходима за съветската политика „Разделяй и владей". От това време е и горчивата шега на един комунист, че СССР би трябвало да изтегли разузнавачите си, защото при най-малко съмнение българските ръководители „ще си счупят краката да тичат до съветското посолство и обадят първи провинилчте се". Въпреки това хората на Берия провеждат у нас последователна политика, която сякаш следва един закон:

„Всеки български гражданин, и особено всеки ръководител, да бъде замесен в някакво мръсно, излагащо го действие." Съветските ръководители знаят, че нищо друго не прави хората по-верни съюзници от съзнанието за взаимната мръсотия. Ние знаем днес, че по план Държавна сигурност изтръгна от много български граждани неверни показания срещу други български граждани. Ние знаем също за партийни ръководители, които са били окаляни в подписване на смъртни присъди срещу невинни хора (при пълно съзнаване на тяхната невинност), за казване публично на явни лъжи, знаем, че е обикновена практика хора от ръководството да се отмятат от дадена дума, да падат унизително на колене или да пълзят, да изменят на другарство и приятелство било за да спасят кожата си, било за да улеснят кариерата си и т. н.

Мога да разбера онези български комунисти днес, които отказват да имат каквото и да е общо с партийното ръководство, защото то представлява в голямата си част група от доказани и обвързани грешници. Не по-малко отблъскващо е въздействието на самия живот в СССР. Една голяма и внушителна група български комунисти отива да следва в Съветския съюз. Изненадата от срещата със съветския живот на петдесетте години е почти кошмарна. Видна българска партизанка, служила в нашето посолство в Москва, ми каза веднъж: „Съветския съюз! Не искам нито да говоря, нито да слушам повече за Съветския съюз!" А друг един местен ръководител, току-що завърнал се от Москва, когото при журналистическа анкета запитах дали не смята, че постъпката му не е много морална, ми извика: „Този морал, другарче, съм го научил в Москва!"

Но какви са изходите за комуниста-идеалист у нас?

* * *

Ако продължавам да се спирам върху съдбата на комунистите-идеалисти у нас, то е, защото смятам, че тя дава най-точна представа за действителността в съвременна България и разкрива истинския характер на режима. От буржоазни, капиталистически или националистически позиции имаме, така да се каже, „поглед отвън", докато от чисти комунистически позиции нещата стават ясни и отвътре. При това мое дълбоко убеждение е, че при съвременните исторически обстоятелства сериозна вътрешна промяна може да стане единствено чрез комунистическата партия. Тя е главната сила в страната. Ние вече имахме твърде поетичния опит на чехословашките комунисти-идеалисти да се изтръгнат от сталинско-съветската корупция на властта и се върнат към някакво чисто и почетно начало.

И така, какви са пътищата за комуниста-идеалист у нас в началото на 50-те години, когато се стабилизира структурата на режима?

Първият път е: да продължи сляпо да вярва на назначеното от СССР партийно ръководство, да приема всички слабости, грешки и извращения като необходимост на момента, да оправдава своето участие във всякакви мръсотии с това, че и другите го правят, да се старае да осигури за себе си по-добро място и да вярва, че народът трябва да му плати за минали заслуги или страдания. Измиването на съвестта и оправданието е предоставено на партията, защото няма по-удобен лозунг от стихотворението на Христо Радевски „Води ме, партио!"

Вторият път е: да вижда и съзнава цялата измяна и гаврата с идеалите, но оценявайки обстоятелствата, да се преструва, че вярва на партията и ръководството ѝ, като сам със собствени сили се опитва да отстоява призивите на съвестта си. Да избягва съучастие в греховете на режима и се бори тихо и внимателно за промяна на нещата отвътре. Това е извънредно труден път, защото често

пъти се балансира на ръба на две пропасти. Да не се скараш с партията и същевременно да бъдеш верен на себе си — според мен това е безкрайно трудно. Да не се забравя, че Политбюро има почтения навик периодически да прехвърля всичките си неудобни грешки върху по-нискостоящи партийци, като по този начин въвлича почти всекиго в злепоставящи го действия.

Третият път, или по-добре пътека, е просто да се отдръпне и затвори в себе си. Това е равностойно на противопоставяне на режима и означава човек да се откаже от всякакви позиции и да бъде принуден да споделя съдбата на най-прокажените (за режима) граждани на нашата страна. Това е припознаване на истината, че колкото църковната институция има нещо общо с Бога, толкова и партията има нещо общо с комунизма. Че нещата са вътре, във всекиго, че отговорността е лична, че идеологията, партията и постъпките на другите не могат да бъдат никакво оправдание за измяната на собствената съвест. „Цял живот съм бил комунист и затова никога не съм бил партиец“ — ми каза веднъж един от поелите този път.

И четвъртият, твърде стръмен път за комуниста-идеалист е да се противопостави на партийното ръководство, да отрече империалистическото господство на СССР, да приеме позицията на безкомпромисен критик на всички недостатъци и грешки, да реагира активно на всички решения и действия, да не си затваря очите пред нищо и смело да прави обществено достояние своето отношение. Без съмнение това е най-опасният, почти самоубийствен път. Режимът смяташе и смята такива комунисти-идеалисти за по-опасни от всякакви врагове и прави всичко възможно да ги ликвидира. Както разказах в предишните глави, българският режим не може да понася никакви припомняния за комунистически идеали и ги дамгосва като прояви на разни видове ревизионизъм.

Но колко са пътниците по всеки от тези четири пътища? Настъпва времето, когато комунистите-идеалисти трябва да изберат. Властта е здраво поета, класовият враг е разгромен, Съветският съюз гарантира сигурността. Остава само да се работи за построяването на социализма. Ала какво значи социлизъм? Какъв вид живот трябва да се живее? Отговорът на партийното ръководство е недвусмислен — следвай примера на СССР! Партийното ръководство сляпо копира съветския начин на живот, който е изграден и установен от Сталин. „Съветските норми са наши норми! Съветският морал е наш морал!“ — са лозунгите, които Политбюро диктува на низовите организации.

И точно по примера на СССР огромното мнозинство от някогашните идеалисти се отправя по първия път, който е нещо като съветска аутострада към социализма. Той е най-широкият, най-удобният и води най-далече. Освен това по него не се ходи пеша. Всеки заслужил другар според ранга си може да ползува от москвич до чайка. Естественото предпочитание на този път показва, че идеализмът и жертвоготовността на мнозина от въпросните партийни членове са били само романтични младежки пориви, краткотрайни изблици на неспокоен пубертет. Борбата за „щастието на народа“ се оказва в края на краищата удобна увертюра за еобственото благополучие. Наложената съветска форма на комунизъм, основана на теорията за диктатурата на пролетариата, предоставя необходимия сапун за измиване на съвести (където ги има). Няма значение, че в България никога не е имало пролетариат и че нито един от българските „пролетарски“ диктатори не произхожда от него. Класово огромното мнозинство от българските комунисти идва от средната земеделска класа. Но какво им пречи да се обявят за пролетарии и да нахлузят на главите си каскети. Защото формулата за диктатурата на пролетариата оправдава потисничеството и терора, оправдава личната алчност за власт, неравенството, несправедливостта, привилегиите, корупцията. Нейната най-точна дефиниция е: СЕГА НИ Е ПАДНАЛО И ЩЕ Я КАРАМЕ, КАКТО НИ ИЗНАСЯ.

Мисля, че нищо друго не отнема така категорично човешките черти на този

вид комунизъм и нищо друго не деградира хората там до вълча глутница и овче стадо, както диктатурата на пролетариата. Ако дяволът би искал да наложи своя конституция на нашата планета, тя би се казвала диктатура на пролетариата. Това е диктатура на онези духовни нещастници, които смятат, че светът им дължи нещо, че е виновен за това, че не са получили достатъчно и че трябва да им плаща цял живот.

Защото идва времето, когато у нас започват да се заплащат минали заслуги. 99 на сто от партийните членове искат да материализират своя действителен или фиктивен актив. Дори хора, които имат основание на бъдат признати за герои, се нареждат на опашката за заплащане на заслугите. Те забравят една прастара истина, че ГЕРОИЗМЪТ СВЪРШВА, СЛЕД КАТО СЕ ПЛАТИ ЗА НЕГО. Заплащането не е само в пари, то е във власт и привилегии.

Мнозина от тези бивши идеалисти сега откриват упоителната сладост на властта. Внезапно те разбират, че началническите им постове са ги измъкнали от нивото на обикновените хора и сякаш са ги поставили в центъра на света. Това разпалва първични амбиции и превръща вродения им комплекс за малоценност в груб показ на превъзходство. Проста демонстрация на власт става едно от най-характерните качества на режима. Познавам хора, при които властвуването се е превърнало в психическо заболяване, в налудно търсене да се покаже превъзходство. Но идва и времето, когато вкусът на властта не ще се определя само от пагоните и титлите, но и от консумираните материални удоволствия. Огромното мнозинство от тези бивши борци за световна правда решават, че сега е време да си поживеят. С наивността на Иванчо Йотата те се кандърдисват едни други, че достатъчно се били „борили“ и „страдали“ и че сега било време да вкусят от прелестите на живота. Идва времето на модерните апартаменти, на вилите, на мебелите и на любовниците. Логично следват множество разводи. Властвуващите партийци бият дузпите на не особено привлекателните си, макар и предани другарки. Младите момичета и особено грациозните и благовъзпитани дъщери на разгромената буржоазия се котират най-високо...

Само няколко години, прекарани под корумпиращото въздействие на собствената им власт, и от идеализма на тези идеалисти не остана нито помен.

„Искам да се наживея! Сега ми е паднало!“ — с пиянска откровеност декларираше един бивш министър на вътрешните работи и член на Политбюро, като лежеше на килима пред мен. А аз си мислех, че същият човек бе имал смъртна присъда и ако бяха го разстреляли, във Варна щеше да има улица на негово име.

„Как така се променихме!“ — възклицаваше друг бивш идеалист.

А пък аз смятам, че въобще не е имало промяна. Защото един обективен анализ на подбудите, които са тласнали преобладаващото мнозинство от тези някогашни младежи към съпротивителна борба (умишлено избягвам думата комунизъм), ще ни покаже, че те нямат нищо общо с осъзнатото желание да се служи на народа, на бедните, на каузата на справедливостта или на щастието за другите. В най-чистия си вид тези подбуди са били инстинктивни или свързани с примитивна суетност, с желание за пъчене, за правене впечатление на света, за инфантилен героизъм и подвизи и същевременно с инстинктивна омраза към всичко превъзхождащо или недостъпно. Следователно алчността, блюдолизничеството, подлостта, жестокостта на въпросните другари винаги са били вътре в тях, но ние не сме ги видели. Хвърлянето на една бомба срещу полицията се оказа заблуждаващ факт, който подло скрива истинския характер. Ние приемаме човека като хвърляч на бомби, а забравяме характера му, с който той ще живее цял живот. Един мимолетен героичен жест се оказва най-удобно прикритие за отвратителен или престъпен характер. И затова по-късно, с течение на времето, ние неведнъж ще отбелязваме, че подобни някогашни герои се държат в живота като страхливци, подлеци и мижитурки.

И тъкмо тия — страхливците, подлеците и мижитурките, с техните примитивни инстинкти, ще станат главната сила на властта, нейното ядро, сърцевината на партията.

Както разбирате, нещата са много далече от Маркс, който е само име и повод. Малцина от тези граждани, включително техните ръководители, едва ли някога са се интересували да разберат по-дълбоко идеологията или философията, под чието знаме маршируват. Почти не познавам някой от тях, който да е прочел сериозно поне 20 страници от Маркс. Едва ли някой някога е докосвал „Капиталът", а познаването на Енгелс се свежда почти само до снимката му. Дори знаенето на Ленин е само папагалски цитати. Едва ли някога лишеният от житейски опит Маркс е предполагал, че ще има такива последователи. Смешно или не, но ако утре един нов Сталин реши, че идеологическото оправдание на режима и удоволсвията на властта е ИСЛЯМЪТ, всички тия пътници по аутострадата на комунизма ще превключат без усилие от Маркс към Мохамед. Защото единственото, което има значение за тях, е удобството на техния живот, сигурността, обезпечеността и личното щастие. Ще кажете, че към това се стреми и кой и да е италиански или английски бакалин. Разликата е в това, че нашите партийни герои лъжат, че всичко, което правят, е за бъдещото щастие на другите, докато обикновените бакали на Запад почтено заявяват, че работят за свой собствен интерес.

И така, „Води ме, партио!" Води ме към повишение, към по-добра заплата, по-големи привилегии, по-голяма власт, а пък аз ще си намеря по-красиви удоволствия. В замяна на това можеш да разчиташ на мен. Аз съм твой, аз съзнавам, че съм нищо без теб. Моите принципи, моят ум, моят морал са подчинени на теб! Ако ти, партио, завиеш наляво, и аз съм наляво, ако завиеш надясно, и аз съм надясно, ако се спреш на средата, и аз ще се спра и ще те чакам, докато тръгнеш! Ако ми заповядаш да славословя Сталин, ще го въздигна до небесата, ако ми кажеш да го оплювам, ще покрия лицето му с кал, ако искаш да се наричам българин, ще се бия в гърдите и ще крещя до прималяване като бай Ганьо „Бюлгар!", а ако искаш да се отрека от България, ще забравя дори буквата „Б"... Както кажеш, Партио! СТИГА МОЕТО ДА НЕ СЕ ГУБИ!

Това е горе-долу вярото на онези, които бяха избрали този славен път.

Много пъти съм си мислил каква мъдрост се съдържа в прочутия разказ на Христо Смирненски „Приказка за стълбата". Не зная друго произведение, където така просто и графически нагледно да е изобразен процесът на скъсване с идеалите, скъсване с народа и действителността. Ако бях първи секретар на партията у нас и ако милеех за страната си, щях да наредя на всички министри и отговорни ръководители да прочитат всеки ден този разказ, а сам аз бих го чел три пъти на ден. Но за съжаление първият секретар казва лаконично: „Така е в Съветския съюз, така е и у нас!"

ЦАРЯ НА ВИЛИТЕ

Когато обвинявам съвременната българска литература в бягство от живота, в нечестно подминаване на големите теми на времето, в затваряне на очите пред крещящи явления и лакейски конформизъм, имам предвид и почти пълното отсъствие на що-годе сериозни произведения за периода 1944—1954 година, или за времето, през което, жаргонно казано, на нашия народ „му смениха физиономията". Това е най-богатото на конфликти време, страната е хвърлена в страшна драма, идеологията разстрелва идеализма, партиецът хваща за гърлото човека, героите стават предатели, а предателите герои, националният

ни химн се кълне във вярност на чужда държава, страхът разтърсва дори дървета та и най-лудите надежди гаснат в капана на безизходицата. Това е времето, когато чувството за обреченост влиза в кръвта на всекиго — от членовете на Политбюро до последния работник. Но това е и времето, когато партийни или безпартийни байганьовци се втурват да „ударят келепира". Целият този период в нашата литература е представен с конфитюрения портрет на звеноводка и тракторист, които се целуват с името на партията в уста. Бих запитал Георги Джагаров, който написа „Прокурорът", за да осигури партийно литературно покритие на онова време, не смята ли той като драматург, че далече по-силна, по-богата и по-вярна би била пиеса за заседанието на Политбюро, когато девет души гласуват смъртната присъда на човека, в чиято невинност всички са убедени? Как са закусвали те заранта след обесването му? Как са се гледали един друг в очите десетина години по-късно, когато са изпратили венец на гроба му? Но не става дума само за трагичните съдби на Трайчо Костов, Йонко Панов и други видни личности, но за стотици силни човешки сюжети, които би трябвало да бъдат задължение на всяка литература, която има някакви претенции за художествена вярност към епохата. В поредицата на тези репортажи аз ще се опитам да разкажа документално за хора и събития, които са съхранили в себе си истината за своето време.

Преди около 10 години заедно с писателите Богомил Райнов, Павел Вежинов и Божидар Божилов участвувах в серия срещи със старши представители на криминалния отдел при Дирекцията на Народната милиция. Хората там имаха сериозни проблеми в борбата с престъпността, главно сред младежите, и ние бяхме поканени да им помогнем със създаването на съответстващи художествени произведения. Знаех от опит, че за писателя няма по-благодатни източници за идеи и сюжети от престои в болници, затвори или пък работа като съдия, адвокат или криминален инспектор. И наистина много от нещата, които хората от криминалния отдел ни разказаха и показаха, бяха в известна степен изненада за нас. В края на краищата удобството на нашия привилегирован живот сякаш ни бе заслепило по отношение на неприятната и груба истинност, която ни заобикаляше. Аз бях разтърсен от серията срещи, които имахме с млади момичета, които проституираха на професионални начала и за които ще разкажа по-късно. Към нас, писателите, бе придаден един полковник, бивш началник на криминалния отдел, когото аз намерих за много откровен и приятен човек. Той ни разказа за различни убийства, които сам бе разследвал, както и за знаменити случаи в криминалната практика у нас. Един ден той беше гледал съветски филм, където се разказваше за млад гражданин, който краде коли от замогнали се по нечестен начин местни съветски величия и с парите подпомага нуждаещите се, като по този начин лично изправя обществената несправедливост. Аз помня филма, защото останах изненадан от смелостта на идеята и страхливостта при осъществяването ѝ. Крайният резултат беше сантиментално-сладникаво филмче за „всепобеждаващата" правда в съветския двор.

Полковникът се усмихна иронично и каза:

— Ами щом те ни занимават с такъв сюжет, защо да не им разкажем за Царя на вилите, а?

Забелязал недоумението ми, той веднага попита:

— Нищо ли не знаеш за Царя на вилите?

— Не — казах. — Струва ми се, че съм срещал това прозвище някъде из вестниците отпреди войната.

— Точно така — каза полковникът. — Но историята само започва оттам.

С горчива искреност, в която проблясваха иронични искри, този полковник ми разказа историята за Царя на вилите. Ще се опитам да предам неговия разказ така, както съм го запомнил.

Мнозина от по-възрастните български граждани още помнят това име от

предвоенните вестници, още чуват гласа на вестникарчетата, които викали: „Царя на вилите заловен!“

Той е бил един от най-известните навремето крадци, така да се каже, специализирал само в ограбване на вили чрез взлом. Притежаването на вила в околностите на София се е смятало тогава за признак на богатство. Царя на вилите избирал удобно време, обикновено делници, избирал вила, където предполагал, че има по-скъпи предмети, вмъквал се и задигал всичко, което можел да носи. Според легендата, почти като някакъв български Робин Худ той си присвоявал само малко от откраднатото, докато другата част раздавал на познати бедни от крайните квартали. Философията на Царя на вилите била много проста и ясна. Той смятал, че никой на този свят не може да забогатее много, без да краде от другите, че всяка вила е направена от откраднати по някакъв (законен или незаконен) начин пари, че самото й притежаване е израз на безчестие и следователно, ограбвайки вилите, той вярвал, че краде откраднатото. За него думата „вила“ била нещо като синоним на узаконената неправда и кражба. Може би тъкмо поради тази философия той бил извънредно смел и изобретателен в своите обири. Въпреки усилията на полицията за кратко време той успял да ограби много вили и да остане неуловим. Богати и влиятелни хора от София тогава писали на полицията и в края на краищата, по време вече на войната, Царя на вилите бил заловен, съден и изпратен в затвора. Като криминален престъпник в затвора той имал по-голяма свобода на движение, отколкото политическите затворници. Дори по някое време изпълнявал и някакви куриерски задачи. Естествено, той се сближил с политическите затворници и специално с комунистите, чиито най-видни представители по това време се намирали в затвора. В твърде продължителен и напрегнат период Царя на вилите, поради относително по-голямата си свобода, вършел огромни куриерски услуги на различните партийни звена, намиращи се в затвора, осъществявал връзка както между тях, така и с външния свят посредством други криминални затворници. Постепенно той се приобщил и идейно към тях. (Тук полковникът ми цитира Вапцаровия стих „Попаднал в затвора и станал човек“) Човекът повярвал, че комунистите се борят също срещу вилите, и на борбата за социализъм той гледал като на война за ликвидиране на вилите. И затова, когато идва Девети септември 1944 година, Царя на вилите съвсем естествено се озовал всред партийните редици. Той вече бил свързан с толкова важни другари, членове на Централния комитет и дори на Политбюро, че е бил смятан за един от най-верните. Веднага постъпил на работа в новообразуваната милиция и логично като на бивш крадец му дали да се занимава с криминални дела. Царя на вилите проявил голяма дейност, а собственият опит му помогнал да се справя лесно с нередките случаи на кражби. Той заел някакъв началнически пост, свършил школа и доколкото си спомням, май е бил изпращан и да се учи някъде другаде. Както е прието да се казва на партиен език, „развивал се добре“. Само след няколко години той вече имал твърде значителен пост и полковникът си спомняше как е работил с него.

Но близките му помощници забелязали с времето как Царя на вилите ставал все по умислен, усърдието му към работата като че намаляло и той изпаднал в странно настроение. Един ден бившият Цар на вилите и настоящ криминален следовател подал оставка. Актът на подаване оставка в целия комунистически свят се смята за отживяло буржоазно предизвикателство. Както всеки у нас знае, в България вие не подавате оставка, а „ви подават“ оставката. Затова постъпката на Царя на вилите предизвикала голяма изненада. Големи и малки началници веднага го повикали, за да го питат защо прави това. Може би някой го е обидил? Може би не е доволен от нещо? Може би има някакви претенции? На всички той отговарял с един и същ отговор — смятал себе си неподходящ за работа в милицията. Напразни били увещанията да остане на служба. Той изглеждал непреклонен. „Той си имаше някаква идея, която изцяло го бе погълнала“ — каза полковникът.

И така, той решително напуснал. Минало известно време, нищо не се чуло за него, когато внезапно дошла новината за първата ограбена вила. Някой разбил вилата на един заместник-министър и изнесъл всичко, включително и пианото. Това било тъкмо времето, когато вилите отново излезли на мода. Всички по-сносни вили, принадлежащи на някогашните богаташи, сега били конфискувани по разни параграфи и били дадени за ползуване на всевъзможни видове партийни и държавни величия. Нещо повече, новоизлюпената аристокрация се хвърлила да строи нови вили, по-големи, по-удобни, по-луксозни. „Виладжийството“, което някога Царя на вилите преследвал с фанатизъм, започнало да се разраства със сила и замах. По полите на Витоша вилите никнели като гъби след дъжд.

И след първия взлом във вилата на заместник-министъра последвала дълга серия от майсторски обири на разни вили, принадлежащи било на видни писатели, било на обществеици или генерали. Никакви специални секретни брави и двойни катинари не могли да устоят на ловките ръце на крадеца. Дори милиционерските постове и патрули не могли да го удържат. Но за полковника, който тогава бил младши следовател, и за другите криминалисти в милицията не било тайна кой е крадецът.

Нека кажа, че на това място от разказа аз долових големите симпатии на полковника към Царя на вилите. Мисля, че ако беше по-сигурен в мен, той с удоволствие би добавил своя собствен коментар на цялата история решително в полза на бившия му колега.

Първият миг бил миг на затруднение и неудобство. Служителите от криминалния отдел трябвало да повикат Царя на вилите и да поискат обяснения от него. Министерството изисквало незабавни действия. Той пристигнал, бил малко поотслабнал, но по-самоуверен и хладнокръвен. С хората се отнесъл приятелски. Те направо го попитали защо отново е започнал стария си занаят.

— Защото пак има вили — просто отвърнал Царя на вилите.

— Но тия вили — казали те — не принадлежат вече на буржоазията. Те са вили на наши другари, на заслужили другари. С някои от тях ти сам си бил в затвора! Те не са капиталистически изедници!

— Аз не виждам никаква разлика! — заявил Царя на вилите и развил открито своята теория за притежаването на вила:

„Да имаш вила днес, значи да си крадец! Никой на този свят не е спечелил вила по честен път, защото ако беше честно, всички обикновени хора по света щяха да имат вили! Къде са вилите на работниците от фабрика „България“? Къде са вилите на носачите от Сточна гара? Къде са вилите на милиционерите по улиците? Нима те не се трудят честно? Защо тогава други ще имат, а те няма да имат? Ако не стигат парите за вили за всички, значи никой не трябва да има! Значи да имаш вила днес е същата кражба, както беше някога! Честни хора — казал той накрая — не притежават вили.“

„Ние не знаехме какво да му отговорим — продължи да разказва полковникът. — Той ни накара да се позамислим! Пуснахме го да си върви!“

Въпреки несъмнените симпатии към него законът си бил закон и криминалният отдел на милицията между другото трябвало да брани личните материални придобивки на властвуващата върхушка. Те официално го предупредили да спре веднага своята дейност. Вместо отговор само една седмица по-късно Царя на вилите ограбил вилата на висш партиен функционер, не съм сигурен дали това не е бил един от заместник-министрите или самия министър на вътрешните работи. Чашата на търпението и доброжеланието всред бившите му колеги преляла. Те го арестували, съдили го във вътрешен съд и го затворили. Но все пак някои, като помнели големите заслуги на Царя на вилите от времето на войната, облекчили малко съдбата му, като не го оставили в обикновена килия, а в малко по-прилична стая в Централния затвор в София, където той живял до смъртта си. Полковникът на няколко пъти ходил да го види и всеки път го заварвал без-

компромисен и непримирим. С годините на два или три пъти му искали да обещае, че няма да ограбва вили, за да го пуснат, но той само поклащал глава и казвал: „Пак ще правя същото!“

Не зная точно колко вярно ми беше предадена тази история, но аз се постарах да я разкажа така, както я чух. По-близо или по-далеч от истинската съдба на Царя на вилите, тя се извисява до притча за един крадец и две епохи и дава може би най-красноречивия и смислен отговор за истината и правдата в републиката на вилите.

СЪВЕТСКИЯТ ФЕОДАЛИЗЪМ

Много трудно ми е да преценя какво комунистическо развитие бихме имали у нас, ако не следвахме т. нар. съветски опит. Може би щяхме да се озовем в положението на днешна Югославия или днешна Албания, или може би щяхме да намерим пътя към български вид социализъм, който би бил най-подходящ и смислен. Днешните български идеолози подминават факта, че в българското обществено устройство преди войната имаше два много силни социални факта. Първият — отсъствието на мощен експлоататорски капитализъм, и вторият — самородният социализъм на силно развитото кооперативно движение. Така че, исторически погледнато, България без комунистическа помощ сама плуваше във водите на свой собствен демократичен социализъм. При това положение едно истинско правителство, което претендира да бъде социалистическо, би заложило на естественото развитие на тези самородни социалистически тенденции и само би ги засилило. И до ден днешен не мога да си обясня защо нашите селяни трябваше да бъдат бити, за да влязат в текезесетата, когато преди войната чувството за коопериране беше масово и селските кооперации бяха израз на най-демократичен и осмислен социализъм. Подчертавам тази страна на нещата, за да изтъкна, че съветският режим у нас въобще не се интересуваше от осъществяването на тези самородни и свойствени на нашия народ социалистически тенденции, както въобще не го интересуваше доброто на този народ. Точно като истински нашественици и верни слуги на чужди господари нашите диктатори се заеха да приложат буквално една напълно чужда и напълно неподходяща схема на обществено устройство. Историята, животът и характерът на съветските народи са безкрайно различни от тези на нашия народ. Дори ако приемем, че известни елементи на съветската система са косвено продължение на елементи на царска Русия, ако приемем, че едно насилие там е отговор на друго, исторически предхождащо го насилие, то тези елементи и това насилие нямат нищо общо с историята и характера на българите. Буквалното прилагане на съветския опит, добър или лош, образно казано, е кръстосване на мечка с гълъб или опит да се присади на лоза тиква. Така че не може да има никакво разумно оправдание на насилственото и против всякакъв разум налагане на съветския образец у нас, освен че това се прави, за да се смачка един народ, за да се убие най-ценното в неговия характер. „По примера на Съветския съюз“ се превърна в неспирен речитативен крясък на властвуващите папагали у нас. И до ден днешен не мога да разбера до каква степен нещата бяха заповядани от Москва и до каква степен подражателството бе израз на долно и сляпо верноподаничество. За съветския пример и съветския опит у нас могат да се напишат томове. Прилагането му буквално често пъти имаше абсурден характер и водеше до огромни материални и духовни загуби. Трябваше да минат години, когато под натиска на българската природа на нещата най-после да се заговори срещу буквализирането на съветския опит и

мълчаливо да се даде предпочитание на някои български форми. Разбира се, съвсем ограничено и предпазливо.

Но налагането на съветския образец у нас доведе до катастрофални изменения както по отношение на формата, така и по отношение на съдържанието на нашия живот.

Мисля, че приблизително най-точното название на съветския режим е — социалистически феодализъм, както веднъж гневно го нарече един от нашите най-добри поети. Обществената структура на нашето ново общество напомня удивително феодалната обществена структура, като приликата е още по-удивителна, когато сравним правата и задълженията на отделните звена. Сигурен съм, че един историк би направил много интересно сравнение между държавата на Борил и съвременна България. Разликата е, че феодалите от онова време не са подражавали буквално на византийските феодали. Но нека хвърлим око на обществената структура у нас, каквато тя е установена десет години след навлизането на съветската армия в България. Начело на страната стои главният български феодал, който е назначен от СССР, за да управлява от негово име страната. Българският произход на феодала е въпрос на елементарна куртоазия. Обикновено той е подбиран след аранжирана борба с други претенденти за мястото на пръв феодал. Техните аспирации биват периодически подхранвани от СССР, за да се държи в състояние на несигурност първият феодал и същевременно да се улесни контролирането на действуващите в страната сили. Главният критерий за избирането на първия феодал естествено е верността към СССР, без значение дали начело на последния стои Сталин, Маленков, Хрушчов или Брежнев. По-същество феодалът е висш съветски държавен чиновник и неговата лоялност е към съветската държава. Той притежава властта на абсолютен монарх по отношение на всичко, което не засяга съветските интереси. Той не е длъжен да се отчита пред никого, освен пред тия, които са го назначили. След него в йерархията и в кастово отношение идват феодалите — членове на Политбюро. Всички те, без изключение, са назначени от СССР, често пъти срещу волята и въпреки протестите на първия феодал. Те имат силна, но ограничена власт. Но и те както първия феодал не могат самостоятелно да взимат решение или да действуват по никакъв въпрос, засягащ интересите на техните работодатели. Техните места също не се смятат за гарантирани, тъй като към тях винаги се стремят амбициозни по-нисши феодали. Особено се внимава никой от тях да не се обособи като силна и властна личност. Както е известно от историята, върховният монарх винаги е фаворизирал слабите, неинтелигентните, безличните феодали. Ако случайно между тях се появи силна и независима личност, СССР взима грижата да го ликвидира. Тази група образува най-висшата каста. Тя живее по съветски образец — затворен, изолиран и високопривилегирован живот. Принадлежността към тази каста е нещо като най-благородническо звание от времето на Краля Слънце. Първият феодал, членовете на феодалното Политбюро и приравнените на тях други феодали по принцип се намират над законите на страната. Последните, доколкото съществуват, са предназначени изключително за обикновения, или ако пак използуваме феодалната терминология — крепостния народ. Нито един член на висшата каста, нито членове на неговото семейство могат да бъдат съдени по законите за крепостниците. Те могат да извършват каквито си искат престъпления, предумишлени или случайни грешки, злоупотреби или разхищения, могат да пристъпват клетви или дадени думи, публично да лъжат, да се възползуват за лични облаги от служебното си положение и т. н. — но дотогава, докато те имат благоволението на абсолютния монарх, в случая СССР, тях не ги грози никаква заплаха. Ако към тях можеха да се приложат законите на една нормална демократична страна, като Англия, САЩ или Швеция, то всички от тях без изключение биха се намерили в затвора за престъпления, надвишаващи стократно какъв да е обществен скандал на запад. Те не са отговорни пред крепостния народ, нито пред марионетното

Народно събрание, което е съставено от подбрана група подведомствени по-малки феодали, верни слуги и оръженосци, плюс няколко трубадури и фанатично работещи крепостници. В цялото си обществено поведение тази каста служи изключително на собствените си интереси, които по принцип съвпадат с интересите на абсолютния монарх. За оправдаване на своето атавистично съществуване тя разполага с мощна пропагандна машина, за която истина е всичко, от което феодалите имат полза, и лъжа е всичко, което не им изнася. За гарантиране на сигурността си кастата е заобиколена от силна охрана. При първия феодал Червенков например често пътуванията му из страната се правеха с шествие от дузина коли, като в последния момент се решаваше в коя кола да бъде той. За лично развлечение отделните членове на Политбюро разполагат с малки полутайни свои служби, които се следят една друга, но докладите на всички тях в края на краищата пристигат на едно място — при съветския посланик. Официално Политбюрото на феодалите следи държавната и партийна дейност, като всеки член отговаря за някакъв клон обществена дейност. Но те имат главно контролни функции, а по същество работата се върши от съответните министри и техните заместници. По време на паради и манифестации тази класа се нарежда на трибуните на мавзолея в строго определен йерархичен ред. Нейният вътрешен живот е затворен, техните деца и съпруги се движат във високо изолиран кръг, живеят в бивши царски резиденции и дворци или в новопостроени разкошни вили, имат свои домашни представления, кинопрожекции (главно на избрани западни филми, които се внасят само за тях), често меценатствуват според вкуса си, като покровителствуват някой и друг художник, музикант, поет или артист. По-енергичните феодали имат своите големи любовни истории или пък не толкова красиви чисто сексуални афери. И те, и техните деца живеят с неоспоримото чувство на синята си кръв, че са нещо повече от всички други, че онова, което притежават, им се полага, че то следва по закона на новата аристокрация, наречен „диктатура на пролетариата". Но ако някой сбърка и ги нарече пролетарии, те биха се обидили смъртно, тъй като вътрешно се ласкаят много повече от връзката си с Мария-Антоанета, отколкото от връзката си с Роза Люксембург.

След тази малка, но изключително мощна каста на върховните феодали идва значително по-голямата група на висшите централни и местни феодали, към които човек може да отнесе членовете на правителството, централния феодален комитет, окръжните феодални комитети и местните председатели на окръзи, генералитета, висшия апарат на феодалната държавна сигурност и за прищявка само неколцина от феодалните трубадури. Вероятният брой на висшите феодали е няколко стотин и фактически те са тези, които пряко управляват страната. Те могат да се подредят в две главни групи — феодали по право и феодали по необходимост. Феодалите по право заемат своите места поради връзките си с върховните феодали и абсолютния монарх. Обикновено те имат представителни функции или ръководят дейности, които нямат съществено значение. Докато феодалите по необходимост често пъти представляват издигнали се със собствени способности организатори или специалисти, от които феодалният строй има най-голяма нужда, за да съществува. Тази каста индивидуално е отговорна пред Политбюро, въпреки че някои от най-изтъкнатите й представители са свързани пряко с абсолютния монарх и сверяват часовника си направо по Кремъл. Животът и дейността на тази каста също се намира над законите. Дотогава, докато са верни на своя монарх, те не подлежат на наказание за каквито и да е престъпления и грехове. Техните привилегии също са огромни, но все пак по-ограничени от тези на върховните феодали. Вътрешният им живот е в значителна степен затворен, макар и не така непристъпен както на техните първенци. Отношенията между самите тях са много сложни и преплетени с неспирно действуващи приятелства и вражди. Главната причина за това са различните лагери, които са обособени около отделни членове на Политбюро и които често се прегрупират съобразно нуждите на момента. По отношение на своите феоди-окръзи или феоди-ведомства феодалите от тази каста са абсолютни господари. Както Политбюро те не могат да бъдат критикувани от вестници или общественост, за действията си те не отговарят пред Народното събрание или пред какъв да е демократичен форум, освен пред Политбюро и преди всичко пред първия феодал. Често пъти те са принудени да жертвуват интересите на службата си поради сложни взаимоотношения и в цялата си дейност са силно зависими от тези над тях. Главна тенденция в техния живот е да се задържат на местата, които имат, и ако могат, да отидат по-нагоре. Между тях се люлеят мътните вълни на клюки, сплетни, кариеристични трикове, задкулисни игри и пр. Всеки от тях почти се е постарал да се обгради с роднини и верни приятели от детинство. Те също живеят при изключителни удобства за себе си и семействата си и също се стараят да се свързват роднински помежду си, като се държат на далечно разстояние от крепостниците.

После идва третата, или средната феодална каста, към която човек може да отнесе всички главни и обикновени директори, заместник-министри, началници управления, главни редактори, по-видни феодални хора на изкуството и феодалната култура, средния партиен апарат, членове на разни комитети и съвети. Това е една доста значителна по брой каста, която според мен наброява няколко хиляди души. Тя е, така да се каже, моторът и шасито на феодалната кола, в която се возят първите две касти. Тази каста е задължителен трамплин за скачане нагоре, тъй като служенето в нея е доказателство за вярност към абсолютния монарх и първия феодал. Тя има също своя висок стандарт на живот, маса привилегии и също не е отговорна пред законите на страната. Поради средното място, което заема, тя се намира в по-голям контакт с крепостния народ, макар и да е кастово осъзната и да се старае да се държи на разстояние. Средните феодали имат особено силна власт в провинцията, където те решават съдбата на придадените им крепостници. Тежко и горко на всеки крепостник, който си навлече ненавистта на местния среден партиен феодал. Може да се каже, че силата на средните феодали е толкова голяма, че никакво решение не може да се проведе без тях, че никаква работа не може да се свърши без тяхното участие. Понякога тълкуването, което средните феодали дават на идеите и нарежданията отгоре, основно променя техния смисъл. Те са тези, които могат да бъдат критикувани, и когато една политика, заповядана отгоре, се провали, висшите феодали измиват ръцете си с наказване на средните феодали. Обикновено явление е там да стават непрестанни размествания, за да се поддържа дисциплината.

И последната група на съветската феодална структура, наложена у нас, това са малките, дребни феодали, към които можем да отнесем: низовите партийни секретари и активисти, нисшите военни и милиционерски чинове, малки началници по партийна и държавна линия, голямата част от пропагандния и идеологически апарат и други дребни функционери. Всички те са изпълнителни слуги на волята на по-горните. В замяна те имат известна власт над заобикалящия ги крепостен народ. Те също ползуват дребни привилегии и могат да избягват законите, когато извършват дребни престъпления. Най-често те са крайната изкупителна жертва на провалена политика на по-висшите феодали. Но в живота на крепостниците те играят най-голяма роля, защото те са непосредствените представители на феодалната власт и черен е животът на онзи, който се намери във война с прекия си феодал. Те се бъркат не само в работата, но и в целия интимен живот на своите крепостници, в живота на техните семейства, дори налагат вето върху разводи, сватби, сменяне на адрес, ползуване на отпуска и т. н. От нравствена гледна точка дребните феодали са най-разнообразна сбирщина от умствено осакатени фанатици, родени лакеи, за които волята на господаря е над всичко, неполучили амбициозни кариеристи, дребни хитреци, за които най-важното е да се наредят на трапезата на властта, и започващи млади пробивачи, които са се

устремили нагоре. Обаче поради непосредствения си контакт с крепостниците дребните феодали са по-гъвкави, повече склонни на компромиси и понякога са нещо като буферен пласт между чука, който се стоварва отгоре, и наковалнята на крепостническия свят.

Те живеят с гордостта, че все пак някой и нещо на този свят зависи от тях.

На дъното на тази типична съветска феодална стълба стои крепостният народ. Онзи народ, който по законите на феодализма е прикрепен завинаги към дадено място и дадена работа и който няма право:

да не харесва решима,
да се съмнява във феодалната идеология,
да има свое мнение и да го изказва,
да критикува феодалите,
да се организира свободно,
да избира свободно,
да пътува свободно,
да сменя работа свободно, да разполага с продуктите на труда си,
да се ползува от справедлив съд,
да има своя религия,
да бъде третиран човешки от милицията,
да слуша чужди радиостанции,
да чете книги, неодобрени от феодалите,
да не служи във феодалната армия,
да бъде себе си.

Единственото право, което крепостният народ има, е безропотно и усърдно да произвежда блага за феодалните касти и да се надява, че те ще оставят нещичко и за него. В качеството му на производствен добитък крепостникът има право на известни медицински и социални грижи, за да го поддържат работоспособен.

Това е структурата на съветския феодализъм, която е гръбнакът на режима у нас и във всички източноевропейски страни под съветски контрол.

В СЯНКАТА НА ВИТОША

На стената, точно срещу масата, на която сега пиша, съм окачил една снимка, стара пощенска картичка. Всеки път, когато случайно или нарочно я погледна, тя неспасяемо ме връща назад към хора, картини и събития, които са сякаш „от заник слънце озарени“. И всеки път се чудя на странното чувство за разстояние — колко близо съм аз до тях и колко далече са те от мен. Това е общ изглед на Княжево, гората и Витоша отпреди войната. Познавам всеки кът от тази картина, познавам измененията, настъпили естествено с времето, старите и новите къщи, старите и новите пътища, старите и младите хора, които живееха там. Това беше светът на моето детство и младост, на по-късните години и светът, в който изтръпнал се взирах в часа на моето заминаване. За мен малко картини по света съдържат толкова завладяващо чувство за красота, естественост и вечност. Колко утрини съм посрещал по билото на Люлин и колко залези съм изпращал от билото на Витоша. Когато бях малък, баба ми казваше, че Витоша и Люлин тихо разговаряли и че понякога човек можел да ги чуе. И аз дълго и упорито се ослушвах да ги чуя. Години по-късно разбрах, че този разговор не беше размяна на думи, а размяна на ветрове, облаци, на гръмотевици и светкавици, слънце и звезди, размяна на утринен смях или вечерни усмивки, или на неспокоен раздвижен мрак, на птици, дивеч и ловци... Помня хайките за бялата

вълчица, която сновеше между манастирската гора в Люлин и връх Селимица на Витоша и която никога не убиха, помня петъчното шумно шествие на владайчани, тръгнали пешком на пазар, и самотния монах от манастира „Свети Крал“, който вървеше пеша до София, защото трамваят бил „дяволска работа“, и върволиците туристи или скиори от различни поколения... Струва ми се, че бих могъл да разказвам с часове на тема „Общ изглед на Княжево“...

Ала когато погледна в лявата част на снимката, където черното петно на княжевската гора е прорязано от панорамния път между Княжево и Бояна — обзема ме друго, студено и противно чувство. Това вероятно е същото чувство, с което всеки чувствителен човек би откликнал, когато чужди и нечисти ръце докоснат скъпи семейни реликви. Това беше нашата гора, на княжевци. И панорамният път, от който София и софийското поле се виждат като на длан, беше мястото, където обичахме да се разхождаме. В гората нямаше алеи, а пътеки, по които мнозина от нас срещаха сладостите и горчивините на първата любов. Там броехме куканията на кукувицата, разписвахме се по дърветата, съчинявахме сантиментални слухове, изповядвахме се един на друг и говорехме за бъдещето, което от тази височина изглеждаше просторно...

И това бъдеще ни изненада в деня, когато войници със сини шапки и шмайзери застанаха на всеки завой на панорамния път. Помня изненадата от първата ми среща с тях, когато открих, че този тих и интимно наш път се оказа превзет от въоръжени до зъби „сини шапки“, които грубо и заповедно подвикваха на всеки минувач:

„Не се спирай! Движение!“

После част от гората се оказа заградена с висока бодлива мрежа, зад която, спотаени между стволовете на дърветата, дебнеха часовои. Хората, които живееха от долната страна на пътя, бяха изгонени, жилищата им иззети и в тях се настани цял батальон на вътрешните войски, които пазеха натрапниците, окупирали всички вили и сгради от горната страна на шосето. После изникнаха караулки, от които през цялото време дебнеха нечии очи. Движението на всеки минувач по пътя биваше проследявано от появата му на първия завой до изчезването му зад последния. Бинокли и фотографски обективи се присъединиха към дулата на шмайзерите. Понякога часовоите искаха да си показваме паспортите, друг път като луди се втурваха, блъскаха ни и крещяха: „Дръпни се от пътя!“ — и покрай нас профучаваха две или повече чайки. Този отрязък от панорамния път беше най-охраняваното място, което съм виждал през живота си. По-късно сините шапки изчезнаха и бяха заменени с равностоен брой милиционери и офицери от Държавна сигурност, които изпълняваха същите функции. Пак в тия години, веднъж, когато отивах на разходка с жена си, милиционери ни забраниха да минем по пътя с категоричното: „Разкарай се и много не питай!“

Свърши се с красотата на нашата гора. Свърши се с броенето на кукувичето кукане, на волното тичане по пътеките, на пламенните разговори. Сигнални, подслушвателни и предупредителни инсталации замениха птиците. Потокът туристи бе отбит в друга посока. Всяко спиране наоколо бе забранено и ако случайна двойка тръгнеше между дърветата, тежки милиционерски ботуши я прогонваха. Това не беше повече нашата гора, а резиденцията на другаря председател, който не бе се посвенил да си присвои нещо, което принадлежеше на хиляди обикновени хора. Толкова непоносимо болезнена беше за мен загубата на панорамния път, че аз го намразих и никога повече не стъпих там. Сутрин ние виждахме чайките да се изнизват оттам, като до шофьора винаги седеше охраната, а отзад, всред перденцата, се очертаваше силуетът на нечие полуголо теме. По-късно чайките правеха втори курс, като откарваха за училище високомерно надзъртащи през прозорците Серьожовци, Володьовци, Зиночки, Светлани и други съвременни наши принцове и принцеси. След тях човек можеше да види колите на специалното снабдяване, които бързаха да заредят хладилниците на нашата на-

родна аристокрация с продукти и стоки, които обикновеният българин и насън нямаше да види. Спомням си как ние висяхме на опашка пред Христо Фурнаджията и по улицата пред нас минаваха чайките и волгите. Колко пъти се опитвахме да уловим погледите на мистериозните пътници между перденцата, но никога не успяхме. Вместо тях срещу нас се изправяше безличното строго лице на охраната. Ние бяхме два свята и впоследствие това щеше да ми бъде напомняно при всяка крачка. Защото съвсем не беше въпросът само за панорамния път...

В ония години нищо не ме потискаше повече от съществуването на тази привилегирована върхушка, което само по себе си етикетираше мен и хората като мен ВТОРО КАЧЕСТВО. И същевременно над нас се поставяха същества, които по никакъв показател не бяха по-умни, по-добри или по-способни от нас. Тъкмо откритото, ярко манифестиране на недостъпност на комунистическата аристокрация ни хвърляше в болезнени сравнения.

От тук, от Лондон, онези години ми се струват толкова чудовищно нелепи, че ми изглеждат неправдоподобни като кошмарен сън. Но чувството, предизвикано от една или друга картина, от един или друг факт, е останало все така свежо и остро, че е гаранция за уродливата истинност в сянката на Витоша.

За всички нас, които бяхме възпитани в буржоазния принцип за равноправие пред законите, произволът на окупаторите на панорамния път изглеждаше невероятна наглост. Взирайки се назад, в близката история на нашия народ, аз виждам, че издигането на привилегията в култ, довеждането на обществените и личните взаимоотношения до придобиване на една или друга степен на привилегия, всичко това е напълно непознато явление преди Девети септември 1944 година и е абсолютно дело на съветския режим. Но какво значи привилегия? Това е даване на известни предимства или облагодетелстване на един гражданин за сметка за останалите граждани. До Девети септември привилегии в почти символична степен се полагаха на инвалидите и героите от войните. Те не надхвърляха скромните рамки на пътуване с намаление по железниците или безплатно ходене на баня. Това си беше в реда на нещата, защото не поставяше нито един гражданин над друг. Привилегията — такава, каквато съществува днес у нас, дойде в резултат на задължителното подражателство на съветския опит. В СССР привилегиите и привилегираната каста бяха оформени през тридесетте години от Сталин и точно този образец българските му подражатели изкопираха и копират до ден днешен. Сталин беше варварин и неговата простащина го тласкаше към пищни титли и безгранични привилегии. Привилегията му беше нужна не само като средство за заплащане на тия, които му служеха, но и като средство за постоянен натиск и деморализиране. Заплащането с привилегия има едно огромно предимство за диктатора пред заплащането с пари. Парите могат да бъдат спестени, могат да създават потенциал на известна независимост и е трудно да бъдат върнати назад, докато привилегията може да бъде отнета с един подпис. Ние вече видяхме случаи, при които довчерашно партийно величие, ползуващо всички огромни привилегии от специалното снабдяване до разкошната вила и лимузина, плюс валутна сметка в банката и привилегии за цялото му семейство, внезапно се озоваваше на улицата. Привилегията е мощно средство за държане на определени хора в пълна зависимост. Тя не е гарантирана само от минали заслуги, а трябва непрестанно да се заслужава. Така човек може да си обясни защо известни партийни дейци, въпреки несъгласието си с вожда, не смеят да го критикуват. Аз съм слушал неведнъж: „Ако не бяха децата ми, щях да му кажа.“ Защото децата не са на училище с децата на обикновените българи, те са в специална езикова гимназия, те виждат вече местата си в дипломатическия корпус. Нито едно от тези деца не ще отиде да работи в производството или в земеделието, или пък да се поти в някой университет за дипломата си. Всичко следва автоматически от името на таткото. „Ако няма легация за сина, ще му измислим една легация, ще отворим, ако трябва!“ — това са думи на още един заселник край панорамния път.

Но какви други привилегии имат тези борци за правдата и свободата на пролетариата? По-лесно може да се отговори на въпроса — какво нямат? Предоставената им от чуждата държава огромна неограничена власт им дава право на всичко. Аз не зная западен държавник, който би дръзнал да си позволи дори една точка от списъка на нашите аристократи. За далеч по-дребно безправие тук, на Запад, би се надигнала неудържима обществена буря. Мога да изброя не един и два случая на купуване на скъпи западни коли и други вещи на безценица за сметка на държавното съкровище. (Как ви се струва да имате мерцедес от пловдивския панаир за 800 лева?) Строене на прескъпи вили, летувания, пътувания навред по света, та чак до ходене на лов в специалните резервати, където зайците едва ли не са вързани за по-лесно. Ако българският народ няма право да гледа западни филми, същите се прожектират по домовете или специално за привилегированите. Същото — за западни плочи или литература... Но привилегиите не се отнасят само за преките материални придобивки. Ако сте на служба и сте най-способният човек във вашата специалност и ако трябва да кандидатствувате за длъжност, която нормално ви се полага, всяко привилегировано същество може да вземе длъжността преди вас. Привилегията доведе в целия съветски блок до невиждан разцвет на връзкаджийството и фактически до царството на „моя човек“. Привилегията фактически е поставяне над законите. Гледал съм с очите си как единият от синовете на Боян Българанов караше колата си (БМВ) по тротоарите в центъра на София и пръскаше като пилци минувачите под изумените погледи на чужденци и наведените глави на нашите милиционери. Ако обикновен български гражданин поради небрежност сгази с колата си дете, ще прекара доста време в затвора. Ако привилегирован другар го сгази, ще прекратят веднага делото. Пази Боже да имате частно съдебно дело с някой от свитата на привилегированите. Председателят на Върховния съд е заеквал пред мен при анкетирането на едно скандално дело, решено наопаки само защото виновната беше дъщеря на лекаря на един от най-висшите хора. Сигурно стотици пъти съм се натъквал на гузни погледи, на вдигане на рамене и на израза „Абе разбери, нищо не зависи от мен“, което значи — всичко се решава от друго място и по други закони.

Тук съвсем не става дума за отделни прояви на хищни властолюбци, а за основен партиен принцип, който не търпеше изключения. Разказвали са ми как старият партиен деец Стоян Стоянов, когато бил назначен за първи секретар на Пловдивския окръжен комитет на партията, забранил на специалното снабдяване да му носи храна и изпратил жена си рано сутринта на опашката за мляко. Сред върхушката последвала бурна реакция. Стоянов бил наречен дребнобуржоазен демагог, който се опитвал да си печели популярност сред народните маси по нечестен път. Не след дълго той е бил преместен.

Парадоксално или не, средновековната система на привилегиите, която в наше време рухна навред из света под напора на демокрацията, намери своето ново огнище под знамето на петолъчката. Мисля си, че има едно-единствено логично оправдание на безправието, наложено на обикновения гражданин у нас — ако се приеме, че режимът е окупаторски. Само окупатори могат безогледно да отрекат правата на хората, които са покорили. Само окупатори могат безогледно да пренебрегнат собствените си закони. Но нам бе съдено не само да живеем с безправието, но да свикнем с него, да се приспособим към него и на свой ред сами да го ползуваме. Това е може би най-дяволската промяна, настъпила в живота на нашия народ.

МОЯТ ЧОВЕК

Някъде през 1968 година на улица „Славянска“ в София ме срещна популярният актьор и режисьор от Сатиричния театър Нейчо Попов, сега покойник. Той беше много угрижен, защото трябваше да постави съвременна българска комедия за театралния преглед през следващата 1969 година, а всичките му идеи бяха отхвърлени. Всеки може да си представи, че най-трудният жанр в българската литература днес е съвременната сатира.

— Имаш ли нещо предвид? — попита ме той.

Аз се засмях и казах:

— Ако намериш една връзка, за да извадим паспорт на един приятел, аз ще ти напиша пиеса за връзките!

— Имаш ли сюжета поне? — попита ме той скептично.

— Сюжетът е направо от живота! По-хубаво не можеш да го измислиш! — отвърнах аз и му разказах следната истинска история:

При нас, в предприятието, където работех, беше назначен един млад, току-що завършил инженер. Беше добър мой приятел от политехниката. Както се полага на млад специалист без връзки и ходатайство, той зае съвсем незначително място, в опашката на фабричната йерархия — стана началник на отделение, което се състоеше само от трима души. Там той тихо и мълчаливо престоя около шест месеца до деня, който съдбата сякаш бе отредила, за да подиграе и него, и нас, и системата. Беше ни съобщено, че фабриката щеше да бъде посетена от самия министър на леката промишленост, който тогава беше Станка Цекова. Намирахме се още в сталинската епоха и министърът беше за нас, простосмъртните, нещо като полубожество. Затова всичко живо във фабриката се хвърли да мие и чисти и помещенията и машините лъснаха както никога преди. На работниците бяха раздадени нови работни дрехи, цветя и лозунги се появиха навсякъде и дори спряхме едно от неприятно миризливите ни производства, за да не разваля атмосферата по време на посещението. Станка Цекова пристигна с голяма свита от всевъзможни началници. Тя беше средна на ръст, възпълна, с къс врат и едра глава. Едното ѝ око имаше някакъв дефект, който придаваше на лицето ѝ израз на войнствена суровост, и затова тя ми напомняше повече на маршал Кутузов, както го е описал Толстой. Тя облече бяла престилка и придружена от свитата, която по неписани закони вървеше на почетно разстояние отзад, тръгна из района. Трябва да кажа, че това беше внушително зрелище и всички гледаха на министъра с пълно страхопочитание. Всичко вървеше гладко и без инциденти за голямо удоволствие на нашия директор. Постепенно шествието стигна до едно най-отдалечено малко помещение, което се заемаше от отделението на моя приятел, инженер Иванов. Трите работници и той явно не очакваха министърът до посети и тях и се мотаеха около своите машини, когато ние се появихме. Но минавайки покрай тях, министърът внезапно се спря, обърна се към инженер Иванов и се провикна:

— Я! Какво правиш тук ти?

Повече от очевидно тя го познаваше отнякъде. Той обаче се смути леко и каза:

— Ами... работя, другарю министър.

— Виж ти! Аз пък да не знам! — каза оживено Станка Цекова и сякаш цялата суровост на лицето ѝ беше изчезнала. — Как са вашите? — попита го тя.

— Ами... карат я горе-долу... — отвърна със същото неудобство инженер Иванов.

— Ще кажеш на баща ти, че съм му много сърдита! Ами цял век да не се обадите, брей! Щом е така, и аз няма да се обаждам! — това беше някаква добродушна закана за сръдня.

— Ще им кажа, другарю министър! — мънкаше моят приятел.

Тя тръгна да отмине, но се спря за момент и каза:

— Ами ти, като си на работа тук, защо не прескочиш при мен да си поговорим! Ела някой следобед, моето момче!

Тя го потупа по бузите и величествено отмина. Всички погледи до един бяха отправени към бедния мой приятел, който стоеше в пълно недоумение. Едва гостите изчезнаха и ние го заобиколихме:

— Значи така, леля ми — министър, а пък ние се правим на балами! — викаше му един от колегите.

— И на мен да не кажеш даже! — сърдех се аз.

— Не бе, братчета — повтаряше горкият Иванов. — Тя се припозна, бе! Нищо общо нямам с нея!

— Хайде, разправяй ги на старата ми шапка!

— Честна дума! Тя се припозна. Че аз, ако имах леля министър, тук ли щях да работя, бе! После погледни... тя е от Габрово, а пък ние сме софиянци... възрастна жена, паметта...

Абсолютно никой не му повярва на обяснението. Убеждението на всички беше, че инженер Иванов умишлено бе постъпил на това „долно“ място, за да може да разбере всички тайни на фабриката. Следващият, който дойде при нас, беше заместник-директорът, изчервен, заекващ, неестествено обезпокоен.

— Ами защо не кажеш! Че може ли така! Ние просто не знаехме... та тук ли щяхме да те сложим! — повтаряше той.

— Но другарю... — опитваше се чистосърдечно и глупаво да обясни недоразумението Иванов — тя се припозна...

— Знаем, знаем колко си скромен... знаем, че не искаш да ползуваш никакви връзки, всичко това ние го знаем — продължаваше онзи.

И оттук нататък нещата започнаха да се развиват в посоката на Гоголевия „Ревизор“. Инженер Иванов моментално бе преместен на хубава синекурна длъжност, стана завеждащ техническия прогрес и се превърна в нещо като нашия малък принц. Почти всички и от всички посоки го бомбардираха с внимание. В твърде откровен и трезв разговор той ми разказа и доказа, че няма нищо общо с министъра, че това беще просто елементарно припознаване, че родителите му никога не бяха и чули за такъв високопоставен роднина. Но от друга страна, като че всички около него имаха нужда да вярват, че той е „човекът на министъра“. Животът му на обикновен редови инженер драстично се измени. Ръководството на фабриката реши да се възползува от връзката му и всеки път, когато възникнеше някаква трудност с министерството, ние изпращахме инженер Иванов да ни оправя. И тъй като това беше производство и нещата трябваше в края на краищата да бъдат разрешени или уредени, резултатът беше, че всички вярвахме в изключителната заслуга на Иванов. Бяхме убедени, че ако не беше той, щяхме да имаме големи спънки и неприятности. От друга страна, вероятно началниците от министерството също знаеха коя беше леля му и ни правеха улеснения. Но така или иначе, през цялото това време инженер Иванов никога не се срещна с министъра, нито пък потърси нейната пряка помощ, защото нямаше никаква нужда от нея. Предостатъчно беше, че всички си мислеха за връзката им. А в самата фабрика той беше подложен на истински атаки от всички страни за всевъзможни лични проблеми. Работници искаха от него да им действува за жилища, нашата секретарка го натискаше да ѝ ходатайствува за софийско жителство, друг някакъв колега го молеше да вкара сина му в университета, искаха намесата му за съдебни дела, за натиск пред милицията, за всевъзможни услуги. И разбира се, всеки го заобикаляше с изключително внимание. В стола готвачът му пращаше специална порция, дърводелците му направиха някакъв подарък, мнозина настояваха непрестанно да го черпят, че даже и някакви по-хубави момичета започнаха да се увъртат около него. И макар че по същество той нищо не правеше, за да докаже предполагаемите си власт, връзки и влияние, всички намираха, че той в края на

краищата им е помогнал. Бях свидетел на невероятно разрешение. На една от нашите работнички милицията бе задържала сина заради дребно хулиганство. Тя долетя в канцеларията при нас и се хвърли на врата на бедния Иванов:

— Ти баща, ти майка, обади им се по телефона!

— Че как да им се обадя! Кой ме знае там! — чудеше се и мънкаше той.

— Знаят те, душице! Знаят те! Аз им казах: ще се обади другарят Иванов, племенникът на министъра.

— Ама разбери, аз не съм никакъв племенник на министъра! — настоя Иванов.

— Знам, душице, знам! Обади се! — и тя му тикаше слушалката в ръцете.

Ще не ще, Иванов трябваше да се обади. И той, и аз бяхме смаяни, когато лейтенантът от другата страна поверително приятелски каза, че щом е за другаря Иванов, всичко ще се уреди...

— Казах ли ти! Казах ли ти! — викаше зарадваната майка.

Иванов се изприщи от неудобство.

— На това трябва да се сложи някакъв край! — каза той.

Но край, уви, не можеше да се сложи. Толкова повече че само в продължение на шест месеца без никакви усилия той направи главоломна кариера, стана вторият човек във фабриката, прескачайки дузина по-старши от него. Впоследствие нервите му не издържаха и той се премести на друга работа, в просветното ведомство, като фактически скъса всякакви връзки с министерството на „леля си".

В тази малка история се оглежда с поразителна документалност едно от най-типичните явления на нашия живот — връзкаджийството.

Въпреки моя песимизъм, че тази истинска история може да послужи за основа на пиеса, която да бъде разрешена за представяне, Нейчо Попов беше във възторг от нея. Той трябваше да мобилизира всичките си връзки, за да прокара тази пиеса за връзкаджийството. Така се роди сатиричната комедия „Аз бях той", представена от Държавния сатиричен театър в София на 15 юни 1969 година, но това е друга тема.

Две са главните полета на обществената неправда и обществеото безчестие у нас: привилегията и връзкаджийството. По-образно казано, те са двете ръце на негово величество „Моя човек". Но ако привилегията се отнася само до известен брой хора, то в мътните вълни на връзкаджийството плува всяко живо същество у нас, което притежава инстинкт за самосъхранение. Жестока истина е, че без връзки в съвременна България вие сте обречената жертва на всекиго. И преди войната у нас, както и днес в много страни по света, хората ползуваха и ползуват разни „вуйчовци владици" и всевъзможни връзки, с които се цели заобикалянето на нравствения критерий за справедливост. На почти всички европейски езици съществуват идиоматични изрази за действуване чрез връзки. Но едва ли някога и някъде връзкаджийството се е превръщало в постоянна болест на духа, ежеминутно осъзнавана необходимост, в нещо, по-насъщно от хляба и по-ценно от всякакви нравствени скрупули, както това е сега у нас. Бедата е, че не става въпрос за някакво масово психическо заболяване, а за житейска реалност, която сама, настойчиво е създала психическата лудост. Това следва от отсъствието на каквито и да са нравствени критерии, от отсъствието на какъв да е обективен морал. Хиляди граждани могат да свидетелствуват как връзките всекидневно ги ощетяват, ограбват, унижават, потискат. Хиляди великолепни ученици не могат да стигнат до университетите поради липса на връзки, защото ония, с връзките, вече са ги изместили. Зная за конкурсни изпити, където изпитните работи се подменят с безупречно подготвени работи, за да осигурят формалното предимство на протежетата, познавам завишаване на бележки или просто вулгарно прескачане без обяснения. Или да вземем друга област — назначенията. Може да сте голям специалист в дадена област и мястото ви да е в научен институт. Но вие никога няма да влезете там, докато не намерите връзки. Спомням си грозната история

на млад учен, който трябваше да приеме да дели с директора на своя институт всичките си постижения и трудове, за да получи мястото на сътрудник. Никаква прилична служба с добра заплата у нас не се дава по право, поради способности или пък трудови заслуги. Всички добри длъжности се раздават по закона на връзкаджийството. Ако нямате „мой човек", не се и опитвайте. Това е губене на време. Вземете трета област — снабдяването. Господ да ви е на помощ, ако нямате връзки с ония, които могат да сложат нещо под тезгяха за вас. Искате ли да си купите кола, без да чакате? Искате ли място за вила? Искате ли дървен материал? Искате ли хладилник? Искате ли... каквото и да искате... Всичко минава през „моя човек". Още не познавам случай някой да е получил жилище, без „моя човек" да действува . Или четвърта област — паспортите за пътувания в чужбина, които са изключителен монопол на „моя човек". Мога тържествено да кажа, че до ден днешен не съм срещнал гражданин, който да е получил паспорт просто без никакви връзки. Веднъж исках да отида до Унгария. Бях пътувал много пъти преди това и на запад, и на изток и реших този път да не звъня никому по телефона, а просто да чакам като обикновен гражданин. Минаха три месеца без никакъв отговор. Трябваше да се обаждам на „моя човек". Той намерил, че хората от паспортното извадили досието ми настрана и не взели никакво решение, защото никой не се обадил.

Но връзкаджийството у нас не е просто добросърдечна услуга на по-влиятелен вуйчо владика. То е, най-общо казано, взаимно услужване, което е напълно користно, защото води до взаимно заплашване. Главният закон на връзкаджийството е „ТИ НА МЕНЕ, АЗ НА ТЕБЕ". Някой може да запита — но за чия сметка е всичко това? Разбира се, за сметка на ония онеправдани нещастници, които било нямат никакви връзки, било връзките им са съвсем слаби в сравнение с другите.

Тъкмо съществуването на това отвратително явление, подхранвано от най-високи места и превърнало се в неделима същност на режима, е едно от най-ярките доказателства за неговата човешка неморалност.

СОФИЙСКОТО МОРЕ

На спирка „Павлово" по линята на княжевския трамвай дълги години стоя един голям надпис: „Тук ще бъде пристанище Павлово". Под надписа беше нарисуван корабоплавателният канал Панчарево-Павлово и бяха означени пристанищата. Зная, че някои от слушателите веднага ще си спомнят анекдота за крокодилите, които ще се въдят в софийски води, за вицовете как ще да превърнем лопатите в гребла, за въпроса — след като ще имаме вода за море и канал, ще можем ли да си поливаме чат-пат и цветята. Но повечето от тях ще си спомнят за онази тъжна поредица от неделни дни, през които всеки простосмъртен гражданин на София трябваше да дава своя безплатен труд за създаването на софийското море.

Вероятно мечтите за преобразяване на природата са нещо много хубаво, най-малкото стимулират въображението. Красиво е човек да си мечтае да види Голо бърдо обрасло във вековна девствена гора, или Владайската река потънала в тропическа растителност като Ропотамо, или пък Дунав, заставен да тече нагоре, по Искърското дефиле, да пресече Шопския край и влезе в коритото на Марица. Някои биха мечтали да видят в България финландски езера, други биха искали алпийски красоти, трети — портокалови дървета и маймуни. Въпреки че природата е дала на нашата земя колкото искаш красота — рилските езера може би са по-красиви от финландските, Пирин изглежда почти алпийски, кюстендил-

ските ябълки в никакъв случай не са по-лоши от портокалите, а маймуните и без промяна на природата се срещат тук и там. Затова не ми е ясно как се бе родила у нашите партийни и държавни ръководители идеята да имаме море край София. Съвсем не ми е ясно как тази идея от детинска фантазия се бе превърнала в държавна строителна програма, която влезе в действие. Ако някой от новите ръководители на страната беше поискал да преместим Витоша или да зарием Владайското дефиле, това би ми се сторило може би по-оправдано от гледна точка на нормално мислене. Все ми се струва, че произходът на тази Червенкова мечта е съветски. Защото веднъж чух на събрание следното обяснение: „Щом Москва може да има плавателен канал, Москва-река, защо София да няма нещо подобно!" Така че, пренасяйки всички скъпи на тях подробности от романтичния им живот в Съветския съюз, нашите партийни ръководители решиха да пренесат и Москва-река. От икономическа, техническа и естетическа гледна точка реализирането на тяхната мечта за море край София беше толкова абсурдно, колкото и създаването на пустинен оазис край Пловдив. Предполагам също, че названието „софийско море" също дойде по линията на помпозните имена, които инфантилни младежи обичат да произнасят, за да смайват околните. Бедата в цялата работа е, че такива инфантилни младежи управляваха страната ни и притежаваха власт, с която биха могли да се опитат да развъждат крокодили във Владайската река. Слава Богу, че нямаше крокодили в Москва-река. Отгоре на всичко за цялото това мероприятие друг плащаше. Може би нещата биха звучали малко по-другояче, ако Политбюро, Централният комитет и другите отговорни другари сами се бяха запретнали да копаят и накрая заплатеха всички разноски по осъществяването на мечтите си. Но последното нещо, което човек може да търси у този вид хора, е чувството за отговорност.

И така, в началото на петдесетте години, при напълно разстроено стопанство, мизерия, оскъдица и глад из цялата страна, ние бяхме призовани да започнем строежа на софийското море, което щеше да се състои от ситема канали и езера. Доколкото ми е известно, много от консултираните техничеки специалисти се бяха изказали решително против тази неоправдана глупост. Но въпреки това партията пусна в действие своя мотор и тежко на този, който дръзнеше да оспорва проекта. Всеки гражданин на голяма София беше задължен да даде известен брой работни дни, които вариряха от 3 до 20 (доколкото си спомням). И тъй като почти всички тия хора работеха, то отбиването на ангарията отначало ставаше за сметка на почивните им дни или на годишните отпуски. Ала изглежда, че на вожда, който гореше от нетърпение да плува с яхта от Панчарево до Павлово, това се видя твърде бавно и недостатъчно. Внезапно беше издадено нареждане, което за няколко години всяко лято и есен разстройваше значително нормалната работа на предприятия и учреждения, а именно ония, които имаха да отбиват трудови дни за канала, да правят това в работно време. Всеки у нас си спомня хаоса, който настъпи навред, когато значителна част от служители и работници биваше извеждана всеки работен ден край София, за да копае за мечтата на Червенков и неговите наследници. Маса гишета и важни бюра трябваше да затворят, хора, изпълняващи важни функции в производството, трябваше да оставят текущата си работа и да отидат да копаят. Главната тежест падна върху чиновниците, които по онова време бяха смятани за нещо като лентяи. Ние се събирахме на определени пунктове рано-рано заранта, след това пристигаха камиони, ние се качвахме и с песни пристигахме на съответното място, което представляваше някакъв безнадежден ров. Голямата част, разбира се, бяха жени и момичета, които никога през живота си не бяха хващали кирки и лопати. Резултатът от тяхната работа беше почти плачевен. Повечето от тях така стояха, приказваха си и въобще не похващаха работа, въпреки настойчивите апели на съответния отговорник. Аз лично се съмнявам дали средното количество изкопана пръст по време на всички трудови дни надхвърля една кофа на човек. Милиони

работни дни бяха пропилени за нещо, което два багера можеха да свършат за един месец. Отгоре на всичко времето съвсем не покровителствуваше идеята за изкуственото море, често валеше дъжд и сума народ се изпоразболя, така че след трудовите дни по работните места се появяваха вместо хора медицински свидетелства. Но партийното и държавното ръководство настояваше. Тогава се запитах — защо те всъщност не приложиха сериозна строителна техника, защо не използуваха масово машини! Отговорът неизбежно беше — защото на построяването на изкуственото море се гледаше не само като на строеж, а преди всичко като на средство за тероризиране на хората, за упражняване на непрестанен натиск върху тях, за изнасилването им, за провокиране на нервните им системи, защото онзи, който внезапно въстанеше срещу тази лудост, се изпращаше на доста продължителен трудов курорт край Дунава или другаде. И трябва да кажа, че провокацията беше огромна, защото аз поне не познавам нито един здравомислещ гражданин, който за секунда дори да е повярвал, че ще се вози на кораб около София. Дори най-фанатизирани и дисциплинирани партийци мърмореха и казваха „На гол корем — чифте пищови". Някои средни партийни ръководители, които имаха важни производствени задачи, остро възразиха срещу отклоняването на хората им за морското строителство. Въобще надигна се цяла вълна на разума срещу лудостта. Но въпреки това работата по каналите край София продължи. Вече съм забравил колко години трая това, може би седем, може би повече, защото беше нещо обикновено да потърсите някого и да ви кажат: „Ами той отбива трудова на канала." Едва ли друг обект в България е предизвикал повече псувни и проклятия от софийското море. Колко пъти чиновничките от предприятието, което работех, са плакали, че не могат да дадат неделите на децата си, а трябва да ги жертвуват заради маниацината на шепа безотговорни ръководители.

Постепенно с годините работата по каналите започна да намалява, но дълго време тя не спря. Партийният и вестникарският ентусиазъм за корабоплаване през боянските ливади се изпари, но хора продължаваха да се изпращат да копаят — просто така, да се намират на работа, въпреки че едва ли някой вярваше в това прехвърляне на пръст. И така нещата продължиха до началото на шестдесетте години. Спомням си добре — бях в „Литературен фронт" този ден, когато главният редактор Гошкин с презрение съобщи, че инженери били открили, че ако се пуснела вода в канала Павлово-Панчарево, цяла София щяла да се издави. Каналът, който беше на по-високо ниво от града, бил пропускал, а освен това имало и някакви стари римски канали, които щели да наводнят София. И така официално се сложи край на първия акт от комунистическата трагикомедия, наречена „софийското море", а именно копаенето на морето. Но хората биха били големи оптимисти, ако си мислеха, че с това се свършваше. Защото следваше второто действие — „заривaнето на морето", което трябваше да бъде направено от същите ръце на обикновени и безправни хора у нас, които бяха правили копаенето. И това зариване също отне години и предизвика същите псувни и проклятия. Бях вече на работа в издателство, когато мои колежки отиваха да зариват. Достоевски в своите „Записки от мъртвия дом" разказва за различни наказания, налагани от директора на сибирската каторга, някакъв майор изверг, който имал налудни идеи и наричал себе си „Цар и Бог". Каторжниците били в състояние да понасят и най-трудните изпитания, но онова, което бе ги смазало напълно, било чувството за безсмислица. Ако, пише Достоевски, ни наредеха да наливаме вода в каца без дъно. Софийското море, или, ако щете, плавателните канали край София бяха такава каца без дъно, в която изчезнаха не само трудът и парите, но и отговорността за тях.

И така след много години на копаене и зариване една нощ надписът на спирка „Павлово" „Тук ще бъде пристанище Павлово" изчезна. Както опитните криминалисти заличават умело всички следи на извършеното престъпление и прикриват всички улики, така и у нас днес едва ли ще намерите останали следи

от канали, кораби и пристанища в землищата на Драгалевци, Симеоново или Дървеница.

Но едно нещо не може да бъде изличено въпреки времето и неспирния заглушаващ паметта вой на партийните високоговорители — спомените на хиляди и хиляди хора, които и до ден днешен повтарят в разни варианти думите на оня драгалевчанин, който, когато го запитали защо е закъснял за работа, отговорил:

„Ами чèках парахòдо да дòйде... па като не дойдè, тръгнàх пешà..."

За мен тази злощастна история за „софийското море" е извънредно забележителна, защото по най-красноречив начин разкрива типичната безотговорност на режима. Нека започна с това, че в коя да е буржоазна държава подобна идея още от самото начало щеше да бъде посрещната с ураганен огън на опозицията, щеше да бъде разнищена до дъно, щяха да бъдат изнесени на показ стопанската и техническата несъстоятелност и нейното провеждане вероятно щеше да доведе до падане на правителството. У нас не стана нищо подобно. Критичните гласове, доколкото ги имаше, бяха зад вратата или под юргана. Безотговорната и продажна наша преса не обели нито дума. Въпреки че едва ли имаше главен редактор, който да не смяташе цялата работа за лудост. Когато партийните и разни други обществени организации у нас днес претендират за някакъв вид честност, трябва да кажа, че историята със софийското море дамгоса и тях с неизличимия печат на безчестието. Нито една партийна организация не дръзна открито да възрази срещу това разхищение на човешки сили и материали. Партийният морал тук се изрази в неговия най-точен образ — заешкия. Угодничеството и сервилността от това време са зловещ предвестник за всякаква бъдеща маниашина или лудост на ръководството.

Забележете — до ден днешен под никаква форма не беше направена каква да е критика, самокритика или забележка по отношение на цялата история. Не бе потърсена отговорност от никого и никой не беше наказан. Чувството за отговорност, както казах, изчезна в кацата без дъно. Това, което във всяко уважаващо себе си общество е невъзможно, у нас беше в реда на нещата. Или може би отново невидимите и незнайни врагове бяха виновни?

Понякога, като си припомням проливните дъждове и мокрите до кости, свили се в калта под Драгалевци машинописки, секретарки, чертожнички, лекари, зъболекари, медицински сестри и т. н., се питам: с какви очи нашите вестници вдигат аларми до небесата за това, че един продавач на кисело мляко „леко ударил кантара" или пък някакъв работник задигнал дреболия за двайсет стотинки? С какви очи те се занимават с дребни кражби, дерибейства и произволи, а останаха напълно слепи към една толкова обемиста „морска" история? Що за морал е да се търси отговорност от кондуктори, портиери и метачи за дребни провинения, а да се отминава едно от най-големите и безотговорни разхищения в нашия живот? За какъв вид гражданска честност говорят партийните агитатори, същите, които качваха хората в камионите на два пъти — за да копаят и за да зариват? Нямаше ли в целия Централен комитет една честна душа да стане и да запита открито: „Кой ще плати сметката?" За какво комунистическо верую ми скандират дузина поетчета, когато въздухът звънтеше от тази подигравка с цял народ?

А може би всички те нито знаят, нито помнят, защото никой от тях не бе ходил нито да копае, нито да зарива софийското море.

ИГРА НА ДЪРЖАВА

Всеки път, когато по един или друг повод се вглеждам в дейността на хората от върха, с които режимът у нас се отъждествява, не мога да

избягна чувството за деца, които си играят на държава. Спомнете си как лицата на нормалните деца придобиват тези неестествено тържествени и важни изрази, как ръцете им правят величествено-смешни жестове и гласчетата им се напъват, за да извикат помпозното: „Аз съм България" или „Аз съм Аржентина". За да придадат по-голяма достоверност на играта си, децата се опитват да имитират предполагаемите категорични маниери на възрастните държавници и с най-голяма сериозност си разменят територии, обявяват войни, водят сражения. Същевременно детската представа за власт и сила често пъти се изразява във фантазии като: „Ако бях цар, щях да си построя най-големия самолет в света", или „Ще прехвърля столицата на България в село", или „Ще павирам площада пред нашата къща със златни павета" и т. н. Децата желаят да направят неотразимо впечатление на света, всеки да ги види, признае и им се преклони. Може би тези фантазии имат своето обяснение, което е свързано с постоянното пренебрежение на възрастните — „детска работа".

Но сега представете си, че такова едно дете физически порасне, но запази у себе си целия комплекс на своите деветгодишни мечти и фантазии, запази детския стремеж за показ на сила и власт, за непрестанно демонстриране на превъзходство. Представете си също, че и инстинктите на 50-годишния гражданин са си останали на същото детско ниво, и вие ще видите, че той наистина се опитва да прехвърли „столицата на България в село" или да се огради със златни павета. Децата не знаят и не се интересуват от цената на осъществените фантазии. Те нямат представа за чия сметка са златните павета, те не се досещат, че може би милиони хора ще трябва да ги отгладуват, да ги изстрадат. За тях нещата са като в приказките. Представете си, че лично вие сте роден в Златица, детството ви е преминало всред овчарчета и краварчета, всред най-чистия и ухаен балкански въздух, всред красива и волна природа. Но вие не сте щастлив сред тях, дори не я забелязвате природната хубост. Даже в някаква степен вашето плебейско самочувствие страда, че баща ви е обикновен селянин, каквито са всичките ви роднини, че в техния обикновен и отруден живот няма нищо героично и велико. Дори фактът, че те произвеждат в своите мандри най-хубавия кашкавал в страната, ви потиска, защото вие си мечтаете за нещо съвсем различно, супертехническо и блестящо, като строителство на ракети или на дреднаути, пътища от фосфоресциращ асфалт, лебедово езеро и стъклен палат за ваша милост... и т. н. Но върхът на вашата мечта е часът, когато вие ще се появите пред вашите бивши съселяни в качеството си на всевластен султан и със замах ще им покажете колко далече сте отишли, ще им раздадете благодеяния и ще им кажете тържествено:

„Стига с вашия кашкавал! Аз дойдох да ви освободя от проклетите мандри и от днес нататък вие ще конвертирате мед, или ще работите на компютри, или ще монтирате полупроводници! Аз променям вашия живот!"

Речено — сторено. Малкият селски мегдан става „площад на революцията", старата кръчмица е бутната, за да се издигне внушителна читалищна сграда, където вашият портрет гледа от всяка стена, построявате мотел, макар че няма много посетители, защото пътят е лош. Затова построявате и път. Издигате и кафе-бар, макар че вашите съселяни не обичат кафе, все пак звучи модерно. След това се хвърляте да строите завода, с който фактически искате да промените историята... Няма никакво значение какво точно ще произвежда този завод, какъв ще бъде икономическият му ефект или пък влиянието върху околната среда, важното е той да се издигне, защото е вашият собствен паметник, който приживе сте си създали и с който се надявате да ви запомнят... И нито за миг не си помисляте, че цялата тази дейност на вашето обезсмъртяване, цялото това демонстриране на вашето превъзходство, всичко се плаща не от вас, а от залъка на бившите кашкаваладжии. И нещо повече: никой от тях не ви е искал нито мотела, нито кафе-бара, нито кое да е от благодеянията, които сте раздали. Никой не ви е молил да осъществявате детските си мечти за чужда сметка, защото, ако вие сте

били нещастен всред Балкана, имало е много хора, които са били щастливи и които биха искали да живеят не според вашите мечти, а според техните собствени разбирания.

Както мнозина от читателите са се досетили, дотук аз разказах почти буквално историята на медодобивния завод край Златица и Пирдоп. Червенков искаше да измени лицето на родния си край и нищо не можеше да го спре. Медодобивният завод е пример за едно от най-абсурдните индустриални строителства, които науката познава. Всеки студент от политехниката знае, че при избор на място за постройка на завод се изискват три основни условия: близост до източник на енергия, близост до източник на суровина, близост до транспорт. Когато медодобивният завод започна да се строи, нито едно от тези условия не съществуваше. До откриването на медната руда край Панагюрище заводът трябваше да работи с вносна руда, енергийният проблем никога не бе разрешен, а подбалканската железница разреши транспортния проблем. В резултат на комбинацията от най-неблагоприятни фактори производството на този завод се оказа неколкократно по-скъпо от цените на международния пазар. По някое време синият камък, който се добиваше в завода, струваше около 7 пъти повече от югославския син камък. От гледна точка на жизнената среда присъствието на завода се оказа с чудовищни резултати. Постоянно отделящият се серен двуокис и други газове превърнаха чистия въздух на този чудесен край в нещо като задушлив газ. Един от най-естествените скотовъдни райони на страната бе унищожен веднъж завинаги. Вероятно Червенков би могъл да напише в биографията си, че е променил завинаги лицето на своя край. Но дори нищо да не напише, този чудовищно грозен исполин, който залива с отровни газове Златица и Пирдоп, ще си остане най-подходящият паметник на една отвратителна епоха.

Но играта на държава, която играха не един и двама самообезсмъртяващи се вождове, продължи да залива страната с нелепости. Точно рожба на такава инфантилна фантазия е и най-грозният комплекс от сгради, някога виждан на българска територия — центърът на София. Няма посетител на София, няма човек с нормален вкус, който да не е бил потресен от тази най-просташка демонстрация на безвкусица. Съветските управители на България не успяха да пренесат Москва-река край Павлово, но сполучиха да пренесат кремълската студенина и помпозност на мястото на най-усмихнатата софийска улица „Търговска". Бедата е, че партийният дом, този паметник на натрапничеството, е изчислен и срещу атомни бомби. Външните му стени са от най-дебел бетон и всички бъдещи софийски поколения ще трябва да се примирят с присъствието му.

Преди десетина години често пътувах с кола до Габрово. На десетина километра преди града, от лявата страна, се намираше местността Градини. Помня колко изненадан бях, когато за първи път местни ръководители ме заведоха да вечерям там. Това беше пищен парк със специално отгледани цветя и дървета, с настлани алеи, с малки езера, осветени художествено с потулени лампи, и някъде в средата беше модерният ресторант. Вътре в ресторанта имаше специална зала, скъпо декорирана, която беше винаги заключена. Когато попитах управителя защо не сервират в нея, той ми каза, че я отварят само когато другарят Райко Дамянов дойде, защото била за него. Целият този комплекс беше създаден по идея на Райко Дамянов, за да се обезсмърти пред своите земляци. Някой би казал, че в това няма нищо лошо и че е хубаво, че ръководителите на държавата проявяват такава синовна привързаност към родните си краища, и че се стараят да ги разкрасят. Бих се съгласил с това обяснение само ако въпросните ръководители плащаха от собствения си джоб за своята синовна привързаност. А в нашите случаи ставаше недопустимо отклоняване на държавни средства за угаждане на местни интереси и за демонстриране суетата на разни ръководители. Или както се казва — с чужда пита помен да правиш. Когато някога дедите ни са построявали чешми, за да улеснят живота на съселяните си и за да оставят имената

си върху тях, те са плащали сами за това или са ги правили със собствените си ръце. И затова аз не мога да приема щедрите жестове на съвременните държавни ръководители като израз на благородство, а тъкмо напротив — като злоупотреба и разхищение на обществени средства.

Пак преди години, когато човек погледнеше вечер от Витоша към осеяното със светлини софийско поле, веднага забелязваше в северната му част, по посока на Стара планина, група извънредно мощни, почти прожекторни светлини. Всеки би помислил, че това е някакъв завод, където се работеше денем и нощем. Оказа се, че е родната махала край Кумарица на министъра на вътрешните работи и член на Политбюро Георги Цанков, по чиято инициатива, за негова собствена слава в години на пестене на електрическата енергия, последната се прахосваше, за да свети из улици, по които едва ли някой минаваше. Нямаше никакво значение, че в същото време гъсто населени райони на София бяха в тъмнина, че хората нямаха право да ползуват котлони и ютии във върховите часове, и т. н.

Тази трогателна дейност на разни ръководители спрямо родните им места или спрямо скъпи на самите тях улици, мегдани, ливади или полета беше характерна за психологията на нашия партиен или държавен ръководител. В известна степен тя беше и демагогия, тъй като „човек не гледаше само за себе си, ами се сещаше и за народа, от който бе излязъл". По-големи или по-малки величия се стараеха да оставят името си било чрез асфалтиране на улици, било чрез някоя и друга постройка, която, макар и не особено нужна, трябваше да остане за чест и слава на признателния син. По инициатива на Митко Григоров бе построена сградата на читалището или културния дом в квартал „Иван Вазов", която поне по мое време нямаше никакво оправдание.

Но мисля, че шампион на тази любов към родния край е сегашният председател на Държавния съвет Тодор Живков. Може би село Правец, неговото родно село, е най-благоустроеното село в страната. Маса средства бяха хвърлени, за да превърнат това никакво село в нещо като показно, едва ли не музейно село, чиято единствена заслуга в българската история е раждането на Тодор Живков. Нямам представа точно колко средства са отишли за създаването на никому ненужния мотел край селото, за асфалтирането, суперелектрифицирането, общественото строителство и т. н., но сигурен съм, че много други села са били ощетени заради село Правец. Пак на Тодор Живков се дължи невероятното фаворизиране на Ботевград и околния район, където бяха хвърлени огромни пари за градско и индустриално строителство. Спомням си специалисти физици от София, които проклинаха изграждането на Завода за полупроводници в Ботевград, където те трябваше да работят. Почти като медодобивния завод на Червенков Заводът за полупроводници ни в клин, ни в ръкав бе построен в Ботевград по една-единствена причина — да изрази добрите чувства на Живков към земляците му. Специалният характер на този завод, който изискваше по-висококвалифицирана работна ръка, задължаваше той да бъде построен в София. Но за нещастие на столицата председателят на Държавния съвет не бе роден в нейните предели. По същите причини Ботевград и околността са най-привилегированият район на страната.

Нямам възможност да проследя по-надълбоко и по-надалече това толкова разпространено явление на отклоняване на обществени средства за увековечаване на сантименталните чувства на един или друг ръководител. Трябва да кажа, че то е още по-популярно всред местните, окръжните партийни ръководители, които всячески фаворизират своите махали, села или улици за сметка на останалата част от страната. Но крайно субективното и неоправдано прахосване на държавни пари не се отнася само до родните краища, а до всевъзможни други начинания. Спомням си, че един важен министър се влюби в една цигуларка. Разбира се, тя поиска от него да ѝ създаде специален оркестър и другарят министър най-сериозно излезе с такова предложение до Комитета за изкуство и култура. Ще кажете, почти като

във времената на Франц Йосиф Първи или Николай Първи. Но разликата е, че там все пак един дворянин е заплащал за своя оркестър със свои собствени средства.

И пак, както в историята със софийското море, отговорност няма, защото няма обществена съвест, която да я поиска. Онова, което във всяко демократично общество е невъзможно, у нас си е в реда на нещата.

СТАРШИ ЛЕЙТЕНАНТЪТ И НОЩТА

С жена ми се преместихме да живеем в стара национализирана вила над Драгалевци, недалеч от станцията на лифта. Вилата бе обградена от високи тополи и изглеждаше причудливо уединена. От нейните балкони и тераси София и софийското поле се виждаха като на длан. Ние заехме горния етаж, а долният етаж се обитаваше от непознато четиричленно семейство. При внасянето на багажа дойде да ни помогне мъж на около 35—36 години, среден на ръст, с широки плещи и силни, мускулести ръце. Лицето му беше обрасло с гъста черна брада. Тогава, през лятото на 1964 , брадите у нас още не бяха на мода. Но онова, което ме накара леко да потръпна, бяха очите му — черни, открити, с неестествено силен блясък, който сякаш придаваше на всеки негов израз чувство на крайност. Помислих си, че той или е алкохолик, или пък е с болен дух, който живее в постоянна възбуда. В противоречие с лицето му неговият глас звучеше меко и внимателно. Това беше моят нов съсед, наемателят на долния етаж, баща на две деца, момиче на 10—11 години и момче на 6. Жена му беше учителка в близката прогимназия, а децата изглеждаха мили и добре възпитани.

В онзи първи ден нямах никаква представа за миналото на моя съсед. Само чувствувах, че той беше обременен от силно, все още нестихнало преживяване.

„Не ти ли се струва, че той е малко особен?“ — попита ме жена ми, донякъде обезпокоена. Но малко по-късно тя се запозна с децата и майка им и тяхното приятелско отношение явно разпиля съмненията ѝ. Вечерта, уморени от пренасянето на багажа, ние си легнахме рано. Но някъде около полунощ жена ми ме събуди:

— Слушай! — каза тя.

Всред лекото шумолене на тополите се чуваха техните ритмични стъпки и от време на време някакъв плътен глас произнасяше неразбираеми думи. Имаше почти пълнолуние и навън бе доста светло. Станах и отидох до прозореца. Долу на голямата, почти бяла тераса видях картина, която моментално ме разсъни. В средата на терасата беше поставен празен дървен стол, а моят нов съсед се движеше ритмично напред-назад и въртеше главата си по посока на стола, като че там някой седеше. Ръцете му бяха скръстени отзад и тялото му беше леко приведено, за да изрази активно внимание към онзи, който се предполагаше да седи на празния стол. Дойде ми на ум, че това, което беше пред очите ми, напомняше на сцена в следователския кабинет на Държавна сигурност. Точно по същия начин подследственият седеше или стоеше в средата, а следователят се движеше в същия ритъм около него и го чакаше да говори. Това беше класическата сцена, която толкова много хора у нас познаваха и която най-често се разиграваше в полунощ. Движението на моя съсед около празния стол беше призрачно ехо от зловещите нощи на сталинската епоха, от варварския триумф на „биячите“ над вързаната жертва.

„Мълчанието не винаги е злато!“ — каза той на стола с тон, чиято яснота потвърди всичките ни съмнения.

Двамата с жена ми гледахме поразени това представление и не знаехме, че

ни предстояха много нощи, когато под влиянието на алкохола бившият старши лейтенант от Държавна сигурност с налудно постоянство щеше да пресъздава сцената в следователския кабинет. Сцена, в която той се прераждаше от разстроен алкохолик в могъщ Бог, Цар и Съдия, от чиято безранична власт зависеше съдбата на онзи върху стола. Ние не знаехме също, че сцената върху терасата беше само началото на пробудилия се от бутилката ракия среднощен следовател.

Изглежда, в някакъв момент той осъзнаваше празнотата на стола и му беше необходимо там да седи някой с истинска плът. Той се втурваше в спалнята, събуждаше жена си и децата си (ако те вече не бяха избягали) и с дъжд от най-вулгарни псувни и ругатни се опитваше да ги предизвика да му окажат някаква съпротива. Гласът му ту се извисяваше в истерични викове, ту стихваше в заканителни ниски тонове, ту избухваше в някакъв ужасен смях. Обикновено дързостта принадлежеше на дъщеря му. Тя заставаше срещу него и яростно започваше да вика: „Ти си най-лошият, най-черният, най-отвратителният човек на света! И ти знаеш това и си го изкарваш на нас! Ако съвестта те гризе, защо не се самоубиеш, ами биеш!“

Той се усмихваше като ощастливен злодей, пристъпваше към нея и започваше да ѝ налага с бавни, но силни плесници, като че имаше намерение да продължи да бие с часове. Майката се хвърляше в отчаяни усилия да спаси детето. Колко нощи писъци разтърсваха вилата, тичаха съседи, и ние тичахме долу, за да се опитаме да го удържим. Но той беше толкова силен, че понякога, когато викахме милицията, трима милиционери не можеха да се справят с него.

В онази първа кошмарна нощ жертвата беше шестгодишното момче. Ние чухме врява в стаята под нас, после тръшкане на врати и бързи стъпки. После разбрахме, че майката и дъщерята бяха избягали. Но момченцето беше останало. Моят съсед го изнесе навън, постави го на стола по корем, заголи гърба му и започна да го бие с колана си. Детето дори не издаде звук. То беше особено дете. Ние се спуснахме по стълбите и когато се намерихме на терасата, видяхме съвсем неочаквана и различна сцена. Моят съсед беше захвърлил колана си, беше коленичил пред детето на стола, целуваше гърба му и с напълно разстроен, болен и хълцащ глас повтаряше:

— Прости ми, моето момче. Чу ли, прости ми. Нали не те боли! Нали ще ми простиш... Ръцете ми да изсъхнат, ако още веднъж... Прости ми...

Цялото му тяло се тресеше от вълнение и сякаш нищо не бе останало от внушителната страховита фигура на среднощния следовател около стола. Малкият се привдигна и чухме да казва с детски укор:

— Аз ти казвах, татко, да не пиеш!

— Нито капка повече! Няма! Няма вече! — извика баща му с най-потресаваща искреност.

Той вдигна детето на ръце, както го беше изнесъл, и влезе вътре.

Ние с жена ми не знаехме как изобщо да приемем това, което видяхме. То ни изглеждаше странен, почти призрачен кошмар, много различен от познати пиянски буйства, защото в центъра на всяко обяснение беше празният стол. Призори майката и дъщерята се завърнаха. Настъпи пълна тишина, сякаш нищо не беше се случило.

На другия ден наблюдавах моя съсед, докато работеше в градината. Малкият беше с него. Двамата се шегуваха и сякаш бяха в най-щастливо настроение. Той обясняваше на сина си живота на мравките и помня добре, че каза: „Когато стъпваш, гледай да не смажеш някоя мравка. Погледни внимателно и тогава стъпни. И мравката има душа като мене и тебе!“

По-късно през деня и в следващите дни с изненада открих, че моят нов съсед беше един от най-услужливите хора, които бях срещал. Той се въртеше около мен, помогна ми с настаняването и ме осведоми най-подробно и точно за особеностите на новото ми жилище. Той беше малко бавен в разсъжденията си,

интелигентността му явно бе притъпена и като че целият процес на мислене и изразяване вървеше трудно и с препятствия. Имах впечатлението за твърде объркана раздвоеност на ума, която внезапно бе разсичана от силни проблясъци на фанатизъм.

Между другото той ми каза, че не желаел да постъпи на работа или да заеме служба, защото това противоречало на желанието му да живее „другояче". Опитвал се частно да поработва нещо с ковано желязо. Оказа се, че край реката имаше малка работилница, където той изработваше свещници, манастирски лампи, полилеи и други, всичко от ковано желязо. Попитах го защо именно този занаят е започнал. Той се засмя и каза с доста странен глас:

— Не знам... Изглежда, че имам навик да удрям, и когато удрям желязото, това ме успокоява...

После съвсем приятелски добави:

— Когато ви искам пари на заем, не ми давайте! Ще се напия, а като се напия, става лошо!

Жена му ми каза веднъж, че когато той бил трезвен, от него нямало по-добър човек и съпруг, но когато се напиел, хващали го всички бесове.

Пак в онези първи дни една вечер, минавайки край работилницата, чух гласа на моя съсед да произнася думи, които ме върнаха към ученическите часове по религия. Като в някаква най-невероятна и зле измислена история той четеше Библията. Беше я поставил на работната си маса и изричаше думите бавно и тържествено, сякаш се наслаждаваше на гласа си. Научих, че съвсем внезапно преди няколко години той беше станал ревностен адвентист и строго зачиташе съботния ден. Това странно втурване към религията наистина ме смая. Впоследствие често го виждах да се моли цели часове с неестествено блеснали очи, отправени някъде в пространството пред него. Наистина всичко у него — и когато се молеше, и когато се смееше, и когато разговаряше, и когато удряше желязото, всичко беше особено, изведено до някаква крайност, сякаш характерът му не признаваше междинни или умерени състояния.

Ала няколко дни по-късно ние имахме втората си кошмарна нощ. Той се завърна пиян от местната кръчма, постави стола на терасата и успя да хване жена си, преди тя да избяга. И двете деца писнаха за майка си и ние трябваше да тичаме, за да удържим разбеснелия се бивш старши лейтенант, който ревеше с цяло гърло:

— Аз зная, че всички ме мразите! Но и аз ви мразя! Аз виждам по лицата ви, че си мислите каква отрепка съм! Аз съм отрепка и зная това! А вие сте отрепки, милион пъти по-долни от мене, но не признавате! Напуснете ми дома! — и той се хвърли да се бие.

А в друга нощ, когато половин дузина милиционери, извикани по телефона, успяха да го задържат и понесат към джипа, той викаше с пълен глас:

— Вие, всички мильовци, сте нищожества! Вие сте слуги, роби, долни гадини! Вие нямате мозък за два лева! Аз съм светец за вас! Аз съм старши лейтенант Б.! Аз съм единственият старши лейтенант светец, защото... — той извиси гласа си още повече — плащам за чужди грехове

Милиционерите се смееха на тази тирада. Откараха го в участъка, откъдето той на другия ден се завърна, за да се извинява на жена си, чието лице беше насинено. После отново се надвеси над Библията и дълго чете на глас.

С течение на времето кошмарните нощи зачестиха. Той започна да се напива всеки втори ден и да буйствува където му падне. На втората година от нашето пристигане жена му не издържа повече. Един ден тя взе децата и малко багаж и се премести да живее някъде към центъра на града, като заведе дело за развод. Това сякаш тласна моя съсед още по-силно към алкохола. Когато нямаше кого да сложи на празния стол, той се втурваше към селото и буйствуваше там. Неведнъж местните селяни го налагаха здраво, но той беше дяволски силен. Въпреки всичките му изстъпления отношението на властите към него беше необяснимо толерантно. Най-малко дузина молби до Министерството на вътрешните работи свършиха без резултат. Прокурорът го викаше често, но ми се струва, че някой отнякъде тайно го покровителствуваше.

През цялото това време се опитвах да разбера какво точно бе станало с този човек, откъде бе дошло това умопомрачително раздвоение между следователския стол и Библията? Една вечер, като се връщах с колата, го открих паднал в средата на селския площад. Вдигнах го и го откарах горе във вилата. И докато му помагах да се добере до леглото, последва истинска треска и поток от несвързани думи, които човек можеше да вземе за някаква изповед:

— Никой няма... Избягаха, отидоха си всички... И жена ми, и децата ми, всички са подлеци... Ех, Марков, какво знаеш ти! Какво си видял ти! — и внезапно той започна да крещи: — Аз не исках! Честна дума, не исках... Той ми дава пистолета, а аз му бутам ръката и казвам... не искам... А той пак ми бута пистолета в ръката и ми казва... Стреляй... партията ти нарежда... А аз не исках, вярваш ли ми, че не исках? Марков, стрелял ли си отблизо във вързан човек? Ама съвсем отблизо... Ти нищо не знаеш... Гледай ме сега какво съм! А той пак си е горе, в Политбюрото! На него нищо му няма! А гледай мене!... Вярваш ли ми... не исках да стрелям!...

Никога и не разбрах кой беше този, който му беше дал пистолета в ръката, нито кой беше жертвата.

Преди години моят съсед е бил обикновено селско момче от селата край Попово. Предполагам, че е имал добър характер, но едновременно с това и някаква амбиция да се издигне в живота. Като ремсист го вербували на служба в Държавна сигурност. Като младши офицер бил рядко изпълнителен, станал член на партията и приел партийната идеология като свещено слово. Тъй като се ползувал с пълно доверие, го прехвърлили в следствения отдел на МВР и по времето на Сталин взел участие в серия следствени процеси. Поради забележителната му физическа сила той бил използуван за побоища и инквизиране на задържаните. Хора, които го знаеха от онова време, ми казаха, че бил един от най-страшните „биячи". Явно убийството, за което той скимтеше пред мене, е било извършено по това време. И като мнозина от неговите колеги старши лейтенантът може би оправдаваше себе си, че всичко, което е правил, е било за доброто на партията. Затова човек може да си представи шока, който той получил, когато след 1956 година без никакви обяснения същата тази партия го отстранила от длъжност и за удобство го пенсионирала по инвалидност. Впоследствие пенсията му била отнета. Казаха ми, че между жертвите му бил и един от новите министри, който, щом дошъл на власт, се постарал да изхвърли своя някогашен мъчител.

Само един Господ знае какви страхотии, адски инквизиции и може би умъртвявания бе родила стреднощната дейност на нашия старши лейтенант. Кой знае колко хора той бе осакатил завинаги, за да му остане физическият навик да удря. И кой знае какви кошмарни спомени разкъсваха впоследствие болното му съзнание, защото очевидно онези, които му бяха дали пистолета, се бяха измъкнали и бяха стоварили цялата отговорност върху него. Партията, която бе превърнала безобидното селско момче в жесток побойник и звяр, във вулгарен убиец, подло си бе измила ръцете и го бе лишила от единственото оправдание за цялата му дейност. Може би тъкмо поради загубата на партийното оправдание той се бе устремил по-късно с цялото си съзнание към религията, за да търси избавление от собствения си кошмар.

Не съм от тези, които вярват много в осъзнаване и угризение на съвестта. Но в моя съсед това ми се струва вероятно тъкмо защото той бе започнал като невинно селско момче, чиято природа е била далече от студения престъпен дух, хладнокръвно лицемерие и корумпирана идейност на политическите комбинатори, които го бяха използували. Той бе служил с целия си фанатизъм на една власт,

която го бе превърнала от човек в животно, която фактически му бе отнела всичко и в последна сметка го бе поставила на стола на жертвите, без никаква възможност за спасение. И затова той инстинктивно и отчаяно търсеше спасение в Бога.

Загубата на семейството му го съсипа съвсем. Един ден милицията го взе и откара в Карлуково, в лудницата. От там той ми изпращаше дълги поеми, написани върху амбалажна хартия, и ме молеше да ги предложа в издателството. Те бяха далече от всякаква поезия, но онова, което ги обединяваше, беше някаква налудно декларирана любов към живота, природата, цветята и светлината. Почти всяко стихотворение започваше с уверение, че сега той е друг човек, че е пероден, че започва нов живот... Като че този нещастник се опитваше да прогони демоничния мрак на своето съзнание с обещания за абсолютно ново начало.

След шест месеца го пуснаха. Но нищо у него не бе променено.

Той продължи да влачи нещастното си и мизерно съществуване като жив паметник за достойнствата на една епоха.

СИНИТЕ АНГЕЛИ С ЧЕРНИТЕ ДУШИ

Трагедията на старши лейтенант Б., за която писах в предишната глава, не беше нито единствена, нито изолирана. След 1956 година слушах множество подобни истории на хора, които са били тласнати да вършат най-уродливи и злодейски дела в името на партията, хора, които, за да бъдат добри и равностойни партийци, се бяха отрекли от всякакво човешко достойнство, от естественото си предназначение да бъдат човеци. Всички тия хора бяха преминали през един и същ вид драма — противопоставянето на партиеца срещу човека. За голяма част от тях драмата беше външна, за малцината, които се опитваха да отстояват някакви пристъпи на съвестта, тази драма беше дълбоко вътрешна. Последните бяха приели партийното верую с наивност и искреност, бяха се постарали да бъдат това, което партията изискваше от тях, с убеждението, че служат на велико дело. А тази партия, след като ги бе корумпирала с алкохола на властта, след като им бе внушила, че в нейните редици те са много по-силни, отколкото им бе позволено от нормалното човешко съществуване, след като ги бе измъкнала от провинциалното дребно и безлично съществуване и ги бе направила главни герои в черната съдба на цяло общество, тази същата партия като най-коварен и престъпен демон на злодейството ги бе заставила да се отрекат от себе си. Да се отрекат от семейства, близки и приятели, от законите на вековен човешки морал, от нравствените традиции на цял народ, от знание и от любов, от личен живот. Те принадлежаха на тази партия тялом и духом, което редуцира човешкия им ранг до тоя на човекороботи, изпълняващи много ограничена програма. От техните истории се надига може би най-ужасяващият призрак на самоубилия се духовно човек, който броди зловещо в нощта, защото за него няма място в никакъв човешки ден и под никаква човешка светлина. Вероятно никой друг режим в човешката история не ни е предлагал по-голямо и по-категорично отрицание на човека.

Веднъж моят приятел д-р А., стар комунист и управител на болницата, в която бях, ми разказа една почти невероятна история. Това се бе случило по времето, когато Трайчо Костов беше арестуван и по нареждане на СССР у нас се провеждаше жестока чистка главно на партийни кадри. Д-р А. бил член на окръжния комитет на партията в един от нашите големи градове и същевременно бил главен хирург на градската болница. Една вечер той бил повикан да оперира спешен случай. Отишъл в болницата и видял в хирургията възрастна жена със

спукана язва. Положението ѝ било почти безнадеждно. Докторът познал в нея майката на един майор от Държавна сигурност, който по това време ръководел всички акции по арестуване на заподозрени партийни кадри. Майорът бил известен с абсолютната си неумолимост.

— Най-квадратният фанатик, който някога съм виждал — ми каза д-р А.

И горе-долу по времето, когато болната жена била внесена в операционната, от София пристигнало нареждане до местната Държавна сигурност за арестуване на двама членове на окръжния комитет, единият от които бил д-р А. Към 11 часа вечерта първият член бил арестуван и към 11 и половина джиповете на Държавна сигурност, предвождани от майора, нахлули в двора на болницата. И тъкмо в момента, когато д-р А. отворил корема на своята пациентка, в операционната безцеремонно нахлул майорът и заповядал на доктора да прекрати операцията и да го последва веднага.

— Но това е майка ви! — казала му една от асистентките.

— Знам — отвърнал невъзмутимо майорът.

Последвала някаква жестока и страшна тишина. Никой не можел да повярва, че този човек не се колебаел да изпрати майка си в гроба, за да може само да рапортува в София, че възложената му задача е бързо и стриктно изпълнена. Всичко изглеждало като някаква психопатологична нелепост.

— Ние всички се бяхме разтреперили — разказваше д-р А., — не от страх, а от най-чудовищен ужас. А този гражданин ни гледаше с абсолютно спокойствие и чакаше да го последвам.

Тогава д-р А., който не беше от страхливите, се извърнал и с все сила ударил на майора един такъв шамар, че шапката му хвръкнала.

— Вън! — извикал той и заедно с другите, внезапно окуражили се, го изхвърлил от операционната. — Ще чакаш отвън! И когато свърша, можеш да ме арестуваш!

Изненадан от шамара и замаян, майорът се намерил в коридора пред операционната. Неочакваната съпротива, изглежда, го стъписала. Но никой от ония вътре не знаел какво ще последва.

„Очаквахме всеки момент той да повика хората си и да ни наблъскат в джиповете. От напрежение не можехме да работим. Трябваха ни най-малко 15 минути, за да се опомним и продължим. Това беше най-мъчната операция в цялата ми лекарска кариера!“ — разказваше д-р А.

Въпреки усилията положението на болната върху операционната маса ставало все по-лошо. Обзети от някакво почти фаталистично чувство, хората чувствували, че трябва на всяка цена да спасят пациентката си. Може би инстинктивно те се надявали, че бездушният майор би се трогнал, би се отнесъл по-хуманно, ако те спасяха майка му. И същевременно се появил и страхът, че ако тя умре, това би било силен повод за него да ги обвини в каквото му хрумне. Започнала непосилна битка за живота на болната. На няколко пъти асистентите трябвало да излизат от операционната и да тичат за разни апарати и медикаменти. Всеки път те виждали в коридора човека със синята шапка мълчаливо и безстрастно да чака. Нито веднъж той не попитал как е майка му. Напрежението и треската на тия вътре, които се борели за спасение на човешки живот, не докоснали лицето на служителя на Държавна сигурност.

Призори, към четири и половина, болната починала. Нейният край имал погребален ефект върху групата лекари и сестри. Смазани от умора и нерви и все пак с най-мрачни предчувствия, те напуснали операционната, за да отидат да се измият. Когато излезли, майорът в коридора се изпречил пред тях с готовност да извърши ареста.

— Да се измия! — казал му д-р А. и влязъл в съседното помещение.

Срещу майора вратата на операционната била широко отворена и на масата вътре лежала изстиваща майка му. И тук сякаш се появил първият признак

на чудото. Може би в същата тази минута, когато той чакал завръщането на доктора, майорът видял лицето на тази, която го родила. Може би този каменен фанатик е успял да направи разлика между живота и смъртта и синът или човекът у него се пробудил... Той влязъл в операционната и останал там, край трупа на майка си.

— Когато се върнах, за да му се представя — продължи разказа си д-р А., — той стоеше там като паметник. Дори не се обърна да ме види. Аз се изкашлях, за да му напомня... но той пак не се обърна. Тогава ми се стори, че трябваше да му кажа нещо... извинения или съболезнования... Но какво въобще може да се каже на такъв човек... От друга страна, ясно си представях какво ме чакаше. Само след половин час щях да му бъда в ръцете и един Господ знаеше през какъв огън щях да мина... Чувствувах, че ще плащам допълнително и за шамара, и за смъртта на майка му...

В това време приближили другите трима лекари и двете сестри, които взели участие в операцията.

— Д-р А. — казала една от сестрите шепнешком, — елате с нас! Ако ни арестуват, нека арестуват всички!

Главният хирург видял в това предложение някаква спасителна логика, пък и му се искало в този момент да бъде със своите хора. Той се присъединил към тях и всички тръгнали по коридора към изхода.

— Когато стигнахме до дъното на коридора — разказваше д-р А., — майорът все още беше в операционната... и това почти ме обнадежди... Значи нещо ставаше с него... И същевременно си казвах... кой го знае как ще реагира...

Те слезли по стълбите и се намерили на двора. Било все още тъмно и само няколко лампи светели из грамадния болничен район. Под най-близките лампи стоели десетина души със сини шапки и шмайзери. Като ги видели, всички от групата се разтреперили.

— Изведнъж зъбите ни затракаха — продължи д-р А. — Обърнах се и видях, че и останалите са в същото положение, всички сякаш мислехме едно и също... дали онзи няма да изскочи и в бяс да заповяда да ни изпоразстрелят, както вървим... С цялата маниакална отмъстителност на този вид хора той можеше да твърди, че умишлено сме убили майка му, или най-малко, че не сме сторили достатъчно...

Инстинктивно всички от групата се приближили един към друг.

На другия край на болничния район, върху нещо като хълм, били жилищата на медицинския персонал. Шестимата трябвало да изминат около триста-четиристотин метра по алея, която преминавала между декоративни храсти. Алеята била осветена от две лампи и било все още тъмно. Шестимата тръгнали бавно и в непрестанното очакване някой зад тях да ревне „Стой!“. Както вървели мълчаливо, една от сестрите извикала:

— Те вървят след нас!

И наистина, ония със сините шапки също тръгнали бавно след хората в бели престилки, но сякаш спазвали известно разстояние. Майорът все още не бил между тях и вероятно неговият помощник бил наредил да не се изпуска из очи операционният екип, докато сам отишъл да потърси началника си вътре в болницата. Сега напрежението между шестимата сякаш достигнало върха си.

— Вървял ли си някога — попита ме д-р А. — с чувството, че една крачка е равна на една година. Всяка крачка, която правех, отчитах с някакъв убийствен триумф: „Още една... и още една... и още една...“

Повече от всякога той бил сигурен, че щяло да последва нещо ужасно в момента, когато майорът се завърне. Фактът, че се забавил така дълго в операционната, почнал да действува в обратна посока. Обезсилени от страх, напрежение и физическа умора, хората от групата едва влачели краката си. За да преодолеят призрачната тишина и може би за да заглушат стъпките на ония, които ги следвали, някои от лекарите започнали да приказват. Но това били изтънели, почти нечовешки гласове и всяка дума, която казвали, звучала по най-странен начин.

— Не зная защо, но изведнъж всички заговорихме какво ще правим утре... Непрекъснато повтаряхме това утре... утре... сякаш искахме да се убедим, че има утре, че утре значи нещо... Това беше някакъв вид фаталистично заклинание или, ако щеш, позитивно мислене с цел да накараш съдбата да ти помогне... „Утре“ е най-съдържателната дума на този свят... — разказваше д-р А.

Те достигнали хълма пред жилищата си, когато същата сестра отново извикала:

— Приближават ни!

Преследвачите внезапно били ускорили крачките си, сякаш в решителен опит да догонят своите жертви и най-после се разправят с тях. Но пак не се чула никаква заповед, никакъв глас. Всичко приличало на жестока мълчалива игра на котка с мишка.

— Не се обръщайте и вървете по-бързо! — казал д-р А. на другарите си, които съвсем отмалели.

„Изкачвахме се нагоре и чувахме стъпките им все по-близо и по-близо... Бях сигурен, че майорът се беше присъединил към тях и ни следваха, за да ме отделят накрая от другите и извършат ареста безшумно... Стори ми се, че най-разумното беше да се обърна, да отида при тях и да им кажа „Водете ме“... Но нали знаеш, човек опитва докрай... Идваха ми и най-щури мисли... Ако можех да се добера до моя апартамент... и някак да избягам, да се крия, докато се размине, или пък докато намеря някого, който да ме извади от огъня... Дишах тежко, сърцето ми биеше до спукване и ушите ми пищяха... И когато стигнахме горе, счу ми се, че отзад бе настъпила пълна тишина. Всички се спряхме. Не смеехме да се обърнем, както не смеехме да повярваме, че се е разминало... И тогава чухме мотора на първия джип...“

— Отиват си! — извикал някой.

Всички се извърнали и не могли да повярват на очите си. Зад тях нямало никого. След малко заработил моторът и на втория джип и после фаровете им изчезнали през главния вход на болницата.

— Явно нещо беше станало с този нещастник! — завърши разказа си д-р А.

Може би наистина смъртта на майката бе съживила човека в бездушния изпълнител, защото д-р А. не бил арестуван нито през следващия ден, нито по-късно. Разминало му се с изключване от окръжния комитет, впоследствие от партията и снемане от длъжността главен хирург.

Години по-късно, когато той ми разказа тази история, аз бях силно развълнуван от онова, което бе станало в операционната. Въпреки песимизма си аз повярвах, че несполучливата операция на майката се бе превърнала в сполучлива операция на сина, в някакво възвръщане към човешкия ранг. Дълго време образът на този осакатен от режима нещастник ме преследваше и по време на антикултовата вълна на няколко пъти предлагах този сюжет на разни комисии и репертоарни бюра. Отначало отговорът беше, че не бил идейно много ясен, а впоследствие ми заявиха, че въобще му било минало времето.

„Хайде да не човъркаме сега стари рани! У нас повече няма сини шапки!“ — ми каза доброжелателно един от отговорните другари, който смяташе себе си за голям демократ.

А аз си мислех, че сините шапки наистина бяха изчезнали, но въпросът съвсем не беше за шапките.

КАРИЕРАТА НА ЕДИН ПОЛКОВНИК

Винаги ми се струваше, че мнозина от по-висшите представители на властта у нас бяха обременени със съмнителни биографии. Наблюдавах много пъти усилията да се избягват определени моменти при разговори, да се прави всичко възможно човекът да се покаже от друга страна, по-благоприятната, за да се прикрие, така да се каже, известен недъг. Може би поради такива многозначителни резерви никога не се почувствувах истински близък, колкото и да се приближавах към някои от тези хора. Мисля, че у всички тях, без значение колко съвестни или безсъвестни бяха, съществуваше някакъв постоянен страх от нещо, което те бяха извършили, което тежеше като воденичен камък в миналото им. Разбира се, тук говоря за онези по-издигнати представители на режима, които човек би могъл да зачита заради едно или друго тяхно човешко качество и където вратата за едно по-нормално човешко общение поне не е заключена. С течение на времето значителен брой от тия хора малко или много се отклониха от строгото следване на идеологичните канони или пък започнаха донякъде да правят разлика между партийно задължение и човешки дълг. Това доведе до твърде подчертана еволюция на тяхното съзнание и в някаква степен тези хора, бивши сталинисти и безпрекословни изпълнители на тоталитарните повели, се превърнаха в далеч по-надеждни и последователни демократи, отколкото новите властници от Хрушчовата вълна, които претендираха за по-човешко отношение. По-късно аз ще се спра по-подробно на този процес, който бе особено изразителен в средите на нашата интелигенция и който доведе до парадоксалното положение човек да има по-голямо доверие на някогашните сталинисти, отколкото на техните наследници.

Но въпреки това очовечаване на някои от бившите герои ние все още бяхме далече от искрени, прями човешки отношения, каквито съществуват между приятели из цял свят. Думите продължаваха да се мерят внимателно на кантара, преди да бъдат произнесени, и недоверието, това най-характерно за нашата епоха чувство, продължаваше да тлее като вечен въглен. И според мен една от причините за това беше биографичната мистерия, тъмното, черното или, ако щете, калното петно, което неизличимо стоеше там някъде и което, макар и отдавна приписано на историята и на култа, продължаваше да съпровожда въпросния гражданин във всеки негов ден. Ако партиецът беше приел и оправдал това черно дело като нещо извършено за партията, като историческа необходимост, то човекът отказваше да признае това оправдание. Съвсем не искам да кажа, че мнозина страдаха от угризения на съвестта, а по-скоро от страх, че другите знаят и помнят това и че те са обречени за цял живот да носят този неприятен печат. В техния случай ние имаме може би най-надеждния триумф на вечната човешка етика над партийната етика, на човешките критерии над партийните. Тяхното очовечаване е за мен най-голямата надежда за бъдещето, за крайната победа на човешкия разум над всякакви патологични партийни крайности. Имайки предвид тъкмо някои от тях, аз започнах да си мисля сериозно върху това доколко ние имаме право да отъждествяваме един човек с делата му. Или казано по-ясно — доколко нашите дела се явяват верен израз на самите нас, на характерите ни, на душите ни. Съвсем далеч съм от мисълта за оправдаване на непростими дела, но съм твърдо за разбирането на тия, които ги вършат.

Един от тези хора, които познавах отблизо, беше полковник К., висш служител на Държавна сигурност и доста популярен всред софийската интелигенция поради отзивчивостта и услужливостта си. Мисля, че той доста умело съчетаваше интересите на службата си със своето собствено поведение при общуването с другите. Без съмнение той беше и си оставаше верният човек на властта и сигурно в нейна угода не би се поколебал да пожертвува човешките си чувства към своите приятели. По-късно на мене ми беше казано, че приятелството на полковник К.

представлявало добре замислен нов подход на Държавна сигурност за провеждането на стари задачи. Това може и да е така, но във всички случаи беше плюс в нашия живот, защото за разлика от преди поне имаше някой отговорен човек, с когото можеше да се приказва. Освен това мисля, че по природа той беше добър човек, макар и често да се люшкаше между врагоманията на службата си и своето желание да се държи почтено. Той представляваше и пример на човек, когото дългогодишната служба във въпросното ведомство бе схематизирала в голяма степен и бе ограничила един природно любознателен ум. Много пъти той не бе в състояние да разбира сложността на нещата, но за разлика от други неразбирането му не се превръщаше автоматически в отхвърляне.

Полковник К. произхождаше от средно селско семейство. Като ученик в гимназията се беше присъединил към комунистическото движение и след Девети септември беше постъпил на работа в местната милиция под покровителството на един по-стар негов приятел, който бил и негов началник. Всъщност самото влизане на К. в комунистическото движение било до голяма степен заради този приятел, който бил, така да се каже, негов партиен кръстник. Кариерата на младия лейтенант вървяла бавно и спокойно и нищо в дълбоката провинция не подсказвало бързото му издигане. Ала само няколко години по-късно той внезапно бе направил фантастична кариера и се бе озовал на важен пост в София. Какво бе станало? Как така той бе прередил цяла йерархия от по-старши служители на Министерството на вътрешните работи?

К. не обичаше да говори за тази магическа кариера. Всеки път, когато разказваше нещо за себе си, той внимателно отбягваше този период, като че това беше строго поверителна тайна. А всъщност на мен ми се струваше, че той искаше да изкаже тази негова си тайна, искаше просто да я изговори, защото му тежеше и може би го мъчеше. Той явно имаше нужда някой да чуе тази история и след това да му каже нещо успокоително, нещо, което да унищожи горчивия вкус, останал от толкова години. У него имаше постоянно, едва прикривано чувство за вина спрямо някого, което сякаш прерастваше във вина спрямо себе си. Той беше далече от ярки угризения на съвестта, както бе далече от всякакви изблици на изповед и дълбока искреност. Всичко беше някак потулено, приглушено, но упорито си беше там. Забелязах също, че в цялото си поведение той сякаш се стремеше да покаже, че не е това, за което биха могли да го сметнат. Умираше от желание да показва благородни жестове и беше щастлив до ушите, когато му благодаряха, сякаш и това отиваше в актива на незнайния вътрешен баланс, където черната цифра на пасива неумолимо тежеше.

Най-голямата грешка, която човек може да направи у нас, е да задава въпроси. Всеки по-сериозен въпрос поражда незабавно подозрение и човекът се затваря в себе си или разговорът се прехвърля от полето на относителната искреност върху площада на клишетата. Затова аз никога не го и попитах как бе направил кариерата си. Един ден обаче той дойде при мен твърде развълнуван. Опита се да заговори за друго, но вниманието му явно бе раздвоено и тогава без заобикалки той каза, че бил срещнал ОНЗИ... и въпреки всичко той, полковник К., тръгнал с усмивка срещу него, но ОНЗИ го изгледал с неприкрита омраза и минал на другия тротоар. ОНЗИ, чието име съм забравил, но нека условно го наречем Бочев, беше някогашният началник на Държавна сигурност в провинциалния град, където бе започнала кариерата на К.

— Той няма право да продължава така! — каза развълнуван К. — Аз му се извиних, обясних му най-подробно... И с мене, и без мене неговата беше решена!

И тогава той ми разказа този твърде възлов момент в неговия живот.

Двамата с Бочев живеели като братя. През време на войната онзи бил активен комунист и партизанин, докато К. попаднал само за малко в затвора. Когато комунистите взели властта, Бочев поел важния пост на шеф на Държавна

сигурност на окръга и, разбира се, повикал при себе си К. като верен човек. Двамата заедно участвували в унищожаване на съпротивителни групи от стария режим, провели редица акции и за К. Бочев бил повече от брат.

— Ако аз съм на тая работа, то стана заради него. Той ми беше и баща, и учител, и приятел. Да ти кажа право, мислех си, че той беше идеалният комунист, и се стремях да му подражавам.

Ала един ден през есента на 1949 година К. бил повикан по телефона от София. Обадил му се лично един от заместник-министрите на вътрешните работи и му заповядал незабавно да поеме ръководството на службата, да арестува Бочев и със специална охрана без никакво отлагане да го закара в Централния затвор в София.

„Това е заповед — казал заместник-министърът — и за неизпълнение отговаряш с главата си!"

Ако гръм паднел от небето, по-малко би изненадал смаяния К. Единственото, което той можал да изтръгне, било писмено потвърждение на тази заповед. Казали му, че шифрована телеграма вече е изпратена лично до него. И наистина след малко му дали и телеграмата, в която всичко било ясно.

Било неделен ден, Бочев бил отишъл на риба, но К. знаел мястото. За първи път той изпитал някакъв ужас от службата си. За него било невъзможно да приеме, че Бочев е враг, и му се искало да вярва, че е недоразумение. Но, от друга страна, необичайното обаждане на заместник-министъра точно в неделя и изпращането на телеграмата и заповедта да поеме сам мястото на Бочев, всичко подсказвало, че нещата са много сериозни.

Той взел един джип и самичък отишъл да търси началника си, като вътрешно се надявал по-скоро да го убеди, че той нямал друг изход, освен да се остави да го арестува.

Намерил го да седи с въдицата си край някакъв вир. Като го видял, онзи се зарадвал, защото бил наловил риба и тъкмо щели да похапнат. Но прочитайки мрачното лице на К., Бочев отгатнал, че нещо се е случило.

— Какво има? — попитал той. — Да не е станал преврат?

— Не — отвърнал К. — Няма никакъв преврат.

— Тогава защо си дошъл?

— Да те арестувам! — казал К. и извадил пистолета си. — Дай ми парабела си!

— Ти си луд! — извикал Бочев. — Какви са тия шеги!

— Няма никакви шеги! — отвърнал К. — Има заповед да те арестувам и откарам в София! Ти си враг!

Бочев прихнал истерично да се смее, но когато К. му показал телеграмата, лицето му станало абсолютно сериозно.

— Тука има някаква страшна грешка — казал той. — Или някой ме е наклепал... Но аз ти се кълна, че съм абсолютно невинен!

— Аз ти вярвам напълно, че си невинен, но трябва да те арестувам! — казал К.

— Не — извикал Бочев. — Ти ще ми помогнеш! Аз съм направил толкова нещо за тебе! Всичко, което си сега, го дължиш на мене! И сега трябва да ми повярваш! Тука има някаква грешка! Някой иска да унищожи партията и такива като мене! Ти ще ме пуснеш да отида тази нощ в София, ще отида в Централния комитет и ще се оправя!

— Не мога — казал К. — Искам да те пусна, но не мога!

— Как да не можеш! Просто ще кажеш, че не си ме намерил! — извикал Бочев. — Това ли ще те уча!

— Не мога — казал К. — Защото как после ще обясня, че ти знаеш! Значи съм те предупредил! Значи не само не съм изпълнил заповедта, но и съм съучастник!

— Но нали ме знаеш! — извикал му Бочев.

— Знам те и ще направя всичко, за да ти помогна, но не мога да не те арестувам! — настоявал К. При това той се обърна към мене за потвърждение. — Нали всеки би направил така! Ако го бях пуснал, щяха да ме разстрелят и да съм отдавна изгнил в земята!

Но Бочев бил буйна натура и след като думите не помогнали, решил да опита със сила. Той подложил крак на К. и направил опит да го обезоръжи, но бъдещият полковник бил по-бърз и го ударил силно по главата с дръжката на пистолета си. Бочев паднал, но се надигнал и между двамата верни приятели и другари започнала ръкопашна битка за оцеляване.

„Това, което ме учуди много, когато по-късно си припомнях цялата работа — ми каза К., — беше, че щом го ударих, щом започнах да го бия, така страшно го намразих и видях, че и той ме мразеше със същата сила. Аз го удрях зверски където сваря и той ми отвръщаше, докато накрая го цапардосах с някакво дърво и той се сгромоляса. Вдигнах го, вързах го и го наблъсках в джипа... При това бях абсолютно сигурен, че е невинен... Разбираш ли, този човек аз обичах повече от всичко, а едва не го убих... и то за тая пуста заповед!"

Бочев преминал през менгемето на собствената си Държавна сигурност. След 1956 година той излязъл от затвора напълно реабилитиран. Но К. в същите седем години бил вече направил главоломна кариера, чийто мотор именно беше арестуването на най-близкия му човек.

— Когато излезе от затвора, аз се дигнах и специално отидох да го видя и да му разкажа точно какво е било, че и на мене не ми е било леко, но какво можех да направя... Отидох като човек, с добро... а той се развика, плю върху мене и ме изгони... — каза с горчивина К. И внезапно добави: — Знаеш ли, че той разказва навсякъде какъв подлец съм бил! Той не разбира, че на мене също не ми беше леко... Такива бяха времената.

— Защо тогава не си напуснал службата, защо просто не си излязъл от играта? — попитах го аз.

— Не можех — каза ми той. — Веднъж щом влезеш вътре, ти си вътре за цял живот! И той знае това много добре! А ако беше обратното, ако заповедта беше за мене, той щеше да постъпи точно както аз постъпих! Аз не съм виновен! — викаше нервно той.

Не зная колко искрен и колко честен беше при разказването на тази история, но главният факт си оставаше болезнено силен — той беше направил кариерата си върху нещастието на своя другар. Помислих си, че всеки тоталитарен режим имаше нужда от хора като полковник К., които можеха да действуват така, и че партията е отлично извинение за тях.

Все пак по-късно, от висотата на своето положение, той чувствуваше, че трябва да заличи по някакъв начин този факт, а може би и други подобни факти, защото с времето партийната етика беше отишла на бунището, а човешката етика с големия и вечен въпрос за човешката отговорност бе застанала дори пред него.

ВСЕКИ ПОДОЗИРА ВСЕКИГО

Ето че не мога да си спомня един ден от живота ми в България, в който да не съм бил атакуван било отвън, било отвътре от тази мъчителна всеобща болест — подозрението. Не познавам човек, който да не ме е угощавал с обилни порции свое подозрение, и не са малко онези, на които аз съм сервирал мои подозрения. Дали те бяха основателни или не, това в края на краи-

щата нямаше никакво значение. С течение на годините ние достигнахме онова състояние, което в медицината наричат параноя. И както алкохолиците изпитват болезнена страст към питието на Бакхуса, така и ние изпитвахме страст да подозираме, налудна необходимост да се плашим и да плашим. Колко често виждам очи, които гледат, без да вярват, които са пълни с подозрение, безпокойство и отразяват най-различни степени на страха. Колко пъти съм виждал върху лицата отсреща този мътно въпросителен израз: „Абе кой те знае ти кой си!“ Въпрос, отправян от всеки почти спрямо всеки. И дори когато изразът е липсвал, човек зане, че подозрението си стои там, неизбежно, неотстранимо. Не познавам човек в България, дори най-благородни и честни хора, срещу които да не е хвърляно подозрение, че те не са това, за което се представят, че зад тях стои нечиста цел.

Цялото това взаимно и всеобщо подозрение, което не е загубило силата си до ден днешен, е изключителен патент на режим. Всеки, който познава нашата страна отпреди тридесет години, всеки, който има някаква елементарна представа от традициите и нравите на нашия народ, би се стъписал пред този деветосептемврийски феномен на страха. Защото именно черните облаци на терора и страха доведоха до превръщането на подозрението в инстинкт за самосъхранение. Терорът и страхът родиха и развиха това болестно състояние на духа — подозрението. По принцип то беше цел и резултат от партийната идеология и политика, на противопоставянето на човек на човека, на правилото всеки да бъде враг всекиму, което улеснява извънредно много диктатурата.

В основата на всичко това лежи криминалното отношение на властта към народа. Режимът у нас не само не вярва на народа, но го и смята за потенциален враг. Затова този режим създаде един огромен институт, чиято задача е да подхранва, отглежда и материализира подозрението. Вероятно 99 на сто от всички подозрения у нас пряко или косвено са свързани с Държавна сигурност. Дори върху дълбоко лични и частни преживявания, като любовни истории или семейни драми, човек долавя подозрения, свързани с този чудовищен институт. Принципът на доверието, върху който се изгражда всяка нормална човешка организация, у нас е заменен с принципа на подозрението. За по-голямо благозвучие в официалния речник се използува думата БДИТЕЛНОСТ. Оправдано или неоправдано, режимът подозира всеки български гражданин в съзнателен или несъзнателен опит да го разстрои. В отговор всеки български гражданин подозира режима в постоянен натиск да му отнеме нещо, да го ограничи и напълно покори. И тъй като режимът не е фикция, а се представлява от хора, то подозрението е между едни хора и други хора. Понеже не е много лесно да се разбере кой е по-тясно свързан с режима (а това непрестанно се променя) и понеже освен явните му представители съществуват и много тайни — подозрението върви във всички посоки.

Но ако главното подозрение у нас е между хората на властта и обикновените граждани, то не по-слабо е подозрението между самите представители на режима. Струва ми се, че там се води непрестанна война на нерви, в която всеки амбициозен кариерист се старае да увлече колкото може повече привърженици. Така подозрението непрестанно се подхранва от нестихващата борба за власт вътре в самата партия, от неукротимата взаимна ненавист и инстинктивен страх от всевъзможни врагове.

По време на всичките ми срещи и разговори с нашите по-първи ръководители винаги долавях това чувство на постоянен страх и подозрение, сякаш тия хора веднъж завинаги бяха отровени от липсата на нормално човешко доверие. Не познавам нито един представител на властта у нас, малък или голям, който по някакъв начин да не е изразил подозрението, че някой се опитва да му вземе мястото или да го провали. Това са хора, които живеят с очакването всеки момент отнякъде, изневиделица да дойде ритникът, който да ги изхвърли от заеманото място. За тяхно оправдание може да се каже, че действителността пре-

богато потвърждаваше техните подозрения. Колко пъти мои разговори с тях са се свеждали до един въпрос — да разберат направо или със заобикалки дали някой отнякъде не им готви неприятна изненада. Имах чувството, че дори хора с гарантирано положение прекарваха огромна част от времето си, за да гадаят откъде ще дойде ударът. Само по линия на подозрението вие може да си обясните десетки, а може би стотици разместания, премествания и разни служебни кадрили из цялата йерархия, които нямат никакво друго логично обяснение. Параноята е най-типичната болест на нашите висши ръководители. А може би тя е тяхна необходимост, защото предизвиква раздвижване в иначе застоялия им живот. Ала, както вече казах, бедата е, че у нас не само се живее с подозрение, но и се действува по подозрение. А последното твърде често е заблуждаващо и невярно. Ние можем да простим параноята на описания от Стендал дук на Парма, който се завира всяка вечер под кревата си, за да търси врагове, но не можем въобще да приемем параноя, която води до безогледни действия срещу невинни хора. Сигурен съм, че ако един ден може да се установи броят на хората, пострадали от неоснователни подозрения у нас, той ще надвишава многократно броя на ония, които човек би имал право да подозира.

Разказвали са ми една забележителна история, станала на най-високо равнище в Комитета за държавна сигурност. Доколкото си спомням, това е било някъде около началото на шестдесетте години. В Държавна сигурност постъпил на работа синът на много виден и авторитетен партиец, чието име не ми бе казано. Младият лейтенант разузнавач бил с големи амбиции и завидна интелигентност.

„Но у него имаше нещо дръзко и цинично спрямо живота“ — отбеляза човекът, който ми разказа историята и при когото младият човек бе започнал своята кариера.

Не знам каква точно е била функцията на лейтенанта, но сигурно е било нещо във връзка с наблюдаване живота на членове на Политбюро и по-важни министри. След известно време от него постъпил т. нар. „сигнал“, че членът на Политбюро, другарят Хикс, на няколко пъти се уединявал с генерал ИГРЕК. (Съжалявам, че не мога да си послужа с истинските имена, защото никога не ми бяха казани.) Благодарение на този леко обезпокоителен сигнал лейтенантът получил нареждане да се съсредоточи върху живота и дейността на другаря ХИКС, който, доколкото можех да гадая, бил вторият или третият човек в страната. По-нататък лейтенантът докладвал за усилени срещи на другаря ХИКС с няколко видни членове на Централния комитет и генерали. Създало се известно алармиращо положение. По принцип подобни срещи били нещо в реда на нещата, но подозрението, хвърлено от лейтенанта върху участвуващите в тях хора, им придало по-друг вид. И месец или два по-късно изведнъж лейтенантът представил серия от магнетофонни записи, направени при най-различни срещи чрез тайни микрофони. Едната от тези срещи била на Витоша и се чувало свистене на вятър. И за изумление на неговия ръководител и впоследствие на ръководството на Държавна сигурност от думите, записани на лентата, ставало ясно, че другарят ХИКС готви военен преврат с участието на около 40 или повече други видни партийни и военни ръководители. Незабавно случаят бил докладван най-горе, което вероятно означавало Москва. Нареждането било за най-строга проверка на материала. Проверката установила, че всички срещи били автентични и че всички записани гласове били също автентични, тоест те наистина принадлежали на хората, които се били срещали.

„Ние бяхме поразени — разказваше моят познат. — Това щеше да бъде най-голямата и най-страшна конспирация, която някога е била разкрита в Източна Европа. В нея участвуваха най-доверени хора.“

В Държавна сигурност било обявено извънредно положение и била дадена заповед за извършване на арести през следващата нощ. Били хвърлени всички сили за предстоящото ликвидиране на тази огромна конспирация. Ала в навече-

рието на арестите някакъв стар и опитен разузнавач поискал магнетофонните записи за електронно изследване. Нещо го усъмнило. Няколко часа по-късно той спешно докладвал, че лентите представлявали фантастичен фалшификат, че отделни думи и изрази на разговарящите били монтирани с невероятно умение да образуват диалог. Притиснат здраво до стената, младият лейтенант признал, че всичко било негов монтаж, че срещите били действителни, но разговорите напълно фиктивни. Когато го запитали защо е направил всичко това, той отвърнал безочливо:

„Ами исках да видя каква каша ще стане!"

Разбира се, той бил изхвърлен от Държавна сигурност и наказан. Не зная колко е вярна тази история, но на мен ми бе разказана като нещо напълно сигурно. И за всеки, който познава нещата у нас, тя звучи доста правдоподобно тъкмо поради силно развития инстинкт на подозрението. Инстинкт, който има нуждата да бъде постоянно подхранван. Дори предполагам, че тъкмо атмосферата на подозрение е тласнала младия лейтенант към този опит да реализира подозренията или да удовлетвори необходимостта от врагове. Нещо повече, ако фаталната грешка с арестите е била направена, аз се съмнявам дали развихрилата се параноя би позволила след това изправянето ѝ. Убеден съм, че всеки гражданин у нас носи у себе си достатъчно основания да бъде набеден, че в биографията на всекиго има нещо, което може да послужи като обвинителен материал.

Но преди да премина към подозрението като важен фактор в живота на обикновените граждани, трябва дебело да подчертая, че неговото огнище наистина са хората от върха. Човек дори би могъл да отгатне ранга на някой другар по степента на подозрението, което той храни спрямо другите. Колкото подозрението му е по-силно, толкова по-високо е мястото му. И това е твърде обяснимо.

Особено болезнено развито е подозрението в ниско интелигентните ръководители и некадърниците. Най-подозиращи са другарите, които дължат всичко на партията и не притежават нищо свое. Ала както вече отбелязах, параноята на тези другари е в голяма степен оправдана от характера на режима. През цялото историческо време, откакто този режим пое твърдо властта у нас, вътре в него кипи борба. Не искам да изреждам на колко заговори и конспирации сме били свидетели, колко чистки в първите партийни редици са минали пред очите ни — от сваляне то на Трайчо Костов до сваляне то на Гяуров, Абаджиев и Коцев. Подозрението между хората на върха датира още отпреди Девети септември. И до ден днешен видни партийни дейци хранят подозрение спрямо свои колеги и другари във връзка с поведението им в полицията, във връзка с държанието им в затвора и особено във връзка с партизанските им подвизи. Колко пъти съм долавял това пламъче на зъл присмех, когато официално се изреждат подвизите на другар номер едно или номер две. Понякога нещата са по-открити, като че лагерите се знаят, макар аз никога и да не узнах каква е разликата между един и друг лагер у нас и кой в кой лагер е. Веднъж вечерях у член на Политбюро и фактически за първи път виждах този човек отблизо. На другия ден, при служебна среща, секретарят на партията по идеологическите въпроси явно ми намекна, че ако държа на неговото разположение, не бива да приемам втора покана за вечеря от същото място. Как и откъде бе научил за тази най-скромна вечеря, така и не разбрах, но впечатлението ми беше, че съществува механизъм за взаимно следене на хората от върха. А може би бяха много механизми, командувани от една ръка — съветската.

Подозрението беше доминиращо чувство при всички срещи с по-важни ръководители и често пъти водеше до най-неприятно и нетактично разпитване пак по посока на възможни врагове. Затова може би у нас беше толкова лесно да се „натопи" човек и толкова трудно да се извади някой от огъня. Подозрението не щадеше никого, дори най-верни и близки приятели се подозираха с бдителността

на опитни комарджии, които знаят, че играта ще продължи, докато единият бъде победен. Те зорко следяха всички движения един другиму, за да отгатнат ходове или маневри, за да използуват слабости и да си нанасят съответните удари.

Подозрението бе родено от страх и самото то раждаше страх.

Но ако нещата се изчерпваха с параноичните отношения между едно наше диктаторче и друго кандидат-диктаторче, бедата не би била най-голяма. Ужасното е, че отношенията между обикновените граждани у нас са отровени в най-висша степен от параноичната действителност.

„ЗНАМ ЛИ ТЕ КОЙ СИ!"

Едва сега, няколко години след като съм напуснал народната република, мога точно да преценя огромната, обезобразяваща сила на подозрението в живота на българските граждани. Както казах миналия път, дългогодишният терор и страх създадоха у нас постоянния инстинкт на подозрението, на тревожното и болезнено очакване нещо лошо да ни се случи, да дойде изневиделица като внезапна подлост. У нас се разви нещо като рефлекс да се озъртаме с подозрение, да снишаваме глас, винаги да знаем, че не можем да имаме пълно доверие никому. От гледна точка на свободния западен гражданин ние изглеждаме истински параноици с внимателното затваряне на вратата и оглеждането дали няма някой зад нея, с инстинктивната проверка на обстановката, със съмнението в телефона и най-вече с колебанието — доколко може да се вярва на този, който е срещу нас. Едни от най-популярните изрази в нашия делничен живот са: „Не мога да ти кажа това по телефона", или „Тези работи по телефона не се приказват!", или „Много приказваш!" и т. н. Колко пъти, когато приятели пристигаха у дома, за да ми кажат нещо, което най-често беше безобидно, ме молеха най-напред да изключа телефона. Колко пъти в разни домове са ми казвали: „Телефонът е изключен, можеш да приказваш!" При това никой от нас не беше конспиратор, нито имаше някакво намерение да сваля властта. Ние бяхме обикновени български граждани, които разговаряха по обикновени делнични въпроси. Моторът на подозрението, на цялото това ужасно болестно състояние на духа беше един — Държавна сигурност. Тази организация, която за съжаление се отъждествява с целия режим и хвърля мрачна и зловеща сянка дори и върху най-позитивните му страни. Държавна сигурност, която съществува сякаш за да излъчва безспирни вълни на подозрение във всички посоки и спрямо всекиго, която не оставя вън от подозрението си нито едно човешко същество в страната, било то българин или чужденец, партиец или безпартиен, възрастен или дете. Подозрение, което е доказателство за моралната неустойчивост на режима, за бездънно чувство на страх. Този страх, който при съвременното разположение на силите в света изглежда най-малко неоправдан, е станал втора природа и на подозиращите, и на подозираните. Като неизтощим самозареждащ се акумулатор този страх подхранва подозрението, което поражда нов страх. Това е перпетуум-мобиле на душевното терзание, което е възможно само при условията у нас.

Държавна сигурност третира всеки отделен гражданин като потенциален враг. И в отговор всеки отделен гражданин у нас третира Държавна сигурност като свой потенциален враг. С времето методите на тази организация претърпяха значителна промяна, измениха се и подходите, но взаимното подозрение си остана абсолютно непроменено. И дори ако случайно подозрението на един обикновен гражданин отслабнеше поради небрежност, другата страна бързо му помагаше да се коригира. Нека започна с това, че при повечето ми срещи с различни по ранг представители на Държавна сигурност съм установявал колко добре са били ин-

формирани върху известни частни, интимни или лични тайни. По някое време ние, които се хранехме в Клуба на журналистите, бяхме убедени, че в някои от масите има скрити микрофони. Веднъж Венелин Коцев, който беше секретар на партията по идеологическите въпроси, заплашително обяви, че притежава запис на разговори на Христо Ганев и приятелите му, водени в Клуба на журналистите. Не зная доколко това беше истина, но трябва да не е било много далеч от нея, защото знам с положителност, че в страната бе внесена най-съвършена американска електронна техника за подслушване с всички апарати за филтриране на шум и гласове. Казвано ми е, че имали пособия за подслушване през стени на разстояние от 300 метра при всякакви условия. А в романа на Богомил Райнов „Реквием за една мръсница" имаше най-подробно описание на използуването на подобна техника, което показва, че България отдавна живее в кошмарния свят на описаната от Джордж Оруел „1984". Приятел, който работеше в телефонната централа, ми повери, че имат два списъка за подслушване на разговори — постоянен списък и временен списък. Друг ми разказа за цяла голяма инсталация за отваряне на писма, в която писмата се движат по конвейер. Колко вярно е всичко това, не зная, но човек имаше пълни основания да предполага, че се правят такива „демократични" проверки. Всеки български гражданин, който кореспондираше с чужбина, можеше да даде пример за нередовна, проверявана или изчезваща кореспонденция. По принцип всяко кореспондиране с чужбина се смята за подозрително. На една огромна част от държавни служители, и особено на офицерите в армията, кореспондирането със Запада е забранено. Но нека оставим чужбината настрана. Вътре в страната подозрението довеждаше до фарсови положения. Един мой приятел мечтаеше да свири на орган и често говореше за това. Но по мое време в цяла България нямаше истински орган. И една вечер в Копривщица на неколцина от нас хрумна идеята да се пошегуваме с приятеля ни в София, като го събудим посред нощ с бърза телеграма. Ние написахме следния текст: „Органът намерен. Прати камион." И тази невинна шега се оказа твърде горчива за нашия приятел. Той наистина бил събуден в полунощ от раздавача, който му дал телеграмата. Но два часа по-късно пристигнала Държавна сигурност. Без никакви обяснения служителите заповядали на нашия човек, който беше млад лекар, да се облече и го отвели със себе си, като оставили майка му припаднала от страх. После започнал разпит, който траял до обед на следващия ден, и всичко било във връзка с текста на телеграмата. Нито един от следователите не приел, че това би могло да бъде приятелска шега. Те твърдели, че текстът на телеграмата бил шифрован, и вървели бедния доктор да дешифрира. Междувременно милицията в Копривщица също бе алармирана и след щателно издирване успя да ни открие на хижа „Богдан", където нямаше телефон. Както и да е, нещата накрая се оправиха, но нашият приятел не ни говори цяла година заради глупавата шега, която бе съсипала нервите на майка му и която вероятно бе оставила известна въпросителна в досието му. Особено подчертано и недвусмислено беше подозрението на Държавна сигурност спрямо хора, които подаваха молби за паспорти. Самото желание да се пътува в чужбина се смяташе за подозрително. Не по-малко подозрително беше всяко отклонение от шаблона било в работата, било в живота. Подозрителен беше всеки опит човек да се държи като себе си. Подозрителни бяха срещи с чужденци и преди всичко срещи с хора в немилост. Подозрителни бяха неясни думи, двусмислени или многосмислени текстове. Аз лично съм бил викан в Държавна сигурност, за да ми се чете на глас поемата за Съветския съюз на един от най-близките ми приятели, Стефан Цанев, и да ме питат какво разбирам под отделни пасажи. На други колеги са четени пасажи от мои произведения и им е искано мнението и т. н. Но по принцип рядко подозренията на Държавна сигурност бяха изразявани гласно. Човек ги чувствуваше зад мълчанието, недомлъвките, студенината на погледите, присвиването на устните, отделните жестове и многозначителните подмятания... и разбира се, на свой ред подозрението ражда

даше подозрение. Ние виждахме, чувствувахме или си въобразявахме, че дългата ръка на Държавна сигурност е навсякъде. Фактът, че от тия граждани зависеше целият ни живот, че те бяха в състояние да решават и предопределят всичко, което може да има значение в живота на един български гражданин, фактът, че някъде съществуваше досие, в което се нанасяха данни, които можеха да бъдат най-произволни — всичко това беше предостатъчно да ни накара да чувствуваме, че сме под постоянна заплаха, да подозираме всекиго като възможен личен неприятел.

Най-популярното обвинение, което обикновените български граждани си отправят мълчаливо един към друг, е, че са свързани по таен път с Държавна сигурност. За колко много хора приятели са ми прошепвали: „Внимавай, не се знае кому точно служи." Или друг израз — „Човекът е с две заплати", или „Виждали сме го със специални хора". Предполагам, че на доста хора е казвано същото за мен и приятелите ми. Един голям процент от нашите всекидневни разговори в България бяха на тема кой е кука и кой не е. С някаква болезнена наслада, като параноици ние се опитвахме да отгатнем кой какъв пост заемаше в Държавна сигурност. Много популярен беше един израз на Божидар Божилов, който, сядайки на масата в клуба, веднъж казал на шега: „Другари, хайде сега да си кажем чиновете. Аз съм майор." Знам не един и два случая, когато нищо неподозиращи и напълно невинни хора бяха надарявани от нашите въображения с тайни майорски, полковнишки и дори генерални пагони от Министерството на вътрешните работи. Нашите подозрения доставяха обилна храна за най-долнокачествено клюкарство. Почти всеки човек, когото познавам у нас, в някаква форма е подозирал другите, че тайно служат на Държавна сигурност. Ако някой внезапно го повишеха в службата му, ние подсмърчахме и подмятахме, че вероятно Държавна сигурност е зад гърба му. Ако някой тръгваше за чужбина, първата реакция беше, че е човек на ДС. Ако някой си купеше апартамент или по-особена кола, или просто вечеряше с важна персона, той биваше обявяван за човек на Държавна сигурност. Ако някой проявеше изключителна смелост и критикуваше, или пък се държеше предизвикателно спрямо властите, обяснението пак беше същото. Ако някой имаше хубава любовница, или повече пари, или беше добре информиран, или имаше връзки — без съмнение му лепвахме етикета на таен човек. Ако мразехме някого, просто защото беше по-способен, неизбежно го слагахме в редовете на Държавна сигурност. Ние винаги намирахме доказателства, че „човекът трябва да е таен". Убедили себе си и другите в това, ние, разбира се, променяхме отношението си и се нагаждахме към предполагаемия ранг на въпросния нищо неподозиращ гражданин. Един мой познат случайно попадна в плувен басейн с министъра на вътрешните работи. На другия ден половин София го произведе генерал от съответното ведомство. Стигаше се до смешни и абсурдни подозрения... Но ако ние стигахме до тях и действувахме като ненормални, трябва дебело да се подчертае, че основанията ни бяха напълно реални, действителността пребогато подхранваше нашите фантазии с действителна храна. Защото наистина имаше много „тайни хора" и се вършеха много „тайни дела". Имам чувството, че манията за преследване беше умишлено създавана от властите, сякаш се изграждаше образът на една всесилна и стигаща навсякъде Държавна сигурност. Понякога, когато един гражданин у нас започваше да се изявява като личност и ставаше притегателен център на вниманието на другите, жънеше категорични и независими успехи, тогава, за да съсекат с един удар популярността му, самите органи на Държавна сигурност подхвърляха, че той бил „техен човек". И това петно често беше предостатъчно, за да очерни нечие лице за дълги години. Както казах в началото, да подозираме и да бъдем подозирани стана наша втора природа. Но кой печелеше от всичко това?

Подозрението е прекъсване на нормалното общуване между хората. Прекъсване на действителните контакти между човек и човек. Подозрението води до

неискреност, притворство, демагогия, лицемерие. Подозрението праща по дяволите откритите честни погледи, откритите честни думи, правото и желанието на човек да представлява себе си, да се държи в обществото като себе си. Вместо прям, искрен и достоен разговор идват мълчанието, недомлъвките, дежурните фрази и мнителността. ПОДОЗРЕНИЕТО Е ЕДИН ОТ ГЛАВНИТЕ ЕЛЕМЕНТИ НА АЛИЕНАЦИЯТА В КОМУНИСТИЧЕСКОТО ОБЩЕСТВО. То е главният фактор на отчуждението между хората, на отказа им да се разбират, на користни отношения. Колко пъти с неудобство, срам и болка съм установявал, че човекът отсреща не ми вярва, защото смята, че зад всичко, което му казвам, стои нещо друго. Колко пъти сам аз съм бил измъчван от подозрения, че привидно искрената изповед на някого е чисто представление, или че съм се изтървал да кажа нещо, което ще бъде „занесено". Колко пъти, сграбчван от такова болно подозрение, съм се задушавал в желанието си да се „изприкажа" пред някого. Огромната зависимост на всеки от режима го превръща в малко, подозиращо човече, което действува по силата на инстинкта за самосъхранение.

И от тази оргия на всеобщо подозрение у нас печели този, който е заинтересуван хората да нямат истински контакти, да нямат искрени разговори, да не се познават един друг, да се крият един от друг, да се боят един от друг и всякога да чувствуват, че се намират под микроскопа на Държавна сигурност. За да съществува, режимът има нужда от подозрението и затова го поощрява. Всеки път, когато то отслабне, в кръвта на хората се инжектират нови дози подозрение, което веднага увеличава разстоянието между тях. И тъй като ние предпочитаме да вярваме повече на лошото, отколкото на доброто, внушението става реалност, ние живеем и действуваме с подозрение и в създадения хаос от лъжа и истина навличаме върху лицата си маски, които трябва да ни закрилят от другите. За съжаление нямаме маски, които да ни закрилят от самите нас.

Да живееш с подозрение — това не е живот. Но ме е страх, че ние толкова много свикнахме да подозираме, че много трудно ще отвикнем.

ОХТИЧАВИ ГОДИНИ

Бяха времена, когато болници и санаториуми бяха изпълнени с туберкулозен свят. Може би общата мизерия на следвоенните години и изключително лошите жизнени условия на първите няколко петилетки бяха главната причина за продължаващото върлуване на тази така добре позната у нас болест. Режимът трябваше да създаде голяма мрежа от противотуберкулозни диспансери и стационари. Полагаха се доста усилия за ограничаване на заболяванията. Но въпреки модерните лекарства и подобряващите се условия на лечение за дълъг период нещата останаха почти непроменени. Много народ измря. Обзема ме странно чувство, когато погледна една снимка от първото ми влизане във владайския санаториум. От седемте студенти, снети в общата стая, само аз оцелях. В паметта ми са останали безброй ярки спомени от множество лица, живи и мъртви, от обстановки в различни санаториуми, от армия болногледачи, сестри и лекари, от хладното и неумолимо присъствие на смъртта. Пред очите ми е утрото на 11 март 1960 година, когато моят съсед по легло, млад човек, който се казваше Борис Колчев, получи внезапен кръвоизлив. Той падна по гръб на земята и кръвта му шуртеше като фонтан през устата. Всред безполезната лекарска суматоха все още чувам разплакания глас на една от сестрите:

„Защо го оставихте да умре на пода?"

Помня върволица от дни, изпълнени с толкова много събития, сякаш съдбата милостиво ни поднасяше живота в сгъстено състояние, за да живеем повече в по-малкото време, което ни оставаше. Без разлика на възраст и състояние повечето от хората, които познавах, изпитваха истинска жажда за живот, истинска воля да се живее „както трябва" до самия край и твърда надежда, че ще се устои. Ние плувахме в океан от надежда и предизвикателно пренебрегвахме жълтата гостенка. По-късно, като излекуван, щях с изненада и съжаление да установя колко по-жизнени бяха другарите ми от болничните години, колко по-човечен, реален и смислен беше болничният свят, защото плиткостите и дребнавостите на здравите граждани бяха отпаднали от само себе си.

Това беше своеобразна република на охтичавите, където човешките закони на живота продължаваха непоклатимо да господствуват и да превръщат партийните повели на деня, дребнавите органи на властта, амбициите на болни властолюбци и игричките на политическите хитреци в купчина смет. Болестта категорично отказваше да следва предписанията на партийната идеология и разяждаше дробовете на хората, без да се съобразява с тяхната партийна или идейна принадлежност. Нещо повече, туберкулозата властно налагаше своето чувство за равенство пред закона на смъртта и превръщаше титли, звания и позиции в никому ненужни дрънкулки. Всички привилегии в последна сметка биваха свеждани до една — привилегията да живееш. И тъкмо поради тази неоспорима власт на болестта населението по болниците и санаториумите живееше далеч по-човешки, по-нормален живот, отколкото здравото население на страната. Едни и същи хора като болни се разбираха много по-добре, отколкото по-късно като здрави. Това е твърде многозначителен парадокс.

Години наред трябваше да постъпвам от една болница в друга, от един санаториум в друг. Днес си мисля, че трябва да бъда много благодарен на болестта, защото ме срещна с толкова хора, защото ми даде възможност да видя истинско човешко богатство от възхитителна искреност, смелост, доблест, чисто съзнание и непобедими надежди. У тези хора имаше много по-здрави неща, отколкото имаха физическите здравеняци отвъд границите на туберкулозната република. Свидетел бях на незабравими жестове на съчувствие, състрадание, любов и жертвоготовност. Хората по болничните легла изградиха пред мене образа на друга България, която сякаш съхраняваше най-красивото и най-съдържателното от всички исторически България. Видях хора да жертвуват жизнено важни за тях собствени лекарства, за да спасят други, да пренебрегват изкуствени прегради и да си помагат един друг, да се свързват в отношения на най-безкористно приятелство, да поемат един другиму мъките си и взаимно да си дават кураж. Имаше толкова много трагедии. Имаше толкова много подлости на света отвън. Здрави съпрузи и любовници напускаха болните си партньори. Учреждения и предприятия забравяха за свои заболели служители или работници, семействата се разрушаваха, губеше се работа, професия, кариера, връзки, болният се озоваваше в трагичното положение на изоставен и може би обречен човек. Но тъкмо тук идваше спасителната идея, че голямата част от тези загуби всъщност нямаше значение, че заедно с тях бяха изчезнали и много заблуди, картонени кули и долнокачествени измислици. Че новото положение предлагаше ново начало, нови отношения и в някаква степен нов живот. Болният комунист-фанатик внезапно омекваше и започваше да проумява, че фанатичното служене на една идея от черно и бяло всъщност е отричане на живота, че смесицата от хора около него не са непременно група врагове, че едва ли някой от тия, които не мислят като него, има намерението да го убива. Болният заклет противник на режима проумяваше, че е глупаво и безразсъдно да посвети скъпоценното време от живота си на омраза и борба за изправяне гърбицата на гърбавия. Хората, намиращи се по средата, установяваха, че имат толкова много общи теми и толкова много общи интереси. В края на краищата всички бяха свързани с веригата на един и същ вид страдание, което ги сродяваше и сближаваше. Същевременно очите на всички бяха отправени

към един и същ хоризонт на надеждата — там, където трябваше да се появява всеки божи ден слънцето на живота. Не зная друго място, където животът да е бил толкова боготворен и толкова силна да е била страстта към него. Гледайки назад, изпитвам огромно съжаление и скръб, че толкова чудесни хора, вероятно талантливи професионалисти, достойни граждани с богати и интересни характери, станаха жертви на болести и мизерни години.

Мисля, че тъкмо престоят ми в този свят на „ничията земя“ имá решаващо значение за мен, за отърсването ми от доста заблуди или поне за опита ми да се отърся от тях. И от друга страна, ме приближи много до възприемане на идеята, че „другите — това съм аз“, или още по-точно, че без другите хора — мен ме няма. Живеейки под един покрив с толкова много хора, станах неизбежна част от техния живот и те — от моя. Чрез всичко, което ставаше с тях, можех да разбирам по-добре собствените си проблеми и да се чувствувам обграден с взаимност. Разрушавайки дробовете ни, болестта същевременно разрушаваше и бариерите между нас. Изчезваха класови, възрастови, идеологични, образователни и всякакви други прегради. Професор по ботаника намираше общ език с файтонджия, поет споделяше с каменар, цигулар се разбираше щастливо с дърводелец, възрастни тежки граждани намираха приятелство с вчерашни хлапета... И всичко това сякаш категорично демонстрираше КОЛКО ФАЛШИВИ, КОЛКО НЕЛЕПИ, КОЛКО НЕНУЖНИ И ВРЕДНИ СА ВСИЧКИ ДЕЛЕНИЯ, КОИТО ПРОТИВОПОСТАВЯТ ЕДНИ ХОРА НА ДРУГИ.

Мога дълго да разказвам епизоди от онова време, които днес ми звучат почти като притчи.

Никога няма да забравя стареца, когото поставиха в нашата стая. Той беше много слаб и когато пристигна, едва се движеше. Отказваше да яде. След като бе заболял от туберкулоза, жена му и дъщеря му го бяха напуснали. Това го бе накарало да реши, че не трябва да живее. Поради изтощение туберкулозата се беше развила застрашително бързо. Дни и нощи той лежеше между нас неподвижен, мълчалив, с очи, отправени някъде в пространството над него и като че беше прекъснал всякаква връзка с околния свят. Никой не бе чул изобщо гласа му. Подносите с храната оставаха недокоснати и трябваше да го хранят по изкуствен път. Той просто чакаше да издъхне. И тогава в играта влезе нашата медицинска сестра Мария. Тя беше рядко сърдечно и мило създание, с истински талант да разбира каквото трябва и да прави каквото е нужно. Тя някак се привърза към нашия сломен старец. Стоеше с часове при него, говореше му какво ли не, опитваше се да го разсмее, приемайки образите ту на добродушно сърдита майка, ту на игрива дъщеря. По нейно нареждане бръснарят се погрижи за лицето му, тя му изписа нов хубав халат и една вечер успя да го смъкне долу на кино. Сама идваше да го храни и полека-лека го застави да яде, но той продължаваше да упорствува с мълчанието си. Ала постепенно лицето му започна да просветва, очите му загубиха твърдостта си и омекналият му поглед стана по-подвижен. Той дори забеляза нашето присъствие. А сестрата продължаваше да бъде все така добра и мила, сякаш знаеше, че може да разчита на своя чар докрай. И един следобед, както тя държеше ръцете му и говореше, че трябва да отидат на разходка, защото наблизо край хълма имаше цяла ливада с теменуги, старецът внезапно се усмихна и тогава чухме за първи път гласа му — странно дебел, като че малко ръждясал глас. Той каза:

„Сестро, знаете ли как мога да свиря на цигулка!“

Това „как мога!“ беше пълно с възвърнато самочувствие. И то беше началото на оздравяването му. Сестрата наистина върна този почти мъртъв човек към живот. И това тя стори не по силата на партийни или комсомолски поръчения, не за да получи награда или медал, нито да бъде повишена, а просто следвайки човешкото си чувство.

Пак в един санаториум бях свидетел на една от най-красивите и романтични любовни истории, за които някога съм чул. Тя се казваше Катя и беше много красива студентка някъде от Западна България. Той беше 35-годишен висш държавен служител, с голям политически актив зад гърба си и още по-голямо бъдеще. Отгоре на всичко природата го бе надарила с безспорна мъжественост. Двамата се срещнаха в санаториума и се влюбиха един в друг. За всички нас те бяха лика-прилика и може би най-красивата влюбена двойка, която бяхме виждали. Но докато той беше на оздравяване, имаше съвсем лек инфилтрат, тя беше обречената. Дробовете ѝ бяха напълно разрушени и реална надежда нямаше. Всеки, който има представа от туберкулоза, знае този измамно здрав, розов цвят на бузите, който сякаш разкрасява онези, чиито дни са преброени. С тъмните си коси и големи тъмнозелени очи Катя изглеждаше истинска ориенталска красавица. Той скоро бе изписан, но вместо да се завърне в министерството си, подаде оставка, заряза всичко и тръгна с нея от санаториум в санаториум. Местеха я с бледата надежда, че може би смяната би предизвикала чудотворна промяна. А той се назначаваше навсякъде като шофьор или куриер в съответния санаториум, само и само да бъде непрекъснато до нея. Двамата станаха за нас някаква легенда за голямата и истинска любов. Въпреки съзнанието за близкия край Катя се държеше с великолепно самообладание и живееше така, сякаш ѝ нямаше нищо. По-късно, когато тя умря, от неговите уста чух цялата история. През всичкото време тя се измъчвала само от ревност спрямо онази жена, която неизбежно щяла един ден да заеме опразненото място. Тя въобще не могла да понася мисълта, че друга ще я наследи, и го накарала да се закълне, че ще умре пет минути преди нея.

„И аз ѝ обещах — каза той, — че ще умра точно пет минути преди тя да издъхне. И, разбира се, се надявах, че тия пет минути ще дойдат след много години!“

Когато настъпили последните ѝ дни и тя не могла да става от леглото и дишала с все по-голяма трудност, той стоял денем и нощем при нея и имал най-сериозното намерение да сложи край на живота си преди последните пет минути.

„Аз успях да убедя себе си, че наистина няма смисъл да живея след нея! Ти знаеш какво беше Катя!“ — ми каза той.

Той стоял със зареден пистолет и чакал не толкова идването, колкото закъснението на петте минути. Живял с някаква луда надежда, че природа или съдба ще ѝ помогнат. И както седял една нощ изтощен край леглото ѝ, той заспал и въобще не усетил кога тя умряла. Дошлият по-късно лекар го обезоръжил и събудил.

„Чакайки тия пет минути, аз наистина ги пропуснах!“ — говореше той със самоирония, зад която аз чувствувах нестихващата му болка.

Години по-късно той се ожени и сега живее с жена и две деца. Неговото поведение през цялата тази мъчителна година и половина го издигна високо в очите на санаториалното население. Ние се възхитихме на способността на този човек да пренебрегне кариера, партийни и държавни задължения, разни делнични обществени повели и да се посвети на онова, което според нас беше най-смислено и най-значително. В неговата постъпка вееше романтиката на друго време и друг морал.

В последвалите години, всред света на здравите, много пъти щях да чувствувам грозното отсъствие на точно този вид красиви хора, на силните им и благородни жестове, на способността им да се жертвуват.

„По отношение на щастието хората се делят на две групи — ми каза моят приятел. — Има хора, които са щастливи, когато лично на тях им е добре и хубаво. И има хора, които са щастливи, когато онези, които те обичат, се чувствуват добре и хубаво.“

Може би той беше прав. Ала върху фона на тези отношения, облагородени

от общото страдание, външната действителност от време на време провождаше своите душевно осакатени пратеници.

ВЛАДО ВЪЛКОВ И КРУМ КУЧКАТА

Владайският студентски санаториум имаше завидна репутация всред болните от туберкулоза. Преди да бъде национализиран, той беше частен санаториум на д-р Хаджииванов. Разположението му беше повече от великолепно. Кацнал всред млада гора върху южните склонове на Люлин, с тераси, обърнати към Витоша и слънцето, той беше едновременно далеч от мъглата на София и близо до самия град. Понякога си мислех, че жизнеността в санаториума сякаш се подхранваше от тази близост до града, защото в други санаториуми човек се чувствуваше като на заточение. Започнал като заведение за студенти, санаториумът по-късно бе предоставен на всички граждани. С годините се смени и профилът му. Тежко болните и умиращите изчезнаха, за да отстъпят място на оздравяващи. По всяко време там се намираха между сто и сто и двадесет души от двата пола — от всякакви професии, от всички краища на България. Лечебните режими бяха строги, но ние изобретателно ги нарушавахме, за да се озовем тайно вечер в някоя владайска кръчма. Медицинският персонал беше изключително добър. В продължение на 14 години бях един от честите пациенти там и мога само да изразя възхищението си от такъв забележителен лекар като прочутия хирург д-р Недялков и неговия наследник като управител на санаториума д-р Ташков. Трябва да кажа, че този санаториум беше повече от лечебно заведение, защото хората, които работеха в него, го бяха превърнали в своеобразна школа на живота, в която всеки можеше да научи нещо. Много пъти долавях, че лекарите там не лекуваха само болестта на дробовете ни, но и маса други по-сложни болести. Методът им почиваше върху един основен принцип — разбирането. Затова цялата атмосфера беше пропита с необичайна за останалата част от страната толерантност.

„Когато при операция отворя гърдите на пациента — беше казал един от хирурзите, — никога не съм видял върху дробовете му да пише, че са комунистически или безпартийни."

Както писах в миналата глава, болните в санаториума бяха свързани в далеч по-естествени човешки отношения, отколкото здравите побратими отвън. Близката или далечна заплаха на болестта ни даряваше със свободата да бъдем по-искрени, по-смели, по-търпеливи и най-вече по-малко конформисти. Едни от най-ярките индивидуалности съм срещал именно в този санаториум. В неговата атмосфера най-категорично бе определено, че човешките добродетели, както и човешките недостатъци нямат партийна принадлежност, че преди да изповядаме разни политически или философски убеждения, ние сме просто хора. Един от моите приятели там при попълването на формуляр остроумно бе написал срещу „Партийна принадлежност" — туберкулозен.

Но въпреки всичко това от време на време, макар и рядко, ни се напомняше в коя държава живеем. Никога няма да забравя, че на изборите през декември 1949 година (мисля, че бяха на 18-ти, в неделя), с цел да се отчете най-бързо гласуване всред болните и да не се загубят гласовете на умиращите, в пълно безсъзнание съм бил свален от втория етаж долу, вкаран на носилка в кабинета, в ръката ми е била пъхната бюлетина, след което е била натикана в урната. В 12 часа санаториумът отчете 100 на 100 гласували, от които 100 на сто за единствената листа на ОФ. Организатор на тази забележителна проява на гласуване беше един странен субект, пристигнал няколко дни преди това, който се казваше Владо Вълков. През последвалите години щях много пъти да го срещам в различни заведения.

Той беше слабо, изпито човече, на което беше трудно да се определи възрастта. Десет години по-късно той изглеждаше абсолютно непроменен. Челото му беше мъничко, нещо около два пръста широко, очите тъмни, с постоянен мрачен израз, който му придаваше подчертано болестен вид. Говореше бавно, с приятен гърлен глас, но в маниера на партийните беседчици, с излишно наблягане върху излишни думи. Без никакво преувеличение той беше един от най-неинтелигентните хора, които някога съм срещал. Нещо повече, той изпитваше подозрение и ненавист към всичко, което беше вън от много тесния обсег на действие на мозъка му. Много пъти се опитвах да се приближа към него и да установя някакъв контакт. И всякога оставах с чувството, че квадратността на неговото мислене идеше от природна недостатъчност на сиво вещество. Физически той беше грозен, непривлекателен. Приличаше на някакъв очукан от живота нещастник, който ненавиждаше целия свят, сякаш светът му беше длъжен за всичко. Но ако природата му беше отнела толкова много естествени качества и човешки цветове, то логично за компенсация тя го беше направила важен партиен член. У нас човек винаги трябва да знае да различава важността, която някои хора си придават, от действителната им важност. В случая с Владо двете важности изненадващо се покриваха. Той имаше известен партиен актив. По време на войната беше лежал точно един месец в Скопския затвор и се познаваше с неколцина министри и членове на ЦК. Официално беше политзатворник, член на разни ръководства, следваше и се дипломира като архитект, което за мнозина изглеждаше толкова невероятно, колкото ако Бай Ганьо постъпеше в манастир. Искам да подчертая, че той нямаше гимназиално образование и фактически от прогимназията беше скочил в университета, т. е. в политехниката, като партийният му актив по време на войната бе признат за завършено средно образование. На всеки гражданин на нормалния свят това може да се види странно, но то беше у нас в реда на нещата. И според мен оттук трагедията на Владо се беше задълбочила. Тъй като сам бях в политехниката, мога да кажа, че във Факултета по архитектура, особено по онова време, стандартът беше много висок. Там се намираха едни от най-добрите студенти в страната и интелектуалната разлика между тях и Владо беше от небето до земята. Неизбежно съзнанието за тяхното превъзходство се бе превърнало в горчивина, а горчивината в злоба и отмъстителност. Той силно и безкомпромисно мразеше всичко живо, което показваше някакво умствено превъзходство. А това бяха твърде много хора. Той вярваше, че интелигенцията е най-големият враг на народната власт и намираше голяма подкрепа на своето убеждение в средите на Държавна сигурност. За да спаси себе си от ужасното въздействие на комплекса за малоценност, той инстинктивно бе отрекъл господството на човешкия ум и в замяна бе прегърнал диктатурата на пролетариата, която в случая представляваше символ на първични, необразовани, антиинтелигентни народни сили. Така че, смятайки развития интелект за голям недостатък, той бе надъхан с онова чувство на просташко превъзходство, с което негови политически батковци по-късно щяха да заявят на работниците от завод „Ворошилов", че „ако българската интелигенция много знае, ще играе тоягата!".

И след като беше решил, че той е истинският пролетарски представител на пролетарската власт (между нас казано, в България никога не е имало пролетариат!), той се държеше предизвикателно, отмъстително и господарски спрямо всекиго, когото заподозреше в интелектуални увлечения. С неуморима енергия той държеше да покаже кой води хорото. От гледна точка на болестта той имаше дребно затъмнение или малка каверна, не помня точно, но като че престоят му по болничните заведения го облекчаваше много при следването и впоследствие при работата му, когато в качеството си на дипломиран архитект зае важна служба.

Всеки път, когато той пристигаше във владайския санаториум за три, четири или шест месеца, сякаш болест нахлуваше в нашата иначе спокойна човешка атмосфера. Един час след като се бе настанил, Владо решаваше, че стаята не му харесва, и започваше истински кадрил, за да му се намери подходяща стая. Лекарите и целият персонал много се страхуваха от него, защото знаеха, че има силни връзки в Министерството на народното здраве, районния комитет на партията и ЦК. Същия ден той излизаше на разходка самичък, за да покаже, че няма намерение да бъде приятел никому. После стаята му се превръщаше на партиен клуб. Последователно той викаше при себе си партийните членове между пациентите и изискваше да го информират за всичко, станало в санаториума, и най-вече за хората. Той слушаше, излегнат върху леглото си с накривен каскет, и коментариите му бяха: „Хм! ... Ще видим тая работа!", „Че тоя много стои, бе!", „А-ха... Поразучи я тая работа и утре следобед ми обади!" и т. н.

По-разумните партийни членове го избягваха, защото знаеха, че неизбежно ще ги заплете в някаква неприятна история. На другия ден той обявяваше на главния лекар, че намира санаториума за напълно разпуснат, че хората не се третират правилно, че има „слободия", че не се правело достатъчно за едни болни, а се отдавало прекомерно внимание на други, и т. н. Заключението му беше, че болничната комисия трябва да се заеме с работа. Въпросната комисия беше нещо като представител на болните пред администрацията, но в ония години имаше чисто политически характер. Под ръководството на Владо тя се превръщаше в следствено отделение, което се опитваше да контролира целия живот на санаториума. Оттук нататък Владо се държеше като господар на всички и се бъркаше във всичко. И тъй като повечето от хората бяха далеч по-интелигентни от него, тъй като заплахата от болестта ги принуждаваше да пренебрегват дребните житейски заплахи на разни Владовци, той даваше пълен израз на омразата си. Най-дребни нарушения и прегрешения веднага се докладваха в дълги писма до всевъзможни институти, от медицинските до милиционерските. Но понеже не беше възможно, особено по-късно, хората да се обявяват за врагове, Владо ги обвиняваше в корупция, в привилегировано лечение, в лични отношения и особено в разврат. Той твърдеше, че лекарите лекуват само болни, които са им приятни, и сам дръзваше да предписва лечения. Най-малкият жест се тълкуваше най-произволно. Чел съм негов донос до Министерството на народното здраве, в който той обвиняваше една от сестрите, че поставила инжекция с „особена нежност" на един болен. Ако някой внесеше алкохол, това се докладваше, ако някой започнеше любовна история, това също се донасяше, ако някой се държеше двусмислено, пак се донасяше, ако хората се смееха прекалено много, пращаше се рапорт, за да ги изпишат, понеже „болни не се смеят", а пази Боже, ако някой сгазеше лука по политическата част. Особено ревностен беше той спрямо онези, които имаха собствени радиоапарати и слушаха джазова музика от западни станции. Горкият, беше толкова тъп, че мнозина го будалкаха както си искат.

Ала това беше само първата част на Владовата диктатура. Защото институтите, до които той изпращаше производството на своята фабрика за доноси, реагираха най-сериозно. Естествено там се намираха много други Владовци, които, като нямаше какво да правят, организираха една след друга цели серии анкетни комисии. Последните пристигаха в санаториума, затваряха се в специална стая и започваха да викат поред кого ли не, за да проверят твърденията на нещастния Владо. Нормално хората от комисиите разбираха абсурдното си положение и след някакви вяли препоръки си отиваха. В същото време лекарите се чудеха по какъв начин да се отърват от властолюбивия Владо. Той им тежеше като воденичен камък и те се опитваха да го препратят на друг санаториум.

Отначало Владо ме прие много дружелюбно, защото, за разлика от другите, аз идвах от производството, което беше някаква гаранция, че не съм интелектуално покварен. Той ми показа дълги поеми, които бе написал и се надяваше

да отпечата. Те бяха просто купища декларативни глупости в духа на най-долнопробната казионщина в нашата поезия. Той разбра без приказки моето мнение и, разбира се, ме намрази. От този момент и моето име бе включено в доносите. Най-смешният от тях беше до Съюза на писателите. По това време излезе от печат многотомно издание на Мопасан. Аз оставах с разрешение до късно вечерта да чета в общия хол, за да не преча на момчетата в стаята. Владо бе написал за мене: „Той не е никакъв писател, макар че по цели нощи преписва от съчиненията на ДРУГАРЯ МОПАСАН." Явно поради луксозното издание той беше зачислил Мопасан в комунистическата партия. За другиго той беше писал: „Неговите убеждения са толкова прозападни, че той си обърна възглавницата в кревата, за да гледат очите му на Запад."

Нещата получиха най-драматично развитие, когато Владо се влюби в една доста сексапилна туркиня. Но тя не го харесваше и ходеше с който и падне. Тогава Владо се хвърли да пише по цял ден дълги изложения против всичките й любовници и мисля, че накрая една анкетна комисия премести туркинята в друг санаториум. Но тормозът на нашия диктатор не спря дотук. И тогава в санаториума пристигна друга фигура. Не знам защо му казваха Крум Кучката. Той също имаше голям политически актив, беше партизанин или политзатворник, но тъкмо противоположен на Владо тип. Солиден, приятен мъж на средна възраст, с много здраво чувство за хумор. С един поглед Крум схвана положението и ние разбрахме, че сблъскването между Владо и него беше неизбежно. И досега ми е пред очите сцената в хола, когато всред възцарилата се тишина Крум с добродушна ирония се обърна към нашия диктатор: „Владо — каза той отмерено. — Струва ми се, че на тебе много ти липсва средното образование!"

И с това се свърши. Архитектът Владо си обра крушите на другия ден, а Крум се сля с нас и никога с нищо не се опита да ни напомни кой беше той. Неговата забележка „много ти липсва средното образование" придоби огромна популярност.

Всеки път, когато мисля за комунистическата партия у нас, аз си припомням, че наред с нещастници като Владо там има и хора като Крум Кучката.

АПРИЛСКИ МЕТАМОРФОЗИ

Това беше сбъркана година. Не знам дали на слънцето нещо не му беше станало, или пък някаква звездна експлозия беше повлияла на нашата галактика, но като че атмосферата през 1956 година бе изпълнена с напрежение, с всеобщо очакване нещо да се случи, да стане някаква промяна. През тази година като че цяла България разиграваше Бекетовата пиеса „В очакване на Годо". Като че до всяко крайпътно дърво човек можеше да види по някой български Владимир и Естрагон, с тяхното объркано, смътно чакане на толкова неясния Годо и на още по-неясната полза от неговото пристигане. Точно както в пиесата въобще не се знаеше дали Годо бе обещал да дойде и затова всичко беше приглушено, половинчато: полусъмнения, полунадежди и полуозъртане. Моят приятел Киро казваше: „Слушай, тия речи на Хрушчов за Сталин аз не ги гризкам! Това е само номерът, за да те преброят! Че нали всички те до вчера ставаха и лягаха с него!"

Киро не вярваше. И мнозина други не вярваха. И въпреки това имаше нещо за вярване. Но нещата бяха далече от нас, безпартийните, за които едва ли имаше някакво значение дали името на диктатора щеше да бъде Ленин или Сталин, дали името на нашия губернатор щеше да е Червенков или Зеленков. Това беше чужда драма, която може би ни засягаше косвено, може би не. Първото ни

чувство беше любопитството. Все пак ние изпитвахме голямо удоволствие, когато слушахме различните варианти за убийството на Лаврентий Павлович Берия. Помня, че най-ефектният беше за удушването му в килим. Но събитията, които се разиграваха по върховете, бяха за нас, по един драгалевски израз, „нихна работа". Едва ли някой от обикновените граждани вярваше сериозно в промяна, която можеше да се отрази на неговия живот. И въпреки това, както в пиесата на Бекет, илюзията за промяна блещукаше. После дойде осезаемото усещане на известно омекотяване на атмосферата. Това не беше предизвикано от партийни директиви или пък някакви реални мероприятия, а от напълно обяснимия страх у мнозина бивши сталински орли. Те тръпнеха при мисълта, че една демократизация в СССР вероятно би предизвикала демократизация и у нас, което означаваше, че щеше да им се търси отговорност. И те бързаха с добро поведение, усмивки и невероятни услуги да заличават незаличими спомени. Пролетта и лятото на 1956 година бяха пропити с този вид неочаквана, мазна доброта на стъписани и уплашени сталинисти. Явно в съветската комунистическа партия се водеше борба и нашите герои се надяваха „здравите сили" да вземат връх. Най-омразният им човек по онова време беше Никита Хрушчов. В разговори на четири очи се отправяха закани спрямо Хрушчов и Булганин и косвено срещу Тодор Живков, който се смяташе за техен човек. От партийни фанатици и хора на Държавна сигурност много пъти съм чувал подмятания, че Хрушчов и Живков били предатели и че щяло да им дойде времето. Странно, но ние, безпартийните, изведнъж се озовахме в положение на неволни довереници било на едните, било на другите партийни лагери. Ненавиждайки се смъртно едни други, партийните членове от сталинската гвардия и тия, които застанаха зад Хрушчов, сякаш дереха нашата подкрепа. Безпартийните крепостници се оказаха желани приятели и на двата феодални лагера. Като че настъпи време за спечелване на безпартийните. И тогава за първи път чух подкупващото определение на Хрушчов за „безпартийни комунисти".

Постепенно пред невярващите ни очи се появиха неочаквани факти. Бавно и предпазливо от затворите бяха пуснати някои от невинно осъдените. Министър-председател все още беше Антон Югов, който като сталински министър на вътрешните работи носеше най-голяма лична отговорност за престъпното унищожаване на толкова много хора. При една действителна промяна Югов, Христозов и компания щяха да бъдат изправени пред свой Нюрнбергски съд. Вместо това Югов се развяваше из София с черната си лимузина и раздаваше многозначителни усмивки на бившите си жертви. Моя близка отиде да види чичо си, който тъкмо бе пуснат от затвора. Тя бе открила човешка развалина. Разказваха, че съпругата на Трайчо Костов отказала да приеме сумата, която беше цената за главата на съпруга и. Друг освободен партиен член беше запратил парите от даденото му обезщетение в лицето на тези, които му ги бяха дали. Пускането на хората от затворите, изглежда, беше по-лесно от тяхното реабилитиране, което вървеше мудно, с купища уговорки и пазарлъци. Изглежда, че ставаше въпрос за запазване на доста нечисти вътрешни тайни, за опазване на авторитети на все още важни другари и разни други компромиси. Вместо сурово анкетиране на зверства и ужаси, на произволи и чисти престъпления Априлският пленум на БКП се зае с потулване на нещата, прикриване на главните виновници и безкрайни пазарлъци. Разбира се, контрата отнесоха дребните риби от Държавна сигурност, мнозина от които бяха преназначени като чиновници по границата или в митниците. Струва ми се, че от една страна, партийното ръководство искаше да внуши на бившите жертви, че трябва в името на единството да забравят мъките си по затвори и лагери, а от друга страна, да убеди здравото сталинско ядро на ЦК, че не става въпрос за някаква сериозна промяна, а само за необходимо усвояване на нова тактика. Точно както на село старите баби крият болестта на момата, така и нашите партийни баби криеха и размазваха собствените си недъзи и отговорности. Никога до ден днешен не бе позволено публикуването на какво да е описание,

разказ или очерк на кой и да е от пуснатите затворени комунисти за изпитанията, през които бе преминал. Апокрифно из София вървяха някои описания, от които най-силно впечатление ми направиха непубликуваните спомени на Стефан Богданов. От историческа гледна точка те имат голяма документална стойност, защото хвърлят светлина върху едно наистина мрачно, ужасяващо време. Стефан Богданов обвиняваше поименно много видни партийни дейци в поругаване на комунистическата идея, в узурпиране на власт и злоупотреба с нея. Неговите писания не бяха отпечатани. Но понеже той много говореше, изпратиха го търговско аташе в Берн, за да се прекъсне въздействието му върху тия, които го слушаха. Друга популярна жертва беше Георги Панчев, директор на една от филмовите студии, който успя все пак да пробута няколко думи за адските страдания, през които бе преминал, в своите спомени за антифашистката борба. По-късно и той бе изпратен в една от арабските страни. Но не само неудобните жертви биваха отправяни за чужбина. Също и неудобните и необходими техни инквизитори се озоваха на дипломатически или кореспондентски постове.

Междувременно се провеждаха мероприятия, които създаваха илюзията, че може би наистина Годо е тръгнал, само че процесът на пристигането му ще бъде по-бавен. След като Хрушчов изхвърли мумията на Сталин от мавзолея на неговия предшественик, започна процес, който официалната партийна история нарича „развенчаване на култа към личността". Това, разбира се, беше една от най-големите пародии в съветската и в нашата действителност, тъй като въпросното култаджийство въобще не се изчерпваше с името на Сталин, а беше и е дълбоко в същината на партийната идеология. Както всеки знае, с времето боготворенето на Сталин се прехвърли в боготворене на Ленин, а мъдрото ръководство на другаря Червенков днес е мъдрото ръководство на другаря Живков. Отворете който искате български вестник или списание, издавани в пределите на народната република, и вие ще видите, че култът към личността си е останал там, където си беше. Но по онова време ние не знаехме какво ще последва и ни се искаше да вярваме, че нещата ще се развият в друга посока. Едва ли има истински българин, който да не се е зарадвал от преименуването на стотиците улици „Сталин", от възвръщането на истинските имена на Варна, Пе́рник и Шумен. Помня каква радост беше във Владая, когато възвърнаха на това село толкова звучното име. Бяха го прекръстили Райко Даскалово. Нямам представа само как бяха прекръстени децата, на които родителите фанатици бяха дали името Сталин. Ала по-съществените от прекръстванията бяха полуофициалните признания за извращения в Министерството на вътрешните работи и Държавна сигурност, което бе последвано от разтурянето на вътрешните войски. Сините шапки изчезнаха и с тях сякаш се отдалечи в пространството един зловещ символ. Още по-важно беше разпореждането, че на следствените власти не се разрешава повече да бият и че се спираха нощните нахлувания на Държавна сигурност в домовете на хората без прокурорско разрешение. От тези две решения, мисля, че първото бе спазвано за доста време, докато бе позволено на милицията да бие т. нар. хулигани. Що се отнася до второто, само няколко месеца по-късно, след унгарското въстание, се оказа, че едва ли някой го спазваше. Ала така или иначе през онова лято на 1956 година всичко изглеждаше оптимистично. Особено положително впечатление направи фактът, че бивши жертви заеха важни постове в правителството и дори в Политбюро. Именно от лицата на такива хора като Дико Диков идеше недекларирано обещание, че никога повече не ще се върнат страшните времена. Постепенно надеждата разцъфтя. Подхвана се някак спонтанно всенародно предложение за ликвидиране на отделите „Кадри" като институт на корумпирана власт и потисничество и предложение за унищожаването на тайните досиета, или поне правото на всеки гражданин да знае какво пише в досието му. След Държавна сигурност отдел „Кадри" беше един от най-омразните институти в страната, защото от него зависеше хлябът на хората. По принцип всички кадровици бяха хора

на Държавна сигурност и между двата института съществуваше най-тясно взаимодействие. Но нашите илюзии бяха прекалени. Отдел „Кадри“ наистина бе закрит, но само за да бъде преименуван на отдел „Личен състав“. Неговата структура, начините за събиране на сведения, връзката му с Държавна сигурност, всичко това си остана, както си беше. Що се отнася до тайните досиета, този въпрос въобще не беше разискван. Нещо повече, мисля, че отделът за досиетата при ДС се разду до най-голяма степен, защото бяхме навлезли във време, когато хората малко по малко започнаха да си отварят устата и да казват това-онова, което трябваше да се запише и съхрани в приземния етаж на огромното здание на улиците „Гурко“ и „Шести септември“.

На идеологическия фронт априлското яйце изглеждаше още по-определен запъртък. Порицаването на Сталин беше в голяма степен абстрактно, като върху него беше хвърлена вината за всичко. Обяснението беше много просто — че някои другари са сбъркали, защото са следвали партията, а партията беше Сталин. Дори Пилат Понтийски не би могъл така сполучливо да си измие и избърше ръцете. Изведнъж бе забравен фактът, че не Сталин, нито Берия със собствените си ръце биеха и трошаха костите на невинни правоверни комунисти, че не те лично разстрелваха и бесеха, а техните верни последователи в партията и Държавна сигурност. Литературно порицанието на Сталин бе изразено с отричането от него в поемата на Митко Методиев, която „Работническо дело“ с гордост отпечата. Нищо повече. Трябваше да минат години, за да дойде Джагаров с пиесата си „Прокурорът“, която, както остроумно в София забелязаха, беше „дворцова пиеса“. Как ви се вижда това за литература, която проглуши света да твърди, че отразявала действителността? Или трябва да приемем, че Сталин и сталинчетата не бяха действителност, а измислица на Хрушчов, на класовия враг? Всеки български писател знае потресаващи истории от онова време, но никому не бе позволено да напише и напечата каквото и да е. Ала партийното „табу“ не се отнасяше само до култаджийските теми и сюжети, а до всякакъв опит да се излезе от фалшификацията на действителността, наречена социалистически реализъм. В идеологическо отношение развенчаването на култа беше замяната на един етикет с друг. Българското изкуство продължаваше да стои стегнато като менгеме и да произвежда отвратителни партийни сурогати. От него продължаваще да се изисква службата на евтина пропагандна агенция за делнични нужди. И всеки опит да се прави истинско изкуство или да се откликне на истинските теми на времето беше безпощадно смачкван. Ние останахме значително по-назад от Съветския съюз, защото у нас никога не се допусна публикуването на българския „Иван Денисович“, макар че ръкописи са били представяни. Известни тенденции на вестниците да бъдат по-критични спрямо недостатъците на режима, като се възползуват от декларациите за априлска промяна, бяха бързо пресечени. Партията винаги се е бояла много от сериозна критика. Така беше при Червенков. Така беше и след него. Пък и българските писатели, журналисти и художници си знаеха добре урока. За тях беше повече от ясно, че Годо няма никога да дойде. И дори да дойдеше, те нямаше да му повярват.

Вместо Годо пристигна унгарското народно въстание и то беше най-убедителното доказателство за новите партийни стратези, че тяхната политика била правилна. Унгарците и особено кръжокът „Петьофи“ бяха нагледният пример, с който се сплашваха всякакви бъдещи идеи за демократизиране на изкуството и литературата. Кънтежът на съветските танкове по улиците на Будапеща сякаш отекна със същата сила по софийските улици и сякаш възроди сърцата на угнетените и огорчени Сталинови чеда. Лагери и затвори бързо се напълниха с граждани, които имаха черни досиета, призракът на Държавна сигурност отново тръгна из нощните улици и всички априлски обещания изчезнаха в настръхнала тревожна атмосфера, сякаш Априлският пленум на БКП се бе провел на първи април.

УНГАРСКАТА ЕСЕН

1956-а продължаваше да ни залива с измами и реалности, с разкриване и потулване, с големи обещания и големи разочарования, с много надежди и още повече илюзии. Нещо ставаше. За първи път от толкова години нещо ставаше. Ние не знаехме точно какво беше то, но очевидно цялата система се люлееше и всички чувствувахме, че стават необикновени събития. Нашата жажда за информация беше огромна. Но по официален път човек не можеше да научи абсолютно нищо. Нашата собствена преса предъвка Двадесетия конгрес на съветската комунистическа партия по такъв начин, че май нямаше голяма разлика между него и предишния конгрес. Режимът сякаш се бе вцепенил от страх да даде гласност на онова, което се предполагаше да бъде нов курс на партията. Цялата наша пропаганда работеше в едно направление — размазването на нещата. Същевременно неофициално, почти безшумно, започнаха да се появяват нови елементи в нашия живот. Най-напред общото смекчаване на атмосферата, като че ревностният фанатизъм на партийните активисти се поохлади и сякаш настъпи време хората да се погледнат като хора. Въпреки инстинктивното благоразумие и страха отношенията бяха малко по-открити. Доста народ напусна затворите, снабдяването, макар и мудно, започна някак да се подобрява. В тази топла и чудесна софийска есенна вечер хората оставаха до късно по улиците или се тълпяха на опашки пред кината, за да намерят билет за някой западен филм, защото, макар и рядко, френски и италиански филми започнаха да посещават нашите екрани. Два пъти седмично пред Дома на киното на улица „Раковски“, където се прожектираха само за кинодейци предложени западни филми, от които 99 на сто биваха връщани, имаше огромна тълпа и снабдяването с пропуски беше изключително трудна работа. Появиха се и първите частни автомобили москвич, които бяха притежание на неколцина по-богати писатели и режисьори. В плановите комисии се разработваше идеята за туристическото бъдеще на България и как ние щяхме да приберем милиони долара от нашите плажове и природни хубости. Всичко това беше безспорно ново и ние смятахме, че може би предвещава промяна за добро. Междувременно се носеха слухове за селско брожение в Северна България и че армия и милиция са били изпратени там, но никога не научихме какво точно е ставало. Отношението на властите в този период беше учудващо меко. Тази есен преподавах в техникума по керамика и в института за учители. Не помня по какви причини по време на една от лекциите разказах виц за Сталин. Как цар Николай Втори и Сталин се срещнали на оня свят и сравнявали своите Русии, за да установят разликата между тях. Вицът беше доста смешен, но на мене не ми беше до смях, когато на третия или четвъртия ден ме извикаха в районното управление на МВР. Оказа се, че някой от курсистите бил човек на Държавна сигурност и веднага бе докладвал. Двамата цивилни другари, които ме приеха, поискаха да им обясня съдържанието на вица, което, между другото, беше толкова антисталинско, колкото и антисъветско. Мисля, че те добре разбираха това, но за моя приятна изненада само ми припомниха, че моята работа е да преподавам химия на стъклото, а не да разказвам вицове, и че ако още веднъж сторя същото, ще вземат мерки. В старите времена подобно меко поведение беше нечувано. Впоследствие можах да си обясня, че отчасти мекотата идваше от току-що извършените промени и мнозина служители във вътрешното министерство още не знаеха на кой бог да се кланят.

И точно тогава, в тази обещаваща, пълна с добри предчувствия есен, като внезапна бомба избухна унгарското въстание. Най-напред ние не можехме да повярваме, че е възможно да се въстане срещу режима. В нашите въображения това беше непробиваема железобетонна стена на вечен затвор, от който не можеше да се бяга и в който не можеше бунт да сполучи. Впоследствие аз много пъти установявах колко удобен беше всъщност, колко извинителен бе за самите нас този образ на непобедимия режим.

Но през онези дни за нас сякаш съществуваше една тема, една новина, един интерес — Унгария. Рано в зори, по обяд и веднага след работа всичко живо се лепваше за радиоапаратите, за да чуе от чужбина последните новини. Едва ли някой обаче вярваше, че унгарците ще успеят. И когато армията на окупаторите тръгна, знаехме, че краят беше въпрос на часове. Ние слушахме със затаен дъх как съветските танкове се носеха нагоре по старинните улици на Будапеща, заобикаляха вековния Рибарски замък и овладяваха мостовете, докато долу, в новия град, се водеше бой за радиото. Трагични гласове съобщаваха за миньорите от Татабаня, които продължаваха да се съпротивяват, за деца, тичащи срещу танкове, за тълпи бегълци по пътя на Гьор, за кръв, много кръв...

Като че настъпи някакъв остър и безпощаден хлад. Като че жестоката действителност още веднъж ни изигра зла шега. Ние наистина не вярвахме, че унгарците можеха да успеят, но не вярвахме може би главно от фатализъм, може би за да не ги „урочасаме“, може би защото така много искахме да успеят. През цялото време ние чакахме... Западът да се намеси. Партийци и безпартийни в България чувствуваха съдбовната важност на драмата, която се разиграваше в Унгария, слушаха предаванията на всички разбираеми езици (с изключение на езика на режима) и се вълнуваха всеки според мястото и убеждението си. Унгария засягаше всички ни. Унгария се отнасяше към нашия живот така както България. А най-засегнати от развитието на събитията в Унгария бяха десетте хиляди българи, които превантивно бяха арестувани и откарани по лагери, затвори и изселнически пунктове. Години по-късно щях да срещам такива български „унгарци“ в Омуртагско или Новопазарско. Ала колкото и луд да беше интересът на всички ни, колкото и силно да напираха въпросите, никой не говореше. Ние вече бяхме развили изкуството да разговаряме с погледи и да се идентифицираме с погледи. Мисля, че мога да твърдя, че почти всеки интелигентен гражданин може да различи лицето на слепите оръдия на властта, и особено на хората от Държавна сигурност. С много малки изключения техният примитивизъм води до примитивни реакции, а квадратното им осакатено мислене веднага характеризира полуграмотните им почерци. В София за такива граждани вървеше изразът: „А тоя ще го познаеш от километър и половина!“

Техните лица се безпокояха по различен начин. Това беше безпокойството на виновната съвест, на страха от възмездие, от последствия. Човек можеше да види множество въпросителни и уплашени погледи, чуваха се изтънели гласове, глухи покашлювания и зад всичко се разстилаше море от напрегнато чакане. Моето лично мнение е, че историята едва ли познава по-големи страхливци от хората на комунистическия режим. Те са родени параноици, които сънуват врагове посред бял ден, които си лягат вечер въоръжени до зъби. Мога да посоча списък на хора, които до ден днешен спят със заредени пистолети под възглавниците и не се срамуват да признават това.

Така че Унгария в някаква степен удовлетвори тяхната параноя. Значи имаше враг. И той беше опасен враг. Но тъй като в началото изходът не се знаеше, трябваше да се внимава. Ами ако наистина дяволският Запад влезеше в играта и заставеше Съветите да се оттеглят от Източна Европа? Тогава? И същевременно реалността на унгарската опасност може би накара мнозина да внимават за в бъдеще.

По-трудно беше човек да отгатне настроенията и мислите на нашата интелигенция. Живеех на улица „Екзарх Йосиф“ и бях съвсем наблизо до тогавашната редакция на вестник „Вечерни новини“, където по онова време се въртеше цяла група млади автори. По работа или без работа там се събирахме на приказки и сякаш оттам започна пътят на мнозина от нас — моят, Радичковият, на Антон Дончев и Димитър Мантов, които бяха съавтори в първата си книга, на Мирон Иванов и други. В редакцията току-що беше постъпило симпатично мълчаливо момче от Странджанския край — Дико Фучеджиев. Между всички ни

съществуваше недекларирано добро чувство, може би защото тогава не подозирахме, че бъдещето щеше да ни предложи общ път, в средата на който имаше неизбежен кръстопът. А може би бяхме млади и невинни и нямахме ясна представа за тежестта на думите, които по-късно щяхме да произведем. Или пък (онова, което най-много искам да вярвам) всеки беше достатъчно интелигентен, за да превъзмогне всякакви предразсъдъци и се опита да отстрани нещата, които ни бяха разделили. Пазя много хубаво чувство от това време и тогавашните мои литературни връстници.

Докато се водеха боевете в Будапеща, ходех всеки ден във „Вечерни новини“ с надеждата да приказваме, някак да си чуем мислите. Ала всички бяха изчезнали. В редакцията владееше сурова, неприветлива атмосфера. Единствено Дико беше там и двамата слушахме последните новини. В течение на часове ставаше все по-ясен изходът на унгарското въстание. Представях си трагичната и отчайваща картина на омразни нашественически танкове, които смазват последната надежда на един толкова невероятно силен малък народ. Никога не съм мразил народи и държави, но тогава изпитвах най-силна ненавист и отвращение от всичко съветско. И там, в полутъмната стая, докато слушахме с Дико новините, ми се стори, по игра на въображението или по телепатия, че и той мисли и чувствува почти същото като мен. Ала когато дойде последното съобщение за края на правителството на Имре Наги, чух Дико да казва: „Гадовете получиха каквото си заслужаваха!“ „Гадовете“ бяха унгарският народ.

За миг ми се стори, че той каза това, защото бе разбрал, че аз отгатнах състоянието му, и той беше длъжен да го каже, за да защити репутацията си на млад партиен член. Години по-късно цялата кариера на Дико ме убеждаваше неведнъж, че той наистина е бил на страната на танковете. И въпреки това, въпреки големите и важни постове, които последователно заемаше и които се дават на най-верните, припомняйки си ноември 1956 година във „Вечерни новини“, аз продължавам да имам чувството, че онова мълчаливо момче тогава не беше много далеч от мен.

Гръмотевичната унгарска есен завърши дори без традиционното сиромашко лято. Зимата настъпи със стръвността на съветските танкове и София потъна в отвратителна мъгла. Ако трябва да продължа с това сравнение между хора и природа, трябва да кажа, че това беше най-унилата, най-потискащата зима от 1949—1950 година, когато нашият живот сякаш беше стигнал до дъното. Съветският съюз удари Унгария, но болката с най-остра сила откликна и у нас, защото паралелът Унгария—България беше най-очевидният.

Малко е да кажа, че всеки истински българин беше с унгарците. Те бяха нашите герои — Давидовците, които бяха излезли с гола прашка срещу чудовищно въоръжения Голиат. В нравствено отношение Давидовата прашка бе смазала Голиат. Моралната красота на унгарското народно въстание бе толкова силна и легендарна, че впоследствие партийната пропаганда трябваше да измисля реки от басни и лъжи за това, че американското разузнаване организирало всичко. В техникума по керамика едно от момчетата дръзко възкликна: „Ах, защо не сме унгарци!“

Човек често можеше да чуе, разбира се, насаме: „Унгарците са велик народ! Шапка им свалям на маджарите!“

Подтекстът винаги беше: „Ах, защо и ние не сме като тях!“ От друга страна, Съветският съюз се демаскира завинаги като империалистическа, потисническа зла сила. Отначало живеехме с надежди, че Западът ще се намеси, че Унгария ще поведе хорото за изтръгването на цяла Източна Европа, но освен думи... унгарските въстаници не получиха никаква подкрепа. И тук дойде първият голям и най-страшен удар от потъпкването на унгарското въстание. Внезапно и категорично до всички нас в Източна Европа историята изпрати своята истина — ЧЕ СМЕ ОБРЕЧЕНИ. Че сме обречени не толкова от себе си, колкото от останалия

свят. Светът ни беше обрекъл да бъдем зазиданите сенки в сградата на неговото цивилизовано оцеляване. За абсолютно всички у нас — партийци и безпартийни — тази телеграма на историята беше пределно ясна. Пред очите ни се беше разиграла най-поучителната кървава драма. Цял един малък народ беше въстанал срещу империалистическото робство. И цял един свят, претендиращ за цивилизована отговорност, бе гледал бездушно смазването на едно народно въстание от безмилостни окупатори.

„Световно обществено мнение, харта за човешките права, човешки морал... трици!" — казваше моят приятел Д.

Тъкмо след Унгария 1956-а най-настоятелно се заговори, че в Ялта великите сили си били разпределили света и че Унгария, България и другите източноевропейски страни са дадени на Съветския съюз за веки веков. Постепенно времето щеше да доказва правотата на този слух и постепенно той щеше да се превърне в най-ярко осъзнаван факт, който доведе до определена философия, определено гражданско поведение. Ако до унгарските събития всред масите съществуваше все пак смътна илюзия за някаква световна справедливост, то след тях нищо не остава от нея. В България беше популярна една фраза: „Ние сме продадени. Западът ни е продал."

Или пък се казваше: „Светът е поделен. Ние сме отсам чертата и трябва добре да помним това!"

Оттук нататък цялото бъдещо развитие у нас щеше да се предопределя от един най-важен и категоричен урок — Унгария. И трябва да кажа, че този урок беше запомнен много добре и от потисниците, и от потиснатите.

ИЗБОР НА ПОЗИЦИЯ

Ако до 1956 година мнозина в България можеха да хранят някакви илюзии за промяна на нещата отвън, безмилостното смазване на унгарското народно въстание унищожи и последната капка от тях. Стана ясно, че никой няма сериозно намерение да им помогне. От друга страна, хората на режима разбраха, че дотогава, докато съществува силен Съветски съюз, тяхната власт не ще бъде заплашена отвън. Това бяха истини, които според мен значително прочистиха мъглата от илюзии и предубеждения. Колкото и неприятна да е една истина, човек има способността да се приспособи към нея и в някаква степен да установи относително равновесие. Точно както инвалидите от войните или злополуките свикват да живеят с истината за липсващия крак или ръка, така и ние след унгарските събития трябваше да свикнем да живеем с власт, която съществуваше против волята ни и ни бе натрапена по силата на историческа злополука. Другата алтернатива беше самоубийството. В целия български живот след 1956 година човек може да види осъзнаването или признаването на това просто и ясно положение. Така че от историческа гледна точка унгарските събития послужиха за проявител на тази истина.

Разказвали са ми, че преди години някъде в Родопите е имало малка кръчма със странното име „Тука е така". Собственикът на тази кръчма бил груб и свадлив човек и се държал твърде нетърпимо с клиентите си. Всеки път, когато някой от тях се опитвал да протестира, кръчмарят безапелационно му посочвал фирмата над вратата: „Иди и прочети какво съм написал там! Тука е така! Ако ти изнася!" И тъй като най-близката кръчма била на няколко километра, никому не изнасяло. Хората просто се приспособили към условията на „Тука е така".

И ние, бивайки по волята на съдбата граждани на народната република

„Тука е така", трябваше да свикнем с характерите на нашите управляващи кръчмари. Мисля, че това беше добре разбрано от цялата ни интелигенция. Моят приятел, покойният критик Цветан Стоянов, казваше: „Ние сме тука, а не там. И това е много сериозна разлика!"

Това беше убийствена разлика за всеки, който се опитваше да мери нещата с външни мерки. Единственият критерий за разбиране на нашата действителност се съдържаше вътре, в самата нея, и онзи, който се хвърляше да прилага външен критерий, беше наивник или глупак. Докато на земята съществуваше Съветският съюз, България щеше да бъде комунистическа страна. Единствената смислена обществена борба беше да се премахнат недостатъците на съществуващия строй и с това да се подобри животът на хората. А комунистическият строй можеше да бъде критикуван и атакуван единствено от комунистически позиции, или още по-правилно, от позициите на комунистическия идеал. Моето най-твърдо убеждение беше и е, че тръгването от каквито и да е други позиции е пълна и неизвинима безсмислица.

Много обвинения са били отправяни срещу българската интелигенция, че съобразявайки се с действителността, била преминала изцяло на конформистки позиции. Вероятно за известна част от тази интелигенция — за кариеристите и печалбарите и особено за псевдоинтелигенцията, произведена по партийна линия, могат да се кажат и по-лоши думи, но за силното ядро от истинската наша народна по дух и сърце интелигенция никога не е ставало дума за примиренчески конформизъм или угодно живуркане с капризите на губернаторите, а тъкмо обратното —за смислена обществена борба, в която по партиен път да се преодолеят ужасните недъзи на системата. Разбрала, че Ботевата теория за физическа борба е обречена на неуспех, тази наша интелигенция (в голямата си част комунистическа) премина върху Каравелови позиции — за дълга и упорита борба, чрез която режимът да бъде върнат към чистото начало на комунистическия идеализъм. Тази интелигенция знаеше, че най-силното и оръжие бяха именно комунистическите идеали, гражданската отговорност и политическата нравственост. И оттук нататък, до чехословашките събития през 1968 година, в България щяха да важат, макар и неофициално, щяха да се ценят и приемат навред мерките и оценките на тази интелигенция, а не тези на режима. Когато режимът правеше някакъв мизерник лауреат на Димитровска награда, за да го възнагради за услугите му, общественото мнение за него не се изменяше. Той си оставаше мизерник, защото това беше оценката на истинската интелигенция. И обратното, когато режимът заклеймяваше и порицаваше или цапаше чрез платени писачи някое честно име, никой, дори самите висши представители на режима не приемаха това за истина, а се съобразяваха с оценката на истинската интелигенция. Това нейно безспорно влияние има огромно значение за подобряване донякъде на естетическия вкус и критерия на партийните ръководители, които, ако през 1956 година смятаха Стоян Даскалов и Андрей Гуляшки за големи писатели, десет години по-късно щяха да поставят на техни места Николай Хайтов и Богомил Райнов, което от естетическа гледна точка поне е напредък. Пак под влияние на оценките на тази интелигенция партията щеше да се опита по-късно да привлече в своите редици и за своята текуща кауза всичко по-способно, което щеше да се появи. Голямата борба, която щеше да се води през всички последвали години, щеше да бъде именно борбата на тази българска интелигенция срещу казионщината на режима. Много от представителите на това българско неорганизирано интелектуално течение бяха под постоянния натиск на властта, мнозина бяха изхвърлени от работа и отговорни постове и трябваше да живеят в мизерия, бяха изключвани от съюза, беше им отнета възможността въобще да се проявяват, бяха под непрестанната заплаха на Държавна сигурност, но тяхната дума продължаваше неофициално да има силата на закон.

За всеки млад автор от моето поколение, който в ония години, след 1957-а,

навлизаше в литературата, театъра, киното или друго изкуство, обстоятелствата изискваха скоро да избере своята позиция. Позицията, която щеше да определи не само смисъла на неговото творчество, а и щеше да декларира неговото място в обществото. Мога да кажа, че едно от най-трудните неща в България е този дебют. Ненапразно се казваше, че да станеш член на френската академия е по-лесно, отколкото да бъдеш български писател и да те приемат за член на Съюза на писателите. Ако човек беше бездарник, всичко беше много по-лесно, но за талантливите мои съвременници беше трудно. Партията беше изключително бдителна в отварянето на вратата за нови имена и тя изискваше недвусмислени гаранции. Затова никой не бива да се чуди, че всички без изключение започваха с повече или по-малко приемливи за партията творби. Същевременно човек трябва да отдаде дължимото и на психологията на младите, които идват с една-единствена цел — да успеят да си пробият път. Едва ли някой от тях се е замислял сериозно върху художествените качества на творбата си, върху собствената си философия и естетически концепции, а всичкото внимание е било работата да се приеме, да се отпечата. Съдейки по себе си, аз мога да извиня всякакви глупости и недомислия, произведени в този щурм за признаване, за право на място, за право на работа. Много често дебютните работи бяха, така да се каже, подвързвани с партийните корици на деня, което беше елементарна хитрост, за да може да се пробие. Спомням си един мой разговор с Емилиян Станев по онова време, когато беше редактор на белетристиката в „Литературен фронт". Заекващ от неудобство, аз се опитах да се извинявам за първата си книга. И тогава Емилиян, който беше много различен от сегашния Емилиян, ми каза: „Не е зле да започнеш с такава книга! Зле е, ако свършиш с такава!"

Но не трябва да се отминава истината, че мнозина от младите влизаха в литературното поприще с една-единствена болезнено честолюбива цел — да направят на всяка цена успешна кариера. Последната не означаваше непременно книги, пиеси или филми, а твърде често главно редакторство, секретарство на съюз, постове в разни комитети и министерства или културно аташе в чужбина. Особено силна беше тази тенденция между онези, които чувствуваха, че сериозната литература е далече от тях, и приемаха партийната литература като най-доброто средство за кариера. Познавам не един и двама подобни другари, които по една случайност се бяха сетили, че чрез производство на членоразделни фрази от определен вид могат да постигнат по-лесни успехи, отколкото ако се състезават в друго поле. Така че не трябва да се забравя, че сферата на българската култура се намира под непрестанните атаки на подобни амбициозни същества, за които литературата е просто средство. Един от най-типичните случаи на огромен успех и огромни пари чрез може би най-посредствена търговска литература според мен е този на Стефан Дичев, който, след като реши, че адвокатството е загубена работа, се посвети на литературното производство, написа огромни исторически томове и спечели повече, отколкото би му дало адвокатството за следващите пет хиляди години. Той е най-добрият пример на псевдолитература, но същевременно и най-приемливият, защото поне не засягаше никого. Много по-опасни бяха другите, които, след като партията ги направеше свои сановници, се опитваха да налагат своите несъществуващи или окаяни естетически норми към произведения на талантливи автори. Тези граждани започваха по утъпкания път на техните батковци от Червенково време — заучаване на текущите партийни лозунги и безочливото им скандиране до прималяване. Неизбежно, като че следвайки силен природен закон, всички амбициозни бездарници, некадърници и всевъзможни други лакоми пробивачи ставаха най-напред членове на партията. По едно време ми се струваше, че партийното членство беше сигурен атестат за професионална некадърност. Това бяха хората, които превръщаха в стихотворения всяка реч на първия секретар, без значение какво беше съдържанието ѝ, които драматизираха уводни статии на „Работническо дело", които пишеха критики, литературни ана-

лизи, годишни доклади, помпозни очерци и уводни материали единствено за да доказват колко са верни на режима и да предявяват искане тази вярност да им се плати. От своя страна режимът едва ли би могъл да намери по-ревностни поддръжници, особено когато бъдещето, както изтъкнах, изглеждаше напълно сигурно. Аз лично се съмнявам дълбоко дали при една действителна опасност от цялата тази сбирщина културтрегери някой честно и искрено би се пожертвувал за партията. Те са тези, които при първия обратен полъх на вятъра панически ще напуснат обречения кораб. Но засега корабът върви и партийното ръководство и тези „творци" са в търговско-лиричните приятелски отношения на опитна зряла проститутка и млад амбициозен жиголо. С риск да се повторя нека още веднъж кажа, че партията трябва да избере именно тези хора, защото моженето е независимост, талантът сам по себе си е независимост и много трудно талантливи хора се вкарват под строй. Докато неможенето или бездарието правят хората зависими. Ако Владо Голев изчезне от главното редакторство на „Септември", едва ли някой ще си спомни, че е имало такъв поет. В същото време никой вече не може да уволни Йордан Радичков от българската литература, нито Константин Павлов от българската поезия. Затова Владо Голев ще се върти като пумпал и ще пише само това, което му кажат, а Йордан и Коцето ще пишат това, което те си искат.

И тук е обяснението защо режимът всестранно поощряваше литературното и културното търгашество. Говоря за българския режим Разбира се, при един по-интелигентен, по-проницателен и по-мъдър комунистически режим нещата биха вървели в съвършено друга посока. Това всъщност е тежкият данък, който комунистическата идея плаща за несъответствието между нея и хората, които си въобразяват, че са комунисти. Ако някога комунистическият свят се разтърси от унищожителна експлозия, това ще бъде идеологическа експлозия, произведена от потенциалната разлика между естествения гений на даден народ и догматичната посредственост на неговото ръководство. Когато Христо Радевски бе снет от главното редакторство на „Септември" заради поетичното му твърдение, че „секретарите отминават, а поетите остават", между него и Тодор Живков се провел разговор. Цветан Стоянов, който беше близък на Радевски по това време, ми предаде следния многозначителен откъс от този разговор. Във внимателно остър тон Христо Радевски казал на първия секретар:

— Как можете да подкрепяте писатели като Орлин Василев и Стоян Даскалов, когато всеки в тази страна знае, че те са нечестни хора и политически търгаши!

На това Живков бил отговорил:

— Другарю Радевски, ние много добре знаем, че Орлин Василев и Стоян Даскалов са нечестни хора и политически търгаши, но в настоящия момент те подкрепят нашата линия и това е, което има най-голямо значение за нас!

Познавайки донякъде и двамата разговарящи, аз мисля, че този разговор е правдоподобен. И ако го цитирам сега, то е, за да покажа, че по много причини режимът разчиташе и имаше най-насъщна нужда от всички орлинвасилевци и стояндаскаловци. Макар че малко по-късно, по време на посещение в Москва, същият Орлин Василев щеше да се опита за лични облаги да злепостави първия секретар пред най-отговорни съветски ръководители, за което щеше и здраво да си изпати.

Това са накратко атмосферата и разположението на силите, всред които един млад автор от моето поколение трябваше да избира своята позиция. В каква посока можеше да отиде всеки, който, от една страна, искаше да бъде признат от партията за писател. (А партията се представляваше от хора като Владо Голев и Орлин Василев.) И от друга страна — не искаше истинската българска интелигенция да го причисли към (нека си послужа с един уличен софийски израз) „литературните чорбари".

Мнозина от нас, плахо и внимателно пристъпващи литературния праг, се опитаха да следват един обречен на провал принцип: „и вълкът сит, и агнето цяло“, просто забравяйки, че няма нито един голям писател в цялата световна литература, който да е стоял на този принцип. Голямото изкуство винаги е идвало от обратното — „или вълкът, или агнето“.

* * *

По време на студентските ми години и по-късно баща ми, твърде здравомислещ човек, с нравственост, присъща на старото поколение, настояваше неведнъж, че аз трябва да се откажа от литературните си увлечения и се посветя изцяло на инженерството. Неговият категоричен съвет произтичаше от две заключения:

Първо, че литературата в България беше станала политика, което за него беше синоним на мръсна работа.

И второ, че инженерството гарантираше по-голяма сигурност и спокойствие от писателството.

„Виждаш ли — казваше той, — властта може да назначи за писател когото си иска, дори някой неграмотен. Но не може да назначи всекиго за инженер. Иначе мостовете ще почнат да падат.“

В тая бащина логика се съдържаше предубеждение, за което много пъти по-късно щях да признавам колко пророческо е било. Защото в ония най-първи години не можех дори да си представя какъв писателски живот ме чакаше. В моето въображение писателският свят се представляваше от благородната фигура на Иван Вазов, който се разхождаше самотен из София, от достойното, пропито със сарказъм и независимост лице на Пенчо Славейков, от поразяващия вглъбен образ на Яворов, от романтичната чистота на Димчо Дебелянов. Това бяха за мен писателите — далечен и недостъпен, но толкова примамлив литературен Олимп. Дори наум не беше ми минавало да се питам каква е била тяхната гражданска позиция и дали тя е била отразявана в творчеството им. Те бяха български писатели, като творци много различни един от друг. И като ги противопоставях на съвета на баща ми, аз си казвах, че щом като те са могли да създават литература, която няма нищо общо с политиката на деня, то това е убедителен пример за следване. В края на краищата защо писателят трябва да взима отношение към партии и идеологии, когато би могъл да посвети вниманието си на други толкова силни страни от живота, като чисто човешките взаимоотношения или пък отношенията природа-човек? Ако един поет създава любовна лирика, какво значение има цветът на любовта? Дали тя ще бъде обагрена в партийното виненочервено, или пък ще има синия цвят на небето? Ако имате драмата на една изневяра, пронизана от остра болка и ревност, къде е мястото на партийната позиция и идеология? Не са ли те сринати от бушуващите чисто човешки страсти? Следователно защо писателят ще бъде задължен да има гражданска позиция? Партийна позиция? Не предполага ли това изкуствено деформиране на творческия процес? Не можеше ли въобще да се избегне партийно-политическото ангажиране?

Само няколко години по-късно щях да призная, че баща ми беше напълно прав. Че всички тия въпроси, които изглеждат твърде убедителни за всеки, който не познава нашата действителност, са — меко казано — неуместни. Това не значи, че не може да съществува надпартийно изкуство, а че то не може да вирее и се развива на днешна българска територия. Всички примери от нашата литературна класика или от световната литературна история са абсолютно неподходящи за нашата съвременна действителност. Защото за пръв път една определена идеология стана главен фактор в живота на хората и за пръв път вечният, магическият образ на човека бе отречен, за да бъде заменен с някакъв евтин, пластичен идеологически манекен, наречен „образа на комуниста“. За пръв път всички творчески подходи , различни творчески мирогледи, философски, религиозни, национални и прочие методи за художествено познание бяха забранени и заменени с метода за подреждане на пластичните манекени, наречен „социалистически реализъм“. Ако целта на нормалната човешка литературна дейност е да ни даде оригинално и живо художествено познание за света и живота, то целта на социалистическия реализъм е да унищожи това човешко познание и го замени с лъжа. Нека само мимоходом отбележа, че най-големият и най-дълбокият конфликт в България е именно тази нестихваща война между човек и манекен или между лъжа и истини. По-късно ние ще видим, че всички относителни успехи на нашата литература са там, където човекът гневно е раздирал и захвърлял нахлупената му манекенска маска и е показвал живото си лице.

Като се знае, че книгите, които се предоставят за четене на народа, т. е. книгите, които биват пускани в печат, се избират не според вкуса на читателите, а по принцип според нуждите на партийната идеология, става ясно какъв вид книги издателствата и редакциите искат от писателите. Става ясна и пълната зависимост на писателите от издателската политика на партията. Разбира се, тук трябва да се изтъкне човешкият елемент на тази своеобразна цензура, а именно, че редакторите имат свои собствени разбирания за партийната линия, които се различават до степен, позволяваща от време на време издаването на книга, която едва ли е идеологически оправдана. На системата на българското книгоиздаване днес аз ще се спра по-подробно и особено на ролята на корупцията при подбора на книгите и определяне на техния тираж.

Но в ония години, преди да прекрача прага на литературната къща, аз нямах ясна представа какъв беше животът вътре в нея. Като всеки начинаещ автор аз живеех с училищните представи за писателите и писателството. При това, за разлика от голямото мнозинство млади автори, аз не познавах жив писател, нито пък членувах в Кабинета на младия писател. Моето инженерство поглъщаше голямата част от времето ми. Ала постепенно, с увеличаването на контактите между мен и отделни редактори, с проследяването на онова, което се пускаше за печат, с известни литературни скандали, критически спорове или награди за мен ставаше все по категорично ясно, че бариерата пред мен би се вдигнала само след удовлетворяване на минимума партийни изисквания, че политическата и идеологическата част на произведението са по-важни от неговата художествена стойност. А нашата критика твърдеше безспир, че идеология и художественост са неразривно свързани.

Така че ако човек искаше да пише литература, това можеше да стане само при спазването на определени партийни условия, особено когато темата е съвременна. Аз съм склонен да вярвам, че невероятното изобилие от опити на млади автори да пишат на историческа тема, особено от по-далечната история, произтича главно от желанието им да заобиколят хитро партийните условия. Но за такива като мен, чиито интереси бяха изцяло отправени към съвременността, нямаше друга възможност освен щурмуване на бариерата. Според партийните изисквания идеологическата позиция на писателя трябваше да се изразява както в творчеството му, така и в гражданското му поведение. Това означаваше, че творческата позиция и гражданската позиция трябваше да бъдат единни. И тук аз открих, че при много от писателите двете позиции често се различаваха. Някои писатели като граждани стоеха на безупречни партийни позиции, докато в творчеството си повече или по-малко се отклоняваха от тях, а при други беше обратното — като писатели те строго спазваха идеологическите изисквания, а като граждани бяха по-свободни. Не е трудно човек да отгатне, че между първите имаше значителни таланти, а вторите бяха по принцип посредствени писатели. Класическият

трик на някои от нашите най-добри писатели беше да декларират гръмогласно най-правоверни граждански позиции, за да могат да получат кредит за относителна творческа свобода. При някои от тях това беше драматично противоречие, особено когато читателите разбираха, че онова, което писателят бе казал в някакво изявление, просто противоречи на идеите, заложени в последното му произведение. От другата страна, при бездарните писатели, единственото, което можеше да пробута техните книги, беше партийността на написаното. Всички бездарници, които познавам, се улавяха за партийността като давещи се за спасителен пояс (не сламка). И пак стигаме до неизбежното заключение, че партийността в литературата и изкуството е гаранция за неговата посредственост. До ден днешен, познавайки добре литературата в Източна Европа и СССР, аз не съм прочел дори едно-единствено що-годе художествено партийно произведение. Както вече казах, всички литературни успехи са били вън от партийно-идеологическите изисквания. Но това е друга голяма тема. Причината, поради която я засягам тук, е да покажа практическата несъвместимост между партийност и художественост. Едното отрича категорично другото. Нещо повече, какво ще видим по-нататък — съществува подобна несъвместимост между партийност и комунистическа идея.

Следователно заставането на партийни позиции в едно художествено произведение е сигурна гаранция за художествен провал. От моя собствен опит и от опита на всичките ми колеги мога да кажа, че най-трудното в творческия процес е именно това съчетаване на художествения елемент с партийния, това съобразяване на художествения замисъл с партийните идеологически изисквания, което за мен може да се сравни само с опит за присаждане на жива тъкан върху мъртво тяло. Познавам десетки, може би и стотици произведения, където чудесен художествен замисъл е бил провален от вмъкването на мъртвата партийна тъкан.

Затова въпросът за избор на позиция, която човек да влага в своето художествено творчество и която да бъде приемлива за партията, е изключително труден. С гражданската позиция нещата са далече по-лесни. Дали вярвате, или не вярвате на партията, това си е ваша лична работа, но никой не ще ви закача, щом като при всяко събрание или гласуване произнасяте партийното „Отче наш". Разбира се, от време на време настъпва по някой момент, когато партийното издевателство ни превръща в нещо като маймуна, особено когато трябва да гласувате за най-противна кауза. Въпреки всичко, както казах миналия път, в България се оформи цяло течение от културни дейци, които твърдо се опитаха да отстояват единствено своите граждански и творчески позиции.

Но нека за миг оставим външната страна на нещата и се спрем на избора на позиция вътре, в самото литературно творчество. Какви теми и сюжети ще подбере един млад автор с чувствителност спрямо съвременността? От какви позиции ще направи този подбор? Как ще степенува своите предпочитания? Как ще изведе своята идея? Отговорите на тези въпроси идват от самата действителност в България. И мисля, че те показват най-естествената връзка между живот и литература. Пристъпвайки към сериозна литературна работа по един донякъде инженерски начин, аз си зададох конкретни въпроси, на които потърсих съответните конкретни отговори: Коя тема е най-силна в царството на неправдата? Отговорът е — темата на правдата. Коя тема е най-силна в републиката на робството? Отговорът е — темата на свободата. Коя тема е най-важна в обществото на лъжата и лицемерието? Отговорът е — на истината. Коя тема е най-значителна в страна, където новата власт е дошла в името на по-добър и по-щастлив живот, а вместо това е предложила по-мизерен и по-отвратителен обществен строй? Отговорът е — темата на погребаните идеали. Ето как верността към живота в България фактически предопределя верността към изкуството и верността към себе си. Някои от младите автори от моето поколение откриха, че действителността ги е въоръжила с много силно оръжие, а именно да я съдят и разглеждат от позицията

на комунистическия идеал, т. е. от позицията на онова, което е било обещано на народа. Нещо повече, в по-късната ни работа, изследвайки подробно живота и смъртта на множество комунистически герои, в чиято преданост към делото на комунизма не можеше да има съмнение, аз отново стигнах до извода, че нашата съвременност не само може, но и трябва да бъде съдена от техни позиции. В края на краищата, ако някой се е самопожертвувал, за да даде на народа си по-добър живот, то неговото верую е най-естественият критерий за преценяване верността на новата власт към идеала. В България днес това е много силна нравствено-политическа позиция. Ние ще видим по-късно как партията ще се уплаши от тази именно позиция и за доста дълго време комунистическата тема ще бъде най-нежеланата в нашите издателства.

„Пиши каквото щеш, но моля ти се, не се занимавай с комунизъм и съвременност!" — ми каза един директор на издателство, мой приятел.

Едни от най-силните творби в съвременната българска литература са изцяло написани от позициите на комунистическия идеал. И съществено при тях е предявяването на правата на човека срещу диктатурата на манекена или партийното чучело, ако щете. Тъкмо комунистическият идеал предоставяше силно въоръжение при критикуването на режима, при отстояването на честни и достойни граждански позиции в литературата. Изобразяването на действителността такава, каквато е, върху фона на онова, което би трябвало да бъде, неизбежно водеше до остра критика и косвено отхвърляне на партийната линия.

Мисля, че обръщането назад, към комунистическия идеал, доведе до силна гражданска чувствителност у повечето автори от моето поколение, до остра непримиримост с недъзите на системата, при която живеехме. Особено силна беше тази чувствителност всред българските кинодейци и тя намери израз в множество филми. Подобна чувствителност и непримиримост беше декларирана и в творбите на най-добрите поети от моето поколение — Константин Павлов, Стефан Цанев и други. Не случайно в стихотворението си „Декларация" Константин Павлов заявява:

Искам да съм с първите,
с истинските,
с комунистите.

Това е толкова ясна позиция — „с първите, с истинските!". Разбира се, идеолозите на режима ще нарекат тази позиция черногледство, ще я отрекат, ще я забранят и ще се опитат да я ликвидират, защото тя е против тях и съдържа присъдата на времето над тях.

* * *

Както видяхме по-горе, животът в България неумолимо задължаваше всекиго, не само писателите и интелигенцията, но абсолютно всяко живо същество, да определи своята позиция. Почти всеки ден ставаше нещо, което пряко или косвено проверяваше позицията на отделния гражданин. Къде е? С кого е? Или против кого е? В името на какво? Защо? Въпросът с гражданската позиция у нас има най-страхотен, болезнен характер. В процеса на нестихващата борба у нас той е доведен понякога до най-истерична крайност и твърде често всяка заинтересована страна приема позицията на даден гражданин като единствен критерий за оценка на неговия характер, добродетели, недостатъци, талант и пр. Точно като в абсурдна драма в нашата атмосфера ехтеше нестихващият рефрен на въпроса:

КОЙ СИ ТИ?

Всички настояваха да знаят отговора на този въпрос. И съответно с него определяха своето отношение. А трагикомедията беше, че малцина можеха да отговорят с някаква положителност на такъв невероятен въпрос. Толкова повече че отговорът от вчера не непременно е валиден днес и съвсем несигурен е за утре. **Картината на гражданските позиции в България беше толкова сложна и неясна, че** противоречията, които се появяваха често пъти, превръщаха понятия за доблест, достойнство и честност в пълна безсмислица. Грамадната част от българските граждани претърпяха някакво развитие, което обикновено се изразяваше в скачане от едни позиции на други, в отказ от едни идеи и прегръщане на други, в смяна на постове, привилегии, място в йерархията и т. н. Колко пъти съм виждал довчерашен непокорен бунтар срещу произволите на режима внезапно да се озове от другата страна на бариерата и да се превърне в трубадур на върхушката. Колко пъти бунтът на някого излизаше добре пресметнат протест, който изискваше определено заплащане. Всъщност, нека подчертая, че мнозина от най-неприятните днешни величия у нас са бивши бунтари, които отдавна са забравили за своите бунтове и са се превърнали в най-върли гонители на всякакви нови бунтари.

За дълги години беше модно млади интелектуалци да се явяват с нещо като дръзки и непокорни лица. Те се събираха в кафенетата, които горе-долу по това време се оформиха като някакви съответстващи декори на новия „бунтуващ" се дух. Най-малко кафенетата като „Бамбука", „Славянка", „Млекото" или напоследък „Бразилия" бяха нещо по принцип противопоставено на строгата атмосфера на партийния клуб. Голяма част от младите писатели, художници, артисти и други имаха определени часове, в които се срещаха на кафе и приказки. И от тези кафенета някои изградиха своите кариери по-бързо, отколкото ако бяха ходили всеки ден във Висшата партийна школа. Патриотичният поход на Георги Джагаров, който го изведе близо до върха, започна именно от словоизлияния в „Бамбука", от емоциални алкохолни компании. В тези кафенета именно най-много се говореше за гражданските позиции, в тях се решаваше кое е честно и кое не е, кой е добър писател и кой не е. И в тях всеки смяташе, че трябва да декларира критично отношение към режима или поне към неговите най-изявени представители. Неизбежният добавък към коняка и бунтарското настроение бяха и купищата клюки. Покрай всичко друго човек можеше да научи кой с кого е спал предишната вечер и какво се е случило някъде из важните места. Никога няма да забравя една сцена в „Бамбука", която, смятам, и други помнят. Един от особняците на София по онова време беше Богдан Бенев, известен на всички с прякора Парамуна. Той беше интересен чешит, техник, който се оказа много добър художник-илюстратор и още по-интересен философ, чиито разсъждения по устройството на обществото и хората изненадваха с аритметична простота. Богдан Бенев беше направил някаква рационализация в пощите и когато на тържествено събрание му връчваха парична награда, той най-хладнокръвно бе поискал тя да му се плати в... долари, защото само с долари може да си купи това, което мутрябвало. Това беше силна публична подигравка с „Кореком". След дългогодишна борба за паспорт за Западна Германия Богдан Бенев успя да го получи. Но когато всичко беше наред, Държавна сигурност го свали от самолета на летище „Враждебна" и му отне без обяснения правото да пътува. Той беше безкрайно възмутен, но не промени с нищо своето отношение към света, който го заобикаляше. Та тогава, в онзи обеден час в „Бамбука", той бавно се приближи към голямата група в средата на кафенето, където бяха поне двадесетина известни борци за правда и свобода на изкуството. Лицето на Парамуна сякаш имаше един-единствен израз — на студена присмехулност. И пресичайки вдъхновеното слово на Васил Попов, той каза със странния си, малко тенекиен глас: „Какво правите!... Мешате Джойс с коняк и играете на писатели и герои!... А цялата работа е за кокала! Чакате да ви го подхвърлят...!"

По-темпераментните на масата скочиха срещу него, но той невъзмутимо се

оттегли, като при вратата с убийствена усмивка добави: „Горките... не знаят, че кокалите са малко!"

Той беше невероятно прав. Само пет години по-късно три четвърти от бунтарите около тази маса щяха да се покатерят по стълбата, щяха да изтласкат „тираните" и „догматиците", за да се превърнат сами в най-тиранични и на-догматични представители на режима.

И все пак в кафенетата ходеха почти всички — не само кандидатите за кокала, а мнозина от онези, които плащаха прескъпо за своите последователни и безкомпромисни граждански позиции. Само времето щеше да отсее едните от другите. Но говорейки за това време, аз искам да подчертая, че в този следсталински период беше узаконена мода всеки да се представя за най-принципен борец за правдата. А за преобладаващото мнозинство тази правда се свеждаше само до тяхното собствено добро. По-късно, срещайки един или друг от тези бивши герои, седнал зад масивно бюро или приемащ чрез секретарката си, аз слушах повтарящо се едно и също обяснение, че човекът бил приел предложения му пост в името на принципите, че бивайки вътре, в апарата, той би могъл да направи много повече за правдата, отколкото отвън. Тази песен беше най-баналната. Някои от певците ѝ толкова много настояваха на това обяснение, че се опитваха да убедят и себе си. А истината беше точно обратната, точно тази, която Смирненски така великолепно бе изразил в разказа си „Приказка за стълбата". Един от тези борци в пийнало състояние веднъж ми каза: „А защо не! Разбери, защо ще се лъжем. Живее ми се приятен и удобен живот. Партията ми го предлага. Защо да не го приема! Всеки друг ще го приеме, без дори да се замисли! Аз не съм герой и не искам да съм герой! Един път сам се родил и искам да си живея хубаво!"

Твърде често новите звезди настояваха, че „всеки би постъпил така", че всеки, ако му падне, ще приеме. И най-много се ядосваха, когато виждаха, че не всеки приемаше, че имаше хора, които категорично отказваха да приемат компромис между своята собствена съвест и обществената мръсотия. Хора като Христо Ганев, Константин Павлов, Стефан Цанев и мнозина други бяха най-омразните имена в света на бившите кафеджийски герои.

„Христо живее, за да бъде мъченик, за да бъде герой! Е, добре, аз не съм, нито желая да съм! За какво ми навира той своя пример в очите!" — Това са думи на един от днешните важни хора в нашата култура, някогашен наш кафеджийски другар.

„Да ти кажа право, не мога да ги понасям такива като него! — беше извикал друг в изстъпление. — Той като че си няма друга работа, освен да се появява наоколо само за да показва, че той не е това, което ние сме! А какво е постигнал с това, да го питам? Стандарт за честност, от която никой няма нужда!"

Тази тирада принадлежи на днешен заместник-министър, също част от някогашните кафеджийски бунтари.

Забележете, че всеки по-чувствителен изпитваше известно угризение за това, че се е продал, за това, че е бил на едни позиции, а сега е преминал на други. Само най-тъпите спяха спокойно и не се смятаха за задължени да дават обяснения. Твърде често тия променили се граждани (а пък аз си мисля, че те винаги са били такива, но са поиграли малко на мода) преживяваха разни лични и семейни драми, които постепенно, с помощта на придобитите постове, привилегии и пари, биваха щастливо разрешавани.

Но ако разказвам всичко това, то е, за да изтъкна, че след 1956 година и особено в началото на шестдесетте години всред цялата наша интелигенция владееше този твърде необичаен дух на извънредна чувствителност спрямо правдата, истината и свободата. Почти всеки млад и не толкова млад интелектуалец се смяташе за задължен да декларира по някакъв начин своето неодобрение на властта, устройството и начина на живот на командуващата върхушка. Дори

момчета от най-приближения на висшето ръководство кръг, какъвто беше покойният поет Владо Башев, се отнасяха със скептична усмивка спрямо него и в добавък носеха каубойски панталони по време на официални заседания или събрания, което по онова време беше някакво предизвикателство. Но ако, от една страна, това движение на духовете беше очевиден протест срещу годините на жестока и безсмислена тирания, срещу догматичното късогледство на нашите идеолози, от друга страна, струва ми се, че то беше доста повърхностно, че беше, с малки изключения, повече кафеджийски патос, отколкото дълбоко и солидно вълнение. Както ще видим по-късно, това беше и причината властта да не вземе на сериозно това непокорство и да го остави само да си тлее, тъй като в последна сметка то не надвишаваше значението на разпалените футболни страсти. Според мен в голямата си част това преклонение пред правдата и свободата беше романтично младежко увлечение, което с възмъжаването на героите щеше да свърши. То нямаше корени в живота на народа, то беше откъснато от тях и малко или много имаше теоретичен, абстрактен характер. Почти никога не съм чул на тези срещи да се говори за положението на народа, за положението на работника или селянина, в някаква степен да се откликва на техните нужди. Мотивите бяха главно интелигентски, често пъти силно ограничени. Например на едно кадрово разместване във висшия апарат се реагираше по-силно, отколкото на пренебрегването на цял принцип на управление. Затова и властта не само не се тревожеше от кафеджийската заплаха, но в някаква степен дори я поощряваше. Най-малко хората на Държавна сигурност, които бяха неизбежна част на кафеджийската атмосфера, можеха точно да следят за движението на духовете. И аз мисля, че от гледна точка на режима фактът, че Живков не взе тази заплаха за сериозна, а се постара кротко и дружелюбно да приласкае романтиците, вдъхновявани от коняк „Плиска", говори за ясното отношение на властта към тях. Всеки опит да се действува по старому, да се арестуват или преследват жестоко подобни прояви можеше само да изважда очи, вместо да изпише вежди. „Приобщаването", както партията обича да нарича този процес на приласкаване на разсърдени или немирни деца, свърши далече по-добра работа. Аз мисля, че един от най-големите успехи на българския режим, който до голяма степен обяснява липсата на големи политически кризи и драми в България, е именно в този подход на купуване на човешки съвести, на корумпиране на човешки сърца, или както един от нашите почувствителни поети веднъж се провикна: „Кой смее да говори за мръсотия! Всичките сме в един гьол. Така че от нас зависи дали ще казваме на гьола локва или езеро!"

Никога не съм бил привърженик на обобщенията, но ето че трябва да правя известно обобщаване, което, разбира се, е относително вярно. В тази относителност влиза и присъствието в кафенетата на значителна неутрална или стремяща се да бъде неутрална маса. Въпреки всичкия натиск от всички посоки имаше хора у нас, които се опитваха да не застават на никакви позиции, или поне да бъдат винаги по първаза. За едни от тях това беше въпрос на убеждения, за други — въпрос на сметки. Никога няма да забравя думите на един от тези неутрални граждани: „Аз не съм я докарал тази власт, за да я свалям. Тия като Веселин Андреев, Христо Ганев, Радой Ралин, Добри Жотев, които са се борили за нея — те да си я свалят. Това си е тяхна, вътрешнопартийна работа и мене не ме интересува."

А друг мой приятел веднъж съвсем добронамерено ми даде следния съвет. „Слушай, не забравяй, че ние сме безпартийни и това е много сериозна разлика. Емил Манов и Любен Станев ги разкритикуваха приблизително за едни и същи неща в книгите им. Но Емил Манов си остана главен редактор, а безпартийният Любен Станев изхвръкна от киното и трябваше да ходи да си търси работа чак в Кърджали! Така че остави ги партийците да се занимават с партийните работи. Не е наша работа да се бъркаме там!"

От своя гледна точка и двамата бяха прави. Но ако човек имаше сериозно намерение да пише истинска литература, ако наистина искаше да отразява проблемите на своето време и своето собствено отношение към тях, аз не мога да си представя как това може да стане без определена позиция.

Така или иначе изборът на един млад автор, какъвто бях аз в онця години, беше между четири категории, които според мен в значителна степен отразяват разположението на обществените сили у нас.

Първо, да избере и застане твърдо всред онця, които са за режима, без значение какво е неговото съдържание или кой го води. „Води ме, партио!" е лозунгът на тази група. Тази позиция осигурява най-бърза и най-сигурна кариера, но тя същевременно лепва върху лицето печата на самоотрекло се, самоунижило се дребно оръдие на властта, на което всеки нормален гражданин гледа със страх и презрение.

Второ, да избере и застане всред онця, които се опитват да съчетаят чистотата на борците за правда и свобода с изгодите, удобствата и благословията на властта. Това са, така да се каже, хората, които преди обяд изповядват бунтовнически идеали, а след обяд кадят тамян на Политбюро. При ефикасна тактика тази позиция наистина може да доведе до „вълкът сит и агнето цяло".

Трето, да се опита наистина да остане неутрален и да не взима участие в играта. Мисля, че това е изключително трудна позиция, защото поражда подозрения от всички страни и обикновено лишава хората, които са направили този избор, и от ореола на мъченици и борци, и от правото да ползуват разположението на властта.

Четвърто, да избере и застане непоколебимо всред онця, които се опитват да възкресят образа на комунистическия идеал, да го приближат към хората и да върнат дерайлиралата в корупция, самодоволство и безотговорност държавна машина върху чистите и честни принципи на първите комунисти.

Ето в това горе-долу се състоеше изборът на позиция.

ОПРАВДАНИЕТО

Искам да подчертая особено силно, че в годините между Унгарското народно въстание и Чехословашката пролет в България не се е говорило за нищо друго повече отколкото за последователност на убежденията, т. е. на позицията. Може да звучи странно и нелогично, тъй като истински последователните граждани бяха (по моя преценка) съвсем малко, но всички, които бяха демонстрирали непоследователност, смятаха за нужно да дават някакво обяснение. Казват ми, че днес вече не е така, че моите познати и бивши приятели, които заради непоследователността си направиха голяма кариера, повече не смятали за необходимо да обясняват каквото и да е. Но в онця времена това беше всекидневна тема, това беше неизбежната червена нишка на всички разговори, може би защото в цялата атмосфера съществуваше някаква полусантиментална въпросителна, на която мнозинството се смяташе задължено да отговаря. Обяснението се налагаше поради това, че много хора открито или дискретно бяха декларирали своите позиции на принципно несъгласие с текущата политика на партията, с недъзите на режима, за да се озоват след време в положение на проводници на отречената от тях политика и да станат защитници на същите недъзи. Трябва да съм чул поне стотици обяснения, при това без да съм ги искал и без някой да е задължен да ми ги дава. Просто всеки обясняваше всекиму защо е приел нещо, защо сега мисли така, защо се е променил. Трагикомично или не, но всеки представляваше едновременно обществената съвест и индивидуалния й на-

рушител. Всичко беше такава невероятна каша, в която дори министри се оплакваха от собственото си правителство, хора от Държавна сигурност — от собствения си институт, и писателите — от собствените си книги. В нормално общество това вероятно би могло да се смята за положително явление. Но при нас беше просто игра, част от ритуала на обществото. Господи, колко пъти наивното заключение е било: „Щом всеки знае, всеки съзнава, че е изменил, това ще доведе до нещо ново." В действителност крайният резултат на всички обяснения, оправдания и изповеди беше — нищо.

Ако трябва да обобщя всички оправдания, бих ги свел до два основни мотива, върху които се изграждаха всевъзможни варианти. Първият и най-популярният мотив за промяната на позиция, за приемането на корумпиращо предложение, за целия процес на покачването и изкачването на „стълбата" беше, че ТАКА ПРАВЯТ ВСИЧКИ. С други думи, най-популярното оправдание бяха другите.

„Да не съм луд да откажа, всеки ще приеме! Защо аз ще съм баламата!"

И въпросният другар, който до вчера беше самообявил се бунтовник и храбро разказваше милиционерски вицове, като наричаше властта „ТЯХ", внезапно се появяваше като строг и изпълнителен член на някакво управляващо тяло. Някои по-гъвкави дори имаха нахалството да идват и питат предварително: „Абе, предложиха ми тази работа. . . може да ти звучи смешно, но си викам. . . защо да не приема. В края на краищата може и да направя нещо повече, ако приема. . ."

Така стигаме до втория основен мотив, който по-гъвкавите кариеристи издигаха като свой личен лозунг. „Приех, защото отвътре ще мога да въздействувам много по-силно за промяна на нещата." Като декларация това изглежда много убедително. Такива хора често казваха: „Нищо няма да постигнем, докато стоим отвън. Нищо не зависи от нас. Ние сме оставили властта на мекеретата и се чудим, че не върви. Ако всички влезем вътре, ако всички се озовем на важни и командни места, тогава бихме могли да влияем върху цялата политика."

В същия дух дълго време се агитираше, че всички безпартийни трябваше да влезем в партията, защото това беше пътят да получим отговорни позиции.

И ако на пръв поглед това оправдание изглежда смислено, човек трябва да е много глупав, за да го повярва. Първо, властта изискваше от приобщилия се другар да играе, строго спазвайки нейните условия. И второ, веднъж озовал се на стълбата, новият властник загубваше не само чувствителността си спрямо правдата и неправдата, но и развиваше във висша степен инстинкта за самосъхранение, т. е. с всички сили се стараеше да се закрепи на поста си и да отиде по-нагоре. В най-добрия случай човек можеше да разчита на известна толерантност от страна на новия началник, който понякога си спомняше бунтовническото кафеджийско минало.

Колкото и да ми е тъжно, трябва да приема факта, че огромната част от тези бунтовници всъщност, както Парамуна се бе изразил, се бяха бунтували за собствен кокал. В момента, в който го получиха, бунтът свърши. Нищо в обществената атмосфера не бе се променило, всичко си вървеше по старому, ставаха абсолютно същите безобразия, извращения, произволи, безпринципност, демагогия, обществени и лични подлости, само че нашите герои бяха от другата страна. В писателските и литературните кръгове, всред които се движех, има толкова много примери. Може би най-яркият е този на някогашния ми приятел, поетът Любомир Левчев. Или пък вземете групата млади критици от онова време начело с Тончо Жечев, Здравко Петров и Кръстьо Куюмджиев, вземете цяла дузина млади и не толкова млади белетристи и всевъзможни културни дейци. Но нека подчертая, че тук не става дума за „КОМПРОМИСА", който малко или много се прави от всички в името на нещо и който понякога е бил оправдан, понякога не, а за генерална промяна на позицията, за отказ от една вяра и приемане на друга вяра. Огромна част от борците срещу господството на Караславовата група през

60-те години, която дълго бе отъждествявана с режима, се оказаха далече по-неприятни, реакционни, догматични началници в нашата култура, отколкото най-ярките представители на сталинизма. Погледнете само каква шеметна кариера направиха „антикараславовците": Георги Джагаров, Богомил Райнов, Павел Вежинов, Драгомир Асенов, Любомир Левчев, Дико Фучеджиев и т. н. Даже имам впечатлението, че всеки шумен бунтовник сякаш избира бунта като най-сигурна заявка за . . . добър кокал.

Така че оправдания „така правят всички" или „правя го в името на промяната" се оказаха било измами, било самоизмами. И в двата случая „другите" бяха повод за собствено благополучие.

Но един от най-интересните случаи, при който човек оправдава себе си изцяло с другите, е този на другаря М., високоиздигнат фаворит на режима с определено влияние в културната сфера. Една вечер, под въздействие на алхохол и носталгични спомени за невинната младост, на терасата на ресторанта „Щастливеца" край „Алеко", аз чух история, която ми направи силно впечатление:

Някъде през 1950—1951 година М. бил студент в Софийския университет. По произход и убеждения семейството му заемало добро място в новото общество. Но от чист идеализъм в отговор на сталинския терор и зулумите на българските диктатори М. влязъл в нещо като конспирация на студенти и ученици, която целяла издаването на нелегални, бунтарски бюлетини. Странно или не, повече от участниците в тази конспирация произхождали от семейства на неутралната средна класа или пък от комунистически семейства. Между тях нямало т. нар. „класови врагове". Въпреки дръзкото желание на младежите да се противопоставят на вилнеещия терор, въпреки клетвата им, че ще се борят с всички сили за „доброто на народа", нещата не стигнали далече поради липса на средства и възможности. Те не могли да осигурят необходимия им циклостил за отпечатване на материалите и докато се лутали да го търсят, някой ги предал. И, разбира се, сталинската Държавна сигурност без никакво колебание ги изловила и през лятото на 1951 година всички се озовали в лявото крило на Централния затвор, където се водели разпитите на задържаните.

Тук М. подробно разказа как са го задържали на улицата, как са го отвели в затвора на булевард „Столетов" № 21, как са го държали целия ден изправен, с опрян нос във вътрешната стена на затворническата килия и как започнали разпитите за разнищване на страшната вражеска конспирация. По време на едно разминаване в коридора той успял да зърне за миг двама от своите съзаклятници, ученици в последния клас на гимназията. Дланите на ръцете им били силно подути и от тях капела кръв. От тази картина косата му настръхнала. После, затворен в една от килиите на седмото отделение, той слушал среднощ стонове и вопли на момчета, които се опитвали да бъдат мъже.

Но той бил изненадан, когато го свалили в полунощ долу, в седми кабинет, за разпит. Следователят, който водел разпита, бил млад човек с интелигентно лице и както М. по-късно научил, бил единственият следовател със завършено висше юридическо образование. Имало още двама души от Държавна сигурност, които по-късно напуснали. Следователят, който имал капитански чин, макар и в цивилни дрехи, започнал разпита много внимателно с най-приятелски тон. Той не се интересувал толкова много от признаване на необходимите факти, колкото от подбудите, или, по-точно, от психологическата основа на тази „детска" конспирация, както се изразил. Разговорите между двамата продължили дълго, в течение на няколко месеца, и никога капитанът не повишил тон, нито заплашил М. с побои или инквизиции. Само веднъж в кабинета нахлул някакъв майор Станко, който ревнал от вратата: „Абе какво му се церемониш на това копеле!"

Но капитанът не нарушил своя приятелски тон и разпитът често пъти имал почти психоаналитичен характер. Той се впущал в дълги екскурзии в собствените преживявания на М., които били следвани от литературни и философски дискусии.

Но зад всичко това вървял неумолимият арестантски режим. М. бил в „единочка“, често пъти само на вода и малко парче хляб и което било най-мъчително — сред страшните викове и вопли на измъчвани хора.

„Аз не знаех как да приема този следовател — ми каза той. — От една страна, разбирах, че в неговото отношение нямаше никакви симпатии, колкото и любезен да беше, а от друга страна, струваше ми се, че той ме разбира и дори че в някаква степен ми съчувствува. Ако той се бе държал като майор Станко, нещата щяха да бъдат съвсем ясни, но всичко беше някаква мистерия. Аз пишех и пишех цели купища листове, някои от които бяха на тема „Защо обичам Достоевски?“, или „Ако си писател, какво би писал“. А междувременно с всеки изминат ден аз отпадах и губех сили. Понякога ми се искаше да го ударя, да го предизвикам, за да спрем тоя безспирен, идиотски диалог, и някак да прогоня вечната му усмивка. . . Но в някои съществени моменти лицето му придобиваше особено изражение. Това беше всеки път, когато му обяснявах, че ако нещо сме възнамерявали да правим, то е било заради народа. Дори си спомням, че употребих израза „щастието на другите“, което някак го засегна. От време на време ми се струваше, че той ме мрази, защото аз някак отговарям на собствени негови проблеми, и той се стараеше да получи друг, желан отговор. След около един месец разпити една вечер той ми каза:

— Слушай, ако продължавам да се занимавам с тебе, то е, защото искам да ти помогна. А искам да ти помогна, защото си интелигентен човек и нашето общество има нужда от такива като тебе. Бедата е, че си напъхал в главата си куп сантиментални глупости, които аз искам да махна оттам! Разбираш ли, бих могъл да те препратя при майор Станко и да се свърши цялата работа, но аз мисля, че ти можеш да бъдеш спасен, разбираш ли ме. . .

М. дори не знаел накъде избива цялото следствие. Внезапно последвала една нощ на очни ставки, при които той видял почти всички свои приятели, доведени до неузнаваемо положение — бити, брадясали, мръсни. И в края на този среднощен парад на изпитанията капитанът казал със зловещ смях: „И вие си въобразявате,че правите нещо за народа, че народът има нужда от такива като вас! Народът дори не ви е забелязал! Нито ще ви забележи!“

Няколко сутрини по-късно М. бил свален около 8 часа сутринта в кабинета на капитана. Той го посрещнал много любезно и му казал:

— Днес е Девети септември и за да покажем на тебе и на такива като тебе, че въпреки всичко ние вярваме в доброто начало, решихме да те пуснем да си идеш у дома за празниците. Но вдругиден, на 11-и, точно в 9 часа те искам тук, пред вратата. Иди да те обръснат и си почисти дрехите . . . — и внезапно ухилен, капитанът казал: — Съжалявам, но ще трябва да ходиш пеша, защото всички превозни средства са спрени заради манифестацията. Ти живееше в Бояна, нали? От площад „Македония“ петицата върви, но ти ще трябва да минеш пеша по „Пиротска“ до „Христо Ботев“. . . — той му обяснил точно маршрута.

Когато се намерил пред вратата на затвора, М. не можел да повярва. Той вървял бавно, защото бил много отслабнал, смъкнал се надолу и свил вляво по „Пиротска“. Било вече около девет и половина и цялата улица била задръстена с чакащи реда си манифестанти. Било истинско море от хора, всички облечени в най-празнични дрехи, окичени с цветя, носещи разноцветни лозунги. Десетки оркестри свирели и на много места се извивали хора. Времето било великолепно, слънчево, всичко плувнало в някакво спонтанно щастие и ликуване. Бащи подхвърляли във въздуха малки деца и гласовити агитки скандирали до прималяване: „Сталин—Червенков! Сталин—Червенков! Веч-на друж-ба!“ . . .

Констрастът между тази картина и затвора бил смазващ.

„Изведнъж почувствувах, че нещо ме стисна за гърлото — ми каза силно развълнуван М. — и както се промъквах между тези ликуващи тълпи, аз не можех да спра сълзите си, аз хълцах като дете и си представях подутите разкървавени

лица на моите приятели, удвоените от гумените бичове длани, нашите адски нощи, ужаса, през който минавахме, и само повтарях като в лудост „заради тези хора ли. . ., заради тези хора ли. . .“ Едвам се довлякох до площад „Македония“, където моят собствен курс от университета се бе разгърнал в огромно хоро, удряха тъпани, пищяха кларнети и викаха „Сталин—Червенков!“. . . Исках да се хвърля под трамвая. . . И тогава вътре в мене избухна страшна злоба, всъщност тя ме спаси от полудяване. . . аз почти извиках. . . „Добре, мили хора! Щом такава е играта, вие не ме интересувате повече! Аз ще гледам мене си! Аз ще си направя моя живот! А вие, продажни и подли души, живейте вашия и да не сте посмели да ми се оплаквате, че страдате! Вие просто не ме интересувате!“

Шокът от тази деветосептемврийска разходка е бил толкова силен, че впоследствие М. е трябвало да бъде лекуван от професор Шипковенски. Но на 11-и септември в 9 часа сутринта в Централния затвор капитанът го посрещнал с продължителен и многозначителен поглед.

„Струва ми се, че ти проумя някои важни неща! — казал му той. — Аз вървях след тебе и видях всичко.“

М. тъпо мълчал. Било му все едно. Дали му условна присъда. В следващите 15 години той направи забележителна кариера. И тази вечер на „Щастливеца“ той ми каза: „Оттогава насам аз съм това, което съм, и мисля, че съм прав.“

Това беше неговото оправдание. Не съм сигурен обаче дали го удовлетворяваше. Защото той знаеше, че е от ония, които удобно оправдават собствените си грехове чрез греховете на другите.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ОЧЕРЦИ

София беше останала зад гърба ни. Москвичът на Иван вървеше бавно по стръмнината към Вакарел. Обичах самото начало на това пътуване. През всички сезони пътят на юг не губеше своята привлекателност. Човек напускаше душната атмосфера на софийския кошер, отдалечаваше се, макар и временно, от лепкави грижи, от служебна или домашна монотонност и тръгваше на път с бледата надежда, че нещо интересно може би чака зад някой завой, че просторът криеше мистериозно обещание за щастлива промяна. Сигурно съм минавал по този път стотици дни и нощи, познавам всяка гънка, всеки камък, чешма, хотел, мотел, ресторант, биографията на пътя до 1969 година и толкова много хора, защото наистина при всяко пътуване нещо се случваше. Ако например на Запад ви се развали колата, вие просто телефонирате и чакате аварийната кола да дойде и извърши поправката. На българско шосе повредата се превръщаше в драма, в среща и запознаване с разни хора, в зависимост от тях, в търсене на връзки и помощ, във всевъзможни перипетии. Ако на Запад един хотел е пълен, вие просто отивате в друг хотел. У нас, ако хотелът е пълен, това значи, че е полупразен, но вие трябва да телефонирате на някой в София, който телефонира на местната редакция, която пък се обажда на управителя на хотела и му обяснява, че сте журналист, в резултат на което ви дават не само стая, но и приятелска вечеря или в най-лошия случай ви канят някъде на гости. Почти всяко нещо, което в нормалния свят се смята за естествено човешко право, у нас трябва да се измоли, изпроси, извоюва, защото зависи от някой друг, който пък зависи от трети. Наредбите и правилниците са разтегателни понятия, които винаги създават чувство за несигурност. Господи, на колко народ се е случвало да бъде изхвърлян след полунощ от хотелската стая, за да бъде настанен някой друг, и колко пъти сблъскването с непознати хора водеше до приятелства или неприятелства за цял живот. Дори обикновено спиране, за да се вземе някой на

„автостоп“, твърде често се превръщаше в неволно пътешествие из нечия съдба, в изслушването на невероятна история, на интимни човешки тайни, в непланирано гостуване в чужд дом и в дълги приказки до зори. А всичко това обикновено беше само началото на нова връзка. Въпреки всички исторически превратности повечето наши хора бяха запазили традиционното чувство да гледаш на непознатия най-напред като на приятел. Разбира се, при едно категорично условие. Човек никога не биваше да казва, че е журналист или писател. Колко пъти и аз, и мнозина колеги сме наблюдавали как думата „журналист“ или „писател“ незабавно издигаше стена между новите познайници и нас. Върху лицето на непознатия гражданин се появяваше многозначителна усмивка и оттам нататък сърдечно започналият приятелски разговор се превръщаше в досадна размяна на вестникарски клишета. „Знам те кой си и знам какво искаш!“ — говореха очите на непознатия, за когото всички журналисти бяха привилегировани кучета на режима.

„Много ти е хубав пуловерът!“ — ще отбележи многозначително въпросният гражданин. — Откъде си го купил?. . .“

Колко пъти съм се сблъсквал с тези предпазливи, мазни отношения, в които никога не можеше да се излезе от официалната линия. Всеки по-реален въпрос пресушаваше охотата на събеседника да говори и зад стената се надигаше непреодолимо подозрение. Хората добре знаеха, че пишещите събратя бяха официално упълномощените фалшификатори на режима. Дори при важни криминални анкети главната тенденция беше да се крие истината, да се размазва, колкото и болезнена да е тя за анкетирания.

„Гарван гарвану око не вади!“ — беше главната поговорка в тия отношения и за съжаление тя беше най-силно подкрепяна от реалния живот.

„А защо да ти кажа истината? — с ясен глас ме бе запитал един кооператор в Ловешкия край. — Първо, ти няма да я напишеш във вестника. Второ, председателят ще отиде по-нагоре и ще се справи. И трето, сметката ще плащаме аз и децата ми цял живот!“

Затова при нашите попътни познанства мнозина от нас избягваха да се представят за журналисти или писатели. Аз имах изгодата от моето инженерско алиби и винаги можех да докажа това. . .

Но въпреки поетичната привлекателност на пътуването в онзи ден, когато тримата пътувахме с москвича на Иван, общото настроение не беше много весело. И тримата отивахме да вършим нещо, което стотици наши колеги вършеха. Да напишем очерци. Това са ония най-ужасни съчетания от безсмислени думи, които обикновено пълнят вторите страници на вестниците, но твърде често се появяват и на първите. Аз не зная по-кошмарна форма на злоупотреба с човешкия език от очерците, поместени по нашите вестници и списания, немалко от които съм писал аз самият. Оправданието за това езиково престъпление на всички (без изключение) млади автори у нас беше, че в периода преди утвърждаването човек можеше да се издържа единствено чрез писане на очерци. Публикуването на разкази или стихотворения беше твърде нерентабилно, когато авторът още не си е извоювал име. Разните фондове за подпомагане на литературата не бяха много щедри по отношение на непознати имена. Но в замяна на това всички вестници, огромен брой списания и най-вече радиото предлагаха прилични суми за писане на неограничен брой очерци. От всички редакционни колегии очеркът се смяташе за най-партийната форма, за необходимата връзка с действителността, за елемента, който осигуряваше партийно доверие, защото всички очерци, написани през последните тридесет години у нас, всъщност представляват един и същ очерк с разместени изречения. Социалистическият очерк изобразяваше всъщност погледа на партията към действителността. Най-често, както ще видим, той нямаше нищо общо със самата действителност, в чистата си форма представляваше твърде очебиен фалшификат на действителността, в която едва ли някой живеещ на българска територия вярваше.

Но тия очерци бяха необходими на режима, за да лъже себе си и света, и бяха необходими нам, на младите автори, за да можем да преживяваме. Мнозинството от нас приемаха това писачество горе-долу както Балзак се е отнасял към писането на слугински романи в началото на своята кариера — с голяма надежда, че времето ще оправдае това дребно литературно джебчийство. Нещо повече, често пъти бяхме изнудвани от разни редакции, че ще поместят „спорна“ творба, ако направим някой и друг очерк. Ала въпреки заплащането, въпреки убедителните ни оправдания, всички ние ненавиждахме тая работа и очеркът се смяташе от всекиго за най-калната работа, за последното средство за припечелване на някой лев.

„Много съм закъсал — приплакваше някой. — Трябва да тръгна по очерци.“

По-съобразителните от нас намериха начин да изхитрят системата и в последните години много рядко някой отиваше в командировка само от едно-единствено място. Нормално младият автор се опитваше да вземе няколко командировки за един и същ град или окръг. По този начин с едно и също пътуване той отчиташе половин дузина командировки, пътни и дневни, което се изразяваше в доста прилична сума. В оная сутрин помня, че Иван каза:

„Взел съм седем командировки! Как ще ги скалъпя!. . . Едно текезесе, където са започнали да поливат по нов начин, двама стругари в Бургас, една младежка бригада в Карнобат, главния инженер на Нефтопреработвателния завод, портрет на знатния овцевъд Кольо Свирков, новата машина в мина „Росен“ и накрая, не можете да си представите . . . лов на диви прасета с командирите на танковото поделение в Звездец. . .“

„Ще можеш ли да свършиш всичко това за три дни?“ — попита Петър, който бе взел командировки от „Литературен фронт“, „Труд“, списание „Младеж“, разбира се, Радиото и неизбежната „Наша родина“.

„Уха“ — отвърна Иван и обясни, че при заверяването на командировъчните хората навсякъде били толкова любезни, че удряли само печата, а оставяли датата той да си я попълни.

Откровено казано, въобще нямаше нужда и да се ходи по места. Тия очерци, които накрая се появяваха, можеха да се напишат и по телефона, а понякога и въобще без човек да знае за какво става дума. Всичко се подвеждаше под един знаменател. В „Портрет на моя двойник“ аз описах част от тази наша практика, където героят ми изповяда:

„Между другото, съм такъв факир в писането на очерци, че не е необходимо да отивам на място. Всички възможни конфликти в моите очерци са сведени до три основни положения:

1. Един вярва, а друг не вярва. Във финала — и двамата вярват.
2. И двамата вярват, но на тях не им вярват. Във финала — всички вярват.
3. И двамата вярват, и на тях им вярват, но има обективни трудности. Следва борба и на финала победителите въздъхват и вярват.

Трябва да си призная, че маса очерци съм изпонаписал по телефона или от приказки за Бог да прости, при това някои от тях са били наистина хубави очерци и както говорят по летучки — разкрили са съдбата.“

Това е разказът на моя герой, който беше твърде близък до самите нас.

При това, нека кажа, че в процеса на фалшифицирането на дейтвителността ние бяхме добре подпомагани от хората, които срещахме. Те си знаеха урока и обикновено ни надрънкваха клишетата от собствените ни предишни очерци. В света на нормалните човешки отношения вероятно биха помислили за луд гражданин, който отговори, че е надоил сто литра повече мляко „заради Деветия конгрес на партията“ или че е остригал козите в чест на БКП.

Когато писах очерк за една младежка бригада за комунистически труд в Бургас, членове на бригадата се бяха сбили предишния ден и даже един трябваше

да търси лекарска помощ. Всеки истински журналист би се хванал с драмата на този побой, би разнищил причините, би разкрил, че „Да живеем и работим по комунистически“, какъвто бе лозунгът на бригадата, се бе оказал равен по безсмислие на „да живеем и работим по санскритски“. В замяна на това те лъжеха пред мен колко щастливи са и какви безупречни отношения имат и за доказателство ми сочеха, че са си купили колективно лодка, след което тази лодка заплува в моя очерк като символ на комунистическата дружба. И те, и аз знаехме, че трябва да лъжем, защото само лъжата можеше да се напечата. В края на краищата те щяха да получат обществен кредит, а аз — пари. Колко пъти моите очеркови герои ми казваха след някоя и друга чашка: „А сега, мой човек, да отбием номера!“

Но какви бяха обектите, където отивахме? Първо, навсякъде, където можеше да се подуши някакъв вид трудов подвиг. Но дори да нямаше такъв, не беше голяма беда, защото винаги можеше да се измисли. След това идваше ред на нови почини, новаторства, изобретения, рационализации и други атрибути на трудовия героизъм. Откриването на нови заводи, нови производства и т. н. Нашите очерци никога не бяха свързани с човешко нещастие, с болка и мъка. Хората в тия очерци представляваха лъскави великденски яйца и нищо повече. Дори когато младият автор попаднеше на драматична линия, той я извеждаше по посока на партийния мармалад, защото това се искаше и му плащаха да пише това. В процеса на събирането на материала за очерка нито хората разкриваха себе си, нито ние, младите очеркисти, ги търсехме. Ако бяхме в предприятие, голяма част от вниманието ни бе отправено към декора, т. е. описание на машините и на технологията. Човешкият образ, човешките взаимоотношения оставаха на заден план. Ако посещавахме дома на някого, очеркът често пъти се превръщаше в описание на мебелния склад на ЦУМ, където гардеробите и канапетата трябваше да покажат колко много щастие има във въпросния дом. Ние описвахме разточително машините по полетата, а забравяхме превитите гърбове на жените, които блъскаха от сутрин до вечер. Не дай Боже някой да се опита да си представи българина през последните тридесет години, описан в тези очерци. Същества, които се появяваха по закона на тази фалшификация, бяха наистина чучела, които говореха ужасен език, малоумно се усмихваха и правеха куп декларации, нямаха човешкото качество да чувствуват мъка, да са отчаяни, нямаха елементарна самоличност и сякаш съществуваха на този свят не за да живеят, а за да изпълняват плановете. За да могат да придадат на тези схеми малко цвят, някои от моите колеги рисуваха своите герои като „груби мъжаги“, като „чешити“ или грубияни, които пращят от напираща сила, имат неприятни маниери, но големи сърца. Още по-схематизирани и елементарни бяха образите на партийните секретари или разните местни ръководители. Голяма част от тия граждани бяха безчестни типове, корумпирани от властта, която притежаваха, дребни шмекери и подлеци, които се държеха като тирани с всеки по-слаб и превиваха гръб пред всеки по-силен. Но в очерците те бяха вдъхновени мечтатели, духовни ангели на социалистическото строителство, които живееха единствено за доброто на народа. Цяла България, представена от тези очерци, беше ни повече, ни по-малко раят, населен със сладкопойни чучулиги и ухаещ на вечно щастие. Грижите на хората бяха в избора им между хубаво и по-хубаво, затрудненията им — между щастливо и най-щастливо, болката им — че всички не могат да бъдат първи в производството и т. н.

Сега, като гледам назад, си мисля, че всъщност най-голямата гавра с времето и със самия режим бяха именно тези очерци, произведени от очерковата индустрия. Те са толкова нелепи и абсурдни, че представляват могила от своеобразно натрупан вестникарски позор. Но ако образът на българина оставаше далеч извън страниците на тези писания, то образът на самия очеркист или журналист се очертаваше доста релефно. Нека кажа, че мнозина от моите пишещи събратя преживяваха истински сътресения по време на очерковите командировки

и особено при писането. Те не бяха слепи, за да не виждат и знаят разликата между това, което са видели, и това, което описват. Тъкмо за да изразя донякъде драмата на такъв професионализиран журналист фалшификатор, аз написах „Портрет на моя двойник“, където цинизмът на моя герой идва от бездънното му отчаяние от нашата действителност. Много пъти ние се кълняхме пред себе си, че никога повече не ще пишем очерци. Но притиснати от нуждите или по силата на някакъв компромис, ние отново тръгвахме точно като в оная сутрин с нечия кола и с две дузини командировки, за които знаехме, че не ще бъдат достатъчни и че не ще оправят разнебитените ни финанси, тъй като някъде по пътя, в Пловдив или в Бургас, щяхме да се хвърлим в пиянска нощ с весела компания с инстинктивното желание да забравим и себе си, и света, който трябваше да измисляме. И това вероятно беше единствената реална полза от писането на очерци.

Никога няма да забравя, когато, излизайки от русенската захарна фабрика край Дунава с един наистина захаросан очерк, тръгнах да се разходя по брега. Във върболяка срещнах жена на възрастта на майка ми, която мъкнеше голям вързоп съчки. Беше много студено и ръмеше. Тя имаше чудно, изразително лице с големи, кадифени, топли очи. Гласът ѝ бе чувствен, пропит с напираща горчивина. Поисках да ѝ помогна с вързопа и я попитах откъде е и накъде отива. Внезапно тя избухна в тих, сподавен плач и през сълзи ми каза:

„Другарче, . . . нито знам откъде съм, нито знам коя съм!“ — тя се отдели от мен и изчезна с вързопа си към близкия хоризонт, сякаш беше единственият верен образ на страната, в която живеехме.

ВЕЛИКИЯТ ПОКРИВ

Беше май 1959 година. Край шосето София-Перник, точно срещу село Църква, се простираше голяма строителна площадка. Строеше се усилено бъдещият металургичен завод „Ленин“. За българските мащаби по онова време този строителен обект беше един от най-големите. Там бяха събрани големи строителни сили и както винаги се форсираше предсрочното завършване на завода. Повечето от работниците и техниците идваха от околните села Църква, Мошино, Студена, Драгичево, от Пернишко, Радомирско и Софийско. Самата строителна площадка — със завършените или полуиздигнати огромни помещения, с могилите строителен материал, с човешкия хаос и полезното или безполезно присъствие на маса машини — представляваше най-внушителна гледка. От официална гледна точка заводът се смяташе за показен обект и безчет журналисти, очеркисти, местни кореспонденти, гости писатели и поети почти всекидневно се мотаеха около скелите или арматурите и рисуваха бъдещия завод по-скоро като символ, отколкото като действителност. Скептиците специалисти, които смятаха съветския проект за техническо недоразумение, бяха отдавна пометени от поетичния индустриален порив на държавните ръководители. Централно място в този завод трябваше да заеме прокатният цех, от който за първи път щеше да излезе българска черна ламарина. Самият прокатен цех представляваше огромно чудовище както на дължина така и на височина. Строеше се по модерен начин, като върху издигнатите железобетонни колони се полагаха големи, също железобетонни ферми, които образуваха покрива и след това се запълваха с панели. За да не се губи време, докато в единия край на цеха продължаваше строежът, от другия край бе започнал монтажът на машините за получаване и обработване на прокат, заедно с всички съоръжения. Ръководството на строежа натискаше с всички сили за бързото завършване на прокатния цех. И точно в този ден, когато

се монтираха последните ферми върху гигантския покрив, когато бригадата монтажници се готвеше вече да празнува края и ръководството се поздравяваше, стана нещо съвсем неочаквано.

Към три часа следобед ученици от някакво местно училище разглеждаха строежа на цеха и бяха застанали край вътрешния, по-малък кран. Но, изглежда, гледката им омръзна или пък, просто водени от чист инстинкт, те излязоха от цеха и се разпиляха по посока на изхода. Така че към четири часа отдолу бяха останали само строителни работници, главно монтажници. Краят на редовната смяна беше в четири и половина, но по зла ирония на съдбата само най-добросъвестните работници останаха да работят до последната минута. Малко след четири часа повечето от техните другари бяха вече напуснали, за да се мият и преоблекат. И тогава, около четвърт час преди края на работния ден, последната току-що положена ферма на покрива се откачи от носещите колони и се сгромоляса долу, като повлече със себе си следващата ферма, която пък повлече следващата, и така като оръдейни залпове бетон и желязо се сгромолясваха долу, върху главите на останалите работници, забулвайки всичко в прах. . . Значителна част от покрива рухна просто в секунди, оставяйки след себе си зловещо щръкналите голи колони и бетонното гробище между тях. . . Не помня точно каква част от покрива рухна, но като се знае, че всяка ферма беше около шест метра широка, сигурно около десетина ферми бяха паднали. . . Когато грохотът спря, се виждаше една наклонена ферма, която бе увиснала като простреляна птица и всеки момент можеше да падне и повлече и останалата част от гигантския покрив. . .

Но това сякаш беше само началото на ужаса. Никой нямаше никаква представа колко хора бяха останали отдолу, нито можеше да се провери. Настъпиха най-невъобразимите паника и хаос, които човек може да си представи. Грамадната част от строителните работници бяха съселяни, роднини и приятели. И затова всичко живо от целия огромен район на строежа се втурна към развалините на тази част от прокатния цех. Едва ли някаква спасителна акция бе възможна в тази страшна бъркотия, когато всеки крещеше някакво име и тичаше като луд да търси брат си, баща си или сина си . . . Едва на смрачаване изглежда, че някакъв ред започна да се появява. Онези, които се движеха като побъркани сред развалините, вслушвайки се във всеки стон или вик, бяха разкарани и спасителни команди пристъпиха към организирано прочистване и търсене на жертвите. Но какво можеше да се направи без машини? Едва ли някой би дръзнал да вкара в действие кранове и багери, защото увисналата на средата на покрива ферма можеше да полети надолу и при най-малкия шум и да повлече останалите. . . А под тях вече бяха монтирани машини и съоръжения за милиони. . . В час или два всички висши началници се бяха събрали, от София бе пристигнал заместник-министърът, докарани бяха войскови поделения и милиция. Целият строеж бе обграден. И не напразно. Защото, чули за нещастието, жените и децата, майките и бащите, роднините на строителите от околните села се бяха втурнали като луди по посока на строежа, за да търсят своите. Разбира се, нещастието бе силно преувеличено, говореше се за триста души убити и не знам колко ранени. . . Началникът на охраната по-късно ми каза, че към девет и половина вечерта само пред главния вход на завода имало тълпа от около пет хиляди души, предимно жени, които виели истерично и напирали да влязат. Нови милиционерски поделения е трябвало да бъдат докарани, за да удържат народа. Тълпата бе спряла една от министерските коли, така че трябваше милицията да ѝ пробива път. . . Правеха се опити да се спре всяка санитарна линейка и да се провери. . . Стигна се до бой и никой не вярваше никому. Въпреки декларациите на началника на строежа и на други ръководители, че името на всяка жертва ще бъде съобщено, хората не вярваха, те искаха сами да се уверят. . . И в целия този кошмар, всред викове, псувни, плач и женско виене, от време на време избухваха някакви луди, щастливи

викове, когато роднини виждаха да се появява техният човек. . . И в миг към него се отправяше порой от викове и въпроси: „Пешоо, видя ли Сандо? Къде е моят Иван? Пешоо, кажи бе! Къде е Спас? Пешо, жив ли Славчо? . . .“

Впоследствие един от началниците на строежа каза, че най-страшната сцена не била при падналия покрив, а при вратата на строежа. . . Доколкото си спомням, официалните данни бяха седем души убити и около двайсетина ранени. Предполагам, че те отразяваха истината, защото хората се знаеха и беше невъзможно да се укрие.

Късно през нощта и ръководство, и спасителни групи стигнаха до едно категорично и ясно заключение — че за да се проведе резултатна спасителна акция и да се спасят монтираните машини и съоръжения под оцелялата част на покрива, трябваше да се намерят група храбреци, които да се покатерят по здравата част на покрива, да достигнат наклонената ферма и я укрепят със специална подпора. За всички, които имаха някаква представа от строежа на покрива, това беше смъртноопасна задача. По-късно ми казаха, че заместник-министърът бе заповядал да се намерят само доброволци, които при това да подпишат, че се качват горе доброволно, защото никой разумен човек не можеше да поеме отговорността за още жертви. . . И тогава започна онова, за което всъщност разказвам цялата тази трагична история. Докараха военно поделение със силни прожекторни светлини, които осветиха целия покрив, стана по-светло от ден. Но тъкмо под тези светлини височината на покрива сякаш изпъкна още по-внушително и развалините с щръкналите бетонни железа придобиха някакъв призрачен вид. Цехът продължаваше да бъде обграден от тълпи строители, отделни групи разчистваха предпазливо и вече бяха извадили първите жертви. . .

И тогава по високоговорителите, окачени наоколо, прозвуча първият апел. Не знам кой говореше, може би партийният организатор, може би някой друг. . . Апелът беше към комунистите — да излъчат доброволци, които да се качат на покрива. . . Казаха се думи като „партията и родината ви зоват“. Всичко това звучеше някак нелепо помпозно и тържествено и същевременно трагично. . . „Комунисти, партията и родината ви зоват. . . “ Апелът бе повтарян често, като се даваше указание къде да се явят доброволците. . . Но изглежда, че кандидати нямаше и затова следващите апели се обърнаха към комсомолците. . . Отново гласът по високоговорителя спомена за партията и родината. . . И с всяко повтарящо се съобщение този глас ставаше по-несигурен и като че объркан. . . Вместо отговор мнозина от тези, които се въртяха около развалините, тихомълком изчезнаха в тъмнината зад тях. Явно никакви комунисти и никакви комсомолци не се бяха явили и апелът за героизъм не бе стигнал доникъде. . . Разказваха ми след това, че един от началниците на строежа, луд фанатик, беше излязъл извън нерви и се беше втурнал предизвикателно срещу строителите, заповядвайки им да го последват и се качат с него на покрива. . . Той дори се бил покатерил на самия покрив, като оттам, след като видял, че никой не следва примера му, започнал да псува и ругае строителите, като ги наричал с всевъзможни обидни имена, докато накрая, луд от нерви, сам се сгромолясал. . . Но доброволци нямаше. И никакви апели не можеха да ги докарат. Около цялото пространство владееше хладна тишина. Дори да е имало някакви желания, дори някой да е почувствувал подтик да се озове на призивите, картината на надвесената в спрян полет ферма бе достатъчна да охлади всяка гореща кръв. . . Опитите на партийни секретари и разни други отговорници да убедят строители да се качат също не успяха. Всеки се дърпаше, защото пред очите му вадеха трупове. . . А ръководството бързаше. . .

След може би час и повече на пълно партийно и комсомолско унижение доброволци все пак се намериха. Но те не бяха нито комунисти, нито комсомолци. Просто група обикновени яки българи със здрави нерви и със съзнанието, че все пак работата трябваше да се свърши. Начело беше инженер Узунов, мой

колега от политехниката, когото бяха изключили за няколко години (загдето бе отказал да гласува изгонването на свои колеги по време на чистките) и който впоследствие бе върнат, бе се дипломирал и работеше по монтажа. Един от най-принципните и честни хора, които някога съм срещал. След историята с покрива той бе предложен за най-висок държавен орден, но след дълги колебания поради биографията му все пак му дадоха орден „Червено знаме на труда“. И тогава, в тая адска нощ, той просто каза на своите хора, че трябва да опитат. . . Може би смешният елемент в това беше искането да подпишат черно на бяло, че се качват доброволно. . .

Оттук нататък само филмите за пренасянето на нитроглицерин могат да се сравнят по страх и напрежение с движението на групата по покрива, със зловещата тишина, внезапно настъпила над целия обект. Мнозина от тези долу си бяха закрили очите, за да не гледат, други извръщаха глави при всяко проскърцване, докато групата се добра до крайната ферма и след като взе мерки за безопасност, започна работа. . . Беше поставена подпора и останалата част от покрива бе спасена. . .

Анкетната комисия, която се занимава с падането на покрива, излезе с мъгляви заключения. Казаха ми, че техническата причина за падането на първата ферма, която бе повлякла другите, бил вътрешният кран, който просто закачил фермата. Като повод това може би беше така, но като се знае, че този покрив трябваше да носи тежести, че именно на самия него щяха да се монтират повдигателни съоръжения и релси за бъдещата работа на прокатния цех, нещата сочеха към проекта, който, доколкото знам, беше съветски. Така или иначе, въпросът с отговорността в края на краищата се размаза и това ме кара да мисля, че грешката е била принципна.

Но падането на покрива за мен поне надхвърли далече значението на една индустриална злополука. Подобни злополуки стават навсякъде. Онова обаче, което отличаваше сгромолясването на този покрив от другите злополуки, беше извършената от него недвусмислена проверка на нравствените стойности на нашето социалистическо общество. Подобни проверки са нещо като спонтанно народно допитване и те стават при големи бедствия, катастрофи или войни. Превъзнасяният до небесата от нашата жълта пропаганда образ на комуниста с неговите партийни добродетели се оказа образ на страхливец-интересчия, който не би пожертвувал и малкия си пръст за своята партия или родина. Всички ония разпенени по събрания другари, които всеки понеделник произнасят патетични речи, удрят се в гърдите и бълват омраза срещу всеки, който не е съгласен с тях, се оказаха пресметливи кариеристи, безочливи позьори и чисти страхопъзльовци. Излезе, че комунистически добродетели няма, че образът на комуниста като лице на нови и по-съвършени човешки качества се оказа измишльотина и че човекът, който точно десет години преди тази злополука дръзна да вдигне ръка и да протестира срещу подлото изхвърляне от политехниката на български студенти, същият човек щеше отново да дръзне да се качи на покрива, за да спаси своето общество от друг позор. Как исках тогава, на другия ден, да срещна освирепелите „чисткаджии“ от студентските години и да ги попитам още колко истински герои те бяха изхвърлили, колко истински таланти бяха затрили.

Темата за падането на покрива на прокатния цех ме вълнуваше дълго време. Години след това аз събирах и проучвах материали и вси по-силно се убеждавах, че това нещастие бе направило напречен разрез на морала на нашето общество. Разбира се, никога и никъде не се появи дори най-благоразумният репортаж за това събитие. Но хората, участвували в него, го разнасяха като легенда. В събарянето на този покрив аз видях символ на неизбежното срутване на покрива от лъжи, демагогия, заблуди и измами, който режимът у нас е издигнал над страната ни. Написах роман, който носеше заглавието „ВЕЛИКИЯТ ПОКРИВ“. След дълги митарства по издателства и разни началнически комитети ромanът бе оставен за други времена. В периода на най-значителното охлабване у нас сценарната комисия при кинематографията прие с известен ентусиазъм да се направи филм по същия сюжет. Все пак това беше героизъм на чистите народни сили. Беше образувана продукция и за режисьор бе ангажиран Вили Цанков. Двамата тръгнахме да търсим подходящи места за снимки, но когато се завърнахме, научихме, че продукцията бе спряна. Познат началник от известно идеологическо ведомство ме хвана под ръка и ми каза:

„Слушай, брат, не си играй с огъня! Представяш ли си какъв ефект ще имат тези падащи ферми на кино! Това ще бъде филм на разрушението, това ще бъде и алегория, и документ на разрухата, защото не само фермите падат! И да се снима този филм, никога няма да бъде пуснат!“

Мисля, че той беше прав. Падането на покрива на прокатния цех на Държавния металургичен завод „Ленин“ беше и алегория, и документ на разрухата.

ЧЛЕНУВАНЕ В СЪЮЗА НА ПИСАТЕЛИТЕ

През една късна юнска вечер на 1962 година Христо Фотев — младият бургаски поет, и аз седяхме в Клуба на журналистите на улица „Граф Игнатиев“ и чакахме резултата. На стотина крачки от нас, на улица „Ангел Кънчев“ 5, заседаваше тогавашният Управителен съвет на Съюза на българските писатели под ръководството на Георги Караславов. Това беше заседание за избиране на нови кандидат-членове и членове на съюза и за определяне на годишните литературни награди, които бяха втори по значение след Димитровските награди. И двамата с Фотев бяхме в списъка на предложените и чакайки, наистина дълбоко се вълнувахме. В по-късни времена многократно щях да кажа, че членството ми в Съюза на писателите в последна сметка ми е отнело много повече, отколкото ми е дало. Но тогава, през онази вечер, аз изпитвах добре познатите на всички млади автори чувства и живеех с мисълта за признанието на моето писателско поприще. Искам дебело да подчертая, че всички млади автори, които познавам, без никакво изключение се стремяхме с някаква почти истерична настойчивост, с болезнена амбициозност и всички сили да получим официално признание, че сме писатели или поети, драматурзи или сценаристи. А един от най-уродливите парадокси на нашата действителност е, че признанието не беше израз на читателска или народна преценка, а беше червена членска книжка, която се издаваше от партията и съответния ѝ институт — Съюза на българските писатели. Може да звучи смешно и жалко, но цялата българска общественост, читателите, публиката бяха приели това администриране като нещо в реда на нещата. Ако в целия нормален свят членуването в някакъв творчески съюз най-малко означава признаване на талант и професия, то при нашите условия членската книжка е едва ли не единственият критерий, за да ви смятат за писател, художник или композитор. Вън от Съюза на писателите вие не сте никакъв писател. Чрез това институционизиране партията и режимът фактически иззеха естественото право на по-широки или по-тесни кръгове от обществото да откриват, приемат и признават един или друг талант. Определянето на това кой е писател и кой не е, следователно кой има талант и кой няма, се правеше горе-долу така, както в армията се раздават офицерски звания, т. е. по преценка на началството. А тази преценка се извършваше само с оглед на това дали дадено литературно производство служи или може да послужи на текущите нужди на партийната пропаганда.

От гледна точка на истинската литература, на най-големите постижения на световната литература от Омир до ден днешен подобно администриране на ли-

тературното изкуство е абсурдно. Нито Шекспир, нито Толстой и Достоевски, нито Христо Ботев са били някога членове на какви да е писателски съюзи, най-малко на казионни. Нито едно уважавано писателско име днес на Запад не би приело унижението да членува в подобен род ортодоксална организация, нито би облякло нейната отвратително сива униформа.

Не зная и не мога убедително да обясня как ние, вероятно здравомислещи млади автори, бяхме овладени от тази партийна абсурдност, бяхме повярвали, че членуването в Съюза на писателите ще ни направи писатели. Аз смятам, че тази нелепа важност на сградата на улица „Ангел Кънчев" 5 произтичаше от два съществени елемента: суетния глад да се издигнем в едно общество на неравенство и безправие, да бъдем признати за нещо в свят, където режимът смята всекиго за нищо, и второ, добре пресметнати практически съображения, плод на общата корупция. Не един и двама млади автори стигаха до лудост, когато кандидатурите им за Съюза на писателите пропадаха. Имаше хора, като Васил Попов например, които всяка година бяха в списъка на кандидатите и пропадаха не знам колко пъти, като това се превръщаше в най-черна лична трагедия. Много млади автори просто живееха с една-единствена идея, една-единствена заветна цел — да станат членове, което по онова време беше извънредно трудно. Както ще видим по-нататък, действителността в голяма степен обясняваше и дори донякъде оправдаваше този почти патологичен стремеж човек да се добере до червената членска книжка.

В същата онази юнска вечер, чакайки резултата, и двамата с Фотев се уловихме един друг в нелепо положение и се опитахме да се подиграем на себе си. Когато запитах Христо Фотев смята ли, че приемането му за член на съюза ще промени нещо съществено в неговия живот, той ми отговори с познатата си поетична искреност:

„Ами милицията няма да може да ме задържа след пиянски скандали и ще мога да вземам заеми от съюзната каса."

И досега ми става неудобно, като си спомня колко развълнуван и горд бях, когато малко преди полунощ Лозан Стрелков, заместник главен редактор на „Литературен фронт" по това време, влезе в клуба и пръв ми съобщи, че като изключително признание съм избран направо за редовен член на съюза, което беше безпрецедентно в онця години. Романът ми „МЪЖЕ" взимаше награда за най-добър роман за годината. Щях да се побъркам от радост. Това беше не само признание, но признание с венец. Бях избран по възможно най-триумфалния начин. Винаги и преди, и след това съм се отнасял с ненавист към титли, лауреатства и награди, защото съм убеден, че те са част от корупцията на нашето изкуство, но през онази паметна вечер аз бях жертва на общата атмосфера. Фотев, когото бяха избрали за кандидат-член, беше на седмото небе. Двамата скитахме цяла нощ из улиците на София и ни се струваше, че светът беше наш. Малко по-късно ние щяхме да се надсмиваме на един млад автор, който, след като го бяха избрали за кандидат-член, се бе провикнал в клуба към друг млад автор:

„Ей, Васко, и ние станахме писатели, ей!"

И така си беше. Червената книжка с подписа на самия Караславов беше документ, че ние сме писатели, че сме приети в този недостъпен и странен литературен Олимп, който хората си представят, че е писателският свят. Може би цялата ни суетна радост и гордост да са напълно оправдаеми с жаждата на всеки млад човек да получи мечтаното обществено признание, но аз твърде скоро разбрах, че това няма нищо общо със самата литература и нещо много повече — ЧЕ СЪЮЗЪТ НА ПИСАТЕЛИТЕ СЪЩЕСТВУВА, ЗА ДА ПРЕЧИ НА СЪЗДАВАНЕТО НА ИСТИНСКА ЛИТЕРАТУРА.

Но нека се върна малко назад. Колко много хора на другия ден ни честитяха, защото и те бяха приели, че гласуването на 27-те членове на Управителния съвет ни бе направило писатели.

Както вече казах, приемането в Съюза на писателите ставаше изключително трудно в онця години. Впоследствие до голяма степен то бе демократизирано. Партията смяташе и смята литературата за най-важно пропагандно средство, съответно Съюза на писателите за най-важен и водещ творчески съюз. В състава му влизаха десетина членове на ЦК на партията и дори член на Политбюро. По своята важност и влияние в идеологическия живот на страната съюзът свиреше първа цигулка. Както ще видим по-нататък, за разлика от писателските съюзи в Унгария, Чехословакия и Полша Съюзът на българските писатели беше най-галеното дете на режима и същевременно най-реакционна, тесногръда и догматична организация. Съюзът на писателите беше на пряк отчет пред Политбюро, пренебрегвайки по този начин разните отдели на ЦК и Комитета за изкуство и култура. Отношението на нашия съюз към останалите творчески съюзи беше това на арогантна примадона. Имаше времена, когато в ръцете на Съюза на писателите и неговото ръководство бе съсредоточена голяма власт и почти всички значими издания у нас се контролираха от писателите. Още по-утежнена и отговорна става ролята на съюза, когато в сметката се прибавят и личните връзки и влияния на отделни видни негови членове, чиято дума тежеше много пред първите секретари на партията. Тежкият авторитет на Караславов в Политбюро бе по-важен фактор в нашия културен живот, отколкото всички постановления, взети заедно. Личното, близко приятелство на Георги Джагаров с Тодор Живков беше камертонът, който даваше тон на официалния културен живот, да не говорим за смазващия авторитет на Тодор Павлов, друг член на съюза...

В този му вид, на високо привилегирована ламя, Съюзът на писателите бе създаден веднага след 9-и септември 1944 г. на базата на стария писателски съюз. Копирайки буквално съветския опит, партията изгради силно звено за своята пропагандна работа, като прибра в него хора с изявени литературни амбиции, които бяха доказали в някаква степен своята преданост към режима. Задачите на този съюз бяха две: първо, да произвежда вида литература, нужен на партията. И второ, което е много по-важно, да предотврати с всички средства възникването на каква да е литературна дейност извън идеологическите рамки. Тъй като всички средства за публикуване бяха в ръцете на режима, не беше трудно за Съюза на писателите да се обособи като единствена организация, която да дава професионални възможности на един писател да бъде печатан. Така че всеки автор в страната виждаше членуването в съюза като необходима парола за отваряне вратите на издателства и редакции. При това с течение на времето партийната пропаганда успя да превърне писателството от чисто индивидуално призвание в обществено звание, което имаше своя статут. Само една шепа писатели от българската класика са дръзвали да се наричат писатели. България имаше един НАРОДЕН ПИСАТЕЛ — Иван Вазов. Сега у нас има две дузини народни писатели, чиито писания са гавра с нашата литература, и над 300 граждани, които се явяват по разни трибуни, изпъчват гърди, надуват бузи и гордо слушат този, който ги представя: „Пред нас е писателят Дрънчо Тръпков!" И човек немее от това нетрапено сравнение между Вазов и... Папазов. Както ще видим по-нататък, тези граждани, които членуват в съюза, в огромното си мнозинство не само не са никакви писатели, но и нямат нормалното чувство за хумор, което би им спестило доста неудобства. Дори доста интелигентни хора от тях взимат себе си и своето писателство на сериозно и се смятат за ни повече, ни по-малко преки колеги на Лев Николаевич Толстой или Йохан Волфганг Гьоте. Господи, на какви наивни циркови представления съм присъствувал, в които авторът на

„Бръмнал бръмбар срещу лъв,
ти почакай, аз съм пръв..."

е заемал позата на Пушкин, или поне е предявявал претенции за равно безсмъртие. Както разбирате, побъркването тука е в две посоки: от една страна, самите пишещи граждани са повярвали, че са писатели, а от друга страна, офи-

циалното общество ги е обявило и настоява, че те са писатели. Съвсем малко са онези, които виждат, че това литературно производство е много далече от истинската литература. Парадоксално или не, партията успя да отъждестви Съюза на писателите с българската литература и това е една от трагичните гаври на нашето време. Един институт, който по форма и съдържание няма нищо общо с творчество и творчески процес, който по всички основни показатели е отрицание на изкуството, наречено литература, който преследва, потиска и задушава всяка естествена проява на литературен талант — този институт стана синоним на доказани творчески възможности, синоним на литературния живот на цял народ. Мисля, че на комунистическата партия трябва да се признае един изумителен талант — способността ѝ да организира и налага свои заместители, псевдоинститути, псевдодейности и псевдотворци, които заемат местата на истинските. Ние имаме безброй случаи, когато партийната машина произвеждаше не само един и двама псевдоелементи, но и цяла верига, която да ги утвърди. Партията обявява псевдоавтора Мончов за писател. След това партията организира псевдокритика Пончов да пише хвалебствени статии за Мончов, след което назначава псевдорежисьора Тончов да екранизира псевдоромана на псевдописателя и се подготвя цяла група от клакьори по вестници, радио и списания за утвърждаване гения на другаря Мончов. Веднъж произведен в чин гений, този другар сам започва да раздава производства, разбира се, на други псевдоавтори. От нормална гледна точка цялата тази трагикомедия, режисирана от партията, напомня на психиатричен дом, където лудите се самообявяват за Наполеон или Александър Македонски, като размахват ръце и командуват невидими армии. За никое друго общество не е по-валидна приказката на Андерсен „Новите дрехи на краля“ и човек може да се надява, че един ден ще се чуе детският глас: „Кралят е гол!“

Един мой приятел, писател на евтини романчета, ми изповяда:

„Знам, че не съм никакъв писател. Но умирам от кеф, когато минавам по „Славейков“, да чувам хората да казват: „Това е писателят У. Онзи бе, дето написа романа за тоя, дето ходел под дъжда...“

Ангел Тодоров имà чувството за хумор да разкаже по радиото следния случай: Той отишъл на баня и влязъл в басейна. До него седял някакъв друг гол човек и двамата се заприказвали. „Какво работите?“ — попитал непознатият. „Аз съм писател“ — отвърнал бай Ангел. „Ооо! — възкликнал събеседникът му и се вгледал в него. — Ами как ви е името?“ „Ангел Тодоров!“ — казал със самочувствие бай Ангел. Лицето на непознатия гол гражданин изразило пълно недоумение.

„Ангел Тодоров? — повторил той въпросително. — Аз знам писателите Иван Вазов, Йордан Йовков, Елин Пелин, Димитър Талев... ама Ангел Тодоров... Няма такъв писател! Няма!“

Мисля, че същите думи — „Няма такъв писател!“ — могат да се отнесат към преобладаващата част от Съюза на писателите. Но още по-правилно би било да се каже „Няма такъв съюз!“, защото наистина не може да съществува казионна организация на талантливи хора, които творят литература.

Алà за съжаление поради нуждите на режима бай Ангел беше писател, имаше Съюз на българските писатели и аз... бях негов редовен член.

НИЕ ТЕ НАПРАВИХМЕ ПИСАТЕЛ

От гледна точка на признание и литературна кариера аз имах голям шанс. След дълги години на пълна литературна суша в белетристи-

ката за съвременността моят роман „МЪЖЕ“ беше едно от първите произведения, които се появиха в омекотения климат на Хрушчовия режим. Може би за първи път в съвременен роман се казваха твърде неприятни и жестоки истини, като вината не се прехвърляше върху периода на „култа към личността“, както партийната мода изискваше, а се търсеше в постъпките и характерите на хората. Въпреки твърде острото разголване на вродени вече недъзи на нашия живот, по същество (и без да искам) идейната постановка на моя роман достави най-желана защита за партията. Недостатъците на системата, на режима, на партията, според романа бяха приписани на отделни хора или произтичаха от индивидуални човешки недостатъци. А точно това беше линията, която партията най-ревностно защитаваше — грешат отделните хора, но никога партията, никога системата. Имаше времена, когато в стремежа си да се уловим за някаква спасителна надежда мнозина от нас прокламираха с наивен оптимизъм, че ако се отстранят известни човешки отделни недостатъци, цялата чернилка на нашия живот ще изчезне. Понякога ние умишлено затваряхме очи, за да не видим грозното животинско лице на системата, човешкото унижение и позор, които тя произвеждаше безспир. За всеки непредубеден свидетел на нашето време вината за всичко черно, отвратително и осъдително в днешна България е поне поравно разпределена между недъзите на системата и недъзите на отделния човек. Най-лошото и отчайващо в комунистическия свят днес е, че системата се крепи върху отделните човешки недостатъци и затова ги поощрява, развива и усъвършенствува. И най-фанатичният партиен член би признал, че никога преди в България не е имало повече лъжи, подлости, безчестие, прелюбодеяния, доноси, предателства и особено кражби... Но това е друга, голяма тема.

Партийните критици видяха в романа това, което им трябваше. И оттук нататък пред мен се откри широка зелена улица. Когато партийната машина заработи за някого, всичко върви по мед и масло. След излизането на романа заваляха като дъжд най-хвалебствени рецензии. Освен публикуването в списание „Септември“ последваха още две издания и маса преводи на чужди езици, плюс радиодраматизиране, театрално приспособяване и екранизиране на „МЪЖЕ“. Аз бях богато и пребогато възнаграден за този роман.

Когато, на другия ден след избора ми за редовен член на Съюза на писателите, Павел Матев, тогавашен секретар на съюза, пристигна рано сутринта у дома, за да ме поздрави, аз живеех в един тавански... гардероб, точно срещу зала „Универсиада“. Жилищното положение в София беше отчайващо. Но вече като член на съюза, т. е. като признат от партията писател, аз виждах щастлива промяна. Малко по-късно ми беше даден нов апартамент в блок, разпределен между привилегировани другари. Членуването в съюза не беше само морално удовлетворение на суетни амбиции, но и официално приобщаване към една от привилегированите категории. Според неписаните, но твърдо установени правила на нашата действителност аз преминах от света на обикновените, безправни български граждани в света на ония, които, по един драгалевски израз, „направиха държава за себе си“. Наистина, както Христо Фотев бе казал, червената членска книжка имаше голяма тежест пред милиционерските власти. Но това може би беше най-малкото ѝ значение. Ако като обикновен гражданин аз трябваше да чакам петилетки, за да получа жилище, като писател това не беше никак трудно. Немалко от моите колеги разиграваха примадонски номера, сменяйки едно жилище с друго, използувайки услужливостта на съответните власти. Ако като обикновен гражданин аз трябваше да се боря със зъби и нокти, за да получа някакво що-годе прилично място за работа, като писател пред мен стоеше изборът между дузина добри редакторски места с официален четиричасов работен ден. Много пъти по-късно, като редактор в издателство „Народна младеж“, си спомнях със странно чувство, че когато бях инженер, работният ден никога не беше по-малко от 12 часа, докато в издателството фактически се работеше няколко часа сед-

мично. Докато обикновените граждани, които искаха да си купят лека кола, трябваше да чакат около две години с внесени предварително пари (чиято лихва се ограбваше от държавата), аз и мнозина от моите колеги писатели получавахме колите си само след няколко дни. Ония от нас, които имаха преводи в чужбина, ползуваха редица валутни улеснения. Докато обикновените граждани можеха само да мечтаят за пътуване в чужбина и да прекарат цял живот в борба за паспорт, който никога няма да дойде, ние, по-активните писатели, получавахме паспортите си за ден или два. Някои от моите старши събратя ползуваха по техни си пътища услугите и на магазините за специално снабдяване на държавната върхушка. Клубът на журналистите и впоследствие Клубът на писателите имаха привилегирован статут при снабдяването и затова там храната беше далеч по-добра от храната в първокласните ресторанти. Всеки писател имаше право на до шест месеца годишна творческа отпуска, която обикновено той прекарваше в някоя от съюзните почивни станции или творчески домове, плащайки символични цени. Повечето от членовете на съюза можеха да получават продължителни творчески помощи от съюза, които често пъти бяха безвъзмездни и свързани с обещанието да се напише нещо. Плюс това се отпускаха творчески заеми срещу гаранции за запланувана книга, пиеса или филм. За разлика от другите творчески съюзи и писателските съюзи в Полша, Унгария и Чехословакия Съюзът на българските писатели беше изключително богат. Въз основа на държавно решение съюзната каса получаваше процент от всяка публикувана в страната книга, без значение дали авторът е член на съюза или не, дали е българин или чужденец. Това предоставяше на писателите всяка година огромни субсидии. Полските писатели бяха в окаяно материално положение, унгарските писатели едва свързваха двата края, докато фондът на българските писатели разполагаше със средства, които малко организации по света могат да си позволят. Аз съм убеден, че този подкуп беше една от големите и резултатни хитрини на режима в България, който в своя практически подход прояви повече далновидност и гъвкавост, отколкото режимите в другите източноевропейски страни. И тук до голяма степен е обяснението за сравнително хармоничните отношения между писатели и режим. Ако един полски писател бъде изгонен от съюза, той не губи нищо, защото така и така положението му е тежко. Но ако един съветски или български писател бъде изгонен, промяната или загубата ще бъде много болезнена. Мнозина писатели от всички страни биха могли само да сънуват грамадните творчески командировки (при които обикновено нищо не се сътворяваше), разкошния дом във Варна, бившия царски дворец „Ситняково", сега съюзен дом, дома в Хисаря или този в Созопол, клуб-ресторанта в София, многобройните безплатни удобства, предоставени от разни съвети и комитети, парите, щедро отпускани от разни ведомства и организации, като комсомола, профсъюзите, Министерството на отбраната, Комитета за държавна сигурност и Министерството на вътрешните работи, Министерството на горите и много други.

Официално съюзната членска книжка имаше стойността на документ за завършено висше образование по филология, така че всеки член на Съюза на писателите би могъл да заеме професорско място в университета. Но главната изгода от членуването беше в изкуственото сродяване със силни и властни литературни събратя, в ползуването на техните връзки и влияние. С една дума, влизането в Съюза на писателите означаваше за младия автор, че той е приет в играта. Оттук нататък беше лесно, стига той да следва правилата. Не без суетно задоволство аз щях да установя, че като инженер моето обществено значение беше равно на нула, а като писател аз бях някакъв център на обществено внимание. Не говоря за нормалната популярност, която всеки писател по света има всред своите читатели, нито за сензационната популярност на модните имена. Говоря за целенасочено внимание от страна на тези, които управляваха страната. Като инженер аз можех да виждам министъра на леката промишленост от твърде по-

четно разстояние. Като писател аз можех да вечерям с министър-председателя или разни висши партийни и държавни ръководители. Попадането в номенклатурния списък, макар и на опашката на йерархичната стълба, водеше до полезно присъствие на всевъзможни официални събирания. Всичко, изброено дотук, не можеше да не окаже влияние върху мисленето и творчеството на всеки, изпитал подобна превратност в живота си. Лакомствата на българската писателска маса бяха прекалено много и прекалено съблазнителни, за да изкушат огромната част от моите пишещи събратя. Тъкмо с тях човек може да си обясни бесните аспирации на всякакъв вид пишещи граждани да се доберат до съюза, защото за тях литературата не беше упорит, тежък, жесток труд, безсънни нощи, отказ от удоволствия и радости, горчиви съмнения и мъки, родени от съзнанието за несъответствие между желание и възможности, а просто удобно място за живеене.

„Защо ти трябва да пишеш, какво ти липсва!" — беше казал мой познат писател, комуто се оплаках, че писането не ми върви.

И ето тук стигам до неизбежното, твърде студено и неприятно заключение — че цялото това богатство се предоставяше на писателите с една-единствена цел — ДА НЕ ПИШАТ. Целта на сладкия живот беше именно ДА НЕ ПИШАТ. Това се отнасяше за тези, които можеха да пишат, за талантливите, които трябваше да се откажат от таланта си, да го погребат, да го заровят дълбоко и да не си спомнят за него. Защото талант, както много пъти съм казвал, значи независимост, значи неизбежен конфликт с тоталитарните сили на обществената организация, значи конфликт с установените от обществото норми, значи посочване на нов път за мнозина други...

И все пак лакомствата не бяха за всекиго в съюза. От около тристата членове само към 80 писатели бяха активно в играта и фактически биеха тъпана и обираха парсата. От тях не повече от 20 души бяха хора с някакъв литературен авторитет. Между тези избраници законът за зависимостта на човек от човека у нас се изразяваше с пълна сила. Евангелието на приятелството беше принципът „Ти на мене, аз на тебе". Всеки от писателите от номенклатурата знаеше, че зад всеки друг като него стои някаква сила, чиято величина беше загадъчно и плашещо променлива. Колко дълги часове ние прекарвахме, за да гадаем кой зад кого стои и какво е относителното значение на разните членове на съюза. Между таланта на един писател и неговото официално положение най-често съществуваше огромна разлика, въпреки тенденцията на режима да привлича талантливи и популярни имена. Бездарният поет Владо Голев свиреше и свири първа цигулка в Съюза на писателите. Талантливият поет Иван Пейчев никога нямаше думата. Най-добрият поет, който България има днес, Константин Павлов, въобще не беше приет за член на съюза. Цяла тълпа от твърде посредствени, набедени писатели и поети, както това ще видим по-нататък, фактически владееше съюза и в най-голяма степен определяше неговата официална физиономия. Говоря за назначените писатели, за ония, които по никакъв литературен критерий нямат място в литературата. Те бяха най-фанатичните, най-ревностните проводници на партийната линия и бяха свързани помежду си в непобедим съюз. Опитайте се да направите съюз от талантливи хора — никога не ще успеете. Защото всеки от талантливите тегли на своя страна, всеки изразява различно мнение, независимост и в известно отношение нетърпимост спрямо другите. Но с бездарниците спойката е великолепна. Те имат една-единствена цел — да бъдат на власт. Повечето от тях съзнават, че не заслужават мястото, на което са, че то им се е паднало, така да се каже, на партийната лотария, и затова се борят с всички сили да го задържат. Нека ми бъде спестено усилието да правя сега поменик от имена на такива псевдописатели, назначени от партията да се занимават с литература. От друга страна, даже не желая да си спомням за целия този евтин маскарад. И точно тези са гражданите, за които приляга съвсем точно баналната партийна фраза „Ние те направихме писател". Много пъти на много писатели по един или друг повод е

било казвано с твърде заплашителен тон: „Ние те направихме писател“. Колкото и абсурдно да звучи, за всички тия другари това е самата истина. И вероятно единствената истина, с която те трябваше стриктно да се съобразяват. При всеки по-напрегнат момент, при всяко двоумение между съвест и дела, при всяко важно гласуване, при всяка замислена партийна акция незабавно се появяваше заплашителната червена светлина с думите „Ние те направихме писател“. Аз дълбоко се съмнявам дали всички тия „направени писатели“, като Владо Голев, Лиляна Александрова, Николай Стайков... та чак до Матей Шопкин и маса други, биха получили литературна известност в кое да е нормално общество. От друга страна, всеки знае, че не режимът е направил Йордан Радичков писател, не режимът е направил Константин Павлов или Стефан Цанев поети. Те са. И те щяха да бъдат при всички режими и всички условия. Тук може би възниква въпросът за драматичното състояние на хора като Любомир Левчев, където, аз мисля, се води болезнена борба между „направения писател“ и „самородния, независим поет“.

Трябва да кажа, че младите автори от моето поколение, които влязоха в съюза, почти без изключение имаха двойствено отношение към неговото съдържание. От една страна, ние приемахме удобствата и парите, които членството ни даваше, от друга страна се отнасяхме с нескрито презрение към тия, които ръководеха този съюз. Ние никога не можахме да свикнем с тяхното литературно присъствие и отношенията между нас си останаха твърде сложни.

Когато прекрачих съюзната врата, аз разбрах, че вътре се водеше най-ожесточена борба между две почти равностойно силни групировки, че тежки литературни оръдия бълваха едни срещу други омраза, че се водеше бой за всяко важно място в партийната и държавната йерархия и че уважавани и неуважавани имена се цапаха едно друго под благосклонната усмивка на партията.

РАЗДЕЛЯЙ И ВЛАДЕЙ

Още преди членуването ми в Съюза на писателите бях чул, че вътре се водела оспорвана борба. Но в моята неосведоменост си мислех, че борбата вероятно беше израз на нормалния антагонизъм, който съществува между съперници. В края на краищата хората, посветили се на едно и също поприще, рядко хранят симпатии един към друг. Огорчението от собствените несполуки и завистта спрямо успехите на другите са твърде популярни чувства. Не можех да допусна, че в Съюза на българските писатели се водеше истинска война, в която творческите успехи и неуспехи бяха най-незначителният фактор.

Влизайки на първото събрание на секцията на белетристите след избирането ми, чух, че някой подхвърли зад гърба ми:

„Пресни подкрепления за армията на Юрталаните!“

Юрталана, може би най-добрият образ, който Караславов бе създал в цялото си литературно творчество, беше синоним на земно коравосърдечие, жестокост и властна сила. Имаше нещо много внушително и страховито в този тракийски селяк, който сякаш въплътяваше най-черните народни сили. Противниците на Караславов подхвърляха, че Юрталана бил, ни повече, ни по-малко, автопортрет, с който Караславов увековечил себе си. През онази година, 1962-ра, той беше председател на съюза и както щях да разбера по-късно, главнокомандващият на едната от армиите. Постепенно и с удивление аз открих, че наистина се води безпощадна война в писателската държава и че в нея наистина участвуват добре организирани армии. Първият въпрос, който се поставяше на всеки нов като мене, беше — с кого си? Фактът, че моята кандидатура в съюза

беше предложена от Славчо Васев и Лозан Стрелков и бе подкрепена от цялата Караславова група, която имаше абсолютно мнозинство в ръководството, беше причината онези от другия лагер да ме смятат за доказан враг. Но тъй като аз не бях кандидат за никакъв пост, не бях член на партията и нямах никакви други интереси освен да пиша, скоро бях забравен и от едните, и от другите.

Но какво беше разположението на силите? От едната страна на бойното поле беше силната армия на Караславов, в която най-видни командири бяха Славчо Васев (главен редактор на „Литературен фронт“), Лозан Стрелков (зам.-главен редактор), Андрей Гуляшки (главен редактор на „Пламък“), Георги Димитров—Гошкин (секретар на съюза), Павел Матев (секретар на съюза), Боян Балабанов (директор на фонда), Димитър Методиев (партиен секретар), Камен Зидаров, Веселин Йосифов, Лиляна Стефанова и други. Ключовите позиции в почти всички сектори на литературния фронт — издателства, вестници, радио, театър, с изключение само на киното — се владееха от Караславовата армия. Особено притежаването на фонда на Съюза на писателите поставяше Караславовци в твърде силна позиция. Те имаха твърдата подкрепа на Тодор Павлов, на всички по-консервативни, по-догматични и в повечето случаи ексталински кръгове. Особено дълбоко бе влиянието на тази група сред висшите военни, ръководството на Държавна сигурност, ЦК на комсомола, профсъюзите и окръжните партийни комитети. На годишните събрания на Съюза на писателите Караславов разполагаше с удобно мнозинство и абсолютно нищо съществено на литературния фронт не можеше да стане без негово съгласие. Неговата армия имаше сравнително монолитен характер, чувство за единство пред врага и здрава вътрешна дисциплина.

Срещу нея отначало стоеше армия от съвсем друг характер. Тя не се отъждествяваше с едно име, нито имаше своя щаб и командири, а по-скоро представляваше нещо като доброволен фронт за борба с Караславовци. Нейният състав беше най-пъстър, като човек можеше да види редом застанали най-невъзможни комбинации, които имаха само една-единствена обща идея — да свалят Караславов. Там бяха Емил Манов, Пенчо Данчев, Веселин Андреев, Леда Милева, Невяна Стефанова, за известно време Христо Ганев и Валери Петров, а малко по-късно Богомил Райнов и Георги Джагаров. По-късно тази група щеше да послужи за основа на силната и победоносна Джагарова армия.

Основният конфликт между двете армии по принцип беше този между правителство и опозиция. Правителството на Караславов се стремеше да остане на власт колкото се може по-дълго, докато опозицията напираше да се добере до властта. Но в началото на шестдесетте години този основен конфликт у нас имаше особени, идеологически аспекти. Не зная въз основа на какви критерии Караславовата армия се смяташе за защитник на старото и догматичното, докато нейните противници маршируваха в името на новото и свободното. Начело и на едната, и на другата армия стояха видни партийни членове с почти еднакъв политически актив в миналото. С две или три изключения армиите бяха комплектувани от посредствени писатели. Големите имена там бяха чисто политически, но не и литературни. Нито Димитър Талев, нито Димитър Димов, нито Светослав Минков, нито Стоян Загорчинов, нито Елисавета Багряна, нито Никола Фурнаджиев и други значителни имена вземаха участие в писателската война. Христо Радевски, който беше главен редактор на списание „Септември“, се бе изолирал от приятелите си от някогашната Червенкова гвардия.

Без големи творчески имена естествено нито една от армиите не изповядваше определени свои идейни или художествени концепции. Нито една от тях не проповядваше някакво различно учение, нито пък предлагаше някаква нова програма. Опозицията искаше демократизиране на литературните институции, което, аз вярвам, отначало е било искрено, поне що се отнася до Христо Ганев. Но впоследствие нещата щяха да се променят и човек неизбежно щеше да стигне

до заключението, че борбата е била единствено за кокала.

Войната се изразяваше в непосредствени разпри, обвинения, уволнения, оставки, клюки, инсинуации, назначения, награди и т. н. Сблъсканията бяха стигнали до такъв болезнен етап, че на два или три пъти командирите на армиите бяха викани от Тодор Живков, за да ги помирява, поемаха се обещания, даваха се клетви и точно като в ливанската гражданска война сраженията пламваха на другия ден. Веселин Андреев ненавиждаше смъртно Караславов, Гошкин презираше от дъното на душата си Пенчо Данчев, Лиляна Стефанова мразеше Невяна Стефанова, Боян Балабанов мразеше всички.

Но сраженията не се водеха само на върха. И двете групи се стараеха да увлекат колкото могат повече писатели на своя страна, било съблазнявайки ги с обещания, било принуждавайки ги със заплахи. Но общо взето, писателското стадо се водеше от своя собствен инстинкт за самосъхранение. Безгласните членове на съюза се държаха благоразумно и гласуваха за всеки, който партията им посочеше. А партията по онова време беше Караславов. По-късно, когато партията щеше да стане Джагаров, те щяха със същото мълчаливо съгласие да гласуват и за него. Важното беше да могат да имат изгодите на членове, да получават пари от фонда, да летуват в съюзните домове и да се задържат на синекурните постове, които имаха. Особено тактични в това отношение бяха моите млади колеги. Те хитро избягваха да вземат отношение не само към войната между двете армии, но и по много други въпроси.

Същевременно съществуваха писатели, които бяха нещо като буфери и които щяха да играят известна роля в преходния период. Хора като Камен Калчев, Димитър Димов, Пантелей Зарев и донякъде Младен Исаев щяха да играят ролята на помирители. Докато имаше писатели, които нито една от армиите не искаше да приеме в своите редици, защото можеха да им причинят пакости. Всеки се стараеше да се разграничи от Стоян Даскалов и Орлин Василев и внимателно да ползува услугите на Божидар Божилов, който се забавляваше да прескача от единия в другия лагер.

Но тъкмо в разгара на писателската война започна да се очертава и една особена група или по-скоро единици отделни писатели, които открито или мълчаливо изразяваха своето презрение към боричкащите се за власт фракции и които се опитваха да напомнят на организацията на Съюза на писателите, че главното за един писател е да пише, а не да управлява. В тези години хора като Радой Ралин, Добри Жотев, Гочо Гочев, Давид Овадия и най-вече Христо Ганев щяха да дадат тон за все по-категорично разграничаване от всякакви групировки и партийни тактики, за излизане от мътните води на огласяното с жабешка врява блато, за изтръгване от измамата на колективната отговорност и поставяне остро и прямо въпроса за личната отговорност на писателя. Но предстоеше още дълъг път до времето, когато писателите в България щяха естествено да се разделят на писатели и литературни чиновници на режима.

До 1962—1963 година властта на Караславовата група изглеждаше неуязвима. Самият Георги Караславов приличаше на стар, опитен генерал, който знаеше много добре какво прави. Макар и болен, той редовно слизаше от вилата си в Драгалевци в града, за да ръководи съюзните работи. Поради болестта си влачеше крак и се движеше тежко, което придаваше още по-голяма внушителност на твърде силното му, изразително лице, сякаш всичко беше показ на превъзхождаща воля и земна, селска упоритост. Той говореше бавно, с плътен глас, винаги обагрен с добре пресметната ирония. Думите му на вид бяха прости и ясни, но същевременно стреляха в много посоки. Веднъж той беше срещнал Милчо Радев, който след романа „По тротоара“ дълго време не написа нищо. Георги Караславов изсумтял и му казал:

„Много тънка книжка си написал, другарю Радев... Ако продължаваш да лежиш на нея, ще настинеш!“

Понякога на събрания гласът му внезапно се извисяваше в артистични интонации, но никой никога не би могъл да каже колко искрено беше това, което казваше. Друг път той говореше като уморен баща, комуто са омръзнали лудориите на младите. Безспорно той обичаше властта си и се наслаждаваше на нея. Към близки и приятели беше отзивчив и сдържано щедър. Враговете си мразеше със спокойна и властна омраза. Твърде малко хора съм срещал, които излъчват такова неуязвимо чувство за сигурност, сякаш са убедени, че ще живеят до края на света. Никога не съм бил близък с него, но от хората, които срещах, той привличаше вниманието ми като личност едновременно особена и типична. Противниците му го наричаха с куп епитети, но струва ми се, че всички с едно или две изключения бяха респектирани. Наблюдавайки го, на няколко пъти съм си задавал въпроса: Вярва ли той на целия маскарад около него? Или просто знае, че друг път няма, и се е постарал да заеме възможно най-доброто място. Като голямото мнозинство от писателите и той гледаше на действителността през обратната страна на бинокъла. Един от най-натрапващите се факти, които установявах в онези първи дни на моето официално писателство, беше трагикомичното непознаване на истинския живот у нас от българските писатели. Та и как можеха да го познават, когато не го и виждаха, нито пък желаеха да го видят.

Напразни бяха усилията да се свали Караславов. Той майсторски отбиваше всички удари и сякаш с времето укрепваше позициите си. И мисля, че тъкмо в това засилване на неговото влияние, в пълното овладяване на литературния фронт у нас беше и зачатъкът на края на неговата диктатура. Партията и първият ѝ секретар никога не са търпели такава силна и властна конкуренция. Никога и никому у нас не е позволявано да се обособи като център на лагер, който в даден момент може да въздействува решително върху цялата партия. Както и друг път съм отбелязвал, една от най-характерните черти на режима е да не позволява оформянето на личности, а да ги подкастря, компрометира и държи в постоянна зависимост. Затова съществуването на Караславовата група незабавно повеляваше на Тодор Живков да организира или сам да създаде друга равностойна група, която да може да се противопостави резултатно на първата.

Предполагам, че поводът за свалянето на Караславов от власт произтича от принципното неодобрение, което групата изразяваше спрямо Тодор Живков. Неведнъж аз долавях в различни представители на тази група ясно изразено презрение към Живков, когото те в своята тогавашна слепота смятаха за временно явление. Струва ми се, че те допуснаха фатална грешка със своето пренебрежение към първия човек на страната и особено с очакването той да си отиде заедно с Хрушчов. Мнозина от тях с ликуване биха приветствували на негово място Митко Григоров.

Борбата навлезе в нов етап. Партията започна да поощрява все повече опозицията против Караславов. Но тъй като между нея имаше опасни хора, тя трябваше да се прочисти и реорганизира. И това беше функцията на Георги Джагаров, който до появяването си на сцената беше шумен посетител на „Бамбука“ и бар „Астория“, където пред тайфа почитатели и приятели държеше патриотични речи и агитираше за анексирането на цяла Македония.

Сам Живков ми е разказвал, че артистът Стефан Гецов завел за първи път Джагаров при него и че двамата млади гости изгълтали някакво голямо количество алкохол. Говорейки за тях, Живков изразяваше някаква бащинска привързаност и към двамата като към немирни, но любими фаворити. Той явно се забавляваше с тях. Но аз си мисля, че в избирането на Джагаров за командир, който да поведе една нова армия, нямаше нищо случайно. Чисто литературната стойност на Джагаровото ръководство беше нулева, каквато беше и литературната стойност на Караславовото ръководство. Но политически Джагаров идваше с нещо ново — възкресяването на една някога забранена, после забравена идея — че сме българи. Възраждането на патриотизма и национализма и вкарването им

като нова прясна кръв в склерозираните вени на идеологията съвсем не беше случайно. Така че аз съм склонен да смятам, че изборът е бил по-скоро на съветския посланик.

С издигането на Джагаров от традиционната антикараславовска група отпаднаха Веселин Андреев, Емил Манов и други, които виждаха в лицето на новия генерал едно по-долнокачествено издание на стария генерал. Но към Джагаров се вляха пресни сили начело с върналия се от Париж Богомил Райнов.

Оттук нататък абсолютното господство на Караславов щеше с партийна благословия да свърши. И пак с партийна благословия на негово място щеше да застане новият абсолютен господар на писателите — Джагаров. Но в целия този дълъг, многогодишен процес човек не можеше да не се удивлява на майсторската режисура на Живков, който почти непрестанно създаваше нови и нови поводи за писателите да се мразят, да се борят едни срещу други, да доносничат едни за други, да се следят, да се контролират, да търсят под вола теле в произведенията на своите противници и да се състезават с всички сили, за да убедят Живков в личната си преданост. Хората от Караславовата група бързо отчетоха грешката си и видяха, че единственият им път е с Тодор Живков. Същите хора, които само преди година се присмиваха на първия секретар, след това щяха да се превърнат в негови най-пламенни последователи. В борбата между двете армии главният елемент стана именно това — кой ще докаже по-убедително, че е най-верният. За доста време Живков опитно щеше да нарушава равновесието на силите ту в едната, ту в другата посока, за да поддържа властническите амбиции в най-болезнена форма.

* * *

Ако продължавам да разказвам за борбите на литературната върхушка в България, за потискащо мизерната атмосфера в Съюза на писателите и за хитро-подлата роля на партията за раздухване на взаимна омраза и властнически амбиции сред пишещите братя, то е, за да подчертая още веднъж и съвсем ясно, че организацията на улица „Ангел Кънчев" 5 се бе превърнала на гнездо на оси, които въпреки известни суетни усилия не можеха да произвеждат литературен мед и обзети от злоба, се жилеха една друга. Те бяха толкова далече от създаването на истинска литература, колкото осите са далече от произвеждането на мед.

И така, след като изгради две равностойни групировки, партийното ръководство ги противопостави една на друга. По принцип нищо не отличаваше едната групировка от другата. Нито Караславовци, нито Джагаровци изповядваха поне някаква бледа отличителна идея, която характеризира литературно течение или литературен кръг. Това беше борба на литературни чиновници, които се водеха изключително от амбициите за кариера и собствено благополучие. Имаше някаква много логична връзка между тяхната творческа яловост и космическото разстояние, на което те се намираха от живота на обикновените хора в България. Почти всички от тях идеха с трудно удържимия напор на първична провинциална сила, с болезнени амбиции да се издигнат високо, да командуват, да раздават снизходителни усмивки и някак да се обезсмъртят. Някои от тях не бяха лишени от известен минимален талант, но всичко бе пожертвувано в интереса на кариерата. С точно същите качества мнозина биха могли да направят блестящи кариери в други области — в армията, външното или вътрешното министерство, търговията или пък в самата партия, но те държаха да бъдат в литературата, защото тя им доставяше този приятен полъх на роднинство с майсторите на изкуството,

с духовното безсмъртие. А между другите си задачи Съюзът на българските писатели се бе нагърбил и с раздаването на самото безсмъртие. По право всеки член на съюза имаше привилегията да бъде погребан безплатно, на обществени разноски, като му се издигне паметник с определена височина. Но по отношение на самото погребение и на височината на паметника писателите бяха разделени на категории, които по мнението на съюза трябваше да отразяват степените им на безсмъртие... Последното обаче трябваше да се заслужи. И заслугата не беше непременно литературна. Един писател все пак можеше да отгатне какъв паметник го чакаше по начина, чрез който се чествуваха разните му годишнини. Ако сте забелязали, и тези работи в „Литературен фронт" са подредени като първо, второ и трето качество кашкавал. Ако ви чествуват кръглата годишнина на първа страница и с портрет, вие сте най-безсмъртен, ако ви бутнат на втора страница, вашето безсмъртие не е толкова сигурно, ако пък сте без портрет, извинявайте, няма безсмъртие...

Ала безсмъртието е само една от слабите инжекции, които партията използува, за да подхранва амбициите на своите литературни чиновници. Все пак мнозинството от тях са реалисти и не вярват в задгробния живот. Те искат да имат всичко, докато са живи. Слава, власт и пари. И трите лакомства се раздаваха само от партията и най-често от първия човек на страната, който между другото обича много да играе ролята на меценат. Разбрали веднъж колко много зависи от него, хората и от двете групи се втурнаха с всички сили да доказват своята преданост. Аз лично се съмнявам дали някога Червенков е бил ухажван по такъв масов, всеотдаен начин. И струва ми се, че Живков отделяше огромно време, за да се занимава с вътрешния живот на българските писатели. Мнозина от тях имаха неговите директни телефони и можеха да се срещат с него твърде често. По едно време се говореше, че всяка от групите искала среща с първия секретар веднага след срещата на техния противник. Там първото и най-важно действие, което се разиграваше, беше, по един популярен израз, „клепането". Всяка от групите изнасяше списък от грешки, провинения, злоупотреби и провали на другата група. По-късно аз сам бях свидетел как пред Живков писатели говореха по невъзможен начин за свои колеги, как се цапаха едни други и се кълняха в някаква догробна вярност. Фактически всяка група играеше ролята на Държавна сигурност по отношение на другата. Държавна сигурност едва ли имаше нужда да поддържа своя отбор в канцеларията на съюза, защото писателите сами се донасяха едни други най-стриктно. Нещо повече, те се стараеха да се злепоставят дори публично, да инсинуират, да наложат свое тълкуване. Когато излезе Джагаровата пиеса „ПРОКУРОРЪТ", критиците от другия лагер тръгнаха да агитират, че това е една вражеска пиеса, която вреди на партията. Когато Веселин Андреев произнесе речта си, за да благодари за честването на 50-годишнината му, Анастас Стоянов в мое присъствие изтълкува на Тодор Живков, че тази реч била насочена срещу него. На няколко пъти съм бил изненадван от най-подробната информация на първия ръководител дори за интимния живот на писателите. В същото време той самият предизвикваше бурите, като запращаше желания от тях кокал било в едната, било в другата посока, за да създаде една несправедливост, която след това компенсираше с друга. Когато Павел Матев беше назначен за председател на Комитета по изкуство и култура, Джагаровският лагер ревна гръмогласно и за компенсация получи „Литературен фронт". Когато Джагаровци чрез Павел Вежинов овладяха фонда на съюза и партийното ръководство, Караславовци получиха Комитета за културни връзки с чужбина (Гошкин) и БТА (Лозан Стрелков), което пък бе последвано от овладяване на телевизията от Джагаровци (Леда Милева), и т. н. Но най-свирепите сражения ставаха, когато се раздаваха звания, и особено Димитровските награди. Заседанията на комисиите за Димитровски награди се превръщаха в истински боеве с всички полагаеми се тактики и стратегии. Чувал съм член на комисията да казва, че ще се самоубие, ако

еди-кой си вземе награда. Коварни игри зад кулисите, внезапно подлагане на крак, подкупване на едни или други воюващи да сменят позициите и непрестанно слухтене накъде ще духне вятърът. На една вечеря Живков се пошегува с едно стихотворение на Орлин Орлинов, в което се говореше за чужди коли „джагуари", които бродели из българската земя, като каза: „Не са джагуари, а са джагари." Пряк намек за Джагаров. На другия ден при мен дойде Павел Вежинов, изплашен до смърт, понеже беше заложил всичко на Джагаров, и поиска да му обясня подробно шегата на Живков, която беше доста провокационна, но аз поне не смятах, че значи нещо.

Страстите бяха толкова изострени, че за председател на съюза беше сложен (това е точната дума, а не избран) един сравнително неутрален човек — Димитър Димов. Тогава популярен израз из София беше: „Намери се ветеринарен лекар и за писателите". Димов беше професор във Ветеринарния факултет. Но за съжаление неговата ветеринарна квалификация едва ли можеше да излекува болестите на писателите. Отгоре на всичко той беше възпитан, тих, стеснителен и може би без всякакъв подобен опит, така че неговата роля в съюзните работи не надвишаваше много ролята на английската кралица в британската политика. Писателската война не стихна и имах чувството, че горкият Димов се чудеше какво да прави. Смъртта го избави от убийствената атмосфера, в която бе попаднал. И тогава на негово място шумно и със замах се тръшна Георги Джагаров.

Никога няма да забравя една сцена. Беше в Клуба на журналистите. Тази вечер, както обикновено, ресторантът беше препълнен. Недалеч от мен на двойна маса седеше писателска компания. Там бяха Константин Павлов, Цветан Стоянов, струва ми се, Сашо Геров и още неколцина други. Сашо Геров спокойно дразнеше Константин Павлов за приликата между две техни стихотворения. Атмосферата беше весела и приятелска. Някъде след девет часа в ресторанта влязоха Димитър Димов, председателят на съюза, и Георги Джагаров, партийният секретар, които, струва ми се, идваха от някакво късно заседание. Те се огледаха за свободна маса, но всичко беше заето, и тогава забелязаха, че на масата на Константин Павлов имаше две свободни места. Съвсем обяснимо те се отправиха към тази маса и когато приближиха, Димитър Димов учтиво попита:

— Можем ли да се присъединим към вас?

Джагаров вече беше посегнал да седне, когато с хладна отчетливост прозвуча яснят глас на Коцето:

— Вие можете да седнете, другарю Димов, но не и (нецензурна дума), което водите с вас!

Като че нож се заби сред глъчта и в секунда целият ресторант стихна. Никой не се бе осмелил публично, пред всички и така силно да удари плесница на любимеца на Живков — партийния секретар, бъдещия член на Държавния съвет и член на ЦК, Георги Джагаров. Самият той, който имаше репутацията на голям нахалник, остана като треснат. Димов се изчерви като момиче, смотолеви някакво извинение и побърза да отведе Джагаров в друга посока. А Константин Павлов и Сашо Геров продължиха разговора си, сякаш нищо не е било.

Когато той стана председател на съюза, аз си помислих, че Живков беше решил да си направи лоша шега с писателите. Въпреки организираните клакьори и обемистите статии, които трябваше да доказват, че Джагаров е сериозен писател, едва ли някой приемаше това. Всички председатели на съюза дотогава имаха поне някаква литература зад гърба си, докато Джагаров едва ли би могъл да се похвали със завиден актив. Неговото председателство на съюза беше началото на края на могъщата Караславова група. Нейните отделни представители трябваше да се преклонят пред волята на партията, да свият знамената и да слушат каквото им се каже. Въпреки известни слухове, а може би и действителни колебания, връзката между Тодор Живков и Джагаров си оставаше най-приятелска. Живков си беше внушил, че всъщност Джагаров е пряк изразител на не-

говото отношение и провежда неговата политика. При всички случаи, когато аз съм се виждал с Живков, винаги е ставало дума за Джагаров и винаги съм забелязвал върху лицето на първия секретар чувство на привързаност и топлота, която е характерна за отношенията между баща и любими деца. Вероятно нещо в самата натура на Джагаров се нравеше на Живков. Той знаеше, че Джагаров беше негово създание, което напълно съзнава ролята на своя творец и храни синовна преданост към него. Самият факт, че Джагаров не беше значителен писател и нямаше никакви литературни перспективи, също циментираше неговата лоялност. Ако за Живков беше трудно (дори да искаше) да сломи такава скала като Караславов, Джагаров можеше да бъде счупен като клечка кибрит. И това точно знаене на взаимната зависимост според мен поддържаше отношенията им най-хармонично. По повод и без повод Джагаров се стараеше не само да декларира своята собствена преданост към първия ръководител, но и да застави всички наоколо да правят същото. В София беше много популярна случката с боя, който Джагаров бе предизвикал в бар „Астория". За разлика от своите пуритански предшественици, които избягваха подобни заведения, Джагаров ги обичаше. И една нощ, мисля, че на другия ден след разкриването на заговора на генерал Иван Анев, Горуня и разни военни, както седял в бара, той забелязал двама военни (доколкото си спомням, полковници) на съседна или друга маса. Джагаров бил пийнал, отишъл при тях нахално и явно имайки предвид заговора на Анев, започнал да ги псува и нарича предатели и тъпаци, които не разбирали какъв велик човек управлява България. Военните го помолили да се махне, но той се нахвърлил върху тях и заявявайки, че е готов да умре за Тодор Живков, размахал юмруци. В резултат офицерите го набили и си отишли. Историята трябва да е вярна, защото след това на няколко пъти слушах да се говори, че Джагаров се е сражавал в бара за своя виден приятел и попечител. Не мога да си спомня дали сам Живков веднъж не засегна тази случка.

Поемайки ръководството на съюза, Джагаров се хвърли в трескава дейност. След надлежната чистка на изявени негови врагове той в кратко време превърна съюза в тежко министерство. Освен председателството учредени бяха половин дузина секретарски места, на които се разположи кафеджийската тайфа на литературния водач. Отделите на съюза прераснаха в солидни административни единици. Ударението беше върху външния отдел, който трябваше да поеме голяма и скъпа програма, за да се предостави на света възможността да се наслаждава на българската литература. Джагаровата теория беше, че социалистическата литература гъмжеше от гении, които можеха да делят мегдан с най-прочути световни писатели, стига да може да се осъществи подходящ литературен експорт. Аз мисля, че от Джагаров започна това масово превеждане на глупости и опитите да се накара някой чужденец да ги чете. Само като отклонение нека кажа, че онзи ден ми се обади един от редакторите на литературното приложение на вестник „ТАЙМС", който с явно неудобство ми каза, че се опитал да прочете един от последните броеве на издаваното на английски списание „ОБЗОР" и бил смаян от изхабената луксозна хартия. „Но това не се чете, наистина не се чете!" — каза той. Но за Джагаров нямаше никакво значение дали се чете, или не се чете това, което се превеждаше. В цялото си поведение спрямо писатели и обикновени граждани той се държеше, най-точно казано, като „самозабравило се първеню". На всеки срещнат той даваше да разбере колко много зависи от него, той обещаваше постове, творчески помощи, командировки в чужбина, места в легации, лауреатства, съюзни награди, за да привлече повече хора. Той знаеше, че Стефан Цанев го презира от дъното на душата си, и веднъж ме извика, за да ме попита дали Стефан би променил отношението си, ако го изберат за член на съюза. Казах, че това много би изненадало Стефан. Наскоро Стефан Цанев беше избран, но не смятам, че той промени отношението си. Когато обещанията не помагаха, Джагаров прибягваше до най-брутални заплахи. Мнозина виждаха в него някакъв

самозабравил се палячо и не познавам нито един що-годе приличен писател, който да е имал положително отношение към него. Джагаров и джагаровщината бяха синоним на всичко най-лошо, през което българските писатели трябваше да преминат. Всеки път, когато погледна назад и се замисля за нещастната българска литература, струва ми се, че Джагаров беше най-ниското падение на българския литературен живот.

Не искам да бъда разбиран погрешно. Нито съм се карал с него, нито го мразя, нито имам някакви лични сметки. Напротив, с мен той се е държал прилично, но това не променя моята преценка за злощастната му дейност.

Може в едно нещо той да е бил искрен. Може наистина да е обичал България, защото знам, че в Москва беше предизвикал голям скандал, нападайки съветски функционери за това, че предали Македония на Тито. Знам, че той поде акцията срещу македонския език и винаги се биеше в гърдите, че е голям патриот. Но ако наистина е бил такъв, мисля, че беше избрал дълбоко погрешен начин да служи на българската кауза.

С Джагаров започна атмосферата в Съюза на писателите стана съвсем непоносима, воняща от интригантства, клюки, алчност за власт, долно раболепие и масови подлизурства.

ЛИТЕРАТУРНОТО БЛАТО

Ако човек реше да направи сметка на употребеното време за заседания, съвещания, събрания, срещи и прочие плюс разходваната хартия за решения, резолюции, отчети, инициативи, доклади, приветствени телеграми, речи, прегледи и т. н. на ръководството на днешната българска литература, сигурно ще излезе, че те са стократно повече от времето и хартията, употребени за създаването на самата литература. Ето това е едно от най-характерните явления у нас, една от най-ярките демонстрации на псевдодейността. Никой гражданин на нормалния свят не би могъл да приеме, че цяла една обществена група съществува и живее само от преливане от пусто в празно. Но най-трагичното е, че тази никаква дейност се смята от режима не само за много важна, но при всички случаи за по-важна от самото творчество. И в това аз виждам доказателство за целенасочена и упорито провеждана политика за възпиране и потискане на истинските творчески импулси и заменянето им с паразитно-ялови напъни. На практика това означава заменяне на литература с литературничене, на писатели с писателстващи, на творчество със стъкмяване. Резултатът е превръщането на езерото в блато, където, колкото повече са жабите, толкова по-малко са рибите. Но партията няма нужда от мълчанието на рибите, а от крякането на жабите, които могат да скандират безспир партийните лозунги. Мисля, че това сравнение е много точно, защото е трудно да се идентифицира личност, мисъл или характер в жабешкия речитатив. Въпреки някакви дребни гласови разлики човек едва ли би могъл да разграничи сериозно едно литературно крякане от друго. Всички жабешки сюжети си приличат като две капки вода, всички техни идеи вървят в една-единствена посока, всички образи са невероятно подобни, всички проблеми имат едно и също разрешение. Единственото драматично развитие иде от борбата кой кого да надкряка, защото високото и силно крякане се поощрява и награждава.

И така, официалната физиономия на българския литературен живот се определя не от създадени произведения, не от творчески идеи, направления и спорове, не от конфликти между литературни личности, а от прости, примитивни (жабешки) инстинкти. За хората от „Ангел Кънчев“ 5 мястото в литературната

йерархия беше далече по-важно от написването на каква да е творба. Може би защото въпросните граждани знаеха, че не ги бива много в „творенето“. Веднъж Живков с ирония отбеляза, че Джагаров от дълго време нищо не бе написал. Та как можеше и да напише. Формалното оправдание беше, че заседаваше от сутрин до вечер във всевъзможни съвети и комитети. А истинското обяснение беше, че човекът въобще не се интересуваше от писане, че нямаше нито какво да каже, нито как да го каже. Няколко дузини герои около него живееха и работеха по същия начин. Когато и да отидех на първия етаж на Съюза на писателите, там заседаваха. Влизаха и излизаха хора със сериозни, угрижени лица, движеха се тежко и със замах поръчваха на секретарките повече кафета. Ако човек съдеше по външния им вид, би си помислил, че те са обременени с невероятно тежки задължения пред човечеството и че всяка минута съзнават това. Много пъти си задавах въпроса — какво всъщност правеха тия хора зад тежко затворените врати? С какво се занимаваха?

Никога няма да забравя една призрачна случка. Беше няколко години, преди да напусна България. Минавах през редакцията на „Литературен фронт“, когато ми дойде наум да се обадя на главния редактор. Чукнах на вратата му и по навик, без да чакам отговор, я отворих. Пред мен се разкри следната картина: главният седеше зад бюрото си, загледан някъде в пространството пред него, със смъртно отегчена физиономия. Срещу него на първото канапе се беше облакътил литературният критик. А., саркастично усмихнат към поетесата С., която се въртеше глупаво и амбициозно чакаше да и дадат думата. В дъното носталгично се бе подпрял писателят Р., който сякаш се опитваше да имитира собствената си снимка от корицата на последната си книга. Срещу него на второто канапе се кискаха журналистите В. и Г., а до тях коварно мълчеше заместник-главният. Център на цялата картина беше известният писател, драматург, сценарист, народен представител, директор на народната библиотека и член на много комитети Орлин Василев, който бе застанал точно в средата под полилея и говореше с категоричния си, натъртващ всяка дума глас:

„Че какво си мислят ония мизерници? Няма да им се размине! Аз ви го казах и ви го повтарям!“

Очевидно те имаха някакво заседание, Бог знае по каква линия. Извиних се и си отидох. Оттогава измина почти цяла година. През това време по света станаха много работи — свършиха и започнаха войни, издигнаха се едни личности, а други паднаха, умряха приятели, деца се родиха, появиха се из чужбина нови пиеси, филми, книги, светът стана по-богат с живота на цяла една година. А аз лично преживях автомобилна катастрофа. През следващата пролет, минавайки отново през редакцията на „Литературен фронт“, пак чукнах на вратата на главния и я отворих, за да му кажа две дум
беше същата, абсолютно същата картина, ко
дина. Вътре бяха точно същите хора, заели (
точно същите изрази на лицата, и Орлин Вас
и като свръхгавра с моята памет го чух да к

„Че какво си мислят ония мизерници
казвам и ви го повтарям!“

Внезапно се вцепених. „Господи — ка
момент и онзи отпреди една година са един
не е минало, нищо не се е случило, цялата та
Това трябва да е първото ми отваряне на
Защото те са в същото положение, със същи
Значи не е изминала никаква година. Аз св
секунди на едно и също отваряне на вратат

Разбира се, не бях бълнувал и изми
Бях толкова поразен от това, че природата

С
кри
всичкото
ще бъде
заслужили,
единствено
партийни, дър
още по-нататък.
циалистическата
закачено изречението,
Или вземете употребата
Павел Вежинов ви говори

бяха претърпели някакво развитие, бяха протекли някакви процеси, животът бе изминал някакъв път, а картината в кабинета на главния редактор идваше да отрече какъвто и да е процес, каквото и да развитие, каквото и да е движение, като че хората в нея бяха макети на себе си, като че тяхното заседание беше вечност, безкрайно повтаряне на един и същ момент, сякаш те не живееха, а бяха преждевременно станали восъчни фигури на мадам Тисо.

Това беше необикновено и силно преживяване. Страх за една цяла година, изчезнала между две еднакви секунди. Стори ми се, че пред мен се разкри знаменателна истина за дублиране на живота с псевдоживот, така както раковата тъкан се опитва да дублира живата човешка тъкан.

Впоследствие разказах тази случка на много места, включително и на някои от участниците във въпросните заседания. Приятели ме посъветваха да я използувам като форма-рамка на пиеса, в която да развия темата за човека и времето, или как някои другари в днешна България успяват да унищожат понятията развитие, движение, процес, конфликт — чрез неизменната повторяемост на онова, което вършат и говорят. Много пъти по-късно, прелиствайки произведенията на пишещите или литературствуващи другари, преглеждайки съдържанието на вестници и списания, слушайки примитивната папагалщина на Радио София, сякаш отново и отново, за кой ли път, отварях вратата на главния редактор на „Литературен фронт", за да видя кошмарното повторение, което сякаш идваше, за да отрече собствения ми живот.

Много пъти в партийния език в България се употребява думата „тъпчене на едно място". Това е израз с отрицателно съдържание и обикновено е част от някаква критика. Но този израз никога не беше употребен за нашата литература и по-специално за официалните ѝ представители. Може би защото би предизвикал обезпокоителни въпроси като: Сред каква обстановка се тъпче? И кой плаща за това тъпчене? Всички, абсолютно всички по-малки или по-големи успехи на съвременната българска литература са били и са извън сградата на улица „Ангел Кънчев" 5, т. е. извън тесните рамки на партийната поръчка, на решенията, постановленията, резолюциите и призивите на заседаващите другари, извън царството на жабите. Нека припомня съвсем ясно и категорично, че „Железният светилник" беше роден много далече от литературното блато, че най-хубавата поезия и проза на по-младите иде от съвсем друга, бистра езерна вода.

Погледнете самия вестник „Литературен фронт". Много пъти съм имал чувството, че от много години насам всеки четвъртък там препечатват един и същ вестник. Със злобна шега някои мои колеги предложиха да се рационализира наистина отпечатването на съюзния вестник, като се отпечата за двайсет години напред и му се сменят само датите. Това щеше да бъде първият истински „антивестник" в света и чрез него българската литературна журналистика можеше да се увековечи. Но дори и без това предложение цялата българска преса по същество е антивестник. Човек би полудял от еднообразното производство на еднакво безсмислени думи, които идват да отрекат свещеното предназначение на словото. Статии, къси разкази, поеми, новели, романи, поздравителни телеграми, оценки, критики, анализи — всичко като че е произведено от раздрънкани компютри, всичко е клиширано, по същество днешното е преписано от вчера и от завчера и ще бъде преписано утре. Вземете ги всичките тия писатели — заслужили, презаслужили, народни, планетни, и проследете как употребяват думата „успех" в единствено и в множествено число. Всичко около тях е успешно, всяка година в партийни, държавни и съюзни отчети се обявяват нови успехи, още по-напред, още по-нататък. Успехи в разкриването, в обрисуването, в разбирането на социалистическата действителност. И само като газена тенекия някъде на края е закачено изречението, че писателите трябвало да се свържат по-тясно с живота. Или вземете употребата на думата „щастие", когато например един писател като Павел Вежинов ви говори за щастието на народа, или Лиляна Стефанова скан-

дира за щастието на другите, или пък героите на полковник Величко Нешков се въргалят на сцената от щастие, човек неволно се питаше дали това умопомрачително повторение на щастието не се прави с една-единствена цел — да унищожи докрай смисъла на тази дума, идеята за нея, да изкорени докрай съдържанието ѝ, така че хората да не знаят какво значи. Погледнете ония произведения, в които българските писатели описват живота на трудовите герои, развоя на съревнованията, новите инициативи на трудещите се, прилагането на новите мероприятия и разни други нови работи. Струва ми се, че антидрамата на Йонеско е твърде бледа шега в сравнение със страхотната достоверност на живия български социалистически антитеатър. Съдържанията на всички тези безкрайно повтарящи се думи отдавна са умрели. Те не са повече живи думи, а трупове на думи, при които „ново" и „старо", „успех" и „неуспех", „щастие" и „нещастие" значат едно и също. Целият свят на така нареченото социалистическо изкуство вони на спряло време, на спрели процеси, на спрял живот. И което е най-страшно — тази странна смърт зплашва всичко, до което се докосне. Много пъти съм се питал: ако литературата и изкуството са отражение на живота, то в каква степен животът е отражение на тях? И ако той наистина ги отразява, то тогава какво става с този живот, когато го подлагаме на умъртвяване с безспирна атака от повтарящи се мъртви образи и думи? Не стихва ли постепенно естествената съпротива на нормалния обикновен гражданин, не става ли езикът на клишето негов собствен език, не идват ли компютърните (или жабешките) думи да изместят собствените живи думи, не се ли сковава живецът на мисълта?

Мисля, че спасението е там, където най-малко го чакаме — в самите тези производители на партийния речитатив. Защото, забележете, нито Павел Вежинов, нито Лиляна Стефанова, нито кой и да е средно интелигентен партиен литератор вярва сериозно на онова, което произвежда. Нека кажа, че и най-усърдните партийни агитатори между писателите водеха двойствен живот — на човешки същества и магнетофонни ленти. Със свършването на осемте часа (или четирите) лентата се спираше, касетката се заменяше с някаква човешка глава и се излизаше от стаята на главния редактор. Колкото и суетни да бяха, повечето от моите бивши колеги знаеха, че всичко бе да се отбие номерът. Те не го признаваха и никога нямаше да го признаят — нито пред себе си, нито на най-близките си, но то се долавяше, то беше вътре у тях. По-талантливите винаги се опитваха да направят разграничение между литературата за отбиване на номера и „нещо свястно". Твърде популярна беше идеята, че човек по необходимост трябва да участвува в жабешкия хор, за да може след това тайно да се присъедини към красноречивото мълчание на рибите, т. е. да се опита да пише като себе си. Но това, както ще видим по-нататък, беше такава ясна самоизмама, в която някои колеги вярваха, тъй като тя им даваше двойно оправдание: за пред хората и за пред тях самите. Конфликтът между обществената, в случая партийната поръчка и собствената поръчка разтърсва всеки, който се опитва да съчетае литературното си призвание с партийното звание.

Но за ония, които нямаха призвание, работите се опростяваха — нямаше творческа драма, нямаше угризение, нямаше никакъв конфликт и цялата им литературна дейност, съвсем буквално и точно казано, беше да изразят своето ПРИЗНАНИЕ за даденото им ЗВАНИЕ. Но не само литературната им дейност, но и цялото им гражданско поведение, всичките им взаимоотношения с врагове и приятели, семейните им отношения, любовните им истории, всичко, което вършеха, трябваше по някакъв начин да декларира това признание, защото, както казах, те бяха тези, за които неумолимо важеше декларацията „Ние те направихме писател". Колкото по-бездарни бяха тези певци на социализма, толкова по-силно ехтяха гласовете им в жабешкия хор, колкото по-нескопосани и сиви бяха произведенията им, толкова по-активно те се впускаха в борба срещу сивия поток, колкото по-лошо пишеха, толкова по-енергично се нахвърляха върху всич-

ко талантливо, колкото по-слепи бяха, толкова повече настояваха да ослепят всичко наоколо, колкото по-мънички бяха мозъчетата им, толкова по-големи бяха амбициите им. И те бяха командирите на българската литература.. А тя (нека Йордан Радичков ми позволи да пародирам стила му), тя, литературата, не е нито рота войници, за да им викнеш „Хооо-дом марш!“, нито е ешелон от магарета, за да им ревнеш „Рррр, стой!“, нито е старата капа на Иван Ефрейторов с две лица — едното за делник, другото за празник...

КРАЙ МАЛЬОВИЦА

Бях поканен за среща-разговор със студентите от бригадата, която през лятото работеше на новия път за Мальовица.

Тези организирани срещи на писатели с читатели или просто с публика бяха и все още са твърде разпространена форма на пропагандно общуване по принуда. И двете страни бяха принуждавани. Писателите се заставяха да излязат от своята тясна клубно-приятелска атмосфера и да се срещнат с тия, които, предполагаше се, четяха техните произведения. Само най-славолюбивите и най-посредствените дейци на литературния фронт приемаха това задължение с удоволствие, защото то потвърждаваше нещо, което те биха искали да бъдат — големи популярни имена. По-примитивните и по-наивните от моите колеги се радваха на афишите и вестниците, които известяваха за тяхното пристигане в някое село или град, приемаха с жестове букетите цветя, раздаваха автографи с живописни подписи и дори се фотографираха с публиката, за да увековечат момента. Понякога те отнасяха в бележниците си адреса на някоя местна учителка с красиви мечтателни очи, която щеше да броди свенливо в сънищата им като доказателство за силата на талантите им. А от другата страна — заводски, учрежденски, квартални, военни, младежки, женски и т. н. организации, за да отчетат някаква обществено-политическа дейност, бяха принудени често да канят писатели било за литературно четене, било за срещи с читателите. Така че това заставане на писателя с лице пред дадена публика съвсем не идваше от породен интерес от едната или от другата страна, а просто беше вариант на основното правило ДА СЕ ОТБИЕ НОМЕРЪТ. И двете страни знаеха, че това културно събитие щеше да се впише в актива им, щеше да се отчете по не знам колко линии и следователно си заслужаваше масрафа да се изтърпят няколко скучни часа. Тъкмо поради липсата на естествен взаимен интерес разговорът се организираше предварително. Между публиката се избираха няколко жертви, които трябваше да прочетат произведенията на поканения писател (или писатели), след това трябваше да прегледат някои критически статии и да подготвят въпросите, които щяха да зададат. Обикновено тези разговори бяха непоносимо фалшиви, често пъти изцапани с цитати от речите на първия ръководител. Диалог въобще не се получаваше, тъй като и писатели, и читатели произнасяха един и същ монолог. Над всички тегнеше горе-долу онова чувство за безсмислица, което биха изпитали двама затворници, ако надзирателят им заповядаше да разговарят за ланския сняг. „Ами... беше бял“ — ще каже първият. „Да, бе! Наистина беше бял!“ — ще откликне вторият.

Хората бяха достатъчно мъдри да не задават неудобни въпроси, а писателите достатъчно хитри, за да не ги предизвикват. Най-безобидните въпроси бяха за прототиповете на известни литературни герои, но твърде рядко нещата стигаха опасната зона за истината в живота и нейното литературно фалшифициране, което, аз мисля, би трябвало да бъде главната тема на всеки сериозен литературен разговор в България.

И все пак, въпреки инстинктивното благоразумие от време на време, макар и рядко, внезапна бомба експлодираше на такава среща. Добре запапагаленият урок от безсмислени въпроси и отговори отиваше по дяволите и сякаш силни гласове се провикваха: „Не виждате ли, че царят е гол?“

В студентския лагер пристигнах с кола рано следобед. Беше великолепно слънчево време. Гледайки автомобилния път, който се устремяваше нагоре към недостъпно чистите планински височини, със съжаление си помислих, че съдбата на Витоша щеше да последва Рила, че след няколко години нямаше да има и помен от красивата и съдържателна самота на върховете, че тучните пасища щяха да се осеят с празни консервени кутии и вестници, че благородната борба на туриста със стръмнините щеше да издъхне върху седалките на пъшкащ нагоре москвич. Студентът, който ме посрещна, сякаш отгатна мислите ми и внезапно каза: „Превръщаме планината в клозет!“

Гласът му беше хапливо ироничен и явно изразяваше нещо, с което той не можеше да се примири. Той беше много висок, русоляв, с бистри сини очи и красиво лице. Движеше се малко тромаво и от време на време изпитателно ме поглеждаше. Явно се опитваше да разбере що за птица бях.

— Не съм чел нищо от вас! — каза той, докато пресичахме поляната към бараката, в която щеше да се състои срещата. После той добави без каквато и да е нотка на извинение: — Не чета днешна българска литература!... Не си мислете, че не съм опитвал... Колко пъти... момичетата говорят за тоя-оня писател и човек рече да не остане назад... но... — тук той се спря, обърна се с лице към мене и като ме гледаше в очите, каза: — Аз просто не знам, за какво пишете?

Гласът му беше знаменателно предупреждение, че срещата със студентите щеше да бъде далеч от обичайното представление, където всичко се знаеше отнапред. Междувременно забелязах погледите, които се хвърляха към колата ми — съвсем ново, лъскаво БМВ, и в миг пожелах да бях дошъл върху някакъв раздрънкан камион. Атмосферата в бараката, която служеше за стол на бригадата, беше неприветлива. Липсваше обичайната маса с червена покривка и вазата с цветя и съвсем невероятно за България, по стените нямаше никакъв портрет и никакъв лозунг. Дадоха ми един стол и студентите седнаха по масите около мен. Докато те идваха един по един в избелелите от слънцето сиви дочени бригадирски дрехи, моят водач ми каза, че ако искам, след срещата мога да хапна с тях нещо рядко — кюфтета от младо магарешко месо. Мислех, че се шегува. Веднага забелязах и пълното отсъствие на сервилната любезност, с която винаги ни обграждаха организаторите на такива срещи. Момчетата и момичетата ме гледаха със сериозни, строги лица и дори няколкото шеги, с които започнах, не промениха атмосферата. В бараката трябва да имаше над стотина души и още продължаваха да пристигат. Русият ми водач ме представи с твърде многозначителните думи:

„При нас е Георги Марков, авторът на „Мъже“, когото поканихме тук за един... мъжки разговор!“

С цел да обезоръжа евентуалните нападатели избрах една от най-сигурните и проверени теми, а именно „Съществуването на подлеци не е оправдание и ние да постъпваме подло“. Винаги смятах, че обществената отговорност в България служеше за измиване на отделни мръсни ръце, че в името на партията, народа и страната всъщност се извършваха най-отвратителни престъпления и подлости и че единственият правилен критерий си оставаше критерият за личната отговорност. Аз поне никога не съм приемал и не мога да приема оправдания от рода на „партията ми нареди“, „аз не исках, но го направих, защото ми заповядаха“. Тъкмо в прехвърлянето на собствената конкретна отговорност върху общи понятия, като партия, народ, страна, аз виждам най-узаконената и най-силно изразена индивидуална подлост. Говорих около половин час. Чувствувах, че те ме слушаха с критично внимание, че аз неочаквано им бях предложил по-голямо бойно поле, отколкото те търсеха. Стори ми се дори, че на тях някак им допадна ясното

разграничаване на лична отговорност от партийна отговорност. Когато завърших, нямаше никакви ръкопляскания. Вместо това чух глас:

— А как съчетавате убежденията си с привилегиите, които ползувате? Със скъпата западна кола, която е пред вратата? Май нещо не вървят заедно двете работи?

Питащият беше слабичък младеж с кривогледи очи.

— Когато апелирате за личното съзнание на другите — продължи той с почти писклив глас, — предполага се, че вие имате такова съзнание! Или... и вие ще кажете... жертвите са за вас, а авантите за нас...

Видях, че всички посрещнаха тия думи с явно одобрение и се обърнаха към мене, за да чуят отговора. Почувствувах се много неловко и се опитах да обясня, че колата ми не значеше непременно привилегии, но слушайки неубедителността на собствения си глас, се разколебах и млъкнах. Те бяха неоколебимо прави. Малко или много, по това време аз принадлежах към скъпо платената върхушка и най-глупавото беше (както правеха някои от колегите) да твърдя, че заслужавам всичко, което ми е дадено. Но разговорът едва сега започваше:

— Бихте ли казали, колко пари печелите на месец? — беше вторият въпрос.

Всички погледи бяха върху лицето ми, очаквайки, че ще ги пратя за зелен хайвер. Казах приблизителната сума. Толкова от книги, толкова от киното, от телевизията, от радиото, от разни вестници и списания... През всички премина шумна вълна на изненада, няколко души подсвирнаха.

— Това е заплатата на баща ми за година и половина! — извика някой.

— Всички писатели ли печелят по толкова?...

— Не — казах... — не... само неколцина...

Пощадих ги. Така ми се искаше да им кажа, че имаше писатели, които не бяха нищо друго освен фабрики за пари, че печелеха десетократно повече от мене, че някои от тях, като Стоян Даскалов, имаха повече от половин милион в банката, че най-големите хитреци фактически разпределяха издателската хартия помежду си, че бях видял в книжната фабрика на Горнобански път „Петко Напетов" да се претопяват непродадени книги само за да бъдат издадени след месец отново. Помислих си какъв ефект биха имали точните данни за приходите на т. нар. търговски писатели, като Павел Вежинов, Андрей Гуляшки, Богомил Райнов и други, които надвишаваха многократно и най-фантастичните представи за социалистически приход. А какво биха казали студентите за други мои пребогати колеги, чиито жени или любовници ходеха на петъчен пазар в Париж или Лондон, които купуваха на черно големи количества чужда валута, издигаха прескъпи вили и влачеха със себе си цели антуражи от полуплатени клакьори... Щеше да бъде прекалено много за студентите...

— И за какво се плащат тия пари? — попита моят водач, който явно бе доволен от развитието на разговора. — Аз ви казах, че се опитах да чета тази литература, но не се чете... Просто тя няма нищо общо с мене!

— Тя няма нищо общо с никого! — извика някакъв наперен студент.

— Когато чета всички тия произведения... — започна трети студент, който се стараеше да се изразява по-плавно, — не знам за какво са написани. Ако е, за да отразят живота, трябва да кажа, че вие, писателите, или не познавате живота, или лъжете... Ако е, за да поставят някакъв проблем, то нивото е толкова ниско, че проблемът вероятно се е изпарил и нищо не е останало... Но дори ако приемем, че всичко това е текуща партийна пропаганда, трябва да ви кажа, че е толкова евтина, че действува обратно.

— Партията трябва да мрази себе си, за да плаща на такива писатели! — обади се още един.

После мнозина заговориха, почти едновременно, така че трудно можех да следя думите им. Но целият този нестроен хор изразяваше спонтанен протест

срещу съвременната литература и поставяше мен и колегите ми в незавидната категория на богати лекомислени чужденци, посещаващи от време на време България.

— Не виждат ли критиците тия неща? — попита нов студент, който набързо бе анализирал някакъв нескопосан роман.

— Каквито писателите, такива и критиците! — вместо мен отвърна му друг.

А аз си мислех за отчаяното корумпирано ниво на нашата критика. Деветдесет на сто от нашите критици бяха дребни чиновничета със съвсем бедни мозъци и още по-бедни сърца. Останалите десет на сто бяха поделени между хитри, амбициозни политически акробати, които, колкото по-талантливи бяха, толкова по-безпринципно пишеха, плюс неколцина изолирали се и от живот, и от литература интелектуалци. Искаше ми се много да кажа на студентите как писателите сами организираха критиците си и критиките, как се пускаха в действие всички средства, за да се появи хвалебствена рецензия. Исках да им кажа и за онзи нещастник Максим Наимович, който се бе появил в една редакция едновременно с две рецензии за една и съща книга. В левия джоб държал положителната, в десния отрицателната. Просто човекът не знаел отношението на редакцията към въпросната книга и им предоставил да си изберат каквото обичат. Цяла София се смя на тази история, забравяйки, че Максим Наимович само бе онагледил онова, което по същество всички критици вършеха. Исках да им разкажа също как повечето от критиците слухтяха да доловят мнението „отгоре" и веднага съответно нападаха или издигаха до небесата книгата.

Нищо не казах. Чаках ги да се поумирят и ги запитах:

— И все пак, какво ви харесва в нашата литература, ако въобще нещо ви харесва?

Някой успя пръв да извика:

— Константин Павлов! — след което името му многократно бе повторено, за да последват имената на Радой Ралин, Николай Кънчев, Йордан Радичков, Георги Мишев, Стефан Цанев...

— Богат ли е Константин Павлов? — попита едно момиче.

— Не — казах.

— А Радой Ралин?

— Едва свързва двата края. Може да сте го виждали, когато на обяд прекосява площад „Славейков" и носи с котелки храна за децата си...

— А Николай Кънчев?

— Мисля, че получава по-малко от една студентска стипендия.

Настъпи оживление. Видях, че отговорите ми бяха точно това, което студентите биха искали да чуят. Сигурно те биха се ужасили, ако Константин Павлов имаше тлъстата банкова сметка на Сте-Цето, или пък — по модата на най-богатите писатели — имаше частен шофьор. Бедността на Коцето и Радой сякаш носеше оптимистична надежда за тях, казваше им, че не всички писатели бяха фабрики за пари, че не всички се продаваха или търгуваха с талантите си. Че онзи, които те бяха избрали за себе си, живееха по-бедно от тях. Лицата им някак просветнаха, като че им бях съобщил най-добра новина...

Някак бързо глъчта стихна. С неудобство почувствувах, че отново всички очи бяха върху мен, още по-твърди, още по-настойчиви. Опитах се да не ги виждам и спрях поглед в пространството между мен и тях, чакайки най-неприятен, грозен въпрос. Но те мълчаха, явно в очакване да заговоря, да кажа нещо за себе си, което следваше по неумолима логика. В един момент ми се стори, че не можех да ги понасям. После, сред продължаващата тишина, върху дъсчения фон на бараката видях как всички тия обграждащи ме лица с най-различни и свойствени изрази постепенно се сляха в едно лице, което с многозначителна усмивка ме попита:

— А вие, другарю Марков!?

Гласът принадлежеше на кривогледия студент.

Магарешки кюфтета не хапнах. Нямах никакъв апетит и бързах да си тръгна. Тълпата дойде до колата ми и със същата обща многозначителна усмивка наблюдаваше как седнах зад волана и как несигурно потеглих. Те не знаеха, че в този момент бих дал много нещо да бъдех между тях и сам да изпращах по същия начин някакво заминаващо си литературно парвеню.

По целия път надолу през Самоков и покрай язовира, при всеки остър завой аз чувах този неуморен глас:

„А вие?“

900 МЕТРА ЖИВОТ

Все още се виждам в колата, която се спускаше от Драгалевци през Лозенец към града, за да спре някъде около площад „Славейков“. Държавната вила, в която живеех, беше над селото, под самия лифт за „Алеко“, и от нея се виждаше цялото софийско поле. В хубаво време гледах оттам златния отблясък на „Александър Невски“, който бе в сърцето на града. Беше ми интересно и странно да следя сутрин пробуждането на града, да гледам как небето изсмуква маранята и заедно с нея пушеците на фабричните комини, за да открие накрая далечния синкав гръб на Стара планина. През зимата, когато градът се задушаваше в най-отвратителна мръсна мъгла, когато трамваи и коли пълзяха като призраци и саждите завчас променяха чистотата на белите яки, в Драгалевци беше слънчев рай. Селото стърчеше над морето мъгла, почти недостижимо за мръсните му вълни. Небето бе ослепително синьо и белотата на Витоша сякаш подчертаваше още по-категорично чернилката на града.

Може би поради тази си природна привилегия Драгалевци се превърна в мечтания остров на всеки материално „блажен“ гражданин на столицата. В десетина години заможните нашественици от града промениха почти напълно вида на селото и околността. Дойде време, когато вилата се смяташе не само за практическа необходимост, но и за белег на известно положение в обществото. По принцип социалистическата вила се оказа абсолютна сестра-близначка на буржоазната вила. Но Драгалевци и околността сякаш бяха отредени главно за вили и къщи на граждани, които се занимаваха с изкуство и култура. От моя балкон аз можех да виждам вляво вилата на Младен Исаев. Недалеч от него живееше бай Борис Ангелушев, на самия хълм към киноцентъра, до една министерска вила, беше малката вила на Милчо Радев. Вдясно беше вилата на Божидар Божилов, по-надолу следваха къщите на Караславов и Ламар, бунгалото на Анжел Вагенщайн, гъсто ято от вили и къщи на художници, артисти, обществени, видни журналисти, важни служители от външната и вътрешната търговия, дипломати, генерали... Единственото изключение от този богат спектър бяха... работниците. Не бях чул и не зная нито един работник, който да си е построил вила или къща в Драгалевци. И въпреки това нищо не пречеше на нашата власт да се нарича „работническа“.

Имах навика да ставам много рано, за да свърша с литературната си работа още преди обяд. След като напуснах инженерството, за близо десет години се издържах изключително от хонорари, което ме поставяше между неколцината чисто професионални писатели. Почти всичките ми останали колеги получаваха някаква редакторска заплата (понякога и две) или пък заемаха синекурна длъжност. Редакторството се смяташе за материално обезпечаване и малцина дръзваха да се откажат от удобствата, които то им носеше. Но както ще стане дума по-на-

татък, аз мисля, че именно топлият и уютен редакторски кабинет в крайна сметка се оказа нещо като приятен гроб за таланта и развитието на много писатели. Когато говорим за непознаване на живота, за отдалеченост от живите образи и проблеми на времето, за житейска неграмотност, много нещо трябва да се отдаде на тази изолираност на редактора от живота.

Обикновено около единайсет и половина слизах от Драгалевци в града, за да се оправям с разни редакции и издателства и за да се видя с познати и приятели. Понякога Ламар, който живееше край пътя под селото, ми се обаждаше по телефона да го взема с мене. Докато пътувахме, ние си говорехме за готвенето на вкусни ядения, на които бай Лальо беше голям специалист. Той познаваше мнозина от местните селяни и от време на време купуваше прясно телешко месо направо от тях за себе си и приятели. Сякаш спазвайки неписано споразумение, ние никога не говорехме за литература. Но слушайки него, а при други случаи мнозина от по-старите писатели, като Емилиян Станев, Георги Караславов, Багряна, Младен Исаев, Христо Радевски и други, аз бях изненадан да открия, че докато всички те имаха значителни, понякога твърде дълбоки и ярки познания за живота отпреди 30 или 40 години, дори от по-далечната нова българска история, техните знания за живота извън собствените им тесни кръгове в София или Драгалевци бяха по-малки от тези на прогимназиален ученик.

Бай Лальо можеше да говори дълго за стари троянски обичаи или хора от онова време, но той едва ли можеше да каже две думи за живота на днешните троянци. Особено катастрофално се чувстваше тази разлика, когато някои от тях се опитваха по партийно поръчение или просто така да пишат на съвременна тема. Най-големите провали на такива безспорни писатели като Емилиян Станев са били в творческите им опити да се срещнат със своето време. Случаят с Емилиян е много показателен. Авторът на чудесната новела „Крадецът на праскови“ претърпя истинско унизително фиаско, когато се опита едва ли не да пренапише същата история в съвременни обществено-политически обстоятелства. Новелата „Язовецът“ е едно от най-лошите произведения на съвременна тема у нас. Почти същата съдба сполетя Георги Караславов, когато написа съвременната пиеса „Вуйчо владика“. Разработвайки една от най-популярните теми на нашето време, той показа удивително непознаване не само на съвременните обстоятелства, но и на съвременните характери. Но човек може някак да си обясни и приеме откъсване от съвременността на писатели, които принадлежат към други поколения. Онова, което не може нито да се приеме, нито да се оправдае, е опитът им да пишат, измисляйки несъществуваща съвременност. Затова цялото творчество на писателите от по-старото поколение не е и не може да бъде смятано като документ на нашето време.

Но къде са оправданията на средното поколение и на младите?

На Милчо Радев принадлежи едно много съдържателно обяснение. Веднъж той каза: „От моя дом до редакцията, където работя, има триста метра. От редакцията до клуба има още триста метра. И от клуба до моя дом има пак триста метра. Моят живот се състои в изминаването на тия 900 метра!“

Мисля, че животът на огромното мнозинство от моите колеги беше също затворен в тия образни деветстотин метра. Но нека продължа с описанието на един ден от този непрестанно повтарящ се рутинен живот на софийските интелектуалци.

Единайсет часът беше времето да се ходи по кафенетата. По традиционни съображения мнозина смятаха, че голямата литература на Йовков, Елин Пелин и други наши класици е била стимулирана от общуването в кафенето. Затова в мое време в София се бяха обособили почти постоянни приятелски групи, които се разполагаха по обяд в няколко кафенета. Център беше фамозният „Бамбук“, където, както вече разказах, се водеха „високоинтелектуални“ разговори и откъдето фактически започнаха кариерите си мнозина днешни видни културтрегери.

По-младите писатели, и особено онези с подчертано свободолюбиви или декадентски маниери, предпочитаха „Млечният бар“ на „Граф Игнатиев“. По-ортодоксалните и по-практични интелектуалци се събираха в „Славянка“, което кафене беше клуб на театър „Сълза и смях“, субсидиран от Държавна сигурност. Малко по-късно започна да функционира и кафене „Бразилия“ на булевард „Витоша“, където наистина се сервираше първокласно италианско кафе и момичетата на бара бяха приятни. За привържениците на класическото българско кафене все пак най-добро беше кафене „България“.

И ако човек като мене имаше нужда да види някого, можеше да го намери или в редакцията, или в кафенето. Множество делови разговори, заявки, одобрения, отхвърляния, поръчки, критики, сверяване на часовниците и т. н. ставаха именно около пладне по кафенетата. В известно отношение аз си мисля, че кафеджийското общуване у нас, което така ярко разцъфтя през шейсетте години, беше реакция срещу догматическите времена на сталинската власт. Безспорно беше много приятно човек да се среща с близки хора. Запазил съм най-хубаво чувство за кръжеца, който се събираше рано-рано сутрин в „Бразилия“ от неколцина писатели и художници и където понякога се водеха доста смислени и интересни разговори. Но въпреки това кафенетата си оставаха изолирани от действителността острови на интелектуалци, където постепенно ставаше ясно, че всичко се върти всеки ден по един и същ начин. От време на време някоя бомбастична клюка освежаваше иначе все по-застоялата атмосфера или пък някакво назначение или уволнение предизвикваше съответните коментарии. Почти всички писатели от моето поколение и по-младите бяха редовни посетители на кафенетата. Дори хора, които ги ненавиждаха, трябваше да се съобразяват с модата. От друга страна, аз се питах дали кафенетата не бяха всъщност израз на нашето съзнателно бягство от живота, на нашия толкова желан инстинкт да не виждаме нищо повече извън деветстотинте метра на Милчо Радев. Отново и отново сравнявах приятното бъбрене край голямата снимка на Рио де Жанейро с живота на моите работници във варилнята на „Победа“ или сред адската температура край стъкларските пещи на фабрика „Стинд“. Един от моите приятели остроумно каза, че не можел да изпие една голяма ракия, но в замяна можел да изпие 40 малки, което беше чудесен израз на желанието да стоим „на приказки“. Ала в моята памет този вид пиене беше в несъвместимо съжителство с алкохолизма на духачите на стъкло, които, за да издържат на жестоката работа, изпразваха бутилки ракия почти на един дъх. В кафеджийските разговори не само нямаше интерес към живота в страната, но не съществуваше и елементарно любопитство. Веднъж една наша поетеса дойде и разказа потресаваща история за някакво варненско лекарско семейство, което, за да накаже разпуснатата си дъщеря, само я изпратило в някакъв поправителен лагер, където момичето било подложено на смазващи издевателства. Нито един от присъствуващите не обели нито дума и на поетесата бе дадено да разбере, че просто разваля кефа на компанията. Новините на деня се разглеждаха главно откъм тяхната клюкарска страна. Но ако липсваше интерес към външния свят, толкова по-силно беше отсъствието на интерес към вътрешния. Почти никога никой не разговаряше и не разкриваше нищо съществено за себе си. Като че всички разговори трябваше да се водят задължително на определена повърхност и никой не биваше да прави опит да ги задълбочава. Задълбочаване значеше разговорът да стане „сериозен“, а изглежда, че нищо повече не ни плашеше от сериозните неща. Дори и чисто литературни мнения плуваха на същата повърхност, в най-добрия случай отразявайки чисто суетна демонстрация на знание. Далеч по-интересно беше да се чуе как писателят Южняк е изпъдил невярната си жена, или последната ексцентрична проява на дон Базилио, или пък да се коментира как някои хора „умеят“ да се нареждат. Пази Боже някой да експлодира и внезапно да разкрие себе си.

В замяна на това ние се показвахме в по-истинска светлина, когато бавно

тръгвахме на разходка по „Солунска“, след това по площад „Славейков“ и „Раковска“, консумирайки щедро цялото удоволствие, което срещите с разни познати ни доставяха. Всеки познаваше всекиго. Но в този случай „познаването“ трябва да се разбира само в смисъл на известни отличителни белези. По принцип мнозина бяха енигми и ревностно се пазеха от всяко разкриване на собствената си мистерия. Толкова по-странно е това с безспорно талантливи хора. Мога да кажа, че никога не разбрах какво представляваше моят приятел Йордан Радичков, какво точно беше Божидар Божилов, или Богомил Райнов, или Николай Хайтов...

Така че, в последна сметка, нашето кафеджийско общуване едва ли водеше до някакви искрени, задълбочени, интересни контакти или открития. Като че всички ние бяхме участници в някаква твърде лека улична оперета.

Някъде около дванайсет и половина-един часа идваше ред на клуба. Ние бавно се отправяхме към Клуба на журналистите, където портиерът Генади сдържано ни поздравяваше и ни тикаше в ръцете разните вестници и списания, за които той ни абонираше и в които ние най-напред търсехме да видим собствените си имена. В клуба също имаше постоянни компании с постоянни маси. Човек можеше да види Георги Боков, седнал обикновено сам на отделна маса, да яде свинско със зеле. После се забелязваше, че келнерите шетаха усилено около две или три по-особени маси, на които се бяха появили членове на ЦК или видни персони. Неизбежно Павел Вежинов, най-постоянният посетител на клуба, се разполагаше на централна маса със своята компания от съподвижници — Вородот, Карло Войнов и други. В дъното обикновено подчертано самотен сядаше Богомил Райнов. Там беше също чест гост Ивайло Петров. Почти неразделни бяха Христо Ганев, Стефан Цанев и Неделчо Драганов. Не мога да си спомня ден, в който да не съм видял Серафим Северняк, Любо Левчев, Дико Фучеджиев, Божидар, Людмил Стоянов и Мери... и кой ли не. Към нас се присъединиха жените ни и често пъти разните маси се сливаха. Всички се чувствувахме като у дома си, защото келнерите знаеха навиците и вкусовете ни и се стараеха да ни угодят. Наистина това на пръв поглед беше атмосферата на едно голямо и доста задружно семейство. И отново нашите разговори бяха просто продължение на кафеджийския репертоар. Много рядко някой невъздържано би смутил тона на общото приличие. Смяташе се за най-добър вкус да се говори на безобидни теми, да се разказват куриозни истории, човек да се придържа до забавното, развлекателното. И между другото пак можеше да се свърши някаква полезна работа с разни редактори и издателски началства. Но под повърхността на това ресторантско щастие ясно се чувствуваха разните лагери и можеха да се доловят различни подмолни движения. Един мой приятел веднъж каза, че не желае да идва повече в клуба, защото това му съсипвало нервната система.

„Знаеш ли — каза той, — още като прекрача прага, аз трябва да се превърна на компютър и светкавично да съобразя не само кой е пред мене, но и какво е днешното му положение. Аз трябва да знам как е минало заседанието в ЦК тази сутрин, кой какво е казал, кой е отишъл по дяволите и кой идва на негово място и съответно с това да реша къде да седна, кого да поздравя, кому какво да кажа, защото не бива да допускам грешки.“

Приятелят ми беше момче на кариерата и той наистина успя да я направи, превръщайки се в компютър.

Понякога атмосферата в клуба ставаше непоносимо тежка. И това обикновено се свързваше с присъствието на важни личности, които съумяваха не само да предизвикат мазно любезни усмивки на лицата ни, но и караха гласовете ни да стихнат. Впрочем, впоследствие към това се прибави и заплахата от подслушвания. Мнозина бяха убедени, че в някои маси има монтирани микрофони. Може би това си беше наше внушение, но то внезапно се потвърди след декларацията на Венелин Коцев, че притежавал запис на разговор на Христо Ганев, воден в Клуба на журналистите. А може би това беше блъф, просто за да ни

накара да се придържаме до оперетъчния тон на разговорите.

Докъм три часа сити напускахме клуба и с това завършваше изминаването на първите триста метра от нашия ежедневен рутинен път.

* * *

И така, ако първата половина на един обикновен писателски ден в София завършваше в Клуба на журналистите или Руския клуб, а по-късно в самия писателски клуб, втората половина щеше да завърши пак там, с изключение на съботите и неделите, когато писателското население прекарваше извън столицата. Следобедът беше най-подходящото време за посещение на редакции и издателства, където човек попадаше на почти същите хора, с които преди малко се бе разделил в клуба. Но сега разговорите имаха по-служебен характер, особено когато ставаше дума за отпускане на някакъв аванс. По принцип служебните отношения между писателите бяха изненадващо толерантни, въпреки различните лагери, към които те понякога принадлежаха. Дори хора, които не можеха да се понасят, в служебните разговори запазваха най-любезен тон. Много рядко избухваха остри спорове или кавги. Моето обяснение за тази вътрешно писателска толерантност беше, на първо място, чувството, че всеки зависи до известна степен от всеки друг, при което самата зависимост беше плашещо променлива и неизвестна величина. Никой не беше сигурен, че писателят, с когото той се скара, няма утре да седне на неговото място. И второто чувство в тази толерантна хармония беше усещането, че истините, правдата, развитието на нещата, каузите са извън обсега на редакторската или писателската власт, че например приемането на едно лошо написано, фалшиво произведение не ще измени с нищо общата картина на цялата българска литература. Затова редакционните разговори се задържаха почти на същата повърхност, на която бяха предхождащите ги кафеджийски разговори. Никой почти никога не си правеше труда (дори да можеше) да анализира сериозно едно произведение, да изрази определено и добре обосновано мнение за художествена идея и нейното изпълнение. Мненията нормално идваха по-късно, но под формата на клюки и подмятания. При нашите разговори далеч по-голямо значение имаше кой е авторът, отколкото какво е произведението. А „кой е авторът" съвсем не значеше какъв творец е той, а какво беше неговото положение в обществото. Това човек трябваше добре да съобразява. Понякога странни фактори се намесваха в този диалог на любезността между редактор и автор и се явяваха парадоксални положения. Узнавайки за мои срещи с „голямото началство", театралното репертоарно бюро побърза да ме увери, че съм написал отлична пиеса и че е предложена от тях на всички големи театри. Две седмици по-късно, когато на една обществена вечеря „голямото началство" полушеговито изрази известни съмнения за моята идейна правоверност, въпросното репертоарно бюро моментално ми телефонира, че съдбата на пиесата ми била висяща. Кой на кого е приятел, кой какви връзки има, кой с кого е вечерял твърде често се оказваше решаващият фактор за приемането на едно произведение и за неговата оценка. Същите съображения важаха и след публикуването на произведението. Всички знаеха тези неписани правила и доста стриктно ги спазваха. Така че, след като обществените координати на един писател са донякъде ясни и след като координатите и на самия редактор са донякъде ясни, не оставаше нищо друго, освен да се поддържа приятният любезен тон. Но имаше редактори и критици, чиято интелигентност, изглежда, се надсмиваше над поведението им и тогава, с известен риск, те казваха: „Слушай, това мнение е официалното. Но ако искаш да знаеш моето мнение, при условие, че ще го държиш за себе си, защото си достатъчно умен да знаеш, че нито мога да го напиша, нито да го кажа публично, тогава да говорим направо..."

В последната година на моя живот в България завеждах отдел в издателство „Народна младеж". И тогава, застанал от другата страна на редакторското бюро, можах да вкуся много определено от тази следобедна атмосфера на обречени отношения. Беше съвсем нормално приятели и познати да звънят по телефона и да се застъпват за книгите на близки автори. Нерядко се обаждаха и разни важни личности, за да кажат, че книгата на еди-кой си трябва да се издаде, по-бързо, и то в голям тираж.

Странно, но нито като редактор, нито като автор аз присъствувах и взех участие в какъв да е задълбочен анализ на творба и време. И аз като другите изпитвах чувството, че нещата са предопределени и че е пълна безсмислица да се опитвам да спирам лошата книга на някакво важно име, или пък да доказвам на сериозно нейните недостатъци.

Ако трябва да характеризирам накратко нравствеността на тези наши следобедни разговори автор — редактор, ще кажа, че това беше нравствеността на опитни професионални комарджии, които внимателно следяха разпределението на картите. Човек, който дръзнеше да не се съобразява с този комарджийски морал, но все пак имаше непоклатима репутация на честен гражданин, обикновено биваше обявяван за „луд". В този смисъл луд беше Радой Ралин, луд беше Сашо Геров, луд беше Константин Павлов и други. „Луд" означаваше, че човекът не е практичен и не знае да си прави сметките.

Нашите вечери отново преминаваха в атмосферата на клубно семейната уютност, на приятните дълги приказки за всевъзможни житейски дреболии. Беше времето, когато писателите искаха да притежават по-хубави, по възможност западни коли и опитваха всевъзможни начини да се снабдят с тях. Аз не зная дали те си завиждаха много за произведенията, които публикуваха, но съм сигурен, че си завиждаха за колите, които също, както и вилите, бяха някакъв символ на обществено положение. Горкият Кирил Войнов. При едно пътуване някъде още в петдесетте години до Западна Германия (когато все още рядко се пътуваше) той си купи един стар, раздрънкан мерцедес. Но все пак мерцедес! И то по време, когато москвичът беше най-високият стандарт у нас. Та този мерцедес предизвика такава буря от завист срещу неговия собственик, такова истинско озлобление, че когато дойде време за избирането на кандидат-членовете за членове на съюза (а Войнов беше кандидат-член), той жестоко пропадна. И тогава някой му казал: „Продай мерцедеса и ще те върнат в съюза." Така и стана. Много хора не можеха да приемат как един никакъв писател като Войнов можеше да има такава хубава кола. Другата тема беше строителството на жилища и частни вили. Със съюзна помощ ние се кооперирахме, за да си построим специален писателски блок, и се търсеше съюзна помощ за снабдяване с вилни места. Но тъй като имаше много апетити, за вилните места се водеше борба. Така че целта в живота и мечтата на обикновения български писател от моето време беше да има хубав апартамент, чудесна вила (ако може, и една край морето), лъскава западна кола и накрая... да пътува в чужбина. Под чужбина винаги се разбираше некомунистическият свят. С разширяването на пътуванията и туризма през шейсетте години пътуванията щяха да станат доминираща тема на нашите вечерни приказки, където обикновено някой или заминаваше, или се завръщаше отнякъде. Мнозина писатели мечтаеха да отидат като културни аташета и живеят в големите западни столици и доколкото си спомням, докато Иван Башев беше жив, той се опитваше да направи нещо. Но това беше твърде трудна работа, защото тези легационни места, макар формално да принадлежаха на Министерството на външните работи, всъщност бяха на разузнаването. И някой виден генерал бе казал, че ако писателите искат да работят в легации, да си измислят свои, писателски постове, а да не пипат постовете на разузнаването. Затова Челкаш беше назначен в Рим не като кул-

турно аташе или аташе по печата, а като... оперно аташе. Мисля, че той беше единственият дипломат в света, който се занимаваше с опера. Валери Петров и Богомил Райнов бяха по-щастливи и мнозина им завиждаха. По едно време Божидар Божилов щурмува с всички сили мястото на културно аташе в Париж, но беше дадено на някакво привилегировано момче. Постепенно писателите започнаха сравнително по-лесно да пътуват в чужбина семейно или пък просто да пращат жените си на екскурзии. Освен изваждането на паспорт, което ставаше винаги с връзки, голямата писателска грижа беше снабдяването с валута. Всички ухажваха управителя на народната банка и същевременно дълго и упорито комбинираха с роднини, приятели и познати, за да се сдобият с долари. Доларът беше символ на мечтана сигурност и богатство. По-късно, когато Дирекцията за авторско право започна да предоставя известна западна валута от публикувани произведения, писателите станаха добри клиенти на „Кореком". Всички тези блага обаче изискваха преди всичко печеленето на добри пари и както вече казах, мнозина от моите събратя умееха да правят това доста сполучливо. Хонорарите и парите бяха честа тема на нашите разговори, при които си сверявахме часовниците кой колко трябва да иска за следващото си творение. Имаше писатели, които, колкото повече печелеха, толкова по-стиснати бяха и трупаха парата като истински капиталисти. Докато други писатели печелеха лесно и лесно пилееха.

Но да говоря за писателското ежедневие, без да спомена ролята и значението на писателските жени, значи да махна солта от гозбата. Мисля, че кастовото съзнание на нашите писатели, подчертаването, че те са нещо особено, стоящо над другите граждани в страната, беше ревностно поддържано от писателските съпруги или любовници. Немалко от тях бяха интелигентни и красиви същества, които се стараеха да се обличат по последната парижка мода, да показват изискани маниери или ако трябва да си послужа с един ироничен израз на Милчо Радев — да показват, че принадлежат към „Бон Монда". Те бяха тези, които подхранваха и разпалваха амбициите на мъжете си, често се отъждествяваха с техните произведения и бяха готови фанатично да ги защитават. Някои от съпругите на мои близки колеги играеха ролите на началник-щабове на писателските въоръжени сили, т. е. планираха стратегията и тактиката на пишещия творец. Както ще видим по-късно — в главата за любовните сделки, понякога там, където писатели пропадаха, техните съпруги успяваха. Много от жените на редакторите четяха представените за печат книги в бюрата на техните съпрузи и изразяваха мнение, което се опитваха да налагат. Но тук трябва да кажа, че някои от тези съпруги наистина превишаваха по интелигентност и проницателност известните си съпрузи, така че последните търсеха най-напред техните мнения и съвети. От друга страна, жените внасяха в цялата атмосфера на нашето кастово общуване много повече живот и реалност. По принцип те бяха по-тясно свързани с действителността и в много отношения техните инстинкти бяха безпогрешни. И все пак смея да кажа, че те бяха моторите на чисто дребнобуржоазното съществуване на писателите. Те бяха тези, които тласкаха писателските ръце да пишат за коли, за вили или пътуване в чужбина. Парадоксално или не, един писател описваше героизма на Септемврийското въстание, воден главно от желанието да си завърши оградата на вилата. Друг писател величаеше образа на комуниста, за да може да смени москвича си с фиат. Трети разказваше (измисляше) трудовите подвизи на работниците единствено за да си осигури собственото приятно нетрудово съществуване. Мисля, че ние, българските писатели, сме най-добрият пример на дребнобуржоазен комунизъм. И в тази дребнобуржоазна симфония на осигуреност, лесен живот и суетно самодоволство писателските жени свиреха първа цигулка. Някои от тях сами се опитваха да пишат. Не липсваха и семейни драми, разводи, изневери, които от време на време раздвижваха вълните на спокойната клубна атмосфера. Но общо взето, писателите следваха морала на времето, което означаваше, че в своите любовни или сексуални авантюри те ползуваха задната улица,

т. е. външното приличие се спазваше. Писателите, както мнозина други, се опитваха да придобият нещо тайно, без да загубят нещо явно. Любовно-сексуалните отношения в голямото семейство бяха толкова усложнени, че имаше някаква истина в думите на Васил Попов, който, като гледаше една вечер хората в клуба, каза: „Струва ми се, че тук всички сме роднини".

Когато се разразеше скандал по повод изневяра или развод, писателското общество винаги заставаше на пуритански позиции и тогава беше забавно човек да наблюдава как изпечени развратници декларираха целомъдрените принципи на Рада Госпожина. „Всичко можеш да правиш, само да не те хванат" — беше най-нравственото от всички правила на играта. Струва ми се обаче, че за мнозинството от нашите писатели тайната любовна авантюра означаваше само еднократна сексуална връзка точно като в добрите викториански времена в Англия. Като истински дребни буржоа писателите бяха страхливи, плашеха се от драматични любовни истории, особено когато това можеше да разгневи обществото.

Клюкарстването беше най-сладката част на нашите клубни вечери. Ние седяхме край масите до полунощ и с рутинно удоволствие преживяхме последните клюки, обикновено поднасяни с прозрачна полудискретност. Но тук ще кажа, че клюкарстването имаше една неоценима стойност, а именно, че то беше израз на истинския живот, на реалността, която чрез него проникваше в нашия свят от преструвки и фалшиви отношения.

Имаше едно място, където аз мразех да ходя, но жена ми беше най-редовен посетител. Това бяха специалните прожекции на западни филми само за писатели и техните семейства. Може би на никое друго място не бе демонстрирано така ярко кастовото съзнание на писателското общество. Всяка седмица, понякога два пъти седмично, писателското население изпълваше залата в комитета на булевард „Стамболийски", където с помощта на преводач гледаше филми, които никой обикновен българин нямаше да види. Освен представяните на България чужди филми за купуване, които не биваха купувани, писателите гледаха и специално изписани и внесени за избрани хора филми. Най-странното беше, че всеки от тях смяташе тази си привилегия за нещо съвсем естествено, а по-посредствените от тях дори не криеха удоволствието си, че могат да имат нещо, което обикновените хора нямат.

Всеки петък следобед разните писателски телефони звъняха и всички разговори обикновено се свеждаха до едно — къде и как да се прекара седмичната почивка. Писателите обичаха да си ходят взаимно на гости, имаха и друга голяма страст — риболова. Голяма част от писателите бяха рибари и самото рибарство беше една от честите теми, които се разискваха с големи подробности. Нормално кастовата привилегия ги водеше до забранени за другите води. А ловджиите като Емилиян Станев ходеха да ловуват в запазените за висшия кръг резервати, където по шегата на един мой колега зайците били вързани за дърветата, за да не бягат. Ловджийството се смяташе за спорта на висшето общество в България и в резерватите човек можеше да се намери в компанията на видни министри, генерали или дипломати.

Но чувството за празнота, изглежда, беше главната причина мнозина от нас да се впуснат в картоиграчество. Не искам да кажа комарджийство, защото приличното дребнобуржоазно съществуване винаги е било далеч от силните страсти и гибелните увлечения. Някой беше казал, че събота следобед три четвърти от населението на София играе белот. Ние играехме бридж или покер. Това бяха дълги часове, когато ние, седнали в нечия приятна стая или салон, възбудено и настървено удряхме картите, за да получим нещо, което останалата част на нашия живот не ни даваше. За известно време аз сам плувах в тия картоиграчески води и описах това подробно в „Портретът на моя двойник". Новелата започва със страшното мото „Играта е по-съвършена от живота". Това беше и оправдание, и обвинение на стерилното писателско живуркане, на 900-те метра живот.

КОМПРОМИСЪТ

Някога Огюст Роден беше казал, че силата на една творба зависи от искреността на художника спрямо самия себе си. Думите на Роден са явно подкрепени от всичко значително, създадено в световното изкуство, и от всички провали на талантливи творци, отрекли се от искреността спрямо себе си. Тази горчива истина е особено близка на по-способните днешни български писатели. Тя обяснява защо и как те произвеждат посредствени творби. Нещо повече, мисля, че най-яркият отличителен белег на съвременната българска литература е именно нейната неискреност. Пред мен са купища книги на добри и талантливи автори, но почти от всяка струи добре познатото ми чувство на неискреност или лицемерие. Толкова по-тъжно е, когато човек вижда, че отричането на искреността с цялата му вероятно съзнавана болезненост е извършено, за да може книгата да излезе. Всичко това ме връща назад към времето, когато сам затъвах в това общо тресавище на компромисите в днешната българска литература. Един мой приятел писател казваше: „Колкото време ми трябва, за да напиша нещо, пет пъти повече ми трябва, за да го пригаждам, та да мине." Всеки от моите колеги знаеше тези мъки, които понякога бяха равни на умъртвяването на собствената творба. Времето и действителността развиха у нас един основен инстинкт, който писателите от нормалните страни нямат. Инстинкта да се стремим към невъзможното съдържание на поговорката „И вълкът сит, и агнето — цяло". А това водеше до тежка хирургическа работа — ние трябваше, образно казано, да пре-фасонираме героите си — носители на нашите идеи, като извадим зъбите им, изрежем ноктите им, подстрижем косите им, избодем очите им и твърде често извадим мозъците им, за да могат те да заприличат на приемливи за партията същества. Защото главното ни желание беше абсурдното съчетаване на две необходимости — да угодим на партията и да запазим себе си.

Имаше години, когато аз вярвах, че подобно нещо е възможно. Вярвах, защото имах нуждата да вярвам, исках да вярвам и може би нямах друг изход, освен да вярвам. Трябваха ми години, за да проумея, че нещата са несъвместими, че този компромис, който може да има място в търговията или дипломацията, е истинска смърт за изкуството или науката. Ако човек можеше да приеме литературната си дейност като вид търговия, тогава работата беше наред. Но в такъв случай трябваше честно да се захвърлят всякакви претенции за правене на изкуство. А ние искахме обществото, народът, епохата да ни смятат не за литературни търговци, а за истински писатели.

Тук не става дума за обикновения компромис между работодател и работник, между обществена поръчка и индивидуално изпълнение, а за компромис между вода и огън, между смърт и живот. След всичко, което съм преживял, чул, видял и научил, партията с нейната убийствена идеология, с мъртвешките й принципи и закони, с отричането на свободното и многообразно развитие на живота според мен е противопоставена на човека. Тя е негов принципен враг, защото съществува, за да го ограничава, потиска, деформира, използува и унищожава. И, разбира се, всички тези действия на партията срещу човека са... в името на човека. Но кой човек? Кой е всъщност героят, образецът, в който партията иска да превърне свободното, противоречиво, многостранно развито, мислещо, чувстващо, мистериозно, дълбоко индивидуално същество, наречено човек?

Много пъти съм се опитвал съвсем искрено да си представя образа на комуниста, настоящ или бъдещ, изграден според стриктното спазване на партийните изисквания. Онзи, когото всеки централен комитет и всяко партийно поколение ще приемат като живо въплъщение на техните идеи, онзи, чието съществуване би било някакво морално оправдание за всички страхотни изпитания и мъки, които цели народи са преживели, за да дадат своя принос за раждането му. Образът на този образцов човек-комунист, мечта на Маркс, Ленин, Сталин,

Брежнев и т. н., би бил горедолу следният:

1. Той вярва дълбоко и непоколебимо в партията и нейните ръководители, каквито и да са те, и приема без съмнения тяхната непогрешимост.

2. Той не може да има никакво лично мнение и отношение вън от партията, т. е. трябва да бъде пропит от съзнанието, че изцяло принадлежи на партията.

3. Той не може да поставя никакви свои грижи и интереси над тези на партията.

4. Той не може да се радва, страда, смее или тъжи за себе си, а само за партията.

5. Той не може да има никакви други цели в живота освен партийните и трябва да бъде готов да се жертвува за тях.

6. Ако бъде подложен на изкушение от някаква съблазън в живота, трябва да има куража да се пребори с нея и да докладва на партията.

7. Той трябва да изповяда на партията всичките си грехове и грешни помисли.

8. Той трябва да донася и за греховете на другите редовни членове като него, но да не докосва никога греховете на по-висшестоящите.

9. Той трябва да приема безкритично и с мълчаливо одобрение всички противоречия и глупости на партийното ръководство, да си затваря очите пред всички слабости на големите — корупция, привилегии, кариеризъм, подлизурщина, разврат, и да ги смята за обясними отклонения в преходния период.

10. Въпреки всичко той трябва да вярва, че светът върви към комунизъм.

Както всеки може да си представи, този образец на идеалния герой-комунист е зловещ призрак, който, взет като човешка реалност, не е нищо друго освен клинически идиот. Той е наистина пълното отрицание на всичко човешко. И много пъти ме е блазнило желанието да мога да го повикам през някоя нощ, този призрак, и да го изпратя да посети сънищата на тези, които са негови апостоли. И тъкмо този образ трябваше да бъде главният герой на литературата на социалистическия реализъм, стандартният манекен, към чието съвършенство трябваше да се стремят всичките ни живи герои. И всъщност част от нашия писателски компромис беше да се съобразяваме с този положителен герой. А това беше много трудна, почти невъзможна задача, защото не само въпросният образец отричаше живите хора, но и те твърде категорично отричаха него. Горе-долу следвайки закона на компромиса, мнозина от нас нахлузваха картоненото тяло на този манекен върху живи прототипове. Един от най-ярките примери е този с инженер С. Той беше бивш партизанин, за чиято смелост наистина се разказваха легенди. След това той следва инженерство в СССР, завърна се, започна работа в едно голямо предприятие, където забележителният му инженерски талант доведе до пълно преустройство на производството и значителни икономически успехи. Той стана лауреат на Димитровска награда и главен директор на предприятието, като се окичи с куп ордени. Ето, казаното дотук е достатъчно, за да обясни защо партията и особено партийната пропаганда смятаха инженер С. за най-положителен герой на нашето време. Мой колега писател се хвърли да описва в спецификален роман образа на инженер С., разказвайки за идеалното му семейство, за чистите му принципи, за вътрешния му героизъм, приближавайки много това описание до призрака на идеалния комунист.

Но така се случи, че аз се срещнах с този човек и за доста продължително време ние бяхме много добри приятели. Можах да го наблюдавам отблизо и да видя, че за щастие той беше нещо съвсем различно, много далече от литературно-пропагандния портрет, който му бяха нарисували.

Наистина той беше роден инженер: с голямо въображение, пъргав ум и здраво чувство за реалност. Той не беше интелектуален тип, а представляваше съобразителността и хитростта на човека от народа. Мисля, че беше много самотен човек и като че цялата му енергия извираше от тази непоносима самотност.

Убеден съм, че той беше станал партизанин именно от самотност, от желание да преодолее разстоянието между него и другите. „Кой ти разбираше от идеология или Карл Маркс“ — ми каза той веднъж, говорейки за онова време. Едновременно с чувството за самотност той беше жертва и на друго силно чувство — суетност. Малък човек с физически недостатък, той умираше да изглежда пред очите на хората изключително силен, голям, велик, да ги смайва с дела, които те едва ли биха извършили. Така си обяснявам няколкото случая на безумна храброст, за които се разказваше. Всичко на този свят инженер С. свеждаше до себе си, своите интереси, своето място. Той се смяташе за своеобразен център на света и не криеше това. Първото му съображение, първата му реакция спрямо всичко беше: „А аз! Какво лично аз печеля или губя от това? Къде е моето?“ Така че истинските мотиви за неговата огромна и енергична дейност бяха твърде далече от съзнаването на нуждите на партията или държавата и твърде близко до желанието да изпъкне, да покаже, че той може това, което други не могат. Той беше член на комунистическата партия по абсолютна случайност, защото щеше да бъде член на всяка партия, която би му предоставила простор за неговата дейност. Партийната идеология той наричаше „бабини деветини“, партийните задължения — „църквата“, партийното ръководство — „тарикатите отгоре“. Той почти никога не четеше вестници, нито слушаше радио, защото били „за тревопасните“. Той ненавиждаше всякакви партийни оратори и агитатори и ако трябваше все пак да ги слуша, се занимаваше с решаването на математически уравнения. Мнението му за всеки човек беше, че е роден подлец. Държавната кариера той смяташе за маратон по подлост и с цинична откровеност казваше, че самият той е подлец и е вършил много подлости. „Аз бих ти разказал такива работи, че шапката ще ти хвръкне — ми каза веднъж той, когато двамата скитахме по тракийските пътища. — Но след това ще трябва най-напред да убия тебе, загдето си ги чул, а после и мене си, загдето съм ти ги казал.“ Той винаги носеше пистолет на пояса си и гордо заявяваше, че от 1944 година никога, нито за час, не се е разделил с пистолета си. В изблик на ярост на два пъти беше стрелял срещу хора. Единия път в мое присъствие стреля срещу двама мотористи, които много дръзко и неправилно задминаха колата му. След това си има разправии с милицията. Една от големите му слабости бяха жените. Изневеряваше на съпругата си под път и над път и се ограждаше само с красиви секретарки. По душа беше отзивчив човек и доста щедър. На няколко пъти вадеше хора от много тежко положение. Настроението му се менеше най-непредвидимо. Просто скачаше от състояние на най-щастлива радост до умопомрачително отчаяние. Същото беше и с работата — той сякаш се люлееше между бясна енергичност и после пълна скука и безделие. С него съм прекарвал дълги нощи в местния бар (при това той не пиеше) и точно като класически руски герой той въздишаше и казваше: „Един ден ще взема и ще се гръмна. За какво съм на този свят!“

Имах чувството, че копнее за някакъв огромен и светъл простор, а виждаше навред твърде близките стени на собствения си затвор. Тъкмо блянът му за нещо далечно и различно се бе превърнал в изтезание, което често го подлудяваше. Когато му дадоха Димитровската награда, той донесе парите у дома, хвърли ги на пода и гледайки горящата камина, каза: „Да ги изгоря ли?“

Стори ми се, че ако бях казал „Да“, щеше да ги хвърли в огъня, без да му мигне окото. Оставих го сам да реши и тогава той каза: „И аз съм като всички, а пък цял живот се опитвам да изглеждам нещо различно. Аз съм същият вид каналия (една от неговите думи) и подлец, но поне имам авантата, че знам това!“

Веднъж, когато разговаряхме за приятелството, той внезапно се разсмя и ми каза: „Знаеш ли какво си помислих: че ако, за да се спася, трябва да те натопя, ще го направя, без да се замисля. Честна дума, здравата ще те натопя!“

Друг път го попитах защо всъщност толкова много работи. (Веднъж беше даже припаднал на бюрото си от умора.) А той ми отговори: „Опитвам се да

изгреба морето с лъжица. Утехата е, че все пак имам лъжица.“

Морето беше огромното чувство за самотност и безсмислица.

И точно този мой приятел се превърна в романа на въпросния колега в някакъв сладкопоен социалистически херувим, който гори от желание да строи социализма и да служи на партията. Писателят, който нахлузи картоненото тяло на положителния герой върху инженер С., го познаваше много добре. Той би могъл да каже почти същите неща, които и аз казвам. Но какво го накара да отрече, да си затвори очите, да пренебрегне този толкова жив и интересен образ от нашия съвременен свят и да изпълни литературната му присъда? Безспорно от живота и личността на инженер С. ставаше богат материал за роман, но защо животът трябваше да се отхвърли заради схемата? Какви бяха мотивите, които стояха зад тази явна фалшификация? И доколко тези мотиви бяха оправдани? Ето това са въпроси, които сигурно един ден поколенията ще отправят не само към автора на този роман, но към всички български писатели от днешно време. Първият и най-очевиден отговор — а именно, че партията повелява да бъде така — може би не е най-верният.

Взаимоотношенията са много по-сложни и те не се отнасят само до компромис при писането или издаването, но преди всичко до компромис при живеенето.

* * *

Досега разгледах само един от хилядите случаи на писателско преиначаване или съзнателно идеологическо фалшифициране на действителността. Рядкост са сериозните произведения в съвременната българска литература, които малко или много да не изразяват усилията на техните автори да приспособят истините на живота към идеологическите изисквания, дори когато това приспособяване е в остър конфликт със съвестта на отделния автор. Затова, когато говоря за компромис на един творец, разбирам опита да се преодолее този конфликт на съвестта — творческата и гражданската. Това е точно драмата на един свидетел в съда, който знае истината, чувствува, че трябва да я каже, но разбира отлично, че това би имало гибелни последствия за самия него, и се опитва с отчаяни усилия да намери начин да каже някак нещата наполовина, т. е. да вкара в лъжата елементи от истината, за да може след това да успокоява виновното си съзнание. Преди да премина по-нататък и разкажа за тайната алхимическа лаборатория на компромиса, която е неизбежна част от кабинета на почти всеки български писател, искам да подчертая, че това не се отнася за множеството литературни чиновници или търговци, тъй като отсъствието на нравствени скрупули и чувството за отговорност им спестява конфликтите на съвестта и съответно необходимостта от компромис. Струва ми се, че когато Андрей Гуляшки, Ст. Ц. Даскалов, Драгомир Асенов, Лиляна Стефанова, Серафим Северняк, Матей Шопкин и прочие произвеждат своята литературна конфекция, те ясно изпълняват идеологическата поръчка и нищо друго не ги вълнува освен партийното заплащане на труда им. Те са този вид занаятчии, които не биха изпитали никакво вътрешно колебание да напишат, че тревата е бяла и снегът е зелен, щом като това удовлетворява художествените изисквания на партията. Те, разбира се, знаят много добре разликата между истината на живота и лъжата на техните произведения, но това никак не ги трогва, защото принципът на търговията повелява да се произвежда това, което се търси на пазара. И докато единственият купувач е партията, човек не бива да се безпокои за нищо — и пазарът е осигурен, и рекламата гарантирана, и нови поръчки обезпечени. Други, които също не пре-

живяват мъченията на компромиса, са фанатиците. За разлика от търговците те не знаят разликата и искрено вярват, че снегът е зелен, а тревата бяла. Но фанатиците писатели у нас се броят на пръсти. И все пак трябва да се каже, че докато фанатиците по цял свят обикновено страдат за своя фанатизъм, нашите родни фанатици са богато възнаградени.

И така, когато говоря за компромиса, за постоянното индивидуално усилие да се съчетаят по някакъв убедителен (или успокояващ) начин външните идеологически изисквания с вътрешните художествени или нравствени норми, аз разбирам творческата трагедия на писатели като Емилиян Станев, Йордан Радичков, Николай Хайтов, Генчо Стоев, Ивайло Петров, на поети като Стефан Цанев, Любомир Левчев, Павел Матев, Андрей Германов, на критици като Любен Тенев, Ефрем Каранфилов, Пенчо Данчев, Тончо Жечев и много други. Нарочно посочвам най-популярни имена, макар в тяхното отношение към копромиса да има огромни разлики. Едни от тях са приели компромиса като неизбежна необходимост и са се примирили с него, въпреки че бунтът на съзнанието е останал в някаква постоянна, латентна форма. Острата в началото болка от чувството за виновност се е превърнала в нещо като болка на хронически ревматизъм. Други от тях продължават да се борят при всеки компромис, продължават да вярват, че ще дойде време, когато не ще бъде нужно да правят компромиси. А трети просто са се изхитрили и се опитват да заобиколят компромисите, без да разбират, че самото заобикаляне на компромиса е от само себе си вече компромис. Заобикалянето се състои в избягване на пряка конфронтация с действителността и пренасяне на нещата било в историята, било в бъдещето

Нека сега за нагледност да си представим един измислен съвременен български поет или писател, да го наречем Иванов, и да проследим участието на компромиса в неговата работа. Да приемем, че Иванов е талантлив писател, със самочувствието, че има какво да каже на хората от своето време и знае как да го каже. Да допуснем също, че литературата е единствената му професия и че той се прехранва с това, което пише. Освен това той е съобразителен, практичен, работлив и със здраво чувство за реализъм. Талантът му изисква от него да бъде честен спрямо себе си и своето време. Той знае много добре какво иска да пише, има свой собствен обсег от интереси и вероятно изповядва някакви полумъгливи, полуфилософски, полуромантични убеждения. Като пряка или косвена рожба на българското село писателят Иванов е далече от голото абстрактно мислене на идеологическите философи, големите класови конфликти от индустриалната революция са му чужди, а лозунгът „Пролетарии от всички страни, съединявайте се“ за него няма никакво реално значение, защото той никога не е виждал и срещал истински пролетарии. Комунизма той си представя като нещо вероятно далечно и невероятно хубаво. В замяна на отсъствието на всички тия велики теоретични предпоставки писателят Иванов има здравото чувство, че живее в необикновена епоха, богата на противоречия и конфликти, и иска да опише нещата такива, каквито ги вижда и разбира. Човек може да изброи поне три или четири дузини днешни български писатели, чиято начална характеристика е близка до тази на нашия измислен Иванов.

Същевременно на него му е пределно ясно какво партията иска от писателите и литературата. Той знае, че социалистическият реализъм е евтин рекламно-пропаганден трик, който няма нищо общо със сериозната литература. Знае, че комунистическата партия по същество не желае изкуство, а чиста пропаганда, че едно произведение на изкуството се приема и оценява само дотолкова, доколкото служи на тесните делнични нужди на партийната агитация. Той има също пълна представа за организираното направляване на изкуството и литературата, за купищата решения и постановления, за всевъзможните партийни, държавни или съюзни мероприятия, чрез които се цели да се заставят писателите да пишат само това и точно това, от което партията има нужда. Все едно дали е

партиен член или безпартиен, Иванов, пишейки, трябва да се съобразява с идеологическите изисквания на партията. В края на краищата дори по простата причина, че партията е единственият му работодател, издател, печатар, редактор, книжар, критик... а понякога дори и единственият му читател. Независимо дали вярва, или не вярва на идеологията, писателят Иванов трябва да приеме нейното господствуващо значение, нейното най-реално присъствие. Отказът му да се съобразява с идеологията е равностоен на отказ от писателската професия. Иванов е достатъчно умен, за да види, че с няколко много редки изключения идеологията всъщност е неговото собствено отрицание, т. е. идеологията отрича правото му на независим, мислещ индивид, отрича правото му на свободен, самороден талант. Това, което идеологията иска от него, е да го превърне в още един (вероятно малко по-разнообразен, що се отнася до формата) глашатай, който да прибави своя глас към неспирния еднообразен речитатив на партийната пропаганда. Идеологията няма нужда от неговите човешки или писателски проникновения или откровения, тя не желае ровене и разкриване на сложните взаимоотношения на хора и действителност, тя гори с нажежено желязо всяка идея или индивидуално чувство, което може да постави под съмнение нейните постулати.

Тук искам да спра за малко разказа си за измисления български писател Иванов и във връзка с отношението на идеологията към изкуството в България да разкажа за едно истинско, красноречиво обяснение.

Няколко години преди да напусна България, във Върховния съд на народната република се разиграваше срамната история с делото на един приятел лекар, д-р Папурков, който, ужасен от меркантилността на съда, впоследствие избяга от България. Делото беше от частен характер, в по-нисшите инстанции то бе решено справедливо, но след пряка интервенция на Георги Трайков и земеделците Върховният съд пререшi делото напълно обратно. Д-р Папурков беше син на легендарен българин, герой на съветската Октомврийска революция, Марин Папурков, който бе командувал военен окръг по време на гражданската война и днес има паметник в СССР. Близък приятел на неговия син беше героят на социалистическия труд, известната из цяла България Маруся Тодорова. И един ден, след остър разговор с председателя на Върховния съд Ангел Велев, двамата с Маруся решихме, че единственият опит да помогнем на общия ни приятел беше чрез Политбюро. По това време отговорен за съда в Политбюро беше Боян Българанов. Маруся се познаваше с него, тя беше и народен представител и бързо уреди среща. За Боян Българанов бях чувал много неща, но никога не бях го виждал отблизо. Той ни прие добре, беше вече запознат с въпросното дело и без никакви заобикалки, съвсем искрено ни каза, че за съжаление „земеделците ги вършат тия работи“ и че е много трудно човек да се разправя с тях. „Ако някой от нашите стоеше зад тази работа — каза той, — в 24 часа щях да го сложа на мястото му, но Георги Трайков е друга работа... политика.“ И Маруся, и аз разбрахме, че борбата беше загубена, когато Боян Българанов смени темата и заговори с мен за някои неща в нашата литература. Маруся бързаше да се върне във Варна и си отиде, а Българанов ме задържа за още три или четири часа. Трябва да кажа, че той ми направи силно впечатление, или поне по-силно от който и да е от неговите колеги в Политбюро. Той крачеше уморено около бюрото си, отиваше до прозорците, които, мисля, гледаха към площада и народната банка и говореше отсечено, по войнишки, сякаш се опитваше да се пребори с възрастта си. Понякога, изглежда, мислите и спомените му се струпваха накуп, той тръсваше глава, като че да ги постави в ред, и млъкваше, за да продължи точно от там, където бе спрял. Той отговаряше напълно на всички разкази и легенди за буйния, непримирим Боян Българанов, който сам неведнъж бе влизал в конфликт със собствената си партия. Но пред мене буйността и непримиримостта бяха по-скоро ехо от минали времена, което само в минути на раздразнение звучеше по-силно. В гласа му често звънваха неприкрита ирония и съжаление, че не-

щата не бяха такива, каквито той би искал да бъдат. И тъкмо тази ирония и съжаление ме поощриха за доста откровен разговор. През цялото време Българанов настояваше, че картината, гледана „отдолу“, без да се знае погледът „отгоре“, би била много заблуждаваща. Той ми каза, че изпитвал желанието да напише всичко, което знае, защото бил убеден, че щяло да помогне на много хора в България. Ние сменихме много теми, дори ми е трудно да си припомня този разговор в подробности, но когато заговорихме за състоянието на съвременната българска литература, аз си позволих да кажа, че с няколко изключения тя е всичко друго, но не изкуство. Почувствувах, че той внимателно се заслуша в това, което казах, и затова продължих да доказвам защо всъщност няма изкуство, за предпочитанието, което се дава на всяка евтина пропагандна шмекерия за сметка на проникновено разбиране на времето и живота. И тогава той се надигна и с остър, категоричен глас ми каза:

„А на тебе кой ти е казал, че ние имаме нужда от изкуство? Слушай, на нас не ни трябва Атина, а Спарта! Какво е Атина? Разврат на духа! Изкуството и културата винаги са били разврат на духа. Чрез тях човек се обособява като индивидуалност, откъсва се от континента, става остров, става малък център на света! Партията няма нужда от индивиди! На нас ни трябват войници, единна обща маса, колектив! А твоето изкуство не прави колектив...!“

Той повиши тон и цялата му реч се изсипа като градушка върху мене. Тогава внезапно аз видях партийния фанатик, за когото се говореше, че се е сражавал тайно на страната на генерал Маркос по време на гражданската война в Гърция. Той произнесе дълга тирада, която трябваше да ми покаже безспорното величие на Термопилите пред цялата атинска култура, пред цялото изкуство на древността. А точно аз бях писал в моите дневници, че цивилизацията нищо не дължи на Термопилите, на спартанците.

Мнозина партийни изкуствоведи и художествени капацитети биха се ужасили от простите, ясни и недвусмислени формулировки на Българанов, биха го посочили като пример на ограничено, догматично мислене или просто едностранчиво мнение. И все пак аз мисля, че той изрази истинското отношение на партията към изкуството много по-точно и честно, отколкото всички те, събрани заедно. Не е необходимо човек да търси други доказателства освен цялата хронология на партийното отношение към изкуството. То винаги е било утвърждаване на Спарта и отричане на Атина. Българанов беше великолепно прав, като каза, че чрез изкуството човек се обособява като индивидуалност. Той дори не направи усилие да говори за „наше“ и „чуждо“ изкуство, а съвсем прямо зачисли изкуството във вражеския лагер. Така че той знаеше какво е изкуство, когато каза, че то не прави колектив.

Малко е да кажа, че аз бях смаян да чуя от устата на третия човек в страната, че „ние нямаме нужда от изкуство“, защото и аз, като моя измислен писател Иванов, се опитвах да примиря непримирими врагове, да постигна компромис между безкомпромисни противници. Върнах се у дома силно разтърсен от този разговор, зад който се усмихваше мрачното лице на истината. Записах това, което бях чул, и впоследствие почти без промени вложих цялата тирада в устата на единия от двамата дърдорковци в пиесата ми „Атентат“. На представлението в Народния театър в София на 2-и юни 1969 година публиката бурно аплодира този пасаж, без да знае, че авторът му фактически беше член на Политбюро.

Припомням тази история, за да очертая най-ясно координатната система на писателското творчество в България. И ако нашият герой Иванов не е имал подобна откровена среща, то сигурно е имал достатъчно други поводи, които да му изяснят, че „ние нямаме нужда от изкуство“.

Но човекът иска да пише, иска да го печатат, иска да каже нещо на хората. Тогава какво? Остава му да се улови за твърде бледата надежда, че съвременните Спарта и Атина могат да се примирят, че интересите на идеологията и неговите

собствени интереси биха могли някак да се съчетаят, така че и вълкът да е сит, и агнето да бъде цяло. Иванов знае, че няма да бъде никак лесно, че оттук нататък ще се води безспирна борба между него и идеологията кой кого да надхитри, и той си мисли, че в тази борба най-силното му оръжие е компромисът.

И така възниква първият въпрос: от къде до къде един писател може да бъде верен на себе си и от къде до къде трябва да отстъпи на идеологията?

За голям ужас на Иванов никой не може да му даде отговор на този въпрос. От идеологична гледна точка той не съществува. И следователно именно той, писателят, сам трябва да си намери отговора.

* * *

Ако трябва да степенувам средствата, с които Българската комунистическа партия си служи, за да владее изкуствата и литературата и да превива с огромен успех гръбнака на всеки творец, ще поставя на първо място две от тях: щедрото заплащане и автоцензурата. Мисля, че българската комунистическа идеология дължи голям паметник на онзи зъл гений, който измисли премахването на официалната цензура в България. Това е една от най-ярките демонстрации на черна далновидност, с която българските идеолози превъзхождат колегите си в СССР и другите комунистически страни. За какво ти трябва да цензурираш официално литературата, когато можеш да накараш всеки писател или журналист да се цензурира далеч по-строго, отколкото и най-строгият външен цензор би постигнал. Отгоре на всичко автоцензурата работи на три или четири сита. Писателят се самоцензурира, редакторът се самоцензурира, издателят се самоцензурира, съответно рекламата и критиката се самоцензурират. Ако едно от ситата пропусне нещо, няма начин другите да не го задържат. Магията става още по-смайваща, като се знае, че никое от ситата на автоцензурата не работи по инструкции, нито следва правилници, нито пък някъде е написано какво може и какво не може. Всичко това е оставено на свободно тълкуване от всяко отделно сито. Свободата в случая е правото да отгатнеш какво се иска от тебе, какво ти е позволено да кажеш и какво не. След като имаш свободата сам да осакатиш собственото си произведение, да измениш основния замисъл или да го напълниш с необходимата партийна бутафория. Моторът, който стои зад тази свобода, принадлежи на страха. Страха, че може да сбъркаш, че едно- или двегодишен труд може да отиде на вятъра, че с един замах можеш да сринеш цялото си положение, без да постигнеш какъвто и да е ефект. Страха, че можеш да се разделиш с щедрото заплащане, на което междувременно си свикнал.

Много пъти в разговор с колеги ние сме стигали до заключението, че можем само да завиждаме на страните, в които има официални цензори. Официалният цензор опростява цялата картина, като прави нещата ясни. Най-напред той е външно лице, той е противник, враг, с който писателят трябва да се пребори, а винаги е по-лесно да се бориш с друг човек, отколкото със себе си. След това официалният цензор се занимава само с крайния, завършения авторски продукт. При него произведението пристига в цялостна форма, докато автоцензорът е онзи, който не реже готовото произведение, а го осакатява още от самото начало, още преди раждането му, още с развитието на всеки образ, и твърде често авторът така обърква понятията, че не знае кой вътре в него е творецът, кой е цензорът. Докато с официалния цензор войната е открита, дейността на автоцензора е чисто подривна, саботажна, равна на предателство отвътре. Много пъти автоцензорът съумява да се представи за творец и съответно подривната си дейност за творчество. С официалния цензор човек може да има обяснения, да чуе позо-

ваване на принципи или правилници, а при автоцензора нищо не е ясно. Всичко е догадки, които плуват в призрачна мъгла. Един автор винаги може да се опита да заобиколи или да излъже цензора. В последна сметка човек винаги може да вини и ненавижда официалния цензор, но не може да вини и ненавижда автоцензора, защото това е самият той.

Ето как с магически трик режимът сваля от себе си отговорността за осакатяването на литературата и изкуството и вежливо я предоставя на самите творци. Само в много редки случаи, когато ситата се прокъсат или прелеят, режимът бързо се намесва чрез свои агенти, които, разбира се, поемат отговорността върху себе си, за да спестят неудобствата на партията.

Спирачната система на автоцензурата започва да действува още при първия замисъл, още при пристъпването към каквато и да е идея и какъвто и да е сюжет. Или, ако се върнем сега при нашия измислен писател Иванов, ние ще видим колко неразривна е двойката творец-автоцензор. Именно автоцензорът е главният апостол на компромиса.

Първото, което писателят Иванов прави, е да опита да намери допирни точки с партийната идеология. Почти незабавно всичките му колеги се хвърлят към младежкия идеализъм и чистотата на комунистическите идеали от преди 40 или 50 години. Няма значение, че в страната на победилия социализъм нещата са завъртени на 180 градуса. Все пак там човек добива известна нравствена позиция, която му позволява да бъде съдник с някаква чиста съвест. Така Иванов приема партийния идеал от едно време за свой съвременен критерий и вярва, че и самата партия ще одобри този критерий, т. е. щом нещата са написани от чисти комунистически позиции, те трябва да бъдат приети. Ако хората са се борили, страдали и умирали в името на един по-справедлив, по-достоен и по-щастлив свят, тогава защо действителността да не бъде преценявана именно чрез техните идеали? И точно тук, когато писателят Иванов е стигнал до спасителното заключение, в играта се намесва автоцензорът Иванов. „Всичко това може — казва с ироничен глас той, — но само до известна степен! Ти не можеш да съдиш системата, режима, ръководството на партията и Съветския съюз. Ти можеш да прилагаш своя критерий само срещу отделни, малки хора, които не се отъждествяват със строя! Колкото по-добре запомниш това правило, толкова по-малко ядове ще имаш!"

Иванов не е глупав, за да не разбере, че автоцензорът е абсолютно прав. Целият опит на неговите колеги, всичко написано около него следва неизменно това правило — съди само отделни малки хора, които не се отъждествяват с режима, но никога самия режим. Иванов приема това предписание на автоцензора, като си казва, че все пак е по-добре да се опита да пише, отколкото да не прави нищо. Той сяда на бюрото си и започва. Нека за нагледност да приемем, че сюжетът на неговия роман е падането на покрива на металургичния завод „Ленин", за който вече разказах. Анализирайки събрания материал и своя собствен житейски опит, Иванов стига до убеждението, че неговата тема е „Разрухата" не на бетонните форми, а „Разрухата" на обществото, че пукнатините в бетона символизират пукнатините в човешката и гражданската нравственост. Той вижда, че причината за събарянето на покрива не е в техническата грешка (колкото и важна да е тя), а в сбърканата структура на системата, която поощрява и развива липсата на чувството за отговорност. Той вижда например колко пагубно е въздействието на партийната върхушка с нейното суетно самодоволство, привилегиите, непрестанното нарушаване на законите, връзкаджийството, роднинщината, подлите задкулисни игри, назначаването на некадърници, смачкването на талантливи хора и т. н. Иванов стига до заключението, че почти зад всяко престъпление, зад всяко нехайство, провинение, порок неизбежно стои системата. Той е съгласен с казаното от един негов колега: „Всеки път, когато проследиш нишката на някакво безобразие, винаги стигаш до върха." И тук внезапно и силно се обажда автоцензорът: „Какво правиш ти? Каква книга пишеш? Кой ще ти издаде такава книга? Къде се намираш? Я се опомни!"

И Иванов се стряска. „Господи — казва си той, — къде наистина съм тръгнал с тези истини?! Кой има нужда от тях? Защо съм тръгнал да си пъхам ръцете в огъня? Я ги виж другите!"

Все пак той не желае да бъде като другите. Иска му се да я каже по някакъв начин тази истина, която е толкова очевидна. Иска му се даже от чиста суета да демонстрира, че е по-храбър и по-честен от другите. Но как? И пазарлъците започват. Какво би било, ако на групата отрицателни герои бъде противопоставен един силен, положителен герой. Няма значение, че такъв положителен герой не съществува, хората ще се досетят, че той е там, за да оправдае присъствието на отрицателните герои. Тогава и основната идея би могла да се преправи в същото направление. Вместо роман за разрухата защо да не бъде роман за изпитанието, през което преминава нашето поколение и което, разбира се, го закалява. „Точно така! — съгласява се автоцензорът и добавя: — Но ти не можеш да имаш изпитание без героично начало. Изпитанията в литературата съществуват, за да правят от хората герои."

Писателят Иванов навежда глава и с горчивина забелязва, че в неговата начална идея, която идва от самия живот, нямаше и помен от такъв героизъм. И ето, сега той трябва да раздели образите си според изискванията на щампата. Още една крачка, и злото се прехвърля върху гърба на отделните отрицателни герои, които го носят още от своето буржоазно минало, или пък са заслепени от идеологическата диверсия, или пък чисто и просто са заклети стари врагове... От първоначалния замисъл не остават много неща. Идеята, че злото произтича от корените на системата, от злоупотребата с властта, че е присъщо на отношенията на обществото — умира. Бетонът се е пропукал, защото шефът на отделението, което излива формите, е развратник и прахосник, който има нужда от пари и работи пет за четири, като гони само количеството. А той е такъв, защото миналото му е буржоазно и казват, че баба му била придворна дама на царицата... Все пак той е изолиран случай и отдавна е предизвикал подозрението на другаря „Нашия". А последният е този, който ще се прояви при изпитанието и ще покаже, че здравите народни сили стоят непоколебимо зад партията... и т. н....

Сега писателят Иванов вижда, че романът му тръгва в съвсем различна посока, че може би съвсем не е неговият роман. С приемането на идеологическата схема, на нейната щампа, се слага край на творческото търсене, няма проблеми, няма въпроси, всичко е ясно. Щастливият край на холивудските филми е абсолютно задължителен за социалистическия реализъм. Автоцензорът потрива самодоволно ръце. „В този си вид романът ще мине тип-топ и може дори награда да получи."

И той е прав. Романът минава през останалите сита на автоцензурата и дори получава награда. Дузина критици го хвалят най-вече заради гражданската му честност, за това, че бил поставил „пръста в раната". И когато писателят Иванов приеме комплиментите и наградите, той внезапно си помисля, че всъщност може би наистина е написал това, което е искал да напише, че фактически не е правил никакъв компромис и че романа си го бива. Що се отнася до истинската случка с падането на покрива, той сега открива, че тя не е типична за времето и страната, че сама за себе си е интересна, но едва ли има това обществено значение, което той е предполагал. А пък образите, които е създал? Той бързо приема, че макар положителният му герой да не е реалистичен, сигурно съществува в живота. Но дори и да не съществуват такива положителни герои, хубаво е да ги има в литературата за пример и подражание.

Веднъж написал романа такъв, какъвто партията и идеологията го искат, писателят Иванов се опитва страстно да се убеди, че не е изменил на себе си, че романът му отразява истината.

Така стигаме до втората главна изява на компромиса — нежеланието да

се вижда действителността такава, каквато е, или с други думи съзнателно бягство на българските писатели от живота. Вече много пъти разказах и показах колко неосведомени са българските писатели по отношение живота на народа. Веднъж създали своите измислици за него, веднъж насилили се да повярват в тях, те се пазят като дявол от тамян от всичко, което може да ги опровергае. И затова те рядко напускат тесния кръг на 900-те метра, за които говорих. Вземете който искате от по-известните български писатели и още на първата страница вие ще го хванете в непознаване на действителността и нейните проблеми. За огромния процент от писателите това е напълно съзнателно незнание. И тъй като разрешеният от автоцензурата свят на измислицата е много тесен и еднообразен, повечето от писателските манекени толкова си приличат един на друг, че като че ли разликата между тях е само в имената. Аз поне не мога да направя някаква разлика между героите на Богомил Райнов, Павел Вежинов, Андрей Гуляшки — като че ли всички те са вадени от един и същ калъп.

Може да се каже, че самият процес на написването на една творба преминава не под властта на писателя, а под властта на автоцензора. Почти нито един български писател не би могъл да повтори известните думи на Толстой, че неговите литературни герои престават да се подчиняват на волята му и всеки тръгвал по свой път. Но такава Толстоевска грешка българските писатели не допускат, защото техните герои са марионетки в ръцете на вечно уплашения, вечно съобразяващия се угодник — автоцензора.

Компромисът при написването има и други форми. Не е рядко явление, ако писателят наистина задълбае в собствената си искреност, отиде малко по-далече от 900-те метра и приближи самострелящите устройства на литературната граница, т. е. напише нещо, което автоцензорът не одобрява, тогава за компенсация на следващата страница се излива истински коленопреклонен химн.

Ако неочаквано „врагът“ се окаже силен и обаятелен образ (всеки писател обича да описва враговете, защото са по-живи и по-интересни), то той трябва непременно да се сплеска по някакъв унизителен начин или да му се лепне накрая позорно петно. Схемата задължава нормални хора да не мразят партията, а само убийци, развратници, комарджии, долни и порочни типове (справка Борис Морев в романа „Тютюн“), в най-добрия случай маниаци. Ако положителният герой според схемата трябва да блести от чистота и непорочност, отрицателният трябва да тъне в кал и нищета. И двамата герои са равностойни измишльотини.

Компромисът на писатели като нашия Иванов е особено очевиден при подбора на темите и сюжетите. Тук инстинктът на страха се превръща в силен инстинкт на угодничеството. Каква тема се търси на партийния пазар? Какво честуване приближава? Ленин? Георги Димитров? Септемврийското въстание? Октомврийската революция? Ноемврийската конституция? Маса писатели се заемат със сюжети, които са безкрайно далече от техните авторски интереси, от техните писателски натюрели. При това сюжети, към които те чистосърдечно се отнасят с презрение. Всеки, който познава писателските интереси например на Любен Станев, никога не ще може да приеме факта, че именно Любен Станев написа книга за... Суворовското училище... и друга за ... Георги Димитров. Едва ли може да се намери по-абсурдно съчетание между писател и сюжет. Авторът на „Студен дом“ е и автор на книга за малките кадети. Аз самият трудно мога да обясня участието ми в написването на телевизионната серия „На всеки километър“. Цялата тази полугероическа лимонада (като изключим образа на Гешев) ми беше по-далечна, отколкото ако пишех роман за рудниците на цар Соломон. Вместо да спре погледа си на действителността, която го заобикаля, талантливият ми колега Георги Величков се захвана да пише за миналото, което нито помни, нито знае, нито пък го интересува. Йордан Радичков ходи́ в Сибир и написа книга, която е толкова далеч от другите му произведения, колкото Калиманица от Якутск.

Много писатели пишат на „трудова тематика“, без да са видели отблизо

работници или строители, без да са помирисали действителността на предприятия, строежи или мини. Всеки от тях е пожертвувал кръга на собствените си интереси, за да изпълнява чужда нему обществена поръчка, която, сполучлива или не, ще се плати. Много от произведенията на историческа тема не са нищо друго освен компромисно бягство от истинската тема. При нормални обстоятелства въпросните писатели едва ли някога биха се захванали да пресъздават дванадесетия век.

Компромисът взема дейно участие при подбора на формата. Автоцензорът се намесва активно срещу формалистичното експериментиране, срещу търсенето на нови и непознати форми. Защото новата форма плаши партийните идеолози, понякога сама за себе си тя звучи иносказателно.

Разбира се, всички ние имахме своите най-обосновани оправдания. Колко често човек можеше да чуе: „Абе изчуках това за малко пари, та да мога да седна да си пиша моето...“ Но за съжаление „моето“ никога не се появяваше на бял свят. Друго популярно оправдание беше: „Виж какво, едно за тях, едно за мен, така сме се разбрали.“ Бедата беше, че май нямаше разлика между това „за тях“ и това „за мене“.

Всичко беше такава каша от искреност и неискреност, от хитрост и наивност, от лъжи и самоизмами, че когато някой полугласно се самоотричаше от това, което бе написал, човек не знаеше да вярва или да не вярва, толкова повече че сам би изповядал същите грехове.

* * *

На Боровец вали сняг. Тази вечер в голямата луксозна вила на артистите сме само неколцина души. През този отвратителен сезон — края на февруари-март, домът е почти празен, а вечерите са тихи и самотни. Шумните нашественици от софийския артистичен свят са изчезнали. Те ще се появят в събота или неделя, а дотогава тишината, красотата и кухнята на бай Георги Ашингер са наши. Това трябва да е зимата на 1963, или 1964, или 1965, или 1966, или следващата... всички зими ние бяхме там. Може би не точно по същото време, може би не толкова дълго, може би не точно по същия начин. Огънят в камината на големия хол, застлан с тъмнозелено кадифе, буйно гори. Моят магнетофон е някъде на пода. Тромпетът на Луис Амстронг придружава пращенето на горящите борини, чиито пламъци играят по лицата ни. Лампите сме угасили. Светлината на огъня ни дарява с чувството за естественост и близост. Ние сме налягали по пода и в тишината сякаш се опитваме да доловим нещо ново, непознато и мистериозно, което знаем, че приближава и ще дойде, за да промени тази картина. Вляво от мене е прострял дългите си крака Цветан Стоянов, един от най-приятните гласове, които съм чул през живота си; може би най-начетеният, най-ерудираният от всички ни, с остро критично око и със старанието да вижда нещата прожектирани върху световния хоризонт. По силата на компромиса той ще напише няколко „криминалета“, ще напише една много мизерна книга-фейлетон за „невъзвращенците“, после ще дойде в Лондон да ме види и ще ми каже: „Всичко е въпрос на избор. Ти си избрал тук, аз съм избрал там. Не ми се сърди. Мисля, че се разбираме... Все пак аз не вярвам, че ти ще пропишеш за англичаните.“ После ще го изпратя на гара „Виктория“, ще се целунем... и наскоро след това той ще умре от апендисит. Може би единственият истински европеец в интелектуална София... До него, свил колене, е Любо Левчев, приятелят, с когото се открихме на едно четене в Ловеч, който вярва, че комунизмът има нужда преди всичко от честност, който ще бъде близък и обичан приятел, докато по някакъв

абсурдно нелогичен начин ще се откаже от честността и с пламнали бузи ще се впусне в бясна кариера, ще се превърне в точно това, което там, на Боровец, най ненавиждаше, ще напише по вестниците, че Солженицин е белогвардейска отрепка, и аз ще му отговоря с открито писмо, за да му кажа каква е разликата между поета и кмета. Поезията му също ще се промени. Гръмотевичният патос на истините за времето ще изчезне, за да отстъпи на празни високопарни декларации, плод на прозрачна конюнктурщина... Зад него в странно мълчание е потънал Константин Павлов, който сякаш предчувствува, че скоро ще напусне тази компания. На една среща у Радичков той остро и непримиримо ще обвини всички от неговото поколение в евтино флиртуване с позата на бодри и несъгласни и ще тръшне вратата след себе си, после ще му отхвърлят всички стихове и дълго време името му не ще бъде споменавано никъде, той ще се ожени, ще има дете, ще се изолира от всички и ще се опита да намери утеха в алкохола... Един ден той ще ме заведе в Курило, за да ми покаже селската къща, в която се е родил и чиято предизвикателна бедност сякаш е предопределила предизвикателната безкомпромисност на Коцето... После студенти и ученици из страната ще ме питат дали съм виждал Константин Павлов, дали го познавам. Петер Юхас в Будапеща и Волфганг Кьопе в Източен Берлин ще ми кажат, че ако времето в България е родило само един поет, той е именно Константин Павлов... От другата страна е Христо Ганев, за когото Вородот казваше, че когато Христо веднъж влязъл във Военния клуб, всички генерали станали на крака... Партизанинът, сценаристът, кинорежисьорът, чиято безкомпромисност ще го изхвърли отвсякъде, когото партия и режим многократно ще се опитат да купят, да привлекат, да сплашат, да накажат, но никой не ще успее да го превие, той ще бъде един от неколцината, които ще откажат да гласуват резолюцията за Солженицин и ще бъде изключен от хора като Левчев. Христо, който ще настоява за правото си да казва точно това, което мисли... и да подозира всекиго от нас в долен конформизъм... До него е замисленото детско лице на най-близкия ми приятел по това време Стефан Цанев, който заради непокорството си дълго време ще стои без работа, после чудесният Желю Мандаджиев ще го вземе в сатирата за драматург, Държавна сигурност ще разпилее набора на поемите му за Съветския съюз и македонската поема, двамата ще мечтаем да иде на работа в Чехия (но тогава ще закрият Чехия), а ние ще напишем заедно пиеса, която няма да се играе, и либретото за оперета „Зиг-Заг", която няма да се появи на сцена. Той ще напише великолепната пиеса „Процесът срещу богомилите", която ще бъде отхвърлена отвсякъде, накрая ще го изгонят от Сатиричния театър и той ще бъде последното близко лице, което ще видя в последната си минута на българска територия. После ще ми напише кратко писмо да се върна, докато един по-късен ден аз ще си помисля, че новата му поема за Петър, който се отрекъл от Христос, се отнася до мене...

Но това време на Боровец е друго време. Ние знаем, че сме различни, но искаме да вярваме, че нещо голямо и трайно ни свързва. Трябва да минат години, за да кажем, че нещо голямо и трайно ни е разделяло. Главното, което всеки от нас има в живота си, е писането. А главното в писането е правдата. Почти всичко написано от нас е свързано по някакъв начин с правдата, макар че всеки я разбира по своему. Но тъкмо откликвайки на делничните или годишните неправди, прахосвайки енергията си с гняв и възмущение, ние (поне аз така мисля) не забелязваме, че именно грозните ръце на неправдата дирижират нашите мисли и чувства, че ние сме подведени да бдим зорко за онова, което става на повърхността на живота, и да не виждаме нищо повече. Колко жестоко е правилото, че борбата срещу нещо постепенно те кара да приличаш на него. Нашето разбиране за компромиса се отнася изключително за правдата и неправдата, но то не се разпростира върху въпроса как да се живее или върху въпроса да познаваш себе си. Всичко, което ние мислим и вършим, е отклик все пак на обществената поръчка и малко или много е далече от същността на нещата. В същото време ние искаме

да пишем по някакъв нов начин, да се домогнем до нови, неразкрити стойности, да подирим нови пътища, а чувството за самокритичност ни показва, че стоим на едно място, че сякаш не можем да се движим... Ние сме склонни да аплодираме всеки жест на доблест и честност във всяко литературно произведение, пренебрегвайки същността му. Една парлива епиграма или силна алегория, или остра подигравка с вожда на деня за нас са много повече от разбирането на живота на хората, от приближаването към работника или селянина, към действителните интереси на ония, които ни заобикалят. Народът жадува за истини, народът аплодира всеки път, когато блесне искрата на истината срещу безспирния поток за лъжите, и чудесно е, че има писатели, които откликват на тая жажда. Но обикновено този отклик е твърде мимолетен фойерверк, който не ще се превърне на трайна светлина за всички. Нашето отношение към правдата и неправдата има злободневен, анекдотичен характер и няма дълбоки корени, защото антиконформизмът ни е все пак отражение на конформизма, а последният е твърде плитък. Някой чувствува това и казва: „Да се бориш срещу стояндаскаловци е толкова унизително, колкото и да си с тях."

Нашият начин на антиконюнктурно мислене по същество е съобразяван и направляван от конюнктурата. Дори в известна степен е използуване на конюнктурата. Доста по-късно аз ще разбера, че истинският път започва с отхвърлянето и на едното, и на другото. Все пак нашият речник е техният речник, нашите интереси граничат с техните интереси. Отгоре на всичко трябва да се прибави и фактът, че ние принадлежим към кастата. И както и да се опитваме да погледнем нещата по друг начин, по принцип погледът е от нивото на кастата. Дори когато говорим и пишем за работници и селяни, когато ги караме да произнасят едни или други думи, те не са истински техни думи, те са наши, на неколцина интелектуалци, легнали край камина в луксозна кастова вила. Евтушенко е най-близкият приятел на Стефан Цанев. А от всички съветски поети аз най-много не мога да понасям Евтушенко. Тъкмо защото той е идеалният представител на псевдоактуалност, на псевдосъвременност, на псевдочестност, на псевдогероизъм. Той е антиконформисткият конформист. Или както казваше Пешо Камилата: „На тоя билетчето му печели и от двете страни."

И Коцето, и Христо, и Стефан, и мнозина други са далече от Евтушенковата оперета, но в едно отношение се приближават към него — нежеланието да видят нещата отвъд делничната обществена картина, нежеланието да признаят, че не могат да отъждествяват себе си с Човека на времето, и че този Човек или Българин съществува независимо от тях, различен и чужд. Че в своите делници той може да се приближава към тях, но в епохата, във века той стои като планина, пълна със свои тайни и свой живот...

Колко пъти съм откривал, че опитът ми да опиша действителността такава, каквато я виждам, е завършвал с повърхностна регистрация на повърхностни събития и образи. Колко пъти съм се улавял в безсилие да проумея нещата на друго ниво, отвъд очевидното, делничното. И съм долавял с нервно неудобство, че целият ми поглед, позицията ми са изпортени поначало... и че ме е страх да ги променя.

Пак в някои от тези дни на Боровец, може би като отговор на чувството за обреченост, като чисто интелигентска реакция срещу компромисното мислене, проникнало дълбоко в мен и другите, аз пиша серия есета, които съм посветил на Стефан Цанев. И в едно от тях съм се опитал да изразя най-ясно нашата трагедия на компромиса. Есето се казва „ПОРЪЧКАТА" и го цитирам дословно:

„Поръчаха ли ти нещо ново? Изпълни ли всички предишни поръчки? Ще приемеш ли още една?

Ти се усмихваш над усмивката си. Ти си ироничен над иронията си. Откакто свят светува, винаги е имало поръчки. Всекиму е поръчвано. Навсякъде се работи главно по поръчка. На много места се и живее по поръчка.

Поръчката, това е искането, идващо отвън. Заявката на обществото, на обстоятелствата, на събитията, на властта. Заявка, която произтича от външни интереси и не се съобразява с твоите интереси. И тъй като ти си изпълнителен, добросъвестен жител на тази планета, ти изпълняваш тези поръчки, макар те да поглъщат огромна част от твоето време и твоята енергия.

Така с всеки изминат ден ти правиш все по-малко неща, които са органично твои, раждат се в тебе, узряват в тебе, носят твоята кръв, отразяват твоя образ, представляват естествените въпроси и отговори на личността ти, започват и свършват в тебе, имат и нямат стойност за другите.

Все по-често ти се занимаваш с неща, които са ти напълно чужди, които не те интересуват. Откликваш на събития, които нямат нищо общо с тебе. Възприемаш чужд език и чужди отношения. И постепенно потъваш в реката на обезличаването, на неусетното, принудително отказване от себе си. Защото поръчките на обществото идват да изгонят твоите собствени поръчки. Интересите на обществото заместват твоите интереси. Ти съзнаваш това, ти искаш да се спасиш, искаш да поръчваш сам на себе си, да прекратиш монопола на външната поръчка, да бъдеш свободен работодател и свободен работник. Но как? Поръчката отвън има оловната сила на закон. Поръчката отвътре е като моментна искра на подтик.

Чувството ти за компромис те води до стари хитрости. Ти внезапно си казваш: „А защо поръчката отвън да не бъде повод да изразя себе си?“ Което означава, тя да стане фактически твоя собствена поръчка. С други думи, ти искаш да налееш в чуждата форма на чуждата поръчка твое собствено съдържание. Искаш просто да използуваш тяхната хартия, техния печат, техните корици, тяхното заглавие, дори тяхната тема, за да изразиш себе си...

Ала старата хитрост издъхва тук. Бедата е, че в момента, когато тяхната поръчка стане наистина твоя собствена поръчка, тя вече не е тяхна поръчка. Следователно те не ще я приемат, и разбира се, не ще я платят.

Затова ти пак се връщаш обратно и работиш техните поръчки с надеждата, че един ден ще можеш да бъдеш толкова независим, че ще започнеш да работиш само собствените си поръчки.

Но дали тогава ще има някаква разлика между твоята и чуждата поръчка?“

Това есе и другите почти всяка вечер аз чета на Стефан. И не подозирам, че всичко, което ще последва в живота на всички нас, ще бъде точно потвърждение на правилото за поръчката.

Но от височината на Боровец, от чистотата на снега и въздуха, от хубостта на природата всичко изглежда измамно оптимистично. Ние говорим за времето, когато ще можем да започнем да пишем като хората. Ние чакаме с вярата на Шишмановски българи да дойде това време, за да бъдем най-после себе си.

И тогава някой хладно казва:

„А когато това време дойде, ще можем ли?“

ЕТИКЕТИТЕ

Всеки, който е живял в съвременна България, би казал, че една от най-характерните черти на действителността там е ЕТИКЕТЪТ, или по-ясно — обозначаване на бутилката. Едва ли съществува нещо на този свят — предмет, лице, събитие, което да не подлежи на някакъв вид партийна класификация. Няма значение, че последната много пъти е в явно противоречие със съдържанието на нещата, че често се налага бързо и тихо върху един етикет да се залепи нов с обратен смисъл, че понякога се залепват половин дузина етикети, опровергаващи се един друг, които в края на краищата показват абсурдната неграмотност на този, който ги поставя. Важното е да има партиен етикет. Не е трудно да се отгатне, че всички тия диалектически бъркотии, които са вън от обсега на нормалните човешки противоречия, имат в основата си една-единствена цел: да означат дали въпросните неща са НАШИ или ЧУЖДИ. Като че това лесно разделяне на света може да се сравни с инстинктите на диво животно в джунглата, което дели всичко само на две — мога да го изям, или може да ме изяде.

Но да не си мисли някой, че етикетирането е лесна работа. Голям брой институти и функционери, ръководени не толкова от философските или научните изисквания, колкото от изискванията на Държавна сигурност, се занимават с изработването на етикетите и залепването им. Работата е много сериозна, като се знае, че не само партийното отношение определя етикета, но и етикетът сам по себе си вече определя партийното отношение. Нещо повече — един залепен етикет никога не изчезва. Ако партийната конюнктура наложи друг етикет, старият си остава отдолу, под новия. Следователно всеки етикет остава до края и малко или много предопределя бъдещето на етикетирания предмет. Това се отнася по един и същ начин за всичко — за хора, за политика, за търговия, семейни отношения, пиеси, футбол, любов, война, некролози... всичко. Някой чужденец би предположил, че може би това определяне на нещата е основано на тяхното разбиране и следователно има известна познавателна стойност. Трагедията е, че най-често етикетите нямат нищо общо с разбирането на съдържанието, че те се определят от твърде произволни и елементарни фактори и че стойността им не е познавателна, а само разпознавателна. Те са едно от най-категоричните доказателства за пълното пренебрегване на истината, сякаш чрез тях партията декларира: „Истина е само това, което аз ви казвам, за момента, в който ви го казвам.“ Партията иска силно и безпрекословно приемане на всеки етикет и тя не иска да знае, че хората, които ги четат, имат свои мозъци, своя логика, която не може да смели произволните партийни салтоморталета.

След около двайсетгодишна еволюция партията достигна до много голямо откритие, че е възможно съществуването на две взаимно противопоставени неща, като и двете бъдат еднакво НАШИ. Така на света бе съобщено, че в социалистическия реализъм съществуват две направления — ТРАДИЦИЯ И НОВАТОРСТВО, които се намират в благороден конфликт (или съревнование) помежду си. И цялата българска култура и изкуство бяха подведени под тия две определения — традиция и новаторство, което естествено засягаше не само формите. За българските критици от мое време традицията, новаторството и техният благороден конфликт се превърнаха в откровение небесно, милиони редове се изписаха за тия два хармонични гласа, пеещи една и съща песен. Съгласно тия критици традицията беше определена като здрава реалистична връзка с историческото и революционното минало, както и с прогресивната култура. Новаторството пък черпеше сили от традицията и трябваше да отразява новите форми на живота у нас. Така всички творци в България бяха набързо разделени на две благородни групи — традиционалисти и новатори, и тази игра на „жмичка“ беше толкова убедителна, че дори се стигна до някои спорове коя от двете форми е по-партийна, станаха и открити сблъсквания, та се наложи партията да си каже мъдрата дума, а именно, че и двете форми са еднакво партийни. Така партийното етикетиране определи Димитър Талев, Георги Караславов и Емилиян Станев като традиционалисти в прозата, а Богомил Райнов, Павел Вежинов, Дико Фучеджиев и други като новатори. В поезията етикетът „традиционалисти“ бе предоставен на всички, които пишеха в чисти рими и ритми, като Иван Бурин, Николай Стайков, Слав Хр. Караславов, а новатори бяха ония, които поначупваха стиховете си, като Божидар Божилов, и римуваха питекантропус с опус. Имаше и такива, за които се водеше спор дали са традиционалисти или новатори, като например Камен Калчев, Андрей Гуляшки или Ивайло Петров. Струва ми се, че някои от авторите

сами обичаха тия етикети и ако случайно критиката пропуснеше да им ги лепне, те сами публично си ги залепваха, като се обявяваха за едното или за другото. Критерият да бъдеш традиционалист или новатор понякога биваше обясняван по най-невероятен начин. Така например един от водещите български критици, Панталей Зарев, определи веднъж творчеството на Дико Фучеджиев като „новаторско" понеже авторът използувал в работата си „вътрешен диалог", тоест героят сам приказвал на себе си, което може би въпросният критик е свързал с потока на съзнанието.

И така, в това щастливо време българските творци можеха да избират да бъдат традиционалисти или новатори, като обективната разлика помежду им се свеждаше до поговорката „Не по врат, а по шия".

Идиличното съществуване между традиционалисти и новатори в българската литература на петдесетте години може би щеше да си продължава така още дълго време, ако зад паравана на новаторите не се появи нещо друго, което предизвика силна паника всред етикетаджиите и на което те скоро лепнаха етикета с черепа и двата кокала: поставян на бутилки с отрова или пакети с взрив „Опасно". Синонимите на това бяха „модернистично", „упадъчно", „декадентско".

Това беше времето, когато дузина млади поети, начело със Стефан Цанев, Константин Павлов, Николай Кънчев и други, започнаха да пишат в свободни стихове, като разчитаха на покровителствената сянка на Маяковски. В прозата се появиха смайващите със своя сюрреализъм разкази на Йордан Радичков, чиято фантазия излезе вън от партийните бутилки и се разля по всички посоки, в прозата Васил Попов се опита да тласне героите си по-близо до биологията им. От страна на младата критика всичко това беше решително подкрепено от Цветан Стоянов. Онова, което хвърли в пълна тревога пазачите на социалистическата хармония, не беше толкова трънливият букет от нови форми, колкото новото съдържание, което не можеше лесно да се етикетира с класическите партийни представи. Ужасно трудно им беше да решат дали целият Радичков е НАШ или ЧУЖД, нито пък знаеха как да го ампутират. Дълго време те си блъскаха главите да решат какво отношение да вземат към разните Верблюди, Суматохи, Кози бради и така нататък. Още по-объркано беше положението със Стефан Цанев, където се получаваше парадоксът, че нещата бяха комунистически, но не бяха партийни. А поезията на Николай Кънчев беше отвъд целия им асортимент от етикети. Странно или не, но тъкмо тия произведения, в центъра на които стоеше човекът, а не партиецът, хората, а не масата, човечеството, а не партията — се оказаха чужди и непонятни на литературните съдници. Беше се родила литература, за която не беше ясно колко е НАША, колко е ЧУЖДА, и за която не можеше да се каже дали е традиция или новаторство. Не можеше лесно да се признае, че отглежданата с толкова партийна любов и държавно внимание талантлива литературна смяна се оказа на твърде неясни позиции. Партийната мъдрост реши, че това ще да се увлечени в модни, формалистични течения младежи, на които трябва да се помогне да намерят правия път. Критиката беше главно по отношение на формата като резултат от упадъчни западни влияния. Чели-недочели, чули-недочули, мислили-недомислили, българските правоверни критици ревнаха за упадъчно влияние на Джеймс Джойс, Уилям Фокнър, Бекет, Камю (по онова време въобще непревеждани в България) и дори поставиха в списъка на вредните влияния Томас Ман.

В началото на шестдесетте години казионната критика не подозираше, че в българската литература и култура се възобновяваше остриият конфликт в съветското изкуство от тридесетте години между изискванията на преуспяващия партиен буржоа и естествената жажда на младите за ново революционно изкуство. Тук имаме типичен случай на сблъскване между дребнобуржоазен партиен консерватизъм и истинска революционност на новото поколение. От едната страна стоеше двугласното скандиране на кунюнктурни лозунги, а от другата страна

хвърчаха искрите на творческо дръзновение и размах, на реално преосмисляне на формите, на диренето на нови пътища за разбиране на себе си и света.

Помня и ще помня с радост цялата вълна от млади художници, режисьори, поети, драматурзи, композитори, които предявиха право на свой глас и свой характер в морето от безхарактерност. Мишо Симеонов, Величко Минеков, Галин Малакчиев, Иван Кирков... списъкът е много по-дълъг, започнаха да търсят себе си, а не партията. В театъра и Леон Даниел, и Вили Цанков, и Асен Шопов се опитаха да разхлабят веригите на театралната догма, криво или право свързана с името на Станиславски. Софиянци видяха странни представления, като „Ромео и Жулиета" на Вили Цанков, „Хамлет" на Леон Даниел, „Суматоха" на Методи Андонов. Но всичко това се предхождаше от творческата епопея на Бургаския театър, където в един момент сякаш бе събран цветът на младия театрален елит. Триото Юлия Огнянова, Вили Цанков и Леон Даниел плюс драматург Иван Радоев създаде бургаската легенда, за която в българския театър ще се говори, докато има български език. Когато партията не разбере нещо, реакцията е злоба и отмъстителност. Бургаският театър беше ликвидиран след сражение, в което участвуваха всички сили. Българското кино в началото на шестдесетте години и по-късно също излезе от обсега на двата етикета и чрез най-добрите си творци с непозната в Източна Европа смелост подири пътя към истината и гражданската честност. В музиката изпъкнаха имената на Лазар Николов, Константин Илиев и други. Да не говоря за великолепни модерни постижения в мултипликационните филми и кукления театър, където се създаде съвсем ново изкуство, с нови изразни средства...

Не бих изразил неистина, ако кажа, че в този период културният живот в България внезапно предложи много повече цветове, отколкото този в Съветския съюз. Явно е, че подобно изкуство не можеше да се търпи от партията, чиито верни съюзници бяха стотината нещастници, които пълнеха издателствата, галериите и театрите с произведенията на правоверното си бездарие. След като през 1963 година Хрушчов разкритикува някои тенденции в съветското изкуство и художника-скулптор Ернст Неизвестни, казионните сили в София се хвърлиха в атака срещу всички модерни направления в изкуството, на които по-късно щеше да бъде залепен зловещият етикет „идеологическа диверсия".

Резултатите се знаят. Модернистите бяха разгромени и заклеймени. Вързани бяха ръцете почти на всички, които можеха да изведат българското изкуство на най-високо ниво.

Но аз искам за момент да оставя партийните етикети и се спра на няколко парадокса, които затрудняват не само българските идеолози, но и мен. Най-ярките представители на модерното изкуство на Запад са обикновено хора с подчертано леви, почти комунистически или чисто комунистически идеи. Пабло Пикасо беше комунист, също Луи Арагон, също Пол Елюар. Но в България в мое време Пикасо се смяташе за упадъчен модернист, комунизмът на Арагон и Елюар беше тактично подминаван, защото беше много различен от този на Тодор Павлов. Убежденията на Луис Бунюел са чист пример на комунистически идеализъм, но неговите филми и до ден днешен са забранени в България. Нещо повече, социалистическата театрална практика по онова време беше против цялото изкуство на комуниста Бертолд Брехт. Невероятни усилия бяха необходими за поставянето на Брехт на българска сцена. Софийският Сатиричен театър се опита да постави твърде революционната пиеса на Йонеско „Носорозите", но последната беше забранена. За Бекет не можеше да става и дума — той е най-упадъчният от всички. Етикетаджиите произведоха наводнение от статии против модерната музика, модерната скулптура, модерната драма. И до ден днешен в цивилизована България Джеймс Джойс не се превежда, от Франц Кафка са преведени няколко дреболии и единствен Албер Камю беше по-щастлив, след като дълги години го смятаха за... фашист.

И ето че пак стигаме до истината в откровението на Боян Българанов за изкуството. Партията няма нужда от изкуство, а от пропаганда. Позициите на комунистическата партия на власт в източните страни са ужасно подобни на позициите на най-реакционните среди на Запад. И едните, и другите отричат модерното изкуство. Човек с изненада открива пълно подобие между отживелите блюстители на елементарното изкуство на Запад и вардяните на социалистическия реализъм. С цялата си политика комунистическата партия в източните страни се оказа враг на всичко ново в областта на изкуството и културата. И до ден днешен художествените критици в България търсят да намерят физическа прилика в картините или поне ясна повърхностна идея, като отричат правото на художника да изрази себе си вън от лоното на партията. И до ден днешен те ненавиждат модерната поезия или проза заради сложния и асоциативен характер, заради елиминирането на външните елементи, заради пренасянето на нещата дълбоко вътре в човека. И до ден днешен те искат мелодия в музиката, като ѝ отричат правото да бъде израз на съвсем немелодични усещания. И всичко това минава под лозунга, че изкуството трябвало да бъде разбираемо за масите. Веселин Йосифов преди години внезапно прокламира, че партията трябва да се учи от църквата на Запад. Че църквата се явявала пазител на традиционното и реалистично здравото изкуство, понеже чрез него може да влияе на масите, и че църквата именно ненавиждала модерното изкуство, защото отдалечавало човека от църковната догма.

И това е точната постановка, която обяснява казионното партийно отношение към изкуството. Партията и изкуството си остават два съвсем различни и напълно несъвместими свята. Партията органически мрази изкуството, защото знае, че целият чуден и многообразен процес на раждането на произведения, на нови форми и идеи, на естествената необходимост човек да изрази себе си чрез изкуството с познати или непознати средства няма нищо общо с конюнктурните идеологически цели. Явленията на изкуството са толкова многообразни и безбройни, че е невъзможно да бъдат етикетирани дори от самите им създатели.

Аз си мисля, че в изкуството никога не е съществувал проблемът — традиция или новаторство. Съществувал е само проблемът — да бъдеш като себе си!

ЖИЛОТО И МЕДЪТ НА ТУРИЗМА

С приятелско семейство решаваме да отидем заедно на курорт, и то без да ползуваме писателски или журналистически привилегии. Още преди започването на сезона организираме всичко. Купуваме си билети за влака до Видин, после ангажираме каюти в кораба „Георги Димитров" до Русе, където пък в новия хотел на „Балкантурист" също си запазваме стаи. Оттам през Варна щяхме да отидем на курортния комплекс „Слънчев бряг" за 20 дни. Всичко е предплатено и когато тръгваме, носим в джобовете си съответните разписки.

До Видин всичко върви нормално. Но когато вечерта се явяваме на пристанището, за да вземем каютите, в които се предполагаше да спим, тъй като корабът тръгва много рано сутринта — ни посреща първата изненада.

„Никакви каюти за българи!" — безцеремонно ни заявява отговорният офицер.

Оказва се, че някаква западна група, струва ми се, французи, са заели каютите, дадени на българи.

„Вие разбирате, другари — обяснява ни друг служещ, — че ние не можем да оставим така западни туристи, които плащат във валута... Това е помощ за нашата икономика..."

Ние обаче не се трогваме много от този патриотичен апел и реагираме остро. Трябва да се показват разни карти, тъй като по традиция вече при подобна кавга в България най-важният въпрос е кой ще извика по силно: „Ти знаеш ли кой съм аз?" Всеки, който не си послужи с този въпрос, е обречен на загуба. Може би защото приятелят ми беше по-известен гражданин, капитанът проявява жест и ни настанява всички в собствената си каюта и тази на друг офицер. Настанявайки се, ние чуваме в коридора възрастна жена да плаче, че са я изгонили от каютата ѝ, за да я дадат на проклетите чужденци. Всичко е толкова противно и нашето настроение се разваля, сякаш предчувствуваме, че случилото се на кораба е само началото. Все пак на другия ден хубавото време, цялата прелест на пътуването по Дунава и най-вече отличният корабен ресторант ни помагат да забравим неприятната вечер.

Пътувал съм много пъти по Дунава и мисля, че това е един от най-красивите пътища, които предлага българската природа. Вляво е безкрайната румънска равнина, вдясно — пълният с характер и внушителност български бряг. Корабът елегантно се движи по течението на реката, ние правим слънчеви бани на горната палуба и се къпем под душовете, радиото свири приятна забавна музика, когато някой (при всяко пътуване този глас призрачно се появява) казва:

„Белене."

Всички българи, които се намират на кораба, обръщат глави и дълго гледат към зеления остров, докато той изчезне далече назад. Като че музиката на радиото внезапно се превръща в крясък на кукумявка, цялото невинно очарование на реката изчезва и слънцето отива по дяволите, за да дойдат страшните представи от толкова разкази и слухове за този остров на българската мъка и смърт. Едва ли има българин, който да не познава някой жив или мъртъв обитател на тази най-вярна витрина на социализма. Близки приятели, състуденти и съученици са преминали през адски изпитания само на един хвърлей от кораба на нашето удоволствие. Тук е бил Васил, когото са държали вързан с вериги цели две седмици в лодка, заклещена всред ледовете на най-студения февруари, Стамен, който е бил карциран денонощия във вода до гушата, момчета от политехниката, които са били застреляни на място без повод и присъда... Веднъж, провесил крака над водата, някакъв хлапак с китара пееше от кораба странна песен:

„Дунав, бели Дунав, тихо си течеш,
Дунав, черни Дунав, страшна мъка ти влечеш..."

Разбира се, българският екскурзовод на французите не казва нито дума за острова. За какво им е на чужденците да знаят. Пък и това беше работа на Сталин, а сега Сталин го няма и нещата са по-различни...

Вечерта пристигаме в Русе и бързо се озоваваме в новия хотел на „Балкантурист", където ни чака вторият рунд на нашата туристическа борба. Както предчувствувахме, стаите ни бяха дадени. Този път не на французи, а на съветски гости за някакви музикални тържества. Договорът за нашето летуване, разписките и платените пари нищо не значат за служещите от „Балкантурист".

„Българите да се оправят, както намерят за добре" — ни заявява администраторът, като произнася думата „българи", без да се смущава, като че той самият принадлежи към друга нация. Той ми напомня много на един съветски служещ в „Интурист" в Ленинград, който нелюбезно ми обясни, че ние, българите, сме трета категория туристи по съветските класификации. Първа били само американците, западногерманците и... (изненада) унгарците. Това беше през 1959 година. Втора — всички останали некомунистически страни и страни от специален интерес, а трета — туристи, които не ги интересуват. Аз наистина не зная друго общество, в което да има по-стриктно категоризиране на хората, отколкото в безкласовия социалистически свят.

Но някъде към полунощ, докато дремем във фоайето на хотела и се чудим какво да правим, ни провървява. Очакваната група от Букурещ не пристига и ние

можем да се наспим. Всичко дотук е достатъчно, за да изпари желанието ни да оставаме във Варна, и четиримата заминаваме на юг, към Слънчев бряг.

Сигурно съм чул стотици разкази за непоносими безобразия в хотелите и ресторантите по целия черноморски бряг. Но никога не съм мислил, че тази туристическа прелест на най-вулгарно човешко и национално унижение ще се изсипе върху главата ми.

И на Слънчев бряг договорът с „Балкантурист" се оказва нищо незначеща хартия. Отново ни се заявява, че поради прилив на западни чужденци българите ще трябва да си вървят. В края на краищата с големи молби и увещания ни настаняват само за една нощ в някакъв съвсем нов хотел и ни предупреждават, че на другия ден трябва да си вървим. Вечерта откриваме, че в ресторантите за българите са отделени по няколко неудобни крайни маси, на които човек, ако не умре от глад, може да умре от чакане. На следващия ден още преди обяд ни изхвърлят от хотела с лозунга „За българи места няма!". Но ние се съпротивляваме. Хукваме по всички хотели на комплекса, за да намерим място за следващата нощ. Късно следобед, когато става ясно, че в целия комплекс няма да се намери стая за „българи", аз прекарвам три часа в пощата, за да се обадя на приятел в София, който пък е приятел на шефа на „Балкантурист". Но за мое нещастие шефът на „Балкантурист" го няма в столицата и приятелят, като ми обещава съдействие за следващия ден, ме съветва да намеря на заем завивки и да спим по пейките или на плажа. Вечерта пак тръгваме по хотелите и отчаяно молим да ни се намери стая. Междувременно забелязваме, че не сме сами в туристическото ни изпитание. А най-малко стотина български нещастници обикалят като нас безпомощно. Няма нищо по-отчайващо в България да искате нещо, ако тия отсреща ви смятат за нищо. На много места разните управители на хотели и отговорници въобще не ни изслушват, просто ни обръщат гръб и не само не изказват никакво съчувствие, но с някакво отмъстително удоволствие отвръщат:

„Че кой те е карал да ходиш на курорт, бе!"

На друго място чувам мустакат управител да казва на разплакана жена: „Какво ме интересува дали ще спиш, или няма да спиш, другарко!" Трудно ми е да смеля това „другарко". Въпреки прилива на чужденци имам чувството, че хотелите съвсем не са така препълнени и че по-скоро всичко е резултат на организационна неуредица. Но нищо не би могло да извини войната, която туристическите функционери бяха обявили на сънародниците си. Впоследствие всеки ден ще ни се припомня, че най-лошото за един посетител на Слънчев бряг е да бъде българин. Няколко дни по-късно ние ще видим ръката на възмездието, написала върху един картон, закачен на алеята зад казиното „За българи и за кучета — забранено". Моят приятел, който в миналото бе прекарал тежки години из чужбина, тъжно забелязва:

„Никой никъде не ме е унижавал като българин повече, отколкото тия типове тук, в България." Доста пъти в българския печат ще се промъква същата печална констатация за непростимо унижаване на националното самочувствие на българските граждани, вършено от хората на „Балкантурист". Според мен в България има два най-неприятни и постоянни източника на национално унижение. И това са: на първо място, Паспортният отдел при Министерството на вътрешните работи, и на второ — „Балкантурист".

И ето ни пак в безнадеждна вечер. Изтощени от тичане, премалели от глад, отвратени от всичко, ние трябва да избираме между спане на пясъка или на пейките. А е август и е студено. Но тук ни провървява. Около полунощ, докато се опитваме да се утешим в един от баровете, към моя приятел се спуска мъничък човек по риза и панталони, под които явно се очертава голям парабел. Оказва се, че този другар е една от най-важните личности в окръга. Бардамата го нарича „Малкия принц".

Преди време моят приятел е направил неоценима услуга на Малкия принц,

като го измъкнал от беда. Той ми изглежда пъргав, непосредствен човек с груби, властни маниери, обратно пропорционални на ръста му. Чул за нашата хотелска одисея, той пламва и гневно отива на телефона. Чувам гласа му да кънти с тон, който не допуска никакво възражение. Само след няколко минути пред бара пристига кола, от която тичешком слизат най-отговорни другари от комплекса, които грабват багажа ни и след това ни предлагат цял списък от стаи по избор.

„Бихте ли желали да отидете в „Иглика"? Не, не... там е доста шумно, близко е до шосето... По-добре в „Глобус"... или пък защо не в „Чайка"..."

Ушите ми слушат тази музика и не вярват. Малкия принц ни изпраща с тържествуваща усмивка и сякаш разбрал моите чувства, ми казва:

„Абе, българи сме, ама все още живеем в турско време."

И за да ни покаже докрай своята мощ, той ни поканва на другия ден на вечеря в ресторант „Нептун". До този момент ние знаехме, че след хотелите вторият ужас за българите бяха ресторантите, където човек биваше подлаган на истински издевателства. В деня на нашето пристигане ние се бяхме опитали да влезем в „Нептун", но келнерите отказаха да ни сервират, защото били заети с чужденците. Изпитвам известно удовлетворение, може би от съвсем примитивен характер, когато гледам сервилното превиване на гърбовете и от келнери, и от управител, които с най-мазни усмивки се опитват да угодят на Малкия принц. Всичко, което се поднася, е от най-екстра качество и съм сигурен, че сметката накрая ще бъде приятно намалена.

За тая вечеря ще си спомняме през всичките следващи дни, докато стоим на този комплекс. Не само защото няма да се повтори, но защото в голяма степен тя отразяваше най-точно характера на социалистическия човек.

С течение на времето ние започваме да разбираме правилата на играта. Преставаме да сме неопитни ахмаци и просто се съобразяваме с духа на времето. Сега ние редовно имаме запазена маса в един от най-добрите ресторанти благодарение на прастария закон за бакшиша. Просто още от самото начало пускаме в джоба на главния келнер една едра банкнота и от този момент всичко тръгва по мед и масло. Бакшишът отваря всички врати. Няма нужда човек да се реди на опашка, да чака с часове, да яде студена супа или готвено от вчера и т. н. Всичко това ми напомня за един бръснар в Москва, недалече от университета, който бе закачил над огледалото голям лозунг: „Бакшишът е унижение за съветския човек", а под него бе написал: „Унижавайте ме, моля, унижавайте ме."

После срещаме приятели и познати, които ни разказват за изхвърлени среднощ нещастни български граждани, за вулгарно и грубо отношение на служещи, за най-нахално надписване на сметките в ресторантите, за отвратителни обноски от страна на персонала и за много още нерадостни неща. Вървя по чудесния пясък на брега и си мисля за онова, което този бряг представляваше само преди 10 години. Това беше 6-километровият северен плаж на Несебър. Дълго и пусто пространство от надиплени дюни, горещо слънце и чисто, бистро море. Като студенти ние скитахме из тоя простор, лягахме на дюните и се радвахме на някаква слънчева свобода. Човек можеше да ходи, както си иска, защото никой не го гледаше и летовниците тук бяха съвсем малко. В самия Несебър и в Созопол, в Приморско или в Ахтопол хората живееха в скромен и девствен свят. Рибарите бяха истински рибари, лозарите бяха истински лозари и хората бяха истински хора. Всеки, който е живял или посещавал Копривщица от преди туристическата епоха, винаги е възкликвал какви истински стари българи живееха там. Всеки би си спомнил с голяма носталгия, когато в Копривщица или Калофер, или Карлово непознати хора се срещаха и си казваха „добър ден" и върху лицата им светлееха дружелюбни усмивки. Може ли някой да забрави чудното гостоприемство, доброжелателност или любознателност на всички тия някогашни българи. Далече от пластичната цивилизация на туризма, далече от комерческата зараза на новото време и далече от гнилия слугински морал на режима, човек

срещаше чисти и честни хора. Пази Боже някой да поиска наем повече от разумната евтина цена. Колко пъти хазяи по всички тия места отказваха да взимат наем с думите: „Хора сме, днес ти си ми бил гост, утре аз ще ти бъда, и така трябва да бъде.“ Колцина от нас помнят и ще помнят топли вечери, прекарани в нечий дом, или веселба в някоя кръчма, където щедростта е бликала дори от най-празните джобове и където е живяло едно голямо, недекларирано човешко разбиране.

Този стар свят щеше да умре в деня, когато Никита Хрушчов през 1956 година щеше да види красотата на Черноморието и да посъветва българското правителство да печели пари от туризъм. Сигурно малцина биха възразили срещу тази идея. В края на краищата международният туризъм може би наистина помага на различните народи да се опознаят. Но бедата започва от ония, които при тази обмяна категоризират собствения си народ като трето качество хора и превръщат туристическите срещи в срещи на национално унижение.

* * *

Слънчев бряг. По лъскавия асфалт на алеите играят неонови потоци. Те идват от пищните реклами и фирми на хотели, ресторанти и магазини. Там, където преди десетина години само морето разговаряше с пустото мълчание на дюните, сега се носеха хиляди гласове, удавяни от звуците на оркестрите и шума на автомобилите. По главната алея пред нас, където неоновите светлини сменят цвета на човешките лица (сини, оранжеви, зелени или червени), вървят като в безспирно ревю на цветовете германци, шведи, французи, поляци, чехи — всякакви. Народът извира от всички входове и алеи, движи се във всички посоки, говори на всевъзможни езици и ние четиримата се чувствуваме донякъде чужди и загубени в това нашествие на света върху черноморския бряг.

Всички места във всички ресторанти отдавна са заети. Ние надничаме от входовете и виждаме бели ризи с вратовръзки, разноцветни и разномодни рокли, зачервени или обгорени от слънцето лица, парад на фризури, парад на усмивки, на погледи и слушаме трясъка на оркестрите, които гърмят като масирана противовъздушна отбрана... Но места няма. Като че цял свят се е домъкнал тази вечер тук. И понеже е събота, навред гъмжи от „гларуси“. Не става дума за невинните тромави птици. Това са млади (и не толкова млади) хора от окръга или пък от по-далече, които са пристигнали тук, за да предложат бързи любовно-сексуални услуги на всяка самотна курортистка. „Гларусите“, както всички ги наричат, са ново съсловие, възникнало в България поради нуждите на туризма. Покрай другите работи туризмът има нужда и от амбулантни любовници. Може да се каже, че тяхното появяване е провокирано донякъде от самите жадни за развлечения, удоволствия и загадки чужденки. Много от тях търсят от курорта не само силно слънце, хубав плаж, шопска салата и карловски мискет, но и по-осезателната компания на някое жилаво тракийско момче. Тези чужденки са голямата атракция на плажовете, живата съблазън, която зове за явни приключения и тайни радости. Първите гларуси бяха околните работници, делиорманси турчета и бургаски цигани. Постепенно към тях се присъединиха хората от по-висшите категории, чиновници, офицери, инженери, спортисти, артисти, журналисти. Може би най-симпатични от тях са все още невинните и незапознати добре с тайните на секса селски момчета, които пристъпват замаяни сред този непознат, бляскав женски свят и плахо се опитват да заговорят с някоя чужденка, използувайки заучените с херкулесово усилие пет чужди думи. Месеци или години те са живели с много легенди за преуспели български донжуановци, те са се вживявали

в разкази за мъжки завоевания над примамливи другоземни красавици, те са мечтали за тези тайнствени моменти, които сякаш ще ги превърнат в нещо по-голямо и по-значително, ще ги изтръгнат от сивите делници на полето или във фабриката, за да ги поставят на някакъв висок пиедестал. Всичко е такава луда смесица от пубертетни пориви, младежки сантиментални блянове, груба мъжка настъпателност, развинтена сексуална фантазия плюс мъглявата надежда за „късмет“ и друг вид живот. Повечето от гларусите, като мнозина сериозни балканци, вярват, че Западът няма мъже и всички тия чужденки са в отчаяно търсене на какъв да е мъж. Човек изпитва объркано чувство на тъга и сарказъм, като вижда усилията им (най-често непохватни, грубовати) да се доберат до своите обекти. Ония, които идват отдалече, предварително са си запланували отпуските, за да съвпаднат със сезона, когато има най-много гостенки от чужбина. Техните средства не им позволяват да стоят в хотел и повечето от тях живеят в опънати някъде далеч палатки или на квартири в околните села и изминават километри, за да стигнат комплекса. Тези, които са от окръга и по-наблизо, предприемат своите донжуановски походи само в почивните дни. Отначало беше често явление човек да види отчаяните усилия на някои гларуси да разговарят със спрени чужденки, използувайки цялото красноречие на ръцете си. С течение на времето настъпи видимо подобрение на външния вид. Плахите, изчервяващи се или заекващи лица почти изчезнаха, за да дадат път на самоуверени, понякога неприятно арогантни самци, които вече владееха необходимия минимум от чужди думи. Не бяха редки случаите, когато интересите на гларусите се кръстосваха. Стигаше се до побоища или сражения между разните групи. Друг път те действуваха колективно. Групи, обикновено съставени от земляци или приятели от предприятия, включваха един или двама, така да се каже, представителни красавци, които се използуваха за примамка, за да могат да привлекат повече скучаещи гостенки, така че да има за всички.

Но зад първоначалната цел на гларусите да постигнат колкото се може повече чисто мъжки завоевания, или казано на техен език — „бройки“, стоеше нещо друго, което впоследствие щеше да се окаже и по-важно. Те се срещаха с един колкото чужд и далечен, толкова лъскав и привлекателен свят, който с категорична жестокост им показваше разликата между ефектното многоцветие на западния живот (разбира се, гледан отвън) и техните собствени сиви и мизерни дни. Техните въображения превръщаха тази разлика в болезнено чувство, в глад, стремежи, амбиции и понякога решителност за действия. Комплексът за малоценност, предизвикан от това сблъскване на двата свята, ги зареждаше с огромна енергия и с неутолимата жажда да променят или да сменят своя свят. Затова по-късно сексуалните похождения на гларусите отстъпваха място на по-дълготрайни планове. Мнозина започнаха да дирят не момиче за една вечер, а приятелка, любовница, която би се съгласила на нещо по-голямо — например покана за посещение в чужбина или брак (фиктивен или реален). В най-лошия случай някакъв приличен подарък от магазините на „Кореком“. Колко пъти съм ги виждал тия момчета да стоят пред корекомските витрини и с романтична алчност да гледат лъскавите предмети. Помня каква огромна радост изпита един мой познат, млад дърводелец, когато неговата шведска приятелка му купи западни бански гащета. Човекът тичâ цял ден из комплекса, за да може светът да види шарените гащета. Друг познат получи подарък електрическа самобръсначка и това горе-долу го направи да се чувствува като собственик на ролсройс. Дори по-възрастните гларуси жънеха подобни успехи. Имаше един бай Пешо, който на 56 години се ползуваше със завидна репутация между гостенките от средното поколение. Веднъж той се появи на плажа с яркочервена скъпа хавлия, а на главата си носеше пищен тюрбан, с който приличаше не на айтоски тенекеджия, а на жив махараджа. Когато го попитах защо толкова се радва на една подарена хавлия, той ми каза:

„Защото никой друг в тая държава няма хавлия като моята! Разбра ли, другарче, едни хора се радват на власт, други на пари, трети на връзки, а пък аз се радвам на една хавлия. Какво лошо има в това?“

С развитието на туризма все повече и повече чужденци посещаваха комплексите. Идваха все по-богати западни граждани с великолепни коли и дори с яхти. Някои от тях се появяваха с екстравагантни жестове и с още по-екстравагантни намерения. Хората искаха да се забавляват, да се налудуват в една страна, която все още в ония години миришеше на девственост. Отношението на мнозина от тях към местните хора не бе по-различно от това спрямо туземци. Други веднага създаваха около себе си кръг от приятели и почитатели, между които човек можеше да съзре амбициозните погледи на някоя българска красавица. Едновременно с прилива на гларусите огромен брой момичета от цялата страна се отправиха към брега, за да ловуват за възможен западен любовник или съпруг. Няколкото успели бракове на такива момичета се превърнаха в истински легенди и увеличиха значително броя на българските дъщери на брега. Познавам софийски майки, които изпращаха дъщерите си на усилени курсове да учат чужди езици, а след това се опитваха да ги настанят под някаква благовидна форма на някой от курортните комплекси. Познавам доста свестни и сериозни момичета, които прекарваха всяка година цели месеци в очакване да бъдат открити от чудния принц, който да ги качи на белия си кон и отведе в стъкления замък. Смешно или не, но курортният комплекс беше нещо като прозорец към света, но и прозорец на въздишките. Някакво хубаво софийско момиче си хвана австрийски любовник (струва ми се, че по-късно се омъжи за него) и го накара да ѝ купува всеки ден различен бански костюм, за да може да трови приятелките си от завист. Зная и една абсурдна история, която исках да превърна в пиеса. Четири мои познати, много приятни и интелигентни софийски момичета, си наеха заедно къща в Несебър, разбира се, с далечната надежда да срещнат мечтания чужденец. Постепенно, криейки се една от друга, всяка от тях се впусна в мистериозна любовна афера. Кошмарната развръзка дойде тогава, когато при разговор те разкрили, че всичките всъщност се срещали с един и същ човек, който се представял за финландец, говорел руски, а накрая излязло, че бил някакъв артистичен плевенски студент...

Най-после алеята, по която вървим, свършва. И в последния ресторант няма никакви места. Ние се ядосваме, защото сме гладни, и за да се утешим, влизаме в един от близките барове. Барманът е мой познат от Варна, Данчо. Той е мургав, трийсетгодишен, с благородно лице и неверни очи. Сервира напитките с маниерите и сигурността на цирков фокусник и ги придружава с галантни комплименти за всеки клиент. Говори с абсолютно самочувствие съкратения, келнерски вариант на седем или осем езика и артистично предлага своя специалитет „коктейл а ла Данчо“. Жените го намират за много привлекателен и той е доста зает в свободното си време. Освен с обслужване на бара той се занимава с още куп неща, които се знаят само от постоянните клиенти. Той е доносчик на Държавна сигурност, която пък го оставя да търгува на черно с валута и да предлага на свенливи самотни чужденци връзка с красиво момиче. Малцина биха повярвали, че елегантният, чаровен Данчо е сводник, черноборсаджия и доносчик. Година или две по-късно той, изглежда, ще прекали в своите печалби или ще направи неблагоразумен ход, защото Държавна сигурност ще се откаже от услугите му и той ще се намери със солидна присъда в затвора.

Докато Данчо ентусиазирано прави своя коктейл за моите приятели, аз виждам от другата страна на бара още едно познато лице. Това е Любка от Бургас. Тя е тук и тази година, както беше лани и пòлани. Любка, която всички местни граждани познават и която е свързала живота си с вечерите и нощите на комплекса. Тя е може би първата лястовица на гъстите ята от жадни за лек живот и приключения момичета, които през шейсетте години социалистическата действителност ще произвежда извън плановете. Любка е интелигентно момиче, го-

вори два или три езика, би могла винаги да намери работа в някое от бюрата на комплекса, но тя не желае, предпочита неизвестностите на новите познанства и осъмването в нощните заведения. Тя има тъмни коси, синьо-зелени очи и плътен алтов глас. Макар и не вече в първа младост, тя все още изглежда привлекателна. Най-хубавото в нея е усмивката ѝ. Има нещо много сърдечно и добро в това постепенно просияване на лицето ѝ, в цялото движение на усмивката от устните към очите ѝ.

За мен тя е мистерия. Виждал съм я много пъти по плажовете да седи сама, загледана пред себе си, в някакъв унес, в който може би е отговорът на всичко. Имам чувството, че тя напълно съзнава това, което прави, и като че наказва себе си за нещо. Понякога се озоваваше в компании на ужасно груби и невъзпитани мъжища, българи или чужденци, и тогава човек можеше да долови огромната вътрешна разлика между нея и живота, който бе избрала. Веднъж я предизвиках на откровен разговор:

„Аз не искам да се опраздавам — каза тя, — защото най-малко в тая държава някой има право да ме обвинява. Ти живял ли си в стая, където таванът е по-нисък от ръста ти? И всеки път, като речеш да се изправиш, си удряш главата. Е, добре, на мене ми омръзна, писна ми да си удрям главата в тоя проклет нисък таван и затова съм на открито, може дъжд да ме вали, може павета да падат върху главата ми, може да е студено, но важното е, че няма таван...“

По-късно, в разговор с проститутките в Дирекция на милицията в София, аз щях да чуя многократно повторение на тази тема, за което ще пиша в една от следващите глави...

Тази вечер в бара Любка е в компания на някакъв български гражданин на средна възраст с дебел врат и присвити, замаяни от алкохола безлични очи. Това е някакво местно величие, я директор на фабрика, я началник на отдел. Безспорно средна партийна клечка, която е избягала тази вечер от уюта на съпругата и децата, за да потърси тайно развлечение тук, на брега. Явно Данчо е сводничил. Представям си целия му арсенал от дребни хитрини и планчета, родени от похотливи амбиции и мъжка суета. Почти сигурно той е пристигнал тук с държавна командировка, посетил е някакъв завод или служба, след което скришом се е измъкнал, за да полети насам. И колата му е държавна. И сметката от бара ще бъде част от „пътните и дневните“. За него, комуниста, члена на не знам колко бюра и комитети, Любка няма никаква друга стойност освен тази на забранения сладък, мистериозен плод. Той има едно най-силно убеждение: че този плод му се полага, както му се полага всичко, което може да докопа. Но той не е много опитен в тази игра. Изглежда недодялан и доста непохватен, защото върви по най-баналната линия. Всичко, което казва в момента, се свежда до един въпрос: „Ти знаеш ли кой съм аз?“ Любка не знае, нито иска да знае. Тя едва ли би желала да направи разлика между всичките тия мъже, които се повтарят с убийствена баналност. Тя е срещала много пъти този тип на провинциално партийно първеню, при което похотливата жажда е придружена от инстинктивен страх — да не го видят, някой да не го познае, някой да не каже у дома. Затова той я е завел в дъното на бара, затова е седнал с гръб към прозореца, затова навежда глава към масата и полушеговито обяснява:

„Толкова приятели имам тук, човек не може да се отърве от тях.“

Заедно с гларусите, ловците на западни съпрузи или любовници, хората на Държавна сигурност и момичетата като Любка тези другари са следващият значителен елемент по Черноморското крайбрежие. Любка ги нарича „еднодневки“. За ден или два те са смелите герои-бегълци от семейния уют, от брачното легло и тесния кръг на отговорните другари. Те пристигат с доста пари, за разлика от бедните гларуси, плащат скъпи вечери и намират начин да се пробутат дори в заведения само за чужденци. Пийнали малко, те проявяват жестове, разпускат се, играят на благородници. А когато пийнат повече, се размекват. Гъгнещият пар-

тиен глас и фасоните изчезват и изпод кориците на партийния билет изскачат на свобода дълго потискани комплекси. Тогава човек слуша проточени сантиментални изповеди, отровени от горчиво съзнание за собствена и всеобща мръсотия. Може би това е единственото време, когато тези граждани разкриват себе си.

Времето напредва. Данчо ни предлага да отидем и да се нахраним в рибарската хижа, която е наблизо. Ние излизаме. Когато минавам край тяхната маса, чувам, че въздебелият другар е подхванал обичайния полупиянски монолог. Любка го слуша, но едва ли го чува. Усмихнатите ѝ очи гледат зад него, навън, в мрака, където поне няма тавани.

БЕЛИЯТ МЕРЦЕДЕС

В същата тази съботна вечер на Слънчев бряг, за която разказвах миналия път, следвайки съвета на бармана Данчо, ние четиримата се отправихме към „Рибарската хижа“ с надеждата, че там може би ще намерим свободна маса.

И ето ни сега вред едно от ония измислени заведения с неудобни малки масички, пейки вместо столове, някакви уж селски зидове с накачени грънци, безвкусна пародия на народен бит. Покрив няма, освен над близката кухня. Заведението е на самия плаж и по пясъка стърчат черните гъби на отворените чадъри, оставени така, както са били през топлия ден. Тази рибарска хижа, която нито е хижа, нито е рибарска, е предназначена да бъде туристическа атракция за западните търсачи на балканска екзотика. В последните години десетки подобни заведения изникнаха по целия черноморски бряг. Малко по-надолу е „Корабът“, където ресторантът представлява кораб, затънал завинаги сред дюните. Вечерно време той е осветен като карнавална венецианска лодка. Във Варна — Златните пясъци, има цяла дузина „кошари“, „цигански катуни“, „рибарски хижи“ и кой знае още какво. На юг край Аркутино, близо до самия бряг на Ропотамо, има бамбукова шатра, която е нещо като нощно заведение. Всичко това е плод на туристическото въображение на „Балкантурист“, който се опитва да съчетае национални традиции с имитации на стилове от прочути курорти. Но колкото и ефектни да са понякога ностройките и декорът, действията, които се разиграват вред тях, принадлежат на друг свят. За всеки по-интелигентен посетител в цялата тази бутафория има нещо обидно евтино. Пошла опаковка, която съдържа съмнителна стока. И готвенето, и сервирането, и заплащането сякаш съответствуват на измамния, пластичен дух на декора...

За наше щастие или нещастие ние намираме свободна маса. Не една, а колкото щете, което ни изпълва с предупредителна тревога. Келнерът, някакъв полупиян мазник, изскача от мрака и застава пред нас в предизвикателна поза на котарака Бегемот. Той е един от ония фамилиарни веселяци, които имат ужасния навик да интимничат, да говорят с фрази и да вписват датата в сметката. Типична продукция на туристическия разцвет. Като гледам мазните му дрехи, си помислям, че едновременно с рибата са го пържили и него, че той е пържен келнер. Докато чисти масичката с мръсен парцал, той пародира, не знам защо, Ботев:

„Само, знайте, за пара́та,
като човек, що да правя
— продавам си и душата.“

После ми намига и ми сочи с глава към масичката в дъното, където е седнал мъж с голям акордеон, увесен на раменете му. Той е облегнал темето си върху стената, като че спи, но очите му са отворени и безучастно гледат нагоре.

Почти веднага разпознавам лицето му. Това е един от моите по-младши колеги от политехниката, който завърши три години след мен. Той се казва Владо, но всички го знаем като Пилето. Почти всеки от работещите по хотелите и ресторантите на комплекса го познава.

— Ако не сте виждали паметник на чакането — ето го — казва присмехулно келнерът.

— А какво чака? — пита моят приятел.

— Белия мерцедес — отвръщам аз.

— Ама го няма, толкова години вече го няма... — добавя келнерът и изчезва, за да донесе листа.

През всичките предишни години, когато минавах или летувах тук, виждах Пилето. Той се появяваше през късния следобед, провесил неизбежния акордеон, и бавно се запътваше към кафе-сладкарницата, за да седне на някоя крайна маса. Той се усмихваше на всички, но някак съвсем отнесено, като че усмивката му нямаше нищо общо с него или той самият беше далеч от нея. Само много рядко блуждаещите му очи трепваха и той като че се събуждаше от сън, погледът му придобиваше сила и цялото му лице напомняше на онова, което той беше. Отсреща се бе появила красива русокоса жена или пък се бе мярнала бяла кола. Мнозина смятаха Пилето за луд, посрещаха го и го изпращаха със съчувствие, съжаление и понякога с тъжен присмех.

Почти всеки на комплекса знае неговата история. Зная я и аз. При това, докато за мнозина той не е нищо друго освен смахнат акордеонист, който може да свири само безумно сантиментални пиянски песни, аз го помня по-друг.

През 1959 година той пристигна за първи път тук, на комплекса, който тогава беше малко курортно селище, свряно в дъното на северния несебърски плаж. Пилето работеше като младши електроинженер в едно софийско предприятие. Цялата му компания се разположи на палатки край дюните и ние имахме много приятни вечери заедно. Той беше душата на компанията, свиреше с акордеона, пееше импровизирани от него песни и момичетата наоколо го обожаваха. Беше красиво, стройно момче, с топли черни очи и силно, мъжествено лице. С всички се отнасяше много топло и с онази естествена, идваща отвътре доброта. На 27 години, като повечето от нас, Пилето нямаше никакви особени грижи, нито пък малката заплата и бедността му правеха впечатление. Всички бяхме бедни, но това едва ли ни измъчваше. Най-хубавата песен на Пилето започваше с думите:

„Нека сърце да е широко.“

Чужденците през онази година бяха съвсем малко. На комплекса човек можеше да срещне само неколцина западняци, любители на приключения, които бяха пристигнали в България просто в дирене на необикновеното. Все още бяхме далече от крещящия панаир на голямото туристическо нашествие. И като при всяко добро начало, храната и обслужването бяха далеч по-качествени.

Един ден, по пладне, ние лежахме на пясъка пред хотел „Чайка“. По онова време той беше най-представителният хотел и бе определен главно за западни гости. Забелязахме (как можехме да не забележим), че пред хотела спря бял мерцедес със западногермански номер. От него слезе 34—35-годишна жена, доста привлекателна, с маниери, издаващи подчертано самочувствие. Нашите момичета завистливо поглеждаха елегантните ѝ дрехи. Тя носеше скъпа бяла блуза, син панталон и красиви сандали, които българките по онова време можеха само да сънуват. Тя се огледа любопитно и се готвеше да отмине, когато акордеонът на Владо привлече вниманието ѝ. Нашият приятел пееше с пълно гърло и дори не забеляза гостенката, която внимателно го наблюдаваше. Същата вечер, по обичай, цялата компания се бяхме разположили в градинката зад казиното и Владо, отново в добра форма, надуваше своя акордеон. Между другото той наистина не беше лош музикант. Трябва да беше на здрачаване, когато собственицта на белия мерцедес внезапно се появи при нас. Тя беше застанала наблизо и загадъчно

усмихната слушаше непонятния български език. Стори ми се, че тя хареса нашия самодеен акордеонист. Неколцина от компанията знаеха немски и веднага се завърза разговор. После госпожата, чието име съм забравил, покани всички на пиене в големия ѝ апартамент. Всички бяхме очаровани от нейната непринуденост, от щедростта ѝ и може би от мистерията, която заобикаляше нейното самотно пътешествие. Имах чувството, че тя искаше да забрави нещо, че бягаше от някакъв преследващ я спомен, защото на няколко пъти зад нейното прекалено оживление и малко раздут ентусиазъм долавях болезнено присъствие на нещо друго. През цялата вечер тя гледаше към Владо с открит възторг и до късно, до зори, танцува с него. И от тази среща започна историята, която промени напълно живота на моя колега. Госпожата с белия мерцедес се влюби страстно в черните очи на това красиво българско момче и с амбициозността на всяка жена го окупира само за себе си.

По-нататък ние рядко го виждахме между нас. Той се настани зад волана на колата, до своята русокоса фея, и двамата литнаха по пътищата край морето. Всичко звучеше горе-долу като в приказките, само че Мара Пепеляшка беше нашият инженер, а благородният принц — германската милионерка. Завистниците от нашата компания веднага докладваха, че само след няколко дни Владо се появил най-елегантно облечен. Те твърдяха, че неговата любима му купила две дузини скъпи ризи, не знам колко чифта обувки и няколко костюма. В света на току-що родилото се движение на гларусите той бе смятан като голям пример за подражание. Двамата се появяваха в най-добрите заведения от Созопол до Балчик, сменяха най-добри хотели, кръстосаха цялата страна и нещо, което беше жива сензация, германката уреди с милицията, та пуснаха Владо с нея да отиде до Кюстенджа и Истанбул за по ден или два. Белият мерцедес летеше по крайбрежните пътища като някаква символична птица на щастието, оставяйки зад себе си дълги погледи и въздишки. Имаше млади хора около нас, които неволно се сравняваха с Пилето, надеждно опъваха мускули и със самочувствие си казваха, че щом той е могъл да завърти главата на една германска милионерка, те, които смятаха, че са повече от него, биха могли да разчитат най-малкото на някоя Ротшилд или Пол Гети. Излишно е да казвам, че главната тема на нашето летуване беше Владо и германката. Шегобийци решиха, че трябва да се издава осведомителен бюлетин за развитието на любовната афера. Вече се говореше, че любовта между двамата била толкова силна, че госпожата телефонирала на адвоката си в Германия, за да уреди развода ѝ. Други казваха, че тя купила съгласието на паспортните власти да вземе любовника си завинаги на Запад. Един приятен наивник от Поморие, Димчо, който продаваше сладолед на главната алея, ми каза с най-поверителен глас:

„Братче, няма лъжа, няма измама, от сигурно място го знам. Нашите са решили да правят голям износ на любовници. Ако не си в списъка, бързай да се вредиш."

Всъщност тези думи изразяваха най-искреното убеждение на гларусите и курортните мечтатели, че Западът страда от постоянна сексуална незадоволеност и че политически и идеологически било в интерес на социалистическия лагер да изпратели нашите юнаци да разрешат тази западна криза.

Когато срещнах един или два пъти на чашка самия Владо, стори ми се, че той беше замаян, че някак бе загубил чувството си за реалност, че вътре в него бе настъпило дълбоко объркване. Той се опитваше да покаже, че нищо особено не се е променило, и в същото време подчертаваше, че между него и нас има голяма разлика, като че цял живот той бе притежавал красиви милионерки и се бе возил само на бели мерцедеси. С луда наивност той вярваше, че той е това, което германката бе направила от него, и вярваше с онази примитивна сериозност, с която партийните ръководители у нас вярват, че са заслужили положението си. Цялата му толкова приятна волност и свобода бяха изчезнали, той говореше някак забавено, тежко и скоро даваше да разберем, че май нямаше общи теми за разговор с нас. Някой иронично се обръщаше към него с „хер Владо".

И точно тогава, почти в края на сезона, балонът на щастието, както се бе вдигнал високо в облаците, се спука и нашият човек падна на земята. Милионерката си отиде така внезапно, както бе дошла. Една сутрин тя се качи на белия мерцедес и си замина, за да не се върне никога вече. Вероятно всичко това беше за нея някакво курортно увлечение, което трябваше да има своя край. Но за Владо и за света на гларусите нещата не лежаха върху същата проста и жестока логика. Този месец, в който нашият беден електроинженер бе видял блясък, охолство и щедро пилеене на пари, бе седял зад волана на великолепна кола, бе държал в ръцете си красива, мистериозна и властна жена, бе повярвал, че това не е каприз на живота, а нещо, което му се полага — беше достатъчен, за да го побърка.

Отначало той вярваше, че тази Грета или Хелга, или Елза щеше да се върне до края на сезона. Затова той напусна работа и остана на брега да я чака. Повече от сигурен съм, че това си беше негово внушение, че тя едва ли му бе обещала такова нещо. Като вярно куче той прекарваше дълги часове, седнал на първата пейка край главната алея, близо до шосето Бургас—Варна така, че да може да гледа приближаващите коли. Може би за първи път през живота си той се озова в доброволна самота, защото не желаеше да се среща с предишни приятели, нито пък се свързваше с нови. Единственият, който го придружаваше навсякъде, беше акордеонът му.

В средата на октомври същата година, заедно с група журналисти и хора от киното, присъствувах на последния курортен ден, когато комплексът официално закриваше сезона. Почти всички хотели бяха зазимени, по алеите, засипани с окапали листа, нямаше жива душа и по пустите плажове се разбиваха големи пенливи вълни. Навред беше унило и мрачно. Отгоре на всичко валеше почти без прекъсване. И в този най-последен ден видях Владо, вероятно единствения обитател на комплекса, да седи като прокажен на първата пейка край пътя. Минах покрай него и се опитах да го заговоря. Той ме изгледа безучастно и извърна глава.

Той продължил да чака и през следващата година. Казаха ми, че пристигнал на Слънчев бряг още преди откриването на сезона, когато бадемите цъфтели, и стоял пак до последния ден. Тъй като все пак трябвало да се прехранва с нещо, от време на време свирел по ресторантите, които нямали оркестри и за известно време поправял електрическите инсталации по хотелите. Дали му някаква стаичка, където живеел безплатно. Хора, които го бяха виждали, говореха, че той бил загубил интерес към всичко друго: близки, професия, приятели, планове за бъдещето — нищо не го интересувало.

„Тя ще се върне! Тя не може да не се върне!" — казал той на наш общ приятел.

Той продължи да чака и през следващата и по-следващите години. Постепенно се бе привързал към алкохола, беше измършавял, погрознял и някога живото, интелигентно лице бе загубило изразността си. От някогашната респектираща слава на велик донжуан не бе останало нищо. Келнерите, управителите на ресторантите и милиционерите го пъдеха, защото бил загрозявал гледката...

И ето го сега, седнал в ъгъла на рибарската хижа, прегърнал неразделния си акордеон и облегнал глава върху стената. Очите му са хлътнали, погледът му — почти угаснал, и лицето му едва-едва напомня за някогашния Владо. Отивам при него и се опитвам да го заговоря. Но както и преди това, той нито ме познава, нито реагира.

„Ще изпееш ли за нас „Нека сърце да е широко?" — казвам аз.

Той ме поглежда с недоумение, сякаш не разбира кой съм и какво искам. После, може би помислил, че и аз съм от тези, които постоянно го пъдят от

ресторантите, тромаво се надига и тръгва към входа. Пред него по алеята пълзят коли. За миг той се спира. Виждам как лицето му се оживява и тялото му леко се привежда напред, сякаш да не изпусне приближаването на белия мерцедес.

ПОКЛОН ПРЕД ЦАР ДОЛАР

Едва ли някой може да оспори значителните промени, станали в България със започването и разрастването на международния туризъм в страната, с превръщането му във важно държавно мероприятие. България през 1966 година беше доста по-различна от България през 1956 година. И тази разлика не бе само на повърхността. Исторически закономерно тези 10 години съвпаднаха с обща промяна на климата в Източна Европа, където безспирната борба между фикциите на идеологията и реалностите на живота роди важни компромиси. Както всеки български гражданин знае, фанатичният идеологически поход за революционна промяна на човека и обществото, за създаването на комунистическа нравственост и комунистическо мислене, за поставянето на човешкия живот в рамките на партийноидеологическите формули, за фактическото изграждане на друг, напълно нов свят в тези години загуби много от силата си. Комунистическите лозунги за вярност към марксическия идеал, за идейна и нравствена чистота останаха да плуват като едри мехури във все по-бавните и по-нечисти обществени води. Големите и силни думи за победата на революцията, за тържеството на комунистическата правда, за строителството на комунизма се превърнаха от партийна програма в парадни фойерверки, които един или два пъти годишно осветяваха българското небе. Вместо отвлечените и чужди на българската действителност формули на Маркс консолидираният тоталитарен режим възприе практическите принципи на хищния държавен капитализъм по съветски образец. Основният идеологически аргумент на революцията, който оправдаваше провеждането ѝ, а именно премахването на експлоатацията на трудещите се, бе хитро подменен с утвърждаването и безмилостното увеличаване на тази експлоатация. Тя, разбира се, бе оправдана с текущите нужди на обществото. Множество чисто капиталистически похвати намериха отново своето място в страна, която бе наричана социалистическа. Пак през тези десет години като че настъпи известно отрезвяване в партийните редици, като думата БОРБА постепенно бе заменена с думата УДОВОЛСТВИЕ. Да се преживее някак по-добре, по-приятно, ако може по-дълго, стана движещ инстинкт на големи и малки партийци, които благополучно бяха забравили за борбата и жертвите по построяване на щастието за бъдещите поколения. Аз лично не познавам нито един-единствен партиен член в България, от председателя на Държавния съвет до обикновения партиец, който да вярва все още в някакви комунистически идеали. Ако сталинистите пълнеха въздуха с обещания за неясно далечно бъдеще, техните наследници зарязаха бъдещето и доста практично се заеха с действителността, отнасяща се до техния собствен живот.

Част от тази действителност беше превръщането на България в туристическа страна. Приятели са ми разказвали за голямата борба, която се е водила в Централния комитет на партията и висшето държавно ръководство за развиване или за ликвидиране на международния туризъм. От едната страна на този вътрешен фронт са били умерените другари от новото властвуващо поколение, плюс плановиците, икономистите и външнотърговските дейци, а от другата страна — старият партиен кадър, сталинско-китайската част на партията и Държавна сигурност. Първата група е посочила значителните материални изгоди от туризма,

спечелването на стотици милиони валутни левове, бързото модернизиране на пътищата, ресторантите и хотелите в страната, увеличения търговски обмен. Тези другари ревностно защитавали известната идея на съветското ръководство да превърне България в показна витрина на комунизма. За известно време някои от тези дейци сериозно са вярвали, че България може наистина да стане такава ефектна показна реклама за цветуща страна под егидата на социалистическото братство. В същото време хората от втората група атакували международния туризъм от принципни идеологически и нравствени позиции. Виден генерал от Държавна сигурност се провикнал: „Ние не искаме държава от добри келнери. С келнери не се прави комунизъм!“ Той и тези като него виждали нещата в значително по-мрачна светлина. За тях всеки западен турист, който вървял из страната, бил безплатен агент на капитализма и доста убедителен агитатор против социалистическата система. Каква по-голяма пропаганда за капиталистическия начин на живот от тези добре облечени, материално задоволени, пътуващи навсякъде по света, свободни във възгледите си западни туристи с техните лъскави коли и още по-лъскави вещи. Според Държавна сигурност туризмът бил най-големият идеологически враг, най-силният идеологически диверсант. Отгоре на всичко Държавна сигурност мразела западните туристи по чисто практически причини. Как се следят два или три милиона туристи? Откъде да се вземат хора за всеки от тях? И без това бюджетът за сигурността бил раздут до немай-къде. Контролът върху туристите, особено в разгара на сезона, бил нещо, което хвърляло колегиума на Държавна сигурност в ужас. На тези милиционерско—идеологически възражения застъпниците на туризма отговаряли, че за всичко имало лек и че със спечеленото от туризма жизненият уровен на българското население щял да се изравни с този на напредналите западни страни, така че сравнението щяло да бъде в полза на социалистическия строй.

Така през тези десет години „горе“ се водила остра борба между икономика и идеология. По някое време везните силно наклонили в полза на идеологията. Дори се изготвяли списъци за превръщането на стотиците хотели по крайбрежието и планините в почивни станции. Последните трябвало да се раздадат на предприятия и учреждения и така с един замах да се ликвидира туристическото нашествие в България. Но когато нещата опрели до сметките, оказало се, че връщането назад било равно на тежка финансова катастрофа. Вече били направени огромни инвестиции. Според слухове московските банкери на България отхвърлили категорично всякаква идея да платят масрафа за възстановяване на идеологическата девственост по българската земя. Тъкмо напротив, били дадени указания международният туризъм в България да се развие до най-голяма степен и се превърне в съществено валутно перо. Пропагандните цели на Хрушчовата витрина на щастието били изместени значително от чисто капиталистически, печалбарски идеи. Изглежда, че значителният начален приход от долари (чуждата валута в България се преценява единствено в долари) бе разпалил въображението на по-практичните партийни и държавни ръководители. От средата на шейсетте години изпълнението на валутните планове бе преследвано с безогледна настойчивост. Смятаният от цялата комунистическа пропаганда отпреди 1956 година международен туризъм за атрибут на капиталистическия свят и подкуп, който капиталистите давали на нещастните западни граждани, сега магически се превърна в необходимост на комунистическата държава. Гнусният американски долар, както го наричаше вестник „Народна борба“, се превърна в единствено мерило за успех при провеждането на партийната програма. Много идейни скрупули бяха пожертвани пред олтара на цар Долар. Официално оправдание за това беше, че българската индустрия трябва да бъде оборудвана с най-модерни западни машини и съоръжения. Парите за тях идвали от туризма.

„Ние позволихме на Запада да дебаркира на черноморския бряг, за да му вземем парите“ — бе декларирал виден партиен стратег.

„Защо да не превърнем България в Швейцария! Червената Швейцария!“ — бе извикал друг.

През тези десет години и по-късно в страната наистина бе предприета гигантска строителна програма. Българските пътища, които бяха в окаяно състояние, започнаха лека-полека да придобиват европейски вид. Туризъм без добри пътища бе немислим. Хотелите в страната с няколко изключения бяха в още по-лошо положение. Спомням си, че когато в началото на петдесетте години ходех по командировки из страната, мисълта за пренощуване в хотел ме ужасяваше. В Сливен, във Видин, в Карлово и Сопот, в Бургас и къде ли не хотелите представляваха отвратителни, нехигиенични, зле стопанисвани сгради. Огромните капиталовложения на „Балкантурист“ плюс собственото строителство на окръзите осеяха страната с голям брой първокласни хотели на добрия европейски стандарт. Беше наистина удоволствие човек да спре в такова например загубено градче като Търговище или пък да отиде в Котел, Смолян, Пазарджик или Габрово и да прекара нощта в спретната хотелска стая и да получи добра храна в ресторанта на прилична цена. При много от хотелите и ресторантите архитектите проявиха талант и изобретателност и създадоха забележителни места, които впоследствие станаха желани за местното население. Пак с тази вълна на туристическото строителство изникнаха и множество кафенета, ханчета, пивници, закусвални и други. Едновременно почти се извърши строителството на бензиностанции. Значително се подобриха пощенските и телефонните служби. С една дума, туризмът, а не комунизмът модернизира България. Толкова по-радостно беше, че местното население можеше да ползува богатствата, предназначени за туристите, което силно се отрази на собствения му уровен. Всички тези постижения пълнят страниците на пропагандните издания на режима и, разбира се, биват преписвани не на туризма, а на комунизма. Но за всеки непредубеден е повече от ясно, че без това стремглаво ангажиране на държавната машина с превръщането на България в страна на международния туризъм българските граждани може би още щяха да кихат в праховяка на старите пътища. И ако цялото това строителство представлява първата голяма придобивка, която туризмът донесе на българските граждани, втората не по-малко важна придобивка беше онази, от която партийните агитатори най-много се бояха. България наистина бе превърната в нещо като витрина, но на нея бяха изложени не толкова добродетелите на комунизма, колкото истината за живота на Запад. Общуването на българските домакини с гости от цял свят допринесе извънредно много за унищожаването на много пропагандни лъжи и разширяването на познанията на хората едни за други. След близо десетгодишна сталинистка бясна пропаганда българските граждани можаха да видят, че външният свят си беше това, което те помнеха и знаеха отпреди войната.

Сигурно биха могли да се приведат още много данни за изключително положителната роля на международния туризъм за народите на тоталитарни страни, тровени всекидневно от безспирни пропагандни лъжи. Тази естествена обмяна на знания на едни народи за други народи и оттам по-вярно и непредубедено отношение към политическите и икономическите проблеми на света в наше време ми се струва, че е един от най-важните резултати на туризма Изток-Запад. Никога няма да забравя например огромното впечатление, което българската действителност през 1944 година произведе върху влезлите в страната съветски войници. Те, които бяха отровени с партийните лъжи за ужасна мизерия, мъки и страдания на света отвън Съветския съюз, с изумление видяха, че дори скромният уровен на тогавашния български гражданин бе на космическо разстояние от тяхната съветска мизерия. И сега горе-долу същото действие се повтаряше на българска територия, само че този път смайването принадлежеше на българските граждани.

Отчитайки с ясно съзнание всички тези дарове, които туризмът донесе в България, аз все пак не мога да избягна собственото си огорчение, че слугинският

или робският манталитет на туристическите организатори в България, тяхното угодничество и липса на човешко и национално достойнство при много случаи направиха от срещата между чужденци и българи печално и горчиво унижение за собствения си народ. Както разказах в предишните глави, в своя безогледен стремеж да привлекат, да угодят и да се харесат на повече чужденци, както и да спечелят повече долари, хората на „Балкантурист“ подложиха на грубо и вулгарно оскърбление българите. Това трябва да се припише единствено на тромавите, непохватни и често пъти просташки обноски на хората на режима. От друга страна, твърде очебийният контраст между западните гости — свободно пътуващи граждани на света, и местните български крепостници доведе до твърде отчайващи чувства и мисъл за обреченост. На трето място, материалният блясък на туристите от Запад предизвика твърде примитивен култ към притежаването на хубави вещи. Благодарение на туризма, „Кореком“ и нашата партийна аристокрация, която съумяваше да заделя значителни суми долари за свои лични нужди, само в две или три години притежаването на красиви вносни вещи щеше да се превърне във всеобща болест, във фанатично убеждение, че човек не е равен на другите, ако не носи френски гащи, италиански обувки или английски пуловер. Да не говорим за радиоапарати, магнетофони, хладилници и леки коли.

И на четвърто място идва моето носталгично чувство за погребана завинаги оригиналност и девственост на българската земя, за замяната на естествени, дълбоко народни красоти с пластичната цивилизация на туризма. Може би аз си противореча, като казвам, че модерните ресторанти и хотели ми харесват, но отбелязвам, че в тяхната комерческа атмосфера ми липсва простотата и чистотата на старата, миришеща на подово масло селска кръчма.

ЛЕГЕНДАТА ЗАПАД: ВЕЩИТЕ

През лятото на 1959 година бях в Москва. Престоят ми там съвпадна с американската изложба и пускането по съветските екрани на американския филм по романа на Толстой „ВОЙНА И МИР“. Но докато филмът предизвиква оживени спорове всред обикновените съветски граждани, павилионите на американската изложба имаха възможно най-смайващия ефект върху съветските посетители. Там те видяха всевъзможни вещи, за чието съществуване не бяха дори сънували. Мнозина отказаха направо да повярват, че хладилниците, телевизорите, разни кухненски машини, леки коли, битовите технически удобства, дрехите и напитките бяха неразделна част от живота на обикновения американец. Аз стоях всред гъстите тълпи на посетителите и гледах почти детското им увлечение, стигащо до прехлас, когато преминаваха покрай експонатите. Съмнявам се дали на друго място по света някога е имало такъв спонтанен, първичен и масов изблик на боготворене на вещи. От това време в главата ми е останала една колкото смешна, толкова и тъжна случка. Руски приятели, интелектуалци, ме поканиха на гости, като скришом ми довериха, че тази вечер на масата ще има някакво фантастично, невероятно питие, което домакините бяха получили с големи усилия и на висока цена. И така, вечерта аз се озовах в една стая, пълна с около двайсетина мъже и жени, много приятни московски поети, писатели, филмови дейци, артисти. След като изпихме порядъчно количество водка и опустошихме няколко тави мезета, домакинът даде знак, че е дошло време за атракцията на вечерта Възцари се тишина. Всички направихме кръг и домакинът с маниерите на древен заклинател внесе в центъра на кръга една голяма бутилка, пълна с кафеникава течност, на която пишеше кока-кола. Смешно или не, появяването на тази бутилка предизвика истинско вълнение у почти всички присъствуващи. Бях виждал подобни

изрази върху лицата на опитни пиячи, вкусили за първи път 12-годишно шотландско уиски, или пък мераклии, отпили за първи път чаша класическо френско вино, но никога не бях виждал хора, които да свещенодействуват пред бутилка кока-кола. Мнозина смятаха, че това е някакъв силен алкохол, и разочарованието беше огромно, когато домакините със същото свещенодействие поднесоха на всеки от нас по един напръстник кока-кола.

Пак в тия години, все още доста преди епохата на „Кореком“ и износа на български специалисти за арабските и африканските страни, човек често можеше да види подобни чувства върху лицата на хората, които заобикаляха всякаква по-лъскава западна кола, спряла пред хотел „България“ в София. Това бяха погледи, които изразяваха странна смесица от възхищение, учудване, любопитство и някаква почти безнадеждна мечта за притежание. А ние бяхме много бедни. След безмилостното сталинско ограбване на страната, абсолютно некадърното държавно ръководство, липсата на каквито и да е стимули за работа и живот нашият жизнен уровен беше отишъл под нулата. По бедност ние застрашително се бяхме приближили до просяшкото ниво на съветските граждани. Контрастът между нашия живот и този на Запад в средата на петдесетте години беше толкова голям, че всяка западна вещ се явяваше като мостра от рая. Прибавете към това и факта, че на пазара в България не се продаваше почти нищо. За всяка елементарна вещ, от алуминиева вилица до велосипед, човек трябваше да води дълга борба чрез връзки, подкупи, комбинации, опашки, за да я получи. Така наречените стоки за широко потребление фигурираха само в плановете и сънищата на хората. Режимът хвърляше всички средства за осъществяване на инфантилните си параноични мечти, като високи пещи, тежка индустрия и прочие.

Така че съществуваха всички предпоставки за създаването и утвърждаването на най-популярния естествен култ, появил се някога в България — култа към вещите, и особено към западните вещи. И до ден днешен, когато нещата са значително променени, този култ ще си остане доминираща сила в живота на огромното мнозинство български граждани, което ще стъписва много чужденци. Нещо повече — гавра или не, в последна сметка понятието „строителство на комунизъм“ ще означава по същество увеличаване притежаването на повече вещи. Като че цялата марксистко-ленинска идеология е заложила на туземското разбиране, че вещите ще направят хората по-добри и по-щастливи. Затова във всички държавни планове, във всички обещания за бъдещето, в заканата да се изравним по жизнен уровен с Америка се говореше за снабдяване на населението с повече и по-хубави вещи. Когато днес четете за щастието на хората у нас, репортажите и очерците за това щастие неизбежно изброяват като почти единствени агенти на щастието гардероби, хладилници, перални машини, леки коли и т. н.

Но държавните планове и партийната пропаганда са едно, а празните магазини — друго. И тъкмо отсъствието на най-необходими вещи от пазара или лошото качество на родното производство са може би основната причина хората да обърнат глави към западната вещ. Отгоре на всички качествени предимства западната вещ притежаваше цялата притегателна сила на забранения или на недостижимия плод. Както ще видим по-нататък, именно култът към западната вещ ще се подхранва до значителна степен и от снобизма на преуспяващия партиен буржоа, от суетното му желание да притежава това, което другите около него нямат.

Гледайки назад, аз виждам, че първите агенти или вестители на култа към западната вещ не бяха толкова редките пътници чужденци, колкото самата партийна аристокрация и децата ѝ. Ако един ден в България се появи честен партиен или държавен водач, бих го замолил да публикува списъците на стоките, внасяни от специалното снабдяване на върхушката през петдесетте години, когато огънят на вещоманията обхваща т. нар. „вождове и верни синове на народа“. Тези ангели на комунизма бяха (по собствените им закони) първите контрабандисти и чер-

ноборсаджии, които внесоха в България найлонови чорапи, ранни магнетофони и перални машини, италиански обувки и германски коли... От това време е веселият случай с един български поет, който с огромни усилия бе успял да се снабди с чифт найлонови чорапи, които бе подарил на невярната си любовница. Разбрал за измяната, той беше отишъл при нея и извикал: „Дай си ми найлоновите чорапи!“

Чрез граждани, близки до върхушката и специалното снабдяване, някои късметлии в София можаха за първи път да вкусят истинско шотландско уиски. Нашето щастие беше безпределно, ако можехме да притежаваме кутийка с ножчета за бръснене „Жилет“ или добър западен крем за бръснене. Всяко ножче се употребяваше рекорден брой пъти, като го точехме върху стъкло. Но най-болезнено и понякога неудържимо реагираха на западните вещи жените Наистина немотията и оскъдицата правеха притежаването на козметични средства от прочута западна фирма като „Ярдли“ или някоя друга да бъде равно на непостижима мечта. Нашите жени, и млади, и възрастни, бленуваха за западно бельо, обувки, облекло, чанти и т. н. Една от моите редакторки, високоинтелигентна и сериозна жена, веднъж посочи пред мен чужденка с хубава чанта и ми каза:

„Не се смей, но за такава чанта съм готова на всичко!“

Междувременно, с промяната на политическия климат през 1956 година, със започването на първите организирани туристически пътувания до Източна Германия и Берлин (който тогава не бе преграден със стена), с разрастването на спортните връзки с чужбина, с многократното увеличаване броя на транзитиращите пътници и особено с първите стъпки на международния туризъм, притокът на западни вещи в България започна значително да нараства.

Както вече отбелязах, пионерите на пренасянето на западни вещи в големи количества бяха привилегированите хора на режима. България излизаше от строгата сталинска изолация и новосъздадените контакти със Запада бяха повод за чести служебни или полуслужебни пътувания. Тъй като командированите другари по онова време бяха все важни птици, за тях нямаше митнически контрол. Пък и в митниците стана една специална промяна. След чистката в Държавна сигурност, проведена под егидата на Хрушчов, голям брой бивши служители, обвинени в жестокост и беззакония, бяха настанени главно по митниците. Последните станаха истински филиал на Държавна сигурност. Ала изхвърлените там бивши сталинистки фанатици и амбициозни кариеристи съвсем логично заляха митниците с едно твърде немитническо чувство — на голямо разочарование от собствената партия и властта, на дълбоко огорчение за това, че греховете на големите бяха стоварени върху техните плещи, и на пълен цинизъм по отношение на вярност към обществото, служебен дълг и вяра в партийните идеали. Тяхната естествена реакция беше някак да си отмъстят и на партия, и на държава. И когато започна разширяването на контактите със западния свят, тези граждани откриха едновременно прелестта на западните вещи и привилегированото положение, в което те се намираха спрямо тях. Оттук нататък бившите бойци от предната линия на комунизма тихомълком се превърнаха в най-сериозни контрабандисти или съучастници в прехвърлянето на западни вещи. Важните или не толкова важни пътници, които се завръщаха от чужбина, бяха под техен контрол. И тази им власт се оказа не по-малко сладка от предишната. Толкова повече, че тя не само им доставяше желаното възмездие, но ги свързваше в тесен и властен съюз с най-силните хора в апарата на държавата и партията. Принципът „услуга за услуга“ намираше тук пълно материално реализиране. Впоследствие с притока на колетни пратки митничарите щяха да станат и известни крадци, действуващи с мълчаливото съучастничество на властта. Когато говорим за хората, които са откраднали най-много от собствената си държава, които са нанесли най-големи щети на държавния бюджет и по силата на официалните закони са в категорията на първокласните криминални престъпници, трябва да посочим всички членове на тази

социалистическа мафия, която реализира милиони и милиони левове чрез незаконно внасяне или контрабандиране на грамадни количества западни вещи.

Най-честите пътници за чужбина бяха властни партийни и държавни функционери. Съответно най-големите контрабандисти и черноборсаджии бяха из техните среди. Ако и до ден днешен във всяко ведомство се води жестока борба кой да замине в командировка в чужбина, причината за това е твърде далеч от мечтаното посещение на Лувъра или британския музей, а идва изключително от предварително направената сметка, че с едно пътуване човек може да си изкара най-малко годишната заплата. В средата на партийните и държавните властници бързо израснаха специалисти по онова, което може да се изнесе и продаде на Запад, и по онова, което може да се внесе и продаде изгодно в България. От момента, когато се разбра, че при това двойно контрабандиране могат да се печелят луди пари, в България започна истински разцвет на незаконна търговия. Черната борса и контрабандата бяха нещо неразделно от дейността на всяко пътуващо властниче. Видни служители от министерството на външните и вътрешните работи, дипломати, куриери, водачи на спортни или технически групи, държавни търговци, официални лица, участвуващи в международни конгреси и конференции, специалисти и прочие масово участвуваха в тази двойна търговия. Шампионите в контрабандирането на западни вещи и износа на български ценности бяха, разбира се, хората на Държавна сигурност и техните близки. Най-напред те започнаха да изнасят от България всичко, което имаше някаква цена, от икони, старинни накити и скъпи предмети до пощенски марки. От филателната борса в София и от частни колекции с течение на времето изчезнаха всички търсени на Запад пощенски марки, които биваха тайно изнасяни. Незаконното изнасяне на български пари също се вършеше масово от тези другари. После всичко това се обръщаше на продаваема западна стока. В епохата на липсващите женски чорапогащници у нас мнозина от тези граждани позлатиха ръцете си. Имаше два лесно достъпни по онова време пазари — Белград и Западен Берлин. Лично аз съм бил на самата граница край Калотина, когато връщащи се от Запад коли, претъпкани с черна борса, са били пропускани без проверка, защото по телефона от София се е обадил член от мафията колата да не се пипа. Познати началници изпращаха съпругите си на пазар в Белград и след това ги чакаха на границата, за да уредят лично играта.

Друга категория граждани, които имаха славата на изтъкнати контрабандисти, бяха спортистите. Спортните връзки на България със света предхождаха икономическите и туристическите и затова спортистите имаха възможност да търгуват, когато цените на някои вносни вещи бяха фантастични. Но само част от спортистите принадлежаха към мафията. Останалите бяха преследвани. Много хора в България още помнят съдебните процеси срещу футболисти на „Славия", „Левски", срещу плувци, атлети, волейболисти, които изнасяха долари, зашити във футболни топки, и внасяха търговска стока. Един от най-често контрабандираните артикули бяха камъчетата за запалки, които се внасяха от Източна Германия. Едно камъче там струваше около 1 стотинка, а в България редовната му цена беше 50 стотинки. Друг контрабандиран артикул в тези първи години бяха часовниците. В София имаше цели криминални пръстени, които продаваха часовници. Един от главните вносители беше футболният отбор на ЦСКА. Спомням си, когато веднъж в Белград исках да си купя часовник, продавачът ме запита: „Колко часовника?" „Как колко! Един!" — казах аз. Продавачът се изсмя и на звучен сръбски ми каза, че предишната седмица Пижето (дясното крило на ЦСКА Миланов) купил „триста комада". След часовниците дойде ред на дамско бельо и козметични артикули, по-късно настъпи царството на магнетофоните и транзисторите, на дрехи, на кухненски апарати, напитките, и кулминацията на контрабандата щяха да бъдат леките коли. Цените в България даваха възможност доларът, който вървеше между два и три лева, да донася печалба понякога от двайсет или трийсет лева. За един мой рожден ден ми бе подарен английски пуловер, за който на черно е било платено 60 нови лева. Точно същия пуловер видях в Лондон, че струва 2 английски лири.

По-късно, в последвалите години, контрабандирането щеше да придобие по-демократичен характер, щеше да слезе от тесния кръг на властната мафия, за да обхване едва ли не всеки обикновен гражданин, тръгнал на екскурзия в чужбина. Ала кой би могъл да обвинява тези бедни хора, когато пред тях стоеше яркият пример на висшите батковци, които вършеха същите криминални престъпления, но в голям мащаб. Вътрешни лица са ми разказвали за специални комисии, които са преоценявали оставените след Пловдивския мострен панаир стоки на смешни цени, за да бъдат продадени на членове на Политбюро и техните семейства. Нови мерцедеси и беемвета са се продавали под цените на стари таратайки.

Опасният размер на контрабандата щеше да застави държавата все пак да се опита да наложи някакви ограничения, но както всеки знае, тези ограничения бяха за простия народ, а не за шефовете.

* * *

Когато търсим обяснения за този наистина невероятен култ към западната вещ, който владееше българските граждани, който запълва доста съществена част от техния живот и често направлява техните действия в трагикомична светлина, трябва да изтъкнем две характерни особености на западната вещ. Първата беше нейната недостъпност и рядкост, втората и по-важната беше нейното качество. Някой веднага би ми възразил, че тези особености не са достатъчни за създаването на масов култ, защото в Англия например ролс-ройсът е рядка и недостъпна кола с изключителни качества, но нито всред англичаните, нито всред французите или германците съществува някакъв масов култ към ролс-ройса. И това е напълно вярно. Така че качествата на западната вещ са може би само половината от обяснението. Другата половина стои всред новите, комунистическите елементи в психологията на българските граждани, на които ще се спра малко по-нататък.

Ако човек попиташе обикновен български гражданин защо той предпочита да притежава западна вещ пред родно или социалистическо производство, искреният отговор винаги беше „Ами защото е по-хубава и по-качествена!" Или: „Не е нашият боклук!" За почти всекиго в България, и особено в СССР, думата „западно" беше синоним на думата „качествено" или най-малко по-качествено от това, което собствената индустрия или търговия предлагаха. Разбира се, тук се стигаше до прекалени и абсурдни преувеличения. Но те бяха задължителният плод на култа. Самата западна вещ обаче беше най-добрият си пропагандатор. Тя се появяваше пред нас като творчески феномен, който съчетаваше в себе си неприсъща нам изобретателност, инициативност и фантазия. Ние бяхме смаяни от разнообразието на западните стоки, съпоставено с бедния или никакъв избор на собствения ни пазар. Вземете само факта, че дълги години СССР произвеждаше само два вида леки коли — москвич и волга, докато всяка западна страна — производителка на автомобили, заливаше пазара с маса нови модели. Тук искам да отбележа един важен момент — че култът към западната вещ в България не се изразяваше само в сляпо преклонение пред нея, нито в голия стремеж за притежание, а предизвикваше нейното сериозно изучаване и опознаване. Не зная друго място по света, където всяко второ дете от улицата може не само моментално да изброи 50 марки западни автомобили или 20 марки магнетофони, но и може

съвсем компетентно да разгледа качествата им. Когато живеех в „Красна поляна“ в София, дечурлигата от блоковете около циганската махала (която беше на пътя на всички влизащи чужди коли), по улица „Татарли“ седяха на бордюра и коментираха всяка по-интересна западна кола. Веднъж премина голям американски кадилак и едно от хлапетата каза:

„Тоя трябва да си има собствен петролен кладенец“ — което означаваше, че консумацията на бензин беше твърде голяма. Друг път, виждайки спортен фиат, те коментираха:

„Бърза, ама гледай как занася на завоя!“

Трети път:

„А-ха, слушай мотора, пее!“

Смешно или не, когато след време сам имах новия модел на беемве, моят монтьор и аз седнахме и разглобихме целия мотор на парчета, за да видим как „германецът работи“. Ние стояхме и цъкахме пред разни технически съвършенства.

Така че западната вещ сама за себе си не беше просто вещ, а представител на друг свят, който в нашите въображения вещта правеше още по-примамливо богат, красив и мечтан. Виждали ли сте лицата на български граждани, застанали пред западна витрина? Господи, какво впечатление ми направиха витрините дори в Белград, когато за първи път излизах на Запад и спрях там. Бяхме цяла група журналисти, отиващи за мача в Рим между България и Португалия през януари 1963 година. Може би само преклонението и лудият възторг на туземците преди три века, когато са видели мънистата и ваксените кутии на мисионерите, бяха равни на нашия възторг, на нашето обожаване на красивата вещ. Ние не приказвахме за нищо друго освен за това, което имаше по витрините. И ако Белград ни взе акъла, какво да кажа за Италия, за Венеция, където спряхме, или за Рим, който ни подлуди. Ние вървяхме като пияни от витрина на витрина, от пазар на пазар. По дяволите Колизеумът, паметниците на изкуството, Ватикана, старият Рим. Нашите паметници на изкуството бяха красивите италиански обувки, великолепните пуловери, бельото, магнетофонните ленти, плочите, дамските чанти, козметиката. При това ние не бяхме филистимци. Историята и красотата на Рим значеха за нас много нещо, но те трябваше да отстъпят пред триумфа на витрините...

И същевременно като всички източноевропейски туристи ние бяхме безумно бедни. Оскъдните лири, които Кирил Несторов (председателят на народната банка) с триста молби ни бе дал, не стигаха за нищо. Каква велика радост беше, когато на огромния пазар зад черквата „Санта Мария Маджоре“ италиански амбулантни търговци ни предложиха пуловер или жилетка за кутия цигари. Най-страстните тютюнджии се обрекоха на адско пътуване назад, за да могат да занесат нещо у дома.

Въпреки че с течение на времето модата на някои западни вещи мина, други човек можеше да купи в България, българските туристи из Западна Европа продължават да ходят като замаяни от витрина на витрина и споделят същите чувства, които ние изпитвахме преди години. Какво да си купим и как да го купим — това бяха двата инстинктивни въпроса, които направляваха цялото ни бедно съзнание. Дори тогава, когато въобще не можеше да става дума за купуване, хората обикаляха витрините просто за да „гледат“.

„Искам да им се понарадвам поне! — бе казал мой приятел. — Просто ми е приятно, че има хора по света, които могат да правят такива красиви неща!“

По-късно в Западен Берлин, Мюнхен и Париж щях да се срещам по витрините с мои сънародници и човек би могъл да ни познае, че сме от една и съща държава, по еднаквите изрази на лицата ни.

Никаква политическа пропаганда, никаква религия, никакво организирано „промиване на мозъците“ и средства за масова заблуда не могат да постигнат този пропагандан ефект, който постигна западната вещ. Струва ми се, че има нещо

вярно в твърдението на някои партийни агитатори, че страстта към западната вещ, чистосърдечното преклонение пред лъскавия вид бяха всред широките народни слоеве съзнателна политическа реакция. В паметта ми се мяркат триумфиращи лица на техници, инженери или обикновени хора, когато произнасяха своята присъда:

„Това е машина! Не е съветски боклук!“

Или ироничния въпрос към собственик на москвич:

„Тази кола самичък ли сте си я направили?“

Авторитетът на западното производство се утвърди още по-силно, когато държавата реши да преоборудва голяма част от индустрията и същевременно внесе цели западни производствени комплекси. Западногермански, френски, английски и италиански машини и съоръжения заляха страната и неумолимо демонстрираха научно-техническото превъзходство на своя свят. И за да притъпи идеологическия ефект от това по неволя признаване на реалните качества на западната вещ, партията започна своята „разяснителна“ работа. Бях на една лекция по идеологическите въпроси в София, на която лекторът, един от началниците в идеологическото управление на Държавна сигурност, най-сериозно подчерта вредата, която преклонението към западното производство нанасяло на идеологията. Той дори стигна дотам, като каза, че Западът нарочно правел всичко, за да пробута своите ефектни и лъскави неща на социалистическа територия, защото те действували деморализиращо.

„Всеки чорапогащник, всеки магнетофон, грамофон, хладилник, всеки одеколон, червило, обувки, дрехи и особено всяка лека кола се изпращат в нашата страна, за да вършат идеологическа диверсия!“ — заяви човекът, без да му мигне окото. Той поиска от нашите писатели и журналисти да налагат и пропагандират безогледно превъзходството на социалистическата вещ. Някой циник от публиката го запита дали наистина може да се твърди, че мерцедесът е по-лоша кола от москвича.

„Най-напред — каза другарят — не трябва да стигате до такива съпоставки! Кой ви кара да сравнявате мерцедес с москвич... Но ако все пак се наложи да ги съпоставяте, разбира се, че москвичът е по-добра кола, защото е НАША кола, другари, народна кола. А мерцедесът е оръдие за ограбване и експлоатиране на трудещите се! Запомнете, западната вещ не може да превъзхожда нашата вещ, както западната капиталистическа система не може да превъзхожда социалистическата.“

Всички го слушахме с полуусмивки. Но след седмица или две, когато отидох у приятели на гости, там пристигна собственият син на същия другар. Той донесе със себе си по молба на домакините съвършено новия си магнетофон „Филипс“, който баща му бе успял да измъкне от Пловдивския панаир.

Все пак в резултат на идеологическата кампания някои журналисти понаписаха статии, в които нападнаха Запада, загдето бил произвеждал съблазнителни консумативни блага с единствената цел да заблуждава широките народни маси.

Постепенно държавата реши, че може да изкара добри печалби от тази всеобща страст към западната вещ. В резултат на това се стигна до откриването на магазините на „Кореком“, където срещу западна валута, превърната в съответни корекомски банкноти, човек можеше да си купи много работи, от гащи и ножчета за бръснене до апартаменти, вили и леки коли. Излишно е да се казва, че тези магазини доведоха до невиждано спекулиране с чужда валута. Доста по-късно, за да внесе някакъв елемент на справедливост, държавата отвори и магазини за западни стоки, които се продаваха срещу български левове, но на баснословни цени. Съпоставяйки цените на този магазин на улица „Стамболийски“, до американската легация, с действителните западни цени, пресмятах, че държавата печелеше нещо около 1000 на сто. Съществуването на „Кореком“ доведе до големи вътрешни разправии в партията. Някои партийни функционери, особено от

по-старото поколение, смятаха, че имаше нещо дълбоко неморално в деградирането на собствената валута в собствената страна и че никакви материални придобивки не могат да оправдаят подобно самооплюване. След дълга борба те се наложиха и в по-късни години търговията на „Кореком“ силно бе ограничена. Междувременно през шейсетте години започна износът на български специалисти предимно за африкански и азиатски страни. Много лекари, инженери, техници, строители, търговци отидоха с договори да работят в чужбина. Всички те бяха платени в твърда западна валута, от което една част държавата задължително им обменяше в левове. Чрез тях и онова, което те спестяваха, се стигна може би до най-голямото нашествие на западни вещи в България. Като че почти всички тия граждани страстно се надпреварваха кой да си докара по-хубава кола или по-хубави мебели, или по-хубави домашни уреди и апарати.

В наскоро публикуваната повест на Георги Мишев „Вилна зона“ има чудесни страници, посветени на българската вещомания, и то от най-ново време. Оттам се вижда, че стремежът към притежание на избрани западни вещи си е останал все така неутолим. Може би само изискванията са се повишили и не всяка западна вещ (както в първите години) е желана гостенка.

„Ако ще е гарга, рошава да е!“ — е изискването на новото време.

Мисля си, че българският глад за притежаване на западни вещи може да се сравнява по острота и популярност само с глада за пътуване през граница. Впрочем двете неща са свързани, защото една от главните причини за пътуване зад граница е именно снабдяването със западни вещи. Чувствата, съпровождащи притежаването или разделянето с вещи, бяха безспорно дълбоки и искрени. Хората обичаха вещите си, понякога ги обичаха като живи същества. Един мой приятел, писател, след огромни усилия се сдоби с кола рено. Той не я караше. Тя си стоеше в гаража, където той по няколко пъти на ден се отбиваше, заставаше пред нея и я гледаше с такава любов, с такава щастлива привързаност, с каквато не бе поглеждал дори жена си. От време на време изваждаше чиста бяла носна кърпичка и внимателно избърсваше някакво едва забележимо петънце върху колата. Познавам много хора, които умираха да показват своите западни уредби и предмети. Във всички кръгове, в които се движех, съществуваше много добра информация за качества и цени на западни стоки. Обзалагам се, че на много места в София знаят повече за дадени стоки и дадени магазини във Виена или Париж, отколкото виенчани или парижани. Не един и двама мои познати сега тук, из чужбина, получават писма с искания от свои близки, в които западните вещи са невероятно добре уточнени според последната мода или последната дума на техниката.

Така че след около трийсетгодишно строителство на комунизъм българският народ се оказа пленник на вещомания — нещо дълбоко чуждо и неприсъщо нему в цялата му предишна история. Никога преди хората в България не са били обземани от тази страст за притежаване на вещи и, разбира се, главно на западни вещи.

И така, докато из западния свят се разви цяло огромно движение на битници, хипита, леви интелектуалци, всевъзможни революционери, бегълци от уютни домове, скитници и други, където една от главните идеи беше отхвърлянето на властта на вещите и оттам на култа към удобства и външен блясък, в България се надигна точно обратната вълна. Много чужденци, посетили страната на розите, са били смайвани от тази болна страст към вещи, и то в свят, който издига лозунги за революция и комунизъм. Зад това желание на днешния български гражданин да притежава вещи, понякога дори такива, каквито изобщо не му трябват, аз съзирам най-малко две тенденции. И двете — продукция на режима. И двете — доказателство за създаването на най-примитивен дребнобуржоазен манталитет. Едната тенденция иде от алчността и първобитната лакомия на преуспелите хора на режима. Тенденция, която следва инстинкта да се загреби колкото се може

повече, за да се напълни собственият стомах за сметка на другите. Да се покаже превъзходство над останалите граждани именно чрез притежаването на редки вещи. Тази тенденция е най-добрата илюстрация на верността на мисълта, изразена от покойния руски философ Бердяев, че комунистическата революция е реакционна по същество, защото става не в името на ума, а в името на стомаха, и връща развитието на хора и народи далече назад. Ако преди войната в България дори и най-богатите граждани се пазеха да не демонстрират парвенющина чрез екстравагантни вещи, които другите нямаха, в света на комунизма тази парвенющина се превърна в истинско надпреварване.

Другата тенденция е още по-важна. Тя е свързана с алиенацията или отчуждението на човек от човека. Тя се изразява в липсата на действителни отношения между хората, в отсъствието на искреност, честност, достойнство, необходими за всички човешки отношения, които са заменени с отношения човек—вещи. Страхът от човешките връзки води до свързване с вещите, които поне не плашат. В известна степен това е тенденция на отчаянието, че човек не може да надхвърли тавана, който са му сложили, нито да излезе от тесния затвор на живота, който му е наложен. Следователно изходът е да засели своя затвор с повече и по-интересни вещи, които стават някакъв вид заместители на липсващия, далечния и недостижим широк човешки свят.

„Ако не мога да ида в Италия, то поне мога да нося италиански обувки!“ — беше казал мой познат. А друг един, мой съсед, веднъж пристигна при мене точно преди да тръгна на пътуване в чужбина, и ме замоли:

„Слушай, Георги, купи ми нещо. Няма значение какво! Ако искаш, една вакса ми купи или кутия с кибрит, какво да е. Искам да имам нещо от тоя свят, дето никога няма да го видя!“

ЛЕГЕНДАТА ЗАПАД: ХОРАТА И ЖИВОТЪТ

В резултат на големите унижения, на които комунистическият режим подлагаше българските граждани, отказвайки им основни човешки права, в резултат на слугинското му преклонение пред парите и вещите на Запада, плюс цялата пълна с лъжи и противоречия пропаганда, се стигна до най-тъжния елемент в легендата Запад — легендата за превъзхождащия чужденец, за неговите особени, недостижими качества. Ако за един англичанин французинът не е нищо друго освен човек от Франция и италианецът — човек от Италия, който може да бъде по-богат или по-беден, по-красив или по-грозен, по-приказлив или по-мълчалив, с една или друга философия или без нея, с едни или други маниери, но в никакъв случай народността не му дава абсолютно никакви предимства, то за днешния българин, румънец, руснак, чех или унгарец Човекът от Запад е поначало по-горна категория. Той може свободно да пътува из света, до най-висша степен той е господар на себе си и може да сменя професии и работодатели както си иска, той живее със значително по-висок жизнен уровен, неговите пари важат из всички страни по света, той може да чете, пише, гледа и говори каквото си иска и както си иска. Това бяха и това са обективните истини, заради които очите на нашите хора рисуваха западняка и неговия живот често пъти в напълно фантастична, приказна светлина. За обикновения български гражданин, който биваше изтласкван от хотели и ресторанти в собствената му страна, за да бъдат настанени чужденци, който гледаше с жадни очи как тези чужденци купуваха в магазините на „Кореком“ и си позволяваха неща, за които той не можеше да сънува, една западногерманска летовничка преставаше да бъде готвачка от Франкфурт или бедна секретарка от Мюнхен и се превръщаше в братовчедка на Круп, един

полуграмотен италиански сицилиано не беше повече касапин от Палермо с раздрънканото чинкуеченто, а минаваше за ни повече, ни по-малко равностоен на Адриано Оливети, а всички французи бяха горе-долу собственици на Айфеловата кула.

Това невероятно фантазиране на тема чужденеца принц и неговия стъклен замък е един от най-странните парадокси в живота на българския народ. Никога преди в нашата история чужденецът, в случая западнякът, не е бил поставян на такъв висок, олимпийски пиедестал. Спомнете си добродушно-ироничния тон в разговорите на Вазовите чичовци за „ингилизите" или „немеца", преминете през всичко, записано било като житейски факт, било като литературно отражение на живота, от посещението на бай Ганьо у Иречек до германския благородник в романа „Тютюн" на Димов, вие не ще намерите ни следа от такова сляпо боготворене на чужденеца от Запад, каквото съществува днес в България. Аз съм слушал десетки разкази на мои познати и приятели за чудни, романтични, благородни и, разбира се, ужасно богати западни граждани, които удостоили въпросния разказвач с някаква небивала вечер. Понякога дори доста сериозни хора съчиняваха легенди, в които упорито се опитваха да вярват. Това преувеличаване на нещата беше нужно на хората, първо, като бягство от собствената участ, и второ, като надежда за бъдещето.

Един мой колега, инженер и добър приятел, имаше дъщеря, Ана. Тя беше рядко хубаво и интелигентно момиче. В училище беше първа, във факултета по архитектура, където се записа да следва, бе една от най-талантливите. Нейните познания и широки интереси правеха впечатление на всички ни. На двайсет години говореше много добър френски и четеше свободно английски. Едни от приятните вечери, които съм запазил в спомените си, са били у тях, когато с нея и баща ѝ сме се увличали в дълги литературни спорове или пък сме чели любими автори. Ана си имаше, като всяко хубаво момиче, приятели и обожатели, но между тях още не беше се появил истинският избраник. Затова бях приятно изненадан, когато баща ѝ, Петър, ми каза един ден, че Ана се запознала някъде по крайбрежието с млад французин и че нещата изглеждали най-сериозни. После чух колежки на Ана да казват завистливо:

„О, тя хвана французина!"

Запитах гя какъв беше този французин, какво представляваше, професия, интереси. Никой нищо не можа да ми каже. Те просто продължаваха да ахкат и охкат, като че думата французин сама по себе си обясняваше всичко. Добър или лош, образован или не, интелигентен или тъп, човекът беше французин. И отгоре на всичко имаше ситроен. Както и да е, французинът заминал за Франция и нашата влюбена Ана пишеше възторжени писма и чакаше момчето да се обади по телефона всяка втора събота вечер. Всичките ми опити да разбера нещо повече от нея останаха без резултат, защото отговорът се изчерпваше с една дума: „Той е французин", което означаваше — той не е българин, т. е. той е красив, умен, добър, богат, всичко, което едно младо момиче можеше да поиска.

Два или три месеца по-късно французинът, който очевидно също беше влюбен в нашата Ана, пристигна в София и аз като семеен приятел бях поканен на вечеря с него. Видя ми се възпитано и свястно момче, макар и доста грозничко. Седнала до него, Ана изглеждаше несравнимо красива и очарователна. Още по време на аперитива ми направи впечатление, че французинът говореше доста по-различен език от своята възлюблена, или по-точно, нейните интелектуални интереси не срещаха никакъв отговор. Тя не маниерничеше. Тя беше това, което винаги бе била, любознателно, пълно с живот българско момиче. Но човекът от Париж се оказа твърде анемичен партньор. Все по-ясно ми ставаше, че той едва ли бе прочел повече от дузина книги през живота си, едва ли бе видял някой от големите френски филми, които всички ние помнехме и знаехме, едва ли бе слушал свястна музика и културните му увлечения, изглежда, не надвишаваха твърде

баналното желание да пътува по света. С две думи, както казват в Драгалевци, „човеко е прост". По време на вечерята той ми каза, че бил младши счетоводител в някаква тенекиена фабричка и че ситроенът не бил негов, а на добър приятел, който му го дал на заем. Но неговото материално положение не ме интересуваше толкова, колкото жестоката му неграмотност по отношение на собствената му страна и собствената култура. Отгоре на всичко малко по-малко той се разкри пред мене като един от ония сиви и скучни млади хора с извънредно ограничени интереси, които сякаш предварително са се предали на съдбата си. Порази ме липсата на въображение и още по-ужасната липса на чувство за хумор. Докато в нашата Ана бликаха, както винаги, чудесни идеи и умът ѝ сечеше бързо и остро, и цялото ѝ лице и жестовете ѝ изразяваха безспирно движение на чувства и мисли, господин французинът стоеше като мумия. Аз бях смаян и не можех да си отговоря — какво бе привлякло вниманието на нашата Ана у този скучен, тъп млад чужденец, какво я бе накарало да се влюби в него, какво поддържаше любовта ѝ, когато беше повече от ясно, че тук ставаше някаква комбинация между кон и кокошка. Представих си ужасния сив живот на бъдещата госпожа на господин младши счетоводителя, свърян в някакъв полумрачен евтин апартамент край Париж, и убийствения ритъм на еднообразното ежедневие. Стана ми страшно, като си помислих за отсъствието на какъвто и да е реален контакт между двамата, на каквито и да са общи интереси, за убийствените вечери, в които нашата почитателка на Ронсар щеше отчаяно да се опитва да говори с мъжа си.

Но за щастие французинът беше достатъчно разумен, за да разбере фаталното несъответствие между него и Ана. Той чувствуваше, че слепотата на момичето скоро щеше да изчезне и проглеждането щеше да бъде твърде болезнено. При това, нека подчертая, че не той я бе заблудил, нито пък бе правил опит да я заблуждава, а цялото заслепение беше нейно собствено производство. То идеше от твърде разпространената психоза по отношение на западните граждани, която взе немалко жертви. Половин София познаваше твърде умната и хубава дъщеря на известен български поет, която срещна някъде по чужбина един англичанин и вероятно виждайки в него ни повече, ни по-малко класическия джентълмен, се омъжи за него, за да съсипе живота си с някакъв духовно осакатен нещастник. Но в София се говореше с познатата завист колко съсметлия била тази девойка и как изкусно успяла да завърти главата на англичанина, който щял да ѝ даде щастлив и богат живот. Години по-късно, когато посетих това семейство в Лондон, видях в какво отчайващо положение може да се намери всеки, който следва инфантилните си фантазии. Мога да изброя множество примери на подобно падане от облаците, където човек сам се е покачил. Но не бяха само момичетата за омъжване, които измислиха и наложиха този легендарен образ на чужденеца, който стои несъмнено по-високо от българите. Това беше общо, повсеместно явление, което според мен произтичаше до голяма степен от липсата на нормален обмен със западния свят. Предполагам, че така е горе-долу във всеки затвор или каторга. Всеки завижда на хората, идващи отвън на посещение, просто защото те не са затворници. И никой не иска да повярва, че някои от тези свободни хора може би се намират в по-тежко положение от най-нещастния затворник. Както посетителят на затвора, така и чужденецът от Запад е символ на свободата, която за мнозина затворници значи всичко.

Тъкмо поради липсата на що-годе обективна информация и поради пороя от евтини пропагандни лъжи, с които партията залива българските граждани, в България се създаде това, както вече казах, дълбоко неприсъщо на реалистичния характер на българите отношение към Запада. Като реакция срещу напора на пропагандата, която оплюва всичко западно, хората приемаха един колкото обратен, толкова и неверен образ на западния човек и западния живот.

„На Запад няма нещастни хора!" — ми бе казал един мой читател.

„На Запад всички са богати!" — бе казал друг.

Колкото повече българските вестници и радио говорят за тежкото, бедствено положение на трудещите се на Запад, толкова повече обикновените хора в България си мислят, че на Запад трябва да е фантастично добре. Мисля, че ако всички западни пропагандни средства се бяха опитали да работят в същата насока, те никога нямаше да постигнат този успех, който постигна за тяхна сметка партийната пропаганда у нас, превръщайки Запада и западния гражданин в култ.

Лично аз при срещи с читатели или при разни други поводи съм се опитвал да анкетирам представата на обикновените български граждани, които не са пътували и не могат да пътуват, за западния живот. Удивително е убеждението, че животът на Запад е много по-лесен, отколкото този в България. За мнозина западното богатство е някаква даденост, която принадлежи на всички, сякаш по улиците на западните градове са разпилени долари, които чакат някое момче от Бусманци да мине и да ги събере (понеже лордовете ги мързи да се навеждат). Всеки западен град, без значение кой е и къде е, във въображенията на хората е приказно красив. Отношенията между самите западни граждани също носят този фантастичен характер. Те не са изцапани с нравствената мизерия на българските делници, където човек трябва да казва думи, които не иска, да се покланя на хора, които мрази, и да хваща за отдушници на мъката си жената и децата си. Виж, западните граждани казват след всяка втора дума „моля", те не се пенявят за щяло и не щяло и дори когато ги обидиш, са все пак внимателни и възпитани. Друго нещо си е Западът, не е нашата дивотия. Българското въображение отказва да приеме каквито и да е опити някой да смъкне западняка от тези лъжливи висоти. Преди време казах на някакъв гостуващ българин, че все още не съм видял в лондонското метро или автобуси млад човек да стане и отстъпи мястото си на възрастна жена, на бременна или майка с дете. „Не може да бъде!" — извика нашенецът и ме погледна с такова подозрение, като че бях човек на легацията. И след това иди му разправяй, че западният живот не се състои само от избор на автомобили, вили на Канарските острови и яхти по всички морета.

Думата, с която режимът нарича подобно отношение, е „чуждопоклонничество". Но тук трябва да се каже, че в значителна степен западното (съвсем искрено) чуждопоклонничество на народа е реакция спрямо източното (съвсем лицемерно) чуждопоклонничество на режима. Забележете иронията на историята. Трийсет години режимът безспирно убеждава българските граждани, набива им в главите с всички възможни средства, че „съветските хора, съветските стоки, съветската култура и изкуство" са най-добрите, превъзходните, ония, на които може само да се подражава, и т. н. А в резултат на това българските граждани приемат точно обратното, а именно, че „западните хора, западните стоки, западната култура и изкуство" са най-добрите. Нещо повече, националистическо-патриотическите кампании, които режимът започна с цел да противопостави патриотизма на западното влияние, се превърнаха в нещо като биене на празна тенекия. Защото никой български гражданин не може да смели едновременно химна „Мила Родино" и унижения, на които го подхвърлят разните балкантуристки и търговски организации. Никой не може да смели едновременно думите „ти си земен рай" и издевателствата на органите на властта, които погазват и пренебрегват основните човешки права. Когато българските партийни и държавни ръководители декларират на всеослушание своята вярност към Съветския съюз и любов към България, обикновените хора виждат как децата, роднините и приятелите на тези ръководители ще се избият помежду си кой в коя западна държава да отиде я на дипломатическа, я на търговска, я на лентяйска работа. Никой от тях не ще и да чуе за социалистическа страна, а най-малко за Москва. Аз поне още не съм чул някой от тези висши партийни патриоти да изпрати сина или дъщеря си в производството или на полето, всред истинските българи.

„Абе те си кажат молитвата на Изток, па после се обърнат и тръгнат на Запад" — беше един от остроумните коментари в драгалевската кръчма.

Интернационализмът и патриотизмът си останаха две грозни, нескопосани партийни чучела, които не можеха нито да се борят, нито да се сравняват с богатия, пълнокръвен и силен образ на западния човек и западния живот, с който българският гражданин днес е заселил въображението си. Верен или неверен, този образ съчетава в себе си всички най-искрени и дълбоки представи, фантазии, мечти и надежди за онова, което българинът днес би искал да бъде, и за живота, който би искал да живее.

ЛЕГЕНДАТА ЗАПАД: КУЛТУРАТА

Два пъти седмично, привечер, пред Дома на киното на улица „Раковски" има голяма тълпа. Членовете на Съюза на кинодейците, техни роднини, любовници, приятели и всевъзможни познати се натискат към входа, където е застанал вечният и неизбежен Любо Вратата, който безмилостно повтаря:

„Показвай карти и пропуски! Твоята! Я, ти там, твоята! Я да видя! Не! С това не може! Не може, ти казвам! Дръпни се назад, че пречиш! Следващият!"

Хората се блъскат, напъват гърди и лакти и се опитват да се доберат до салона, който не е много голям. Най-упоритите, с които Любо си има най-големи разправии, са две или три дузини софийски момичета, на които по никакъв параграф не се полага да влязат вътре и които в замяна на това проявяват стоически фанатизъм. Някои от тях просто не могат да си представят живота по-нататък, ако пропуснат тази вечер.

— Но какво става тук? Какво дават вътре? — питат неосведомени минувачи по улицата.

— Дават западни филми, които не са за пускане по екраните!

— Брей, не думай! Значи има хора, които гледат така, по привилегия един вид, аз пък да не знам... — непознатият минувач явно е от провинцията.

Междувременно при вратата става истинско меле, в което няколко от момичата без карти и без пропуски се вмъкват вътре, Любо хуква да ги гони, вратата се отваря, тълпата нахлува вътре и оттук нататък никой не може да сложи ред. А отгоре на всичко и филма го няма. Операторът се ядосва, защото този филм е бил взет снощи, за да го гледат по същия начин в ЦК, после едно от децата на член на Политбюро го замъкнало у дома си, където го прожектирало на приятели, сутринта е бил гледан от комисията на улица „Цар Шишман", а после Господ знае кой го е взел, за да си го гледа. Все пак, така или иначе, филмът най-после пристига. Това е филм на Жан Люк Годар и преводачът от френски Бобчев тежко заема своето място зад осветената в мрака масичка с микрофона. Той има великолепно чувство за хумор и много пъти пряко превежданият диалог прозвучава вместо по френски по бобчевски, което прави скучните филми далеч по-интересни.

Всички тези филми, които се прожектират редовно в Дома на киното, са изпратени от западни фирми за продажба. Практиката в тези случаи разрешава филмите да бъдат гледани само от комисията за подбор и покупка на чужди филми. Но с учебни цели кинодейците са си издействували или присвоили правото да ги виждат, преди филмите да бъдат върнати обратно. С течение на времето много други привилегировани организации и високопоставени лица предявиха права и те да гледат редовно тези западни филми. Съюзът на писателите си издействува право да показва филмите на своите членове и техните семейства на специални прожекции. Работещите в Комитета за изкуство и култура също имаха своя прожекция. Наред с тях прожекции имаха Градският и Централният комитет

на партията, Държавна сигурност, военните, Министерският съвет, плюс частните прожекции на някоя рожба на Политбюро, която, като не желае да седи заедно с втора или трета ръка аристократи, иска да си го гледа самичка у дома. Всички тези прожекции са нарушение на принципите за предлагане и купуване на филми, толкова повече, че 99 на сто от филмите никога няма да бъдат купени, а останалите се купуват, когато остареят и паднат цените им. По моя преценка всеки от тези незаконно прожектирани западни филми се гледа поне от няколко хиляди души, преди да се върне обратно на собственика му и преди българският филмов архив да започне да копира на пиратски начала всеки по-интересен западен филм.

Така или иначе, присъствието на тези филми в София, особено в онния години, когато екраните се заливаха със съветска пошлост, доведе до някаква филмова лудост у онния, които искаха да ги виждат, а не можеха. Колко пъти пред заключените врати на Дома на киното човек можеше да види разплакани момичета и умърлушени младежи, които изпитваха истинско преклонение пред западните филми, пред всякакви западни филми. Често пъти ме дразнеше тяхното, може би и масовото преклонение пред филми, чиято посредственост или претенциозна маниерност бяха съвсем очевидни. Колко пъти сериозният иначе критерий на най-интелигентни и начетени български граждани издъхваше пред факта, че филмът е западен, че няма да се прожектира в страната и че човекът има редкия късмет да го види. Едновременно с култа към западните вещи в България се разви и утвърди още по-силен култ към западните филми и западната литература. Обяснението е твърде ясно и недвусмислено. Живеейки дълги години в концентрационния лагер на така нареченото партийно изкуство, далече от истинските проблеми на човека и времето, хранейки нашия интелектуален глад с казионната чорба на бездарието и буламачите на социалистическия реализъм и имайки за десерт едни и същи помпозни и лъжливи лозунги, ние бяхме петимни за нещо различно. Нашата човешка същност настояваше, че светът и животът не са само два цвята, че човекът не е едноклетъчно същество, което изпълнява определени му обществени функции, че конфликтите, в които той попада, и драмата, която преживява, не се изчерпват с партийните тезиси. Нашите спомени за нормалното културно минало на страната ни, подхранвани от стари, оръфани от четене книги или от разкази и преразкази на филми и пиеси, разпалваха още по-силно жаждата ни към всичко, което бе вън от рамките на заобикалящата ни двуизмерна партийна схема. След периода на сталинско-червенковския мрак, когато България сякаш бе преместена на север от Сибир и всеки реален контакт с външния свят бе прекъснат, ние бяхме доведени до положение да приемем всичко, дошло от Запад, като най-скъп подарък. Помня огромния, истеричен успех на един филм на балетна австрийска трупа за танци върху лед, който бе една от първите лястовички на следсталинското запролетяване. Дори не помня как се казваше. Малко по-късно започнаха да идват по-сериозни и дори големи филми. Седмицата на френското кино в София, когато бяха прожектирани филмът „ЖЕРВЕЗ“ и други, предизвика истинска експлозия на дълго лелеяни чувства. Пред кината имаше опашки и през нощите. Почти като в чудното представление на „Многострадална Геновева“, разказано от Вазов, хората гледаха и живееха с онова, което ставаше на екрана, все едно това беше техният собствен живот. Киноператорите, билетопродавачите и директорите на кината станаха най-драгоценните приятели. Аз мисля, че нямаше по-ухажван човек в София от Митко, оператора на кино „Благоев“. Познавам хора, които гледаха един западен филм по десет пъти, взимаха си отпуска, за да го гледат, и след това с години разказваха един или друг епизод.

Но ако, от една страна, култът към западното изкуство, родил се по най-естествен начин, разгромяваше и последните остатъци на партийните канони, ако превръщаше идеологическите постулати в сапунени мехури, от друга страна, той, като всеки култ, предложи опасността от нови заблуди. Мнозина от моето поколение си спомнят с известно неудобство сляпото прегръщане на имена и

произведения, подменянето на разбирането на нещата с преднамерено възхищение, безкритичността и увлечението по повърхностна модност. Беше време, в което ние приличахме на гимназисти, тръгнали на жур и приготвили се да смаят момичетата с имена и цитати. Например беше време, когато в най-сериозни кръгове името на Микеланджело Антониони се произнасяше почти с благоговение. „Л'авентур“, „Ла ноте“, „Блоу ап“ бяха станали филмово евангелие в средите на нашите кинодейци. Критици с модерни разбирания изнасяха доклади, в които говореха за „белетристичното кино“ на Антониони, споменаваха се фрази, като „камера-разказвач“ и като най-добър пример се сочеше кадърът, в който Жана Моро се разхожда покрай една тараба с афиши. Дори се стигна до кавга между двама български режисьори кой от тях има право да носи прякора „Антониони“.

А в действителност феноменът Антониони беше по-скоро резултат на нашия социалистически глад, отколкото на сериозни собствени качества. Години по-късно, гледайки най-добрите му филми отново, аз видях дълги, безкрайно скучни кадри, претенциозна игра на камерата, самоцелни фотографски решения, инфантилен диалог и посредствена до ушите маниерност. Това излиза, когато човек го сравнява с истински майстори, като Реноар, Бунюел или Рене Клер. Но по онова време ние можехме само да го сравняваме със „Запорожките казаци“ или филмите на Киро Илинчев. Антониоманията се разпространи доста в средите на нашите кинодейци, особено между по-бездарните, и допринесе много за фалшиви, претенциозно интелектуални български филми. Друг нашумял по-късно гений от улица „Раковска“ бе пак италианец — Пиетро-Паоло Пазолини, — още една евтина мистериозна храна за нашия глад. И за да свърша с кинокултa, нека само спомена огромния успех на „Един мъж и една жена“ на Льолуш. Когато филмът излезе по екраните в България, един млад критик се опита да се опълчи срещу огромната вълна боготворци, като им каза, че това е една добре снета евтино-сантиментална история. Щяха да го изядат. Интелектуалци и интелектуалки плачеха и казваха „Това е...“

Но ако ние приемахме с възторг и надарявахме с несъществуващи качества модни неща, то една от причините за това беше нашата неосведоменост, предизвикана от скъсването на културните връзки със света.

Почти същото явление беше в литературата. Малцина можеха да си позволят да четат чужди съвременни автори в оригинал. Още по-малко можеха да си набавят този оригинал, понеже всяка внесена по частен път западна книга се конфискуваше от митницата. Българският народ винаги е бил народ от запалени читатели. Излишно е да припомням историята на читалищата и огромния брой обществени библиотеки. И тези читатели, отвратени от социалистическия реализъм, било български, било съветски, създадоха култа към западната книга. Както вече казах, в София циркулираха машинописи на някои преводи на западни пиеси, къси разкази и дори новели. Но благодарение на умни и благородни издателски работници и с цената на огромни усилия в България започнаха да се появяват книги на големи западни писатели. Постепенно ние можехме да четем Хемингуей, Скот Фицджералд, Уилям Фокнър, Селинджър, Хайнрих Бьол и Гюнтер Граас, Ерих Кестнер, Греъм Грийн и Кингсли Еймис, Албер Камю, Сартр... Всеки знае как добър западен роман в огромен тираж се продаваше за половин час. И тук отново дойде изразът за нещо, скрито „под тезгяха“. Книжарите получиха всеобщия статут на желани приятели вече над работещите в кината. Почти всички хора, които познавам, от обикновени фабрични работници до най-изтъкнати академици, четяха като луди тази западна литература. Може би иронично, но културният глад, на който сталинската епоха подложи България, даде един от най-положителните резултати — това втурване към западната литература, което естествено се изрази в повишаване на изискванията спрямо всеки автор. Не помня една вечер, прекарана с познати или непознати в България, на която някой да не е говорил за току-що прочетена книга. Смея дори да твърдя,

че литературните интереси на средния български гражданин надвишават значително тези на мнозина западни граждани. И тъкмо нашествието на голямата западна литература нанесе фатален удар на и бездруго умиращия интерес към социалистическата литература. Оттук нататък всички български писатели, които следваха рецептите на социалистическия реализъм, бяха обречени на пълно отхвърляне, а онези, които следваха линията на западната литература, бяха утвърдени.

Но и в литературното поле западният култ създаде някои комични парадокси. Принципът „всичко западно, което хвърчи — се яде", произтичащ пак от нашата неосведоменост, ни доведе до време, когато мнозина читатели приемаха сериозно и задълбочено криминалните романчета на Агата Кристи и Жорж Сименон. Сляпото преклонение спрямо модни западни имена доведе до същите заблуди, както и в киното, до не съвсем верни представи за западния културен живот. Тук в значителна степен се появи и разрази друго, не твърде приятно явление — провинциализмът, т. е. този прекомерен, нереалистичен интерес към далечния, непознат свят, който се изразява в псевдоинтелектуалничене. Главен герой на този провинциализъм за дълго време беше Хемингуей. Навред из страната се смяташе за ужасно модно да се говори за Хемингуей. Отгоре на всичко дузина млади писатели сляпо му подражаваха не само в писането, но и в начина на живот, походки, маниери и т. н.

Разбира се, българските издателства бяха далече от възможността да преведат и издадат дори една четвърт от големите западни писатели на века. Идеологическите цербери продължаваха да упражняват контрол, чрез който в България се публикуваха само онези западни писатели, които можеха да бъдат смятани за критици на буржоазно-капиталистическото общество или поне изнасяха на показ грозни и мръсни явления от задния двор на капитализма. Безспирната игра на режима периодически да дърпа или отпуска юздите все пак даваше възможност да се изварди благоприятен момент за пускането на съмнителна идеологическа книга.

В театъра също се разви и утвърди култа към западната драма. Постановки на западни пиеси, особено от модерни автори, като Артър Милър, Едуард Олби, Фридрих Дюренмат, Макс Фриш и други, бяха истински сензации за публиката. Едни от най-големите постижения на българския театър през последните трийсет години са свързани със западната драматургия.

Това силно и категорично налагане на западната култура в България беше извършено под изключителния напор „отдолу", от обикновените българи, от здравомислещите среди на обществото, и на практика то се равнява на пълен разгром на официалната линия на социалистическия реализъм. Това стана също и в Унгария, и в Чехословакия, и в Полша и според мене представлява един от най-оптимистичните факти в днешния свят. Дума да няма, че партийната идеология се опита мнго пъти да се пребори и да спре този щурм на българина към истинското богатство на човешката култура. Тук трябва да се отбележи, че в борбата срещу западната култура и литература най-предани копои на партията се оказаха всички бездарници в България, всички посредственици и пошли литературни кариеристи. Те бяха тези, които непрестанно сигнализираха в ЦК и по върховете за „вражески" подтекст, за „идеологическа диверсия", за „вредни" произведения. Тяхното озлобление срещу едни от най-талантливите автори на нашето време беше напълно обяснимо. Докато някои големи западни автори се продаваха на „черно" или в антикварните книжарници на баснословни цени, произведенията на тези набедени съчинители лежаха с години в книжарските складове, докато тихомълком ги претопяха.

Но безспорно един от най-силните западни култове с най-голям брой почитатели в България беше култът към западната попмузика и джаза. Почти не познавам млад човек в България, който по едно или друго време да не е бил страстен почитател на голяма западна звезда от т. нар. естрадна или джазова

музика. За един дълъг период цялата интелектуална върхушка ставаше и лягаше с музиката на великите джазови изпълнители Луис Армстронг, Ела Фитцджералд, Дюк Елингтън, Арти Шоу, по-късно Дейв Брубек, Оскар Питърсън и т. н., които бяха невероятно популярни. Големи попизпълнители и състави бяха истински любимци не само на тесен кръг специализирани любители, но абсолютно навред. Дори по партийни вечеринки и разни други официални увеселения постепенно западната естрадна песен категорично се наложи. Това не беше никак трудно за нея, защото липсваше каквато и да е сериозна конкуренция от другата страна. Опитите за създаване на съветска естрадна музика си останаха пълни запъртъци. Пък дори и да бяха успешни, аз си мисля, че нашата младеж никога не би ги приела. В края на краищата подозрението на Държавна сигурност, че харесването на западна забавна музика и на джаз е политическа реакция, не бе далече от истината.

„Братче — викаше пред мен на една забава в Пловдив млад човек с прякора Паниковски, — готов съм и съветския химн да слушам, но на английски да го пеят!"

Могат да се напишат цели книги изследвания за огромното влияние на джаза и популярната песен на Запада върху най-малко две поколения българи, да се разказва дълго за снабдяването с магнетофони и грамофони, за фанатична работа по снемане на записи по радиото. Познавам младежи, които дори успяваха да си конструират собствен филтър за прочистване на шумове и заглушавания, за да могат да записват музика. През ръцете ми са минали невероятни преводи на песни на Боб Дилън. На много места в София знаят повече за джазовия клуб на Рони Скот в Лондон, отколкото аз знам, живеейки в Лондон.

Любопитството на народа и интелигенцията към културните и литературните новини на Запад стана толкова голямо, че с цел да предотврати търсенето на информацията по свои собствени пътища, режимът създаде редовните седмични издания при БТА, които трябваше да предоставят на читателите подбрана и доста префасонирана културна информация, която често пъти беше чиста дезинформация. Това беше картоиграчески опит да се използува страстта към западната култура и култът към нея за пропагандни цели.

И пак, както със западната вещ, предпочитанието и обожаването на западната култура не идваше само от нейното безспорно високо качество, нито само от дълго потисканите човешки интереси и любознателност, но същевременно беше израз на съзнателно или полусъзнателно политическо противопоставяне на режима. И тук чувам пълната с горчивина забележка, направена от един от първите идеологически ръководители в България:

„Всичко голямо и хубаво е против нас! И класиците са против нас!"

ПОДПОЛКОВНИК КОЛЕВ

Тази история е абсолютна истина. Същевременно тя надвишава значително обема на една обикновена случка, защото по най-удивителен начин събира в себе си характерните черти на днешната българска действителност. Както Гоголевият „РЕВИЗОР" отразява характера на руското провинциално общество преди около век и половина, така и историята с „подполковник Колев" е най-правдиво огледало на обществото в комунистическа България. За български писател с интереси към съвременността животът едва ли би поднесъл по-добър сюжет. Макар и доста подобен на Гоголевия сюжет, той все пак има българска кръв и най-важното — партиен билет. Човек може да си представи колко верни

на живота са българските писатели, когато извръщат глави и бягат от толкова богата история. Отгоре на всичко в нея е взел участие и един известен писател. Нека сега се опитам да я разкажа така, както съм я чул от много места, като се надявам, че ще ми бъдат простени възможни дребни неточности.

Горещ летен ден. По тясната асфалтова лента на шосето Сливен—Бургас се носи москвичът на писателя Павел Вежинов, който пътува за Созопол. Не помня дали в колата не е имало и друг човек. Някъде около Карнобат от канавката на шосето внезапно излиза офицер от милицията. Униформата и ботушите му са потънали в прах, яката му е разкопчана и фуражката леко килната назад. През рамото си е преметнал типична милиционерска кожена чанта и пагоните му недвусмислено показват неговия чин — подполковник. В армията това не значи много нещо, но в милицията е признак на голяма власт.

Когато вижда приближаващия се москвич, подполковникът авторитетно вдига ръка и Павел, който подозира обикновена проверка на документите, неохотно спира.

— Здрасти, мой човек, къде отиваш? — пита подполковникът с типичната за милиционерските началници властна фамилиарност.

— Созопол — отвръща Павел, който не обича такива случайни срещи.

— Това значи да имаш късмет. И аз съм за там! Нали ще ме откараш? — казва онзи и се представя: — Подполковник Колев от инспектората на МВР.

— Разбира се, заповядайте, другарю подполковник! — отвръща любезно писателят, който сега донякъде е поласкан да услужи на такава важна милиционерска птица. Винаги е полезно да познаваш някой от инспектората на МВР.

Подполковник Колев избърсва с длан потта по лицето си, настанява се до шофиращия писател и колата продължава през Бургас към Созопол. По пътя той разпитва доста вещо Павел за писателските работи, говори за липсата на убедителни милиционерски образи в социалистическата литература и декларира голяма привързаност към театъра. За себе си подполковникът разказва, че бил на гости у стари приятели в едно село близо край пътя и сега отивал да прекара част от отпуската си в Созопол. Изобщо той изглежда приятен, разговорлив човек и като че прекалено добър и прекалено любознателен за своята униформа. Впоследствие, когато всички ще обвинят Павел, че с целия си писателски и житейски опит не е доловил нищо съмнително в своя спътник, той ще ми каже на маса в клуба, че наистина видял нещо странно в подполковника, в думите, в жестовете му, но понеже бил зает с карането на колата, не отдал голямо внимание на това.

Между другото те заговарят за риболов. Павел е запален любител рибар и му е приятно да открие, че и подполковник Колев е страстно запален на тази тема. Когато колата навлиза в Созопол, Павел пита своя спътник къде би желал да го откара.

— В участъка, разбира се — отвръща подполковникът.

Колата спира пред милиционерския участък, където един дремещ милиционерски старшина скача от стола си като изтърван, когато вижда приближаващото голямо началство.

— Спокойно, спокойно — добродушно кимва подполковникът и влиза в стаята на началника на участъка с вида на човек, комуто всичко наоколо принадлежи. Вътре няма никой, той се просва на стола и заповядва на старшината да отиде да намери началника си, лейтенант, който е някъде по плажовете. След около половин час, когато лейтенантът, задъхан от дългото тичане, влиза в участъка, той вижда на леглото в дежурната стая подполковника кротко заспал. Пробудил се след малко, той само измърморил:

— Спокойно, мой човек... Я ми свали ботушите!

Лейтенантът почтително издърпва прашните ботуши на умореното началство и нарежда на старшината да ги почисти.

След около два часа подполковникът се събужда и вика при себе си лейтенанта.

— Я ми донеси нещо за ядене. Ако тука няма нищо, иди в стола на писателите или прати някого в казиното, като ще кажеш, че е за подполковник Колев, те знаят там...

Лейтенантът удря токовете и се втурва да изпълни поръчката. Той не е много сигурен дали в казиното „знаят“ подполковник Колев, но хората моментално му дават най-добрата храна, която имат. После, докато високият гост от София огризва кълката на изпърженото пиле, лейтенантът му докладва най-подробно за положението в града: пиянски скандали, обичайните курортни кражби и известни безнравствени волности на някои екстравагантни софийски курортисти.

— Че какво толкова правят? — пита подполковникът.

— Ами напиват се в бара и после правят това... как му викат... стреп... тууз... свалят си дрехите. Знаете, хората се водят от народната интелигенция!

— Това не трябва да става повече! — изсумтява подполковник Колев. — Народната интелигенция не може да си сваля дрехите. Ако видиш някого, режеш му квитанцията, сто лева глоба!

Нахранил се, гостът вика поверително лейтенанта да приближи към него и му казва:

— Слушай, аз съм дошъл тука със специална задача. Това знаем само аз и ти и ако чуя да си изтървал дума някъде, по-добре се хвърли в морето. За всички други аз съм на почивка и понеже няма квартири, временно ще живея тук, в участъка... Тая стая ми харесва. Само намери ми отнякъде по-удобно легло и ако можеш, един вентилатор, че е много задушно!

На лейтенанта не е много приятно близкото присъствие на такъв голям началник, но няма как, той намира по-удобно легло и вентилатор. Освен това, за да се докара повече пред началника, извиква чистачка, която променя цялата обстановка, поставят саксии с цветя и нещо като килим. Подполковникът със задоволство следи всичко това и дава да се разбере, че сервилността на началника на участъка не ще бъде забравена.

Вечерта, с почистена униформа, отпочинал и избръснат, подполковник Колев тръгва да инспектира града. Лейтенантът подтичва край него и се опитва да привлече вниманието му върху своите местни милиционерски постижения. Но началството го слуша разсеяно и отдава много по-голямо внимание на хубавите, почернели от слънцето летовнички, които изпълват тесните улици на градчето. През това време на курортния сезон Созопол принадлежи изцяло на шумните вълни на софийските интелектуалци и на всички ония, които обичат да бъдат смятани за интелектуалци. Вече е твърдо установена традиция и признак на добър вкус човек да летува по това време именно в Созопол. Голямата част от софийските летовници идват тук всяка година в едни и същи квартири и отношенията им с местните хазяи са почти роднински. Може да се каже, че цветът на софийския артистичен свят, или както Милчо Радев го нарича „Бон монда“, е тук. Около тръгливото и уродливо пространство на магарешкия площад са паркирани лъскави автомобили, филмови и театрални звезди по бански костюми редят масите в дворчета, потънали в спасителните сенки на асмите, въздебели писатели с шарени гащи авторитетно се разхождат по кея, художници, навлекли моряшки фланели, вдигат героични гюрултии в местните кръчми, филмови режисьори с пицни хавлии и увесени на гърдите им визомери позират непристъпност по брега, следвани от амбициозните погледи на хубави софийски момичета, мечтателки за филмова слава. В добавък — прочути софийски пияници, покорители на женския пол, самотни особняци и много рядко отговорни другари завършват картината на курортното население на Созопол. Градчето не се ползува с добра слава между сериозните представители на партийната аристокрация. Те се плашат от доста свободната атмосфера, която би могла да ги изненада с обезпокоителни познанства. Затова предпочитат строгия и представителен характер на варненския бряг. И тъкмо поради тяхното отсъствие животът в Созопол през лятото се различава

значително от студената пресметливост и благоразумие на софийските клубове и модни ресторанти. Често пъти градчето е в плен на веселата безотговорност и жажда за приключения, въпреки че милицията упорито напомня за присъствието си. В зависимост от последната реч на най-мъдрия партиен ръководител милиционерите поемат функциите на принудителни шивачи или бръснари, като през една година подрязват бради и дълги коси, през друга година скъсяват панталони, а през трета удължават поли и забраняват разходки по бикини. Горе, на шосето, катаджиите дебнат за пийнали шофьори, като дори изпиването на една бира се смята за тежко престъпление. Но в последните години с възникването на новите курортни комплекси на юг към това курортно население се прибави и нов елемент — стотици агенти на Държавна сигурност и още стотици техни тайни и явни доносчици. Но колкото и силни да са те, колкото и внушителни да са имената на хората на изкуството там, нищо не може да се сравни с властта на подполковника от инспектората на МВР. Затова още същата вечер подполковник Колев е посрещнат и обграден с най-голямо внимание. Неговата общителност, дружелюбност и първична непосредственост му създават веднага голяма популярност. Както никой друг милиционер от неговия ранг, той влиза в един от местните ресторанти, спира на всяка маса, разговаря с хората за техните проблеми и с жест поръчва пиене за всички. Разбира се, в отговор подполковникът става желан гост на всяка компания. Хората откриват у него колко човечна и разбираща може да бъде Народната милиция. Няколко души се оплакват от груби обноски на местни представители на властта. Подполковникът заявява, че от утре такива неприятни неща няма да се случват. Най-любезно той кани всеки, който иска да го посети, в участъка. Късно същата вечер актьори от Софийския народен театър завеждат подполковника на веселба в частна къща. Там се пее и танцува до зори. Млади актриси хвърлят пламенни погледи към малко свенливия и не толкова лишен от привлекателност представител на униформената власт. С изненада мнозина откриват, че той ги изслушва внимателно, че е много отзивчив и готов да помогне.

На другия ден, след като приема рапорта на началника на участъка, подполковникът му казва, че ако желае, лейтенантът може да отиде в извънредна отпуска за седмица или две, защото той сам ще се справи със службата. Лейтенантът, който отдавна мечтае да си иде на село, приема с благодарност предложението и заминава. Междувременно по силата на някакво решение отгоре един от обикновените милиционери в участъка е трябвало да бъде уволнен. Жена му тича при подполковника, плаче и той ѝ заявява, че всичко ще бъде наред. Просто заповядва на уволнения милиционер да продължи да служи. През деня се случват няколко леки произшествия, при които гостът от София проявява невероятен такт и възпитание и урежда нещата по възможно най-добрия начин. Следобед той иска да се разходи из морето и веднага, разбира се, му предоставят някаква държавна моторница. Подполковникът поканва на нея компания от всеки срещнат на улицата и препълнената моторница се понася край брега. Всички пеят, пият и настроението е великолепно.

„Какъв невероятен подполковник!“ — възкликват всички.

По време на това пътуване към него се присламчва някаква тъжна млада гражданка, която с трагичен тон разказва, че преди десет години сестра ѝ избягала в чужбина и че тя искала толкова много да я види, но паспортните власти непрекъснато отказвали разрешение за пътуване... а пък тя самата е толкова привързана към България и партията... Следват сълзи и тихо ридание.

— Успокой се... Ще пътуваш! — казва категорично подполковник Колев.

— Наистина ли! — вика просълзено и невярващо момичето.

— Щом кажа — ще пътуваш, значи ще пътуваш! — отсича инспекторът от МВР.

Гражданката се разпатя от благодарност, но същевременно съзнава, че

трябва да обвърже подполковника с нещо повече. И същата вечер тя решително прекрачва прага на участъка с намерение да сподели нощта с него. Но на сутринта тя ще признае на най-близката си приятелка, че той не се интересувал от жени.

Новината, че подполковник Колев започнал да раздава паспорти за пътуване в чужбина, преминава като електрически ток през цялото курортно население. От този момент нататък той не остава нито за минута сам. Софийската интелигенция установява най-активна обсада на този самотен и странен представител на голямата власт. Покани за вечери, разходки, лов и риболов, гуляи и забавления валят като дъжд. Стотици хора се опитват да се доберат до него, понякога с цената на най-невероятни усилия. Всеки тича със своите проблеми. Най-популярната молба, разбира се, са паспортите за чужбина. После идват вносните стоки. Един артист от софийския Народен театър иска хладилник АЕГ-е, може ли подполковник Колев да го достави? Разбира се, че може. Но актьорът бърза да подсигури работата. Той просто набутва в джоба на началството 400 лева. Ами може ли подполковникът да уреди за западна кола от мострите на Пловдивския панаир? Защо не, поне може да се опита. Друг гражданин иска специални въдички за риба „Лион Дор“, трети иска части за колата... и т. н. Останалите молби са още по-странни. Софийски журналист моли подполковника да увещае избягалата съпруга да се върне. Млада писателка търси неговата помощ, за да пробута пиесата си в театъра на МВР. Енергична едра поетеса, авторка на пубертетно-сексуални стихове, иска да ѝ помогне за отпечатването на еротична стихосбирка, актриси му разказват за прелюбодеянията на режисьори, които обещават роля за легло... и т. н.

Целият този народ обгражда и преследва подполковника с всички възможни варианти на прелюбезни, угоднически, коленопреклонни, многообещаващи, подкупващи, молещи лица. В стремежа си да го подкупят те не се спират пред нищо — от пламенни целувки и прегръдки на решени на всичко млади жени до купища подаръци и банкноти, натикани неусетно в джобовете му. Не му разрешават да плаща сметки, водят го, черпят го, поят го. Едва ли някога някъде друг подобен представител на властта е бил ухажван така фанатично и неуморно. Започва борба за него. Хора се смразяват за цял живот поради конкуренцията за подполковника, жени скубят косите си в бурни схватки. Кой да бъде най-близкият приятел и довереник на този така желан човек?

Отначало подполковникът приема всичко това с известно неудобство и дори смут. По-късно свиква. Той не говори много, продължава да изслушва търпеливо и явно да се опитва да разбере проблемите на своите неочаквани почитатели. Както по-късно някой забелязва — въпреки всичко той остава странно чужд на окръжаващата го среда, като гост от някаква друга планета. Междувременно едно от редките доказателства за неговата голяма власт е, че издава щедро открити листове за посещение на граничната зона край река Велека и риболовът, който прави в забранени за това води. Наистина като че единствената му страст е риболовът (и може би спасение от обсадата). Но той лови риба с взрив. Почти всеки ден през следващите десетина дни той заедно с подбрана компания се качва на моторницата и хвърля взрив надолу около Ропотамо. Избитата риба той предоставя на приятелите си. Самото избухване на взрива сякаш го вълнува и той настойчиво хвърля във водата повече и повече взрив. Но наличният взрив в созополския участък се свършва. Дори военните нямали достатъчно. Затова подполковник Колев изпраща джипа с един от милиционерите да вземат взрив от окръжното управление в Бургас. Той иска огромно количество взрив, което води до подпис от самия началник на управлението.

— За какво ви е толкова взрив? — пита той милиционера.

— Ами другарят подполковник Колев го иска...

— Какъв подполковник Колев? — полюбопитствува началникът.

— От инспектората на МВР...

Началникът знае, че такъв подполковник няма в инспектората, но за всеки случай вдига телефона в София...

Два часа по-късно идва твърде жестокият край. Офицери от окръжното управление се втурват в стаята на участъка и заедно с местните милиционери настървено и жестоко бият почти до умиране човека, който беше може би най-популярният и най-желаният представител на народната власт. За десетина дни.

Кой беше този човек и какво стана с него, е загадка. Според едни обяснения той бил криминален, който използувал униформата. Но според други обяснения, на които аз вярвам повече, той бил психически объркан невинен гражданин, който имал фикс идеята да бъде подполковник Колев от инспектората на МВР.

И той я осъществил.

След края на сезона в София се говореше само за него. По масите в клубовете мнозина навеждаха глави с неудобство, други казваха, че той бил просто велик актьор, припомняйки маниерите му, думите му, докато един мой приятел, който бе прекарал дълги часове с него, каза:

„Той беше първият истински подполковник Колев."

ПЪТУВАНЕ ЗА ЧУЖБИНА

Ако един обикновен англичанин, германец, италианец, американец или който и да е гражданин на страна, която не се радва на придобивките на някаква октомврийска, септемврийска или друга революция, нито се самоназовава социалистическа, народна или народнодемократична, поиска да замине за чужбина, цялата му грижа е да си направи сметка на парите, които ще му трябват, и да се справи с разписанието за съответното превозно средство. Днешният западен свят така дълбоко е свикнал с това неотменимо човешко право, че мнозина не само не могат да разберат, но направо отказват да повярват, че техните събратя от Източна Европа са твърде далече от възможността да пътуват зад граница. Те, разбира се, чуват за разни проблеми, свързани с изселване на малцинства от Източна Европа, знаят, че има Берлинска стена и комунисти граничари, които стрелят по хора като по кучета, но въпреки това съзнанието им отказва да приеме истината за участта на човешките същества в онези страни по същия начин, както техните бащи преди години отказваха да повярват в съществуването на сталинската касапница. Може би това да е наивност, може би неосведоменост, а може би — безотговорност. Всеки българин, който живее на Запад, неведнъж е попадал в компании, където се е водил горе-долу следният абсурден диалог:

— Често ли се виждате с вашите родители?

— Не. Не съм ги виждал от двайсет години.

— Как? В лоши отношения ли сте?

— Не, но нито аз мога да отида да ги видя, нито те могат да дойдат тук!

— Как! Защо да не могат?

— Защото режимът е комунистически и не разрешава на хората да пътуват свободно.

— Но аз чета по вестниците, има хора от Източна Европа, които пътуват... Даже веднъж видях съветска група тук, на главната улица.

— Вярно, има някои, които могат да пътуват, но не и моите родители.

— Защо?... Извинявайте, може би те да са лишени от граждански права...?

— Те никога не са ги имали!

— Как! Нали България членува в ООН, нали е подписала Хартата за правата на човека, споразумението в Хелзинки...

— Моите родители не могат да пътуват просто защото са мои родители. Режимът смята, че по този начин наказва и мене, и тях!

— Но защо ще ги наказва?

Тук вече търпението на българина свършва. Как човек да им обяснява на тия западни деца! А западният гражданин клати глава и казва безпомощно:

— Съвсем не разбирам! — После внезапно задава последния въпрос:

— Значи възможно е вие да не видите родителите си живи до края?

— Да! — казва нашенецът и се отдалечава.

Тъкмо на тези западни граждани искам да разкажа какво означава в България да получиш разрешение за пътуване в чужбина. За тяхно удобство ще взема възможно най-невинния от политическа или комерческа гледна точка случай. Измисленият от мене гражданин се казва Пенчо Данчев и няма нищо общо с известния литературен критик. Той е 52-годишен, старши дърводелец в трамвайното депо в София, женен, с две деца, безпартиен, неосъждан, живущ в държавен блок край депото в „Красно село". Материално той успява да свързва двата края, тъй като големият му син се е върнал от казармата и е започнал сам да печели, а жена му, като помощник-готвач в депото, продължава да спестява почти цялата си заплата. Политически Пенчо Данчев винаги е бил с властта. По събрания, когато всички вдигат ръце, и той вдига, понякога без дори да знае за какво става дума. Пред хората минава за добър и кротък човек. А като работник е смятан за един от най-добрите, бил е 7 пъти ударник и е награден с Народен орден на труда —бронзов. Никога не е имал никакви връзки с чужбина... Освен една. Тъй като дядо му е от Врабча, Трънско, един от братовчедите му, Тошо, който живял в махалата, останала в югославска територия, впоследствие се преместил да живее в Белград. Този Тошо е също дърводелец като него, но си има частна работилничка и прави гардероби. В последните няколко години Тошо идва в София и гостува на семейството на братовчеда си три или четири пъти. И, разбира се, всеки път той кани Пенчо и жена му да идат в Белград на гости при него. Отначало Пенчо е далече от тази идея, защото пътуването все пак струва пари, а пък те не са в много розово положение. Но внезапно един ден, просто необяснимо, Пенчо изпитва силно желание да иде и види този пусти Белград, да поседи една или две седмици у Тошови, да купи на жена си нещичко (казват, че в Белград е по-евтино) и, така да се каже, да прибави към биографията си факта, че е бил веднъж през живота си в чужбина. Той съобщава на жена си своето желание, а тя му казва:

— Добре, ама дали ще те пуснат! Чувам, че много мъчно се взима паспорт!

— А защо да не ме пуснат? — отвръща Пенчо. — Да не съм убил или откраднал? Цял живот блъскам като добиче, защо да не ме пуснат! Защо Тошо ще може да идва, а пък аз няма да мога да отида там!

— Опитай! — казва жена му.

На другия ден Пенчо се отправя към Паспортния отдел в Дирекцията на милицията край Лъвовия мост и се присъединява към опашката хора, която се е проточила в голямата стая на първия етаж. На Пенчо му прави впечатление напрегнатата тишина, всред която тълпата се придвижва, сериозният, почти богомолски вид на лицата на чакащите, техните прелюбезни и почти угоднически изрази, когато достигнат гишето, и контрастиращият суров и груб глас на служителките, които сякаш нарочно са подбирани, за да приличат на затворнически надзирателки.

— Аз искам да ида на гости на братовчеда в Белград, та дойдох да попитам какви документи трябват... — казва Пенчо с възможно най-любезния си глас.

— Е там на стената пише! Не можеш ли да четеш! За какво си се наредил тука! — отсича някаква маршируваща мъжкарана.

— Ама аз дойдох да попитам... дали човек може да иде при братовчед...

— При братовчед не може. Само пряк роднина — баща, майка, син, дъщеря, брат, сестра! — избърборва другарката оттатък и нетърпеливо се обръща към следващия в редицата.

Пенчо Данчев се отмества, засрамен за това, че е питал за нещо, което би трябвало да знае. И докато с блуждаещи очи се опитва да прочете залепения на стената списък на документите, които се изискват за пътуване в чужбина, към него приближава някакъв смешен старец, който приятелски му казва:

„Ти не ги слушай тях! Подай молба! Като ти откажат, пак подай! И пак! И пак! Докато им омръзне!"

Човекът го потупва утешително по рамото и отминава. И Пенчо решава да се бори. Той взима формуляри и съответното наставление за попълване. Оттам разбира, че се иска заверена в Българското посолство в Белград декларация от Тошо, че го кани и му поема издръжката. Пенчо веднага пише писмо на Тошо да му прати декларация. Той не знае, че тази декларация струва пари, че се издава по усмотрение на консула, че често пъти служи за въдица при разузнавателната дейност всред българските емигранти в чужбина и т. н. Както и да е, той получава декларацията заедно с радостно писмо от Тошо, че го чака. Тогава идва ред на следващите документи — от данъчното, че си е платил данъците, от военните, че може да излиза от страната, от службата, че му се разрешава да пътува в чужбина. Впоследствие всички тия документи ще се усложнят доста и с цел да се снеме отговорността за отказа от паспортните власти отделни предприятия и учреждения сами ще отказват да дадат съгласие за пътуване. Запъващ се, Пенчо отива при началника на „Личен състав", или както всички го знаят, „кадровика", и му обяснява, че иска да иде до Белград. Първата реакция на кадровика е неприятна, сякаш Пенчо му е поискал пари на заем. По-късно той ще каже печално на жена си:

„Ако искаш властта да те намрази, кажи им, че искаш да ходиш в чужбина! Като му казах това, като че ли му бръкнах някъде!"

„Ще говоря с директора" — казва кадровикът и сега внезапно изменя целия разговор. Той разпитва Пенчо как върви работата в дърводелския отдел, какво приказват хората там и особено какво мисли той за някой си Симо, който напоследък много си отварял устата... С мисълта за разрешението за пътуване Пенчо охотно и твърде нашироко разказва какво става в отдела. Подушил, че Симо е мразен от кадровика, той не се свени да каже, че и нему Симо е неприятен, и т. н. Кадровикът го изпраща с одобрение. След няколко дни му се дава бележка, че предприятието няма нищо против Пенчо Данчев да пътува в чужбина. Събрал всички тапии, той ги отнася в паспортното отделение, като отново си взима отпуска, за да се реди на опашката там, плаща (по мое време) 5 лева, което е равно на надница и половина, просто така, за удоволствието на МВР да приеме документите му. Казва му се, че до два месеца ще има решение.

„Аз искам да ида през есента, но ако стане за пролетта, пак няма да е лошо" — казва си Пенчо.

След около месец съседите на Пенчо, които са и колеги от депото, го викат мистериозно у тях една вечер и тайно, шепнешком му доверяват, че местната „кука", някой си Мако Таков, идвал да събира сведения за него и разпитвал надълго и нашироко, но Пенчо може да бъде спокоен, те му казали каквото трябва. Най-много питал с какви хора се събира и дружи големият син на Пенчо, Гошо.

„Това ще да е заради онзи бой!" — сеща се Пенчо. Преди около пет години в спор за някакво момиче Гошо беше напердашил сина на някакъв големец и за малко не го изключиха от училище.

След това този Мако Таков питал подробно за посещенията на Тошо от Белград и що за човек бил. И накрая се интересувал за по-стария брат на самия Пенчо, който навремето като мобилизиран служил в жандармерията.

„Абе за какво ги ровят тия стари работи!" — мърмори Пенчо и чувствува, че напразно е платил петте лева за документите.

— Аз ти казах, комшу — забелязва съседът, — щом речеш да пътуваш, почват да ровят всичко и само беля може да излезе!

Както и да е, никаква очевидна беля не идва. В замяна точно след два месеца пристига кратка печатна бележка от Паспортния отдел — „НЕ ВИ СЕ РАЗРЕШАВА ДА ПЪТУВАТЕ".

Пенчо чете бележката веднъж, два пъти, пет пъти, и ръцете му треперят. Може би за пръв път в живота си той чувствува така остро болката от несправедливостта. Той е срещнал и преживял много несправедливости, но тази, паспортната, му се струва най-жестока, защото за пръв път му се казва направо, че той е НИЩО, ЧЕ ТОЙ НЯМА НИКАКВИ ПРАВА, ЧЕ ЦЯЛАТА МУ ДЪЛГОГОДИШНА СЪВЕСТНА РАБОТА НЕ СТРУВА НИЩО, ЧЕ ДОРИ И ОРДЕНЪТ, КОЙТО СА МУ ДАЛИ, ИМА ТИКВЕНА СТОЙНОСТ.

„Защо да не пътувам? Защо? Защо?" — повтаря той, сякаш целият му живот се е свел до това пътуване, сякаш няма живот без този паспорт. Донякъде Пенчо е бил подготвен за отказа, на толкова хора е било отказано. Но сега сам се изненадва от собствената си болезнена реакция. Това е почти чувството на доведеното или завареното дете, на което мащехата отнема всичко, за да го даде на своето дете.

Дори външността на Пенчо се променя. Той сякаш се изгърбва, лицето му се свива в убито изражение, очите му загубват своята мекота и сякаш стават по-твърди и неподвижни, гласът му хрипти през буцата, заседнала на гърлото. Напразно жена му се опитва да го утеши и разсее.

„Слушай — казва тя, — не ставай дете. Погледни, на Кирови отказаха, на Цеца също, на Ванчо, а Митко го свалиха от влака... Така е, в такава държава сме се родили! Не си само ти. Като не може, не може, какво да се прави! Хайде сега да се обесим! За едно пътуване!"

Но Пенчо не я слуша. Той знае всички тия доводи, но те не го топлят, те не му помагат нито да забрави, нито да смекчи болката от този почти налуден, изтезаващ въпрос: „Защо да не пътувам?"

Пенчо дори иска да пише до Тодор Живков. Просто два реда. „Другарю Живков, защо аз, дърводелецът Пенчо Данчев, да не мога да пътувам?" Но чувството за реалност му подсказва, че това ще бъде просто изхабяване на хартията.

Той не може и да работи както преди. Дърводелната на депото, самата работа, хората около него, всичко му се вижда чуждо и някак враждебно. По някое време началникът на цеха тича и го моли да свърши нещо извънредно, което е важно и което, разбира се, няма да се плати. Безброй пъти в миналото Пенчо е работил даром. По навик той приема това и сега. Но застанал зад банцига, той се запитва:

„А защо ще им работя, щом не мога да пътувам?"

Оттук нататък болката и горчивината неудържимо се превръщат в озлобление.

В целия си живот кротък и изпълнителен човек, Пенчо Данчев не е мразил никого. Но сега чувствува, че ги мрази — тях, ония, които сякаш са се изхрачили върху лицето му и са викнали: „Ти, нищожество, как смееш да искаш да си равен с нас!"

И тъкмо омразата става моторът, който го раздвижва. Той сякаш иска да знае кого точно да мрази.

— Аз няма да оставя тази работа току-така! — заявява той у дома.

— Я ги остави, пусти да останат! — казва жена му.

Но сега синът, Гошо, се намесва и казва:

— Тате, ще се бориш докрай! Ако трябва, и при папата ще идеш!

Пенчо Данчев чувства, че иска да разкаже болката си на всички хора около

него, иска някак да получи съчувствието на колегите си, на приятелите, на родните. Но отново инстинктът му подсказва, че не трябва да се говори много за тази работа. За друго може, но не за това. По мазната усмивка на кадровика той разбира, че онзи знае за отказа, но многозначително не му казва нищо.

„Аз ще отида в паспортното да ги питам тях. Да ми кажат — ЗАЩО НЕ МОГА ДА ПЪТУВАМ!“ — решава той. И без да се съветва с някого, следващата сутрин той се отправя към Лъвовия мост.

ПАСПОРТНАТА ОДИСЕЯ

И така, дърводелецът от трамвайното депо в Красно село Пенчо Данчев, който искаше да посети братовчед си Тошо в Белград и получи отказ от паспортния отдел на МВР, реши да се бори за паспорт докрай.

Отново, за кой ли път, той се озовава в тази отвратителна сграда край Лъвовия мост. Прекрачвайки прага, той чувствува грубата, безмилостна атмосфера, която много му напомня на свиждане в Централния затвор. През целия си живот Пенчо Данчев се е боял от властта. За него тя е била някакво чуждо, много силно и постоянно враждебно чудовище, което би могло да го смаже — него, простия работник — с лек замах. Неведнъж Пенчо Данчев е признавал пред себе си, че цялото му усърдие, стигащо до раболепие и престараване, всъщност произтича от страха му. Но сега, влязъл в самата уста на чудовището, той усеща непозната преди твърдост, упорито и непримиримо желание да ИЗЯСНИ нещата докрай. Вътре в себе си той чувствува силата на своя въпрос:

ЗАЩО ДА НЕ МОГА ДА ПЪТУВАМ?

Струва ми се, че едва ли има по-правдива кауза от неговата. И по целия път към кабинета на началника на Паспортния отдел той нарежда своите железни доводи: „Защо да не мога да пътувам аз, който не съм престъпник, който съм работил цял живот като вол за благото на тая държава, който никога с нищо не съм бил против социализма и комунизма... аз, който нямам никакво намерение да бягам, да контрабандирам или да крада... Вие можете да питате всекиго за мене и всеки ще ви каже само хубави думи...“

Пенчо Данчев влиза в полумрачното потискащо помещение вляво от входната врата. В средата има дълга маса с няколко стола около нея, в дъното телефонен автомат и таванът е украсен с някакви деветосептемврийски или първомайски декорации, плюс неизбежните портрети на Ленин, Георги Димитров и Тодор Живков по стените. Слънце никога не наднича в това помещение. Срещу масата има три или четири врати и всички чакащи гледат към тях. Пенчо оглежда хората около него и му се иска да ги заговори, но явно всеки е затънал в собствените си грижи и не обръща внимание на новодошлия. Пък и изглежда някак непристойно да се опитваш да говориш в тая призрачна атмосфера, чиято мрачна студенина сякаш повелява пълно мълчание. От време на време се появяват хора с мистериозни лица, които носят някакви папки и безмълвно снуват между стаите. Пенчо търпеливо се опитва да отгатне кой от тях е могъщият началник, чието име той вече е научил — другарят Воденски. Някаква жена, въоръжена с най-добрата си усмивка, се опитва да заговори един от тези с папките, но получава лаконичен отговор — да чака.

Те чакат, разбира се, за секретарката, при която ще се запишат и ще получат дата за срещата с началника. Точно като в зъболекарски кабинет всеки спазва реда си. Докато чака в тази тържествено-мрачна обстановка, Пенчо се разколебава още веднъж. Изведнъж му се струва, че всичко наоколо е толкова безнадеждно, че цялото му желание да иде в Белград е нелепо и безсмислено,

колкото нелепо и безсмислено би било, ако искаше да го коронясат за император на Япония.

„Какво нещо — забелязва Пенчо Данчев, — всичко тука е така направено, че да се чувствуваш виновен, загдето си поискал паспорт!“

Все пак, по силата на необясним за самия него инат, той остава докато му идва редът. Влиза при някакво момиче, което някак изненадващо го посреща със съчувствена усмивка. Може би нещо в неговия вид, простоват и неугледен, я подкупва. Тя наистина е любезна. Той започва със заекване да обяснява, но тя го прекъсва с разбиране, сякаш да му спести излишното усилие, и отваря дневника. Началникът приема един път седмично, и то само определен брой посетители. Но за всички седмици до края на следващия месец броят е попълнен, след това началникът ще отсъствува... така че, ако настоява, Пенчо ще може да види другаря Воденски след около три месеца. Разбира се, ако не се случи нещо непредвидено. Но ако иска по-бърза среща, би могъл да се запише при някой от заместник-началниците... „Не, казва Пенчо, искам да се срещна само с началника!“

След три месеца.

„Ако другарят Воденски ме види, той може би ще разбере, че аз не съм лош гражданин! Нали човек с неговото положение трябва да е кадърен да преценява хората само като ги види!“ — казва Пенчо Данчев, за да оправдае желанието си.

Момичето го изпраща с двойно съчувствие.

Следващите три месеца в живота на Пенчо Данчев преминават в някакво ново направление. До този момент Пенчо-Данчевият живот сякаш е имал две измерения: службата и дома. Сега се появява трето — паспортът. Някак постепенно и властно паспортната тема нахлува в дните и нощите на дърводелеца, в семейството му, всред приятели и близки, навред, като мъчна болест тя не го оставя на мира. Ще не ще, той доверява болката си на своите хора. И за негова голяма изненада среща най-жив отклик. Първото нещо, което Пенчо узнава сега, е, че едва ли не половината от хората около него вече са преминали по същия път, че мнозина са се опитвали да пътуват и са били сполетени от подобни съдби. Едва сега дърводелецът разбира, че паспортът съвсем не е негов проблем, а на всекиго. И тъй като общото разбиране и съчувствие спрямо личната болка излъчва най-утешителна топлота, Пенчо инстинктивно се приобщава към това голямо общество на безпаспортни хора. Болката го води и до нови познанства. И всяко от тях му разкрива нови истини за дълбочината на паспортното блато.

ПАСПОРТЪТ ЗА ЧУЖБИНА става за Пенчо Данчев това, което е ТИКВАТА за Душко Добродушков. Няма ден, може би няма и час, в който той да не разговаря или да не слуша да се говори за паспорти и пътуване за чужбина. Цяло наводнение от информация залива неговия учуден и беден мозък. Като че всички знаят повече от него, като че са далече по-опитни и без съмнение по-умни и по-находчиви. И те му казват, че от срещата с Воденски нищо няма да излезе. В най-добрия случай началникът на Паспортния отдел ще му каже, че те нямат нищо против неговото пътуване, но виждате ли, по валутни съображения Министерството на финансите иска силно ограничаване на пътуващите. И ако Пенчо поиска да декларира, че не желае никаква валута (става дума за 15 долара), тогава Воденски ще му каже, че тия работи не стават така.

„Ами министърът?“ — пита той патилите.

А те му казват, че и това ще е пълно губене на време. Ще има да виси в приемната на ъгъла на „Гурко“ и „6-и септември“, след това ще чака дълго време и министърът я го приеме, я не. Нещо повече, сега вече не приема по паспортни причини и когато иска срещата, трябва да излъже, че е за нещо друго, пък после между другото да заговори и за паспорти. Ангел Ватмана например, за да го приемат бързо, казал, че иска да докладва за някакви врагове по трамваите. И го приели веднага, но номерът не минал. Напротив, министърът се ядосал и го из-

хвърлил, загдето излъгал. Другият номер е медицинско за болест, която не се лекува в България. Добре, ама не е лесно да се разболееш от чужда болест. И после, кой ще ти даде така медицинско. Трябва да минеш през 40 комисии и понеже държавата трябва да плати лечението, пак няма да те огрее. Трети гражданин опитал да измъкне паспорт чрез документ за уж някакво наследство. Но и това било глупост, защото изпратили документа по официална линия и се разбрало, че ставало дума за наследството на цар Соломона.

— Защо не опиташ с екскурзия за Унгария. Така и така ще спрете в Белград, ще се видиш за ден-два с твоя братовчед и това си е.

— Ама аз искам да поседя две седмици при него! — отвръща Пенчо.

Но и тази идея бива отхвърлена от по-компетентните, защото екскурзиите за Унгария вече ги правели през Румъния.

После на Пенчо подшушват, че имало хора, които могли да уредят паспорта, но трябвало да се плати сериозно. Човекът вършел работа, бил сигурен, но искал 2 хиляди лева на паспорт. Бил съгласен да получи хиляда при заминаването и хиляда при връщането. Пенчо просто повдига рамене:

„Аз не съм видял две хиляди лева накуп през целия си живот!"

Ала всички тия безнадеждни и обезсърчаващи гласове, които предлагат и отхвърлят стотици противоречащи идеи, са напълно единодушни спрямо една идея. И както мохамеданите коленичат пред могъществото на Аллаха, така всички Пенчови близки и приятели поотделно и в хор скандират:

„Намери връзка! С ЧОВЕК всичко може! Без ЧОВЕК няма да стане!"

И за доказателство го угощават с купища истории, които демонстрират фантастичната мощ на Цар Връзка.

На Киро Техника жена му например три пъти ходи в чужбина тази година. Един път в Истанбул и два пъти на Запад. Казват, че била любовница на някаква важна клечка. И Киро знаел това, но понеже всеки път се връща с пълни куфари, трае си. Иван Куция от счетоводството ходи всяка година, но нали брат му е митничар, а пък там вече става играта. Но той никога няма да услужи. Даже хора, осъждани и в затвора лежали, успяват да пътуват с връзка... Но откъде да се намери тази проклета връзка? Пенчо Данчев е един от ония български граждани, които не са играли като деца на ашици с някой бъдещ министър, нито в рода им има хора с важни държавни и партийни заслуги, нито пък има агенти и доносчици. Просто няма никой. Пенчо даже са ядосва на семейството си, на целия си род:

„Да ги вземат дяволите! — избухва той. — Поне един от нашите да беше станал някакво началство!"

И същевременно в търсенето на тази всемогъща връзка той разбира друго едно неписано правило на живота — НИКОЙ НЕ СИ ДАВА ВРЪЗКАТА. Явно хората имат своите връзки, уреждат си нещата, пътуват нагоре-надолу, но всеки си пази ВРЪЗКАТА за себе си. Кой и за какво ще услужи на един никакъв дърводелец от травмайното депо?

За кой ли път Пенчо прехвърля през ум всички свои познати и дори се напряга да си припомни своите съученици от прогимназията в Трън, но сякаш всичко умишлено се скрива в мъглата на забравата.

Когато на уречената дата Пенчо Данчев, облечен в единствения си свестен костюм, се отправя за срещата си с другаря Воденски, той няма абсолютно никакви илюзии за успех. Единственото, което го води към тази среща, е желанието да му каже: „Какво съм ви направил? Защо не ме пускате? Аз нямам връзки, нямам никого, който да се застъпи, аз съм си аз и искам от закона това, което ми се полага! Ако смятате, че съм враг, кажете ми, защото досега аз не знаех, че съм враг!"

Той чувствува, че трябва да бъде кратък и да каже най-силните думи, които има в главата си. Но когато влиза в полумрачната чакалня, отново го лъхва по-

знатото чувство на несигурност. Пак трябва да чака. Този път с близо дузина други молители като него. От лявата му страна седи и плете възрастна женица, може би на 70, може би на повече години. Когато Пенчо я поглежда, тя му се усмихва топло и първа го заговаря:

— За кой път подаваш, синко? — пита го тя.

— За първи път.

Тя се засмива с незлоблива, топла ирония и казва:

— А аз моите не ги помня. Трябва да съм подавала вече двайсет пъти! Всеки шест месеца! Имам дъщеря в Белгия. Отиде и там си остана. И имам две внучета там. — Тя показва плетката. — По-голямата ще се омъжва другия месец, а пък аз все се мъча да я видя, откакто се е родила. Така и ще си умра, без да ги видя. А пък като я гледаш, като че кожата ми е одрала! — костеливите ѝ ръце бръкват в някаква омазана чанта и вадят загъната в шоколаден станиол снимка. Пенчо вижда хубаво момиче с почти същото като на бабата добродушно изражение на лицето.

— И не те пускат! — казва Пенчо Данчев, който разбира, че трябва да изрази някакво съчувствие.

— Не — обяснява свободно неговата съседка. — Казват: не може и не може! Последния път той (тя посочва вратата) ми вика „много ви е дебела папката, гражданко!". А пък аз му казвам: „Ами като си нямате друга работа, та пълните папките!"

— Не си ли ходила при министъра? — Пенчо пита и мисли за себе си.

— Ходила съм при всички министри досега! Не може и не може!

— А защо да не може?

— Това никой не ти казва!

— Трябва да има нещо в биографията — гадае Пенчо Данчев.

— Че биографиите те ги пишат — отвръща малко припряно жената. — Аз им казах, аз живота си знам, а това, дето вие сте писали, не го знам. Ти може да си едно, а биографията ти да е съвсем друго!

И докато Пенчо Данчев се замисля върху разликата между живот и биография, той чува името си. Облъхва го студ. Той се надига. Неговата съседка стиска бързо ръката му и с усещането за нейните костеливи, силни пръсти се озовава в кабинета на началника.

Другарят Воденски е малък човек, слаб, с монашески строго лице и неопределима възраст. Пенчо Данчев напразно се опитва да улови погледа му. Воденски гледа някъде в пространството пред себе си и поканва посетителя да седне. Фактът, че не се ръкуват с него, силно смущава и без това объркания Пенчо. Началникът на Паспортния отдел сяда зад бюрото си, измъква някаква папка, разтваря я, поглежда малко листче, забодено най-отгоре, и въпросително вдига вежди към просителя.

Всички силни думи и силни намерения са се изпарили от главата на Пенчо Данчев. Самички са избягали и са го оставили пленник на глупав инат. Сега по-ясно от всякога преди му се струва, че той всъщност няма какво да каже, че нещата са предопределени от тази жълтеникава папка и вероятно от това мъничко листче. Все пак той поема въздух и със заекващ глас обяснява, че искал да иде да види братовчеда си в Белград.

— Като искате да се видите, защо той да не дойде в София? — пита с металически хладен тон Воденски.

— Че той идва няколко пъти... и ме кани да отида в Белград... Дето се казва... той може да идва, а пък аз не мога...

— При братовчед не може! — казва Воденски. — Такъв е законът и такова е решението на комисията!

— А защо някои могат да ходят, когато им скимне? — внезапно надига глас Пенчо Данчев.

— Тук не става въпрос за други, а става въпрос за вас! — пресича го бързо и строго началникът и добавя. — Ако някой нарушава закона, аз не мога да го нарушавам!

Следва тишина, от чиято продължителност Пенчо Данчев разбира, че не му остава нищо друго, освен да си отиде. С някакъв полуглас, ставайки, той пита:

— Защо не ме пуснете бе, другарю началник! Пуснете ме, дето се казва, свят да видя! Защо да не ида? — гласът му почти се скъсва, стиснат от внезапна спазма.

Воденски поклаща глава.

— Разбирам — казва той, — че ви се пътува. Но нищо не мога да направя! — и за да му покаже благоразположение, той го изпраща до вратата.

Пенчо Данчев не усеща как излиза от сградата, как тръгва по улицата, как спира на самия Лъвов мост и вижда рояк врабчета немирно да подскачат върху отворените уста на лъвовете. И за първи път в целия си живот дърводелецът от трамвайното депо в „Красно село“ Пенчо Данчев си помисля:

„Ех, защо не бях птица!“

* * *

Докато е жив, дърводелецът Пенчо Данчев няма да забрави срещата си с началника на Паспортния отдел при МВР — другаря Воденски. Вместо да отговори на острите въпроси, които чувството за явна неправда бе повдигнало у него, вместо да сложи някаква точка било на надеждите му, било на съмненията му, било на мъката му, срещата с паспортния началник изостря всичко почти до физическа болка.

Пенчо Данчев върви пешком по булевард „Георги Димитров“ и си припомня всяка секунда от влизането до излизането си от кабинета.

„Трябва да съм стоял вътре не повече от три минути“ — пресмята той и тези ТРИ МИНУТИ му се виждат несъответстващо нищожно време в сравнение с онази грамада, която се бе напластила у него.

Обяснението, че не могло да се пътува при братовчед, въобще не го задоволи, защото дори той би могъл да посочи веднага десетина изключения от правилото. Нещо му подсказва, че това обяснение, както и всяко друго обяснение, е просто измиване на ръцете, че то изобщо не е важно, че със същата логика биха могли да му кажат „не те пускаме заради ланския сняг“. Важното за Пенчо Данчев е самият този другар Воденски, самото негово съществуване, което по някакъв абсурден начин се бе преплело с неговото собствено съществуване. Той си припомня с подробности образа на паспортния началник и му става странно, че чертите му постепенно потъват в мъглата на паметта, че той, Воденски, загубва характерното си лице, гласа си и се превръща в някакво чуждо и далечно тяло, някакъв аморфен камък, застанал от другата страна на бюрото. Един камък, който не излъчваше нищо човешко.

„Той не искаше дори да знае за мене. Той не ме запита нищо, кой съм, какво съм, защо толкова съм се залетял за този Белград, имам ли жена, деца... Той не каза никаква човешка дума, дори не ме погледна както трябва... дори не помисли...“

Точно това, последното, че Воденски НЕ БЕ ПОМИСЛИЛ, не бе се опитал дори да помисли, се стори на Пенчо Данчев най-обидно от всичко. С други думи, той, обикновеният работник, бачкаторът, не заслужаваше дори да се помисли за него.

И сега дърводелецът се ядосва отново на себе си. Защо не му каза онова,

което искаше да му каже? Защо не си отвори устата и не му надума всичко, което самò напираше отвътре. Защо замлъкна и почти позорно глупаво напусна кабинета? Нали цели три месеца почти всяка вечер бе репетирал, бе повтарял на ума си точно какво ще му каже, точно гласа, с който щеше да му каже. И какво излезе? Нищо. Ядът на Пенчо Данчев постепенно преминава в най-неприятната от всички болки.

„Той разбра, че аз съм едно нищо, че съм пълна плюнка, че нямам никого, че не мога да го уплаша с нищо... и затова ме измете от кабинета като боклук... А що не му разказах за онази зима, когато имаше криза за трамваи и всичко живо се изпоразболя, и аз работих 72 часа без почивка, за да могат такива като него да се возят, да идат на работа и да мъчат такива като мене... Що не му казах, че без тия две ръце, дето ги имам, депото не може да мине дори една седмица... Но той сигурно има служебна кола и трамваите не го интересуват... и аз не го интересувам... и никой като мене не го интересува...“

Докато „петорката“ го влачи обратно към дома, Пенчо Данчев си помисля как си бе представял пътуването, качването във влака, изпращането, жена му, която сигурно щеше да се разплаче, зер за първи път Пенчо отиваше в чужбина... После непознатата гара Белград и Тошо, който щеше да умре от радост... една кръв... И за кой ли път дърводелецът произнася този съсипващ въпрос:

„ЗАЩО ДА НЕ МОГА ДА ПЪТУВАМ?“

Когато пресича булеварда, за да отиде към своя блок, той вижда някаква дълга бяла кола със свален гюрук, пълна с чужденци, вероятно тръгнали на летуване... и само въздъхва. Вместо да отиде направо в къщи, където жена му с нетърпение го чака (горката, взела си е отпуска следобед, за да е у дома), той влиза в кръчмата на ъгъла. Пенчо никога не е бил сериозен пияч, но сега иска да се натряска, та каквото ще да става. Така и не успява. Не му се услажда. Напротив, пиенето сякаш се прибавя към нелепостта на целия този черен ден.

Но изненадата идва у дома му. Жена му отваря вратата и с един поглед разбира резултата. Ала вместо да каже „остави го, запусти това пътуване, и без него ще се живее“, тя внезапно се засмива и му казва:

— Слушай, горе главата! Че ние няма да се оставим, така де!

И докато Пенчо сваля скъпоценния си костюм, тя радостно му разказва, че е успяла да издири една много важна връзка. Другоселецът Иван Шилето се оженил за нейната братовчедка Кина, понеже първата му жена умряла.

— И знаеш ли кой е той сега? — пита Пенчовица тържествуващо. — Той не е оня Ванко Шилето, ами е началникът на гаража на Министерския съвет другарят Шилев.

— Голяма работа, като е началник на гаража! — казва мрачно Пенчо Данчев.

— Ти си глупав и глупав ще си умреш! Че кой става току-така началник на гаража на министрите? На кого те ще дадат да командува колите, в които се возят? Че нали, ако нещо стане с колата... и министърът зян ще иде... Кой проверява, кой контролира всичко това?... Само най-верен човек! А Шилето беше десет години офицер в милицията... Как я мислиш тая работа!

— Е, добре де — съгласява се Пенчо. — Ти мислиш ли, че ще помогне!

— Ако той не помогне, Кина ще помогне! — отсича жена му. — Още утре ще ида в тях!

Пенчо Данчев не вярва в чудеса. Той знае, че връзките са силни и всемогъщи, но му се вижда съвсем нелогично защо тази Кина или този Шилев, които са му никакви, ще се главоболят за него, когато другарят Воденски, комуто е работа да урежда паспортите, въобще не го изслуша.

През следващия ден в живота на дърводелеца се случва едно малко, но знаменателно събитие. Като се движи из района на депото, той вижда, че при бояджийския цех източват вагон-цистерна с терпентин, който се вкарва с дълъг

маркуч в резервоара. Но на едно място маркучът явно се е пробил и терпентинът шурти незабелязано в канавката. Първата реакция на Пенчо Данчев е да изтича и да предупреди хората, които отговарят за тази работа, зер това е такава грамадна загуба. Но в следващата секунда той сякаш чува глас:

„А на тебе какво ти влиза в работата това! Да дойде другарят Воденски да ги предупреди! Ти случайно минаваш оттук и нищо не си видял, защото не ти е работа да виждаш! Да виждат тия, които имат право на паспорти!"

Не е лесно за Пенчо Данчев да вземе такова решение. Той се отдалечава от терпентина, тръгва към своя цех, обръща се на няколко пъти с надеждата, че някой друг ще открие пробива и по този начин ще го избави от съвестта му, но няма никой. И все пак Пенчо Данчев не издържа. Казва си:

„Ако те са мръсници, аз не съм!"

Вдига телефона и съобщава на бояджийския цех. И тъкмо тази никаква авария сякаш възстановява самочувствието му. Изведнъж той разбира, че ТОЙ, А НЕ ДРУГАРЯТ ВОДЕНСКИ е предотвратил разхищението на толкова много пари, че ТОЙ ДЪРЖИ В РЪЦЕТЕ СИ НЕЩО, ЧЕ ТОЙ ИМА СИЛА.

И като че от този момент паспортната история тръгва в по-друга посока.

Вечерта жена му се връща триумфираща. Тя била посрещната много добре у Шилеви, които имали съвсем нов апартамент и току-що си построили вила в Симеоново. Пенчовица ахка и охка за килимите и разните машинарии в кухнята и Пенчо тъжно сравнява това със собствената си немотия. Той никога не е имал чувството, че е неудачник, но този напостижим и необясним за него чужд успех го дразни. Жена му казва, че Шилев я изслушал внимателно, засмял се и казал, че ще види да побутне нещата. Записал си име, всичко... Тук Пенчовица прави пауза...

„Но той също има нужда от тебе!" — казва тя.

На излизане Шилев съвсем направо й казал, че му трябва дърводелец за вилата, та не може ли Пенчо, когато му е удобно... през неделите, или пък, ако иска, да вземе ден-два отпуска... Въпросът е за едни полици, за вградени шкафове и разбира се, дюшемето...

Тя гледа мъжа си умолително. В това няма нищо обидно. Услуга за услуга. И ако започне да работи още тази неделя, ще го обвърже и оня — ще не ще, ще дръпне телефоните... Пенчо разбира, че това, което жена му предлага, е най-разумното, но все пак си помисля:

„Как се взима паспорт, ей!"

Следващата неделя той се озовава в Симеоново и започва работа. Шилев се върти край него и му помага. Началникът на правителствения гараж някак допада на дърводелеца. Той е сърдечен, самоуверен и щедър. За първи път през живота си Пенчо запушва пура и пие френско вино. Сега вече той е убеден, че човек като Шилев ще може да извади паспорт. Работата спори и дюшемето излиза като по калъп. Шилев е щастлив, той подскача върху него, смее се и му казва:

— Земляк, обещавам ти, че ще идеш в Белград! Да не се казвам Шилев, ако не идеш! Само че един съвет от мене... никога не подавай документи долу, без да си оправил играта горе! Ясно ли е! Защото сега малко ще се поизпотя да отменя решението на комисията! А когато няма решение, ми е по-лесно!

Пенчо кимва мълчаливо и сега гледа на Шилев почти с обожание. Ето това е човекът, който ще надвие онзи тип Воденски.

— Земляк — повтаря Шилев. — Закъде сме, ако не си помагаме! Може да не е правилно, може да не е честно, но такъв е животът. Ти на мене, аз на тебе!

Почти цял месец Пенчо работи всяка събота следобед и неделя на вилата на Шилев, който идва и си отива с голям черен мерцедес. Обикновено вечер той откарва дърводелеца у дома. После една вечер той му казва: „А сега ще идем при Додов!" Пенчо не знае кой е този Додов, но явно другар, който има вземане-да-

ване с паспортите. Черният мерцедес го отвежда в Банкя, където е вилата на Додов. Посреща ги нисък, въздебел гражданин на около 50 години с кисело лице. Но доброто настроение и смехът на Шилев сякаш стопяват леда.

— Пенчо — казва той, — разкажи сега на другаря Додов всичко, от игла до конец!

И Пенчо разказва как му е дошло на ум да иде в Белград и как нещата са се развили. Додов го изслушва мълчаливо. Когато той свършва, Шилев казва тържествено:

— Додов, аз гарантирам за него!

— Ще видя какво мога да направя — промърморва Додов и също си взима бележка, името, презимето и прочие. Явно той не иска да скърши хатъра на Шилев, на когото той, изглежда, дължи нещо.

По обратния път Шилев словоохотливо обяснява:

— Така е, братче. Додов трябва да ми направи тая услуга, защото аз съм го вадил от огъня. А той е полковник и има власт за тия работи. Какви сме ги правили с него! Веднъж направо откраднахме досиетата от Воденски и скъсахме резолюциите, тия листчета отгоре! Друг път по системата човек за човек Воденски искаше да пусне един, който не беше много за пътуване, а Додов казва „не", и така, докато се споразумяха това за това... Но ти запомни, друг път, преди да подадеш молба, ще дойдеш при мене! Хайде сега, хаирлия да е!

Пенчо Данчев не вярва, че ще пътува. Кой знае защо, и Шилев, и Додов му се виждат представители на същата нелепост, чийто представител беше самият Воденски. Той не вярва нито на другия, нито на третия ден, не вярва до деня, когато пристига съобщението, че му се разрешава да пътува. Жена му подскача от радост и дори го прегръща, нещо, което от дълго време не е правила. Но странно, Пенчо не чувствува никаква радост. Нещо в него е отровено. Няма го онова чисто, лелеяно желание да иде за първи път в чужбина, няма я примамливата представа за белградската гара и площад „Теразия", нито за Дунава. Всичко е някак осакатено, изнасилено и обезсмислено.

Все пак той следва предписанията на Паспортния отдел. Внася таксата, която е равна на месечната му заплата, реди се отново часове в сградата край Лъвовия мост и с остро любопитство се взира в тълпата около него. Пред вратата той среща отново приятната баба, която имаше дъщеря в Белгия и на която над двайсет пъти бяха отказвали да иде да види внучката си.

— Пак ме отрязаха — казва бабата. — Но щом минат шестте месеца, пак ще подам! Докато съм жива, все ще подавам!

А Пенчо си помисля:

„Ти си подавай, ако си нямаш работа, но щом не познаваш другаря Шилев или другаря Додов, щом не можеш да поставиш дюшеме или да правиш ангария вградени гардероби... никога няма да видиш внучката си!"

И сега му идва на ум единственото правдоподобно обяснение на цялата варварска нелепост. Че единствените хора, които имат нужда от тази затворническа система, които съществуват чрез нея и печелят от нея, са шилевци и додовци, защото тази система им помага да получават безплатни услуги, да ограбват и изстискват всички обикновени и беззащитни хора. Той си припомня за кой ли път всички разкази за млади жени и момичета, които, за да получат паспорти, е трябвало да споделят леглата на сладострастни полковници, за всички онии черноработници, които трябва да правят услуги на разни началства (Киро Шивача например шие без пари на едно голямо началство), спомня си за поръчките за чужбина, за задължителните подаръци, които пътуващият трябва да донесе на оня, който му е уредил паспорта, за чистите подкупи, за продажбите на паспорти, за цялото това социалистическо, комунистическо паспортно гангстерство.

„Аз не знам — помисля си Пенчо Данчев — дали изобщо има един-единствен човек в тая държава, който някога да е получил паспорт така, по закон! Без

връзки, без услуги, без приятели, без дюшемета, гардероби и прочие!"

След две или три седмици идва тържественият ден. Пенчо Данчев отива да получи готовия вече паспорт за Югославия. Той е улеснен от обстоятелството, че не му е нужна югославска виза, иначе би последвал нов период на чакане. Сега той отново влиза в помещението вляво, където е кабинетът на Воденски. Този път той чака пред първата врата. Около него пак чакат и други граждани. Само неколцина. Но те са се свили в себе си и отбягват всякакъв разговор. Извикват името му и Пенчо влиза в стая с килим, бюро и стол срещу бюрото. Посреща го мъж на средна възраст с пъпчиво лице и заучени вежливи маниери. Той отваря вече познатото досие, отгоре на което стои паспортът. Гласът му е едновременно тържествен и хриплив. Обявява на дърводелеца Пенчо Данчев, че е удостоен с голямата чест да има паспорт за Югославия, че паспортът му важи един месец и че той иска да му каже някои напътствия. Може някъде в Белград случайно някакви съмнителни българи да го заговорят, могат да му предложат разходка до Триест, могат дори да го придумат да започне да работи нещо. Той не бива да им възразява, не бива да се кара с тях, нито въобще да влиза в някакви отношения. Просто внимателно да запомни имената им и как изглеждат и после, когато се върне, да разкаже тук, в същата тази стая. Разбира се, никой не се съмнява, че гражданинът на народната република Пенчо Данчев знае как да се държи, но това е просто съвет...

Човекът с пъпчивото лице стиска ръката му и му пожелава добър път.

За кой ли път дърводелецът Пенчо Данчев минава през моста с лъвовете. Той прелиства със странно чувство паспорта си, тая заветна червена книжка, и кой знае защо така много му се иска да я хвърли долу, в мътната Владайска река. После ненадейно се взира в лъвовете и с удивление забелязва, че в зиналите им уста... няма езици.

ПАСПОРТНИЯТ ТЕРОР

От всички основни човешки и граждански свободи, които всеки тоталитарен режим погазва, струва ми се, че най-болезнено е отсъствието на свободното пътуване. Липсата на свобода на словото все пак е облекчена от свободата на мълчаливото мислене, от средствата на езоповския език или от разнообразието на двойствените изрази. Липсата на свободата на свободно сдружаване е значително облекчена от тесния кръг на приятелите, които при българските условия винаги са съмишленици и които човек все пак има свободата сам да избира. Само липсата на свободно пътуване няма никакви облекчители и заместители. Единствената алтернатива е бягството, което значи раздяла с всичко завинаги.

Когато западните млекопитаещи левичарчета угодно поставяха знак за равенство между десните диктатури в Гърция, Португалия и Испания и тоталитарния терор в комунистическия свят, те си затваряха очите пред една голяма качествена разлика. Гражданите, живеещи под десни режими, бяха загубили само част от правата си, докато гражданите, живеещи под комунистически режими, не притежават (буквално) никакви права. Докато гърците, испанците и португалците можеха да пътуват свободно по света (с малки изключения), милионите хора в Източна Европа дори не можеха да се приближат свободно до своите граници. Между тях и света стояха и стоят три или четири гранични зони, в последната от които се стреля без предупреждение срещу всичко, което се движи — човек, кон или куче. И ако човек убегне граничарското око, срещу него е острото обоняние на специално тренираните граничарски кучета, ако се спаси от тях, тогава идват

минираните пътеки, идват самостреляющи инсталации, жици с електрически ток и алармени сигнализации, ограда от гъста бодлива тел. Нарочно изброявам тези всеизвестни факти, за да ги поставя редом до всяко твърдение (източно или западно), че гражданите в комунистическия свят не са доживотно осъдени затворници. Аз много се съмнявам дали в цялата човешка история има друг подобен пример за хвърляне в затвор на цели народи. Много се съмнявам дали при цялата си изпълнителност и педантичност гестапо е ограждало своите жертви с такава убийствена непристъпност. И когато комунистическата пропаганда тръби, че Западът трябвало да приеме реалностите в света, аз мога само да отбележа, че границата на Изток е най-голямата реалност.

По цялата своя структура, по исторически утвърденото съдържание на известни понятия Източна Европа представлява серия от национални затвори. И нека тук дебело подчертая, че съществителното ЗАТВОР идва от глагола ЗАТВАРЯМ, което означава лишаване от правото да се излезе. Това, че затворниците могат случайно да имат добра храна или топли дрехи, че могат да слушат радио или да гледат телевизия, че дори могат да ядат със сребърни прибори — не изменя с нищо статута им на затворници. Дори ако приемем абсурда, че комунистическото общество може да построи някакъв нов рай, това ще бъде пак рай на затворници или рай в затвор, което на нормален човешки език значи, че не ще бъде никакъв рай.

Затова аз, а смятам и мнозина други като мен, гледам на свободното пътуване зад граница като на най-важна гаранция за зачитане основните човешки и граждански права. Никога в цялата човешка история не е имало достойно човешко общество, което да е забранявало свободното пътуване на своите граждани. Само робски, диктаторски, деспотични и тиранични строеве са си позволявали да посягат върху това свещено човешко право. Както ще видим по-нататък, паспортният терор в Източна Европа доведе до един от най-забележителните феномени на европейския живот в двайсети век — БЯГСТВАТА. Нека само кажа тук, че БЯГСТВАТА на милиони хора по своята епичност, по своя обхват, по своята нравствена и физическа сила в преодоляване на непристъпни граници, в трагично присаждане от родна в чужда земя, в принудително и най-болезнено скъсване с близки, приятели, език, професия, призвание, свидни места и още по-свидни отношения е може би най-голямата епопея на нашия век.

Но нека още веднъж повторя една от любимите ми мисли, изказани от Монтен, а именно, че той нямал никакво намерение да пътува до Индия, но ако научел, че достъпът му до Индия е забранен, от това животът му щял да стане непоносимо тежък.

Ето ви обяснението на небивалото, повсеместно, огромно и лудо желание на българските граждани да пътуват в чужбина. На всеки наблюдателен чужденец, посетил България, веднага е направило впечатление това остро желание на обикновения българин да излезе зад граница. Както видяхме в нашия пример с дърводелеца Пенчо Данчев, за подобно пътуване се мечтае от дълго време, често пъти то се превръща в главна цел на живота, често пъти всички действия и цялото гражданско поведение се направляват от идеята за осъществяване на това фантастично пътуване. Още по-често се правят огромни жертви, правят се скъпоструващи компромиси, само и само човек да види себе си отвъд трикольорната бариера на българската граница. При това всеки има достатъчното съзнание да смята, че отвъд бариерата не непременно чака раят, че самото пътуване вероятно не ще бъде по мед и масло, че дълговете, направени по него, ще трябва да се изплащат може би цял живот, че дори хубави или красиви спомени за интересен свят и интересни хора ще се превърнат в мъчително припомняне на собствената затворническа участ. Инстинктът да се излезе навън отхвърля всички подобни съображения. Тъкмо защото българският гражданин вижда в пътуването някакъв вид самоутвърждаване, някакво най-необходимо зачитане на човешката му при-

рода. Години наред обичах често да се разхождам на гара София. Приятели даже ме поднасяха, че не съм могъл да дишам без гарата. Обикновено се мотаех по перона, когато пристигаше влакът от Белград, което ставаше привечер. Беше ми много интересно да наблюдавам тълпата посрещачи, втурването към вагоните, разкъсването на милиционерския кордон, лудото озъртане от прозорец на прозорец, откъдето махаха ръце и идеха викове, и накрая този момент на просияване, когато познати очи се срещнеха, тоя възклик на спонтанен човешки триумф, този тържествен отговор на много мъки, съмнения, очаквания, вълнения.

И там веднъж чух чистите, наивни и невинни думи на едно дете, което питаше:

„Мамо, защо да не можем да се качим на влака и да пътуваме, да пътуваме, докато минем по всички релси в света!"

Там, на старата софийска гара, гледах най-тъжните заминавания и най-горчивите пристигания. Виждах роднини, дошли на гости от чужбина, които се втурваха да прегърнат своите български посрещачи, но последните тактично охлаждаха топлотата на прегръдката, гледайки през рамо наблизо застаналата кука, която безочливо броеше. Друг път млад, неугледен мъж се качваше на влака, когато две жени писнаха полусподавено и се опитаха да го прегърнат, но мъжът побягна към вагона си, като неразумно се озърташе, защото цялата гара разбра, че човекът няма да се върне повече. Неотдавна един англичанин ми показа малък филм, който той снел от прозореца на влака, когато се връщал от Истанбул и спрял на софийската гара. Искам да изпратя този филм на Политбюро, за да си го гледат. Близо дузина възрастни жени, застанали като войници край бавно отминаващия влак, български майки, баби и лели с мълчаливи, сковани от страшна скръб лица, със сълзи по бузите, по устните, с широко отворени очи, които безнадеждно изпращаха някого във влака, някого, когото те смятаха вече за мъртвец. Като че горчилката, мъката и безутешността на цяла България бяха застанали на перона. Никакъв комунизъм, никакво бъдещо щастие или проклятие, никакви въздушни кули и стъклени замъци на инфантилни идеолози или маниаци за власт не могат да оправдаят това изтезаване на милиони обикновени, честни и чисти хора.

Веднъж се помъчих да утешавам една майка, която двайсет години се опитваше да види сина си и така и не успя. А тя ми каза:

„По света има много мъка, синко, и на запад, и на изток, и на север, и на юг, и горе към небето, и долу под земята, но нашата МЪКА е събрала всички земни мъки и ги е умножила по милион!"

Затова, когато говорим за пътуване на източноевропейските граждани в чужбина, ние не можем по никакъв начин да го сравняваме с пътуването на нормалните граждани на коя да е нормална страна. Разбира се, тук не говоря за шепа привилегировани, нито за друга шепа използвачи или измекяри, нито за лъжливите отчети на Министерството на вътрешните работи, които включват в пътуванията за чужбина и всяко излизане и влизане на служебен куриер.

Но защо масата българи желаят да пътуват? Защо такова желание не е изразявано дори в една хилядна степен преди 30, 50 или 80 години? Защо тъкмо сега, под комунистическия режим, наистина всеки иска да пътува в чужбина? Аз лично не познавам човек, който да не е искал или да не се е опитвал. Откъде се роди това явление? Кой го създаде? Опитвали ли са се да обяснят причините уважаемите български социолози, защото едва ли някой разумен човек може да приеме партийното обяснение, че българските граждани искали да пътуват поради (цитирам) НАРАСНАЛОТО ИМ БЛАГОСЪСТОЯНИЕ. Каква е силата, която тласка тия милиони граждани към границите? И забележете — границите с некомунистическия свят! Нека още веднъж припомним външните, обективните причини за пътуване, които хората било поставят във въпросниците на милицията, било споделят помежду си. На първо място са ония, които имат близки и роднини

в чужбина и искат да ги видят. Особено тези близки и роднини, които по политически причини не могат да отиват в България. На второ място са тези, които желаят да излязат по света да се разходят и да си купят нещо, което го няма на българския пазар. На трето място са тези, които просто обичат да пътуват и искат да видят как живеят чуждите народи и какви са чуждите красоти. След това идват тия, които искат да пътуват от суета, просто за да се хвалят, че са били някъде. И може би най-накрая идват ония, които биха желали да потърсят късмета си в друга страна. Ето че всички тия официални или интимни причини не могат въобще да обяснят масовата психоза на българите спрямо пътуванията в чужбина. Тези причини са твърде обикновени, за да могат да раздухат невиждата страст към чуждите страни. И истинското обяснение, вярното обяснение е пак при „другаря" Монтен. Мечтите, стремежите, бляновете, амбициите на българските граждани да пътуват не са нищо друго освен ясен израз на протест срещу наложеното им безправие, срещу потисничеството, срещу паспортния терор. Лишаването на тези граждани от най-елементарното човешко право да пътуват всъщност се оказа успешна провокация, която доведе до точно обратни резултати. Ако българските комунистически власти са си въобразявали, че чрез паспортния терор ще привържат своите граждани към себе си, те дълбоко и непростимо се заблуждават. Според мен най-големият враг на режима, може би най-големият враг на комунизма е измислил паспортния терор, защото това е най-изпитаната рецепта за саморазпадането на всяка насилническа система.

Но нека сега се спра на другия въпрос. ПО КАКВИ ПРИЧИНИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАЖДАНИ НЕ СЕ РАЗРЕШАВА ДА ПЪТУВАТ СВОБОДНО? За огромното мнозинство от западните жители такава забрана изглежда дълбоко нелогична. Още повече когато тя идва от режим, който претендира да е солиден и да има масова подкрепа. Западните граждани знаят, че в техните страни паспортни ограничения се налагат само на престъпниците или на онези, уличени в извършването на тежки престъпления. И затова те не могат да си обяснят как една власт, която твърди, че освен народна е и демократична — третира собствените си граждани като престъпници. Искам да попитам Тодор Живков дали той смята, че има нещо по-унизително за кой и да е народ от това той да бъде третиран от своите власти като сбирщина престъпници. Колко пари струват сърпът и чукът върху партийния байрак, когато чрез тях се прерязва и смачква достойнството и човешкото самочувствие на един народ? Официалните обяснения, които мънкащи български дипломати дават в чужбина, когато бъдат притиснати до стената, са, че ограниченията били необходими с цел да се икономисва валута. Меко казано, това е напълно невярно. Не са малко ония български граждани, които представят официално заверени декларации за издръжка в чужбина и които драговолно се отказват от полагаемите им се десетина американски долара. Въпреки това те не могат да пътуват. Другото, по-действително обяснение, е, че при напълно свободни и отворени граници значителна част от населението щяло да забегне в чужбина. Най-голяма опасност съществувала от евентуалното бягство на техническа и научна интелигенция. Самият председател на Държавния съвет преди години е казвал лично пред мен, че той бил за свободно пътуване, но не и на научно-техническата интелигенция. Помня много добре, когато той приведе за пример, че на двама български специалисти, намиращи се командировка в Италия, са били предложени големи суми, за да не се върнат.

„Не защото на тях им трябват — каза Живков. — А защото на нас ни трябват."

Друг път като пример е била посочвана Източна Германия и изтичането на нейната интелигенция преди издигането на берлинската стена. Примерът с Източна Германия по никакъв начин не може да бъде валиден за България. Той може да бъде оборен с относително по-свободното пътуване на унгарски граждани, където не се стига до бягство на научно-технически елит. Освен това из-

гочногерманците не отиват в чужда държава, а в държава, където се говори същият език, която има същата култура и където научно-техническият речник е един и същ. Собствената статистика на Министерството на вътрешните работи в София също не показва подчертана тенденция за бягство на този вид нужни граждани. Добрите специалисти в България са в голямата си част улегнали хора с установено семейно и материално положение, с установени житейски навици, с планирана до голяма степен бъдеща работа, които не биха предприели риска да сменят език, култура, технология и много още други неща. Така че подозрението, че те щели да бягат масово, е нелепа измислица. Към всичко това прибавете и въпроса за западната необходимост от български специалисти. Не искам никак да подценявам качествата на някои от тях, но трябва да подчертая, че по чисто технологически причини за мнозина от тях ще бъде трудно да заемат равностойно място в техническата йерархия на друга страна, поне за известно не късо време. Бягството на специалистите е просто един от най-нескопосаните претексти за паспортния терор.

* * *

В миналия репортаж разгледах несъстоятелността на две от официалните обяснения в защита на паспортния терор в България. Това бяха валутните съображения, които са най-учтивата форма на българските власти да откажат на своите граждани правото да пътуват в чужбина. И на второ място, опасността от бягство на необходими за стопанството научно-технически специалисти. Ние видяхме, че тези две оправдания са лишени от всякакво основание и че те не са нищо повече от голословен претекст за обезправяне на хората. Третото обяснение, формулирано най-често неофициално по разни идеологически събрания и заседания и възприето доста твърдо от идеологическото управление при Комитета за държавна сигурност, е ВРЕДНОТО идеологическо въздействие на буржоазно-капиталистическия свят върху гостуващите строители на социализма. С други думи, това е въпросът за ИДЕОЛОГИЧЕСКАТА ДИВЕРСИЯ, която Западът (според съветско-българските партийни идеолози) съвсем организирано и целенасочено провеждал срещу всеки източноевропейски гражданин. На мен никога не ми е било ясно точно какво значи това, но според дадените обяснения нещата се свеждали до измамния неонов блясък на капитализма, който налагал неволни сравнения със социалистическия полумрак и предизвиквал опасни сравнения в идеологически невинната душа на съответната източноевропейска жертва.

Нека тук за миг се отклоня, за да кажа съвсем категорично, че никоя друга власт в българската история не се е отнасяла по по-обиден начин към българския народ, отколкото комунистическата власт. Първо, отказвайки човешкото право за свободно движение, тази власт се отнася към българските граждани точно като към престъпници, и второ, отказвайки им правото сами да четат, слушат, виждат и преценяват събитията и света, тя се отнася към тях като към малоумни. Мога да кажа и да докажа, че стотици най-обикновени български граждани, които познавам, са многократно по-интелигентни, по-умни, по-мъдри от онія, които са се самоназначили за техни духовни попечители. Забележете друга твърде многозначителна черта в чисто нравствено отношение. Абсолютно всички обяснения, които хората на режима дават за бягства на български граждани или за намерения за бягства, почиват върху твърдението, че ЗАПАДЪТ КУПИЛ или ПОДКУПИЛ съответните хора с определени материални ценности. На тези партийни властници не им минава през ума, че съществуват много български граждани, които по никакъв начин не можеш да подкупиш и които на никаква цена не продават себе си.

Това обяснение за покупко-продажба произтича от собствения изключително нисък морал на управляващата върхушка, която смее да приписва този морал на цял народ. С други думи, ако някой в България се купува и продава, това са именно партийните властници, които (поне аз смятам така), ако някой наистина на Запад искаше да ги купи, биха се продали на добра цена. Тъкмо тяхната собствена продажност ги кара да смятат, че всички се продават. В последните седем години съдбата ме срещна и запозна с голям брой български емигранти из разни краища на света. Но аз не знам един-единствен случай, когато някой от тях е бил подкупен от Запада, за да остави родината си.

Ето че въпросът за идеологическата диверсия като купуване на хора си остава нескопосана и блудкава измислица на хора със съмнителен морал.

Другата страна на „идеологическата диверсия“ — натрапващото се сравнение между двата свята, между двете системи, наистина има своето решително значение. Но нека дебело подчертая нещо, с което всеки здравомислещ човек ще се съгласи: вярно е, че срещата на източноевропейски гражданин с живота в свободния свят предизвиква множество силни въпроси към тоталитарната действителност, множество съмнения и силно разяждащо чувство. НО ПРИЧИНАТА ЗА ТОВА НЕ СА ТОЛКОВА КАЧЕСТВАТА НА ЗАПАДА, КОЛКОТО ПОРОЦИТЕ НА ИЗТОКА.

Що се отнася до чисто идеологическата страна на пагубното западно влияние върху пътуващите източноевропейци, което се изразявало в отдалечаването им от комунистическото верую и приближаване към буржоазно-капиталистическия дявол, мисля, че такъв проблем въобще не съществува. Поне що се отнася до България. Защото аз не познавам нито един български партиен член, включително членове на ЦК на партията и Политбюро, които сериозно да вярват в комунистическия идеал. Онова, в което почти всички от тях вярват, е да преживеят собствения си живот някак по-приятно и по-добре. Въпросът с построяване на комунистическо общество под каквато и да е форма не съществува нито на практика, нито на теория, където и да е в Източна Европа. Така че, чисто идеологически погледнато, комунистическия кристал, който би могъл да бъде разяден от буржоазно-капиталистическото влияние — въобще го няма.

Тогава може би някой ще се опита да припомни чисто нравствената страна на идеологическото влияние на Запада като корумпиране на комунистическия морал, на добродетелите на комунистическия човек. Може би някой ще каже, че западните бакали и търговци развращават с дребнобуржоазната си нравственост чистото обществено съзнание на госта от комунистическия свят. Нека ми бъде спестено усилието да привеждам примери, които всеки български гражданин знае по-добре от мен. Мога само да кажа, че не зная друго общество с по-определен дребнобуржоазен облик от това на управляващата комунистическа партия. Погледнете целия манталитет на който и да е преуспяващ човек на властта в България, било писател, майор от Държавна сигурност, завеждащ отдел във външната търговия, армейски генерал, партиен работник, директор в производството, човек на някакво изкуство, ръководител в текезесе, дипломат, спортист... и вие ще видите, че под дрипавия лозунг за партийност действува един много ясен, много конкретен, силен и инстинктивен дребнособственически морал. Въпросът за материалното удобство и дребното удоволствие твърде често поглъща цялата духовна енергия на тия „строители на новото общество“. Затова наистина западният морал няма какво да разваля. Непоправимо развалени неща не могат да бъдат развалени повече, отколкото са. Даже ми се струва, че опасността е точно обратната — че манталитетът на комунистическата дребна буржоазия от Източна Европа може да повлияе сковаващо на някои положителни процеси в свободния свят.

А пък да не говорим за чисто нравствения човешки образ. Човешките престъпления, подлости, предателства, доносничества, тирания, лицемерие, рабо-

лепие, безотговорност, егоизъм, злоба и омраза, които са неизбежният ореол на образа на комуниста — нямат равни западни еквиваленти. Колко пъти западното обществено мнение настръхва пред една или друга безнравствена проява на властвуващия източноевропейски комунизъм. В самите български вестници човек може да прочете многократни констатации за липсата на каквито и да е идеали у младежта, за нравствена поквара. И тук пак трябва да повторя, причината за всичко това не е в идеологическата диверсия, която идва от Запад, а в идеологическата диверсия, която идва отвътре, от върха на самата партия.

След всичко казано дотук явно е, че тези обяснения за отказване на човешкото право да се пътува извън България не са никакви обяснения.

Но има още други обяснения, които аз лично съм чул и които са много по-близо до истината. Първото от тях принадлежи на бившия пръв заместник-министър на вътрешните работи и председател на паспортната комисия Мирчо Спасов. В разговор, който имах с него към края на октомври 1963 година в приемната на ъгъла на улиците „6-и септември“ и „Гурко“, той ми каза горе-долу следното:

— Голямата част от гражданите, които искат да пътуват на Запад, имат роднини там, които са било невъзвращенци, било изтъкнати врагове. За нас всички те са противници на нашата страна и на нашата власт. На повечето от тях всичко им е наред с изключение на едно — че те не могат да видят своите близки и роднини. И с годините това се превръща в голям психологически факт, в истинско страдание. Така че, като не пускаме техните близки да ги видят, ние справедливо ги наказваме, ние им нанасяме удари, караме ги да страдат и да се съобразяват с нас. Това е част от революцията, от класовата борба за разгромяване на врага. Близките на емигрантите, които са в наши ръце, са голям коз за нашата власт!

— Добре — казах му аз, — но като наказвате емигрантите, вие същевременно наказвате и техните близки тук, които изпитват същите чувства. А голяма част от тези хора тук не са никакви врагове, а граждани, които честно и съвестно работят за тази държава. Не смятате ли, че има опасност така да огорчите тия хора, че те наистина да преминат в другия лагер?

— Те трябва да разберат, че е необходимо в интерес на нашата борба да пожертвуват някои сантиментални чувства — отвърна генерал Спасов.

Доколкото желанието на генерала за потушаването на роднински или приятелски сантиментални чувства е реално, това българските граждани най-добре знаят. Мирчо Спасов си отиде, а хората продължават с всички възможни и невъзможни средства да атакуват паспортните отдели в България, за да могат да се видят със своите братя, сестри, синове, дъщери, близки роднини. За разумните хора в МВР е станало съвсем ясно, че кръвта не се е превърнала на вода по предписание на партията. Но съществуването на емигрантите беше и е все още силен повод на българската власт да упражнява паспортния терор. Тъкмо във връзка с емигрантите се стигна до най-големи злоупотреби, изнудвания и издевателства от страна на властите. Тук проличава истинският зловещ, антихуманен и варварски лик на комунизма, който не се свени да посяга на свещени човешки чувства, да експлоатира майчина любов и братски чувства за свои долни цели. Граница, която само най-развратни и разкапани режими в историята са дръзвали да прескочат, отдавна е задмината от режимите в Източна Европа. Върху роднините в България се упражнява огромен натиск да окажат влияние върху близките си в чужбина било за да правят специални услуги на българската власт, било за да удовлетворят със скъпи подаръци алчността на пътуващи партийни величия. Отворете куфарите на всеки българин, който се връща от посещение при роднини (колкото и рядко да става това), и вие ще видите купища подаръци, предназначени за хората, които са му дали паспорта. При мой близък в Италия са явил висш служител от Държавна сигурност, на работа във външното министерство, който

направо му казал, че срещу известна сума ще уреди да пуснат жена му. Сумата била платена, след което другарят полковник се върнал в София с подновена кола, представил се на съпругата на емигранта и понеже тя му харесала, се опитал да има интимни отношения с нея. За да покаже, че е почтен в сделката, той ѝ издействувал за един ден паспорт, който на другия ден ѝ бил отнет... по решение на друг началник. Българските консули в чужбина, експлоатирайки роднинските чувства и обещавайки паспорти за родините в България, превръщат някои емигранти в свои доносчици, които ги информират за положението и личния живот на българите в чужбина. Аз не знам дали сигурността на комунистическия режим изобщо печели нещо от всичко това, но съм напълно сигурен, че „емигрантският коз“ се оказва златен коз за лично облагодетелствуване на всевъзможни външни и вътрешни партийни използвачи. Както всички пътували български граждани знаят, преди да заминат и когато се върнат, специален служител на Държавна сигурност ги разпитва именно за емигрантите.

Като се знае, че българите, живеещи по различни причини в чужбина, не заглашват с нищо съществено режима в България, че огромното мнозинство от тях са отдадени на усилен труд и грижи по насъщния, че са пуснали здрави корени в нова земя и при нови обстоятелства, става ясно, че емигрантската опасност е абсолютна измислица и друг повод за тероризиране на хората. Човек трябва да е или душевно болен, или нахален изнудвач, за да продължава да плаши българската действителност с призрака на емиграцията. За съжаление действията на представителите на българския режим винаги представляват някаква измислена обществена необходимост, зад която стоят плитки частни интереси.

И така стигаме до следващото и може би най-правдоподобно обяснение на паспортния терор. Веднъж мой познат, голям шеф в Държавна сигурност, се ядоса много на стихотворението на млад български поет, което според него било антипартийно.

„За това стихотворение — каза той — не можем да го пратим в затвора, не можем дори силно да го разкритикуваме във вестниците, защото ще направим герой от него, но аз му казах, че той ще ми падне в ръцете. Казах му, че когато иска да пътува за чужбина, ще получи паспорт на куково лято.“

На много български граждани е била напомняно, че ако не сторят това, което се иска от тях (и за което по закон не могат да ги наказват), то те ще си платят за греховете, когато поискат паспорт. И ето го най-точния отговор на въпроса за причините на паспортния терор: той е нужен на властите като един твърде ефектен камшик, който причинява понякога по-силни душевни болки от най-силните физически инквизиции на сталинизма. Аз смятам, че паспортният терор е просто усъвършенстваното продължение на физическия терор от сталинисткия ад. Каква злодейска еволюция на средствата за изтезаване на хората. Ако един обикновен български гражданин не е харесван, не върви по гайдата на партията, но не е сторил нищо, за да бъде изпратен в затвора или административно наказан, неговото наказание е лишаването му от правото да пътува в чужбина. Това е мястото, където му превиват врата, смачкват неговата независимост, карат го да коленичи, става жертва на силното си човешко чувство, че иска да види брата си или сестра си в чужбина.

Прибавете към това организирано издевателство и частните интереси на паспортните герои, на онези, които са силно облагодетелствувани от съществуващото безправие и които не желаят за нищо на света да се разделят с паразитната си власт и с печалбите, които извличат под най-различна форма. Какво ще им замени удоволствието, което изпитват от съзнанието, че владеят вашия живот, че могат да ви въртят, както си искат, да командуват едва ли не цялото ви съществуване само защото обичате човека, когото не сте видели от толкова години. Как иначе един мустакат бабанко ще намери оправдание на живота и пагоните си, ако не възпре една стара майка да отиде да види сина си, дъщеря си или внучетата си.

Искам много ясно да кажа, че за мен паспортните терористи са напълно еднакво отговорни, напълно тъждествени на физическите инквизитори и убийци от зловещата епоха на сините шапки.

И накрая последното обяснение, което е съвсем кратко. Слушайки разказа ми за паспортни шмекерии и мошеничества, един бивш български министър само въздъхна и каза:

„Така е в Съветския съюз, така е и у нас! Какво искаш?“

ПРОСТИТУЦИЯТА

Дирекция на милицията край Лъвовия мост в София. Този път отминавам първия етаж, където е паспортният отдел и гъмжи от хора. Милиционерски лейтенант учтиво ме въвежда в голяма стая на втория етаж. Същата стая, в която преди около година имах среща с редакцията на милиционерския вестник „НАРОДЕН СТРАЖ“ и разговаряхме за светлото и тъмното в нашата действителност. Тогава останах изненадан от доста будното съзнание на сътрудниците и редакторите, които без съмнение познаваха опакото на живота далеч по-добре от нас, писателите. Сега в стаята заварвам двама колеги — Павел Вежинов и Божидар Божилов. Богомил Райнов, който трябваше да дойде, не идва. Ние сме писателска група, която трябва да помогне на Министерството на вътрешните работи в борбата с някои „вредни“ явления, като хулиганщината, кражбите на обществена собственост, проституцията и други. Министерството иска романи, пиеси, разкази и журналистически материали, които да бомбардират пороците. Моето впечатление е, че това е по-скоро повърхностна кампания, за да се отчете някаква дейност, отколкото смислена, цялостна и безкомпромисна борба. Това произтича от цялостното отношение на партийното и държавното ръководство, което, пренебрегвайки собствената си диалектика, настоява, че разцветът на престъпленията и пороците в България е или ИЗОЛИРАНО, или СЛУЧАЙНО явление. Но специалният полковник, който е придаден към нас и който ми разказа историята на Царя на вилите, не мисли така. Затова отношението му към нас, писателите, е пропито с тъжна ирония.

„Официално — казва той — в страната няма проституция, защото в социалистическа страна не може да има проституция. Ние имаме момичета с неморално поведение, които оказват лошо влияние и в някои случаи разстройват живота на гражданите.“

Заради тези момичета към Дирекцията на Народната милиция е създаден нов отдел. Забравил съм точното име на този отдел. Той се оглавява от друг полковник, сравнително нисичък, възпълен, вероятно някъде около 55-годишен, с голяма глава и лице, което ми напомня на Ерих фон Щрохайм. Той се ръкува топло с нас, като се взира в лицата ни, сякаш иска да отгатне какво мислим за всичко това. Струва ми се, че ние нищо не мислим и че по-скоро сме любопитни да видим отблизо що за хора са тези български проститутки. Някои от нас ги познават по-отблизо, други са ги виждали неведнъж по нощни заведения, главно за чужденци, особено по ресторантите на Витоша, по курортните места, в летящи из София коли на араби и така нататък. Но едва ли някой писател или журналист се е питал: какво стои зад всичко това?

Полковникът бавно ни обяснява, че в неговия отдел има картотека на около 300 момичета от София, чиято дейност може да се смята за антиобществено явление. Целта на отдела е да контролира тези момичета и чрез различни средства да се опита да ги превъзпита и върне към почтен трудов живот. Той декларира, че не храни никакви илюзии, че това е лесна работа, че „природата“

често се оказва по-силна от всякакви полезни доводи. Прави ми впечатление неговият съвсем реалистичен, трезв подход и пълното отсъствие на празни дежурни фрази. Нито веднъж той не споменава за „ролята и значението на комсомола“ във възпитателната работа и съвсем внезапно забелязва:

„За съжаление нашият живот им дава достатъчно лоши примери за подражание.“

От друга страна, той не изглежда някакъв догматичен моралист, който се опитва да наложи старомодна сексуална чистота, а изповядва по-скоро макаренковска толерантност.

От извиканите (някои доведени) 12 момичета само осем са дошли в дирекцията. Всички се намират в различни стаи, за да не знаят, че са викани за едно и също нещо — среща с писатели. Полковникът предлага съвсем проста процедура: първо той ни прочита данни от досието, след което въвеждат момичето и ние разговаряме с нея.

Първа влиза възпълна грозничка жена на около 25 години, която поздравява и се усмихва като човек, който знае играта и се е съгласил за наше удоволствие да играе в нея. Тя подава на полковника някаква хартия. Това е бележка за заплатата, която е заработила през миналия месец. Едно от важните изисквания на милицията в нейната борба за превъзпитаване на проститутките е те да имат постоянни трудови доходи. Узнаваме, че това момиче сега живее при майка си и работи в някаква печатница, където е било настанено с помощта на милицията. Преди това в продължение на няколко години тя е скитала из страната, живяла където ѝ падне и с когото ѝ падне.

— Е, щастлива ли си сега! — пита внимателно полковникът.

— О, другарю полковник, толкова съм ви благодарна, че ме върнахте отново към живота! Нямате представа колко ми помогнахте и вие, и работническият колектив... — декламира тя заучените от нея фрази.

По-нататък полковникът я пита дали си има приятел и възнамерява ли да се омъжи. Отговорът е, че има някакво момче, но тя все още не може да се реши, предвид миналото си.

Ние и тримата писатели разменяме многозначителни погледи. За нас е ясно, че момичето хитрува и че може би изискванията на милицията формално се спазват. Павел веднага ѝ задава съществения въпрос за отношението на работниците в печатницата към нея. Дали те наистина са я приели с разбиране и добро чувство? Тя отново се впуска в помпозни лъжи, които предполага, че ще ни харесат.

За да не разочароваме полковника, който явно започна с най-доброто си постижение, ние не питаме повече. Тя си излиза с плиткото самочувствие, че ни е пратила всички за зелен хайвер. Втората ни изненадва с хубостта си. Тя е черноока, доста стройна, бедно облечена. В предварителните бележки полковникът ни бе казал, че това момиче, с прякор Мара Черната или нещо подобно, била една от най-опасните. Въпреки контрола един ден тя избягала от София и пристигнала в Кюстендил следобед. Милицията била алармирана, но почти феноменално до 9 часа вечерта Мара успяла да зарази с венерическа болест 15 души. „Ние ако искахме да арестуваме 15 здрави и прави младежи в Кюстендил, едва ли бихме могли да направим това за същото време, в което тя не само ги е намерила, но е и спала с тях. Представяте ли си каква телеграфна агенция имат тия момичета!“

Ние си представяме телеграфната агенция, но не можем да си представим как това хубаво, крехко създание е свършило цялата тази работа.

Мара не желае да разговаря с нас. Тя отказва да седне и стои с наведена глава като ученичка, която трябва да изтърпи мъмренето на директора. Чувствувам, че между нас и нея стои голямо студено пространство. Някой я пита за родителите ѝ. Тя казва, че те са разведени, но че това едва ли има значение за нея.

— А какво има значение за тебе? — пита Божидар.

— Нищо. Нищо няма значение! — казва тя и аз долавям в гласа ѝ фанатични нотки. Питаме я как е започнала да върви по този път.

— Всичко беше толкова загубено, че аз избягах от дома и така тръгнах по пътя... После ме настигна един писател с кола... и ме заведе в Пловдив, в „Тримонциум"... На мене ми беше все едно... После той ме остави и аз си хванах друг, после трети... Всичко беше като на щафета...

Полковникът я пита дали не е искала някога да работи, да има дом и семейство.

— И да съм искала, какво значение има това... всичко е толкова загубено...

По-нататък тя ни казва, че не желае нито да учи, нито да работи, че не смята себе си за паразит, защото нито е получила, нито ще получи нещо от обществото, нито пък смята, че вреди някому, защото не е вкарала никого насила в леглото си.

— Поне вярваш ли в нещо? — пита я полковникът, съвсем отчаян от нейното убийствено хладно поведение.

— А защо трябва да вярвам в нѣщо? — тя внезапно повишава глас и се усмихва с презрение. — За да ме боли ли?

Тя ни оставя в тягостно мълчание. Още несъвзели се от срещата с Мара, ние чуваме в коридора викове и след миг при нас почти връхлетява средна на ръст червенобузеста млада жена с черни развети коси. Тя е облечена в яркочервено и още от вратата гневно извиква:

— Какво ме водите като мечка на панаир! Казала съм ви хиляда пъти да ме оставите на мира! Не е работа на милицията да ми се бърка в моите лични работи! Добре ли ми е, зле ли ми е, това си е моя лична работа! Аз питам ли ви с кого спите и кои са ви любовниците?

— Ние искаме да ти помогнем — меко казва полковникът.

Но тя не зачита доброжелателния му тон и продължава:

— Мерси! Помагайте на дъщерите си! Да пази Господ от вашата помощ! Много ми помогнахте, като ме изселихте от София. После ми помогнахте, като ме пратихте да бачкам в Бобов дол, в мината. Да ме превъзпитавали миньорите!... Аз ги превъзпитах, аз! — тя гордо се удари по гърдите. — Подпалих им чивиите. Щяха да се изколят тия възпитатели! За мене! После ме пратихте в лагера в Делиормана! Ама и там ви подпалих! И в затвора да ме пратите, ще ви разваля надзирателите! Оставете ме на мира!

Всичко това тя изрича почти на един дъх, като маха заканително с ръка и слюнки хвърчат от устата ѝ. Едва сега ни забелязва, оглежда ни за секунда и в очите ѝ отново се надигат мълнии:

— Заради тия баровци ли сте ме извикали! Да им покажете проститутките, а? — И сега тя се изсмя грозно. — Че кой не е проститутка в тая държава?!

Търпението на полковника е на границата. Виждам как лицето му потръпва. Но ние възприемаме нещата по-оптимистично и той се смирява.

— Чакай сега. Спри да крещиш! По-спокойно! — опитва се да я укроти той.

После един от нас взима думата и ѝ обяснява, че ние нито я осъждаме, нито имаме право на това, че може би в известно отношение сме и по-големи грешници от нея и че единственото, което искаме, е да си поговорим.

Тя притихва малко и презрително казва:

— За какво да говорим? Аз нямам какво да си говоря с вас! Вие не сте моята компания, нито аз съм вашата!

— Но все пак — опитва се да помогне полковникът — ти си дъщеря на работници, идваш от трудово семейство...

— Аз съм дъщеря на маймуни! — прекъсва го тя. — И затова животът ми е маймунски!

И сега внезапно се отпуска, светлината в очите ѝ угасва, цялото ѝ лице се смирява и тя казва през сълзи:

— Другарю полковник, за какво да се лъжем! Майка ми е тъкачка. Повече от двайсет години тича със совалката. За какво? Защо? Това не е живот. Аз не искам да тъка. Никой тарикат в тая държава не тъче! Само баламите! Я питайте ги тях! — тя посочва към нас. — Ами другарките от голямото добрутро? Те тъкат ли?... Миналия път вие ми казахте, че аз съм паразит... — тя поклати глава. — Не е вярно, другарю полковник! Аз не съм паразит, защото от никого нищо даром не съм получила! Изкарвам си го, както мога, със зор! Да не мислите, че е лесно да се търкаляш с пияни мъжища?... Не съм паразит. Търсете паразитите на друго място... по-нагоре от мене!

Ние стоим със зяпнали уста и никой не обелва нито дума. Полковникът с облекчение ѝ казва да си върви. Тя тръгва, но при вратата се спира, обръща се към нас, поглежда ни многозначително и се полюлява, пародирайки маниера на уличните момичета.

— Довиждане — казва тя.

— Тя е най-трудната от всички — обяснява веднага след нея полковникът. — При нея абсолютно нищо не помага.

Въвеждат ново момиче, което полковникът ни представя предварително с прозвището Циганката. В нея наистина има нещо циганско — мургаво лице, гъсти вежди, плитки. Тя застава в средата като уплашено добиче, навежда глава и не поглежда никого. От обясненията разбираме, че тя среща своята клиентела около банята срещу Халите, че в йерархията на уличните момичета това е най-окаяният район. На няколко пъти са я залавяли в дребни кражби. Тя, горката, изглежда много смотана във всяко отношение. Предишната вечер е била видяна в колата на някакъв арабин. Питаме я дали е имала нещо с него. Тя кимва утвърдително.

— А той какво ти даде след това? — питам я аз.

— Една химикалка! — отвръща невинно тя и бърза да извади от омазаната си чанта една металическа сребриста химикалка.

Ние не знаем какво да мислим. После тя ни казва, че обикновено ѝ подарявали чифт чорапи и я водели на вечеря.

Полковникът ѝ казва, че ѝ е намерил работа, че ще ѝ се уреди жилище и че се надява животът ѝ да се промени. Тя плахо се съгласява с всичко, което той казва, макар че изглежда далече от съдържанието на разговора. Тя е готова да обещае всичко само за да я пуснат да си върви. В нея има нещо много убито и жалко.

Следващото момиче влиза с плач и не спира да плаче и хълца през цялото време, докато е при нас. Тя не е в състояние да отговори на никакви въпроси и въпреки усилията на полковника да я успокои раменете ѝ продължават да се тресат. Тя е съвсем млада, може би на не повече от 19, и е дете на разведени родители, които са я оставили на улицата. Един от нас я е виждал да кисне в „Славянка" и в „Бамбука" в компания на пияни актьори. Тя няма никакъв доход и никакъв покрив. Не знае къде ще замръкне и къде ще осъмне...

Контрастът между нея и следващата е огромен. Последната влиза спокойно, със самочувствие, което съответствува на красотата ѝ. Тя е едно от момичетата, които сме срещали на площад „Славейков" и които винаги привличат погледите. Никой никога не би допуснал, че това момиче има клиентела от около 40 души на седмица. Тя няма никакво чувство за виновност спрямо когото и да е и разказва за себе си без нотка на самосъжаление. Когато напуснала гимназията, търсила работа. „Знаете как се намира работа за младо момиче без специалност" — отбелязва тя. Разбира се, кадровиците обещават... ако тя дойде на една по-специална среща... „Обещават, ама не изпълняват" — усмихва се тя. После идва работата на статистка в киното, където отново всеки обещава нещо повече, като режисьорчетата си я подхвърлят като топка един на друг, докато тя си казва: „Стига съм правила подаръци"... И тогава решава: Щом животът е такъв, поне нещо да излиза от това. Тя никога не иска да ѝ платят. Иска пари на заем. Или

пък си избира някакъв подарък. „Човек трябва да е учтив в тая професия.“ Полковникът я пита не ѝ ли е неудобно, когато среща близки или приятелки отпреди...

„Защо ще ми е неудобно! — повдига рамене момичето. — Те са по-зле от мене. Омъжват се за хора, които не обичат, и умират да им изневеряват за отмъщение. Аз поне не изневерявам никому.“

Питаме я защо не иска да се захване с някаква работа.

„Не е ли все същото — казва тя — кой ще те прекарва — държавата или някакъв тип от улицата!“

И за да ни поясни точно какво иска да каже, тя ни рисува картина, която ние познаваме. Ужасно монотонния, безцветен и безнадежден живот на зле платена чиновничка, която отгоре на всичко трябва да удовлетворява сексуалните желания на началниците си и чиято единствена цел е да намери някой да се ожени за нея, за да ѝ даде сигурност...

„На улицата — казва тя — все пак имаш по-голям избор!“

Полковникът я пита дали тя не чувствува някакви задължения спрямо обществото, спрямо общата борба за по-добър живот...

„Другарю полковник — казва тя, усмихната снизходително, — вие сте добър и разумен човек, хайде да не си говорим празни приказки... Аз познавам много хора и тая песен съм я слушала много пъти... Какви задължения?... Всеки се опитва да грабне каквото може за себе си... Това му е всичкото задължение...!“

Питам я как вижда бъдещето си.

„Нямам време да мисля за бъдещето. Много съм заета със сегашното“ — казва тя.

Тя си излиза самоуверена, спокойна, като ни оставя студената си философия и едно голямо мълчание. Аз поне не съм очаквал такава среща. За пръв път ясно и недвусмислено усещам, че тези момичета са само капки от една голяма, дълбока и мътна река.

* * *

Срещата с момичетата с леко поведение (както официално те бяха категоризирани) ми направи много силно впечатление. Имах чувството, че злощастните съдби на тези български дъщери отразяваха по своему прикриваната истина за живота в социалистическа България. Нито за мен, нито за служителите в милицията те бяха случайно явление. Тяхното съществуване не можеше да се припише на „остатъци от буржоазно-капиталистическото минало“, както не можеше да се припише на вражеска пропаганда или идеологическа обработка. Те бяха законни, макар и непризнати рожби на заобикалящата ги действителност. Кой знае защо аз свързвах тези момичета със съществуването на другите, признатите рожби на режима, момчетата и момичетата, преминали през осакатяващата школа на пионерството и комсомола. Съпоставяйки образите на тези два типа млади хора, произведени от една и съща действителност, аз почувствувах по-големи симпатии спрямо момичетата, които срещнах край Лъвовия мост. Защото, както ще видим по-нататък, обществено-политическият разврат в България до голяма степен върви заедно с нравствения.

Исках много да пиша на тази тема и затова имах цяла серия срещи с офицерите от милицията, които се занимаваха с проституцията. От тях научих, че картотекираните около 300 момичета били само малка част от броя на момичетата и жените в София, които под една или друга форма вършели разврат. Полковникът ми намекна, че имало момичета, които проституирали със знанието на

властта. Той не каза думата „съдействието“. Но за това имало особени причини. Неговият обект били само ония момичета, които нямали редовни трудови доходи и чието поведение смущавало обществения морал. В мой превод тези думи на полковника означаваха, че това бяха момичета, които работеха единствено за своя собствена сметка и не „служеха“ на властта.

Без съмнение някои от тези офицери от милицията, които се занимаваха с момичетата, бяха взели работата си присърце и наистина се опитваха да им помогнат. Но срещу техните индивидуални усилия действуваше могъщата сила на действителността. Твърде често тя с един лек замах събаряше техните крехки постижения.

„Те имат толкова лоши примери за подражание!“ — въздъхваше полковникът, без да уточни какво имаше предвид. Той ми разказа, че въпреки някои успехи броят на непоправимите момичета растял и той просто не знаел какво да прави. Изпращането им на трудовопоправителен лагер или подлагането им на един или друг вид режим в края на краищата се оказало безрезултатно.

— Те съвсем го удрят през просото... като че искат да си отмъстят!

— Кому? — попитах аз.

— На всички нас — на живота, на родители, на учители, на общество... — отвърна той.

Един от неговите помощници ми каза, че в отчаяние веднъж те просто грабнали две от най-разюзданите момичета и през нощта тайно ги изхвърлили в турска територия някъде около Свиленград. Но какъв бил техният ужас, когато след кратко време двете момичета триумфално се завърнали обратно.

„Но когато говорим за разврат, трябва да ви кажа, че тия, които фактически вършат най-големия разврат, ние не можем да пипаме. Те не са свободните момичета, а омъжените жени!“ — ми каза полковникът. Той илюстрира това си твърдение с цяла редица примери.

Сам аз добре познавах свободните сексуални отношения, които някак революционно се установиха в нашия живот, но нямах представа колко далече бе отишла семейната проституция. Според полковника тази проституция действуваше предимно в две полета: чужденците и влиятелните или властни български граждани, които имаха възможност да плащат с услуги. Чужденците се състояха от значителната група арабо-африкански студенти и всевъзможни пътешественици от Близкия изток, които спираха в София или Пловдив с цели списъци на адреси, където можеха да намерят на добра цена жени. Милицията е била удивена от доста резултатната организация на сексуалните връзки между софийски леки момичета и арабо-африкански клиенти. Разказаха ми случаи, при които сирийски граждани, пътуващи транзит, редовно се отбивали на едни и същи адреси. Според полковника те посещавали предимно омъжени жени, чиито мъже или са отсъствували, или са били умело заблуждавани.

— Дори другарката на един наш колега, офицер, който бе изпратен на школа в Москва, бе превърнала дома си на бордей. Ние не знаехме какво да правим, да му кажем ли, да си мълчим ли, все пак жена на наш човек... — каза полковникът.

— И какво стана? — полюбопитствувах аз.

— Държавна сигурност оправи положението. Те я накараха да работи за тях срещу обещанието, че ще уредят работата с мъжа ѝ. Когато той се върна, те му казали, че жена му трябвало да върши някои работи в името на родината. На човека му беше много тежко, но той го прие като жертва за страната... След това се разведоха.

Пак във връзка с негърските студенти в София милицията беше силно възмутена, когато в средата на булевард „Руски“ суданси студенти пресрещаха български студентки от университета и им тикаха провокационно банкноти в лицата. Няколкото големи сбивания между африкански студенти и милицията, при

които имаше убити и ранени, отново станаха в разправия за жени. Мнозина от тези чужди студенти в София, насърчени от първоначалните успехи, се държаха предизвикателно спрямо момичетата по улиците и се хвалеха, че в София момичетата били най-евтини. От друга страна, човек непрекъснато виждаше по ресторанти и нощни заведения български момичета в компания на транзитиращи чужденци. Неведнъж по улиците хвърчаха западни коли, купени от ориенталците на втора ръка, с техните специални германски цолови номера, пълни с пияни жени. Зиме и лете вечерно време човек можеше да види в София и околностите твърде неприятни гледки на забравили се чужденци и български момичета. Милицията имаше доказателства, че много от момичетата били плащани или с вещи, или със специална покупка в „Кореком", или с долари.

Но докато, от една страна, отделът на този полковник от Дирекцията на милицията полагаше усилия да се бори с бързо разрастващата се проституция, Държавна сигурност вършеше точно обратното. Огромен брой момичета служеха на разузнаването и биваха закриляни от него. Лично аз съм виждал познати офицери от Държавна сигурност да отиват в уединени места, за да приемат доклада на някоя от тези сътруднички, както и да дадат инструкции. Мой познат офицер беше особено радостен, че успял да закачи една от „своите" красавици за един богат арабин, в който те имали някакви съмнения. Друг път, при нощни скандали и побоища в разни заведения, когато милицията се намесваше и отвеждаше навън буйстващи граждани, аз съм виждал как между милиционерите и момичетата около бара са се разменяли многозначителни погледи. Веднъж в един витошки ресторант избухна кавга между мои приятели и пийнали посетители, някои от които очевидно бяха хора на Държавна сигурност. Тогава едно от шляещите се по масите момичета отиде при тях и им каза няколко думи. След минута кавгаджиите мълчаливо се изнизаха навън. Отидох при момичето да му благодаря, като бях много любопитен по какъв начин тя въздействува на доста буйната компания. На моя въпрос тя се усмихна многозначително и каза:

„Познавам се с шефа им."

По-късно, когато при работата върху една телевизионна серия имахме за консултанти старши офицери от разузнаването, на няколко пъти те ни разказаха за неоценимия принос на някои „готови на всичко", както те се изразиха, момичета и млади жени. Един от тях дори ни разказа цяла легенда за такава жена, която те успели да пробутат до най-важно място в Истанбул, като тя накрая получила достъп до тайни на НАТО. Разкрита, тя била разстреляна от турците. Нямам представа колко вярна беше тази история, но така или иначе тя отразяваше използуването на леки момичета за разузнавателни цели. Освен това някои гостуващи видни чужденци искаха да бъдат забавлявани с хубави млади жени. Държавна сигурност поемаше тази грижа. Така например в София се говореше, че бившият индонезийски държавник Сукарно при престоя си в България поискал и получил компанията на 12 български момичета...

Когато навлязох малко по-дълбоко и се запознах по-подробно с разни страни на този вид проституция, който цъфтеше с благословията и съдействието на Държавна сигурност, разбрах, че властта бе приела всичко това като нещо в реда на нещата.

„Кой кого... не е важно. Важното е работа да се върши!" — казваше пред мене познат служител по сигурността.

Струва ми се, че идеята за това високоморално социалистическо унижение е дошла пак от неизбежния Съветски съюз. И при двете ми пристигания в Москва половин час след влизането ми в хотелската стая телефонът започваше да звъни. Обаждаха се гальовни женски гласове, пълни с мистериозни обещания, като предлагаха разговор на четири или пет езика. Изглежда, че авторът на тези любовни сценарии беше един и същ, защото цялата фразеология на тия съветски изкусителки беше една и съща. Те бяха отегчени, самотни и вярваха в щастливия случай.

В хотел „Минск" вечерях с една такава дама и трябва да призная, че тя беше забележително красива и изненадващо добре облечена. Все пак между другото тя успя да ме разпита за какви ли не биографически подробности, като през пет минути повтаряше колко „душно" се живеело в Москва и че вероятно светът отвън е рай.

Не зная точния размер на това явление в България, но съдейки по големия брой момичета, постоянно придружаващи чужди пътници или чужди гости, мисля, че то е доста значително. С разрастването на туризма използуването на леки момичета за разузнавателни цели се разрасна още повече. Имам впечатлението, че самите кадрови служители на Държавна сигурност, женени или не, охотно влизаха в интимни отношения с тези момичета. Познавам офицери от този институт, които водеха доста активен сексуален живот зад гърбовете на съпругите си именно със своите сътруднички. Особено явно това беше в курортните центрове по Черноморието. Хиляди служители или платени сътрудници на Държавна сигурност заляха туристическите обекти, приели длъжностите на управители на хотели, ресторанти, разни инспектори, контрольори или просто разузнавачи. Сравнително веселият и лек живот по тези места им се понрави. Мнозина от тях бързо разбраха, че властта, която притежаваха, им даваше пряк достъп до много удоволствия и изгоди. Голям брой от тези предрешени лейтенанти, капитани и майори, брънкали служебно в меда, започнаха частно да си облизват пръстите. Поради естеството на работата им повечето от леките момичета по брега се намираха под пряк или косвен техен контрол. Странно или не, там действуваше същото правило на уличните сводници от Рим, Париж или Лондон. Всяка новодошла сътрудничка трябваше да мине най-напред през леглото на съответната „кука". Освен това човекът на Държавна сигурност задължаваше момичето при случаи да забавлява началници или приятели, като, разбира се, му докладва за абсолютно всичко. Така българската социалистическа действителност роди още един непознат в миналото образ — този на социалистическия сводник. Но тези отношения между властника-сводник и момичето-жертва биваха оправдавани с разузнавателни задачи, със служба на родината. В последна сметка всичко се свеждаше до взаимна услуга — Държавна сигурност получаваше полезни или безполезни сведения, а момичетата получаваха свободата да търгуват със себе си. На голяма част от момичетата се харесваше да имат закрилата на властта. Кой друг пимп би могъл да им предложи повече сигурност от властта-пимп?

В същото време тези момичета и техните тайни покровители вършеха голяма черна борса на валута и скъпи предмети. Познавах хора на Слънчев бряг, които по всяко време можеха да доставят на приятели момичета или долари, или и двете...

И ето че стигаме до твърде логичното заключение, а именно, че в цялата тази проституираща атмосфера тристате картотекирани момичета в Дирекцията на народната милиция бяха може би най-невинните и може би най-злощастните.

Но излизайки от сферите на милицията и Държавна сигурност, трябва да кажа, че проституцията в България имаше своите дълбоки корени в морала на самия режим. Тоталната зависимост на човек от човека и на човек от обществената организация създаде всички предпоставки за търговия със себе си, което по дефиниция наричаме проституция. Неумолимият принцип услуга за услуга, или ти на мене, а аз на тебе, се оказа фатален за онези млади момичета, които влизаха в живота, без да имат никакви връзки, власт, права, възможности, без никакъв друг капитал освен един — телата си. Много пъти в българския печат се промъкваха горчиви нотки за съдбата на момичетата, които не можеха нито да влязат в университета, нито да си намерят работа. Колко пъти пред мен и пред мнозина други млади момичета са възкликвали: „Питате ли ме как се намира работа? Ха тръгнете да търсите!" И следваха потресаващи разкази за кадровици или ходатаи, които поставяли като първо условие неизбежната приятелска вечеря

някъде в покрайнините на София и след това нощна разходка с колата. Някои от тези мъжки герои смятаха това за в реда на нещата. Веднъж слушах един от тях много ядосан да казва, че нямало да вземе някакво момиче на работа, защото снощи тя му отказала.

След леглото на кадровика или ходатая нормално следваше леглото на шефа. В социалистическа България, както в много други страни по света, секретарката трябва от време на време да дублира съпругата. За мъжкото самочувствие на мнозина от тези директори, началници на отдели, управители, старши офицери, важни редактори, всевъзможни шефове извънбрачната любовна авантюра има най-голямо психологическо значение. Мисля, че основният лозунг на властвуващия простак „грабни каквото можеш от живота, че утре те няма!“ има по-голяма валидност от всички идеологически и политически тезиси, събрани заедно.

Постепенно стигнахме до положение, че почти всяко мъжко същество в България, и кьораво, и кьопаво, не можеше да си представи живота без любовница. И ако долу, в низините, всред народа, все още тлееше някаква съпротива, идваща от дълбочините на вековното народно целомъдрие, горе, във висшия свят, тържествено се отваряха вратите на невероятен социалистически Содом.

ВИСШИЯТ СОДОМ

Петък вечер. Намирам се у мой приятел, пишещ събрат. Човекът не е добър писател, не е дори член на Съюза на писателите, но всичко, което напише, му се отпечатва и печели големи пари от псевдоисторически, псевдоприключенски романи и от сценарии за филми. Той е точният социалистически еквивалент на евтиния, полубулеварден западен търговски писач. Мнозина завиждат на умението му да продава стоката си и говорят за него какво ли не. Иначе изглежда добър и възпитан човек. Апартаментът му на улица „Владимир Поптомов“ е смайващо добре мебелиран. Някаква ефектна комбинация от западни мебели и родопски козяци. Ние се уговаряме утре, в събота, да играем карти. Просто няколко часа приятелски покер. Допивам уискито, което той щедро ми е налял, и се готвя да си вървя, когато телефонът му звънва. В слушалката гърми познат глас. Неволно чувам целия разговор:

„Слушай, хаджи — казва гласът, — твоята бърлога ми трябва за утре вечер. Пращам ти два билета за опера... Премиера, разбира се... После заведи жена си в клуба, но си запази маса предварително... както миналия път, нали?...“

Гласът е безцеремонен, като че апартаментът е негов. Моят домакин се чувствува доста неудобно, че аз чувам разговора, и гледа да приключи набързо. Измъква, че всичко е наред:

„Все пак гледайте да не счупите пак някоя ваза!“ — казва той като някакво далечно ехо на съпротива. Онзи му отвръща със звучен смях.

Разбрал, че конспирацията е разкрита, той идва при мене и примирително казва:

„Какво да го правиш. Трябва да му услужвам с квартирата. Все пак толкова много ми е помогнал.“

Разбирам го. Гласът принадлежи на човека, който командува цялата българска литература, всички изкуства, вестници и т. н. Не е лесно да откажеш такава дребна услуга на секретар на Централния комитет на партията. Той не желае да заведе тайната си любовница в един от многото домове на ЦК или Политбюро в околностите на София, защото могат да го видят. И ако не кажат на жена му, ще го запишат някъде и един ден, когато им дотрябва, могат да го извадят на бял

свят. Затова най-безопасна е частната квартира на приятел като моя домакин. Приятел, чието мълчание ще бъде щедро заплатено. И ако все пак проговори, може да бъде безмилостно смачкан.

Нашият уговорен вече покер няма да стане.

„Само, моля ти се, нито дума! На мен ще навредиш!“ — изпраща ме домакинът.

Той се безпокои от клюки, които могат да злепоставят високия му покровител. Даже уговорката помежду им е, че ако стане нещо, той ще поеме отговорността върху себе си, като твърди, че любовницата е всъщност негова. При други случаи той дори сам въвежда пристигналата по-рано жена вътре, като предварително се е погрижил да експедира някъде собствената си съпруга. Изобщо вземат се всички предохранителни мерки. Високият другар никога не идва със служебната си лимузина, а с взет на заем раздрънкан москвич, който той паркира през три улици на четвъртата. Но въпреки всички предпазни мерки един ден клюките тръгват, разчува се, че този другар е голям хитрец и голям любовник. Той е може би най-изтъкнатият сексуален герой на върха. Според достоверни слухове той е прекарал през леглото си значителен брой от по-хубавите жени на София. Неговата слабост са главно актрисите, но той не се спира и пред другите. Една моя позната, известна софийска красавица, беше без работа. После някой любезен посредник я завел в кабинета на важния другар. Той я харесал и я поканил на вечеря. След това прекарали нощта заедно и на другия ден тя се намери на редакторско място, което не съответствуваше нито на образованието, нито на способностите ѝ.

На един официален прием той покани за танц млада надеждна актриса. Застанали до мен, нейни колежки злобничко подметнаха:

„Гледай ти! И Данчето се качва на самолета за Париж!“

Всъщност така и стана. След известно време въпросната актриса замина за шест месеца в държавна командировка в Париж. Но тя не беше нито първата, нито последната млада българка, чиято командировка в Париж щеше да материализира сексуалните интереси на другаря К. По едно време из софийските кафенета наричаха Париж „концентрационен лагер за бивши партийни любовници“. Все пак за разнообразие някои от приятелките на въпросния другар биваха изпращани в Лондон. Каквито и лоши неща да се говореха за него, едва ли някой би могъл да го обвини в неблагодарност или незаплащане на удоволствието. Човекът беше напълно почтен. Бедата в цялата тази работа, както и при други граждани от същия висок ранг, беше, че те по навик никога не плащаха от собствения си джоб, а от джоба на държавата.

Впоследствие, когато този атлетично строен, физически здрав и силен мъж на средна възраст (макар и с не особено привлекателна физиономия) бе снет от високия му пост и изпратен на посланическо заточение, една от причините, с които бе обяснено това наказание, беше сексуалната му „разюзданост“. Но трябва да се каже, че той съвсем не беше изолирано явление, компрометиращо нравствения кодекс на комуниста, а тъкмо напротив, беше типичен представител на голяма група партийни и държавни дейци, които ползуваха служебното си положение, за да изтръгнат повече лични удоволствия от живота.

Съвсем наблизо до дома, където щеше да стане тайното похождение на другаря К., се намира друг дом, който се използува за същите цели от друг най-високопоставен гражданин. Една вечер там се срещнах за първи път с генерал Ц., кандидат-член на Политбюро и по-късно министър. Той имаше жена и две дъщери, но внезапно се беше влюбил в една амбициозна музикална редакторка. Тя бе забременяла от него и очевидно полагаше усилия да го изтръгне от семейството му. Когато бременността напредна, за да избегне неудобства и скандали, той я изпрати да роди в Америка, струва ми се, в Лос Анжелос. Роди се момче, което беше разбираемата мечта на генерала, вече баща на две момичета.

След известно време неговата любовница се завърна с детето в София. Той я посрещна с най-голямо внимание, купи ѝ хубав апартамент в квартал „Изток“ и вероятно бе щастлив, че има син. Но оттук започна свирепа война между съпругата и двете дъщери на генерала, от една страна, и любовницата и детето. От друга страна, музикалната редакторка притежаваше страшна енергия и несломима упоритост. Поставен между два барабанни огъня, генералът тактично лавираше, като се опитваше да подкупи и двете воюващи страни. Така дъщерите му често бивaха изпращани в Лондон, Париж и други съблазнителни места, където те живееха с всички удобства на ориенталски принцеси, притежавайки обилна чужда валута. Когато те се завърнеха, идваше ред на любовницата да поскита из света. Тя пътуваше много често, по различни поводи, и обикновено отсядаше в най-скъпи хотели. Понякога, за да не бъде сама, генералът уреждаше и заминаването на компаньонка.

Вероятно, погледната като човешка история, любовно-семейната драма на генерала не беше нещо порочно или престъпно, за което човек би могъл да го упрекне. Даже фактът, че той се беше влюбил на стари години, му придаваше нещо симпатично, поне в моите очи. Но както в случая с неговия колега, другаря К., бедата произтичаше от въпроса кой плащаше разноските за цялата драма, за чия сметка бяха множеството пътувания в чужбина, обилната валута. Заплатите на българските министри и генерали съвсем не са толкова големи, че да издържат напрежението на такова тежко финансово бреме. Зная със сигурност, че в качеството си на един от висшите ръководители на разузнаването генералът изпращаше своята приятелка в чужбина под предлог, че тя изпълнява разузнавателни задачи. От безотчетните тайни фондове излизаха всички значителни суми, които фактически се използуваха за облекчаване на семейните проблеми на генерал Ц. Той беше обяснимо привързан към извънбрачния си син и много щедър към неговата майка, но сметката за това се плащаше от джоба на държавата. Отгоре на всичко това той се опита да набере средства по един специален начин. Неговата любовница, която работеше като музикална оформителка в телевизията, между другото беше и любителка художничка. Тя рисуваше някакви безнадеждно наивни и посредствени картини, които съм виждал у тях и които по никакъв стандарт не можеха да бъдат взети на сериозно. Ала под неин натиск и с оглед да се осигури бъдещето генералът организира истинска официална изложба на своята приятелка. На тази изложба веднага пристигнаха купувачи на картини от разни министерства, комитети и държавни ведомства, които закупиха на най-високи цени продукцията на генералската любовница. Нека само спомена, че нито Иван Кирков, нито Георги Божилов, нито Георги Баев, нито кой да е от талантливите български художници някога е реализирал такава сполучлива продажба, както дилетантката художничка. С други думи, изложбата на тези художествени недоразумения беше добре измислен повод за законно снабдяване на любовницата с пари. Но капакът на всичко това беше, когато от колегиалност членовете на Политбюро официално посетиха тази изложба, чест, с която малцина истински художници са били удостоени. Може би впоследствие падането на генерала от всички високи постове да е било свързано в известна степен и с тази любовна задна улица. Мимоходом нека спомена, че като министър на вътрешните работи той се прояви с твърдост и непреклонност като истински войник на врагоманията. Както и да е, може би неговата любовна авантюра е струвала на българската държава значително по-малко, отколкото многобройните сексуални афери на другаря К. Разказваха ми за една особена случка в коридорите на телевизията на улица „Тодор Страшимиров“ 2. Любовницата на генерала току-що се завърнала от Париж. В коридора група служителки от телевизията я заобиколили и тя суетно им показвала това, което си купила от парижките магазини. Между другото тя се похвалила, че била в хотел, който струвал 80 долара на вечер (струва ми се, „Крийон“), и че всичко било фантастичен лукс. Слушайки я, една от жените при-

паднала. После се разбрало, че това било от изтощение, защото тя сама издържала три деца и разказът на парижанката бил върхът на всичко.

Безспорно множество кариери започваха бързия си полет именно от потайния кръг на висшия Содом. Почти не е имало седмица да не се разнесе клюкарска новина, че зад някои нови назначения и уволнения стои чисто сексуална причина. И това съвсем не се отнасяше само до света на изкуството, а все по-често засягаше внезапното издигане на някоя окръжна партийна секретарка с хубавичко лице или някоя комсомолска деятелка със стройно тяло. Изобщо женската красота започна да се смята от висшето началство като добър партиен актив. Може би клюкарството преувеличаваше фактите, може би няколко изолирани случая предизвикаха неправилни обобщения? За съжаление случаите не бяха нито няколко, нито пък изолирани, а пред нас беше цяла вълна на сексуална мода, която заливаше най-силно висшия кръг.

Цяла София беше смаяна, когато съпругът на една апетитна дама за 24 часа направи главоломен скок в кариерата си. От другаря Никой той стана главен директор на важен културен институт, председател на собствения си профсъюз и член на важни бюра и комитети. Малко по-късно бе избран и за народен представител. Всички, които познаваха скромните му възможности и липсата на каквито и да е връзки, бяха смаяни от това метеорно издигане. Тогава се понесоха слухове, че зад всичко стояла жена му, в която се влюбил един най-силен държавен и партиен ръководител. Може би защото бях близък на това семейство, с което ме свързваха спомени от студентските години, аз дълго не вярвах на тази история и се опитвах да си обясня нещата като рядка игра на случайности. Едновременно с кариерата на съпруга съпругата започна да пътува нашироко по западни страни и в няколко случая да показва, че има силна власт зад гърба си. Все пак, изглежда, че тя не беше много щастлива от това, което ставаше с нея, и внезапно го удари през просото. Имах чувството, че тя търсеше да накаже себе си за извършеното. Една вечер в пийнало състояние тя избълвала пред наш общ приятел най-потресаваща изповед за тайния си живот и за кариерата на мъжа си. Обикновено тя трябвало да вижда високопоставения си любовник един път в седмицата. За да се спазва приличието, тя отивала сама, в определен час, в една от резиденциите на другаря. На вратата вече я чакал офицер от охраната, който всеки път се усмихвал многозначително и забелязвал с лека ирония:

„О, другарко С., вие пак закъсняхте!“

И той я повеждал навътре, за да я предаде на втори офицер, който я отвеждал в спалнята.

„Най-мръсното чувство беше, че те знаеха за какво идвам и ме водеха към спалнята на своя шеф със студено и презрително отношение, като че ги беше срам от това, което правеха. Няма нищо по-ужасно от това чувство — да те водят публично да изпълниш някакви интимни функции! Те дори не се преструваха, че не знаят, и ми казваха натъртено следващия път да не закъснявам!“

Този преразказ на нейната изповед, който мисля, че съм запомнил добре, ми направи силно впечатление. По-късно, когато я срещах, аз долавях в нея две трудно удържими чувства. Едното — лудо желание да избяга от всичко станало и да се самонакаже, и другото — да се впусне с пълна безогледност към богатствата и удоволствията, които ѝ бе предложила позицията на високопоставена куртизанка. При всички случаи тя смъртно мразеше мъжа си и се стараеше да му отмъщава, като го унижава жестоко при всеки възможен случай.

Всеки може да си даде сметка, че ако най-висшият управляващ кръг в страната даваше такъв тон, каква музика се свиреше всред редиците на средните и висшите властнически кръгове.

ЗАД ФАСАДАТА НА 8-И МАРТ

В издателство „НАРОДНА МЛАДЕЖ“ има осмомартенска вечер. Организират я самите жени. Целия следобед ги няма никакви — редакторки, сътруднички, секретарки. Затворили са се долу, разучават цяла програма. Всичко е тяхна собствена идея, която те осъществяват с рядък ентусиазъм. Никой не ги е задължил, нито пък провеждат някаква организационна линия. Явно идеята за тяхна, женска вечер искрено ги е раздвижила, навред се чувствува приповдигнато, празнично настроение. Напразно един от колегите ми се ядосва, че не може да се намери никаква машинописка.

„Остави ги — казва му друг, — това си е техен ден. Празниците са за жените и за децата. Не виждаш ли, че са щастливи!“

Точно същата картина и същото настроение в навечерието на осми март видях във фабриката, където работех, в училището, където преподавах, в санаториума, където лежах болен. Струва ми се, че от всички нови празници, които властта въведе в България, 8-и март е единственият празник, който пусна естествени корени. Измисленото, книжно понятие „международен ден на жената“ бе заменено с действително, живо съдържание, сякаш този ден откликваше на полуосъзнатата необходимост.

Вечерта всички мъже от издателството слизаме долу в празнично украсения салон. Поканени са само онези, които работят в сградата, но не и техните съпрузи или съпруги. Посреща ни оркестър плюс пищен бюфет и цяла весела програма. От името на мъжката половина на света трябва да кажа няколко думи на жените за техния празник. И докато съчинявам празните, дежурни фрази и слушам неубедителността на собствения си глас, си мисля колко дълбоко неискрено и нечестно е нашето, мъжкото отношение към българската жена. Същия този ден сутринта една от служителките каза:

„След като цяла година са те пренебрегвали, обиждали са те, експлоатирали са те, лъгали са те с какво ли не — сега ти дават за компенсация един празник плюс цветенце и парфюмче.“

Наистина вече по традиция почти всяка жена получава на този ден някакъв дребен подарък от служба, съпруг, любовник, началник. За много от жените това все пак е признание, макар и само за един ден. По-чувствителните жени обаче тъкмо на този ден свиват горчиво устни, защото празникът със своите голи декларации не им дава нито троха от разбирането, което така много им е нужно. Разбирането на мъжете и на обществото.

Малцина могат да отрекат, че в живота на българската жена през последните 30 години настъпиха огромни промени. Класическият образ на българската селянка, която беше физическата и духовна майка на голямото традиционно семейство, и последвалият образ на градската домакиня, също посветила живота си на семейство и деца, изглежда отдавна са минали в историята. Нещо повече, днешната българка така се е отдалечила от това време, че думата „домакиня“ винаги предизвиква известно презрение. Мисля, че не познавам нито една съвременна българска жена, която би се съгласила да се посвети изцяло на домакинството. Равноправието на жената в България не започна от провъзгласяването на принципите на женската свобода, а от икономическата ѝ независимост. Революционният фактор, който доведе до всички промени, се оказа заплатата на жената, фактът, че тя можеше да печели свои пари и да не зависи от издръжката на мъжа. Естествено тази икономическа независимост разви значително самочувствието на жената, даде ѝ реална сила да живее или да иска да живее свой собствен живот, който по-малко или повече да не се съобразява с живота на мъжката половина на семейството. Така почти всички работоспособни български жени напуснаха семейните острови, за да се прехвърлят на континента на обществената работа, за да напълнят фабрики, заводи, служби, кооперации, земеделски стопанства. Известен брой от тях направиха поприще в желани професии. Огромен брой просто работеха, за да печелят пари, без значение дали работата им харесваше или не. Парите даваха самочувствие и бяха гаранция за така необходимата независимост. Тихият, покорен глас на някогашната домакиня, готова да преглътне всякакви мъжки оскърбления — изчезна. Вместо него се появи нов категоричен глас, който предяви своето право да взема участие в общите семейни решения и да не се съгласява с всичко, което мъжът каже. Държавата официално и тържествено декларира, че всички професии са напълно отворени за жените, че всички постове в държавната и партийната йерархия са напълно достъпни за тях. По закон никой в страната нямаше право да дискриминира жените по какъвто и да е начин.

От всичко казано дотук човек би могъл да си помисли, че България е станала женски рай и че осми март е като всички останали дни на годината, т. е. израз на постиженията на женската свобода и на дълбокото уважение на мъжете към своите спътнички в живота. Но за най-голямо съжаление истината за живота на днешната българка е много далече от шумните осмомартенски честувания.

Нека започна с основното. Семейството. Може би освобождаването на жената от вековната ѝ съдба на майка и домакиня, на съпруга и възпитателка на децата да има известна стойност като обществен опит, но безусловно отраженията на този опит върху семейните отношения и децата бе пагубно. Самият факт, че с оглед да подпомага мизерния семеен бюджет обикновената българка трябваше да прибави към съществуващите семейни задължения и бремето на работата, службата или професията, без да получава никакви съществени облекчения, се оказа свръх силите ѝ. Дори при най-голяма семейна любов и взаимна привързаност убийствената седмица за една работеща жена предизвикваше неизбежни семейни сътресения.

„Казват, че жената била свободна, но никой не обелва нито дума за цената на тая свобода! — казваше моята колежка Вера и продължаваше: — Аз съм свободна да ставам всяка сутрин в пет часа, да приготвя закуската, да нахраня детето, да взема трамвая в шест и половина, да го отнеса в детския дом, за да мога в осем без 15 да се явя на работа. Да блъскам като добиче до четири и половина, да изляза, да се наредя веднага на една или две опашки, да купя каквото мога, да отида да прибера детето до шест и половина, да се върнем у дома до седем и нещо, след което трябва да сготвя, да изпера, да почистя, да закърпя и да свърша куп работи. Стойчо (мъжът ѝ) може да ми помага само в събота и неделя. И така е всеки ден. И ако това е свобода, пожелавам я на тоя, който я е измислил!“

Животът на Вера беше подобен на живота на повечето омъжени жени, които не можеха да разчитат на помощта на възрастни родители. Прибавете към този съсипващ дневен ред отсъствието на редовен майчин контрол и грижи за по-големите деца, които според популярния израз на българските вестници биват възпитавани от „улицата“, прибавете отчуждаването на съпругата от съпруга по простата причина, че не остава нито време, нито енергия човек да даде на другия дължимото внимание, прибавете механичното пренасяне на служебни ядове, горчивини и проблеми в семейната атмосфера, плюс потискащото чувство за задължително и неизбежно трудово еднообразие на всеки делник — и вие ще разберете колко много героизъм се иска от съвременната българка, за да остане вярна на семейството си.

Но какво да се каже за ония омъжени жени, които не биха се съгласили да носят цял живот такъв изключителен товар, за ония, които решително се опитват да намерят друго разрешение, по-удовлетворително, по-трайно? Какво да се каже за онези семейства, където взаимната привързаност и любов не са така силни? Ето че грубата реалност на живота се оказваше фатална за съществуването на самото семейство. И тук вече икономическата независимост на съпругата, колкото и мизерна да е, изиграва своята заблуждаваща роля и я тласка към захвърляне на брачните и семейните задължения. Както никога в цялата своя предишна история

България гъмжи от разведени хора. Мой познат, отговорен служител, твърдеше, че при реална статистика България ще се окаже на едно от първите места в света по разстроени семейства. Може би само в този случай аз съм съгласен с марксическото обяснение, че нравственият фактор е вторичен и че нещата са предрешени от материалната база. Естествено прекомерната, понякога почти свръхчовешка заетост на жената не е само единственият фактор за утежняването и изостряното на семейните отношения, но е много съществен фактор. Както по-нататък ще видим, тази заетост се оказа особено решителна за раждането и възпитанието на децата.

Но нека задам въпроса: след като жената може да пренебрегне материалната сигурност, която по традиция ѝ бе давана от мъжа и семейството, и я замени с материалната сигурност, предложена ѝ от обществото — дали това наистина я прави по-свободна? Дали фабриката, службата или текезесето днес предлагат на жената повече сигурност, отколкото тя имаше в царството на домакините? Може би за малкия брой висококвалифицирани жени — специалистки в разни професии, това да е така, но аз се съмнявам за огромното мнозинство от жените, които работят единствено заради заплатата.

И тук освобождаването на жената изигра точно същия нечестен номер, както и освобождаването ѝ от съпружеските задължения. Защото трудовото законодателство в България, изравнявайки жената с мъжа, по напълно безогледен начин пренебрегна физическите особености на жената. Да вземем например само факта, че преди Девети септември българското работничество се бори и успя да извоюва забрана на нощния труд за жени, което се смяташе за хуманна необходимост. Същите тия работнически дейци, които извоюваха това от буржоазно-капиталистическото общество, когато дойдоха на власт, не се посвениха да се отметнат от този закон. Нещо много повече — равноправието на жените им предложи работа като изкопчии, зидари, мазачи, кофражисти, бетонджии, дори миньори. На колко много обекти човек може да види жени да носят тухли на гръб или тежки кофи с мазилка, или да разтоварват каменни блокове. Поради това, че чрез тия тежки физически професии можеха да се изкарат повече пари, отколкото чрез обикновена работа във фабрика или пък нископлатена чиновническа работа, много голям брой жени, противопоставяйки се на физическите си възможности, се отправиха към строителството и мините. Или да посочим най-популярния в България случай на физическо експлоатиране на жените — текезесетата. Сигурно стотици пъти журналисти, писатели, очеркисти са възкликвали, че когато са минавали през някакво поле или селскостопански блокове, навред се виждали само приведени над земята жени. Мъж бил понякога само бригадирът. В моя собствен опит на очеркист всеки път, когато отивах по блоковете на някое стопанство — в дъжд, студ, мъгла, пек или силен вятър, — там съм виждал само работещи жени. Георги Мишев чудесно увековечи това странно явление из българската земя в повестта си „МАТРИАРХАТ". Някой би ми възразил, че българката е свикнала от векове със селския труд и че в делниците по полето няма нищо страшно. А аз бих казал: страшното е, че мъжете ги няма, че най-тежката работа, която от векове се е вършела от мъжете, сега се върши от жените. Причината за всичко това, разбира се, са пак парите. Мъжете са се хванали на някаква работа — било по околните обекти, било в мините или строежите, където заплащането е по-добро, отколкото това на полето. И все пак парите не стигат и съпругата трябва да дава своя принос. За всички обикновени български семейства втората заплата, припечелвана от съпругата, е еднакво важна като първата заплата. Но цената на тая втора заплата е нечовешки висока.

Що се отнася до правото на жените да заемат всякакви длъжности и да работят във всякаква област наравно с мъжете, действителността не беше в пълна хармония със закона. С вдигането на бариерата отначало жените започнаха да напират във всички посоки, особено в университетите и политехниките. Бивайки

по-амбициозни и може би по-добри ученички от мъжката половина, те печелеха голяма част от кандидатстудентските изпити. В най-желаните специалности, като архитектура и медицина, се стигна до пълно женско господство. Но онова, което предизвика въвеждането на дискриминация и възпирането на жените, беше обстоятелството, че те запълниха студентските аудитории и в чисто мъжки специалности, като минно инженерство, електроинженерство, металургична химия... Възможната бременност, майчинството и чести здравословни причини лишаваха производството от необходими и чакани кадри. Затова тихомълком бе ограничен броят на жените в много специалности. Ала никога не бе проявена и най-малка грижа към жените, които вършеха тежка физическа работа по строежите и мините.

Както ще стане дума в следващата глава, намаляващата раждаемост на българското население и паниката, предизвикана от нежеланието на хората да имат деца, застави държавата да облекчи чувствително труда на бременните жени и на майките с малки деца. Колкото и съществено, това облекчаване беше само краткотраен отдих в целия тежък и отруден живот на българската жена.

Твърде често жени, особено завършили млади студентки, които имаха неблагоразумието веднага да встъпят в брак, биваха изпращани на работа в провинцията, обикновено на стотици километри от съпруга. Въпросът — кариерата или семейството — възникваше с трагична сила. И огромният брой от тези семейства свършиха печално. Фактът, че съпруг и съпруга можеха да се виждат само в неделните дни или два пъти в месеца, се оказа предостатъчен, за да направи пък към бракоразводното. В София се гледа едно дело, в което разводът бе поискан на основание, че работещите на смени съпрузи имали възможност да се виждат веднъж на две седмици. Съдията отказа да приеме трудовия мотив и се позова само на протеклите от него последствия.

Животът на днешната българка има и една друга страна, която според мен е най-важната и може би най-горчивата. Дотук ние видяхме отношението към нея като към съпруга, майка и работна ръка. Но най-важно си остава отношението като към жена. И тук вече реалностите на режима измъкнаха на бял свят най-низки, пошли, обидни във всяко отношение възгледи на мнозина мъже. В общия мизерен, духовно ограничен и граждански предопределен живот на българите, в мъката, отчаянието и безизходицата жената се превърна в едно от най-популярните и най-евтини удоволствия. Живеенето ден за ден, прилагането на принципа „грабни днес каквото можеш, че утре не знаеш какво те чака" доведе до пълно сгромолясване на вековни нравствени принципи. У мнозина мъже сексуалната неграмотност доведе до вулгарно отношение към жената. Аз не зная друга страна в света, където жените да са главната тема на всички мъжки разговори. Познавам толкова много мъже, които все още казват вместо жена — ЖЕНСКА. Във фабриката човек можеше да чуе изречение като това: „Таман се наядохме, и мина една женска." Огромна простотия и изостаналост се съдържаше в това „женска". Но дори и по-възпитани и по-културни мъже по същество имаха подобно отношение.

Притисната от обстоятелствата да се бори за своето съществуване, често пъти да няма никаква друга закрила освен себе си, българската жена живееше под постоянен натиск, биваше принуждавана да прави тежки компромиси, някои от които разстройваха напълно живота ѝ. България е пълна със самотни разведени жени.

И ето че стигаме до заключението, че освобождаването на жената, проведено от днешния български режим, се оказа нещо съвсем друго, че на практика зависимостта от съпруга бе заменена от далеч по-издевателската зависимост от обществото.

И празнуването на осми март е може би само глухо припомняне за тежкия труд, неуважението и горчивините, с които живее българката през останалите 364 дни на годината.

НАЙ-ГОЛЯМАТА ТРАГЕДИЯ

Един от работниците във фабриката, Драго, симпатичен млад човек и много добър монтьор, чука стеснително на вратата ми. Поканвам го да влезе и да седне. Отношенията ни винаги са били приятелски. Той е от малцината, които моят помощник, вечно мнителният Георги, нарича „чисти и честни българи". Драго остава прав и като че се колебае как да започне. Разбирам, че става дума за нещо важно.

— Може ли... — казва той някак несигурно — да си отида утре по-рано... още на обяд...

Той не ме оставя да го питам за причината и добавя:

— Трябва да прибера Тинка от болницата.

— Че кога е постъпила в болница? — недоумявам аз и си спомням, че бях видял жена му само преди два дни.

— Тя не е в болница, но ще постъпи утре сутринта... — той се забърква — Ще ѝ правят там нещо... и трябва да отида да я прибера...

— Добре — казвам. — Иди...!

Той кимва, но не си отива. Явно за него нашият разговор не е свършил, а може би не е и започнал. Колебанието е изписано на лицето му. Струва ми се, че се пита дали изобщо си заслужава да се говори за това, което явно го измъчва. Объркан, той свива устни, за да спре напиращо горчиво чувство.

— Какво има, Драго? — питам го. — Сериозно ли е?

— За някои може да е играчка работа, но за мене е много сериозно... — отвръща той и неочаквано се отпуска на стола.

— Виждаш ли... — започва, Драго. — Тинка е в третия месец... и решихме да го махнем...

— Не искате ли да имате деца? — спомням си, че те са женени от около три години.

— Искаме! — отвръща веднага Драго. — Но не сега! Има време...

— Вярно — казвам. — Ти си на двайсет и осем, тя е на двайсет и три... време имате, но защо не сега?

— Слушай — той се вълнува. — Не ме разбирай погрешно... искам да имам дете... и Тинка иска, но нямаме възможност...!

— Как да нямате възможност! — възразявам. — Двамата печелите, тя ще ползува всички права по майчинство...

— А после? — пресича ме той. — Нали някой трябва да го гледа това дете! Ние нямаме старци у дома! Нямаме никого! А Тинка не може да остави работата, защото с една заплата закъде сме?... Или роди го, пък го хвърли в детския дом!...

— Ами всички правят така — лекомислено забелязвам аз.

— Аз не искам да правя като всички! — малко ядосано казва Драго. — Първо на първо, никак не е лесно да намериш място в детски дом. Питал ли си, интересувал ли си се, за да видиш как се намира място в детски дом? Знаеш ли какво казват хората — по-лесно е да станеш софийски жител, отколкото да намериш място в детски дом!

Едва сега си спомням, че една моя близка, дъщеря на виден човек, трябваше да иска съдействие чак от член на Политбюро, за да настани дъщеря си в някакъв детски дом.

— А какво го чака после? — Драго задава този въпрос по-скоро на себе си, може би за да се убеди още веднъж, че решението му е правилно. — Улицата! Аз на работа, Тинка на работа, по цял ден никой няма у дома... Как ще се погрижиш за него, как ще го възпиташ... какъв човек ще стане от това дете? Ти виждал ли си Стояновите деца? По-големи разбойници от тях няма! Целият квартал е писнал! Защо? Защото никой никога не се е погрижил за тях. Сега ми-

лицията се грижи! Видя ли какво излезе от дъщерята на Данчо шофьора? Ами Стефановите? Аз не искам моето дете да свърши в поправителното в Казичене!

— Слушай — отвръщам му аз. — Когато майка ти те е раждала, да не би да сте живели с гувернантки и слугини? Не те ли е мъкнала с цедилката на гърба на нивата?

— Нивата не е варилнята! — отвръща моментално той. — И второ, друго беше на село... род голям, хора много... ако мама ме остави, някоя от стринките ще ме пригледа... А тука нямаш никого!

— И после — продължава Драго, — къде ще го сложиш това бебе, като имаме една стаичка и три семейства делим кухня! То ще бъде една, каквато не си виждал!

— Добре — казвам. — Мислиш ли, че утре, след година или две ще си по-добре?

— Ами надявам се — отвръща той. — Знаеш, пестим до стотинка, чакаме заемът да излезе... Когато поне жилището ти е свястно, друго е...!

— Но тогава може да решиш, че трябва да си купиш кола... както хората правят, после да се мебелираш... после нещо друго... И човек винаги си има оправдание да няма деца! — казвам му всичко това, защто имам приятели, които постъпиха точно така.

Думите ми го ядосват.

— Ами ти защо нямаш деца? — извиква Драго. — Какво ти е на тебе? Жена ти е студентка, ще го пробута между лекциите!

Как да му обясня, че жена ми не иска да има деца, защото твърди, че щели да ѝ съсипят кариерата. Че вече на два пъти е сторила това, което Драговата жена възнамерява да стори утре. Че никога не съм приемал това обяснение и че ако неговото обречено бебе ме вълнува, то е, защото вече съм изпитал измамните оправдания на собствен гръб.

Мълчим. Драго разбира, че ме е засегнал на болното място, и не знае какво да каже. Виждам го, че хем иска да си отиде, хем да остане с мен.

— Слушай — казва той. — Ние с жената си говорихме и друго... Това, дето го живееме, живот ли е? Погледни нас, погледни себе си, погледни мене! Ти щастлив ли си? Аз щастлив ли съм? Кажи ми, кой в тази фабрика е щастлив? Погледни младите! Погледни децата! Като си помисля, че ги чака нашето тегло, косата ми настръхва! Аз не искам моето дете да премине през моята мизерия!... И се питам: имам ли право да създавам още един нещастник на този свят?... Ако се роди гений или разбойник, можеш да си спокоен, ще си пробие път. Ами ако не е? Ами ако е просто една обикновена човешка душица, малко по-чувствителна от другите, тогава? Борбата за детския дом е най-малкото. Знаеш ли пред какво е изправено едно обикновено дете на обикновени хора?... Пред Китайската стена! Борба да му намериш свястно училище, борба да надвиеш привилегированите, особено когато нямаш никакви връзки, борба да влезе в университета, защото извън него го чака лопатата, борба да намери работа, защото без нея ще пукне от глад... Ами ако е момиче и не успее да влезе в университета, или пък е проституиче, та не може да се пробута по втория начин, тогава закъде е?... Недей да смяташ, че не сме мислили! За всичко сме мислили! За всичко!

Той натъртва последната дума „за всичко" и добавя:

— Знаеш ли как ми е жал, като гледам децата из махалата! Че това детство ли е? На село ние бяхме бедни, пасяхме овцете и вършехме кърската работа, но ние бяхме щастливи деца... може би защото не знаехме какво ни чака...!

Драго млъква, сепнат, че е казал повече, отколкото е трябвало, после измънква:

— Значи, утре следобед не съм на работа! — и излиза.

Заставам при прозореца и гледам минаващите през двора работници. Повечето от тях са женени. Познавам семейното положение на всички и се опитвам

да си припомня кой колко деца има... Бай Иван няма деца, Атанас — едно, другият Атанас — няма деца, Надка — едно, Любка — едно, Борис — няма, Стефан — едно...

И ми се струва по-убедително от преди, че истините, които Драго ми бе наговорил, всъщност бяха общи истини, че вероятно всички тия обикновени български работници бяха минали през тях, бяха се съобразили... и не искаха да имат много деца. Всеки бе съобразил нещата при своите собствени условия, без да конспирира или заговорничи с другите... И в резултат, след като много от тези български двойки отминеха във времето, на тяхно място щеше да дойде само един българин... или нито един.

Но ако работниците тихомълком бяха решили, че не могат или не желаят да имат деца, какво мислеше интелигенцията, особено онази част от нея, която едва ли можеше да се оправдава с материални причини.

Няколко години след тази среща с Драго аз седях в Клуба на журналистите, заобиколен от пишещи събратя и техните съпруги, когато внезапно ми хрумна да преброя децата им. Не беше трудно — списъкът на семействата без деца беше много дълъг. Списъкът на семействата с по едно дете — още по-дълъг. Събрани, двата списъка оставяха нищожен процент на семействата с две и повече деца.

Почти същата картина на отсъствуващи български деца владееше и в днешното българско село. Често никакви деца, или пък едно, колкото да се каже, че хората не са бездетни, рядко — две деца.

С приятеля ми д-р Д. се разхождаме през градинката на майките в Парка на свободата. Приятен летен следобед. Прави ни впечатление, че на пейките край розовите храсти има едва няколко майки с деца. Тогава д-р Д. ми казва:

— Знаеш ли, че и ние решихме да нямаме деца!

— Защо? — попитах аз. — На тебе поне всичко ти е наред. Двамата с жена ти вадите доста пари, жилището ти жилище, колата ти кола, курортът ти курорт, защо да нямате?

Той не ми отговаря веднага.

— Не обичате ли деца? — упорствувам аз.

— Тъкмо защото ги обичаме! — малко сърдито отвръща той, — Това е преди всичко въпрос на човешка отговорност! Колкото и да ти се иска да имаш дете, ако наистина го обичаш това нероденo дете, ако наистина имаш елементарно чувство за отговорност, не му позволявай да се роди! Първата ти заблуда е, че то ще бъде твое дете! Уви, ти ще го родиш само за да го дадеш на непознати типове, които са си присвоили правото да решават съдбата му! Фактически то не ще бъде твое дете, а тяхно дете! Твоя ще бъде само мъката! Каквото и да искаш да направиш от него, колкото и усилия да полагаш, то ще се развие съобразно техните обстоятелства, а не съобразно своите собствени наклонности или родителско възпитание. Знаеш ли какво е да гледаш как детето ти се отчуждава от тебе, от себе си, защото други командуват живота му... Гледам децата на брат ми. Те нямат и не ще имат свой живот. Те са точно това, което хората наричат работна ръка или пушечно месо... Ако имам деца, искам те да са щастливи, свободни същества, искам да живеят свой живот, а не да гълтат мизерията, която други са им надробили... И понеже нямам надежда, че нещата ще се оправят, не искам децата ми да изпитват същото!

— Това мислиш ти — казвам аз, — а на какво мнение е жена ти? Доколкото си спомням, преди няколко години тя разсъждаваше, че искала да има половин дузина деца!

— Тя пак иска да има деца. И аз искам. Не разбираш ли, че желанието, инстинктът си стоят, действуват, не признават никакви доводи! Но ако аз не искам да имам деца поради това, че се чувствувам отговорен за тяхното бъдеще, жена ми ще ти каже, че не иска да има деца от страх. Страх не за себе си, за тях!

Знаеш ли при нея в клиниката какво е? Струва ми се, че нещастията на родителите я изплашиха. Идат върволици майки, пищят за медицински, за да освободят децата си от бригади и трудови, от военно обучение и казарма... Оня ден, гледам ги, повели малките да стрелят с карабини и автомати... На един от моите колеги дъщеря му станала отличен стрелец сто от сто... Аз не искам моите деца да пипат оръжие, не искам да знаят какво е куршум, не искам да убиват никого... Помисли си — продължи той, — когато избухна Корейската война, нашите за малко не изпратиха там армия, когато започна Виетнам, поне десет пъти нашите шефове се заканваха, че ще пратят наши дивизии, когато стана израело-арабският конфликт, пак раздрънкаха оръжието... Колко пъти вече говорят за нахлуване в Македония... Не изпратихме ли войска в Чехословакия?... Няма конфликт по земята, в който ние да не сме се опитали да се бъркаме... И кой ще иде да мре? Децата на българите. Защо? Заради политическите интереси на някого си! Дори не българските интереси... Кой знае в каква каша ще ни вкарат един ден...!

Д-р Д. развълнувано мълква. А аз си мисля, че на мястото на тези двама чудесни български лекари, на мястото на тези двама интелигентни и чувствителни граждани не ще дойде никой. Жизнените сокове на големи родове ще секнат тук. От чувство за отговорност, от страх и от безнадеждност.

„Искам да се преселя на някакъв остров — ми писа моя позната, — където всичко да е спокойно и тихо, и да имам много деца от някакъв Робинзон Крузо, да заселя целия остров с деца, които да започнат да живеят с радостите и неволите на първите хора, да нямат никаква представа през какво сме минали ние, и да гледат на света с нова и голяма надежда."

Тя също нямаше деца.

* * *

При моята среща с Боян Българанов, за която вече разказах, той темпераментно извика: „Давате ли си сметка, че след двайсет години ние ще бъдем турско-циганска държава!"

За него това беше най-сериозният проблем, пред който съвременна България бе изправена. Горе-долу по същото време, средата на 60-те години, отрицателният прираст на българското население в страната започна все по-силно да тревожи партийните и държавните ръководители и за известно време се превърна в една от главните теми. Но още преди да предизвика вълнения в официалните среди, още преди да се осъзнае трагичният размер на българското национално безплодие, в печата и по радиото полугласно се промъкнаха сигнали, че раждаемостта на българите е на едно от последните места в света и че българската част на населението застрашително започва да намалява. За първи път в цялата своя история, в години на мир, а според партийната пропаганда — и години на небивало материално благоденствие и щастие, българският народ спря да се множи. Какво означаваше всичко това? Статистически увеличението на общия брой на населението над осем милиона се дължеше на два фактора — значително намаляване на смъртността, т. е. увеличаване на възрастовата граница, и голям прираст на циганското и турското население. Фактите, че огромен брой млади семейства предпочитаха въобще да нямат деца, а още по-огромен брой семейства се задоволяваха с по едно дете, което означаваше, че до 30—40 години българското население щеше да се стопи наполовина — раздвижи и партия, и държава, и общество. По низовите партийни организации се надигнаха гласове, че нещо трябва да се направи, за да се промени тази опасна тенденция. По кафенетата и клубовете раждаемостта също се обсъждаше под най-различен ъгъл. Имаше хора,

които агитираха за връщането на омъжените жени към домакинството и съответно отглеждането на деца, имаше други, които не виждаха нищо лошо в примесването на българска с циганска кръв.

Спомням си покойния Цветан Стоянов, който казваше: „Всъщност това, от което най-много имаме нужда, е горещата циганска кръв и циганската жажда за живот!"

Първата видима реакция на властите беше не да се опитат да си обяснят най-задълбочено застрашителния характер на тази обезпокоителна тенденция, но да се опитат да я прикрият. И този път, както и в много други случаи, властта стана жертва на еснафската си скрупульозност — да се скрие болестта на момата,та ако ще последната и да умре. Никога точни статистически данни не бяха публикувани, но когато Боян Българанов говореше, той явно ги знаеше много добре. Въпросът набързо бе претупан по държавна линия и действията на властта в края на краищата се сведоха до няколко мероприятия, като покачване на ергенския данък от 5 на 10 на сто, увеличаване на отпуските по майчинство и бременност, увеличаване на детските добавки и (най-странното) задължително преименуване на цигани с български имена. Асан стана Асен и Айше стана Ангелина.

Лично аз много се съмнявам дали всички тия мероприятия докоснаха същността на проблема. Кръстосвайки страната, мнозина журналисти и писатели се сблъскваха с тази национална трагедия. Хората не искаха да имат деца. Домовете, в които влизахме и по селата, и по градовете, ни стъписваха със странната си тишина, с призрачното отсъствие на детски викове, смях или плач. Въпросите заставаха пред нас неумолими: Какво стана с нашия народ? Кое възпря силата на земната му кръв, запазила го така дълго през вековете? Къде отидоха многолюдните селски семейства, огромните родове и цялата бликаща жизненост на една възродена нация? Нали всеки знае, че децата са бъдещето? Не е ли отказът от деца отказ от бъдеще?

Печатът, който изразява официалното становище, се опита многократно да обвини младите семейства, че жертвували децата си за сметка на материално по-удобен, по-комфортен живот. Така български социолози обясниха, че първото дете в едно семейство бива забавяно или отхвърляно в името на апартамента, второто дете — в името на автомобила, третото — в името на вилата или обзавеждането и т. н. Друго обяснение, дадено пак с характерната еснафска полуискреност, беше, че нежеланието да се раждат деца било свързано с (цитирам) „порасналата свобода на жената", която предпочитала да бъде свързано с (цитирам) нещо друго, но не и да отглежда деца. Имаше само редки намеци, че донякъде материалните несгоди възпрепятствували раждаемостта.

Пак в печата, добре редактирани, се появиха и обяснения на другата страна — семействата. Под формата на строго ограничени анкети и осакатени разговори журналисти се опитаха, доколкото това им беше разрешено, да вникнат по-дълбоко в нежеланието да се раждат деца. Мнозинството от младите двойки се оправдаваха със същите доводи, които преди време ми бе казал моят работник Драго. Отново бе повторено, че поради работната заетост на жената в производството семействата са изправени пред избора или да се лишат от втората заплата (тази на жената), или да се лишат от детето. Изнесе се, че детските домове били със силно ограничен капацитет и че семейства, при които не живеят възрастни родители, фактически нямат никакъв избор, освен да пожертвуват детето. Говорй се твърде много и за възпитанието. Внезапно се появи още едно застрашително откритие — че бъдещите граждани на България щяха да бъдат главно деца единаци. А било известно, че самотно израсналото дете, без братчета и сестричета, често се превръщало в егоистично същество със студен и отчужден характер. Така че българите не само щяха да намалеят, но и добродетелността на националния характер щеше да бъде засегната.

Направи ми силно впечатление отговорът, който някои специалисти дадоха на обяснението с материалните трудности. Те заявяваха, че не могат да приемат това обяснение, защото при значително по-суров живот и недоимък българите в миналото винаги са имали много деца. И струва ми се, че тези специалисти имаха известно право. Все повече се убеждавах, че материалните фактори, колкото и важни да бяха, не представляваха главната причина за намаляването на раждаемостта. Това беше толкова очевидно. Достатъчно беше да се посочат младите семейства с много добро материално положение, които също не желаеха да имат деца. Или пък обратното — турското и циганското население, чийто жизнен уровен по никакъв начин не беше по-висок от този на българското население и които въпреки това имаха много деца. Така че истинското обяснение беше по-близо до онова, което моят приятел д-р Д. ми беше казал, отколкото до преките материални проблеми.

Българският печат има един великолепно развит инстинкт, а именно — той знае къде да спре в своите разследвания. Всеки пък, когато журналистът подуши дебелия край на отговорите, които търси, той инстинктивно завива назад и се отказва дори от най-очевидни заключения. Повече от явно беше, че отказът на българите да имат деца точно при режима на комунизма или строителството на социализма беше факт, дълбоко свързан с характера на самата епоха. Това се подчертава още повече от констатацията, че нанълно подобни тенденции се наблюдаваха в други подобни страни като Унгария и донякъде Чехословакия. Явно беше също, че не ставаше въпрос за краткотрайна тенденция, а за постоянствуващо явление.

По време на множество командировки, пътувания, срещи с читатели и разни беседи аз почти неизбежно поставях въпроса за децата. Смятам, че и други мои колеги правеха същото, защото явлението бе характерно и предполагаше интересни и правдиви литературни заключения. Но с изключение на няколко подмятания българските писатели не развиха тази тема, защото, както казах, всеки знаеше, че колкото и внимателно да се пишеше, в края на краищата темата се превръщаше в обвинителен акт срещу епохата. В моята новела „ПРАЗНОТО ПРОСТРАНСТВО" поставих точно този проблем, но в последвалите рецензии и критики същността му бе пренебрегната, като че всеки (с изключение на Ефрем Карамфилов) се направи, че не вижда увеличаващото се празно пространство между българите.

Безспорно въпросът не беше за една или две определени причини, които биха могли да бъдат отстранени с правителствени решения, а за единен комплекс от болестни явления, някои от които вече силно засегнали жизнеспособността на българския народ. Вероятно някой би ми възразил, че изводите ми са по-мрачни, отколкото трябва, че отрицателният български прираст е преходно явление, че в периода на ликвидирането на класическото семейство и създаването на нова, комунистическа форма на свързване на хората е нормално да се изживеят подобни кризи с раждаемостта. Но аз мисля, че БКП прекалено удължи преходния период, като същевременно го претовари с ролята на свой постоянен адвокат. За всеки, който следи фактите, е ясно, че не става въпрос за преходни явления, а за сериозно заболяване на националния дух, чиито тъжни последствия (ако не стане някакво чудо) тепърва ще наблюдаваме.

Когато социолозите говорят за материалната смяна на дете за автомобил, те не се питат за онова, което е породило тази смяна. Те не се питат защо преди сто години например българските семейства не са се отказвали от дете заради каруца или съответната за времето материална придобивка.

Първото, което аз поне съм откривал навред из България като постоянна сянка върху почти всеки български гражданин, като неизказана огромна потиснатост, е общото чувство за безсмислица. Колко много хора под една или друга форма са давали да се разбере, че не виждат никакъв смисъл в това да работят,

да създават, да раждат, да се стремят към оставянето на трайни следи във времето. Животът на работниците във фабриката, на работниците в стъкларната, на големия брой селски семейства, с които съдбата ме е срещала, на мнозина пишещи събратя, на служители, на военни, на учители протичаше под странния знак на „ден за ден“. Това не беше блудкаво сантиментално чувство на шепа кафеджийски интелектуалци, въздишащи подир безвъзвратното, а душна, мъчителна атмосфера, проникнала и в последното село. Когато си припомняме или четем за по-старите българи, нашите дядовци и баби, те моментално ни внушават вътрешна непоколебимост и фантастично чувство за сигурност спрямо бъдещето. Като че старият българин виждаше в децата и внуците си естественото продължение на своя собствен живот. И децата до голяма степен представляваха смисъла на неговия живот. Днес живеенето чрез децата и за децата почти се е изпарило. Естествено децата продължават да бъдат източник на радост и обич както преди, но сега те са източник и на едно друго паралелно чувство — страх. Едно от най-честите оправдания, което човек може да чуе от гражданин, съгласил се да преклони глава пред неправдата, или унизително да падне на колене, или да прави някакви принудителни компромиси, или пък просто да си кротува и да се прави, че не забелязва нищо, е:

„Страх ме е за децата!“, или „Виж, ако нямах дете, те щяха да видят другия край!“

Когато твърдя, че има всеобщо чувство на безсмислица, аз се позовавам на няколко много ярки истини:

Ако България не заема първото място в света по брой на разводите, то сигурно тя е на първо място по брой на разбити семейства; има значително нарастване на самоубийствата, впрочем характерно за повечето страни от Източна Европа; голям брой стопански престъпления и кражби; липса на инициативност и личен интерес в производството и всякаква обществена работа; чести констатации на партията и комсомола, че младежта няма никакви идеали; разни форми на проституция.

Забележете! Нито едно от тези явления не съществуваше преди 30 години, така както не съществуваше и проблемът с раждаемостта. Повече от явна е връзката между тях.

Първият аспект на безсмислицата е безперспективността. По силата на изкуствено създаденото и настойчиво поддържано класово и социално безправие в страната всяко българско дете, което би желало да следва своя характер и своите наклонности; има определен от режима „таван“. За голяма част от децата на българите таванът е много нисък. Всеизвестно е, че колкото и способно да е детето на един обикновен българин (който няма героично минало, нито полезно настояще), то не може да се състезава с детето на един партиен ръководител, което при цялата си тъпота ще влезе в английската гимназия и ще заеме утре мястото на татко си в ръководството на държавата. Не е ли твърде показателен за характера на режима фактът, че едва ли има дете на партиен ръководител, което да е завършило техникум, да упражнява професия на металург, стругар, миньор, тъкачка. От друга страна, ако погледнем състава на българските легации в чужбина, ние ще открием, че те са подслонили децата на голяма част от съвременната българска аристокрация. Вчера роденият Иванчо от Горубляне, който може да има заложбите на велик астроном, инженер, артист, едва ли ще отиде по-далече от местното ТКЗС, докато някой Володя (за определени кръгове това също е българско име), седнал в чайката на баща си, ще иде където си иска. И ако Иванчо иска на всяка цена да си пробие път, той първо трябва да стане човек на режима, а това значи да употреби титанични усилия, за да бъде приет в кръга на избраните. Стената е толкова висока, че човек естествено се пита: „Струва ли си да прекарам цял живот в опити да я прескоча?“

Вторият аспект на безсмислицата е липсата на морални устои. Разрушението на всички класически нравствени норми и понятия доведе до това, че ВСИЧКО МОЖЕ. Колко пъти текущата политика на режима преобърна вековни разбирания за добро и зло, за честност и безчестие, за лъжа и истина? Нали именно партията поиска и насърчи деца да донасят за родителите си, жена да предава мъжа си, брат да закопава брата и приятел да издава приятеля си! Нали видяхме, че едни и същи хора (Тодор Живков, Цола Драгойчева и други) обявяват един и същ човек (Трайчо Костов) първо за национален герой (железният Трайчо), после за национален предател и го обесват, след това отново го обявяват за национален герой и му издигат паметник, след това го забравят, и след това започват тържествено да го честват.

Третият аспект на безсмислицата е безпринципността. Не е нужно да давам примери. Всеки може сам да си ги намери в каквато и посока да се обърне — праворазбиране, служебна кариера, снабдяване, права и задължения.

Наред с чувството за безсмислица съществува още по-съсипващото чувство за несигурност, за постоянен страх. Аз лично не познавам нито един български гражданин, който да изпитва нормалното човешко чувство на сигурност. Несигурност в работата, несигурност в дома, несигурност през всеки ден, несигурност по отношение на властта, несигурност по отношение на какъвто и да е критерий (защото непрестанно се менят), несигурност в бъдещето... Прибавете към това призрачната атмосфера на войната, която се подхранва от цялата пропагандна машина. Както д-р Д. каза, при всеки международен конфликт в последните двайсетина години българският режим дрънкаше оръжието: Корея, Суец, Куба, Виетнам, Югославия, Китай, Чехословакия, Израел... Всеки български гражданин знае, че при евентуална война на СССР дори срещу планетата Марс България ще се намеси. Военно обучение, непрекъснато свикване на запасни, бойни подготовки на деца и възрастни, непрекъснати аларми... Тогава за какви деца може да става дума?

Ето че смяната на едно дете за автомобил не се оказва консуматорска прищявка на младото семейство, както набедените социолози я окачествяват, а логичен израз на дълбока трагедия.

Най-голямата трагедия!

НА УЧИЛИЩЕ — УЧИТЕЛИТЕ

Всяка делнична сутрин вземам трамвая от Халите за квартал „Иван Вазов“. Заедно с рояк ученици слизам на спирката преди кино „Петър Берон“ и се отправям надолу, по посока на железопътната линия, край която са уединените сгради на техникума по керамика и стъкло. В средата на сградите дими коминът на стъкларската пещ на фабрика „СТИНД“. В епохата на Хрушчов и Булганин аз съм изпратен за инженер преподавател в този техникум, който преди време имаше славата на едно от най-добрите технически училища в България. Той трябваше да произвежда специалисти за цялата стъкларско-керамична индустрия в страната. Държавата полагаше големи усилия, за да модернизира и увеличи капацитета на тази индустрия, и безспорно въпросът с кадрите беше първостепенен. Но когато министърът на леката промишленост ме изпрати в техникума, ми беше казано, че там работите не вървят, че „група стари пияници саботирали всичко ново“, че аз трябва да внеса прелом в работата. Министърът и неговите съветници въобще не се бяха попитали какъв прелом може да постигне един млад инженер без абсолютно никакъв педагогически и преподавателски опит.

Сега аз зная, че съм много далече от всякакъв прелом, защото той вече е направен — в обратна посока. Хубавото, голямото, полезното е било непопра-

вимо разстроено и това истинско огнище за чудесни стъклари и керамици е сведено от народната власт до инкубатор на „полузнаещи и полуможещи хора“, според израза на моя колега, шефа на керамичния отдел инженер Васил Пеев. Сега аз зная, че „групата стари пияници“, както министърът ги нарече, бяха възрастните инженери и майстори, които бяха създали славата на това училище и които всепризнато бяха най-добрите специалисти в страната. Много пъти бях чувал из стъкларско-керамичните предприятия да казват:

„Каквото знам, съм го научил от Пеев, Кюньо Георгиев, Димов и другите!“

Инженер Пеев е колоритна фигура. Нисък, възпълен, с широко лице и светли очи, с цигара, неизбежно лепната в ъгъла на устните му, той проявява удивителна пъргавост за своите почти 60 години. Зад гърба му е висше образование в Чехия и след това повече от 30 години практика. Знанията му са изумителни. Специалистите го наричат „керамичната библия“. Говори ясно, кратко, с източнобългарски оттенък, където „якането“ сякаш става тон на иронията. В първия урок пред новите курсисти той бе казал:

„За някои от вас това тук е училище. За други от вас — преживелище!“

„Хората умират от разни болести. Специалистите умират от една-единствена болест — посредствеността!“

Човек може да си представи какво е неговото презрение спрямо всички тия „чели-недочели“„учили-недоучили“ младоци, които министерството назначи в техникума, за да се подобри идейно-педагогическият му лик.

И тук, в техникума, човек може да наблюдава един от основните конфликти на комунистическата действителност. От едната страна са старите специалисти с техните солидни знания, с честното им отношение към работата, с убеждението, че знанията са нужни на специалиста, за да работи с тях, а не за да прави евтина кариера, с тяхното безкомпромисно отношение към курсистите. От другата страна бяха тези млади и амбициозни партийни същества, които в използването на връзките случайно бяха попаднали в техникума. (Все пак 18-часова работна седмица, добра заплата и два месеца годишна отпуска.) Тяхната главна грижа е не да научат курсистите, а да задоволят онова, което началниците от министерството искат от тях. Началниците, като всички началници, искат красиви отчети, искат максимална „успеваемост“, т. е. да няма двойки, да няма оставащи. Един от тези началници държа пред нас заплашително слово:

— Всяка двойка, която преподавателят пише на ученика, всъщност я пише на себе си! Двойката означава, че не ученикът не знае, а че преподавателят не го е научил!

Това беше нова, разбира се, съветска теория, която предизвика отвращение у хора като Пеев. Те се отнасят с голямо съмнение към онова, което се насажда като „съветска наука“. Убеждението им е, че буквалното прилагане на съветски методи е съсипало българската индустрия. На един изпит курсист трябваше да отговори на въпроса кой пръв е приложил даден метод на изпичане на керамика. Курсистът без колебание отвърна:

— Съветският съюз!

— Ама, разбира се — каза Пеев. — Няма значение, че китайците са ги правили тия работи още преди Христа!

Министерството храни пълно подозрение спрямо старите инженери. Знам, че това подозрение постоянно се подхранва от тайни доноси на някои от младите преподаватели, особено тия, които разчитат единствено на партийния си актив. От своя страна те събират сведения чрез свои доносчици между посредствените ученици. Почти неизбежно е правилото (както и в живота): щом един ученик е слаб, той веднага търси покровител и го намира в лицето на другаря Б., който между другото е и човекът на Държавна сигурност в техникума. За да напомня постоянно за своето присъствие, министерството изпраща често свои инспектори, които присъствуват на уроците. Човек може само да се прекръсти, ако знае, че

обикновено тия инспектори нямат елементарна подготовка и по време на урока не знаят за какво става дума. Шегата настрана, но една от тези инспектиращи персони веднъж отбеляза, че преподаващият инженер не споменал по време на урока нито веднъж Съветския съюз.

— Но аз преподавам физико-химия на стъклото — отвърнал преподавателят.

— Съветският съюз не може да не е на първо място и в тази област! — казала инспекторката.

За да могат да контролират целия процес на преподаването, тези инспектори въведоха за доста дълго време през 50-те години плана скица на преподавателя или учителя. В историята на българското учителство планът скица ще остане вероятно като най-голямата гавра с учителското призвание. Той се състоеше в задължението всеки преподаващ, преди още да започне работния ден, да напише в специална тетрадка точен конспективен план (по съветски образец) на онова, което той възнамерява да преподава в клас. И по време на преподаването да се придържа строго към този план. Нормално инспекторите вземаха плана и следяха урока по него. За млади преподаватели може би правенето на плана помагаше да се систематизира материалът, но за по-опитните, които обичаха да боравят свободно и творчески с урока, планът се превръщаше в собствено изкована решетка. И тъй като преценяването на учителската дейност се извършваше главно въз основа на представените планове, почти всички некадърни учители бяха майстори на плановете, чиято безупречност високо се ценеше от инспекторите.

И тук важеше правилото от производството: „Не е важно какво правиш, важно е какво отчиташ.“

Заварвам Пеев сам в преподавателската стая. По стар навик той е дошъл преди другите. Бил е вече в лабораторията, подготвил е всичко за упражнения и сега почива. Останалите още ги няма. Той се обръща към мене:

— В твоя клас — казва той — има един Петко... Добрев... Той е калпазанин! — тук Пеев се усмихва широко и твърдо добавя: — Но от него керамик ще стане!

Чакам продължението. Пеев не бърза, всмуква от цигарата си и добавя:

— Виж там... не е добре с българския... Не иска да учи... Мрази тази с конците!

„Тази с конците“ е учителката по български език, която е бивша шивачка, партиен член и партиен секретар. Тя е 40-годишна, гори от енергия и се движи в коридорите така напористо, че всеки неволно се отмества. Нямам представа как е получила това място, защото тя няма понятие от българска литература и ми се струва, че заради нея учениците ненавиждат уроците по български език. Тя заучава материала си наизуст и след това като латерна го пее от класна стая в класна стая. Преди месец слушах урока ѝ за Йордан Йовков. Тя застана пред черната дъска и издекламира, че Йордан Йовков е „най-яркият изразител на критическия реализъм“, че в своите разкази и повести обрисувал тежката съдба на отрудените и експлоатирани от буржоазно-капиталистическия строй бедни селяни и че „Бялата лястовица“ е символ на безизходицата и мизерията на черното минало. И така нататък. Като развалена грамофонна плоча другарката повтаряше тия вестникарски клишета, като смяташе, че ги втълпява на учениците. Те мигаха срещу нея, въобще не я слушаха, защото знаеха, че по-късно ще назубрят исканите глупости, които им бяха точно толкова чужди, колкото далечен си оставаше образът на писателя. Урокът по български език не бе онова толкова увлекателно пътуване в чудния свят на родната реч, а урок по скандиране на отчайващи безсмислици.

Казвам на Пеев, че ми е трудно да разговарям с нея.

„То кой ли може да разговаря с... радиоточка!“ — забелязва насмешливо той.

После ми казва, че рано тази сутрин обикалял из работилниците и лабо-

раториите „като някакъв призрак от добрите стари времена“, спомнял си колко ентусиазъм, колко усилия, колко радост и надежди са били вложени в създаването на това огнище на българската керамика... и как всичко сега изглежда обречено да стане жертва на посредствеността. Той мрачно натъртва, че след като старият шеф на декоративния отдел се пенсионирал, отделът буквално свършил, същото със стъкларския отдел...

„И аз си отивам утре или вдругиден и искам да оставя това, което съм събрал... Няма на кого... Другарите млади колеги не искат да знаят... тях ги интересува само какво ще кажат инспекторчетата... Откъде се намери това безхарактерно поколение!“

Той мълква, защото в стаята започват да пристигат инженери и учители. Отношенията на всички са формални, доста хладни и неестествени. Като че всеки е нахлупил някаква маска на лицето си и се представя за някой друг. Чувствувам, че в действителност те са доста различни. Дори приятелски забележки звучат изкуствено и кухо. Мисля си, защо в тяхната работа няма никакъв цвят? Защо повечето от тях са хора без инициативи? Защо не смеят да изразят своите човешки особености, своята вероятно интересна индивидуалност?

„Карай си по планчето, та да ти е мирна главата!“ — усмихнат казва инженер Н. на младата и хубава учителка по гимнастика.

В учителската стая владее дух на покорно чиновничество. Същият дух владее и в учителските съвети. Страхът да не се сбърка, да не се разгневи някой отгоре като че се бе превърнал в постоянен инстинкт.

Мисля си, че страхът и идеологическите изисквания са обезцветили всички естествени импулси на учителя. Той не смее да се отдели от онова, което му е внушено, че трябва да прави. Той няма право да бъде учител-творец, учител-тълкувател, учител-мечтател, учител-по-възрастен приятел. Нему е разрешено да бъде само радиоточка от централна разпръсквателна система. И това сигурно е драма. Учителят няма право да разкрива своята личност, защото радиоточките нямат личност. Той не може да си позволи да изрази никакво съмнение срещу лозунгите, които преподава, а пък пази, боже да се обяви срещу официалната доктрина. Що се отнася до живота на учениците, учителят не бива да влиза в този живот другояче освен през съответната комсомолска врата.

Колко унижения и горчивини трябваше да преглъщат колегите ми. Бях свидетел на сцени, когато безапелационни команди по телефона заставяха цял учителски съвет да променя бележките на даден ученик. И колко тягостна беше след това срещата с учениците в клас, които вече знаеха какво е станало.

И неволно се връщам назад, към отдавна отминало време. Още виждам пред себе си моята учителка от първо отделение, възрастна госпожица, която нямаше семейство, нямаше нищо друго освен нас, трийсет неудържими хлапета, които я бомбардираха с лудории и въпроси. Тя имаше големи, тъмни и кротки очи. Беше винаги малко уморена, но всеки път намираше сили да отдаде внимание на всекиго от нас. Тя умееше да разказва неподражаемо приказки и успя да превърне класната стая в кът, който не искахме да напуснем. Тя ни научи не само да четем, да пишем, да броим до сто, да разпознаваме цветята, птиците и по-големите звезди, но се опита да ни вдъхне чувство за справедливост, чувство за състрадание и взаимопомощ и казваше, че ние трябва да сме много щастливи, че принадлежим към едно и също поколение и че ще прекараме живота си заедно. Много пъти тя беше за нас повече от майка. И години по-късно, по зла ирония на съдбата, някакъв кадровик ми изпрати писмо, с което ме питаше да му дам някакви сведения за моята учителка. Отговорих: „Тя беше истинска учителка.“

От прогимназиалните години най-ярко помня учителя Иванов, който преподаваше естествена история. В неделни дни той бродеше из кърищата на Софийски окръг и мъкнеше на гърба си тежка раница с цимент, зидарски инструменти и парче желязна тръба. Той строеше чешми. Диреше изворчета край пътищата, проверяваше вкуса на водата, после ги каптираше, поставяше чучурчета и отминаваше, без да остави името си. Понякога ни водеше със себе си да помагаме. Беше построил десетки чешми и чешмички. Когато години по-късно го запитах защо е правил това, той ми отговори:

„Нали всеки трябва да прави по нещо!“

А учителите ми от Първа мъжка гимназия в София? Мнозина от тях бяха оригинални, интересни личности със забележителни знания, със свой собствен свят, който ни увличаше и завладяваше. Във времена на политически бури те винаги се опитваха да стоят над делничните страсти и воюващи идеологии. Те смятаха обективността като проява на задължителна честност и искаха от нас да бъдем обективни. Не зная точно какво съм научил от онова време, но паметта ми е запазила учителското чувство за достойнство и благородство. Някои от тях бяха едни от най-обаятелните оратори, които съм чул през живота си. Естествено не липсваха и изключения, които обаче не можеха да помрачат картината.

Но всичко това е много далече от потиснатата, унила атмосфера на учителската стая в техникума по керамика в София.

Пак сме двамата с Пеев, който пали поредната си цигара, гледа към мъглата, която е забулила града, и казва:

„Като четеш историите на другите народи, виждаш, че те са правени от крале, генерали и политици. Нашата история, българската, е правена от учители! Това някои или не го знаят, или не го разбират!“

НА УЧИЛИЩЕ — УЧЕНИЦИТЕ

Застанал съм в средата на директорската стая и се старая да бъда сдържан и внимателен в отговорите си. Директора го няма. Вместо него пред мен са двама души, за които моят ученик Коки би казал: „Тия ще ги познаеш още от Халите кои са!“

Единият, около 35-годишен, с уморено, бледо лице и воднисти очи, облечен в грозен бозав костюм, се бе представил като старши лейтенант Стоянов от Четвърто районно управление. Другият е по-млад, с остри черти и сякаш още по-остри тъмни очи. Той е помощникът, който знае своето място и мрачният израз на лицето му подчертава, че отдава най-сериозно внимание на думите на началника си. Старши лейтенантът се взира в мене, като че се опитва да отгатне що за човек съм. Помощникът следи лицето на началника си, за да приеме автоматически неговата преценка.

Причината за моята неочаквана среща с тях е ...един виц за Сталин. Пет години по-рано същият виц би ми струвал безкрайно скъпо, но сега Сталин е развенчан, Варна се казва отново Варна, дори Сталинград се казва Волгоград и ехото на песента „За Сталин живеем, за Сталин ще умрем“ изглежда е напуснало пределите на Слънчевата система. Стоянов иска да знае защо съм разказал вица в клас. А аз искам да знам кой е донесъл. Втриса ме, като си помисля, че някое от момчетата и момичетата, към които бях толкова привързан, е направило донос. Кой е направил това?

Стоянов е неузнаваемо мек, като че Държавна сигурност е станала отдел за ангели.

— Аз разбирам — казва той, — че човек може да е огорчен от някои неща в миналото ...но защо трябва да се говори за това на подрастващото поколение?

— Защото трябва да знаят! — отвръщам аз.

— Но това не е вашата работа! — леко повишава тон той. — Вие сте изпратен тука, за да преподавате вашата специалност, а не да им говорите за Сталин!

Изведнъж ми се струва, че този Стоянов, с целия си учтив тон, е заклет сталинист, че той спазва формата, която му е наложена от несигурното време, и че с удоволствие би ми дал да разбера колко струва волността да се хвърля кал срещу бившия най-велик, най-гениален водач, баща и учител на ...всички като него.

Но старши лейтенантът не отива по-далече от предупреждението да си гледам инженерските науки и да не си позволявам коментарии, за които никой не ме е упълномощил.

„Мисля, че се разбрахме!" — казва той многозначително. Неговият помощник ми отправя още един от своите погледи, пълни с мрачни обещания.

В коридора ме посреща директорът, който тактично се бе изнизал. Подобни посещения явно не са по вкуса му. Той ме отвежда до прозореца и със стиснати зъби ми казва:

— Вие забравяте, че преподавате на 17-годишни! Те не са деца! Те знаят много добре какво правят!

Това е глух упрек срещу моето неблагоразумие да общувам с курсистите по-скоро като приятел, отколкото като учител.

— Аз ви съветвам — добавя той — да спазвате разстоянието! Видяхте какво могат да направят!

Все още не мога да повярвам, че някой е донесъл. Все още искам да мисля, че случайно е стигнало до Държавна сигурност. Когато влизам в клас, обзема ме неприятен трепет, сякаш ми предстои среща с група подлеци. Движейки се от вратата към катедрата, чувствувам, че тишината е по-категорична от друг път. Казвам им да седнат, проверявам ги набързо, без да погледна когото и да е, и преминавам към урока. Няма ги обичайните ни шеги за деня, коментарии за мачове и филми или някакви техни подвизи. Вместо това пиша на черната дъска твърде прозаична задача за изчисляване устойчивостта на високотемпературни пещи.

Но това, което ме изненадва, е, че те не възразяват срещу предложените от мен нови отношения. Те не обелват нито дума, не покашлюват, дори не се въртят на чиновете си. И сега разбирам, че те вече ЗНАЯТ за посещението на Стоянов и колегата му. И вероятно знаят за какво сме разговаряли. И тъкмо защото знаят, те гузно приемат тишината и се захващат да решават задачата с несвойствено усърдие.

Докато пишат в тетрадките си, аз се движа между чиновете и пак се питам кой от тях е доносчикът и какво го е накарало да стори това? Не мога да приема, че причината е някакво дребно ученическо отмъщение за несправедлива бележка. Не в този клас. Моя собствен клас. Повече от две години ние бяхме вървели заедно. Познавах добре всеки един от тях — с родителите му, жилището, приятелите, наклонностите, детството и желанията за бъдещето... Момичетата са само три. Всички останали са момчета, почти мъже, някои на ръст колкото мен, други с добре наболи мустачки.

Когато поех курса, предишният му ръководител ми ги представи като „банда хулигани", на които мястото им не било в училище, а в трудово-поправителен затвор. Всички колеги смятаха, че в училището отдавна не бе имало такъв букет от калпазани. Инженер Н. ме предупреди:

— Те са буйствуваща опасност! Между тях има една група от приятни, даже очарователни, умни и изобретателни ...негодници!

Тогава видях красивото и мъжествено лице на Пепи, комуто казваха Бандерата. Пепи беше злият гений на курса. Почти винаги усмихнат, учтив и възпитан, той умело прикриваше своето презрение към света и възрастните и огромната си енергия за пакости. Той вече живееше пълнокръвен мъжки живот, пиеше порядъчно и дирижираше живота на курса според желанията си. До него стоеше мистериозната фигура на Чочо. Винаги добре облечен, с тъмни очила, с елегантни

маниери и глас на отегчен английски лорд, който нормално изпълняваше коварни дипломатически мисии до директора. Третата фигура беше мъничкият, но много силен Коки, с нос като камба, защото той се боксираше в юношеския отбор на „Славия" и специалността му беше да разбива носовете на другите. После идваше едно високо, замислено момче, комуто казваха „Вуйчо", защото той защитаваше юридическата страна на техните подвизи. След това идваха половин дузина футболисти, които тайно, на полупрофесионални начала, играеха в отбора на шоколадената фабрика „Малчика", един от друг по-темпераментни и необуздани, верни последователи на Пепи... Районният организатор на комсомола ми каза, че от тия типове никакви комсомолци няма да излязат. На една манифестация те бяха преминали под лозунга „Колкото хляб, толкова и сирене!", бяха се били с милиционери на игрище „Левски" и след като натупали органите на властта, ревнали с тарзановски гласове любимата фраза на Пепи: „Ела, мечко, изяж ме!" Мнозина от тях много пъти бяха викани в милицията, предупреждавани, заплашвани, но в края на краищата винаги се намираше някакава връзка да ги извади от сериозно наказание. Те като че бяха в постоянна война с всички видове власти — учителска, родителска, обществена. (По-късно, в романа „МЪЖЕ", аз използувах много от този материал.) Те ненавиждаха всякакъв вид поуки и поучавания, не можеха да понасят никакви идейни, литературни или морални лекции. В час по български език си събуваха обувките и започваха усърдно да си режат ноктите на краката, мъкнеха разни животни в класната стая, включително един папагал, вместо да разказват уроците си, ги пееха като литургии, постоянно се забъркваха в някакви любовни отношения с ученички от други училища. А когато бяха в повишено настроение, скачаха върху чиновете и бясно танцуваха в ритъма на въображаем туземски танц. Друг път ревяха до прегракване, имитирайки гласа на Луис Армстронг.

Те сякаш упорито се стараеха да не взимат живота на сериозно, или както Пепи ми изтърси веднъж: „Най-несериозното е да си сериозен!"

Политика, идеология, морал, литература за тях бяха понятия без стойности. И може би за да докажат това, те си служеха с невероятен техен език — съчетание от класически коньовичарски изрази и речника на съвременната улица. Първата фраза, която ми тръснаха, беше: „От вас тарабите, от нас — прескачането!"

Имаше няколко добре обосновани предложения за разтурянето на този курс и изключването на повечето от курсистите. Но единственото, което ги спаси, беше стъкларската им практика. Според майсторите при пещите и докладите от лятната практика те бяха великолепни стъклари. Точно това, от което индустрията имаше най-голяма нужда. И това им качество бе прието като надежда за тяхното „поправяне". Те наистина хранеха искрено уважение към произвеждането, към правенето на неща с техните собствени ръце, към умението те да бъдат по-трайни и по-красиви. Техните преценки за колегите преподаватели бяха безпогрешни. Най-много уважаваха Пеев и презираха тия от колегите, които като говорели, „правели течение".

Единственият ми изход като техен курсов ръководител беше да не им обявявам война, а тъкмо напротив — да се присъединя към тях. Това беше по-скоро инстинктивно решение, защото въпреки всичко техният стремеж към независимост ми харесваше. Всички пакости, които правеха, бяха повече или по-малко израз на този стремеж, сякаш те предчувствуваха какво ги чака и се опитваха детински да се противопоставят на сивото, обезцветяващо бъдеще: дълга казармена служба, следвана от убийствената температура край пещите, от борба за жилище, семейство, пари...

Аз тръгнах с тях по кина, по мачове, по екскурзии, танцови забави, „купони", обядвах и вечерях с някои от тях и по-късно можех да твърдя, че тяхната разюзданост и пакостничество бяха на повърхността, че зад всичко стоеше именно

това чисто и свежо чувство за независимост. Поведението им поне привидно се пооправи. За мой хатър те се постараха да се въздържат от прекалени демонстрации, а освен това аз им създавах толкова работа, че май не им оставаше време. И тъкмо когато можех да си мисля, че съм успял да направя нещо, дойде тази история с вица за Сталин и посещението на Държавна сигурност...

Минавам за кой ли път между чиновете и си припомням колко много тайни има между мен и тях и колко внимателни бяха всички с чуждите тайни. Бях им разказал някои не особено красиви неща за себе си. И в замяна те ми бяха доверили на четири очи свои съкровени неща. Двама искаха да бягат зад граница... за да видели света. Друг възнамеряваше да се захване с черна борса на часовници. Четвърти за отмъщение искаше да обезчести дъщерята на важен другар. Пети искаше да подпали вила, принадлежаща на някой, който се подиграл с майка му... и т. н. Неприятностите, предназначени за хората, които мразеха, те наричаха „кюфтенца".

— Ах какви кюфтенца съм им приготвил! — провикваше се Пепи.

Сега излизаше, че бяха приготвили „кюфтенца" и за мен.

Изключвам напълно възможността доносът да е бил направен по идейни причини. Между тях има деца на комунисти, но нито един от тях не изповядва някаква привързаност към политическата религия на деня. Когато произнасят думите „партия" или „комсомол", те се подсмиват. Всеизвестен беше един коварен диалог на Пепи с колегата Б.

— Но вие сте комунист, нали?

— Да — бе отвърнал Б.

— А можете ли да мислите като комунист?

— Разбира се, че мога! — гордо бе декларирал Б.

— Винаги, през цялото време, без да се уморявате...? — нахално бе продължил Пепи, усмихнат като самата невинност, докато курсът се тресял от смях.

Б. неудържимо бе избухнал.

Те чувствуваха, че е опасно да се играе с политиката, и отбягваха политическите теми, или поне, командувани от инстинкта за самосъхранение, не ги разискваха гласно. Те бяха все още много неопитни, за да съзрат изгодите, които прегръщането на партийната линия би им предложило. От друга страна, това вероятно беше смятано за израз на конвенционалност, която би опетнила чувството им за независимост. Но безспорно те съзнаваха тайнствената мощ на партията, която витаеше отвъд прага на тяхната зрелост и която можеше да превърне „нищото" в „нещо". Те съзнаваха, че тази мощ можеше да предопредели съдбите им без оглед на способности, талант, лични качества. И й противопоставяха една от своите чудновати измислици, наречена, Господ знае защо, „японците".

„Всичко ще се оправи, когато дойдат японците!" — подхвърляха те. — „Ами трябва да питаме японците!", „Пиши на японците!".

Явно тези „японци" нямаха нищо общо с жителите на Япония и по съдържание напомняха повече някои от Радичковите верблюди. Една сутрин Коки бе закъснял и на моя въпрос той отговори: „Чаках японците на Халите!"

Другарите му нададоха гръмогласен рев...

Задачата, която им дадох, е решена. Повечето от тях са вдигнали глави и гледат някъде пред себе си. Отново се установява тягостна тишина. Не проговарям нито дума. Отивам при катедрата, сядам и ги гледам в упор. Почти всеки отбягва погледа ми. Чувствувам как тишината сякаш започва да изтънява, как ще се скъса в един момент, за да гръмне някаква експлозия.

Експлозията не закъснява, но идва оттам, откъдето най-малко я чакам. Едно от физически най-слабите, кротки и тихи момчета, Недко, който седи на третия чин вляво, започва да хълца на глас. Целият клас е устремил очи към него. После разбирам, че през цялото време те упорито са гледали в него. Думите и сълзите му сякаш се смесват и го задавят. Той започва с някакво разпокъсано и много мокро „извинявайте ...извинявайте...".

— Кажи точно какво си направил! — извиква силно някой зад него.

Недко разказва и цялото му тяло играе. Той отдавна се съгласил да казва на другаря Б. за всичко, което става в курса. Съгласил се, защото другарят Б. му обещал, че идната година при разпределението ще го остави на работа в София. И този път той искал да не каже за вица ...но не можел да лъже. (Това най-много ме поразява — че той не може да лъже.) Разбрал какво е сторил, когато другарят Б. го завел в районното управление, за да разкаже там отново всичко...

Когато той завършва разказа си и молейки отново за извинение, сяда на мястото си, атмосферата сякаш става още по-угнетителна. Просто не зная какво да им кажа, да замазвам ли постъпката на колегата Б., както повелява учителската етика, да омаловажа всичко и им кажа, че доносът не е нищо особено, или пък, против всякакъв разум, да ги предупредя, че това е само началото на живота, който ги чака. Нямам нито кураж, нито сила да кажа дори една дума. Вместо това чувам звънеца за междучасието и с него гласа на Вуйчо:

„Тия японци много се бавят!"

ПОНЕДЕЛНИК ВЕЧЕР

Понеделник вечер. Денят за партийнополитическа просвета. В живота на почти всеки български гражданин върви дълга сива нишка от понеделнишки вечери. Дълга, защото това са наистина най-дългите часове през седмицата. Сива, защото човек едва ли може да си спомни разликата между една понеделнишка вечер и друга понеделнишка вечер.

В паметта ми се появяват една след друга картини, чието подобие ме смущава, сякаш всеки понеделник вечер животът някак е спрял в мъртва точка за час или два, като че инстинктът за самосъхранение е приспивал съзнанието, за да го спаси от седмичната словесна баня.

Ето, виждам себе си, седнал в стола на предприятието, заобиколен от работници и работнички, току-що свалили дочените си престилки и отпуснали натежалите от умора тела върху скърцащите столове. Срещу нас е Тодор, който бе портиер на районния комитет на партията, но ни бе изпратен, за да подсили партийното ядро. Той е висок, мустакат, с тъмни очи, в които винаги блести съзнание за собствената важност. Тодор наистина вярва, че ако той не е на земята, животът ще се свърши. И във всичко, което прави, се чувствува това му убеждение. Той е с четвърто отделение образование, макар самоувереността му да е на човек с два доктората. Но самоувереността не му помага, когато говори, защото заеква, спира се често, за да намери правилната дума, но още по-често тя му се изплъзва и мисълта му увисва в някакво „Ъъъ!".

Тази вечер Тодор провежда задължителната политическа информация и темата е „Западногерманският реваншизъм и въпросът за Берлин". Такава е уводната статия на „Работническо дело" и обикновено политическата информация се състои в разглеждане на уводната статия. В тази просветна дейност участвуваме всички, които не сме ангажирани в други подобни дейности. Едновременно в предприятието действуват няколко кръжока. Изучаване историята на съветската комунистическа партия, на Българската комунистическа партия и биографията на Георги Димитров. До неотдавна всички бяхме минали по няколко пъти изучаването на биографията на другаря Сталин. Добре, ама сега излезе, че той не заслужавал да му се изучава биографията, и ние, които знаехме наизуст живота на Йосиф Джугашвили, се чудехме какво да правим със знанията си.

Когато районният инструктор ни каза, че повече няма да се изучава биографията на другаря Сталин, Тошко от металното го запита:

— Сигурен ли сте, другарю...?

И другарят се обърка.

— Ами засега... — каза той — така е решено...

— Щото... — продължи Тошко — аз много обичах биографията на другаря Сталин... Животът му беше толкова поучителен... и добър за подражание...

Човекът от района не знаеше как да реагира. Все пак намери кураж и каза:

— Ние решихме, че е по-добре да изучаваме нашите родни герои и водачи!

— Тогава защо да не изучаваме биографията на Христо Ботев? — попита друг, чиито намерения също не бяха много чисти.

— Има време и за Ботев, другари. Ще стигнем и до Ботев! — каза инструкторът.

И така, докато по-прилежните от нас сега слушат и разискват партийната история и биографията на любимия вожд на българския народ, ние сме погълнати от пелтечещия глас на Тодор, който ни обяснява как и защо „мръсните ръце на германския реваншизъм посягат към Берлин".

— Кой превзе Берлин? Те или ние? — пита Тодор и се удря по гърдите, като че той собственоръчно е забил знамето върху Бранденбургската врата.

Никой не му отговаря на въпроса. До мен Надка плете вълнени чорапи за детето си. Виждам я как оформя петата на чорапа и изцяло е погълната от работата си. Преди това тя ми беше казала, че се надява да свърши чорапа, понеже ораторът е Тодор и с пелтеченето си щял да продължи два часа. От другата страна на Надка бай Стоян се е отпуснал на стола и спи с отворена уста. Цял ден бе разтоварвал материал и едва стоеше на краката си от умора. После виждам Станка, която е вперила очи пред себе си и вероятно се намира на милион километри разстояние от Берлин. Мъжът ѝ я бе оставил и оттогава тя някак стана много мълчалива и вглъбена в себе си. Млада и хубава жена, само на 28 години. На първия стол, точно срещу докладчика, е седнал бай Дикран, шейсетгодишен арменец, дърводелец, с чудесно чувство за хумор. Сега смешното му лице се е свило в почти болезнена сериозност и е устремил блестящи очи към Тодор. Той бе казал на Минко: „Днеска ще фиксирам Тодор, да видим какво ще стане!"

Човек не може да не се засмее на позата на Дикран. Знам, че той умира от желание да ръкопляска, но все още не може да изчака подходящ момент. Тодор казва:

„Реваншистите показват хищните си зъби..."

Ръкопляска ли се на „хищни зъби"? От лявата ми страна забелязвам, че нашата хубава секретарка Рени се опитва да флиртува с новия плановик. Тя му отправя многозначителни погледи, а той се черви и се преструва, че слуша. На бас, че ако някой запита Рени за какво говори докладчикът, едва ли би отгатнала. Тя е един от големите майстори на манкирането от понеделнишките вечери, но този път не мина. Въобще цялото събиране на хората през деня бе твърде категорично и заплашително. Понеже районът установил, че „посещаемостта" на политпросветата не била задоволителна, днес отговорните другари хванаха всеки срещу подпис. Тодор бе твърд и брутален.

„Ще има проверка от района!" — каза той. И когато Парашкева, която имаше две малки деца, оставени у дома, писна, че едното от тях не е добре, Тодор отвърна: „Щом си могла да дойдеш на работа, ще седиш! Който иска да работи, ще стои и на политпросвета!"

И това беше най-силният им довод. Всеки знаеше, че ако не дойде, това се записваше и ако не го уволнят, защото все пак за такива работи не можеше да се уволнява, то неучастието му в политическата просвета тежеше като неизтриваемо петно при цялата му кариера в предприятието. Колко пъти отказваха да дадат ударнически звания и пари на добри работници само заради такива отсъствия. Колко пъти при повишаване на разряд или на длъжност отсъствията се

вземаха предвид и т. н. Изобщо имаше много начини за наказване на непослушните. Всички знаеха това.

„Германският реваншизъм — продължава Тодор — иска да върне колелото на историята назад към терора на гестапо, към поробването на работническата класа, към унищожаването на свободата и демокрацията..."

Тази масова политическа просвета започна още когато бях в политехниката. Малко след национализацията през 1947 година по линия на младежката студентска организация ни бе казано, че ТРЯБВА да участвуваме в този невероятен за тогавашните ни разбирания вид кръжоци. Малко по-късно, със започването на студентските чистки, участието в кръжоците по изучаването на биографиите на Сталин и Димитров или краткия курс по история на ВКП (б) се оказа решаващ фактор в политическата биография на всеки студент. Някак много набързо, като пилци, ние бяхме натикани в тези понеделнишки вечери, където разни докладчици с умиление и възторг ни разказваха какъв приказно добър, мъжествен, красив, умен и великодушен човек е бил другарят Сталин и как още тогава, когато бил малко момче, той изпъквал високо над младежи и възрастни със смайващата си гениалност.

Ние бяхме студенти инженери, хора на точните науки, и подобни романтични словоизлияния някак основно противоречаха на научната атмосфера. Но трябваше да ги приемем, защото отгоре на всичко ни изпитваха. Аз мисля, че от тези кръжоци започна болестта на цитатничеството. Просто кръжочниците заучаваха наизуст разни пасажи и ги ръсеха навсякъде, където им потрябваше. Почти не си спомням изказване в политехниката, слово, доклад или какво да е словесно проявление, без да се каже „Както ни учи другарят..." или „Както казва другарят...".

По-късно навсякъде, където съм бил на работа, едни от първите другари, които пристигаха при мене, бяха отговорниците по партийната просвета.

— В какъв кръжок искаш да участвуваш?

Аз поглеждах кръжочното меню и разговорът протичаше горе-долу така:

— Биографията на Георги Димитров съм я учил 11 пъти!

— Брей!

— Историята на съветската комунистическа партия — седем пъти!

— Ама коя история? Новата или старата?

— И двете.

— Добре, ама коя повече си учил?

— Старата.

— Значи трябва сега здраво да научиш новата... Всеки понеделник веднага след работа...!

— Ами аз имам всеки понеделник урок по френски!

— Не може — казва той. — В понеделник вечер не можеш да учиш ни френски, ни немски, ни български! Премести си уроците друг ден! А понеделник вечер знаеш за какво е!

В първите години насилственото посещение на разните форми на политическа просвета бе преследвано с фанатизъм. Имаше агитпропчици и разни други просветители като нашия партиен секретар Киро, които смятаха участието на хората в тия работи за върховен дълг, а кръшкачите — за вражески агенти и предатели. После този фанатизъм се усили още повече, когато в партията нахлу вълната на интересчиите, които, разбира се, се опитаха да бъдат „по католици от папата" и тогава беше невъзможно човек да се откачи от тези задължения. Всичко живо, което познавах наоколо, запълваше своята понеделник вечер с такова мероприятие, което, като случая с нашия Тодор, ужасно напомняше на „словесното", дето фелдфебелът произнася пред ротата. За хора като Киро и Тодор тази активност беше много важна именно защото в продължение на час или два им даваше възможност да бъдат център на внимание, да приказват. В обикновения

живот едва ли някой би седнал сериозно да разговаря с двамата по каквито и да е обществени въпроси. В часовете по политическа просвета те бяха в стихията си. Но Киро беше далеч по-интересен. Той говореше с абсолютна категоричност и явно възприемаше уводната статия на партийния вестник, както истинските християни възприемат десетте божи заповеди. За него нито една дума не подлежеше на съмнение и всичко беше така, както беше написано. Фанатичният му тон и невъобразимата смесица от партиен речник плюс шопско-цигански диалект превръщаха и най-сериозната тема в жив каламбур. Твърде често Киро се отклоняваше от уводната статия и започваше да ни обяснява световните събития със свои думи:

— Сега империализмо прави сичко да ни отклонява вниманието. Тия дни американски учѐни казали, че видели да летат по небето некакви чинии! Може и паници да са биле, другари! И трудещите се в Америка гледат ли, гледат нагоре... и не виждат какви магии стават доле, по земята! Те това се казва диверсия!

Нито Киро, нитѝ Тодор се смущаваха, че между техните слушатели имаше и хора с по две университетски образования.

Впоследствие фанатизмът в политическата просвета значително изчезна и понеделнишките вечери станаха доста формални. Работата по организирането и провеждането им обикновено се възлагаше на някой по-популярен и уважаван колега, който, когато агитираше за посещение, обикновено апелираше към приятелските чувства.

„Братле, и ти, и аз знаем, че всичко това е една глупост и половина, но така е наредено. И ако ние не го направим, ще ни пратят някой отвън да ни организира и тогава няма кръшкане."

В „Стинд" работниците, които трябваше да участвуват в кръжоците, поставиха едно условие: да си носят пиене и да си посръбват по време на беседата. В едно от външнотърговските предприятия бе въведен нов елемент в допълнение на политиката: забавна и танцова музика, и т. н.

Но освен по линия на предприятия и учреждения партийната просвета се провеждаше масово из кварталните и селските организации на Отечествения фронт. Всяка година някъде през септември вестниците обявяваха тържествено началото на новата учебна отечественофронтовска година. Тя засягаше главно пенсионерите, дядовците и бабите. В отечественофронтовските понеделници имаше по-голямо разнообразие, като например „колективен прочит на книга" с разисквания или колективно посещение на кино, театър, опера, също с разисквания. Книгата, разбира се, беше политически най-правоверната. Бил съм на колективен прочит на романа на Василий Ажаев „Далеч от Москва", на романа на Емил Коралов за Септемврийското въстание и на романа на Андрей Гуляшки „Златното руно"... Но моите преживявания не могат да се сравнят с тия на домашните ми. Баба ми, Бог да я прости, изкара цели три кръжока по марксизъм-ленинизъм, а дядо ми на 80 години трябваше да посещава кръжок по атеизъм. Майка ми и жените от махалата се събираха да четат на глас романи, а нашият съсед бай Кольо, който имаше частен бик и не искаше клиентите кравари да злоупотребяват с него, казваше:

— Нема го бикò!

— Ами къде е отишъл бе, бай Кольо?

— Требе да е на кръжок. Днеска е понеделник!...

Най-после нашият докладчик Тодор завършва. Той заявява, че докато ние сме на земята, германските реваншисти „нема" да сложат ръка на Берлин. След това изпотен, но със съзнание за отлично изпълнен дълг избърсва мустаците си и се тръшва на стола. После председателствуващият пита за изказвания. Отвръща му пълна тишина. Оттук нататък всичко върви по ноти. Той ще ни подкани три пъти и никой няма да стане. Всеки знае, че ако иска всички да го намразят и

жените да не му говорят със седмици, може да стане и да се изкаже, като даде повод на Тодор да ни държи още половин час. А кръжочниците вече са „на педал" и само чакат председателствуващият да каже: „Ами като няма изказвания, да благодарим на другаря Тодор Тодоров и да си вървим!"

Сега Дикран ръкопляска шумно и ние се втурваме към вратата.

Час или два от времето на нашия живот е отнето. Всеки понеделник вечер. Ако се сметне, че четири милиона души или дори два милиона са заставени да губят това време, икономистите биха се ужасили. Защото истината е, че никой нищо не е научил по тия кръжоци. Всичко е било да се отбие номерът, за да ти е мирна главата.

„Абе виж какво — казва един от моите колеги, с когото бързаме към автобусната спирка, — ако рекат да ни накарат да научим наизуст и телефонния указател, мислиш ли, че няма да го научим? Ще го научим, та пущек ще се дига! Каквото ти свирят, това ще играеш! Музиката е тяхна, а краката са твои!"

ВЕЛИКДЕН КРАЙ „АЛЕКСАНДЪР НЕВСКИ"

Вечерта на Велика събота. Приятели се изтърсват у дома и предлагат да отидем на площад „Александър Невски", за да видим дали нещо ще се случи. Нито един от нас не изглежда религиозен и намерението ни е продиктувано от чисто любопитство, плюс може би тайното желание да подразним органите на властта.

„На бас, че тази година ще има много свят! — казва Цветан и добавя. — Тая глупост, дето я изработиха миналата година, сега ще докара пет пъти повече хора!"

Всички знаем за произшествието, което бе станало в самата църква „Александър Невски" по време на миналогодишната великденска служба. Инициативата принадлежеше на някакъв новоиздигнал се партиен или милиционерски шеф, който се бил уплашил от нарастващия брой млади хора, стекли се в църквата. Според други слухове идеята за покушение срещу великденската служба излязла от Съветското посолство, от чиито прозорци масовото стичане на народ към църквата изглеждало като явна антисъветска демонстрация. Тогава по линия на Държавна сигурност бил формиран нещо като щурмов отряд от комсомолски активисти, главно студенти, които специално били обучени в хулиганско поведение. Те влезли в църквата и с викове, смях, подигравки, блъскане и обиждане на присъствуващите граждани целели да разстроят самата служба. Връх на изстъплението им било, когато обсипали свещениците с яйца и разни други предмети и предизвикали сбивания с богомолците. Така или иначе, целта им била постигната. Патриархът повикал милицията, която вече напълно готова чакала по околните улички. И, разбира се, нахлулите милиционери арестували огромен брой млади хора и ги натикали в камионетките. Час по-късно комсомолските хулигани си отишли спокойно по домовете, а напълно невинни младежи били подложени на яко обработване, за да не посмеят втори път да стъпят на великденска служба. Но в резултат на тази най-груба провокация, организирана от режима срещу църквата, се стигна до последствия, които недвусмислено показаха колко предвидливо всичко това е било планирано. Властта обяви, че църквата имала нужда от нейната защита и че по време на големи църковни служби като великденската богомолците в църквата трябва да бъдат допускани само със специални пропуски, издавани само на доказани християни. Бе забранено да се дават пропуски изобщо на млади хора, като че християнската религия можеше да се изповядва само от

граждани над 70 години. Беше наистина странно човек да слуша, че милицията категоризира злосторниците на великденската служба като политически неопределени „младежи хулигани", когато това бяха нейни собствени агенти провокатори. Впоследствие студенти от софийския университет в разговори на четири очи признаха пред мен как са били организирани, за да вземат участие във великденската акция на площад „Александър Невски".

Не може да има съмнение, че тази акция има ефекта на бумеранг и по-късно от тези разни партийни среди се чуваше, че това е било квадратна милиционерска глупост. Още на другия ден започна масов прилив към църквите из цяла София. Слухът за това, което бе станало в „Александър Невски", предизвика всеобщо възмущение и дори разпали отдавна загаснали религиозни чувства. Мисля, че от гледна точка на религията не би могло да има по-желателно събитие, което да възвърне вниманието на хората към църквата. До тази провокация българските граждани в огромното си мнозинство гледаха на християнската религия по-скоро като на кръвна традиция, отколкото като на източник на вяра. Прекалено много страшни и жестоки неща бяха минали през главите им, за да оставят вярата им неразклатена. Според мен религиозният фанатизъм и изобщо фанатизмът никога не е бил част от българския народен характер. Ако човек погледне църковните борби от миналия век, ще види, че те не са били толкова стремеж към установяване на по-близък контакт с Бога, колкото израз на борбата за независимост.

И аз си мисля, че точно същата картина можеше да се наблюдава в България век по-късно. Все повече и повече хора започнаха да влизат в църквите не толкова като израз на християнска вяра, колкото като израз на желанието да покажат своята независимост от атеистичните канони на режима. Но вече влезли в църквите, хората откриваха внезапно мистичната привлекателност на един свят, където човек може да намери уединение от грозния шум на делничния живот. Като че атмосферата на църквата с полумрака, светлината на свещите и красиво повяхналите образи на светците, с нестройния църковен хор и речитатива на свещеника приканваха към смирение и вглъбеност. Хората откриваха, че маймунските крясъци на живота отвън им бяха отнели тихата красота на вглъбяването, чрез което човек дири истината за себе си и своя живот. Спомням си какво впечатление направи църквата на една известна партийна другарка, когато двамата от любопитство влязохме по време на служба. Свещеникът четеше осемнайсетата глава от Евангелието на Матея и каза:

„Тогава Петър дойде при него и каза, Господи, колко пъти трябва да прощавам на моя брат, който греши спрямо мен? До седем пъти? И Исус се обърна към него и му каза, аз не ти казах до седем пъти, но до седемдесет пъти по седем."

Тези думи втресоха моята позната. Тя излезе навън силно развълнувана и повтаряше: „А защо аз не мога да простя дори един път!"

По-късно тази именно партийна другарка стана редовен посетител на църквата, което бе изтълкувано от близките ѝ като интелигентски каприз.

Така че, погледнато по-дълбоко, провокацията навръх Великден не беше без своите основания. След безмилостната сталинска зима, когато цяла България представляваше гробищно мъртвило, интересът към църквата започна да се възражда. И в началото на шейсетте години все повече млади хора започнаха да ходят на църква. Баба ми и нейните връстнички от махалата се ядосваха една неделя, че от млади не могли да си намерят удобно място в църквата. Но това беше по-скоро израз на тяхното задоволство, че младите ходеха на църква. Аз лично знам няколко случая на хора с комунистически убеждения, които някак напълно неочаквано се обърнаха към религията, като че търсеха жизнено важен отговор именно от нея. Никога няма да забравя, когато една нощ, разхождайки се по булевард „Ленин" с един от тези другари, той внезапно ме запита какво точно

е искал да каже Паскал, когато е писал, че без Бога човек е абсолютен самотник. Ако този гражданин ми беше предложил участие в конспирация за събаряне на властта, по-малко бих се изненадал. Моето учудване беше още по-голямо, когато той говори надълго за връзката между Бог и Смисъл и Бог и Любов.

Всеки може да си представи, че ако един убеден и начетен марксист можеше да обърне очи към църквата, то какво би било отношението на масата хора, които не бяха обвързани здраво с идеологически догми. Все повече хора из страната започнаха да прибягват до църквата за най-тържествените и най-важни моменти в техния живот — кръщаването, сватбата, погребението. Може би това съвпадна донякъде с официално провежданата вече линия на укрепване на националното съзнание, зад която, разбира се, стояха точно обратните цели. Започна да става даже и модно да се ходи на църква и да се прибягва до услугите на свещениците. Едно от доказателствата за този процес бе силният култ към иконите — не само като материална скъпоценност, но и като израз на фаталистично религиозно чувство. В продължение на цяло десетилетие софийската интелигенция ограбваше или купуваше иконите на всяка местна църквица или параклис. Твърде малко са онези софийски интелектуалци днес, които нямат по домовете си окачени скъпи или редки икони. Друго доказателство беше религиозната музика. Плочите с руски и български литургии и църковни пения бяха търсени далеч повече от най-модните плочи естрадна музика. По-късно църковната музика на хора на „Александър Невски" и особено изпълненията на хора „Йоан Кукузел" бяха едни от най-популярните из цялата страна. Ние се събирахме на такива вечери за слушане на църковна музика. Виждал съм мои приятели да тръпнат под звуците на „Достойно ест" и да шепнат:

„Това е България! Истинската! Вечната!"

И това бяха духът и атмосферата, които трябваше да бъдат ударени с великденската провокация на организираните комсомолци хулигани.

Часът е единайсет, когато ние паркираме колите на улица „Аксаков" и цялата компания се отправяме по „Цар Шишман" към площада пред паметника на Цар Освободител. Вечерта е много приятна, топла, почти лятна. Навред гъмжи от народ, който се стича по посока на „Александър Невски", и всичко изглежда с повишено настроение, празнично. Но едва навлезли в площада пред Народното събрание, ние виждаме милиционерския кордон, който преграждa пътя към църквата и пропуска само редки граждани, които размахват някакви бели листове. Разбрахме, че великденската служба тази вечер ще бъде само с покани.

„Ами за какво са тия покани? Как може да се ходи на църква с покани!" — ядосва се някаква жена до нас.

Милиционерският лейтенант, който е шефът на кордона, се усмихва и казва: „Патриархо го е страх от верващите!"

Пред кордона се насъбира голяма тълпа, всред която разпознавам двама известни български кинорежисьори с жените си, няколко журналисти и театрални звезди, всред които се мярка познатата френска барета на Вили Цанков. Огромното мнозинство от хората наоколо са млади, между двайсет и трийсет години. Повечето от половината може би са жени. С нарастването на тълпата около кордона започва да се надига все по-голям шум. Друг милиционерски началник с голям чин, подполковник или полковник, минава покрай нас и с висок глас казва:

— Граждани, защо не си отидете! Религиозният празник не е за млади хора! Тия, които трябва да присъствуват, са поканени!

— Искаме да гледаме! — вика някой.

— Ти вярваш ли в Бога? — пита офицерът и сам отговаря. — Не вярваш! Тогава за какво си дошъл? Да правиш само калабалък! Граждани, да оставим религията за религиозните!

— Аз съм религиозен, другарю... — вика всред притисналата се тълпа някакъв възрастен човечец.

Как [illegible] поканата тогава? — мечтаехой.

— Висок [illegible] имам покана... Не знаех, че [illegible] било покани... — и старецът си [illegible] към милиционерския началник, за сърбява да е някъде около осем- [illegible] с голямо затруднение. Всички около за миг притихват.

— [illegible] ви, пуснете ме! — казва старецът, като гледа умолително на [illegible] сякаш [illegible] зависи пускането му.

И сега тълпата [illegible] мгновение. Отвсякъде се чуват гласове:

— Защо не го [illegible] те, другарю началник! Пуснете го човека! Виждате го [illegible] е! Пуснете го! [illegible]

Милиционерският [illegible] се двоуми, но все пак, изглежда, съобразява [illegible] ността да направи сделка [illegible] тълпата:

— Добре — казва той. — [illegible] пусна, но при едно условие: че вие ще се [illegible] оттеглите зад паметника. Ако искаш [illegible] стойте на тротоара! Съгласни ли сте!

— Дадено бе, мой човек! — вика някой. — Само пусни стареца да иде на [illegible] черква!

Драговолно и с повишен дух ние, повече от няколкостотин души, се оттегляме назад, а милиционерският началник пропуска стареца, който, накуцвайки, се отдалечава по посока на „Александър Невски“. Нямаме никакви шансове да се доберем дотам. Но никой не си отива. Хората стоят и сякаш стават все повече и повече. Някой предлага да се опитаме да минем от другата страна, откъм Художествената академия, даже да използуваме вратата на академията и да минем през вратата на игрището за баскетбол, което гледа точно срещу църквата. Уви, и този план пропада, защото милицията съобразително е блокирала вратата на академията. И точно когато се мотаем заедно с друга огромна тълпа между зданието на политехниката и това на академията, внезапно настъпва истинска тупурдия. Милиционерите, които стоят срещу нас, изведнъж се втурват наляво, по посока на пространството пред градинката срещу ректората. В далечината виждам, че там става някаква схватка. И после — човек да не вярва на очите си. Повече от двайсетина милиционери панически бягат през площада, следвани от група разярени момчета, едно от които размахва дърво. Чуват се пронизителни милиционерски свирки. Иззад църквата, откъм улица „11 август“, се втурва цяла рота милиционери, които се опитват да преградят пътя на бягащите си другари. После бързо дофучават няколко големи милиционерски камионетки. От другата страна на църквата става нещо, което не виждам. Оказва се, че десетина хлапета от Коньовица или „Хаджи Димитър“ влезли в кавга с кордона и когато милиционери се опитали да задържат едно от тях, другите се хвърлили напред и започнал бой. В суматохата хлапаците на бърза ръка набили милиционерите, които в голямата си част били страхливи и неопитни в такива боксови мачове. Приятел по-късно ми разказа как цялата тълпа там ревяла от възторг, като гледала как милиционерските фуражки хвърчали във въздуха. След това значително по-малобройната милиция била обърната в бягство, което аз и всички около мен видяха. Едва ли мога да забравя някога тая сцена на панически бягащи изплашени милиционери.

Крясъци, писъци и викове внезапно раздират атмосферата около църквата. Един от моите приятели дръпва жена си и казва страхливо:

„Да бягаме, защото тук ще става нещо голямо!“

Нищо не става. Многобройната милиция, която се появява на площада, бързо ликвидира инцидента. Виждаме милиционерите да мъкнат с ритници и удари горките хлапаци и да ги натикват в колите. После ги откарват Господ знае къде. Но в резултат на цялата суматоха кордоните, заобикалящи целия площад, са изчезнали и тълпите отвред нахлуват към църквата. Всичко наоколо се задръства с народ и никаква милиция не може да го върне обратно.

„Горките момчета — казват хората около мене. — Сега ще има да видят едно възкресение!“

Когато камбаните удрят, [illegible] да [illegible] покача на [illegible] пей [illegible] лиане [illegible] около себе си море от народ [illegible] следва нещо неве [illegible] о. Хи [illegible] мъкват отнякъде свещи и зап [illegible] ги палят. Някой [illegible] та свещ [illegible] ще В миг виждам чудно море от [illegible], които осветяват [illegible] ешките ли [illegible] им придават неестествена [illegible] зителност. Наведе [illegible] целува [illegible] чукат с яйца и се чува почти нестихващо:

— Христос воскресе!

— Воистина воскресе!

Може би поради инцидента, който разтр [illegible], може би поради [illegible] кия и тържествен звън на камбаните цялата [illegible] изглежда силно при [illegible] повдигната, някак бурно-тържествена. Ст [illegible] се, че в този миг [illegible] готова за нова и много по-голяма [illegible]

Но никой не я предизвик [illegible] безшумно се е оттеглила и ние бавно се понасяме [illegible] течни [illegible] „Дж [illegible] ровски“. На пейките срещу паметника на Вазов виждам Йорд [illegible] Дико Фучеджиев с жените си. Дико шеговито се опитва да угаси моята свещ и измънква, че дошли да погледат и че бил изненадан, когато откри толкова много познати и приятели на площада.

— За какво са дошли, да ги пита човек! — казва той.

— Ами да погледат! — казвам аз.

После някой ни казва, че от интерес обиколил с кола между 10 и 12 часа дузина квартални църкви и навсякъде било препълнено с местен народ.

— Имам чувството — казва Цветан, — че хората търсят в църквата това, което не могат да намерят извън нея!

БЕЗКРАЙНИЯТ ПАРАД

Двамата с моя приятел Киро сме се затворили в читалня номер 3 на Народната библиотека и прелистваме почти всички вестници и списания от тази пролет, защото искаме да видим какви актуални проблеми читателите са поставяли в своите писма и какво най-много ги вълнува. Ние разбираме, че отпечатаните във вестниците писма ще ни предоставят твърде осакатен и подбран материал, но се надяваме, че ще попаднем на нещо неочаквано и интересно. С други думи, търсим житейски материал, за да уплътним вече готов филмов сюжет. Прелистването на хилядите страници се оказва твърде бърза и лека задача. Защото върху всяка страница, корица, притурка, във всяка статия, очерк, критика, отзив, стихотворение, разказ, във всички тия издания — централни и местни, се среща едно име — Георги Димитров. Това име се повтаря десетки пъти в една колона, често пъти многократно в едно и също изречение, заедно с истински потоп от производни: димитровска родина, димитровска правда, димитровска партия, димитровска вярност, димитровски героизъм, димитровски устрем, димитровска мъдрост, димитровска политика, димитровска грижа, димитровско отношение, димитровска младеж, димитровска армия, димитровски успехи, димитровско съзнание, димитровски дълг, димитровско прозрение... и като че на света няма нищо положително, което да не може да бъде димитровско. Хиляди лозунги гласят: да живеем по димитровски, да учим по димитровски, да се борим по димитровски, да произвеждаме по димитровски, да се ориентираме по димитровски и прочие, и прочие. Всичко това се придружава от хиляди портрети, снимки, рисунки, които в разни варианти възкресяват образа на „любимия вожд и учител на българския народ“.

„Като че цяла България — казва Киро — е удавена от димитровско наводнение.“

Като че обичайният помпозен тон на цялата пропаганда е достигнал своето най-високо кресчендо. Очевидци разказват спомени за Димитров, философи и пропагандатори изнасят дълги реферати за Димитров, шест души писатели пишат романи за Димитров, в театрите се играят няколко пиеси, посветени на Лайпцигския процес, в които се повтарят едни и същи думи, едни и същи жестове, симфонични оркестри свирят димитровски концерти със съответните димитровски творби, художествените галерии са залети от физиономията на вожда в разни варианти. Провеждат се спортни турнири в негова чест, като всяко предприятие работи за отпразнуване на годишнината. Текезесета и машинно-тракторни станции обещават в чест на Димитров да произведат толкова и толкова жито... като че иначе може и да не се произведе. В Съюза на писателите, в Съюза на журналистите и в Академията на науките има национални конференции, в които се разискват обемисти доклади, започващи с прилагателното димитровски. Дори армията провежда димитровски маневри и трамваите в София вървят по димитровски. А моят приятел бай Васо, който пак се върна към гробарската си професия и трябваше да изкопае голям гроб за масово погребение на жени от един старчески дом, които инфлуенцата бе изпратила скоропостижно на оня свят, ми каза:

„Изкопах гроба по димитровски!“

Един италианец, който следва българска филология и също чете в третата читалня на библиотеката, надзърта в нашата работа и клати глава с недоумение:

— Всяка втора дума е димитровска... Не използувате ли думата „Димитров“ и като глагол?

— Не — отвръща Киро. — Използуваме я като дума-куршум!

— Как? — мига срещу нас италианецът.

— Ами с нея убиваме съдържанието на всички останали думи!

— Е, не ви ли заболява главата? — пита проклетия италианец, който, изглежда, е научил добре български.

— Имунизирани сме — обясняваме му ние... — Всяка година ни ваксинират с някоя подобна думичка, така че стомашно-чревната ни система остава незасегната!

И ние му посочваме вестниците от 1949 година, когато се честуваше 70-годишният рожден ден на още по-големия баща, вожд и учител, любимия на всички ни Йосиф Висарионович Сталин. Лицето на италианеца се издължава, когато му четем първата страница на „Работническо дело“, и той казва съвсем сериозно:

— Не може да бъде! Това трябва да е вътрешно издание на някоя психиатрия! Нали знаете, понякога разрешават на болните да печатат вестници!

Ние му казваме да внимава какво говори, защото всичките тия кампании ги провеждат горе-долу едни и същи хора, които смятат цялата тая работа за най-важно обществено мероприятие.

— И колко често се провеждат тези кампании? — пита той.

— Безспирно! — казваме ние и му посочваме как цялата 1960 година премина под още по-страхотното наводнение на честуването на 90-годишнината на Ленин, което пък бе подготовка за най-фантастично честуване на 100-годишнината през 1970 година.

През „ленинската“ 1960 година устата на българските граждани сякаш бяха задължени да произнасят, да разговарят, да се радват, да страдат, да възклицават с една-единствена дума: „Ленин“. В речника на годината думата „Ленин“ стана синоним на хляб, на вода, на вино, на зарзават, на кебапчета, на всичко. Всичко беше „Ленин“. И отново добре тренираната армия от журналисти, писатели, артисти, художници, композитори, циркови клоуни, радио-телевизионни говорители влезе в бойни действия и изстреля милиони такива куршумчета-ленин, които имаха същия убийствен ефект като куршумчетата-сталин или димитров.

— Но всичко това не обезсмисля ли честуванията? — пита италианецът, който просто си остава италианец.

Ние с Киро се споглеждаме с един и същ мълчалив въпрос: „Знаеш ли го този италианец дали наистина е италианец?“ Все пак му казваме:

— Никак даже! Напротив, така в честуванията се влага определен смисъл. И тъкмо поради това ние не можем да намерим материала, който ни трябва, т.е. всичко друго се спира, за да се даде място на честуването. Така например, ако в Пазарджик се надига някакъв протест, загдето снабдяването със зеленчук е много лошо, този протест бива залят с вълната на честуването и съответно оставен без последствие. Ако някакъв български писател е написал малко критичен роман, то поради честуването се дава преднина на произведения „тематично актуални“ и романът остава да чака, докато честуванията се свършат.

— А те свършват ли се? — италианецът е досадник.

— Много рядко! Те просто са заредени едно след друго! И всичко е планирано отнапред! Щом едно честуване свърши, друго веднага започва! Това е като един нестихващ венециански карнавал! — обяснява Киро.

— Но венецианският карнавал е забавен! — забелязва италианецът и си отива.

И ние си отиваме, защото е напълно безсмислено да се търсят делниците на живота във вестници и списания, които са хвърлени в течението на съответната кампания. Коя ли поред?

— Знаеш ли, Киро — казвам аз. — Струва ми се, че всяка кампания, всеки парад, честуване, годишнина тук има строго маскировъчна задача.

Киро се подсмихва и ми изважда отдавна забравения детски роман „Конникът без глава“ на Майн Рид, където в уводните страници, описвайки тържествата в стара Испания, авторът горе-долу бе написал:

„Колкото повече са фойерверките и тържествата в една страна, толкова по-бедствено е положението на народа в нея.“

И така ние двамата не можахме да намерим житейски материал поради баражния огън на фойерверки, честувания, манифестации и нестихващи пропагандни тържества.

След най-тържественото честуване на двайсетгодишнината на 9-и септември 1944 година партията и държавата взеха решение да се отдели особено внимание на 25-годишнината, тъй като изразът „четвърт век социализъм“ звучеше за някои другари много внушително. Приготовленията започнаха още през 1966—1967 година, усилиха се много през 1968 година (когато се развихри и античехословашката кампания) и достигнаха апогея си през пролетта и лятото на 1969 година. Може да се каже, че цялата страна беше впрегната във всевъзможни комитети, акции, движения, почини, които започваха и свършваха с цифрата 25. Сам аз участвувах в Господ знае колко инициативи, които изведнъж получиха пълна преднина пред редовната работа. Кино, телевизия, театри, издателства, редакции, опери, симфонични оркестри, самодейни състави и т.н. — всичко бе впрегнато в славословене и превъзнасяне на този „четвърт век“. В предприятията се „разгаряха“ съревнования, в трудовите колективи се „разгръщаха“ почини, в изкуството се „провеждаха“ национални прегледи, всред държавното и партийното ръководство се „подемаха“ мероприятия, в спорта се „организираха“ турнири... и като че единствено само църквата не правеше молебени за този „четвърт век“. Огромна енергия и огромни средства бяха хвърлени за неговото ознаменуване и честно казано, доста хора си позлатиха пръстите.

Аз не зная паради и тържества от такъв мащаб в нито една западна страна. Английските, френските, американските, италианските или германските тържества и годишнини минават несравнимо по-скромно и по-безшумно. При това те са много редки. Дори отпразнуването на 200-годишнината от независимостта на Америка бе далеч по-скромно от кой и да е български или съветски парад.

„Ужасно е, че ние живеем само за паради!“ — бе възкликнал един мой познат, когато му „възложили“ да организира събирането на квартала за манифестация.

Ако се върнем назад, още от времето, когато комунистите поеха властта, ние ще видим, че няма година без някаква голяма, повсеместна кампания на честване. Било кръглата годишнина на Бузлуджанския конгрес, било годишнината на Комунистическия манифест, било годишнините на Благоев и Маркс, плюс тия, за които вече говорихме, било годишнината на Октомврийската революция плюс ежегодните тържествени деветосептемврийски и първомайски паради и манифестации, плюс двата месеца преди всеки партиен конгрес, преди всеки избор на Народно събрание, плюс много други дати, съветски и български. Това са само кампаниите в национален мащаб. А ако към тях прибавите и местните кампании, май че ще излезе, че българите празнуват безспир цял живот.

А всеки по-възрастен български гражданин си спомня, че явления от такава степен бяха непознати на българския народ преди Девети септември 1944 година. Военният парад на Гергьовден и молебенът на Богоявление бяха милион пъти по скромни събития от пищното честване например на Първи май. Като че не е в характера на българския народ да участвува в такива прекалено шумни обществени зрелища. Вроденият български скептицизъм и мъдрост винаги са държали хората на почетно разстояние от такива чужди изстъпления на още по-чужд фанатизъм.

Помня добре колко изненадани бяхме от начина, по който се отпразнува първият Първи май през 1945 година. Това беше наистина невиждано зрелище, което трая няколко часа, за да стане още по-внушително през следващите години, когато шествието на площад „Девети септември“ в София се превръщаше в център на живота. Започваха да ни подготвят за Първи май месеци отнапред. Колко странно и небългарско звучеше „в чест на Първи май“. Всичко трябваше да става в чест на Първи май. Градът потъваше в лозунги, обещания, призиви. По предприятията се водеше и все още продължава да се води първомайско съревнование, хората трябваше да стават и лягат с Първи май. Радиото предаваше трудови „рапорти“ за изпълнения и преизпълнения в чест на Първи май. Всеки гражданин, който си изкарваше хляба някъде, биваше хващан в някаква първомайска дейност. Няколко дни преди манифестацията ние бяхме предупреждавани,често пъти срещу подпис, да се явим празнично облечени, с цветя и съответните лозунги на събирателния пункт, да кажем, в 7 часа сутринта, защото трамваите щяха да спрат в осем. По-късно наредбите станаха по-снизходителни. Но в началото цели мрежи от настървени отговорници и престараващи се активисти ни изтезаваха с купища изисквания. Така или иначе на самия ден ние се озовавахме на посоченото място и само смъртта можеше да бъде причина за отсъствие. Запомнил съм това дълго висене на реки от народ, който чакаше понякога по шест часа, за да му дойде редът да мине покрай трибуната. Беше уморително, а когато валеше дъжд, беше и отвратително. Отлъчването от строя се смяташе за голяма простъпка и трябваше да се дават най-изчерпателни обяснения. Дума да няма, че главната сила, която бе подбрала толкова хора из улиците на София, беше принудата. Много се съмнявам дали без принудата, без висящата постоянно заплаха срещу свободата и хляба организаторите биха могли да съберат дори една десета от хората. И в политехниката, и в предприятието тия заплахи често бяха изразявани най-неприкрито: „Който не дойде, да му мисли!“ „От всичко можеш да отсъствуваш, но от манифестацията — не можеш!“

Имаше нещо много потискащо и унизително в това висене с часове по улиците. Иронията и презрението по лицата на хората от ония първи манифестации впоследствие бяха удавени в дълготрайна горчивина.

От време на време отговорниците, които носеха ленти на ръцете си, се разтичваха, подбираха ни като стадо и ние се придвижвахме стотина крачки

по-нататък към площада. Всеки софийски район си имаше свой собствен маршрут, но на площада обикновено преминаваха колоните на три района едновременно, иначе манифестацията би траяла два дни.

Някъде около обед или рано следобед най-после идваше и нашият ред. Ние внезапно се понасяхме с бърза крачка покрай Народната банка, всред шпалир от милиционери, за да се озовем на самия площад и слеем с движещите се човешки маси. Най-нещастните от нас носеха било грамадни портрети на великите вождове на пролетариата, било огромни лозунги и знамена. Престараващите се предприятия минаваха с цели макети, поставени върху платформи на камиони, където нагледно демонстрираха политически или трудови моменти. Така например върху една платформа облечени в бяло жени показваха как в щоколадената фабрика „Малчика“ се произвежда шоколад, а в следващата платформа прекарваха Тито затворен в клетка, после преминаваше някакъв макет на локомотив, зад който идваха, поставени върху високи пръти, няколко плашила, чиито лица се сменяха с годините, според случая — Никола Петков бе заменен с Трайчо Костов, който пък бе заменен с Тито или генерал Франко, или Аденауер, или Айзенхауер.. След това върху друга платформа жени беряха рози, или предяха, или тъчеха, партизани с шмайзери атакуваха невидим враг, после преминаваше змеят или крокодилът на международната реакция, от чиито уста излизаше пушек, и т.н.

Мисля, че най-непоносимото във всяка манифестация беше ужасният потоп, който се лееше от хилядите високоговорители. Изведнъж влезе в действие някаква антимузика, наречена партийна песен или масова песен, където мощни хорове ревяха безсмислени думи в безсмислени звуци. Но върхът принадлежеше на актьорите, застанали зад микрофоните на Радио София, които с непоносимо приповдигнат, фалшив патос ревяха някакви поеми, писани от поетическия еквивалент на Рачко Прълдето. И до ден днешен помня тези нечовешки гласове да реват патетично:

„Родино моя, червена родино,
твоят народ днес ликува...!“
Или:
„Ликувай, народе, Димитров те води!“
Или Панталей-Матеевия стих:
„Вдигни се, родна шир!“

Когато този поетически материал, изглежда, се свърши, защото стахановците-поети не бяха успели да насмогнат, тогава влизаха в дайствие някакви словоизлияния, в които най-честата, любимата дума беше: „ликувай“. Всичко ликуваше. Народът ликуваше, партията ликуваше, дърветата ликуваха, птичките ликуваха, поетите ликуваха, Съветският съюз ликуваше, горите и реките ликуваха, армията ликуваше и „Работническо дело“ ликуваше на първата си страница.

И най-после идваше тържественият момент, когато ние, масата от човешки тела, преминавахме покрай високата трибуна на вожда, който също ликуваше...

* * *

И ето го сюблимния момент на всички манифестации. Нашата колона завива пред ъгъла на Народната банка и от самия завой редиците се разстройват, левият фланг силно изостава, в резултат на което грамадният лозунг, който Пешо и Наско носят, се накланя застрашително назад и удря жените по главите, като разваля прическата на високата Вера.

„Диванета!“ — крещи Вера, която е загубила четири часа, за да си направи фризурата.

„Давай! Давай! Не изоставай!“ — блъска ни с все сила нашият вечен отговорник Мончо и се втурва да изправя килнатия лозунг, на който пише „Да живеем и работим по Димитровски“. Ние принадлежим към Четвърти благоевски район, а успоредно на нашата колона върви Първи ленински район, т. е. работнички от някакво печатарско предприятие, чийто лозунг, смешно или не, е „Да живеем и работим по Ленински!“. Часът е един, слънцето напича и блузите на печатарките блестят като сняг. Те изглеждат доста приятни и хубави момичета и нашата мъжка колона извръща глави към тях, наляво, вместо да ги обърне към трибуната, която е надясно. Това кара Киро да побеснее. С червено от гняв и потно от горещината лице той, който гордо крачи пред колоната, се обръща към нас и като продължава да върви заднишком, крещи:

„Не зяпайте момите! Обърни главата надесно! Чуваш ли какво ти казвам!“

„И цяла България ликува пред твоя взор,

свободна от ярем и позор...!“ — кънти по близкия високоговорител гласът на моя приятел Данчо Матев.

„Надесно! Обърни се надесно, ти казвам! — от устата на Киро хвърчат слюнки. — Мончо — вика той на отговорника, — подхвани ги тия отзад!“

Мончо отново се втурва назад, за да отдели нашето предприятие от следващото, което е някаква кожарска фабрика. Техният авангард и нашият ариергард, в който се намирам аз, са се слели.

„Назад! — вика Мончо. — Не ни замърсявайте предприятието, кожодери!“ — вика той с ненавист, вместо да каже „кожари“.

„Остави хората, нали е все едно!“ — казвам на Мончо, докато всички се устремяваме напред.

„Не може! — реве Мончо, за да надвика високоговорителите. — Не може те да минават под нашите проценти!“

Мончо иска да каже, че ние сме си изпълнили плана, а те не са, и те не бива да получат поздравленията, които се полагат нам. И докато той води война да раздели нас от кожарите, всред нашата колона става нещо. Точно в средата изведнъж се образува дупка и целият строй отива на кино.

„Както слънцето свети, както върховете блестят,

така и ти, партийо...!“

Този път гласът е на Мирослав Миндов.

„Абе вие на манифестация ли се намирате или на пазар!“ — чувам гласа на Киро, който се е намерил в средата на бъркотията.

„Киро бе, патъкът бе, Киро! Нов беше!“ — говори му бай Дикран и разблъсква всички назад. Ние вървим напред към трибуните, а бай Дикран върви назад и си проправя коридор. Киро тръгва след него и пищи:

„Остави го, ти казвам, бе! Бос ще минеш! За резил станахме, бе!“

Оказва се, че горкият бай Дикран си е загубил едната обувка. Той взел назаем по-нови обувки от брат си и сега беше загубил братовата си обувка.

„Ако беше моя, нямаше да я търся! Ами е на брат ми бе, Киро!“ — контраатакува той и успява да се отдалечи. Защото ние вече се изравняваме с трибуната и Киро не може повече да рискува. И докато бай Дикран изчезва назад в човешките вълни по дирите на потъналата братова обувка, Киро пак извисява глас:

„Агитката!“

Това са дузина момичета и момчета отпред, които цял месец са репетирали разни лозунги.

„Вечна слава, трудови народе!“ — се лее от високоговорителя женски глас, който не мога да идентифицирам.

„Вечна слава!“ — крещи Киро.

„Вечна слава! Веч-на сла-ва! Веч-на сла-ва! Веч-на сла-ва! Ура-а-а-а! — викат пискливо тия от агитката и вдигнат ръце, в които има отдавна удушени цветя. Размахват ги.

Сега сме точно срещу трибуната, където в монументални пози са застанали дузина дебели хора. Някои от тях, вероятно уморени от дългата манифестация, са се подпрели на парапета, други са скръстили ръце, а един дори се чеше по главата.

„С Бе-Ка-Пе на-пред! С Бе-Ка-Пе на-пред!“ — скандира нашата агитка.

А отзад чувам силния грохот на кожарите, които реват невероятен лозунг:

„По-ве-че ко-жи за пар-ти-я-та!“

Хубавите печатарки също имат агитка, но тя не е гласовита и буквално нищо не се разбира в цялата тази гласова канонада. Отчаяни, те поемат следващия лозунг на Киро:

„При-вет, лю-би-ми ръ-ко-во-ди-те-ли!“

Цялото ни преминаване пред трибуните трае не повече от половин минута, но сигурно това е минутата на най-голямото изпитание за моите уши. Това е някакво всемирно състезание по надвикване — групово и индивидуално, плюс военната музика отсреща, която безспирно свири „Да живей, живей труда!“, плюс залповете, които изстрелват високоговорителите, където патетиката продължава да се лее с ново производство:

„Една страна, един народ,

тебе славят, партийо чудесна...!“

Мисля си дали бай Дикран си е намерил обувката и се опитвам да отгатна дали е лявата или дясната. Представям си сцената, която ще разиграе брат му, голяма пинтия... И сега внезапно ми идва на ум, че цялата тая история с обувките е умишлена, че нашият дърводелец сигурно се е хванал на бас, че ще си загуби обувката пред трибуната, и се засмивам:

„Ха така! — вика Киро, който неусетно се е озовал до мене. — Усмихнете се като другаря Марков! Какво се влачите като на погребение! Засмейте се! И надесно!“

Поглеждам надясно. Между мене и трибуната се изпречва бухналата фризура на Вера. Когато тя отминава, виждам апапите от вътрешните войски, образували плътен кордон между ония на трибуната и ликуващия народ. Вглеждам се в лицата на войничетата. Те са замръзнали в някакви гюромихайловски пози, като че всеки се е съсредоточил в някаква точка пред себе си, оглушал е и е онемял. Минава ми през ума, че вероятно така им е било наредено, да стоят в позата на неодушевени предмети.

„Да живее народната армия!“ — викат печатарките, но войничетата от вътрешните войски не трепват.

Вместо тях отгоре, откъм трибуната, една ръка уморено се раздвижва.

„Ура-а-а!“ — викат кожарите, които не са си изпълнили плана, и печатарките, които са го преизпълнили.

И така отминаваме. Ние завиваме надясно край военното министерство, а печатарките триумфално отминават с белите си блузки по булевард „Руски“ към хотел „България“. Някои от нашите младежи гледат с въздишка след тях и явно биха сменили колоната, ако не е застрашителният глас на Киро:

„Не се отклонявай! Манифестацията не е свършила!“

„Киро — обръща се към него Наско, — кажи на някой друг да вземе лозунга, че ръцете ни отмаляха!“

„Ами някой друг да вземе Георги Димитров!“ — пискат тия изпод големия портрет на вожда и учителя.

„Ами какво да кажем ние!“ — обаждат се двама от общите работници, които мъкнат гигантски портрет на Ленин.

„Още малко, другари!“ — казва насърчително Киро, защото знае, че никой няма да се нагърби да мъкне тези тежести.

Пред Народния театър за миг спираме, защото улиците пред нас са задръстени. Киро не крие възторга си.

„Видехте ли! — казва той. — Другарят... махна специално за нас! Като прочетоха на плаката сто и десет процента! Специално на нас!“

„Може да са махнали и на печатарките! — казва някой. — С тия бели блузи и така младички...!“

„Какво искаш да кажеш? — срязва го Киро. — Другарите не са пезевенци! На тебе като акълът ти е в белите блузки, хората гледат на тия работи отвисоко!“

„Да!“ — съгласява се с него Мончо, за който работниците говореха, че имал документ за тъпост.

До мене Марин и Христо водят разговор с прекалена сериозност:

„Аз — казва Христо — мисля, че другарят Иван Михайлов е малко поостарял. Така ми се видя... и така понапълнял!“

„Не — отвръща Марин, — точно същият си е, какъвто беше миналата година и по-миналата година!“

„Но тая година нещо не беше в кеф... Друг път се поусмихне, а сега стои и гледа в небето!“

„И другарят Енчо Стайков не беше в настроение!“ — добавя многозначително Марин.

„То трябва да е много тежко да стоиш няколко часа на трибуната — намесва се в разговора Георги. — Аз не бих могъл да издържа! Злато да ми дават!“

„Ами сигурно трябва от време на време да си почиват... Сигурно трябва да има столове отзад... па може и кафенце...!“

„Нема! — категорично казва Киро, който е чул разговора. — Нема ни кафенца, ни столове! Това са нашите ръководители! Те стоят и ще стоят там докрай! Тия работи не стават с кафенца и столове!“

Той възмутено отминава. Едва сега отнякъде се появява олющената фигура на бай Дикран, който обаче не може да си пробие път към нас. Всички гледат към него и викат: „Обувката! Намери ли я?“

Бай Дикран внезапно се навежда и после вдига ръце във въздуха и ни показва и двете си обувки.

„Ура-а-а!“ — викат тия от агитката, но този път весело и искрено.

Колоната се изтегля по посока на пощата, където Мончо и Киро ни казват, че можем да си вървим. Ние се разпиляваме всред човешкото стълпотворение. Но манифестацията продължава и високоговорителите продължават да ни преследват настойчиво от всяко второ дърво. Мирослав, Данчо, Спас и дузина други продължават неизтощимо своя свръхпатос от същите клишета, които бяхме слушали предишните години и щяхме да слушаме през следващите години. Манифестацията, както винаги, щеше да завърши с физкултурен парад и след него щяха да се понесат неизбежните танцови ансамбли, изпълняващи народни хора.

После високоговорителите щяха да замлъкнат, за да настъпи най-желаната тишина на света.

Княжевският трамвай работи от площад „Македония“, който прекръстиха на „Благоев“. Но не е възможно да се вземе трамвай, защото огромни тълпи са изпълнили пространството около спирката. Там някъде виждам моя съученик и приятел Сашо. Той е много странно момче, винаги затворен в себе си и унесен в книгите. Тръгваме заедно пешком до Руски паметник, а оттам по дългата алея между тополите. Може би ще успеем да вземем трамвая от Красно село. Около нас продължава да тече човешката река. Сашо ми изглежда много нервен, очите му блестят.

„На следващата манифестация — казва той — ще се запаля! Там на площада, точно пред трибуната, ще драсна клечката кибрит и ще се подпаля!“

„Глупости! — отвръщам аз. — Защо взимаш нещата насериозно! Кой нормален човек ги взима насериозно!“

„Но те ме унижават! — изпищява той. — Те ме унижават и ме предизвикват!“

И сега следва цяла тирада, която Сашо бълва като луд:

„Да те накарат да се строиш в редица, да заемеш място в стадото, след това да преминеш покрай високата трибуна, да се обърнеш към нея, да си свалиш шапката (нас ни накараха да свалим шапки), да се усмихнеш с най-угодническата усмивка и да ревеш някакви глупости! На кого? На хора, които не ме превишават с абсолютно нищо освен с властта, която имат!“

„Това не е малко!“ — казвам аз.

„И трябва да им се поклониш, както не си се покланял на майка си и баща си! А къде е моето достойнство! Аз мисля, че съм равноправно и равностойно същество, а не някаква маймуна! Ето там побеснях, моментът на унижението! Защото те ми отричат човешката същност, отричат личността ми, характера ми, всичко, което съм! Всяка година, по два пъти на година!“ — крещи той.

„Е, не можеш ли да свикнеш?“ — забелязвам аз без никакво съчувствие.

„Не! — казва той. — И никога няма да свикна!“

„Тогава запали се! — казвам. — Аз ще ти дам кибрита идния път!“

Той няма да се запали и никой от тия, които познавам, няма да се запали. Все пак много по-лесно е да се унижиш, отколкото да изгориш.

Това е на Първи май. Само след 4 месеца, на 9-и септември, щеше да стане същата манифестация, по същия начин, със същите хора, същата музика, същите жестове, същите лозунги, все същото. Подготовката за честването на Девети септември щеше да започне след седмица или две, без дори да има отдих. Навсякъде първомайските съревнования, подеми, инициативи, почини, акции, мероприятия щяха да се заменят с деветосептемврийски и така щеше да върви. Честване след честване, парад след парад. 25-годишнина, 30-годишнина от Девети септември, 50-годишнина, 60-годишнина на съветската държава, Ленин, Маркс, Георги Димитров, всички кръгли годишнини, 13 века българска държава, век от освобождението... — всичко това бяха поводи за заливане на българската атмосфера с какофонията на един и същ вид патос, чиято единствена главна задача, изглежда, е да не позволи на хората да помислят за себе си, да не могат да се намерят в спокоен и тих свят, където човек може да се почувствува човек и да се съсредоточи върху своята действителна съдба.

Болезнените теми на живота, неприятните въпроси за справедливост, свобода, независимост, достойнство, делничните болки и протести, хилядите „малки правди“ плюс спокойствието и хармонията вътре във всеки човек — биват удавени и отвлечени от мътните вълни на безкрайните паради.

ЖЕНИТЕ НА ВАРШАВА

Много пъти читатели и приятели са ме питали откъде съм взел сюжета на моята новела „Жените на Варшава“. „Как можа да измислиш такава странна история!“ — казваха те и сякаш бяха напълно предубедени спрямо истинността на сюжета. Затова сега искам да разкажа как съвременният живот в България ми поднесе тази толкова знаменателна и силна история.

Имах един приятел, почти връстник, когото нека тук за удобство назова с името на героя на новелата — Павел. Той беше приятно момче и проявяваше очевидни дарби в точните науки. Преди доста години, след обичайните ходатайства на семейството му, Павел успя да замине за Полша, където се бе записал да следва геология. Беше времето, когато геологията беше науката на младите романтици. Ние го познавахме от онова време като чудесен разказвач, който дори неприятно нетърпеливи хора като мен можеха да слушат, и като млад мъж, който правеше силно впе-

чатление на жените. Все пак не беше безразборен донжуан, защото се забъркваше в дълги полусантиментални-полутрагични любовни истории. Благодарение на доброто му чувство за хумор той съумя да се опази за дълго време от сълзливите капани, които влюбените сърца поставяха на пътя му. Мисля, че той беше един от родените оптимисти, които в наше време май не се срещат често по света. Към политическите проблеми на времето се отнасяше с нескрита ирония и обикновено отбягваше тези теми. Отначало това ми се струваше обичайно благоразумие, но веднъж Павел направо ми каза:

„Не обичам нито да говоря, нито да се занимавам с политика. Всичко е толкова безнадеждно, колкото ако човек говори за бъдещето на някой умиращ от рак."

Той престоя във Варшава и Краков 5-6 години, дипломира се, прибави към дипломата си няколко големи любовни истории и накрая се завърна в София. По това време имаше голяма криза за специалисти в провинцията. Обаче всеки се опитваше да остане на работа в София, където условията бяха много по-добри. Помня деня, когато срещнах Павел, тръгнал за геоложкото управление, чийто стипендиант беше.

„Братче — каза ми той, — мирише ми на заточение в Диарбекир. Шефът каза, че ако престоя само една година там, където ме пратят, щял да ме върне тука до пенсия. И аз мисля да приема."

По-късно научих, че заминал за някаква местност в Бургаски окръг. После дълго време не чух нищо за него, докато след 7 или 8 месеца той внезапно пристигна у дома. Видя ми се силно променен. Обгорял от слънцето, загрубял, но без чувство за хумор и може би без самочувствие. Пред мене стоеше разстроен млад човек, който не можеше да си намери място. Той не ме остави дълго да гадая и каза:

„Знаеш ли, че аз убих един човек!"

Помислих си, че халюцинира или пък че съвсем си беше загубил ума. Тогава той ми разказа най-подробно какво се беше случило.

От управлението го изпратили да изработи геоложка карта на единствената местност в България, която все още нямала геоложка карта. За тази цел той заминал за Бургас, където се намирала геоложката база и откъдето трябвало да получи хора и съоръжения. Когато се явил в базата и показал писмото на началника, последният иронично поклатил глава и изрекъл няколко цветисти думи по адрес на големите началства в София.

„Те са луди! — казал началникът, — толкова пъти вече пращаме хора и всички се разбягват след три дни като пилци. Знаеш ли как му казват хората на това място? Джендем баир. Ако не знаеш какво значи, иди някой да ти го обясни!"

После той предложил на моя приятел да го остави на работа в самата база и въобще да не се занимават с невъзможната геоложка карта. Но Павел, като се страхувал, че ако не изпълни задачата, с която са го изпратили от София, няма да може да се върне на служба в столицата, се заинатил. Тогава, ще, не ще, началникът на базата трябвало да намери хора и да образува работна група, която под командата на току-що завърналия се от Варшава инженер да замине за въпросното място и направи проучванията, необходими за геоложката карта. Всички работници и служещи в самата база категорично отказали дори и да слушат за тази работа. Тогава началникът се принудил да използува един познат трик. Той се обадил в милицията и поискал да му съставят една група от местни дребни крадци, мошеници и пройдохи, от които самата милиция искала да се отърве поне докато трае курортният сезон. Къде с увещания, къде със заплахи, къде насила, бригадата от десетина души била съставена, натоварена на един голям камион със съответните палатки, храни и инструменти и експедирана по посока на Странджа. Всички били най-пъстроцветната сбирщина, която Павел някога бил срещал. Камионът ги свалил в малко село, където багажа прехвърлили върху катъри и сами закрачили нататък. Пристигнали на мястото, което представлявало истинска пустиня с много баири, осеяни с бели варовикови камъни. От силната жега тревата била отдавна изгоряла и само в падините нещо се зеленеело. Но сред цялата тази безнадеждна панорама се издигал като някакво чудо на природата огромен стар дъб с пищна зелена корона. Наблизо до дъба имало кошара, а недалеч от нея малък извор. Бригадата бързо опънала две големи палатки и трета малка палатка за инженера. Било привечер, когато чул звънците на приближаващо стадо и видял овчаря. Той бил възрастен старец със силно набръчкано лице, с огромни попукани ръце и точно като старите овчари носел торба и голяма тояга. Огледал с видима ирония неканените гости и нищо не казал. Прибрал овцете в кошарата, която била разделена на две половини, след което започнал да ги дои. По-късно Павел отишъл до извора, за да се измие, когато старецът внезапно се изправил до него:

„Ти ли си им началникът?" — попитал той.

„Аз" — казал моят приятел.

„Тогава слушай, момче. До края на тази седмица всичките ти хора ще се разбягат и никога няма да се върнат. А след още ден или два и ти ще си дигнеш дърмите и няма да погледнеш назад!"

Тези думи старецът изрекъл с такава пророческа категоричност, която подразнила Павел. За да му покаже, че не е от тия, които лесно се предават, той казал:

„Ами ако остана, дядо?"

„Ако останеш, тогава виждаш ли го тоя клон на дъба, най-ниския? — старецът посочил в полумрака. — Ако останеш, на него ще се обесиш!"

И после се обърнал и си отишъл в кошарата.

Всичко станало почти така, както старецът предрекъл. Последвала една от най-ужасните нощи за хората от бригадата. Оказало се, че главната палатка, в която те легнали да спят, се намирала над истински змиярник. Към полунощ змиите плъзнали с десетки по леглата им и нещастните членове на бригадата с ужас и отвращение бягали навън. Неколцина се изпарили още на другия ден. Следващите две змийски нощи и ужасният пек през деня ликвидирали и останалата част на бригадата.

Павел останал сам. Но тук у него се появила необяснима упоритост да стои докрай. Той се заел сам да копае необходимия за геоложката карта ров и да изследва скалите и камънаците наоколо. Старият овчар посрещнал това с известна изненада. До този момент той се отнасял към градските гости с нескрито презрение. Павел забелязал, че цялото внимание на стареца било погълнато изключително и единствено от овцете. Те били около двеста на брой и всички имали имена. Старецът ги викал като деца при себе си, хранел ги с хляб и някаква много вкусна трева, която събирал през деня из падините, и им говорел на глас. Моят приятел бил смаян при вида на тази съвременна библейска картина. Като някакъв бог старецът стоял, заобиколен от своето стадо.

И тъй като в цялата тази знойна пустиня останали само двамата, те постепенно се сближили. Старецът започнал да изпитва симпатии към непознатия младеж и в знак на добри чувства всяка сутрин и вечер му давал мляко. Другото мляко той сирел. Веднъж в седмицата при него пристигало момче, което докарвало с магаре храна и тютюн за лула. Старецът пушел почти непрекъснато. А до най-близкото село имало половин ден път. Полека-лека те започнали да вечерят заедно и да си говорят до късно вечерта. Всичко, което старецът приказвал, било свързано с овцете. Той бил тръгнал овчар още от детските си години, жена му умряла отдавна и нямал нищо друго освен стадото, което принадлежало на стопанството. Една вечер с видима гордост старецът поканил моя приятел в колибата, отворил вратата и му казал:

„Виж докъде съм стигнал с овцете!"

Изненадан, Павел видял по стените окачени изрезки от вестници с портрета на стареца, който се оказал един от знатните овчари на републиката, носител на големи награди и отличия. Половин дузина грамоти и медали допълвали това своеобразно изложение. На Павел се сторило, че има някакво необяснимо несъответствие между скотския, суров живот на стареца и пищните отличия и награди, накачени по гнилите дъски на колибата. От написаното по вестниците той разбрал, че старият овчар бил национален рекордьор по добив на вълна и мляко и че дори филм бил снет преди време с него. Очевидно старецът много се гордеел със своето овчарско умение и с

удоволствие говорел на моя приятел за тънкостите на овчарската професия. Той имал природно интелигентен ум, силна памет и здраво земно чувство. По сила и устойчивост приличал на големия дъб, който се извисявал над главите им. Спрямо всичко, което било извън света на овцете, се отнасял със снизхождение и ирония.

Друга вечер той поканил Павел да насече малко съчки за огъня и му подал брадвата. Павел отишъл при някакъв отдавна изсъхнал дънер, но когато разцепил дънера, отвътре изскочило цяло кълбо змии, които в миг плъзнали навред. Той изпуснал брадвата и побягнал. Тогава старецът спокойно пристъпил напред, клекнал, с гола ръка разхвърлил пълзящите змии, събрал треските, които му трябвали, вдигнал брадвата и мълчаливо я подал на слисания инженер. Той излъчвал такъв дух на смазващо превъзходство, че Павел дори не се почувствувал унизен.

Междувременно работата продължавала. Павел копаел и чакал упорито да му изпратят нова група от базата, а старецът изкарвал овцете на паша ниско в падините рано сутрин и ги прибирал обратно вечерта. После двамата сядали да вечерят и разговаряли. В първите седмици говорел само старият овчар. И само за овцете. Всред стадото той имал няколко любими овце, за които треперел. Павел чул от него цели легенди за овце — приказни красавици, и за страшни грамадни овни. Друг път в тия легенди участвували вълци и кучета, звънци и хлопатари, магарета и отдавна умрели овчари. Отначало за Павел всичко това било много интересно, увлекателно, но постепенно целият този овчи свят започнал да му дотяга. И тогава някак неусетно, от носталгия по годините, прекарани във Варшава, Павел започнал да разказва на стареца за своя живот. И естествено, най-съществените в неговите спомени били няколкото красиви любовни истории, през които той преминал по време на студенството си.

Вече казах, че той беше чудесен разказвач, и мога да си представя колко увлекателен е бил разказът му, предизвикан от този носталгичен порив. Пък и от Джендем баир дори най-бледите и скучни моменти във Варшава изглеждали като спомени от рая.

Павел предполагал, че старецът ще приеме разказите му, които не се отнасяли за овце, с обичайната си насмешка. Но за негова изненада онзи внимателно слушал. Само на няколко пъти го прекъснал, за да попита за неизвестни нему подробности. На другата вечер той сам поканил Павел да му разкаже още нещо от Варшава. Павел разказал втора любовна история. Старецът отново внимателно слушал. На третата вечер той прибрал стадото малко по-рано и когато Павел се завърнал при дъба, старият овчар вече го чакал с приготвена вечеря и с очевидното любопитство да чуе още някаква варшавска история. Без да влизам в подробности, мисля, че тези любовни истории не са нищо повече от случки, през които всеки романтичен млад човек преминава. В тях не е имало нищо необикновено, смайващо или изключително, което да порази въображението на стареца. Но може би тъкмо защото те са били толкова обикновени истории, той ги приел с най-дълбоко чувство.

След няколко дни старецът поискал да чуе поредната история, но Павел бил вече изчерпал по-интересните си преживявания и казал, че няма повече. Тогава старият овчар казал: „Ами разкажи ги отново!“ И Павел започнал да повтаря разказите си. Но тъй като той не повтарял буквално, старецът на няколко пъти извиквал: „Не, не беше така!“ И сам разказвал пропуснатото. От този момент нататък разказите за Варшава станали общи. Оказало се, че старецът така точно и ясно запомнил всяка казана дума, като че наистина се вживял в миналото на инженера. Вечер след вечер двамата се впускали в дълги разходки из варшавските улици и като че не Павел, а старецът бил живял там.

Едновременно с тази неочаквана старческа страст към образите на варшавските любовници моят приятел забелязал голяма и все по-нарастваща промяна в поведението на стария овчар. Той някак скоро променил и цвета на лицето си. Станал мълчалив, унил и стоял дълго време вечер при дъба, загледан в догарящия огън. Любовта му към овцете се стопила. Всяка сутрин той изкарвал стадото все по-късно и

всяка вечер го прибирал все по-рано. Неговите любимки овце вече не привличали вниманието му, той слушал блеенията им с глухо безразличие. Погледът му се оживявал само когато инженерът се завръщал. Веднага сядали и започвали за кой ли път бавно и надълго да повтарят поредната варшавска история.

През един от тези дни бил рожденият ден на стареца. Те имали специална вечеря с вино. Старецът бил на 82 години и Павел казал:

„За много години, дядо!“

„Моите години са си много, Павле! Но защо ли са?“ — въздъхнал старецът.

Няколко дни по-късно, като изпращал обратно момчето с магарето, старият овчар му заръчал да отиде при пълномощника и при доктора и да им каже да дойдат на другия ден, защото не се чувствувал добре.

„Какво ти е, дядо?“ — попитал угрижено Павел.

Старецът махнал с ръка и отминал. Същата вечер те пак се събрали под дъба, наклали голям огън, хапнали и старият помолил Павел да му разкаже отново най-хубавата любовна история. Павел започнал и някъде към полунощ се разделили. На другата сутрин той се отправил към своя изкоп, който бил на около километър от дъба. Работил там и следобед, като се изкачил на един от хълмовете, откъдето се виждали дъбът и кошарата, забелязал, че там се мотаели хора. Помислил си, че са изпратили обещаната помощ от базата, и забързал нататък. Но като приближил, забелязал, че на един от клоните на дървото нещо висяло.

Пристигнал, когато пълномощникът и лекарят на селото сваляли тялото на стареца. Той се обесил с пояса си.

Моят приятел се разтреперил, давайки си сметка какво били сторили варшавските му истории на този човек, който никога през живота си не е бил нищо друго освен знатен производител на мляко и вълна, който не е познал нищо друго освен овцете си. И той побягнал и никога не се върнал назад.

„Зарязах геологията, зарязах всичко!“ — ми каза той.

Аз сам бях много разтърсен от тази истинска история, защото виждах в нея много по-голям смисъл, отколкото на пръв поглед случката предлагаше. За мен това беше може би един от най-силните изрази на човешкия стремеж към всестранност и свобода. В моите очи старецът не беше нищо друго освен онази човекомашина за производство на блага, на която са отказани дори най-бледите красоти на живота. Фигурата на странджанския овчар се изправяше пред мен като паметник на безмълвния протест срещу всички съвременни режими и философии, които в крайна сметка искаха да сведат човешкия живот до общуване с овце.

Помня, че разказах след ден или два тази история на вечеря у Дечко Узунов, където беше и Павел Вежинов, и всички бяха смаяни от тази толкова алегорична битка между жените и овцете, която бе довела до смъртта на овчаря. Всеки настояваше да я напиша. Но ми отне много време, за да намеря форма, чрез която приемливо можеше да се каже защо един знатен човек на труда се бе обесил, смазан от съзнанието за пропуснатия живот.

ЗАД ГРУБИТЕ ДУМИ

В кафене „Бразилия“ на булевард „Витоша“ е препълнено. Винаги по време на обедната почивка цяла тълпа нахлува в кафенето и обсажда бара с италианските машини еспресо. Зад тях облечените в розови униформи момичета не успяват да насмогнат. Ние, неколцина приятели, чакаме търпеливо на опашката, която се е проточила чак до тротоара. Някак изведнъж из София се развихри кафеджийската страст. Известната фраза на Балзак, че чашка кафе го правела шест пъти по умен, сякаш намери много последователи всред софийската интелигенция.

„Но нашето кафе не действува така силно като Балзаковото!“ — бе забелязал един от постоянните посетители на това лъскаво заведение...

Най-после ние се добираме до тезгяха, когато внезапно някакъв мъжага с яки плещи ни прережда. На нас нищо няма да ни стане, че ще загубим две-три минути повече, но въпросът е за принципа. В края на краищата никой не обича да го пререждат. Може би затова отдавна бяхме престанали въобще да се редим по трамвайните спирки, и когато трамваят пристигаше, яките лакти решаваха най-добре кой е пръв, кой е последен. Но в кафене „Бразилия“ пререждането звучеше като провокация и моят приятел Григор каза на непознатия:

„Гражданино, не пререждайте!“

Григоровият глас е груб, категоричен, точно като на милиционерите, когато глобяват и не искат да слушат никакви възражения. Ала Нина, която е зад Григор, го поправя:

„Моля, не пререждайте!“

Григор, който е млад спортен журналист, се раздразва:

„Какво ще му се моля! — извиква той. — Не го ли виждаш какъв гьон е!“

Непознатият пререждач упорито се прави, че не чува, и чака да грабне кафето, което му приготвят. Сега вече нервите на Григор не издържат и той слага ръка върху рамото на непознатия:

„Слушай, бе, на тебе ти се говори!“

Предчувствувайки твърде неприятна сцена, Нина и аз се дръпваме. Не ни е толкова яд на непознатия, колкото на Григор, който сякаш побеснява:

„Чуваш ли бе, тепегьоз!“ — извиква той.

Едва сега непознатият се обръща и с потъмняло лице казва:

„Абе я си гледай работата!“

Григор, който е учил бокс, замахва, но не успява да го удари, защото всички наоколо се хвърляме да ги разтървем. От двете страни валят най-груби и мръсни думи, като че двамата граждани не са клиенти на модерно софийско кафене, а истински запорожки казаци. Запотени, с пламнали лица, разрошени коси и раздърпани дрехи, те биват изведени в различни посоки. Нина, която е живяла дълго време в чужбина, е силно смутена от тази картина и ми казва с недоумение:

„Но защо трябваше да се нагрубяват?“

Не отговарям, защото ми се струва, че нервите на момичето са прекалено чувствителни. Когато поживее по-дълго в България, тия работи няма да ѝ правят впечатление.

Взимаме трамвая, за да отидем до едно малко ресторантче недалеч от колелото на двойката. Трамваят е полупразен, но ние не сядаме, а стоим на входа. В този зноен летен ден е толкова приятно да чувствуваш въздушната струя върху лицето си. От тракането на колелетата едва чуваме гласовете си. Ала внезапно някаква сила ни дръпва назад, така че почти отхвръкваме към другата, затворената врата на платформата. Грамадна кондукторка размахва ръце срещу нас и крещи с живо озлобление:

— Какво се правите, че не чувате, бе! Сто пъти ли ще си дера гърлото за вас! На входа не се стои! Е го там, написано е! Кьорави ли сте, или сте неграмотни! Или пък се правите на тарикати!

Просто не зная какво да кажа. Нина е като попарена. Така е, като са те отглеждали в някаква европейска саксия. Ние слизаме на следващата спирка и решаваме да вървим пеша.

— Струва ми се, че тя ни мразеше за нещо — след време забелязва Нина.

— Предполагам, че е от горещината. Работата ѝ е дотегнала, сигурно е имала лош ден... — опитвам се да намеря обяснение.

— Но защо трябваше да вика?

— Сигурно искаше да излее яда си... да ѝ олекне...

— А защо ще ѝ олеква за наша сметка? — продължава Нина.

— Защото ние сме се случили там... можеха да бъдат други...

— Ти приемаш ли тези обноски? — пита ме тя най-сериозно.

— Не — казвам, — но опитай се да я разбереш. На бас, че на нея също ѝ викат по този начин или в службата, или у дома, или пък пътниците в трамвая... и това е нейната естествена реакция... Тя просто отвръща!

— Когато бях в Съветския съюз, в Москва... на екскурзия... ми направи силно впечатление, че хората по улиците, в метрото, в магазините, се блъскат като хамали и не чух никой никога да се извини някому... Изглежда че и в България става същото... — моята спътница е твърде унила.

Заговаряме за друго и неусетно пристигаме в ресторантчето. То е от онези измислени грозни заведения в уж някакъв национален стил, с трикраки столчета и кръгли масички. Всичко е в горено дърво и ковано желязо. Вътре има само още една двойка. Ние вземаме листа с менюто, прочитаме го няколко пъти, но келнерът въобще не се появява. Мразя да чукам по масата и затова ставам да го търся. Заварвам го от другата страна, облегнал се на тезгяха и разговаря с готвачката.

— Можем ли да поръчаме? — казвам аз.

Той се обръща към мен и сякаш нещо в мене го раздразва. Сивите му очи се раздвижват и той ми казва с категоричен глас:

— Сядай си на мястото, аз ще дойда, когато мога!

Връщам се назад с предчувствието, че въобще няма да дойде. Все пак след около десетина минути той се появява. Ние разтваряме листа.

— Нема за какво да четете листа! — заявява ни с напълно безцеремонен тон. — Има само наденици с фасул!

Ние се споглеждаме. Нина поклаща отрицателно глава. Ставаме мълчаливо.

— За какво ми губите времето, бе! — вика той след нас. — Ако сте тръгнали по любов, що не идете в гората, ами се мъкнете тука!

— И той ли има своите основания? — пита ме Нина, след като се отдалечаваме от народния стил ресторантче.

— Сигурно — отвръщам. — Всички ние имаме толкова много основания, за да сме груби!

Тя, българката, израсла в чужбина, нищо не разбира. Тя си живее с българите от Йовковата литература, които никога не се нагрубяваха, както не се нагрубяваха Вазовите българи.

Мисля си, че грубияни и груби отношения винаги е имало, но ми се струва, че ругатните и псувните на хората от по-старото поколение нямаха тази вулгарна острота и хапеща преднамереност на ругатните и псувните от наше време. Сякаш философията, която придружава срещата на човек с човека, се е променила. В старите времена българинът по принцип посрещаше непознатия човек като приятел и трябваше много голямо разочарование, за да го отчисли от списъка на приятелите. Днес принципът е точно обратният — посрещат ви като потенциален враг и човек трябва да положи големи усилия, за да спечели приятелството на някого. Това е много голяма, принципна разлика, която определя най-ясно душевността на тези толкова различни светове. Тази разлика обяснява защо приятелската усмивка е заменена с подозрителен поглед, защо на добрия жест се откликва със съмнение, защо избликът на добродушие предизвиква резерви.

Без съмнение грубостта е пуснала доста дълбоки корени в днешния български живот. И нейните улични прояви като че са най-леката ѝ форма. Човек вижда далеч по-груби прояви вътре в обществото, в предприятието, в семейството, в училището.

— Но защо? Защо стана така? — настойчиво пита моята спътница. — Защо много рядко днес хората казват „моля“ или „извинете“?

— Защото много неща се промениха. Отношенията ни се промениха, животът се промени. Грубите думи са израз на грубите отношения. А грубите отношения идват от грубия живот. Преди войната никой в България не бе и чувал за хулигани. Днес това е една от най-употребяваните думи. Преди войната хората се заканваха

един на друг само в изблик на нерви и безсилие. Днес те се заканват един на друг при всеки разговор, защото това е част от поддържането на самочувствието...

Опитвам се да обясня, доколкото сам разбирам нещата. Истински или фалшив, старият, „буржоазно-християнският" морал изискваше от хората състрадание, помирение и толерантност. Прощаването, прошката беше неразделна част от старата душевност. Към това можеше да се прибави селският характер на българския народ, където общуването със земята и животните бе развило у него почти религиозно чувство на близост, каквато работническите маси в големите капиталистически страни никога не са изпитвали. В отношението към воловете (спомнете си Елин Пелин) хората влагаха много повече любов и приятелство, отколкото в отношенията към машините. Каква невероятна топла сърдечност живееше в българското село дори в най-тежки и мизерни години! Гостоприемството беше един от изразите на тази сърдечност.

Но всичко това сякаш бързо изчезна в годините след войната. Грубостта в българския живот, принципната смяна на отношението на човек към човека дойде като безплатен внос от Съветския съюз заедно с доктрината на насилието и терора. Може да се каже, че властта официално установи идеологията на грубостта. Та нали сам Георги Димитров в Народното събрание нарече един народен представител „Сволоч!", нали между 1947 и 1954 година в България се разиграха най-меки, внимателни, толерантни, учтиви и мили обноски, които имаха за цел да „ликвидират", „арестуват", „интернират", „разобличат", „унищожат"... класовия враг. Комунистическата идеология заличи с кръв думите толерантност, взаимно разбиране, прощаване и даде зелена улица на най-низки страсти и комплекси за малоценност. После обществената структура постави хората в най-пълна зависимост от режима и властта. Тъкмо зависимостта на човек от човека сякаш прогони без остатък всички нравствени скрупули и ги замени със стремежа за упражняване на власт.

Помня една разплакана гражданка на площад „Ленин", която се обърна към чакащата трамвая тълпа и каза:

„Кажете ми защо всеки иска да ми бъде началник? Кондукторът в трамвая ме нахока, загдето съм четяла вестник! Хлебарят ми хвърли обратно парите, като му казах, че не искам изгорял хляб, а в магазина продавачката ми викна, загдето поисках да ми свали плат от горния рафт..."

Един български психолог каза, че това е „себеосъществяване".

— Но защо хората трябва да се осъществяват чрез грубостта? — продължава да пита Нина.

— Защото грубостта е власт! — отвръщам. — Грубостта е нахлуване в територията на другиго, грубостта е пренебрегване, незачитане, неуважение на другите хора!

— Но тя не е признак на сила! — забелязва моята спътница.

— Тя е илюзия за сила, която удовлетворява собственика ѝ. Защото в царството на грубияните грубостта е средство и за нападение, и за защита. Единственият начин гражданин, който не ви превъзхожда с нищо и който гори от желание да покаже, че е нещо повече, е да бъде груб. Грубостта е неговият триумф. На бас, че келнерът, който ни прогони от ресторантчето, е отишъл след това при готвачката и ѝ е казал гордо, че ни е дал хубав урок. На бас, че кондукторката тази вечер ще каже на мъжа си, че изхвърлила „две келемета", които стояли на входа, и казвайки това, тя ще бъде някак щастлива, че е упражнила своята власт над някого, че нещо някъде някак зависи от нея. Това е себеосъществяването, което се насърчава от цялата атмосфера на живота в България, от законите на този живот, от официалната идеология и неофициалните примери.

Нина пак не разбира. Тя си остава гостенка, която няма представа от българската действителност. Тя не е слушала свистящия фалцет на всеки разгневен гражданин, който се обръща към своя „брат" и „другар" с думите: „Ти знаеш ли с кого говориш, бе!" Тя не е слушала реч на първия ръководител, който заявява, че ако интелигенцията много знае, „ще заиграе тоягата". Тя не се е редила на безнадеждна опашка, нито е преминавала стъргата на мъчението в паспортния отдел. Тя не е доловила фарсовата стойност на думичката „другарю", която при честен превод на съдържанието би звучала като „подлецо", „глупако", „нищожество", „тиранино", „бездарнико", „лъжецо" и прочие. Или чудесно сумирано от Радой Ралин:

„Човек за човека е брат,
разбра ли бе, гад?"

Горката Нина не иска да разбере, че грубостта съвсем не е в това да не се качваме и слизаме внимателно от трамваите или да не си казваме „моля" или пък префърцуненото „Бих ли могъл да си позволя забележка...". Грубостта е в пълното отсъствие на толерантност и взаимна търпимост, в нежеланието един човек да се приеме такъв, какъвто е, в отказа да се приеме, че хората имат право да не са съгласни с нас и че несъгласие не значи непременно омраза...

Ние се прибираме обратно в града. На булевард „Патриарх Евтимий" се опитваме да пресечем далеч от маркираната пресечка. Разнася се пронизителна милиционерска свирка. В това време връхлетяват коли и ние бързо изтичваме на отсрещния тротоар. Но свирката продължава да пищи. Милиционерът спира цялото движение, за да пресече, и с бързи крачки ни догонва:

— Абе, вие защо не спирате, като ви се свири? — извисява глас той, сякаш подхваща същата мелодия на безпричинния гняв, която ни преследва цял ден.

— Извинявайте — казвам аз, — просто се бяхме увлекли в приказки!

— Какво ще ми се извиняваш! — отсича той. — Улиците не са за приказване, а за ходене! А като ходиш, трябва да си отваряш очите! Два лева глоба! — и той енергично изважда химикалката и кочана.

Докато пише, се установява странна тишина. Нина безмълвно гледа в него. Той вдига глава веднъж-дваж и сякаш някак разбира, че прекалява.

— Женени ли сте? — пита той, за да прикрие обзелото го за миг смущение.

— Не.

— Защото... женените винаги минават по пресечката! — забелязва той и внезапно спира да пише. После ни разглежда добре и като че отгатва, че никой не е имал умишленото намерение да му оспорва властта, нито да го унижи, нито да го обиди...

— Слушай — казва милиционерският старшина, като се старае да запази сериозния израз на лицето си. — Хайде, от мене да мине! Друг път си отваряйте очите! Че то е заради вас, бе!

Затваря чантата и си отива.

Нина се усмихва и чувствувам как жестът на милиционера я освобождава от бремето на цял един груб ден.

КРАЖБИТЕ

Приятел журналист, с когото току-що сме обядвали заедно, ме кани:

— Ако нямаш друга работа, ела с мене в съда, трябва да пиша за едно дело.

— Интересно ли е?

— Ами! Някаква крадла, типичната история... продавала в държавен магазин за своя сметка...

— Колко е задигнала?

— Признала е 12 хиляди, но кой знае колко са... Може да са по-малко, може да са повече... Нали знаеш как стопанската милиция ги разкрива тия

работи... Избират си някаква предполагаема цифра и след това държат човека на пост и молитва, докато не признае горе-долу същата сума... следствие — майка плаче... Но тази е била упорита. Въртяла ги е горе-долу цяла година!

— Млада ли е? — питам просто от любопитство.

— Трябва да има 28—30... Интелигентно момиче... просто да му се чудиш на акъла... Крадеш, крадеш, ама защо така глупаво се оставяш да те хванат! — моят приятел явно ѝ симпатизира.

— Как са я хванали?

— Както почти винаги ги хващат! По харченето на парите! Ако не е започнала да харчи, няма начин да я разкрият. Толкова прост и тънък трик е приложила, че няма никакви други доказателства освен това, което е признала. А на бас, че много хора, които продават държавна стока, правят същото. Няма начин да бъркаш в меда и да не си оближеш пръстите...!

— Омъжена ли е?

— Разведена!

— Хубава ли е поне?

— Доста хубава!

Решавам да отида с него, за да видя края на делото, което започнало сутринта. Приятелят ми е специалист по съдебните въпроси и дори има своя колона във вестника, която се явява от време на време. Дълги години съдебните и криминалните истории нямаха достъп до печата. Смяташе се, че те представляват нетипичната отрицателна страна на социалистическия живот и затова не биваше да им се дава гласност. Но впоследствие изглежда, че отрицателните явления станаха толкова типични, че тяхното появяване в печата стана неудържимо. Толкова повече, че според някои по-нови разбирания печатът можеше да изпълнява своеобразна роля, като дава назидателна гласност на по-характерните престъпления.

— Ще пишеш ли за нея? — питам пътьом приятеля си.

— Где да знам! От една страна, тя е много типичен случай. Аз смятам, че маса народ прави същото, но по-тарикатски. От друга страна, си казвам — защо ще пиша за нея, когато тя е толкова дребна риба и явно няма никóй, който да се застъпи за нея. Знаеш ли, че всеки път, когато набарам нещо по-едро, моментално отнякъде се обаждат и това... другарят е сбъркал, но е наш другар... А пък за това момиче, какво да ти кажа... тя е жертва. Типичната жертва. И на себе си, и на обществото!

Ние влизаме в хладния полумрачен хол на Съдебната палата. После се изкачваме на третия етаж. Това е зала номер девет. Вътре има само няколко души, явно кибици, които нямат какво да правят. Докато сядаме, пристигат още неколцина, вероятно познати или приятели на подсъдимата, тъй като лицата им са угрижени. Те тихо си разменят по някоя дума, може би се опитват да отгатнат колко голяма ще бъде присъдата.

— Колко смяташ, че ще я осъдят? — питам моя приятел.

— Ако няма нещо по-специално, ще получи до пет години, което значи, че ще лежи не повече от две години. А с връзки и помилвания може да излезе и по-рано!

Вратата вляво, която води към скамейката на подсъдимите, се отваря и се появява милиционер. Зад него се показва жена, облечена в бяла блуза и тъмна пола. Силен ток ме разтърсва и сякаш косата ми се изправя. Не мога да повярвам на очите си. Колко добре познавам това лице с неговата остра, сякаш неотстъпчива красота, с гордост, заключена във властните устни, с нежната строгост на бузите му, с непримиримостта на големите зелени очи и изящната линия на веждите ѝ. Това е Ирина, която не съм виждал от седем или осем години. Същото ярко червило, същата болезнена белота на кожата, същата прическа на буйните черни коси, същата обичайна поза с леко отметната назад глава.

— Познаваш ли я? — пита ме приятелят ми, забелязал промяната в мен.

— Да — казвам аз. — Но тук сигурно има някакво недоразумение!

— Недоразумението е вътре в тебе! — забелязва той.

Той е прав. Недоразумението у мен идва от това, че не мога да приема, че Ирина, която познавам, и Ирина, която застава на подсъдимата скамейка, са един и същ човек. Искам да кажа на моя приятел, че тя беше един от най-свестните, най-принципните и най-почтените хора, които бях срещал дотогава. Познавах я от общинската болница, където лежахме в съседни стаи. Тя имаше милиарна туберкулоза и се спаси по чудо. Помнех много часове, в които чувах през стената как тежкото дишане на задушаващ се човек секваше за секунда, за да може гласът да извика:

— Докторе, не искам да умирам!

После дойде бавното, колебливо възстановяване. Тя беше 20-годишна, следваше ветеринарна медицина, четеше много и обичаше Бах. Беше много красива. До такава степен, че красотата ѝ всяваше смут у младите хора наоколо. Но ако обожателите около нея бяха малко, това идваше от страха, който тя създаваше с прямото си поведение и острите и твърде интелигентни въпроси. Тя не можеше органически да понася притворство, лицемерие, ласкателство или глупави мъжки комплименти. В нея имаше идеалистична непримиримост спрямо всичко.

Когато разбра, че е прескочила трапа, тя ми каза:

— Връщам се от оня свят с едно обещание — че ще живея честно!

Понятието честност разви у нея почти маниакални комплекси. Тя напусна болницата преждевременно, защото не било честно да заема легло, от което други хора се нуждаели. Тя напусна ветеринарния факултет, защото не било честно да следва наука, която не обичала. Тя напусна приятеля си, защото не било честно да му губи времето, тъй като нямала намерение да живее с него. Тя отхвърли маса най-съблазнителни предложения за женитба именно защото не били честни. Тя отказа да ползува каквито и да е връзки, за да си намери по-добро жилище или работа. И в редките часове, когато я извеждах на вечеря, идваше само при условие, че ще отидем в евтино заведение и че тя ще плати половината от сметката.

— Може да ти изглеждам смешна — казваше тя, — но така ми е по-спокойно и по-приятно.

После постъпи като продавачка в магазин за книжарски стоки и книги и беше много щастлива, че можеше да чете всяка новоизлязла по-свястна книга. Но когато веднъж я помолих да ми запази някои книги, които моментално се изчерпваха, тя се усмихна и поклати отрицателно глава:

— Знаеш моите принципи!

— Но всички правят така — казах аз.

— Всички могат, а аз не мога! — отсече тя.

Познавам малко хора, които са имали така ясно формулирано желание да служи честно и почтено на другите, на обществото. Но в службата ѝ не я обичаха именно защото беше непримирима. Тя не желаеше да прави никакъв компромис, рязко и категорично бе изказала мнението си за шефовете на нейното предприятие, които бяха истинска банда негодници, но с важни връзки и, разбира се, сблъскването между нея и действителността бе неизбежно. Тя трябваше да напусне книжарницата и за да се прехранва, стана келнерка, което поне в речника на нашата суетна софийска интелигенция беше някакъв вид падение. И оттук аз бях загубил следите ѝ.

Докато си припомням всичко това, съдът влиза, ние ставаме, пак сядаме и делото започва. Сутринта са били разпитите, сега са пледоариите и тъй като всичко се движи по ускорената система, присъдата ще бъде произнесена след около час или два.

Престъплението на Ирина се състои в това, че като отговорник на бара на един хотел в продължение на няколко години тя систематически е купувала от

магазините напитки, които е продавала със съответната надценка в държавния бар, като печалбата е слагала в джоба си.

— Аз ти казвам, че почти всеки на такава работа прави това! — подчертава моят приятел. — Толкова просто е с една каса държавен коняк да продадеш и една каса свой. Двеста на сто надценка! Кой може да докаже, че има разлика в двата коняка. Разбира се, когато купуваш коняк или каквото и да е за тази цел, никога не взимаш количества, защото могат да те доложат, но какво ти струва да обиколиш пет магазина и вземеш десет бутилки...

Слушам с половин ухо обясненията за техниката на кражбата, защото цялото ми внимание е върху Ирина и върху един-единствен въпрос:

„Защо е направила това?“

Ако ми кажеха, че папата е станал мохамеданин или Брежнев се е поклонил на гроба на Хитлер, по-малко щях да се изненадам.

Докато трае делото и се редят гласовете на съдии, прокурор, защита, тя стои безмълвна, с поглед, втренчен в прозорците, и изглежда напълно отделена от цялата атмосфера в съдебната зала. Върху лицето ѝ едва-едва проблясва усмивка, като че тя си припомня нещо твърде далечно и може би приятно. Струва ми се, че е приела напълно съдбата си, че е настъпил краят на непрестанните ѝ въпроси, както и краят на неотстъпчивите ѝ принципи. Но това, което ме порази повече, беше, че нито за секунда върху лицето ѝ не се появи дори най-слабият израз на съжаление. Пред мен беше жена, която седеше на пейката и чакаше да я изпратят в затвора за три, пет или десет години с равнодушие.

— Тя не съжалява — забелязвам тихо.

— За какво да съжалява? — отвръща приятелят ми. — Според мен тя напълно съзнателно е избрала този път и може би напълно съзнателно е стигнала до това място!

— Какво искаш да кажеш? — питам аз.

— Искам да кажа, че това не е обичайното подхлъзване... лакомия за пари... или удряне през просото... Колкото повече я гледам, толкова повече ми се струва, че зад всичко това стои силна, основна причина, че поради същата причина тя би могла и да убие някого... И изглежда, че основанието ѝ е толкова голямо, че не ѝ пука от нищо... Погледни как гледа на съдиите като на мухи...! — моят приятел, който е доста темпераментен човек, започва да се вълнува.

Напразно чакам да ме забележи. Само веднъж или два пъти тя се обръща към залата, но погледът ѝ не се спира никъде. Идва ми да вдигна ръка и да ѝ махна.

Процедурата продължава. Прокурорът, млад дебел човек с големи вежди и гъгнив глас, не се смущава от липсата на публика и сякаш сам се любува на собственото си слово. Той амбициозно е събрал в речта си всички вестникарски клишета за „кърлежите, които смучат кръвта на трудовия народ“, за „остатъците от буржоазно-капиталистическото възпитание“, за ограбването не само на „материалните, но и на духовните ценности на социалистическото общество“, „лекомислената безотговорност“ и така нататък. Той се обръща към моята Ирина и я пита патетично:

— Какво възпитание може да даде на децата си такава майка, ако въобще някога стане майка?

Това е най-болезненото място на Ирина. След тежкото боледуване тя не може никога да има деца. Поглеждам към нея в очакване да видя силна реакция.

Нищо. Тя продължава да стои невъзмутимо и да гледа в прозореца, като че прокурорът говори за някой друг.

— Какъв е адвокатът ѝ? — питам моя приятел.

— Служебен — отвръща той. — Тя отказала да вземе адвокат.

— Това почва да ми прилича повече на самоубийство — казвам аз.

Защитата протича в по-формален вид. Адвокатът, младо момче, явно завършило преди няколко години, проявява удивителен такт да не говори празни фрази. Той казва, че неговата довереница всъщност не му е доверила много нещо, но от данните, с които той и съдът разполагат, може само да се гадае за мотивите на престъплението. И тук той каза, че подозира „дълбоко лични, или както човек чувствува — трагични мотиви“. Но той смята, че би било твърде произволно да се търсят зад тези мотиви обществено-политически подбуди. Адвокатът добавя, че в целия си предишен живот Ирина е била известна като изключително честен и принципен гражданин, че е страдала за това. При тази забележка прокурорът измърмори: „В нашата страна никой не страда заради честност.“

Мнението на защитата е, че подсъдимата е действувала по силата на чисто вътрешен импулс, на единична реакция, която не е характерна за нея.

— Той се опитва да получи условна присъда, но не смятам, че това е възможно — коментира моят приятел.

Съдията, който води делото, изглежда малко объркан. Той ми прилича на не особено опитен юрист, който бързо се е издигнал по неюридически начини. Но тъкмо липсата на опит му придава повече човечност. Може би разчувствуван от красотата на Ирина, той се опитва да бъде внимателен и да вникне в случая. На няколко пъти забелязвам, че той се вглежда в нея, но нейното равнодушие го смущава още повече.

Накрая той я пита дали има да каже нещо.

Сега за първи път чувам гласа ѝ:

— Не, благодаря — казва тя. И пак се заглежда в прозореца.

Съдът се оттегля на съвещание. Хората наоколо шепнешком разговарят.

— Това е съвсем формално — казва моят приятел. — Всичко е решено още преди делото. Струва ми се, че ще получи някъде около 4 години.

Той познава с удивителна точност. Присъдата е четири години.

Докато председателят на съда бавно произнася присъдата в името на народа, Ирина е застанала права и е вперила очи в него. Струва ми се, че всяка секунда тя ще изкрещи нещо. Но бурята, която се надига върху лицето ѝ, внезапно се разбива в някаква непреодолима стена и докато съдията изрежда параграфите за конфискация на имуществото, Ирина отново се обръща към прозореца.

— Ако искаш да я видиш, аз мога веднага да уредя! — прошепва на ухото ми моят приятел.

Кимвам утвърдително.

Заседанието свършва, съдът излиза и милиционерът извежда Ирина през вратата, от която бе влязла. Напускам бавно залата и всичко ми се струва като лош сън.

— Готово! — моят приятел бързо се завръща. — Само че извинявай, трябва да сме двамата... Казах, че ще пишем за вестника...

И докато той ме води по коридора към помещението за срещи с подсъдимите, чувствувам как всичко у мен се стяга за твърде болезнена среща.

* * *

Докато приближавам към стаята за свиждане в съда, чувствувам, че съм станал свидетел на житейска нелепост, която моят разум отказва да проумее. Излизаше, че Ирина се бе спасила от смъртоносната прегръдка на туберкулозата само за да може да получи четири години затвор, че целият ѝ стремеж към чист и честен живот я бе поставил на подсъдимата скамейка като крадец... Струва ми се, че има някаква фатална грешка, защото не мога да си

представя как това момиче се е оплело в престъпление от този род, както не мога да си представя, че по силата на присъдата тя наистина ще трябва да прекара години в затвора. Потръпвам, като си помисля, че вече е прекарала близо година предварително следствие в тясна килия, с отвратителна храна, с внезапните повиквания за разпит, със суровото обръщение на следователите: „Гражданко Иванова!“

— Тя изглежда много пешкин жена! — казва моят приятел, който вероятно очаква да му разкажа повече за подсъдимата.

Влизам в стаята с известно смущение. Все пак има нещо арогантно да влизаш свободно при човек, който няма никаква свобода. Това неволно ме поставя на страната на прокурора и съдиите.

Ирина не е сама. Освен милиционера, който чете вестник в ъгъла, пред нея са застанали адвокатът ѝ и непознат мъж, чиито панталони от офицерски габардин показват, че е ведомствен гражданин. По-късно научавам, че е следователят ѝ. Дочувам последните му думи:

— Помисли си — казва той, като гледа упорито в нея. — В края на краищата за твое добро е!

— Благодаря — тя издържа на погледа му с еднаква твърдост и имам чувството, че никакъв следовател не може да я уплаши.

Адвокатът и следователят си тръгват. Но последният внезапно спира пред мен:

— Ако сте ѝ приятел — казва той, — кажете ѝ, че твърдоглавието до никъде не води!

Преди да отговоря, нейният глас прозвучава остро зад гърба ми:

— А мекоглавието къде води?

Върху лицето ѝ триумфира подигравателна усмивка.

Онези двамата вдигат рамене и излизат. От всичко това разбирам, че нещата не са свършили дотук и че вероятно заключенията на цялото следствие са били доста неясни. И може би в тази тъмнина стои прикрита някаква друга истина, някаква надежда.

Първият ми смут идва от това, че тя не се изненадва от посещението ми. Не само не възкликва, но дори не реагира, като че никога преди не ме е виждала. Моят приятел ме поглежда въпросително и отива при милиционера в ъгъла. Заговаря нещо с него.

Ирина е седнала върху дървената пейка, облегнала се е на стената, преметнала крак върху крак и пуши. Изглежда изпълнена със спокойна решителност и моята представа за разбита от самосъжаление, хленчеща нещастница се оказва сантиментална измислица.

— Как си? — казвам аз глупаво.

— Добре съм — отвръща тя като че с известна досада.

Чувствувам, че трябва да обясня защо се намирам в съда.

— Аз случайно минавах през съда и те видях...

— Е — отвръща тя, — едни идват тук по работа, други идват за сеир!

Настъпва неловко мълчание. Не зная откъде да започна. В дъното приятелят ми говори с милиционера за някакъв техен общ познат.

Сядам до нея. Лъхва ме миризма на силен парфюм. Виждам, че обувките ѝ са съвсем нови, модни и вероятно доста скъпи. Забелязвам на пръста на дясната ѝ ръка много хубав стар пръстен.

— Предполагам — започва тя с ясен глас, — че сега ще ми кажеш, че най-малко си очаквал мен да видиш тук?

— Наистина — отговарям аз, — като те видях, не можех да повярвам!

Думите ми, изглежда, я жегват. Тя се раздвижва и извръща глава към мен:

— А защо да не можеш да повярваш? — тя извисява глас. — Толкова трудно ли е? Или пък ти е невъзможно?

— Защото те познавам — опитвам се да смекча тона.

Тя се изсмива грубо и някак грозно.

— Познаваш! — казва тя. — Никой никого не познава! — и внезапно добавя: — И аз не се познавам!... Мислиш, че си едно... години наред мислиш, че си едно... пък после изведнъж излезе, че си нещо съвсем друго!

Това звучи като покана за изповед.

— Разбирам — казвам аз.

— Нищо не разбираш! — прекъсва ме тя. — Ти ще разбереш нещата само когато седнеш тука — тя удря с длан по скамейката и заядливо продължава. — Но тебе няма да те сложат, защото ти знаеш как да крадеш! Аз пък не знаех! Нито искам да знам!

Става ми ясно, че трябва да сменя посоката на разговора, ако искам въобще да има разговор.

— Аз не съм дошъл тука нито да те обвинявам, нито да те оправдавам — на свой ред повишавам глас. — Ние бяхме приятели и идвам да те видя като приятел!

Това ѝ прави някакво впечатление. Строгостта на лицето ѝ омеква, язвителната усмивка изчезва. Заговаряме за нашите стари приятели от общинската болница — кой умрял, кой оцелял, кой още се влачи по санаториумите. Ирина не е имала връзка с външния свят от близо година и затова приема остарели събития като новини. Вестта за смъртта на наш общ приятел силно помрачава лицето ѝ. Тя загасва цигарата и въздишайки, казва:

— Защо добрите хора умират, а лошите живеят по сто години! — Очите ѝ се овлажняват и тя внезапно казва:

— Понякога съжалявам, че изобщо... — не довършва изречението и само поклаща глава. Върху лицето ѝ преминава вълна от тръпки, тя свива устни, за да се овладее, и после ме поглежда. Блестящите ѝ очи сякаш казват: — „Аз знам много добре какво съм направила и защо съм го направила и не искам никой да ме съжалява!“

Сега за първи път ми минава през ума, че единственото обяснение за кражбата може би е друг човек, че цялото ѝ упорство, продължило една година и завършило с четири години присъда, може би идва от фанатичното желание да се скрие друг човек.

— Ще обжалваш, нали? — питам аз.

— Не — отвръща бързо тя.

— Защо?

— Защото ми е все едно!

— Може би ще намалят присъдата и като ти зачетат предварителния арест, ще излезеш направо.

— Къде да изляза? — запитва тя с притихнал, но пълен със сила глас.

Тя ме гледа в упор и прилича на учителка, която е раздразнена от елементарната липса на знания на ученика. И за да не ме остави в неведение, Ирина продължава:

— Ако ти смяташ, че животът ми е бил много хубав и че ми е мъчно за това, което сега губя — много се лъжеш! Даже напротив, драго ми е, че се махам оттук и поне четири години няма да се срещам и виждам с доста честни и почтени граждани...

— И с такива като мене! — забелязвам.

— Да, и с такива като тебе! — казва тя и пак снижава глас. — Ти не крадеш ли? Твоите колеги писателчета, журналистчета — не крадат ли? Много повече от такива като мене! Защото крадете истините на хората, на маса хора, и им ги подменяте с лъжи! Защото за тебе и за твоя приятел там, в ъгъла, аз вероятно съм буржоазен рецидив в социалистическото ви общество, аз съм помощникът на дявола, дошъл в рая на ангелите, а? Е, да, ама тия ангели имат

по-черни души от моята, вярвай ми! Видя ли го одеве прокурорчето? Докато джафкаше, аз го гледах и си мислех какъв мазник е, аз познавам този тип, колко метани е направил, колко народ е ударил с лактите, колко истини е изнасилил, само за да се подмаже и да докопа местенцето! И той ще ме съди! Ами председателят на съда? Ами моят следовател? Ако имаше начин да се измери престъпността на всекиго, щеше да видиш, че моите 12 хиляди лева са нищо, детска работа!

Тя отново запалва цигара и продължава:

— Ако искате да пишете за истинските крадци в тая държава, нямате работа при мене. Губите си времето. Те са на друго място. Но на вас не ви стиска да идете там. Пък и едва ли ще ви пуснат. Много ви е по-лесно да дойдете при мене или при такива като мене! Кажи, другарю писател, как в тая държава при горе-долу не много различни заплати някои хора имат луксозните апартаменти, вилите, колите, разходките по чужбина, любовниците, кучетата и много други работи, а такива като мене нямат нищо. Питам те! Дали тези работи си ги купиха с честните заплати, които им ги плащат по ведомствата, или пък някъде има специален магазин, където тия работи се продават по-евтино? Кажи ми де? Ако излезеш на улицата, не можеш да преброиш мерцедесите? Казват, че един струва между 15 и 20 хиляди лева. Как се икономисват тия пари? Откъде са дошли?... Когато следователят ми задаваше този въпрос на мене, аз му върнах въпроса и му казах, че ще му отговоря, когато той ми отговори. Същият въпрос. Задавам го и на тебе! Откъде всички тия високопоставени и полувисокопоставени граждани взеха богатството си? Изкараха го с труда?

Сега разбирам, че Ирина нито се оправдава, нито се защитава. Тя напада. И тъкмо нападателният ѝ тон още веднъж ми подсказва, че тя вероятно не е участвувала в никаква кражба и че всъщност плаща чужди грехове. Никога преди гласът ѝ не бе звучал с такава остра злъч и може би омраза.

— Всяка връзка в тая държава е кражба — декларира тя, — защото ощетява невинни хора! Всяка привилегия е кражба, защото е за сметка на непривилегированите! Всяко бутане по службите, прежданe, нагласяване на нещата — всичко това е кражба. Знаеш ли какво ми каза една книжарка, с която бяхме заедно в килията? Системата краде от нас, затова ние трябва да крадем от нея!

— Но кой е системата? — питам аз.

— Системата — това е организацията на големите крадци! Тия, дето нито ти, нито твоят приятел смеете да анкетирате! И съдът принадлежи на големите крадци, които съдят нас, малките крадци, загдето им намаляваме откраднатото! — казва тя с категоричност, която ми напомня на ремсистки декларации от преди войната.

— Ти си спомняш що за наивна и глупава кокошка бях — продължава Ирина. — Знаех, че по света има много кал, но исках да живея някак различно... ИСКАХ ДА ЖИВЕЯ, КАКТО ДУМАТА ЖИВОТ ИЗИСКВА... Тоест да съм това, което съм... никакви компромиси, никакви безотговорности... Както ти казах... знаех, че ще е тежко... илюзии не съм си правила... Но след като години наред откриваш, че почти всеки, с когото съдбата те е сблъскала, излиза накрая мъничък сметкаджия, елементарно егоистче, което е поставило себе си в центъра на света, след като виждаш, че човешките отношения стават все през задната врата, започваш да се чувствуваш като самотен изрод, който или трябва да се хвърли под трамвая, или да избяга... Господи, като си помисля през какви хора съм минала... И всеки те удря с някакво дърво... Днеска очукат нещо от тебе, утре друго... и след време ти се чудиш... а бе аз ли съм, или не съм аз... Как е твоят приятел Васил? — тя ме погледна изпитателно. — Нали толкова години се би в гърдите за принципи и истини, вдигаше гюрултии, протестираше... докато накрая му дадоха един голям кокал и цялото му геройство се изпари яко дим... Много са като него... И ти идва на ум постепенно... с годините се

увеличава... като вода, която се събира зад бараж... казваш си... А защо и аз да не му извъртя една мръсотия на този мръсен свят?... За наказание, ако щеш! За отмъщение!... И идва време, когато баражът, дето си го държал с всички сили, се срутва... Но понеже не си крадец, понеже не знаеш да крадеш, те хващат... Нали знаеш старата приказка — че те съдят не загдето си откраднал, а загдето не знаеш да крадеш, загдето са те хванали!

Сега тя изведнъж се разсмива и с различен глас добавя:

— От това не става твоят репортаж, а? Няма да можеш да пишеш за нещастната девойка, която се подхлъзнала! Аз съм убеден крадец, бако! Аз си имам идеология! И позициите са ми много силни, за да може да ги издържи едно сантиментално репортажче!

— Остави тия приказки — казвам аз, — помисли с какво мога да ти помогна!

— Защо ще ми помагаш? — тя отново се заяжда. — За да си успокояваш съвестта, че, видиш ли, не го оставихме това хубаво момиче да пропадне... Не! — Ирина спира за момент, за да добави. — Можеш да ми помогнеш!... Като ме опишеш! Но такава, каквато съм! Ясно ли ти е, такава, каквато съм, и без никакви мармалади отгоре!

Не зная какво да отговоря, когато тя тъжно поклаща глава и казва:

— И тебе трябва да те осъдят, Георги! И всички като тебе! Защото и вие сте крадци! Само че на едро!

— Остави тия глупости — мръщя се аз и ѝ казвам, че най-добре е да намеря свестен адвокат и да обжалваме делото, толкова повече, че няма никакви доказателства освен изтръгнатото от нея самопризнание. Но тя е толкова под ефекта на своето слово, че ме слуша със снизходителна усмивка. Накрая ми казва:

— Недей да си правиш труда! Моето място си е там, вътре!

Сега милиционерът ми казва, че колата долу е дошла и трябва да излезем.

Подавам ѝ ръка. Ирина въобще не я поема. Двамата с моя приятел сме при вратата, когато тя внезапно силно извиква:

— Аз нищо не съм откраднала, Георги! Нито стотинка! Това е самата истина!

Отнасям със себе си един пронизително-искрен поглед.

Година по-късно се оказва, че горката Ирина просто приела вината и мълчала, за да не натопи човека, когото обичала.

* * *

Съвременната българска художествена литература, чието създаване е организирано от режима, продължава да твърди, че отразявала „реалистично“ съвременния живот в България. Дотук в тези репортажи ние видяхме как основни явления на този живот и основни теми са или напълно пренебрегнати, или твърде бледо засегнати от въпросната художествена дейност. Човек има впечатлението, че авторите на произведения за съвременността живеят много далеч от действителността, че са се изолирали върху някакво щастливо островче и умишлено не желаят да видят големите и дълбоки конфликти, които разтърсват душевността на народа, на чийто език тези автори пишат. Аз си мисля, че ако всяка художествена литература по света се опитва с всички сили да вникне във времето и действителността, то днешната българска художествена литература с всички сили се опитва да прави точно обратното — да избяга от тях.

На мене никак не ми е ясно как може да се говори за вярност към живота, когато представянето на този живот се свежда едва ли не до нещо като потпури

от сладникави оперети. Това чувство идва особено силно у мен, когато мисля за невероятния разцвет на едно от най-характерните явления в днешна България — кражбите. Това явление не само разбива на пух и прах блудкавата пропагандна измислица за високонравствената комунистическа душевност или общоприет „кодекс на комуниста", но поставя може би най-сериозната въпросителна в нравственото развитие на българите. Защо един народ, който бе пословичен със своята вродена честност, сега се оказва трагичен пленник на обратното?

Ако съдебните власти и милицията публикуваха точни данни за откритите кражби из страната, на човек ще му се завие свят. При това те са малък процент от неоткритите, неоткриваемите и законно прикритите кражби. Кражбите са едно от най-типичните явления, придружаващи строителството на социализма или комунизма в цяла Източна Европа. Онова, което важи за България, важи в още по-голяма степен за СССР и другите източноевропейски страни. Не може да се избегне заключението, че комунизмът научи (или тласна) цели народи с различна култура, различна религия, различна национална трагедия, различен национален характер — към едно и също нещо — ДА КРАДАТ. Би могло да се каже, че КРАЖБАТА е обединителен, интернационален елемент в живота на народните демокрации.

Но нека веднага кажа, че аз не говоря за всякакъв вид кражба, а за най-типичния и най-популярния — КРАДЕНЕ ОТ ДЪРЖАВАТА.

Всички богатства в България и другите подобни страни принадлежат на държавата. Така че дълго време преди възникването на новобогаташката обществена върхушка човек можеше да краде само от едно място — държавата. Дори законодателството по мое време отразяваше това положение. Ако един човек ограбеше друг човек, вземайки му всичко, което можеше да му се вземе, наказанието беше до три години затвор (първия път условно). Но ако човек откраднеше от държавата нещо на стойност над 50 лева, големи присъди от по 5, 10 или 20 години затвор се произнасяха като добро утро. Пък и какво ли човек можеше да открадне от друг човек, да кажем, през 50-те години, когато сякаш всички бяха еднакво бедни. Впоследствие това равенство доста се измени и днес може да се каже, че докато една част от населението си остана бедна, друга, макар и неголяма част, успя да натрупа доста работи за крадене.

Но пак подчертавам, моят разказ се отнася изключително до кражбите от държавата, тъй като тези кражби надвишават значително по обем и по смисъл класическото присвояване на чужди вещи. Това, че гражданите крадат от държавата, която твърди, че е тяхна собствена държава (за разлика от капиталистическите държави), е най-показателно не само в нравствено, но и в чисто политическо, и в чисто философско отношение. Защото тук не става дума за традиционните крадци, а за появяването на съвсем нов исторически вид крадци. В огромното си мнозинство това са хора, които едва ли някога при други обстоятелства биха дръзнали да посегнат на неща, които не са техни. Психологията на тези хора е далече от тази на традиционните взломаджии, касоразбивачи, фалшификатори, джебчии и прочие. Преди всичко новият вид крадци, който за удобство нека наречем социалистически вид крадци, са професионални хора, често пъти изповядвали цял живот безупречна нравственост и високи принципи. Нещо повече, ако се поровите в биографиите на мнозина, осъдени за крадене от държавата, вие ще видите, че това са главно твърде активни граждани със значителни трудови успехи зад гърба си, добри организатори, инициативни, умни и находчиви в цялата си дейност. Едва ли ще срещнете между социалистическите крадци мързеливци, тъпи функционери или обществени лентяи. Запомнете този елемент. СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ КРАДЦИ са РАБОТЛИВИ ХОРА, чрез техните ръце, чрез техния труд обществото е реализирало много печалби. Един от моите познати в криминалния отдел на милицията казваше с тъжна ирония, че стопанските крадци представлявали най-умната и най-инициативната част от населението и че

с тяхното затваряне обществото губело много повече, отколкото загубата, причинена от кражбите. „Аз не само не бих ги пратил в затвора — казваше този другар, — но бих ги върнал с награда на работните им места!"

По принцип всички тези хора работеха с материални богатства. По професии това бяха: закупчици, магазинери, отчетници, управители на ресторанти, магазини, предприятия, продавачи, касиери, счетоводители... т. е. хора, през чиито ръце минаваха пари. Всеки български гражданин би могъл да си припомни как преди известно време в местния ресторант или пивница, или магазин, или бензиностанция дошъл нов човек. С неговото поемане на работата нещата бързо се променили. Всичко станало далеч по-организирано, много по-добри и по-качествени стоки се появили или пък самото обслужване било революционизирано. Просто новият управител си знаел работата. И как се сприятелил с всички, и колко добър и услужлив човек бил. И хората се радвали на неговото присъствие и на това, че улеснявал живота им, докато година или две по-късно най-неочаквано из квартала се появили познатите лица на хората от стопанската милиция, които тихичко събирали сведения за въпросния инициативен гражданин. И малко по-късно се разнесла новината, че го надчели с някаква солидна сума и за да не стават грешки, го прибрали вътре. На негово място застанала скучната физиономия на някакъв служител, който само за седмица или две зарязал всичките инициативи на своя предшественик, защото бил мързелив, глупав и страхлив човечец, но все пак наш, честен другар.

„Крадецът — казваше моят познат от милицията — изкарва и за себе си, и за държавата. Мързеливият глупак, който идва на негово място, не може да изкара нищо и фактически ние губим с такива честни некадърници далеч повече, отколкото и най-сръчният крадец може да открадне."

Техниката на кражбата от държавата почти винаги е свързана с отчитането. В ресторантите например принципът на незаконното печелене на пари е бил да се отчете, че са вложени повече и по-скъпи продукти в дадена храна, отколкото в действителност, и разликата да се сложи в джоба. Или пък да се намери начин порциите да бъдат повече на брой (без да се засяга грамажът им), отколкото следва от поръчката, и пак разликата да се сложи в джоба. Да се продава едно качество стока за по-високо качество бе също един от популярните методи. Такъв беше случаят с известния процес на месарите, които натрупали доста пари, продавайки второ качество месо за първо. Там, където водата можеше да вземе безпрепятствено участие в превръщането на качеството в количество — всевъзможните видове алкохолни и безалкохолни напитки, също се натрупваха добри печалби. Продаването на своя стока в заведения с висока вътрешна надценка е може би най-популярният трик във всички барове и ресторанти из страната. Друг трик, който се прилага редовно при боравене с машини, съоръжения и особено с коли, е бракуването с протокол на най-редовна стока и продаването ѝ след това на безценица на приятели или подставени лица, които пък след това ги препродават на редовната им цена. Работниците из предприятията, които употребяват скъпи или редки метални композиции, или каквито и да е скъпи или търсени материали, винаги отчитат, че са употребили повече материал, отколкото в действителност е било употребено, и разликата, разбира се, се измъква навън и се продава. Слушал съм фантастични истории за най-изобретателни похвати от страна на големи и малки крадци. Във вестниците бяха изнесени случаи на плащане на заплати по ведомост на несъществуващи хора или пък покупко-продажба на несъществуващи материали, които след това се отчитали, че били вложени в нещо, където дирите им изчезнали.

Може да се каже, че огромната част от кражбите биваха така изкусно извършвани и документално така добре оправдани, че нямаше никаква практическа възможност да се открият, ако не беше неблагоразумното харчене на пари от страна на крадците. Маса финансови ревизии, тройни контроли, анкети и про-

верки не можеха да докажат нищо. Единственият факт, който милицията използуваше, беше, че човекът харчеше повече, отколкото печелеше. И затова за дълго време главното внимание на милицията беше да следи за харченето на парите. Ако някой внезапно си постои къща или вила, или си купи автомобил, или започне през вечер да се появява в скъпи заведения и да води разточителен живот, ако ходи на дълги и скъпи курорти, ако купува скъпи вносни вещи и се облича добре, това беше сигналът. Тихомълком милицията започваше да разследва материалното положение на въпросния гражданин. Но както казах, често пъти това разследване не водеше до никакви други открития освен голия факт, че човекът имаше пари. И за да си спести безплодните усилия да надвие хитростта, милицията прибягваше до старото, изпитано средство. Те арестуваха човека, подлагаха го на пост и молитва плюс денонощни разпити, докато сломеното му тяло смачкаше съпротивата на духа му и той или разкриеше някои от своите хитрости, или пък просто признаеше присвояването на някаква глобална сума. Тъй като милицията нямаше представа от истината, те държаха човека колкото може по-дълго с надеждата, че с всеки ден признатата сума ще се увеличи. В края на краищата се стигаше до истински пазарлъци.

„Ако признаеш още пет хиляди — беше казал следователят на един подследствен, — ще ти свалим присъдата с още една година!“

С течение на времето, от средата на 50-те години насам, присвояването на обществени средства или просто краденето от държавата се превърна в масово явление. Всеки гражданин, който по някакъв начин докосваше меда, се опитваше най-малко да си обличе пръстите. Хората задигаха от държавата всичко, което можеше незабелязано да изчезне, макар че по някой пътзадигнатиятпредмет беше напълно безполезен. Смешно или не, работниците от едно ваксено предприятие задигаха редовно вакса за обувки, която така си стоеше и съхнеше по домовете им. В други предприятия често изчезваха инструменти, пособия и дребни материали. Шофьори на камиони надписваха несъществуващи курсове и икономисания бензин го продаваха за своя сметка и т. н. Понякога хората се организираха за по-ефикасно крадене. Безброй са безупречно функциониращите вериги „управител-счетоводител-касиер“, където и най-щателната ревизия си оставаше безпомощна. Хората, които крадяха сериозно, не бяха глупави. Първата им задача винаги беше да се движат в рамките на закона и отвън погледнато, всичко да изглежда съвършено честно. Тъкмо тези групови кражби бяха и най-големите.

Срещу цялото това изненадващо явление държавата взе бързи, гневни и много сурови мерки, понякога стигащи до смъртни присъди. За един много дълъг период стопанската милиция като че зае напълно мястото на сталинската Държавна сигурност и се превърна в най-голямото страшилище в страната. Партията смяташе краденето от държавата за политическо престъпление, за саботаж и дори предателство и затова приложи спрямо този вид престъпници изпитаните методи от старите времена. Следствията се водеха почти по начина, по който се бяха водили политическите следствия — с жесток натиск, изтезаване и в края на краищата смачкване на всяка съпротива. Едновременно с наказателните мерки партията предприе и огромна, скъпо струваща превантивна работа. В страната бяха въведени най-чести ревизии на всички „подотчетни“ лица, въведен бе повсеместен строг контрол, бяха създадени успоредно контролиращи институции и формулярите за отчетната документация се увеличиха многократно.

Но всичко това никак не спря кражбите. Крадците бързо се приспособиха, станаха по-изобретателни и намериха начини да действуват много по-предпазливо. През шейсетте години рядко можеха да се видят хора, които открито да пилеят пари. А що се отнася до последните години, изглежда този вид престъпност се е развила още повече. В статия на вестник „Труд“ от 23 март тази година се казва буквално:

„Броят на наказаните управители на търговски обекти и магазинери по

член 232 от Наказателния кодекс за измамване на клиентите е двойно по-голям през периода 1974—1976 година, отколкото през предшествуващите три години — 1971—1973 г. За престъпления по цените и ценообразуването (чл. 225 от Наказателния кодекс) броят на осъдените нарасна през същия период два и половина пъти.“

А на друго място в тази статия пише:

„Осъдени бяха десетки директори, началници, главни счетоводители — за невярно отчитане на плановете с цел да получат незаслужени премии. В затвора отидоха външнотърговски дейци, ръководни работници в администрацията и услугите — за рушветчийство.“

Това се отнася само до разкритите престъпления или поне до самопризналите се престъпници. Но какво да се каже за далеч по-големия брой кражби, които милицията не е успяла и едва ли ще успее да разкрие. И нещо още по-важно — какво да се каже за онзи вид кражби, които се извършват не само със съгласието, но понякога и с благословията на отговорни хора на властта.

Ето че цялата тази твърде тежка картина на масово присвояване на обществени средства в днешна социалистическа България повдига един далеч по-важен от материалните щети въпрос — въпроса за човешките щети. Защо толкова много съвременни българи са дръзнали да прекрачат границите на вековни народни добродетели? Какво точно стои зад постъпките на социалистическите крадци? Какви са техните истински мотиви, тяхната философия за живота, тяхната психология? Каква е тяхната драма? Изглежда, че предполагаемите отговори са твърде противни на хората, които управляват днес България, и затова те се задоволяват само с най-повърхностни, евтини обяснения. Изглежда, че и в това отношение истината се е превърнала в призрак и за властта, и за нейните сладкопойни чучулиги от улица „Ангел Кънчев“ 5, които не смеят да се взрат в силния образ на социалистическия крадец, за да не би да открият в него собствените си черти.

ЗАЩО ХОРАТА КРАДАТ ОТ „СВОЯТА“ ДЪРЖАВА?

Дотук, струва ми се, доста ясно се установи, че присвояването на държавна собственост, или по-направо казано — краденето от държавата, е едно от най-типичните явления, характеризиращи същността на обществените явления във всяка т. нар. народна демокрация. Фактическата страна на това явление, както и неговият размер не подлежат на никакво съмнение. За онзи, който все пак иска да се увери по-добре, достатъчно е да посети който и да е окръжен съд в България по което и да е време на работната седмица.

Но за мен като писател тези тъжни факти са само завършеният резултат на голямо, драматично развитие, станало в психологията на огромен брой хора. И тъкмо затова, когато отправям остри думи срещу моите колеги, че не са верни на живота, който ги заобикаля, че дори съзнателно се опитват да се скрият от него, че подменят пълнокръвните, живи герои на една действителност с нескопосани схеми, аз имам предвид пренебрегването на един толкова необходим, елементарен въпрос — „ЗАЩО ХОРАТА КРАДАТ ОТ СВОЯТА ДЪРЖАВА?“ Всяко човешко общество, което поне малко уважава себе си, винаги намира сили да постави пръст в собствените си рани и да си зададе дори най-болезнени и неприятни въпроси. Единствено социалистическо-комунистическото общество в днешна Източна Европа страхливо и гузно отбягва това.

Първият и най-прекият отговор на въпроса „Защо хората крадат от своята държава“ е, че тези хора не смятат тази държава за своя, а за чужда.

Но нещата не са толкова прости, защото на такъв отговор може да се каже, че между крадците, минали и не минали през съдебните зали, има много голям брой хора, за които може да се вярва, че искрено са смятали държавата за своя, много или малко са били рожби на режима.

Нека най-напред се спра на отговорите, дадени досега от отговорни български институти. В началото, когато това явление започна епидемично да се разраства и прикриването му по много причини стана невъзможно, партията, съдебните и милиционерските органи естествено го приписаха на „неизживени буржоазни навици“, „порочни остатъци от психологията на миналото“, „влияние на враговете отвън“ и т. н. По онова време абсолютно всеки недостатък бе приписван неизбежно на горкото черно минало. Като студент и като инженер съм присъствувал на много лекции, беседи и срещи, на които непрестанно ни се набиваше в главата, че човешките недостатъци били част от „развратa на миналото“. Хората, които твърдяха това, забравяха, че и преди комунизма в България имаше значителна държавна собственост, имаше огромен брой хора, които служеха на държавата и разполагаха с нейното доверие при боравене с материални ценности. Кражби и присвоявания на държавна собственост също имаше, но те бяха рядкост. Обикновените кражби също не бяха често явление и, което е най-отличително, биваха извършвани от, така да се каже, традиционния вид крадци.

Но за първи път в българската история граждани с професии, образование, инициативни, енергични, с много граждански добродетели масово посягат на държавната собственост. Всеки сериозен български журналист, който иска да потърси истинския отговор на въпроса, би могъл до прегледа всички съдебни папки и милиционерски досиета на осъдените граждани. Тогава ще го порази друг факт — че наистина голямото мнозинство от тези хора са дали значителен материален принос на държавата, в много случаи надвишаващ хилядократно присвоената от тях сума. Повтарям, тук не става дума за класическия тип крадци, които са друг обществен тип, а за нещо съвсем ново — за хора, които би трябвало да бъдат икономическата и духовната опора на обществото. В края на краищата звучи малко странно да казваш инженер-крадец, доктор-крадец, директор-крадец.

Нямам никакво намерение да отричам ролята на човешката алчност, користолюбие, безотговорност, лекомислие и други недостатъци. Роля, която винаги е намирала своите изпълнители. Но когато престъпността придобие един наистина масов характер, когато едва ли не всяко материално подотчетно лице се оказва под непрестанно подозрение в злоупотреба, когато през съдилищата минава безспирен поток от хора, тогава явно обяснението не е в черното минало, нито в разложителното влияние на класовия враг, нито в неизживени буржоазни привички. Престъпността очевидно се подхранва от самата действителност, тя е пуснала своите корени дълбоко в нея и тъй като почвата е твърде благоприятна, се развива със застрашителна бързина.

В един неотдавнашен разговор за престъпността в България главният прокурор на републиката, след като изреди вече стереотипните обвинения срещу миналото, подхвърли, макар и вяло, за някои аспекти на съвременността, които според него благоприятствували престъпността. Той говори специално за „нашите“ другари и тяхното взаимно прикриване. Главният прокурор се побоя да отиде по-далече, но беше напълно ясно, че той има добра представа ако не за отговора на големия въпрос, то поне за посоката, в която трябва да се търси.

Тая посока ни води при вътрешните мотиви на хората, които дръзват да присвояват обществена собственост. Аз лично съм провел немалко разговори било с осъждани граждани, било с хора, за които съм знаел, че са „свили“ нещо зад гърба си. Мога да кажа, че всички тези граждани са обединени от една обща и

категорично подчертана линия — че те смятат онова, което са извършили, за напълно справедливо, или по-точно за скрито поправяне на обществената несправедливост спрямо тях.

Един управител на стол, мой добър приятел, човек завидно интелигентен, начетен, с добър вкус и широко сърце, ми е казвал:

„И аз свивам, както всички други. Защото тичам по десет-дванайсет часа на ден, оставам без крака, в последните 15 години съм дал печалба за милион, а получавам по-малко от всеки мамин син, който си чеше задника. Това не са техни пари. Това са мои пари. Ако един ден ме хванат, ще им го кажа. Това са мои пари. Аз не пипам вашето, вземам това, което си е мое!“

Но него едва ли щяха да го хванат, защото той знаеше как да прави отчетите и как да се опази.

Несправедливото заплащане на собствения труд беше един от най-популярните и основни мотиви, които хората предявяваха срещу собствената си съвест.

„Най-големият крадец тук е държавата, така че няма нищо грешно, ако човек се опита да си върне малко от откраднатото „— беше оправданието на мой познат шофьор на камион, който правеше „черни“ курсове.

За дълго време в България заплащането на инженерно-техническия състав по заводи и фабрики беше толкова мизерно (съгласно Кодекса на труда то не биваше да надвишава с повече от 6 на сто средната работническа заплата), че за да се препитават, мнозина инженери трябваше да прибягват до трикове. Те внедряваха всяко ново производство с първоначално много примитивна технология, далеч под модерните стандарти. Това им даваше възможност да правят в течение на следващите години „рационализации“, чрез които технологическият метод бавно се подобряваше и те получаваха съответните рационализаторски възнаграждения. Но тъй като инженерите и техниците сами не можеха да бъдат рационализатори, което се смяташе за част от служебните им задължения и не се заплащаше, бяха измислени т. нар. рационализаторски колективи, в които се включваше за параван един работник. Погледнато в дълбочина, това псевдорационализиране на един умишлено предварително вложен технологичен метод представляваше най-рафинирана и неотклоняема кражба от държавата. Но последната бе продиктувана не от лакомия за пари, не от самоцелно желание човек да надхитри обществото, а от твърде сурова необходимост. Спомням си, че моята инженерска заплата в ония години ми стигаше само за първата седмица на месеца, без въобще да мога да си позволя и най-малкото разточителство. Инженерите работеха „ненормиран“ работен ден, твърде често и през седмичната почивка, и силите им биваха изцеждани до капка. Срещу всичко това им се плащаше смешно възнаграждение.

„Не мога да оставя децата да гладуват“ — казваше мой колега, когато председателят на рационализаторската комисия вдигаше въпросително вежди над поредното предложение за рационализация. Пак по същите чисто човешки причини, като противопоставяне на съвестта срещу черната експлоатация от страна на държавата, много нормировчици с добри сърца пускаха първоначалните норми за всяко ново производство доста по-ниско от реалното. Това даваше възможност на работниците да изкарват в течение на две-три години „наднормени“. Нормировчиците съветваха хората никога да не преизпълняват нормата с голям процент, който веднага би показал, че тя е фиктивна и би могла да бъде завишена със скок. С времето нормата ставаше реална, но хората вече бяха изтръгнали по някой лев от нея. Това бяха ощетявания на държавата, каквито никаква стопанска или криминална милиция не можеше да хване. И според мен в по-късните години този начин на непряко присвояване на обществени средства стана главният, може би защото беше и най-безопасният.

Ала едновременно с чувството, че поправят сурова обществена неспра-

ведливост, в хората, които бяха започнали да присвояват държавни вещи или пари, се надигна и едно друго оправдание, което в последните години щеше да стане нещо като идеологическа мотивировка на кражбата.

„Всички крадат! А тия, които са най-горе, крадат най-много!“ — тези думи съм ги слушал десетки пъти при най-различни обстоятелства. Било когато кварталният зарзаватчия „удря“ паланзата, било когато келнер надписва, било когато човек забележи, че помпата на бензиностанцията вкарва в резервоара въздух или когато пробутат развалена или некачествена стока.

Онова, което моята позната Ирина каза при свиждането ни в Съдебната палата, че системата представлява организация, създадена от големите крадци, беше по същество най-популярното убеждение навред из страната. За всеки непредубеден наблюдател на социалистическата система е ясно, че в дъното на нещата стоеше примерът на големците. А тия големи властвуващи граждани бяха изградили система от неписани закони, която им даваше възможност да извършват най-крещящи несправедливости. Членове на Политбюро, членове на Централния комитет на партията, министри и заместник-министри, шефове на разни ведомства, всякакви големи началници почти без изключение и без никакво морално оправдание погазваха декларираните от собствената им власт принципи на справедливост. В тези репортажи аз доста подробно вече се спрях на силно деморализиращия населението ефект на привилегиите, узаконеното връзкаджийство, разврата на властта. Примерът на ръководителите винаги във всички общества е установявал нивото на общия критерий за нравственост, добродетелност и престъпност. И затова моето собствено заключение от всичко, което съм видял и чул във връзка с това повсеместно отношение към обществената собственост, е, че главната, почти изключителна вина носят ръководителите, видните граждани, ония, които нормално никакъв държавен съд не може да съди, но които в края на краищата ще получат присъдата на времето.

Какъв пример за честно отношение към държавните пари можеше да даде един мой колега, известен български писател, който периодично си уреждаше през задната врата претопяването на съчиненията му, които събираха прахта по книжарските складове, само за да може незабавно да ги преиздаде. Той нямаше властта да решава това. Властта я имаха приятелите му отгоре. Какъв пример даваха всевъзможните социалистически новобогаташи, когато се надпреварваха да си купуват една от друга по-скъпи коли и да живеят във все по-голям лукс. Тъкмо бездната на контраста, който те установяваха най-безотговорно спрямо останалата част на населението, разпалваше амбициите на всеки малко по-находчив ум. Ако се проследи с безпощадна точност разточителството и прикритото с неписаните правила пилеене на обществени средства за лични изгоди, човек ще намери, че може би всеки втори ръководител е присвоил от държавата далеч по-големи суми и от най-изкусния крадец.

Не мога да забравя лицето на един осъден за неголяма злоупотреба служител във въглищен склад. Човекът се разплака пред мене и ми каза:

„Единайсет години ме лъжат с жилище. Децата ми изгниха във влагата на сутерена. И си казах — а защо не я набутам тази влага в техните въглища, защо ще страдам аз, когато всеки краде, лъже и маже!“

И докато той ми казваше това, аз си помислих, че с моите връзки можех да получа апартамент, без да чакам реда, да взема кола, без да се редя на опашка, да уреждам на приятели и познати назначения, да си издействувам строителен или дървен материал с предимство и така нататък, като всичките ми аванти бяха за сметка на обикновения народ. Излизаше, че Ирина беше права, че всички като мене и над мене, без да се бъркаме в мръсотията на отчетнически фалшификации, крадяхме от обществото, от държавата повече, отколкото нещастният въглищар. Нашето оправдание беше, че ние бяхме СПЕЦИАЛНИ хора, т. е., че ние имахме някакво по-голямо право да живеем, отколкото другите, неспециалните хора. И

ние приемахме тези присвоени материални богатства с абсолютното убеждение, че ни се полагат. Колко пъти съм чувал в клубове и на други места било разпенявана художничка да крещи:

„Че как няма да ми дадете жилището, което искам!“, или ядосан културтрегер да удря по масата: „Колата я искам утре, а не вдругиден!“

Ето че примерът на ръководителите, на видните граждани, на началниците развързва ръцете на обикновените граждани. Чувството на безотговорност, което се лее отгоре, попива дълбоко долу, в почвата. И бариерата на скрупулните задръжки, остатъци от вековен народен морал, се вдига със страшния въпрос:

„Защо не?“

И като свържем рухването на нравствеността с изчезването на идеалите, отговорът на въпроса „ЗАЩО ХОРАТА КРАДАТ ОТ СВОЯТА ДЪРЖАВА?“ става пределно ясен.

Но може би това бе най-добре формулирано от един представител на Комитета за държавен контрол, който след една щателна проверка в известно предприятие каза:

„Имам чувството, че присвояването на обществени средства е станало закон на живота у нас.“

БЪЛГАРИН ЛИ Е ШЕКСПИР?

Есента на 1968 година. Дубчекова Чехословакия е разгромена. Танкове, парашутисти и всевъзможни други войски тъпчат върху опита за комунизъм с човешки лик. В София, в някогашния Дом на инвалидите на улица „Солунска“, само на петдесет крачки от Съюза на писателите, се разполага идеологическото управление на Държавна сигурност. Сега, след Чехословакия, то има огромен състав и поема пълен контрол върху всичко, което се смята за идеологическо. Отделите и секторите към управлението дублират всички съществуващи професионални и творчески жанрове в света на пропагандата, културата, изкуството и забавленията. От отдел „Писатели“ до отдел „Цирк“.

„Ние имаме пълно доверие в нашите писатели — казва един от тези потайни контрольори. — Но не бива да забравяме, че кашата в Унгария започна с писателите, кашата в Чехословакия пак започна с писателите, най-големите главоболия в Източна Германия и Полша също идват от писателите...“

Логиката на другаря полковник, който между другите си културни занимания контролира телевизията — изглежда непогрешима. За първи път от времето на „Главлит“, официалната сталинска цензура, от издателства и редакции се иска да представят текущите си и перспективни планове заедно със съответните заявки. Искат се множество машинописи на романи, пиеси, поеми и т. н. Специалистите от идеологическото управление започват да четат, както не са чели през живота си. Всеки служител се опитва да бъде по-бдителен от другите. Атмосферата е толкова неприятна, че си измислям причини и вземам дълга неплатена отпуска. Всред колегите владее раздразнение и мрачно предчувствие. Мнозина предсказват, че мътната вълна на посредствениците ще се надигне, ще използува положението и ще залее печатниците. И наистина стахановците на социалистическия реализъм знаят, че тяхното време е дошло, и започват да произвеждат под пълна пара. Някой ми казва, че Стефан Поптонев издал за една година осем книги... Други явно се опитват да бият този рекорд. В замяна на това нито ред не се отпечатва от Константин Павлов, Стефан Цанев, Николай Кънчев, Радой Ралин...

Още по-голямо производство залива театрите. Кьораво и кьопаво се е

хвърлило да пише пиеси. През 1969 година се честувува четвърт век комунизъм в България и „горе“ е взето решение в отговор на безумието на чехите да се опълчат срещу Съветския съюз ние да проведем най-ярка демонстрация на преданост към Големия брат. Трябва да се организира най-голямото и най-пищното честуване на този четвърт век. Затова трябва да се даде пълна преднина на всички юбилейни (и елейни) материали, а другото да отиде назад, да чака за по-късно. Такава е била винаги тактиката. Всички тези честувания са поводи, измислени от режима за изтезаване на нормалното човешко мислене, на нормалното човешко творчество. Те са сигнал за потъпкване на и бездруго хилавите критични нотки и установяване на тържествена единна атмосфера от хвалебствия, славословия и високоидеен патос.

В такава атмосфера никой не ще и да чуе за пиесата на моя приятел Стефан Цанев „ПРОЦЕСЪТ ПРОТИВ БОГОМИЛИТЕ“. Но Стефан е дамгосан поет. Идеологическото управление на Държавна сигурност успява да спре (на последни коректури) поемата му за Съветския съюз. Наборът в печатницата бива разпилян. Македонската му поема (посветена на мен) също бива спряна. Спират му и сценарии, и стихотворения. Двамата написахме за Вили Цанков либрето за един мюзикъл „ЗИГ-ЗАГ“. Беше тъжно-смешна история за младите донкихотовци по света. Но въпреки нашия „зиг-заг“ мюзикълът остана без музика...

Но това не ни спира. През тази есен, в чест на тържественото честуване на четвърт век комунизъм, ние решаваме да драматизираме Дневника на Богдан Филов. Николай Хайтов любезно ни заема собственото си копие от дневника. И двамата сме смаяни да открием, че характерни съвременни събития всъщност са пародийно ехо на събитията, описани от Филов. Общият мотив в двете епохи е „глупости, породени от чувство за безизходица“. Какво невероятно сходство между предишните и сегашните български ръководители в служенето на интересите на чужда държава.

Нашата пиеса е чист фарс. В центъра е идеята да се бомбардира Вашингтон. Но как да се бомбардира Вашингтон, когато в държавната хазна няма пари за нищо? Един от генералите предлага да се вкара цялата армия във Владайската река, за да промива злато...

При нашата трактовка Дневникът на Филов се превръща в дневник на кой да е от неговите приемници през последните 25 години. Но дори най-смелите хора от Сатиричния театър ни казват да си вземем пиесата и да нé я показваме никъде, че само на дневници ще станем. Ние си я взимаме. Четем я на приятели за възмездие. И така си остава.

В замяна на това Сатиричният театър започва редовни репетиции на пиесата ми „Аз бях той“. Режисьор Нейчо Попов. Участвува първият състав на театъра без Калоянчев. Докато репетираме върху чудесния декор на Стефан Савов, докато се смеем на остроумната изобретателност на Георги Парцалев и се възхищаваме за кой ли път на тази родена сатиричка Татяна Лолова, аз си мисля, че трябва да сме луди, за да се опитваме да правим сатира точно в този момент. Изглежда, че нещата се крепят на партийното доверие в Нейчо и на предполагаемата благосклонност на първия човек спрямо мен. Все пак ние се опитваме да отгатнем докъде ни е позволено да стигнем и затова след доста горчиви истини подслаждаме финала, че по някое време лепне като шербет. Но горкият Нейчо получава сърдечен удар и репетициите прекъсват, после ги водя аз, после ги поема Методи Андонов, един от най-интересните и талантливи български режисьори, който не зная как съчетаваше приятелството си с Константин Павлов, от една страна, и с Богомил Райнов, от друга...

Междувременно във връзка с работата ми върху главната юбилейна пиеса „КОМУНИСТИ“ трябва да ходя често в отдел „Театри“. Началник там е Иван Русев, който чака всеки момент да го уволнят. Всред настъплението на правоверна посредственост той се опитва да брани принципите за художественост. Иван

е от последните непрактични идеалисти, които са обречени да бъдат изхвърлени от подобни постове. Античехословашката вълнá ще отнесе и него. Но докато още е началник, той успява да даде постановката на „КОМУНИСТИ“ на Асен Шопов. И сега ние знаем, че ще имаме страшно представление.

Но в театралния отдел владее същото объркване и несигурност, каквито има в нашето издателство. Целият репертоар на театрите в страната се проверява отново и отново от Държавна сигурност. Офицерите от Инвалидния дом четат всичко — заявки, експозета, варианти, режисьорски планове, завършени пиеси.

Този ден заварвам Иван под голямо напрежение. Докато разговаряме, на вратата се чука и влиза много добре познатият ми полковник от Държавна сигурност, първият заместник-началник на идеологическото управление. Той идва, за да упражни натиск върху отдел „Театри“, за да се включат някои пиеси, които Държавна сигурност е контраатакувала с разни писатели. Основанието му е решението на Комитета за изкуство и култура 50 на сто от всички пиеси в театрите да бъдат български — съвременни. Забравил съм определените проценти за съветска драматургия. Но по всичко изглежда, че отдел „Театри“ и лично Иван не са много ентусиазирани от това неканено сътрудничество на Държавна сигурност. Лицето на полковника, обикновено любезно, този път показва, че няма да има място за любезности. По природа той е мълчалив човек и когато говори, за да преодолее (предполагам) чувството си за малоценност в разговори с разпасани интелектуалци, той произнася думите отсечено, по войнишки. При него няма двойственост, няма много смислови думи, няма никакъв подтекст. Всичко е предълно ясно като на парад.

— Прочетох репертоарния план — казва той тежко — и никак не ми харесва! За мене това не е репертоарен план!

Светлите му очи гледат в упор Иван, който при тия думи пламва, но полага някакви усилия да се сдържи да не извика: „Абе какво разбираш ти от репертоарни планове?“

— Колко съветски постановки имате? — пита полковникът и сам си отговаря. — Пет!

Иван тежко преглъща и пак се сдържа да не отговори.

— А колко английски?... Трийсет и седем!... Трийсет и седем! — повтаря той цифрата и сега изстрелва главния си патрон. — Ако това не е идеологическа диверсия, здраве му кажи!

Лицето на полковника има победоносния вид на дете, което играе в пиеса ролята на господар, заловил своя крадлив слуга на местопрестъплението.

Докато и аз се чудя какви са тия 37 английски пиеси, влизащи в репертоарите на театрите из цялата страна, Иван отвръща кратко:

— Я не ми говори глупости! От тия 37 английски пиеси 36 са различни постановки на Шекспир!

Явно Иван смята, че името Шекспир ще е достатъчно, за да ликвидира нападението на полковника. Но той се излъгва:

— Шекспир! — извиква ядосано полковникът. — Българин ли е Шекспир? А?

Иван не може да смели този въпрос. Лицето му изразява пълно слисване, като че някой го е цапардосал отзад. Той най-малко е очаквал, че първият заместник-началник на идеологическото управление при Държавна сигурност ще обяви Шекспир за идеологически диверсант. Предчувствувам, че Иван се готви да каже със страхотен глас:

„Да, Уилям Шекспир е българин, член е на комунистическата партия от 1564 година насам и е верен приятел на Съветския съюз!“

Иван мълчи. Полковникът е убеден, че е спечелил битката, и се оттегля с презрителното пренебрежение на безспорен победител. В кабинета настъпва тишина. Иван поклаща тъжно глава:

„И Шекспир не щат хората!“

Няколко месеца по-късно, когато отивам в комитета, Иван вече не е там. И отсъствието му утежнява много моята задача, защото отивам с предложение да спра собствената си пиеса... Във връзка с театралния преглед 1969 година (пак в чест на четвърт века) няколко театри се представиха с моята пиеса „АТЕНТАТ". Това беше пиеса за двама души, които се опитват да убият един диктатор генерал, но последният бива спасен от една маймуна, защото според моите разбирания диктаторите и диктатурите биват спасявани само от маймуните. Пиесата беше извадена от каквато и да е конкретност на времето и мястото, все едно всичко това беше легенда за нещо станало някога някъде. Но и за най-слепия, включително и за автора на редакционната статия в „Работническо дело" от 26 юни 1969 година, беше ясно, че тази пиеса имаше предвид изключително съвременна България и нейния съвременен диктатор. Театралните режисьори, които посмяха да се заемат с пиесата, също знаеха това много добре. И по тази причина техните постановки бяха невероятно различни. В Пловдивския театър и на други места пиесата беше отправена към фашисткото минало и генералът беше някакъв фашистки диктатор, макар че реплики като „В тази страна можеш да влезнеш, но не можеш да излезнеш!" останаха. Но в Сливенския народен театър, където постановчик беше младият, извънредно талантлив режисьор Николай Поляков — нещата бяха съвсем различни. Съвсем вярно той беше решил, че пиесата трябваше да звучи съвременно и че текстът, а не действието беше важно. Ние се смаяхме, като видяхме, че всички актьори бяха облечени в черни фракове и в облеклото нямаше никаква разлика между генерал и ординарец. Действието се водеше без декор, пред тъмночервена завеса. И въпреки сравнително неопитните актьори думите им звучаха страховито. Явно на сцената на Сливенския театър нямаше никаква антифашистка пиеса, а пиеса за съвременна България.

Застъпници на най-ортодоксалната партийна линия в театралната критика бяха Владимир Каракашев и Севелина Гьорова — и двамата протежета на сталинисткото създание Филип Филипов. Виждайки пиесата в Сливен, Гьорова, в качеството си на член на комисията по прегледа, предложи представлението да се покаже в София, в Народния театър. Като чух това, за мен беше ясно какво щеше да последва. Точно през зимата и пролетта на 1969 година партията ревностно търсеше вещици. Показана в София, тази постановка на Поляков щеше да предизвика такава реакция, която щеше да има фатални последици за тия млади и талантливи хора. И колкото и да исках да видя пиесата в София, и колкото със сърце и душа да бях със Сливенския театър, сметнах, че беше мое задължение да ги спася... Те не подозираха какъв капан им бяха приготвили в София...

Това е едно от най-тягостните ми посещения в комитета. Вървя от стая в стая и за учудване на всички казвам колко не съм доволен от сливенци и прочие... Номерът минава. Щом авторът не иска постановката, значи това е... Вместо Сливен в София, в Народния театър, пристига Пловдивският театър. И въпреки отличната игра и факта, че постановката обра всички първи награди за прегледа, в. „Работническо дело" нападна пиесата като чужда.

Разказвам всичко това, за да припомня в какви сложни и некрасиви положения се озовавахме и за да посоча някои от нещата, които трасираха моя път по посока на границата.

ЛЮБОВТА КЪМ „ГОЛЕМИЯ БРАТ"

На площада пред драгалевската кръчма се появява някакво автомобилно чудовище. Това е последният модел на „Ферари", с муцуна, почти докосваща земята, и четири блестящи ауспухови тръби, щръкнали отзад. Колата

е боядисана в яркозелено, пресечено от лимоненожълта лента. Вътре мъж на средна възраст с левантинско лице се е облегнал удобно назад, пуши лула и самоуверено гледа нагоре към планината. Чудовището спира за малко на площада, като продължава внушително да ръмжи.

Народът от кръчмата изскача пред вратата. Аз и един приятел от киното се опитваме да обърнем неговия москвич надолу, та дано запали по инерция. Ала видели спрялата зад гърбовете ни чужда кола, ние унизено преставаме с усилията си да заставим проклетия москвич да се раздвижи. После се присъединяваме към народа пред кръчмата. Почти всички са излезли с чашите си и дълбокомислено гледат чудовището на „Ферари".

— Брей, да му се не види, какви автомобили почнаха да правят руснаците! — изтърсва многозначително моят съсед бай Генади.

По лицата на повечето пиячи преминава странна светлина.

— Като я погледнеш тая пущина, ще разбереш, че са я правили само в Москва! — продължава в същия тон един нисичък мустакат кооператор.

— И тоя, дето я кара, е руснак — забелязва друг. — Погледни му златните копчета на ръкавите, лулата, часовника... Чист руснак...

— Аз ти казвам, Боньо, че нито американците, нито германците, нито французите... никой не може да направи такова нещо! Само братята!

И сега един от тях се обръща към моя приятел, чийто москвич не щеше да запали, и му казва:

— А бе, Киро, колко пъти ти казах да не си купуваш автомобил от италианците!

Чуждата кола изчезва зад завоя по автострадата към „Алеко", пиячите се прибират в кръчмата, а аз и Киро възобновяваме бутането на москвича.

Тази сцена и множество други подобни сцени ми идват наум всеки път, когато чета в разни вестници, западни или български, за огромната, традиционна любов, която българите изпитвали към СССР. Но ако за вестниците, издавани от режима в България, подобни твърдения са напълно обясними, то човек не може да прости късогледството, невежеството и безотговорните обобщения на западни кореспонденти, прекосили България по познатите официални маршрути, яли и пили за сметка на българското правителство. Повече от явно е, че посредничеството на властите и преводачите ги е лишило от истински контакт с обикновените български граждани. Те не биха могли да доловят злъчната ирония на дипломатическите драгалевци, нито биха могли да чуят така популярния въпрос: „Филмът хубав ли е, или е съветски?", нито да участвуват в разговори, където се показва истинското отношение на българите към „Големия брат". Къде, как и в какво авторите на не една и две кореспонденции от България са видели любовта на българския народ към СССР, не е никак ясно. В най-добрия случай те посочват няколкото исторически паметника.

Ала което е още по-досадно, същата тази песен за вечната любов на българите спрямо Русия се е превърнала в едно от най-неверните, заблуждаващи клишета, с които западни граждани често характеризират България.

„Вие, българите, обичате Русия", обобщават хората със същата категоричност, с която твърдят, че турци и гърци се мразят смъртно.

Не мога, меко казано, да не изразя недоумението си, че на цял народ се приписва нещо, в което дори най-фанатичните привърженици на СССР в България се съмняват. Затова на мене ми се иска да хвърля по-подробен поглед върху тази българска любов към Русия, за която, ако не бяха въпросните вестникарски материали, така и нямаше да зная.

Най-напред трябва да се каже, че на Запад, и главно в англо-американския свят, не се прави съществена разлика между понятията Съветски съюз и Русия. Върху първите страници на най-видни западни вестници четем „Русия реши...", „Русия заяви...", „Русия...", когато явно става дума за Съветския съюз. Ако за

мнозина западни граждани думата „руско“ е близък синоним на думата „съветско“, българите са от малцината жители на планетата, които знаят много добре разликата.

Между българския и руския народ съществува известна историческа връзка, която до някаква степен е предопределена от славянското родство, православното християнство и подобието на езика. Но връзка от такъв род не значи по никакъв начин любов. Исторически погледнато, Русия дължи езиковото и християнско-културното си развитие на средновековна България. Колкото и да се опитват съветските историци, не могат да заличат историческия факт, че кирилицата, на която те пишат, тръгна от България, и че когато българската книжнина беше в разцвет, техният княз Светослав беше почти дивашки главатар. Историкът трябва силно да измъчи фантазията си, за да докаже, че до 19 век името Русия е значело нещо в живота на българина, че е предизвиквало въобще някакви чувства. Легендата за християнина Дядо Иван, който би се притекъл на помощ на поробения си християнски брат, се създава през миналия век и укрепва особено след Кримската война. Едновременно с нея може да се говори и за проникване на новосъздадената след Пушкин руска литература и култура. Действително очите на мнозина българи под турско робство са били обърнати с надежда към Русия. Тази надежда се е уповавала главно на християнската вяра като противопоставяне на мохамеданския поробител. Излишно е да споменавам, че голям брой български младежи се учат в Русия по онова време и стават, така да се каже, жива връзка между двете страни. Но по-далновидните от тях, и специално Ботев и Каравелов, са разбирали добре илюзорния характер на християнските надежди към Русия. Те са виждали, че на намиращия се в голяма мизерия, невежество и безправие руски народ му е било все едно какво става отвъд Дунава. Ботев, който е бил свързан с руските революционери от онова време, е разбирал, че потисничеството в почти феодална царска Русия е било равно на потисничеството, упражнявано от Отоманската империя. Съчувствия, симпатии и състрадания към българите са били изразени от представители на руската интелигенция, особено от панславистката ѝ част, но те едва ли са откликнали в душите си на руските маси.

Освобождаването на България от руската армия е грамаден исторически факт. Но нека не си затваряме очите пред истинското обяснение. Любовта е най-пренебрегнатото чувство в света на политиката. Освобождението не бе резултат на всеруска хуманна експлозия, състрадание и любов към нещастните българи, а резултат на рационална империалистическа политика. Всеки сериозен човек би се засмял на патетичните описания как руските генерали се били трогнали от съдбата на набитите на колове априлски въстаници. Така че освобождаването на България не беше въобще цел на войната от 1877/1878 година, а само резултат от нея. Въпреки тази хладна истина признателността на българите към Русия бе най-голяма и бе изразена всестранно. Множеството паметници са свидетели на тази признателност. Това обаче не попречи 28 години по-късно българската армия да се сражава срещу руската в Първата световна война.

Онова, което представлява самата същност на връзката между българи и руси, не е митологичната любов между непознаващите се граждани на двете страни, а преди всичко влиянието на творческия гений на Русия през втората половина на 19 и началото на 20 век. Новоосвободена България попада в климата на невероятния разцвет на руската литература, музика, живопис. Младата страна заварва Достоевски жив, съпътствува още десетилетия Толстой (който в предсмъртните си дни ще поиска да избяга именно в България) и Чехов, откликва на вълненията на твърде бурната напредничава руска интелигенция. Лесно могат да се проследят множество плодотворни руски влияния в българската култура. Те продължават и по-късно — въпреки различните политически курсове на двете страни.

Но за истинското, реалистичното отношение на българите към руската

държава и на последната към българите свидетелствуват много съвременници. Може би всичко това най-добре е изразено в Симеон-Радевите „Строители на съвременна България“. Достатъчно е човек да прочете описанията на събитията, последвали Освобождението, за да види колко бързо угасва не само възторгът от Русия, но дори и чувството за признателност. Защото Русия се опитва да третира младата страна като марионетка и като че всички игри, машинации, вмешателства, нестихващи интриги на руската администрация са само предвестник на онова, което ще стане след Втората световна война. От Симеон Радев, Захари Стоянов и много други източници ние виждаме, че антируското чувство в България е било най-широко разпространено и в някои моменти е надвишавало предишното антитурско чувство.

Във връзка с това книгата на Симеон Радев не бе преиздадена дълги години след идването на комунистите на власт. И когато най-после бе издадена, според съвсем неотдавнашен коментар на виден български критик, тя се е превърнала днес в настолна книга на почти всеки български дом. А тя е по същество антируска книга. За каква проруска любов в България ми говорят западните кореспонденти?

Пак искам да подчертая, че трябва да се прави най-категорична разлика между отношението на българите към руската държава, от една страна, и отношението им към руската култура, от друга страна. Що се отнася до отношението към руския човек, както ще видим по-нататък, то с нищо не се отличава от отношението към другите народи по света, което винаги е било отношение на толерантност и уважение.

Ако може да се говори за някаква определена и здрава традиция в българския народовластен бит, това е именно чувството на искрени симпатии, толерантност и уважение към хората от всякаква друга националност. Аз мисля, че българите, както в миналото, така и днес, са едни от най-толерантните спрямо чужденците хора по земята. Българите не познават расови или религиозни погроми, не познават шовинистични изстъпления — дори в дни на най-горещ национализъм. Българите винаги са живели в най-добри отношения с малцинствата в собствената си страна — турци, цигани, арменци, евреи, гърци и т. н. Още у Вазовите „Чичовци“ човек долавя духа на приятелско разположение спрямо другите народи, който сякаш е неизбежен от любознателността. Българите и от по-старо, и от по-ново време винаги са се възхищавали на хубавото у другите народи, без значение какви са били междудържавните отношения. Така че не може да се говори за някакви специални отношения на българите към Русия. Специални отношения може да са имали ограничени русофилски кръгове между политиците или проруски настроени офицери, но обикновеният българин едва ли някога се е оставял да бъде увлечен в такива тесни отношения. Природната му мъдрост, чувството му за реализъм и още по-важното чувство за справедливост са уеднаквявали отношението му към всякакви народности, от американци до араби, от германци до китайци. Изхождайки от чисто народната психология, ние виждаме, че не е възможно, нито е било възможно българинът да дари със специални предпочитания други народи.

Ето че нито аз, нито пък който и да е друг автор, когото познавам, може да се нагърби със задачата да определи към кого българите изпитват по-приятелски чувства — сърбите, гърците, турците или румънците. Най-правдоподобният отговор е, че това чувство е еднакво към всичките, без оглед на едни или други исторически факти.

Признателността на българите към Русия за освобождението им и почитта, отдадена към хилядите руски войници, загинали за българската свобода, са нещо, което е намерило своя израз в историческите паметници и увековечаването на дадени имена. Но сантименталното чувство за някаква вечна любов и привързаност, което е, разбира се, за сметка на отношенията с други народи, са блудкава

литературна измислица, подходяща само за верноподанически междудържавни телеграми.

Но ако отношението към Русия може да се разглежда все пак в светлината на историческата признателност и културното влияние, то отношението към СССР, съветския строй, съветската култура и съветския човек ни връща неспасяемо на драгалевския площад при многозначителната ирония на селските коментатори.

* * *

Без съмнение младата съветска държава през двайсетте и началото на трийсетте години е имала много възторжени поклонници и приятели из цял свят. Леви идеалисти от всички страни, в това число и България, са се опитвали да виждат в звездата над Кремъл символ на осъществените мечти за социализъм и комунизъм. Предполагам, че просъветските чувства на комунистическата интелигенция в България са били точно толкова силни и фанатични, колкото тези на комунистическата интелигенция в Югославия, Гърция, Франция, Италия и така нататък. Доказателства за това има много и човек днес немее пред снобската слепота на най-видни интелектуалци, като Андре Жид, Уистън Оден, Стивън Спендер и други, които са се възхищавали дори на масовото унищожение на хора в сталинските чистки през трийсетте години. Във въображенията на мнозина млади българи с прокомунистически убеждения СССР беше ни повече, ни по-малко земният рай, съветският строй — идеалният пример за бъдещото устройство на света, Москва — най-красивият град на земята. Хората обожествяваха дори мустаците на Сталин.

— Аз вярвам на този свят само в мустаците на Сталин — казваше моят учител в Първа мъжка гимназия Раденков.

Моята връстничка Любка една вечер преди 33 години ми каза с най-искрен възторг:

— Искам да живея в Москва и искам да умра в Москва. Това не е град, Георги. Това е сърце!

Но само десет години по-късно комунистката Любка желаеше никога да не е казвала тези думи.

По време на войната мнозина български антифашисти са се борили и умирали с името на СССР на уста. В искреността на тяхната фанатична любов към страната на строящия се комунизъм не може да има никакво съмнение. Но пак подчертавам, че навред по света просъветските среди подхранваха и раздухваха докрай този романтичен, красив образ на СССР до такава степен, че бъдещото сблъскване с реалността беше неизбежно болезнено. От казаното дотук става ясно, че не може да се говори дори в онова време за някаква специфично българска любов към Съветския съюз, която да има по-дълбоки или по-специални корени. Чувствата на българското прокомунистическо левичарство към Русия бяха неразделна част от чувствата на цялото прокомунистическо левичарство на света.

Спомням си добре твърде неочаквания шок, който получиха мои приятели — комунисти и ремсисти, при първата им среща със съветската армия. Външният вид на червеноармейците, техните обноски, цялото им отношение говореха за груба, полуграмотна войнишка маса, безкрайно далече от идеализираните представи за високосъзнателни борци за социализъм. Както и на друго място в тези репортажи разказах, нашите комунисти не можеха да повярват, че това беше Червената армия, и ни обясняваха, че това били татарски, узбекски и азърбайджански части. Ала още доста време преди навлизането на съветската армия в

България романтичното очарование на СССР бе започнало да намалява в средите на по-проницателните и по-чувствителните комунистически функционери. Известна е историята с политкомисаря на бригадата „Чавдар", поета Веселин Андреев, който, като научава за смъртта на брат си, загинал при чистките в СССР, напуснал за известно време другарите си в планината и едва не бил обявен за предател. По много линии партийните функционери в България са започнали да долавят доста ясно истината за комунистическия рай, но те, поставени между два огъня, не са имали никакъв избор, освен да продължат да бъдат това, което са били.

Що се отнася до широките народни маси в България, няма никакви сериозни доказателства за ясно изразена любов към СССР в периода между двете световни войни, нито пък по време на самата война. Дори когато сравняваме посрещането на двете армии, влезли в България — германската и съветската, ние не можем да си затворим очите пред далеч по-топлото и сърдечно посрещане на германците. Така че всякакви исторически претенции за любов към СССР преди войната трябва да бъдат ограничени до малобройното прокомунистическо движение. Абсолютно невярно е такава любов да бъде приписвана на цял народ.

В най-добрия случай може да се приеме, че гражданите на царство България са осъмнали на Девети септември 1944 година с чувството на тревожно любопитство към Големия брат — роднинство, за което дотогава те не са и подозирали. Оттук нататък всичко щеше да зависи от поведението на неканените гости и техните български приятели. Ако може да се говори за определени чувства на масите спрямо СССР, то те бяха изградени през първите няколко години, последвали войната. До това време съдържанието на думата „съветско" в българския речник бе твърде неясно. Днес няма зрял българин, който да не знае много точно съдържанието на същата дума, независимо от неговите политически или партийни разбирания. С името на СССР бяха свързани всички последвали събития в историята на българите, за които аз се опитвам да разказвам в тези репортажи. От стъпването на съветските войски в България, от установяването на напълно подчинено на Москва правителство до ден-днешен, доколкото аз знам, българската история бе писана от съветски ръце. Това, разбира се, не снема отговорността от българските граждани, взели участие в тази история.

Когато невежи или предубедени журналисти откриват днес някаква особена българска любов към СССР, аз бих ги запитал дали техните народи биха се влюбили много в чужда сила, която нахлуе в страната им, наложи промени в угода на своето господство, проведе жесток, кървав терор, избие, унищожи или затвори всички ония, които не искат да бъдат конформисти, ликвидира всякакви граждански и политически свободи, икономически безмилостно ограбва в течение на години стопанството и наложи пълно подчинение във всяка сфера на човешката деятелност? Какво чувство, според тези журналисти, би било най-реалистично? Приятелство?

Не искам да повтарям неща, които вече многократно са казани в тези репортажи. Нека само най-общо сумирам изграждането на чувството спрямо СССР през онези първи следвоенни години. Когато Червената армия нахлу в България, тя беше независима страна, обвързана по волята на нейното правителство с един от воюващите лагери. Равнището на българския материален и духовен живот по това време в много отношения превишаваше този на самообявилите се освободители, или с други думи — нямаше нищо за освобождаване. Комунистическата партия и просъветските граждани в България бяха незначително малцинство. Без съветската армия, при свободно демократично развитие на нещата, това малцинство едва ли някога би се добрало до властта. В последвалите години СССР и неговите агенти в България, някои от които — съветски граждани, съумяха в голяма степен да създадат всеобщо чувство в страната не само срещу СССР, но дори и срещу класическата признателност и връзка на българите с Русия. Целият

терор и ужас на сталинския период, деградирането на българските граждани почти до нивото на феодален крепостник, непознатото в българската история страхотно безправие и произвол, смазването на националната интелигенция, обезличаването на народната култура, вилнеещият страх от Държавна сигурност, венцеславето на чужда страна и чужди ръководители — всичко това за всеки български гражданин, партиец или безпартиен, е свързано със СССР. Думата „съветско" в края на 40-те години и началото на 50-те беше синоним на „ужасно", „отвратително", „омразно", „долнокачествено", „грубо", „срещу ръжен не се рита", „тиранично", „цинично", „блюдолизническо" и т. н.

Струва ми се, не мога да твърдя, че единственото масово чувство, изразено от българския народ спрямо друга държава, е това спрямо СССР, и то, най-меко казано, е чувство на неприязън. В своето вътрешно отрицание на всичко съветско българските граждани проявиха неприсъща тям пристрастност. Дори интересни явления в съветското кино през петдесетте години биваха отминавани от българския зрител с ненавист и презрение. Българските читатели показаха пълно пренебрежение към съветската литература. При много мои срещи с читатели почти непрестанно, било открито, било езоповски, ми беше подхвърляно колко неинтересна, долнокачествена била съветската литература. Стигна се до нихилистично отричане дори на безспорно крупни постижения на съветската класика. Българските власти прикриваха това чувство с отчети за организационни мероприятия, като колективно четене на съветски книги или колективно ходене на съветски филми. В маса училища ученици съзнателно не искаха да учат руски език. Отношението към съветската наука също бе предубедено презрително. За това много допринесе развилнелият се руски шовинизъм при Сталин, когато ние узнахме, че не Гутенберг бе измислил печатането, че не Лавоазие бе измислил закона за съхранение на веществото, че не Стивънсън бе измислил локомотива, че не Маркони бе направил радиото, а цяла галерия от неизвестни дотогава руски гении бе свършила тая работа много по-рано. Всичко значително на този свят бе измислено от руснаци. И хората в София казваха, че и Адам и Ева сигурно са били руснаци. Великоруският шовинизъм в онези години променяше исторически факти най-произволно, сякаш да докаже основите за някакво расово превъзходство на съветските хора.

Трябва да кажа, че в своите антисъветски чувства мнозина граждани в България отказаха да повярват, че Гагарин наистина е летял в космоса. Докато не дойде категорично потвърждение от чуждите радиостанции, аз чувах множество подмятания, че полетът в космоса е бил трик. Точно в годините след развенчаването на култа към личността сякаш всеки даваше израз на своето истинско чувство спрямо СССР.

В производството, според мен съвсем заслужено, лошата слава на съветските машини идваше от тяхното лошо качество.

„Тоя съветски боклук го хвърли в реката!" — викаха работниците един на друг и сякаш бяха щастливи, че долнокачествената бормашина или преса им даваше основание да изразят презрението си към СССР. С течение на времето огромното мнозинство от българските специалисти писнаха срещу съветското оборудване на предприятията и до голяма степен наложиха внедряването на западна технология. Присъствието на съветските съветници в разни области също бе повод за ирония.

„Ако искаш съвет, иди да се посъветваш със съветския съветник!" — тази тавтология беше израз на твърде определено чувство.

Висши служители от външната търговия неведнъж се оплакваха от арогантността на техните съветски партньори. Технически специалисти не искаха да имат вземане-даване със съветски съветници. Особено силно бе разочарованието на млади комунистически идеалисти, които заминаха да се учат в СССР веднага след войната. Мнозина от тях по-късно (когато можеше да се говори срещу Сталин), изведнъж изляха дълго напластявано чувство на горчивина и разочарование. Няма да забравя колко смаян бях, когато видна партизанка ми декларира, че е била ужасена и потресена от онова, което е видяла в Москва.

През всичките ония години имаше едно място, където българските граждани можеха безнаказано да изразяват истинските си чувства спрямо СССР. Това бяха спортните състезания, в които участвуваха съветски отбори. Без никакво значение срещу кого играеха съветските отбори и как играеха, българската публика винаги викаше срещу тях. Бил съм на много мачове, футболни, баскетболни, волейболни, когато публиката е освирквала и дюдюкала срещу съветски спортисти дори при не много сериозни техни нарушения. Стремежът на съветските футболисти, особено в първите години след войната, да постигнат победа на всяка цена и с всички средства доведе до презрението и ненавистта на цялата българска публика, включително партийната. „Кучкари", „секирджии", „касапи" бяха епитети, с които никой друг чужд отбор не е бил удостояван. Българските запалянковци особено ненавиждаха съветските отбори, защото вярваха, че резултатите от мачовете с тях са предварително нагласени. В София дълги години се разказваше, че загубите на българските футболисти от съветските на две последователни олимпиади са били „по заповед". Поради яркото антисъветско отношение на българската публика се стигна до период, когато гостуванията на съветски отбори бяха напълно прекратени.

Всеобщото антисъветско чувство в България беше най-ярко демонстрирано в периода след 1956 година. Тогава сякаш единодушно се стигна до отричане на всичко съветско. Дори в най-партийни среди се смяташе за неуместно да се славослови СССР и да се говорят хубави неща за съветската култура, наука или технология. Спомням си добре, че когато разказвах всред високопоставена партийна компания за чудесния филм на Тарковски „Иваново детство", всички ме слушаха със снизходителни усмивки, сякаш се опитвах да правя евтина политическа пропаганда. Друг път, когато на връщане от Москва казах, че съм си купил съветско радио, пак партийни другари подметнаха: „Щом искаш да си имаш радиоточка."

Радиоточки се наричаха високоговорителите, които предаваха програмата само на Радио София.

Но нека тука пак подчертая, че цялото това отношение се отнасяше до съветската държава и нейните атрибути, но не и до хората в СССР. Спрямо тях българите обикновено изразяваха чувство на съжаление. Движещите се в стадно единство съветски туристи из България биваха посрещани по-скоро със съчувствие и жал.

„Те са по-големи нещастници и от нас!" — казваха хората.

Ето че се мъча да си припомня поне един мой познат от всички хора, с които животът ме беше срещал в течение на толкова години, за когото да мога да кажа, че е обичал искрено СССР. Странно, но може би единственият, у когото имаше някакви проблясъци на подобно чувство, беше моят най-добър приятел, поетът Стефан Цанев. Но струва ми се, че той обичаше някакъв друг, негов си Съветски съюз, който беше много, много различен от истинския. И това се вижда в забранената му поема за Съветския съюз. Освен него аз не помня нито един (включително първи партийни ръководители и служители от Държавна сигурност), който да е изразил този вид любов, за която говорим. Слушал към много славословия за Съветския съюз, добри и лоши оценки за разни неща, декларации за фанатично следване на съветската линия, превъзнасяне на съветски постижения, клетви за вярност до гроб, но никога не съм доловил чувството на топлота и обич, което характеризира любовта. У най-отявлени привърженици на СССР съм откривал определено чувство на безпокойство и напрежение, когато се е говорело на съветска тема. Нормално всеки я избягваше, което едва ли беше доказателство за любов. Може би най-поривистото обяснение на отношението към СССР бе

декларирано от мой познат, важен служител във важно ведомство, който веднъж каза:

„Всичко, което имам, всичко, което съм, го дължа на СССР. И въпреки това някои работи не ги разбирам...!“

Постепенно антисъветската вълна стихна и чувството на ненавист премина в апатия. За огромното мнозинство от хората България е „продадена“ на СССР завинаги и докато съветската държава съществува, нищо не може да бъде променено. Интересът към СССР, позитивен или негативен, също изчезна, сякаш българите се стараят да забравят съществуването му, както инвалид се опитва да забрави липсващия крак. Но това не е никак лесно, защото СССР е задължителна част от българския живот и твърде осезателно напомня за своето съществуване.

ОТПАДЪЧНИ ВОДИ

Може би има нещо вярно в девиза на София „Расте, но не старее“. С всяка измината година градът наистина се разрастваше и на ширина, и на височина. От прозореца на моята вила се виждаше като на длан цялото софийско поле и аз можех да наблюдавам как с времето зеленият цвят отстъпваше пред ръждивите петна на керемидите и армията от бетонни чудовища. Само в две петилетки в центъра на града и в някои от новите строителни комплекси се издигнаха гигантски „кибритени кутии“, както ги наричаше с ненавист Ламар. Тяхната височина удовлетворяваше чувството за импозантност и величие, с което живееха техните високопоставени вдъхновители. Последните явно страдаха от липса на естетически вкус и бяха жертви на най-детински комплекси за важност и помпозност. Точно в сърцето на София, срещу пощата, цъфна един от тези изроди, чието появяване приписваха криво или право на Пенчо Кубадински. Голям брой непоносимо грозни жилищни комплекси, построени за бързо задоволяване на най-насъщни квартирни нужди, придадоха униформен, казармен вид на някогашни китни квартали. Чужденци, които посещаваха София, говореха с възторг за старите сгради навред из града и особено за малките къщи из бившия Ючбунар, в които се съдържаше толкова човечност и топлота. Същевременно единодушно се казваше каква посредственост, чуждопоклонничество и грозота лъха от новите сгради. Така че, ако София наистина растеше и не стареше, повече от сигурно беше, че „грознееше“.

В един горещ юлски ден прекосих целия град, за да отида извън него. Далече от последните разпилени полуселски къщи, всред неочакваната тишина на самото софийско поле, в нещо като малка котловина, се намираше тази странна станция, чийто шеф беше моят колега от политехниката Дочо. Няколко седмици преди това се бяхме срещнали на т. нар. „вечер на курса“, където някогашните слабички, изпосталели студенти демонстрираха внушителните обеми на коремите и вратовете си, плюс началнически звания, награди и семейни снимки. Имаше нещо странно и уродливо в тази среща, станала след толкова много години. Човек внезапно разбираше, че цялата връзка с тия хора си беше останала там, преди 15 години, в аудиториите и лабораториите, и че той фактически нямаше нищо общо с тези деформирани лица и тела. Дори разговорите бяха изкуствени, смехът — приповдигнат и фалшив, спомените — неверни, и над всички тегнеше чувство на изпортен интерес. Все пак някои се бяха издигнали много високо и това сякаш предопределяше отношението на другите. Имаше нещо много печално и угнетяващо в тази среща на хора, които явно животът бе разделил завинаги.

Тогава видях Дочо, който не бе напълнял, не показваше снимки на жена и деца, нито се фукаше с някакви постижения. Стоеше си кротко в края на масата и пиеше поредната гроздова.

— Все пак, началник съм! — каза ми с присмех той. — Но никога няма да ти дойде на ума на какво съм началник!

После ми обясни, че е началник на станцията за изследване на отпадъчните градски води. Нещо като лаборатория към един от институтите на академията на науките.

— Ако носът ти не е много чувствителен, ела някой ден да ме видиш! — покани ме той и ми обясни как се стига до това странно място.

Следвайки указанията му, аз се движех по прашния полски път, когато долових първия сигнал за близостта на станцията. Лъхна ме тежка воня, която ми напомни за някои от най-смрадливите упражнения по органична химия. Стотина метра по-нататък вонята се превърна в нещо като задушлив газ. Нямах никакво желание да продължа пътя си, сякаш пред мен се бе изправила истинска бариера на смрадта.

„Човече, носа си отрежи или се върни!“ — беше написано върху дъсчица, закована на електрически стълб.

Малко по-нататък пътят се раздвои и дясната му част се изкачваше по каменист баир, за да изчезне отвъд. Отправих се нататък и когато стигнах до края на баира, пред мен се откри станцията и грамадното зеленчуково пространство около нея. Тук вонята беше най-непоносима. Имах чувството, че ще ми прилошее и ще избълвам всичките си вътрешности. В това време Дочо, който ме бе видял от прозореца на лабораторията, изтича към мене и ме поведе надолу.

— Сега разбираш защо тук никой не идва, дори милицията не желае да дойде. Идват с джипката до баира и оттам викат! — ми каза той.

— Какво общо имате с милицията? — попитах аз.

— Случват се от време на време разни работи... като видиш барабите, ще разбереш... Знаеш ли, че всички ние сме тук именно заради вонята... — продължи моят бивш колега.

— Как?

— Защото вонята ни пази от външния свят... Ние сме нещо като остров на прокажените... Миризмата прониква не само в дрехите ти, но и в тялото ти... Всички ние, деветимата, които сме постоянно тука, смърдим като порове... и никой не иска да дойде при нас. Поща, началници, посетители, разни куриери, транспорт... всичко свършва при баира... Разбираш ли — вонята е нашата спасителна завеса...

— Защо ще е спасителна завеса? — питам аз. — Някой поставял ли ви е в опасност?

— Зад всеки от нас тука е вървяла някаква опасност... Но както е вървяла, там, при баира, се е спряла... — Дочо се засмя и после ние приближихме към източника на цялата тази зловонна смрад. Това беше отклонение от около стотина метра от един от главните градски канали за отпадъчни води. Специално за целите на тази станция мръсната течност, която се влачеше по канала, идваше, така да се каже, в натурален вид, не беше нито филтрирана, нито разводнявана. Точно пред станцията беше дежурният на т. нар. „решетка“. Работата му се състоеше в това да спуска за известни периоди гъста мрежа в канала и след това да я изважда внимателно, за да види какво се е задържало върху нея. От тази ужасна течност се взимаха редовни лабораторни проби, чрез които се правеха химични и биологични анализи.

— Като анализираме отпадъчните води на града, разбираме за живота, който се води там — иронично каза Дочо и ми посочи някои интересни заключения, свързани с различния живот през зимата и през лятото в града. — Хората ядат, пият, любят се, вършат естествените си работи, а ние тук анализираме и дишаме техния парфюм.

Но лабораторните анализи бяха само едната част от работата. Другата се състоеше от голямата зеленчукова градина, която се простираше от двете страни

на смрадливия канал и явно се напояваше с течността от него. Като минавах през градината, не вярвах на очите си. Зелето вече беше вързало големи глави, доматите, макар и още зелени, бяха избуяли високо като храсти, чушките показваха небивало плодородие, а пространството с картофите беше още по-внушително буйно зелено. Дочо ми обясни, че цялата зеленчукова градина била строго опитна и произведените зеленчуци не били за ядене. Той ми разказа за селективната способност на някои видове зеленчуци, които не допускали известни бацили, докато други ги акумулирали и били изключително опасни за ядене.

— Ако дойдеш тука след месец — каза той, — ще видиш домати по половин кило единия, грамадна работа, но не са за ядене, въпреки че моите хора тука ги ядат и окото им не мига... И освен че ги ядат — каза той, — крадат от тях и ги носят на пазара в София. Трябва да са продали сума нещо, преди да открием... Оттогава имаме специален санитарен надзор там, на самия пазар... Като види доматите, той веднага ги познава... Миналата година даже се наложи да искаме от милицията охрана, за да пази вагабонтите да не ги изнасят оттук, че може да плъзне някоя епидемия...

— Колко души имаш тук?

— Няколко щатни, а другите са пришълци...

— Как пришълци?

— Ами такива, които никой не ги знае откъде идват и накъде отиват!

— Е, как ги вземаш такива на работа?

— Аз не ги вземам. Те сами си идват. Вдигнат нещо отнякъде и дойдат тука, във вонята никой не ги гони... Тука им е скривалището... е, иди ги виж...!

Свикнал с цялата най-педантична трудово-паспортна документация, не можех да повярвам, че имаше хора, които бяха останали вън от нея. Но в този вонящ свят всичко, изглежда, беше различно. Първият, когото видях, беше при решетката. Той седеше край канала с навити крачоли и боси крака, потопени в мръсната течност, като че това беше вода от най-чист плувен басейн.

— Това е доктор М. — каза Дочо.

— Доктор?

— Да, колкото и да се чудиш, човекът е доктор по химия, органик.

— Е, какво търси тука?

— Питай го... макар че не обича да обяснява...

Доктор М. беше дребен на ръст, вероятно приближаваше шейсетте, с плешива мъничка глава и изпъкнали сякаш от базедова болест очи. Видях да гледа съсредоточено в канала, сякаш в мръсната вода се намираше нещо безкрайно важно или интересно.

— Това е човекът, който се занимаваше с разработката на бургаския магнетит и предложенията му бяха много интересни — продължи Дочо. — После се върна към органичната химия и постъпи в една кооперация за пластмаси. Там обаче стана някаква беля, гръмнаха доста пари и го пратиха в затвора за пет години... И от затвора дойде тука... Не желае да има нищо общо с външния свят. Той е единственият, който почти никога не напуска станцията, живее, дето се казва, само за хляба... и работи над нещо, което държи в тайна. Хората тук го смятат за луд, а аз мисля, че може малко да е мръднал, но умът му е много бистър и интересен... Имахме някакви проблеми в лабораторията и той ги реши като едно и едно — две. Работил е в Германия и Австрия, знае няколко езика, но е скъсал всички отношения със света... Много пъти ме разпитваха за него и началници, и милицията, после, изглежда, решиха, че е луд, и го оставиха на мира. Няма абсолютно никакви близки и роднини и ако закрият станцията, не знам къде ще иде...

— И защо смяташ, че е дошъл тук?

— Не знам... мисля, че в затвора нещо е станало с него... нещо се е пречупило завинаги. Струва ми се, че е бил много чувствителен, и... пет годинки

не са малко... Но никога не е разказвал за себе си. Всичко, което знам, съм го чул от други хора... Все пак е странно да наблюдаваш възпитаните му маниери. Той винаги казва „моля“, „благодаря ви“ и е такава кротка и незлоблива душа, че дори най-големите вагабонти тук се отнасят към него с уважение.

След всичко, което Дочо каза, моето авторско любопитство бе изостреno до немай-къде. Въображението ми се опитваше да намери някаква значителна идея, която стоеше зад прекъсването на връзките между този доброволен изгнаник в смрадта и обществото отвъд баира. Беше ми жал за него, защото си мислех, че той преживяваше някаква постоянна горчивина, че се измъчваше от неспирна болка. Мислех си, че той вероятно се бе опитал да накаже обществото, а всъщност бе наказал себе си. Обществото никога не се трогва от подобни жестове.

Отидох при него и се опитах внимателно да го заговоря. Но той само отвърна на поздрава ми, усмихна се учтиво и продължи съсредоточено да разглежда черно-сивата течност, която бавно се влачеше пред него. Последва дълго мълчание.

— Смятате ли, че тези отпадъчни води могат наистина да се оползотворят? — попитах го с надеждата, че той ще се разговори.

— Защо не! — внезапно отговори той и после много отчетливо, със звънтящ глас добави: — В мръсотията винаги има много енергия!

И за да избегне нови въпроси, той стана, взе полускъсаните си сандали от тревата край канала и бавно се отдалечи по посока на градината.

— Съвсем не мисля, че той е луд — казах на Дочо. — Но не мисля, че е и нещастен!

— Прав си — каза моят колега. — Тука му харесва. Знаеш ли, че един ден, беше доста отдавна, реши да отиде по някаква причина до града. Обръсна се, почисти дрехите си, лъсна сандалите и полека-лека тръгна. Предполагах, че ще се върне чак следобед. Но само след два часа пристигна обратно. Попитах защо се връща толкова бързо, а той ми отговори: „Да знаеш само как вони градът! Щях да си изкарам червата! Такава смрад идва и от трамваите, и от къщите, и от хората! Много смрадлив свят!“

Дочо се засмя, толкова чиста беше алегорията на д-р М.

— Колко странно! — казах аз, все още неспособен да приема, че наред с блестящите покривки на Руския клуб, с нашите лъскави автомобили, с хубавите ни жени, с цялото обкръжение от лъскави, скъпи и уханни неща съществуваше някакъв д-р М., който искрено смяташе, че всичко това вонеше далеч по-непоносимо от канала с отпадъчните води.

— Чакай, ти още нищо не си видял! — предупреди ме Дочо. — Ще срещнеш и другите!

Сега отвън се разнесоха звуците на недалечна китара. И после някой запя онази невероятна песен, която по-късно един от моите режисьори щеше да използува като мотив на цяло представление:

„Весело беше мойто погребение.
Птичките пееха: чик-чирик, чик-чирик.
Всички приятели бяха в настроение.
Само на мен ми беше малко тъжничко...“

Гласът беше силен и някак грозно грубоват.

— Това е Хари — каза Дочо, — или както му казваме — „човекът без паспорт“... Ела да те представя.

И ние тръгнахме навън по посока на гласа.

* * *

Там, където лехите с лука свършваха, имаше малка зелена поляна, всред която се бе проснал полугол „човекът без паспорт“. Той, изглежда, нямаше повече от двайсет години, но светлото му лице и много бистрите, почти сини очи излъчваха сигурността на възрастен, калён в живота мъж. Докато приближавахме към него, Дочо ми обясни, че преди години в градчето на Хари изгоряла общинската архива и гражданите били задължени да отидат и попълнят някакви нови формуляри за регистриране. Но родителите на Хари, които били в развод, не записали момчето, и когато дошдо време да вземе паспорт, оказало се, че той не съществувал като жител на страната. Разбира се, грешката можела да бъде поправена бързо, но Хари внезапно съзрял известна изгода от това да живее като несъществуващ гражданин на републиката, особено предвид предстоящата му военна служба. Той напуснал родното си място и започнал да скита из цяла България. Препитавал се, както намерел за добре, като напоследък се занимавал с дребни кражби. И все пак, за да бъде в тон с изискванията на властта, той разполагал не с един, а с близо две дузини паспорти, които задигал от разни места, главно от делиорманските турци. По някое време свирел в естрадна група и в същото време се грижел за няколко проституиращи момичета. Ала дейността на „човека без паспорт“, изглежда, направила впечатление на властите и Хари бил принуден да бяга.

— Една сутрин го намерихме легнал всред лехите — каза ми Дочо.

— От колко време е тук?

— Повече от година... Харесва му, като че тук е истинският му дом...

Приближаваме към него и виждам, че той ни наблюдава с пресметливо любопитство.

— Какво разкошно време, сър! — започна той с тона на отлично възпитан английски портиер. Дочо мълчаливо му поднесе кутията с цигари. Хари с елегантен жест предложи огънче.

— Тази сутрин — обясни той — със сър Боньо и сър Косьо поляхме морковите и ударихме по няколко мотики за новата вада... И сега чакаме лейди Флоранс да ни покани за обед...!

— Хари — казах аз, — трудно ли се живее без паспорт?

— Струва ми се, че по-трудно се живее с паспорт, сър! — отвърна той моментално и после неочаквано добави: — Аз съм човекът в повече на тази държава, което означава, че държавата може без мене и аз мога без нея.

— Е, добре, но ти не можеш цял живот да караш така...!

— Защо не! — Хари се засмя. — Какво ми е тука... чушки като пушки, домати като гранати... компания и половина... и никой не те закача за нищо... Тука сме нещо като независима република... И да ви кажа... вонята е нашата независимост... Напарфюмираната цивилизация никога не преминава нашите граници, нали, сър?

Дочо ме гледаше любопитно. Той следеше с някаква гордост моята изненада от плавната реч на Хари.

— Опитвал ли си се да пишеш някога? — попитах.

Лицето на „човека без паспорт“ прие присмехулен израз:

— Защо? Хората пишат или за да се увековечават, или за да се прехранват! Аз въпроса с прехраната съм разрешил, а другото не ме интересува! Никой от нас тука няма часовник, нито календар. Нито аз, нито сър Боньо или сър Косьо знаем дали днес е понеделник или петък... Всички дни са наши, няма значение как се казват...

Хари, изглежда, се забавляваше с моето учудване на такава невероятна лекция всред вонящото пространство. Той виждаше, че ми е направил силно впечатление, и това му харесваше.

— Тука е истински рай, сър — продължи той. — Одеве като си лежах под слънцето, си помислих: „Дано имаме късмет вонята да не се свърши. Свърши ли се тя, свършваме и ние. Ще дойдат ония с парфюмите и цялата ни свобода ще иде на кино! Най-напред ще дойде на шефа жена му... При целия и́ инат досега най-много е стигала до баира...!“

Погледнах въпросително Дочо. Оказа се, че той напуснал жена си, с която не живеели добре. Но тя искала той да се върне обратно и отначало идвала по два пъти седмично тук, но никога не успяла да стигне до станцията. Смрадливата бариера успешно я спирала горе, откъдето тя с викове разговаряла с мъжа си.

— Вонята — повтори Хари — е нашата свобода, нашият късмет, нашата привилегия и затова никога няма да изляза оттук...

— Е, добре — пак запитах, — не те ли интересува какво става във външния свят, дали има война или атомно нападение, или пък смяна на правителството...?

— А защо трябва да се интересувам от тия дивотии! — отвърна Хари. — Те не ни засягат... дали ще има мир или война, дали ще дойде ново правителство или не, никой няма да се полакоми за нашата станция. Сър Косьо веднъж домъкна отнякъде транзистор... аз го счупих на парчета и му казах, ако иска да слуша радио, да си иде...

— Хари — казах, — не си ли искал някога да станеш нещо в живота, да правиш нещо, което смяташ, че би те удовлетворявало, да служиш на хората и обществото?

— Сър — отвърна рязко той, — досега разговаряхме сериозно, а сега разговорът става глупав... Единственото, което съм искал винаги, е да бъда свободен, и единственото, за което съжалявам, е, че не съм се родил някаква много бърза и силна птица, да си хвърча накъдето си искам и, разбира се, по-далече от аеропланчетата...!

— Довиждане, Хари!

— Довиждане, сър, и не се качвайте на трамвай тази вечер! — извика той подире ми.

Дочо ми обясни, че от време на време Хари, сам или заедно с някои от другите, умишлено отивали в града, когато трамваите били най-препълнени, и се качвали в някой от тях. Само след две или три спирки всички пътници напускали трамвая, тъй като миризмата била като на „11 хиляди пора“. Хари бил много щастлив от бягството на другите граждани.

— Няма ли да си докараш някаква беля, като го държиш тук? — попитах моя някогашен колега.

— Това не зависи от мене! — отговори той. — Първо, не мога да го изгоня. Второ, и да го изгоня, пак ще дойде. И трето, той е толкова забавен и приятен, че всички сме привързани към него. В края на краищата аз не познавам никой друг дори подобен на него. Той е нещо невероятно и аз се обзалагам, че ти би платил скъпо да можеше да слушаш разговорите му с другите. На мене понякога той ми изглежда толкова нереален в нашия униформен свят, че ми се струва, че той наистина е вън от списъците на живите хора и че липсата на документи за него не е случайна...

Следващият обитател на смрадливия рай, който Дочо ми представи, беше личността, която Хари наричаше сър Боньо.

Край помпата за чиста вода видях дългнеста полупрегърбена фигура на човек, облечен в яркозелени гащета и зелена фланела. Приближавайки, забелязах кокалесто, изпито лице на около петдесетгодишен мъж, с малки мустаци, също боядисани... зелено. Погледнах въпросително към Дочо, който се направи, че не забелязва моето недоумение.

— Боньо — обърна се той към човека със зелените мустаци, който ритмично помпаше вода в някаква голяма тенджера, — какво готвиш днес?

— Зелен фасул! — отвърна Боньо с малко фъфлещ глас.

— Но ще му сложиш червен пипер, нали? — попита Дочо.

Боньо светкавично се извърна, като че някой го беше ритнал отзад.

— Ти луд ли си! — каза той — Да развалиш хубавия зелен фасул с червено... Ти никога няма да се научиш какво е хубаво, шефе!

— Е, какво е хубаво? — Дочо явно задаваше този въпрос за хиляден път.

— Всичко зелено е хубаво! — отвърна механично и ясно Боньо. — Тревата е зелена, дърветата са зелени, най-хубавите жени имат зелени очи, най-умните хора носят зелени вратовръзки и зелени шапки и имат зелени коли... Ти никога няма да се научиш какво е хубаво, шефе! — Боньо повтори това с наставнически тон. Докато говореше, той бе спрял да помпа, след което отново се зае с работата си, сякаш нямаше никакво значение какво ще кажем ние.

— Добре, не ти ли харесва червеното? — попитах, без да подозирам, че поставям пръста си, където не трябва.

Боньо удари помпата с ръка, ритна тенджерата и разля водата, извърна се към мене и с глас, който представляваше смесица от крясъци и вопли, започна:

— Червеното е най-грозният, най-гаднят, най-смрадливият, най-калният от всички цветове! Червеното е цветът на биковете, на отровните макове и на касапите! Това е кръв, която се плиска и после си съсирва и е краят на живота! Червеното боли, мой човек!

Явно Боньо беше безкрайно възмутен от моя въпрос за червения цвят, така че аз не посмях да го провокирам повече с цвета на виното например. Вместо това с желанието да го подкупя казах, че имам зелен костюм.

— Наистина ли? — Боньо смени целия си израз и ме загледа с жив интерес. — Целият зелен? Ама истински зелен?

— Да.

— Искам да го облека! — каза той с живо вълнение.

Обещах следващия път да го донеса. Но Боньо ме накара да повторя обещанието си дузина пъти и едва тогава се зае отново с помпата и тенджерата.

Отивайки назад към лабораторията, Дочо ми обясни, че зеленият цвят бил единствената лудост на Боньо. Той бил много добър и съвестен работник, имал чудесни отношения с другите, стига само да не го провокират с нищо „червено". И цялото това натрапчиво господство на зеления цвят започнало в студентските му години, когато при някакъв спор няколко души били Боньо почти до смърт. С дълги лекарски грижи и престой по болници той бавно се съвзел, тялото му се оправило, но бедното му съзнание било завладяно завинаги от любовта му към зеления цвят и омразата му към червения. Една от причините да дойде да се засели в царството на смрадта било видимото отсъствие на червения цвят. Много пъти преди това по улиците той се втурвал срещу червени плакати или червени знамена и ги късал. Но властите му прощавали, защото човекът си имал медицинско свидетелство.

— Ами червените домати? — попитах Дочо.

— Не ги докосва! — отвърна моят приятел и добави: — Отгоре на всичко е и поет. Разбира се, че пише със зелено мастило в зелена тетрадка... И там говори за зелена луна, за зелено слънце... И всичко е посветил на жената със зелените устни...

Ние се върнахме в лабораторията, където видях нисичка жена с дълги черни коси, доста широки рамене и внушителен бюст. Тя се беше надвесила над микроскопа и попълваше някакъв формуляр. Когато ние влязохме, тя стана от стола и отиде към мивката, за да измие ръцете си. Забелязах, че куца. Дойде ми на ум, че това ще да е жената, която Хари бе нарекъл лейди Флоранс. В действителност тя се казваше Мария и беше чиста гъркиня, бивша партизанка от разбитата армия на Маркос. Както Дочо ми обясни, тя попаднала случайно при тях преди няколко години като временна лаборантка, но впоследствие отказала да

напусне, дори когато нейните бивши другари заели важни постове и й предложили много по-добра работа.

— Нямаш идея — каза Дочо — каква промяна стана в нея. Когато тя дойде, представляваше напомпана фанатичка и сякаш беше готова да вдигне шмайзера и да ни изтрепе всички. Може да ти е смешно, но изглежда, че вонята я разубеди. Постепенно тя се очовечи, свикна с нас и сега, ако щеш вярвай, е нещо като майката природа. Грижи се за всички вагабонти, включително за мен, гледа работата в лабораторията и се люби с един бивш криминален, Григор, който е жив Аполон. Съжалявам, че го няма, за да го видиш и него. Предполагам, че може и до сватба да се стигне.

Мария дойде при нас и тогава видях мургаво приятно лице, огряно от тъмни лъчисти очи. Дочо й каза, че съм бивш колега, че сега се занимавам с литература и че съм дошъл от любопитство. Тя ме загледа с интерес и после ме попита с бавния си алтов глас:

— Какво мислите за нас?

— Не зная какво да мисля — отвърнах. — Всичко е толкова странно!

— Защо да е странно? — каза тя. — Ние просто не желаем да живеем техния живот! Виждате ли, градът — външният живот, се представя при нас единствено чрез мръсотията в канала. Вонята тук не е наша, тя е тяхна. Това е точната воня, която иде от техния живот, вземете го, ако щете, символично. Тази воня ни пази от тях и ни напомня какво става там!

Тя говореше отчетливо като учителка, която диктува трудно упражнение на учениците си.

— Когато веднъж изхвърлили Хари от автобуса, той им извикал: „Вонята е ваша, не е моя, аз само ви я поднасям, за да видите какво сте!" — разказа тя с чувство за гордост и за да не я разбера различно, обясни: — Аз съм толкова щастлива тук, защото може би това е единственото човешко място. Тук никой не се бори за власт, никой не се опитва да измести никого, никой не забива нож в гърба никому, никой не лъже, а всеки казва точно това, което мисли. И всеки е точно това, което е. Нито един от нас не е конформист, нито един от нас не се лакоми за пари, вили, апартаменти, леки коли, никой не доносничи или пък се прекланя пред другите... Хари се отнася с уважение към зеленото царство на Боньо, а Боньо слуша с удоволствие китарата на Хари... Вие трябва да видите и другите. Те са груби, преживели са доста, но веднъж дошли тука, не искат да напуснат... Тук човек разбира много работи, които преди това не е разбирал...!

— Мария — каза Дочо, — не го навивай, че и той може да поиска да остане тук, пък нямаме повече нарове!

— Не — каза бившата гръцка партизанка, гледайки ме в очите, — той трябва да знае! И всички трябва да знаят, че това там, в канала, е тяхната мръсотия... и миризмата е тяхната миризма...!

Връщайки се обратно към баира, видях няколко голи гърбове да се навеждат между дългите стройни редици на доматите, навред се люлееше буйна зеленина, сякаш нарисувана от фантазията на Боньо, и всред жуженето на безброй мухи чувах далечния звън на овчарски хлопатари. Спрялото над Витоша слънце се смееше в очите ми и ми се стори, че вонята магически беше изчезнала.

ОПИТИ ЗА УЕДИНЕНИЕ

Приближава полунощ. Масите в Клуба на журналистите са празни и келнерите търпеливо чакат нашата компания да си отиде. Те не са обикновени келнери, те са наши приятели и затова няма да гасят лампите с толкова

неприятното „Файрум, затваряме.“ А ние стоим край полупразните половинки червено не защото имаме какво да си кажем, а защото ни е налегнала онази среднощна полуалкохолна носталгия към отдавна избягалата от нас чистота, принципност и вярност към себе си. Но разликата между нас и проститутки, които въздишат по девствените си години, е тази, че ние не признаваме чувството за безвъзвратност и вярваме, че все още е възможно да се върнем към някакво чисто и честно начало.

Току-що съм разказал за смрадливата станция с отпадъчните води, където хората водеха свой собствен живот, вън от обществото и може би вън от епохата. Разказът ми провокира всички присъствуващи и налага темата на вечерта: Може ли човек да избяга от това ужасно, разкапано, лицемерно, повърхностно и отчуждено общество? Може ли човек да се освободи от задълженията, които то му налага? Може ли да престане да бъде съучастник в твърде некрасивите му дела? Може ли да се уедини и заживее свой собствен живот?

Самото произнасяне на тия въпроси ни е много приятно, защото изведнъж ни поставя вън от категорията на другите и ние имаме всички поводи да си мислим, че сме нещо различно. Виждаш ли, ние съзнаваме порочността на живота, който живеем, което значи, че не сме загубили представа за хубаво и лошо, за истина и лъжа, за някогашните ни добродетели и сегашните ни грехове. Това чувство няма нищо общо с разкаянието, тъй като до него никога не се стига. Всичко се върти в полуясния тон на полусамосъжаление и полусамоирония.

— Колко пъти ми е идвало да зарежа всичко, да се закълна да не пиша, докато съм жив, и да стана горски или пазач на хижа! — казва един от моите връстници, известен разказвач, женен и улегнал човек. Той не е от тия, които говорят прибързано, нито пък е нещастен в семейния си живот.

— Защо тогава не опиташ? — питам го.

— Опитах — отвръща той и ме поглежда многозначително. После, доловил интереса на всички, продължава: — Беше преди три години, когато издадох миньорската книга и получих това писмо... Знаете... разказвал съм ви... Дано никога не получавате такова писмо... „Другарю писател, прочетох ви книжката и понеже ми се струва, че някои неща не са описани такива, каквито са, реших да ви драсна тия няколко реда и да ви разправя как умре Серафим...“ А този Серафим беше прототипът на моя герой, положителен гражданин с високо съзнание, образът на комуниста... а той да тръгне да бяга през граница и да го застрелят на място...

Тук моят връстник отпива голяма глътка от чашата си и малко смутен от изпълнената с любопитство тишина, казва:

— Заради този Серафим погледнах назад и ми се видя, че всичките ми герои бяха повече или по-малко Серафимовци... И тогава реших да погреба цялата литература, да отида в истинска мина, да вляза под земята и да стана истински миньор. Не беше някакво романтично хрумване, а добре сметнах всичко... Разбира се, имах чувството, че в края на краищата от този престой под земята можеше да излезе и книга, но без Серафимовци... Да не ви разказвам за рева на жена ми, която извика „или мината, или аз“, нито си заслужава да ви разказвам за баща ми и майка ми, които направо ме пращаха при психиатър, нито за поздравленията в редакцията, че съм намерил кураж да „отида при живота“... Не се обадих на никакви началства, не използувах никакви връзки, а отидох и се записах в мина К. за помощник-копач. По-ниско от това няма. Направиха ми медицински преглед и ме зачислиха в бригадата на един, който се казваше Никифор... Но още като ме видяха другите работници, като погледнаха какви тънки и нежни бяха пръстите на ръцете ми и се заслушаха в езика, който им говорех, разбрах, че ме приеха не само като чужденец, но изобщо като нещо неприятно чуждо, почти натрапник... с когото те не знаеха как точно трябва да се държат. Още в този момент ми стана ясно, че те никога, никога нямаше да ме

приемат за свой и аз никога нямаше да стана като тях... Но все пак, казах си, толкова по-добре, значи ще се изолирам напълно от всичко... Детински илюзии... Още на другия ден следобед ме извика не друг, а самото най-висше началство. Влязох при него, а той тича от бюрото с протегната ръка и ми тръсва една реч като монолог от пиеса на Величко Нешков... колко щастлив бил, колко чудесно било човек на перото да дойде в мината, да види как хората живеят и работят, да понесе всички несгоди... Каза ми, че са ми преместили вещите от общежитието, че ми дава апартамента за гости, две огромни стаи, кухня, баня и жена, която да ми готви отделно, пошушна ми, че ако съм по „тънката работа“, мога да си водя мадами, и накрая ми каза, че копачеството въобще не е за мене, а той измислил специална длъжност — помощник завеждащ техническия прогрес... И както разбирате, цялата ми идея за „трудово уединение“ се провали още в самото начало... Завеждащият техническия прогрес, който беше фаворитът на директора, си клатеше краката, а аз му помагах... Главната ни длъжност беше да забавляваме директора и неговата компания от местни началства, да се напиваме като прасета и да говорим глупости... И там в течение на две седмици (повече не можах да издържа) видях, че те живееха горе-долу същия вид живот, който се живее и тук... Те си имат своя клуб, своите келнери, своята местна власт, своите любовници... И отношенията им са почти същите — хитро съобразяване откъде духа вятърът, „четка“ за по-силния, ритник за по-слабия, единодушно гласуване на резолюции, състезания по надлъгване, демагогия... Всичко това още по-остро изразено, отколкото при нас... още по-първично... И тогава се запитах: от какво съм избягал и при какво съм избягал? Техният живот беше лошо копие на нашия, тукашния! — моят връстник завършва разказа си с тъжна усмивка.

— Това е, защото не си могъл да останеш незабелязано с копачите! — забелязва някой.

— Невъзможно! — отсича моят връстник. — Хората веднага те забелязват, че си от друго тесто, и това е краят! Освен това, дори да те приемат, много се съмнявам дали ще можеш да живееш свой собствен живот. Там ясно разбрах, че животът на всички ни е толкова обременен от присъствието на другите, ако щете, от натрапничеството на другите, че не е възможно нито да останеш сам, нито да преживееш сам... Мисля, че с тая идея — да бъдеш господар на себе си, е свършено веднъж завинаги. Какъв господар можеш да бъдеш на себе си, когато дори не принадлежиш на себе си!

— Ти си направил грешка — казва колегата, който се бе обадил преди малко и който явно не може да приеме разказа. Той добавя: — Трябвало е да бягаш не при хората, а от хората. Да се отдалечиш някъде, сам-самичък, като Васил например, цял месец се е затворил у дома си и не излиза...

Ние се засмиваме, защото познаваме Васил добре. Това е редовният му позьорски номер. След като е досаждал на цяла София от година време и е омръзнал на всички, той се затваря у дома си, за да предизвика някакъв интерес към себе си...

— Васил се отделя от обществото единствено за да се намери след това в центъра му!

— Аз се опитах да се махна за дълго време и да живея сам в планината — неочаквано се обажда седналият вляво от мен поет и редактор, когото нека нарека с измисленото име Иван. Той приближава четиридесетте години, има приятно младеещо лице и е известен с острия си език.

Наливаме чашите отново и се приготвяме да чуем неговия разказ. В дъното на клуба келнерите търпеливо чакат да свършим и да си отидем.

— И мен веднъж ме стегна шапката. Всъщност много пъти ме е стягала, но дойде момент, когато всичко преля... — започна Иван. — Просто всичко ми беше омръзнало до смърт — едни и същи хора, едни и същи приказки, едни и

същи отношения, едни и същи картинки... и си казах, за какво съм дошъл на този свят, да живея моя живот или техния? И без никакви сантиментални или невростенични чувства седнах и си направих сметката... Първо, не бях на щат никъде, защото от години живеех от хонорари, значи можех да тръгна, когато си искам. Второ, нямах никакви семейни или любовни задължения. И трето, след тези два глупави филма получих за сценариите доста пара́, така че при внимателно харчене можех да изкарам няколко години поне... По това време близо до връх Богдан, в Средна гора, на около два-три часа път пеша от Копривщица беше хижа „Богдан", една стара, полузапусната съборетина, без телефон, без електричество и без път. Цивилизацията още не беше дошла там. Само дето Мако Даков беше съсипал тая чудна гора... Буките редееха, но все пак беше друг свят. В хижата живееше само пазачът бай Луко, полуинвалид от войната, много добър и приятен човек. Легла нямаше, имаше само нари, застлани със слами́ници, и едни груби одеяла, дето ти драскат лицето като гласпапир... Отидох там през октомври, когато сезонът беше свършен, и знаех, че дори и редките посетители на хижата ще изчезнат... Мислех си, отначало ще почна в хижата, а после ще си направя някакво бунгало в гората или пък ще си опъна палатка... Взех си книги, петромаксова лампа, топли дрехи, всичко, от което имах нужда. Бай Луко ме прие много добре. Човекът се зарадва, че ще има компания за през зимата. Почнахме да събираме дърва от гората и да ги трупаме зад хижата, да притягаме прозорците за студа и изобщо си живеехме добре. Както хората от твоята станция, нямахме радио и единствената музика беше тази, която идваше от каракачанските стада. Те пасяха по билото. Покрай бай Луко се сприятелих с каракачаните и се разбрахме да ни дават мляко всеки ден и когато се случи да колят овца, да ни продават месо. Каракачанските овци не са като полските овци. Месото няма дъх и е много вкусно. Изобщо всичко тръгна по-хубаво, отколкото можех и да мечтая. Такова чудно удоволствие е човек да седи в тишината край скалата, където се е крил Детелин войвода. Всичко наоколо е обрасло със здравец и е такава девствена чистота и хубост, че всичко у тебе някак се избистря... Тогава разбрах, че Средна гора не е просто някаква планина, а жива природна душа. Можеш да говориш с нея, както казваше бай Луко, винаги ще те чуе...

— Жива идилия! — забелязва насмешливо моят връстник.

— Защо не! — повдига тон Иван. — Какво лошо има в идилията? Ние свикнахме, че ако няма чувствителна доза мръсотийка в живота, нещата не са реални!... И така, живеех си аз тази зима на хижа „Богдан" с бай Луко и неговото куче, падна дебел сняг и всичко стана като в приказките, не някаква ефектна алпийска хубост за илюстровани картички, а дълбоко човечна, близка хубост, която не те смайва с „ах" и „ох", а влиза вътре в тебе и те прави щастлив... Сигурно това бяха най-щастливите дни, откакто се помня. По някое време бай Луко изчезна, отиде в Копривщица при семейството си, и аз си стоях сам-самичък и гледах нощем на лунната светлина как зайците играеха по снега, и слушах вълчи вой, и си казвах... ето, така трябва да се живее... И точно тогава, така да се каже, на върха на моето щастие, внезапно ми дойде идеята, че аз съм точно същият вид обществен подлец като всяко грубо егоистично животно, като всеки тукашен въжеиграч и кариерист, който върши всичко с една-единствена цел — да постигне щастие за себе си. Дойде ми на ум, че моето безразличие и безотговорност към всичко, което ставаше извън пределите на хижа „Богдан", беше напълно еднакво на безотговорността и безразличието, с което много наши приятели си пробиват път в живота. Казах си, с какво право мога да смятам себе си за по-почтен и по-достоен човек, след като цялото ми възмущение от мръсотията в живота ме води до щастлива изолация, където всичко ми е наред и мога да си живуркам щастливо с каракачанското мляко и дивите зайци. Изведнъж си спомних, когато изгониха групата актьори от Военния театър с Наум Шопов и жена

му. Тогава аз отидох при един от моите най-добри приятели, писателят Р., който щеше да вечеря същия ден със... знаете кого... и го помолих да каже две думи, за да смекчат наказанието на актьорите... А той ми отговори: „Братче, аз съм се изолирал от всичко. Живея си моя живот, нищо не ме интересува и кой каквото е дробил, да си го сърба!" Призля ми, като го чух. Но на „Богдан" ми призляваше още повече, като си помислих, че аз постъпвах точно като него. Моите работи си бяха наред, аз бях доволен и щастлив... а пък другите — да вървят по дяволите... По силата на всякакъв морален критерий човек можеше да постави знак за равенство между мене и кой и да е обществен архинегодник. И в двата случая мотивите бяха едни и същи — ти да си щастлив, пък светът, ако ще, да изгори...

Иван млъква за момент и после добавя:

— Аз не приемам, че в наше време и в нашето общество човек има право да се уединява и да се затваря в някакво си негово щастие!

На масата настъпва дълга тишина. Виното е изпито. Киро келнерът тихо прибира чашите. Аз си мисля за двете селски момчета, които една нощ ме спряха по пътя от Пловдив за Хисаря. Две много будни и свестни момчета. Няколко месеца по-късно те ми написаха потресаващо писмо, с което ми разказваха за произвола и побойничеството на местния партиен секретар. Молеха ме да се опитам да направя нещо чрез вестниците, да предизвикам анкета, защото всичките им опити бяха задушени отнякъде отвисоко. И тогава по същия безотговорен и подъл начин, за който Иван разказа, реших, че не трябва да се бъркам в тая работа, че съм се уединил и нищо друго не ме интересува... Това писмо, което бях хвърлил в старата архива зад бюрото си, завинаги щеше да ми напомня колко удобно е (пък и колко полезно е) да се изолираш от чернилката на живота, нека другите да я гълтат...

БУРГАСКО НОКТЮРНО

Отвъд големия прозорец на стаята зимният мрак бързо изличава едва доловимата разлика между цветовете на морето и на небето. Остава чувството за мистериозен простор, който принадлежи на вятъра и на страховитите вълни, разбиващи се с грохот долу по брега. За да не дразним мрака и да не прогоним хармоничното присъствие на природата, ние сме угасили лампата и мълчим. Седнал съм по турски на леглото си, а другите са се разположили по пода, застлан с панагюрски килим. Пием местно бяло вино, което някой е донесъл с дамаджана. Има нещо много непринудено и топло в мълчанието на моите приятели, защото за тях езикът на тишината е по-съдържателен и може би по-изразителен от досадната злоупотреба с гласовете. Освен това се знаем добре или поне вярваме, че се знаем добре. Зная, че нашият диалог ще започне по най-естествен начин и ще завърши с някаква полуусмихната въпросителна...

Обичах Бургас повече, отколкото който и да е друг град в България. Не заради морето. А заради хората. За мен този доста неугледен и грозничък град притежаваше нещо, което толкова много липсваше в София, Пловдив или Варна. Естествеността на бургазлии, широките им възгледи и чудесното чувство за хумор. Някои казваха, че това се дължало на пристанището като всекидневен прозорец към света. Други твърдяха, че просто хората си бяха такива от векове и че завистта, злобата и отмъстителността на някои от останалите български краища не бяха пуснали корени тук. Затова всеки път, когато пристигах от София, веднага усещах различната атмосфера. Постоянното напрежение, нервност и възбуда на

столицата и бремето на неспиращи интриги, всевъзможни обществени комбинации и лицемерни задължения ме изпълваха с носталгия към простата и непринудена бургаска атмосфера. Изглежда, че това мое чувство към Бургас се споделяше от мнозина други софиянци, докато постепенно се превърна в досадна софийска мода. Така или иначе, градът живееше свой собствен интелектуален живот, който имаше свои силни представители и свои исторически моменти. Едва ли някога ще мога да забравя епопеята на Бургаския театър, за която ще стане дума малко по-късно в тези репортажи, когато един вдъхновен колектив начело с Юлия Огнянова, Вили Цанков, Леон Даниел и Иван Радоев с възхитителна творческа дързост се противопостави на конюнктурщината в изкуството и създаде представления, за които и до ден днешен се говори. Театърът беше смазан, колективът — разпилян, духът — унищожен. Но спомените останаха. Едно от малкото красиви неща, с които българската интелигенция би могла да се гордее, беше общата борба да се спаси Бургаският театър от ботуша на властвуващата посредственост. За мен Бургас по онова време значеше още двама чудесни поети — Христо Фотев и Недялко Йорданов, който започна да се издига като добър драматург, и един забележителен художник — Георги Баев. Плюс десетки млади и интересни хора — не толкова от средите на изкуството, колкото от техническата интелигенция...

Обяснимо, опитвах се да бъда в Бургас колкото се може по-често. Но най-хубавият сезон беше късната есен и зимата, когато туристическата напаст изчезваше и градът заживяваше своя истински живот. Отсядах винаги в хотел „Приморец“ и винаги в същата стая 208, с тази толкова внушителна гледка към морето. Ходех по домовете на моите приятели или те идваха при мене. А още по-често се срещахме в непретенциозната, вмирисана на подово масло сладкарница „Малина“. Там ходеха всички и по всяко време. И разговорите бяха много различни от софийските. Ако във всяко софийско кафене главната идея беше да се направи впечатление, да се покаже знание, изобретателност или разни външни ефекти, в Бургас този панаир на суетата не можеше да разчита дори на една сергия. Помпозните приказки и очевидното самохвалство никак не вървяха заедно с подовото масло на сладкарница „Малина“. Вместо модни дрънканици слушахме до късно през нощта последните стихове на Христо, които може би нямаше никога да бъдат отпечатани...

Сега Христо умислено се е облегнал на вратата и може би язвата пак го е свила.

Между другите ми гости е и едно ново момче със светнали любознателни очи, което работи нещо техническо в нефтопреработвателния завод. Той се казва Димитър и отрича, че пише стихове и че изобщо се занимава с литература. „Аз съм потребител — ми каза той в началото. — След като не можеш да бъдеш добър производител, аз мисля, че най-правилното е да бъдеш добър потребител.“

— Сигурен ли си, че не можеш да пишеш? — попитах аз. — Опитвал ли си?

— Всичко хубаво отдавна е написано — отговори ми той и върху малкото му птиче лице се разля голяма усмивка. — Всяко нещо, което бих искал да кажа, вече е казано. И как!

Гласът му беше приятно гърлен, с лек източнобългарски оттенък, и когато говореше, гледаше събеседника си в очите. По-късно, когато се опитах да го опиша в моя дневник, винаги спирах при думата „светлина“, която сякаш идваше от цялото му присъствие, от детската му непосредственост и от откритата радост, с която срещаше другите...

Сега той е седнал край прозореца и споделя общото мълчание. Ние оставаме още малко заслушани в рева на морето и след това един от местните журналисти в „Черноморски фронт“ разказва, че отишъл някъде да прави репортаж. Там срещнал възрастен работник, който изслушал въпросите му, засмял се и казал: „Ако ти си българин и ако мислиш, че и аз съм българин, хайде да си говорим по български!“ Нашият журналист се стъписал и отвърнал: „Но нима сега не говорим по български?“ „Не! — отвърнал работникът. — Ти ми говориш НА мене. И аз ти отговарям НА тебе! Но ние не говорим един СЪС друг! Ако сме истински българи, щяхме да СИ кажем истината!“

— Странен тип! — казва нашият журналист. — Какво искаше да каже?

Димитър се засмива звънливо:

— Искал е да каже, че си му говорил като високоговорител, че това, което си му казал, му е било чуждо, толкова чуждо, че той не може да ти отговори, защото няма смисъл, няма разговор! Много хубаво ти го е казал!

— Пак не разбирам! — казва журналистът.

— Много ясно е! — Димитър се приготвя за дълго обяснение. — Човекът е искал да говориш СЪС него, а не НА него!

— Че има ли някаква разлика?

— Сто и осемдесет градуса! Нашите словесни контакти са двупосочни, когато говорим един СЪС друг, и еднопосочни, когато говорим един НА друг. Човекът е искал да разговаря с тебе искрено, открито, равноправно, а ти просто си говорил НА него, т. е. отнасял си се с него като с обект...

— Не беше така — възразява журналистът.

— Чуй само колко хубаво е това: „Да си кажем приказката!“ Всичко е вътре, в него. Това значи, че ще имате истински въпроси и истински отговори, което пък значи, че не се страхувате от думите си, че не ще има демагогия или лицемерие. Цялото нормално общуване на хората става един СЪС друг. Докато говоренето един НА друг не предполага духовно равноправие, нито истинска взаимност. Истинският разговор винаги е бил един СЪС друг. — Гласът на Димитър звучи още по-чисто и ясно. И тъкмо неговата чистота ме дразни, затова казвам:

— Въпрос на уточнение. Ние можем да си говорим един НА друг и пак да си кажем много неща!

— Не! — отсича Димитър. — Ние можем да си съобщим много неща, но ние едва ли може да СИ кажем нещо. Слушай, Георги, командирът говори НА войниците, милиционерът нарежда НА минувачите, писателите говорят НА читателите... Всичко това е само една посока. Съобщаваш нещо НА някого, заповядваш НА някого, оплакваш се НА някого... това е далече от истински разговор... Така не са разговаряли нашите деди, защото са СИ казвали приказката... Например вземете един фанатик. Той никога не разговаря СЪС другите. Той говори НА другите. Или вземете партията... тя никога не говори С хората, а единствено НА хората...

— Какво искаш да кажеш? — пита все още обиден журналистът.

— Искам да кажа, че ние не разговаряме както трябва, че 90 на сто от нашите разговори са еднопосочни — един НА друг...

Думите на Димитър ми правят силно впечатление. Ето че наистина ми е трудно да си спомня открити, откровени словесни срещи. Не мога да си спомня взаимно и безпощадно разнищване на разисквания предмет, заедно достигане до някакъв край. Все някой се е изхитрил да избяга върху собственото си изолирано островче и двупосочното начало се е превръщало в еднопосочен край. Сещам се за безброй въпроси, които така са и угаснали, без дори да предизвикат отговор. И в същото време от всички страни към нас гърмяха безброй отговори, без ние да сме задавали въпроси. И последното беше узаконеният партийно-държавен начин на разговаряне. Или ти се отговаря, без да си попитал, или ти отговаряш, без да си запитан.

Ето че старият бургаски работник бе поставил пръста в раната.

Димитър се оживява и бавно развива своето разбиране за нашите отношения:

— Опитайте се да поведете разговор СЪС някого, днес, в България. На

каквато и да е тема. Първото, което ще видите, е, че човекът срещу вас се бои от предложения разговор, старае се да избяга от всякаква отговорност и задължение, произтичащи от разговора, и няма никакво желание да разкрие себе си. Може да сте близки, да сте приятели, да се познавате отдавна. Той предпочита еднопосочния разговор, защото го е страх от неговата собствена посока. Нека се огледаме около нас. Ето, Георги да каже как е в София с писателите, или аз да ви кажа как е в завода, при нас. Колко пъти съм имал чувството, че разговаряме като високоговорители, съзнателно държим нещата на повърхността, защото ни е страх. Опитайте се например да получите от някого обяснение за нещо сторено. И вие винаги ще получите... оправдание. Забележете, обяснението при нас е станало синоним на оправданието. Това е страшно. Аз имам един приятел, с когото се опитваме да си говорим. Но в момента, когато разговорът стигне до нещо съществено, той моментално се свива в черупката си и думите ни повече не се срещат. Той престава да разговаря СЪС мене и започва да говори НА мене. Колко пъти на интересни и жизнени въпроси чувате празни, тенекиени отговори. Не защото хората не знаят истинските отговори, а защото ги е страх...

Димитър продължава с пламенността на истински оратор. За миг ми се струва, че той е роден неизвестен български апостол на истината, обикновен мислещ човек, който никога не ще приеме нищо, което сам не е разбрал и преценил. Колко наивни трябва да са всички догматици и идейни теоретици, които си мислят, че хората са папагали... И същевременно си мисля колко прав е той, колко повърхностни са повечето от нашите отношения. Господи, за какво разговаряме в София? Колко пари печелите? Как сте се наредили у дома? Къде ще ходите на курорт? Какви връзки имате? Какво мислите за този или онзи? И никой не се интересува, какво всъщност сте вие, какъв човек сте, какво ви е? И в действителност вред нашето интелектуално или полуинтелектуално общество никой не е интересен никому. Дори човек не е интересен сам на себе си.

— Но защо се стигна дотам? — продължава вред всеобщото мълчание Димитър. — Защо ние, българите, престанахме да разговаряме един СЪС друг и фактически престанахме да се интересуваме истински един от друг? Защо така се боим да открием себе си? Защо се страхуваме да открием другите? Значи ли това, че наистина няма какво да СИ кажем?

— Чак къде я закара, Димитре! — подхвърля сепнат журналистът, но момчето със светлото лице не спира:

— Днес ние, българите, сме далеч по-инстинктивни, отколкото разумни. Всичките ни действия и състояния са под сянката на подозрение и страх. И ако ни е останала някаква елементарна частица искреност, трябва да признаем, че нашият истински владетел, диктатор и тиранин е СТРАХЪТ. Погледнете, страната се управлява със страх, литературата се пише със страх, в предприятия се работи със страх, тичате по магазини и опашки със страх, срещате се с приятели със страх, любите се със страх. Тогава откъде ще дойде това равновесие на духа, за да можем ДА СИ КАЖЕМ приказката?

Той спира за миг, после с друг тон казва:

— Горките вестници, горката литература. Всичко в тях е декларации, защото партията говори с декларации и изисква декларации. И хората свикнаха да разговарят с декларации. Толкова удобно е... — гласът му звънва жално.

— Не само е удобно, но това е и самозащита! — казва един от моите гости. — Логична самозащита. Скривайки себе си, всеки от нас по същество спасява себе си, запазва своята човешка същност недосегаема от нечисти ръце и чака да дойде времето, когато ще може да се обърне към някого: „Хайде да си кажем приказката!“

— Дано! — казва Димитър и млъква така внезапно, както е започнал.

Запалвам лампата, за да напълня чашите. Всички умислено мълчат. Изглежда, че разговорът ги е тласнал по някакъв дълъг, мъчителен път.

— Ами морето? — пита някой. — Може ли да се разговаря СЪС морето?

— И още как! — отвръща Димитър и лицето му отново просветва.

„ШУМИ МАРИЦА“ ЗА ВЪЛКО ЧЕРВЕНКОВ

Август 1964 година. Аркутино. Край тропическото устие на река Ропотамо с водните лилии и лианите се издига почти нов, модерен мотел с ресторант, голям паркинг и трийсетина бунгала и бараки. Плажът пред мотела е покрит с тъмнозлатист пясък. Може би най-хубавия пясък по цялото крайбрежие, защото докосва кожата като кадифе. И морската вода е бистра и кристално чиста. Тук, край реката, почти винаги духа лек ветрец, който прави поносими дори най-знойните дни. Туризмът е още в началото си и цялата атмосфера наоколо все още излъчва чувство на неопорочена красота и първичност. В мотела са настанени туристически групи от Западна и Източна Германия, но има стаи и за българи. Докато бунгалата, бараките и палатките принадлежат нам, на една огромна компания от полупознаващи се софиянци, която идва тук за втора година поред. Това са летовниците, които ще създадат легендата за очарованието на Аркутино. Но освен природната красота мнозина са привлечени от колоритната фигура на управителя на Аркутино, фамозния бай Иван. Въпреки прошарените си коси той съвсем не заслужава това „бай“, пък и отношението му към момичетата съвсем го изважда от категорията на байовците. Той е вероятно идеалният тип на хотел-ресторантаджия, който знае всички дребни магии, за да се хареса на клиентите. Той е приятел с всекиго поотделно. В действителност — никому. За разлика от повечето негови колеги по крайбрежието, които обикновено са мрачни хора с квадратни лица и квадратно поведение, бай Иван е елегантен, лъскав, с невероятен арсенал от изрази, които се сменят извънредно често, според случая — в три секунди той може да превключи от най-щастливото умиление, че ви е видял, до каменно безразличие спрямо някого, когото не желае да види, или от най-сервилно преклонение пред хора, чиято сила той безпогрешно е отгатнал, до безогледна грубост към ония, които нямат никаква власт. Той непрестанно създава впечатлението, че е собственик на много тайни. Но една от тези тайни се знае от всички. В края на краищата милицията не дава на случайни хора парабели. Освен това бай Иван има не особено приятния навик да разпитва хората за всичко, проявявайки някакъв абсурдно наивен интерес.

— А у нас — както казва моят приятел Горан, — щом някой разпитва много, камбаната на пожарната команда започва да бие!

Пред хора, които бай Иван смята за верни на властта или пък за по-прозорливи, той играе „ва-банк“. Просто им казва, че е „кука“ и че му е поръчано да узнае тия и тия неща. Искрено или пък като част от играта, той си позволява да спасява някои прекалили клиенти от разправии с властта.

— Слушай, моето момче — идва той полуусмихнат-полусериозен при някой, който все още отделя обилни алкохолни пари. — Снощи ти издрънка едни работи, че ако не бях аз да те измъкна, не знам къде щеше да се намериш днес... Виж какво ще ти кажа... Всички имаме нужда от време на време да си отваряме устата... само трябва да знаеш къде! Не може навсякъде!

След тази покровителствена декларация виновникът е купен завинаги. Освен това бай Иван знае как да гъделичка суетата на всички ни. Той никога не пропуска да поздрави клиентите си с успехи, за които, разбира се, се е осведомил добре. А когато няма успехи, комплиментите се отнасят съответно до партньорите, мъже или жени . Вие може да сте били в Аркутино с най-голямото грози-

лище на света, но когато отидете следващия път, бай Иван ви посреща с думите:

„Къде е онази хубава жена? Акълът ми се взе. Викам си, откъде ги намирате тези богини!“ — и той се облизва като стар котарак.

Всяко нещо, което се прави за вас в републиката на бай Иван, е „специално за тебе“, така че човек постепенно свиква с чувството, че бай Иван и комплексът съществуват само заради него.

Той си вре носа във всичко, навред. Появява се там, където най-малко го чакате, и по никое време, прави ви довереник на своите служебни и частни проблеми, запознава ви с куп хора и въобще не се спира за минута. Понякога се чудя кога ли спи. В твърде грубата и невежлива епоха бай Иван е истински ангел на услугите.

„Искайте и бай Иван ще ви го даде!“ — е неговият лозунг.

Така човек може да си обясни голямата му популярност всред софийската интелигенция. Когато той идва в София през зимата, ние имаме специални вечери на „бай Иван“. Хората не са глупави. Те знаят какво точно представлява бай Иван, но той е от малцината, които умеят да поласкаят отдавна смачкани самолюбия, да покажат някакво (макар и външно) уважение към хора, които са престанали да уважават даже себе си. А това понякога е най-нужно.

В добавък бай Ивановото Аркутино предлага великолепна кухня, може би най-добрата по крайбрежието, и бар-дансинг, където може да се пие и танцува до зори. За разлика от другите хотели и мотели по крайбрежието бай Иван предпочита българите и не обича много чужденците. По отношение на морала той е истински демократ — дали вашата партньорка, с която делите стаята, е жена ви, любовницата ви или леля ви, за него няма никакво значение. На дансинга се свирят най-модерни парчета попмузика и можете да танцувате, както си искате. Въображението на управителя предлага неспирни инициативи, специални вечери — било в чест на някаква уловена огромна риба, било за празнуване на бог Нептун, за именни или рождени дни или по повод пристигането или заминаването на някого.

Ето защо ние сме в Аркутино. От пиянство и безсънни нощи май много време не остава за природните красоти. Нещо обикновено е плажът да пустее докъм обед.

Голямата част от постоянните посетители принадлежат към онова, което в София наричат научно-техническа интелигенция. Повечето са инженери, архитекти, доктори, хора с технически специалности и само неколцина художници и писатели. И тъкмо тази научно-техническа интелигенция налага далеч по-непринуден, човешки и необвързващ стил на живот. Тук никой не се смята задължен да говори за книги или картини, нито пък се опитва да изглежда по-интелектуален, отколкото е. Говори се за пиене, ядене и удоволствия, защото това са скъпоценностите, с които хората искат да запълнят така дълго чаканите 14 дни на годишната отпуска. Четиринайсет дни, които трябва да ги възмездят за останалите 11 месеца и половина. Тук всеки иска да бъде себе си. Страстите се отприщват с опасна скорост, морето, времето и алкохолът предоставят най-предизвикателна свобода и всеки изпитва желанието да бъде нещо друго, различно от преди. Известни мълчаливци внезапно стават словоохотливи, свенливи млади хора пристъпват с щурм праговете на дързостта, въздържани характери прескачат собствените си зидове, за да се намерят на свобода и всред щастлива безотговорност. Всичко това се слива в музика, викове, песни, шум и нестихващо движение.

Има една много съществена разлика в биографиите на техническата интелигенция, събрана в Аркутино, и хората на изкуството, почиващи в Созопол. Докато писателите, актьорите, художниците, композиторите, музикантите и прочие в огромната си част са хора, които винаги са били в хармонични отношения с властта, тук почти зад всекиго стои минало, в което, по израза на кадровиците,

„има голямо черно петно“. Но това черно петно е било временно забравено от властта САМО заради изключителните качества на въпросния инженер, архитект или доктор. В края на краищата това са хората, които носят върху плещите си най-отговорни стопанско-технически служби. В съседното бунгало до мен е Ваньо. Той е доктор на химическите науки, преподавател в университета, една от големите надежди в химията. Затворите превърнаха баща му в развалина. Майка му прекара най-добрите години от живота си от лагер в лагер. До него е палатката на архитект К., един от забележителните проектанти, в чиято собствена биография стоят три години затвор за студентска конспирация. До него е приятелят му, инженер Г., двуметров гигант, изключван по времето на Сталин от политехниката и прекарал повече от три години в черна рота. Зад него е неизбежният член на тяхната компания Д. — с осемгодишна присъда заради следването му в американския колеж и приписвани му връзки. Пред мене е доцентът в университета Р. заедно с приятелката си, чието семейство бе изселено за повече от десет години, и така нататък. Повече от дузина познават много добре комарите в Белене. Други пазят добре спомените си от затворническата кариера край Пазарджик, трети могат с часове да ви говорят за обектите на Централния затвор или за мизерията на изселените в Омуртагско, или за своите следователи...

През 1964 година всичко това е минало. Както казва партията, то принадлежи на култа към личността и най-добре е пострадалите да го забравят. Макар че партията го помни. И при случаи ще им го припомни.

Този неделен ден ние имаме карнавал. Бай Иван иска да създаде традиция „Аркутински карнавал“. Докато източногерманците лежат групово на плажа, а западногерманците се разхождат многозначително край тях в очакване на някакъв германски диалог Изток—Запад, ние сме в трескава дейност. От разни парцали, стари фланелки и хартии плюс скъсани чаршафи се приготвя облеклото за карнавала. Правят се чалми, женски тюрбани, попски раса, рицарски одежди, купища маски и домина. Но тъй като материалът не достига, Здравко Мавродиев, който току-що се е върнал от Париж, решава да нарисува дрехите върху голите ни тела. Той е разтворил боите си и ние скоро се превръщаме било на индийски факири, било на татуирани индианци. Мнозина мъже носят женски дрехи от всички епохи, а жените са се превърнали на всякакъв вид мъже. Имаме и оркестър, който бай Иван специално е довел. Когато късно следобед карнавалното шествие започва, около мотела се е събрала неколкохилядна публика, която ни посреща с възторг. За да влее повече жар в карнавалната атмосфера, бай Иван вече е успял да продаде на всеки от нас по една голяма, еднолитрова бутилка коняк „екстра“. Шествието завършва с масов танц върху големия дансинг отвъд ресторанта. Ала това е само началото. С падането на мрака и особено след вечерята, която се полива с много вино, чувствата започват да се надигат. Един от нашите архитекти държи смешна реч, в която се опитва да обясни защо ние сме предпочели да се маскираме като това или онова. „В края на краищата — казва той — всеки се маскира точно като това, което той в действителност е!“

Докато ресторантът гърми от смях, виждам, че бай Иван е измъкнат навън, явно по някаква спешна работа. Пет минути по-късно той се завръща, като лицето му е придобило помпозна сериозност, сякаш е глътнал парабела си. После идва на нашата маса и с погребален тон казва:

— Вълко Червенков е тука! Иска да остане и през нощта! Къде да го сложа?

За такива важни държавни работи бай Иван винаги пита и ни гледа изпитателно в очите. Моят съсед Горан отвръща нещо нецензурно. Но бай Иван не се засяга и явно дава да разберем, че ние сме му много по-драги от Вълко Червенков и че присъствието на последния, макар да ласкае суетата му, от друга страна, му досажда.

— Имам само една стая свободна! Тази над бара! Може ли там, при тоя шум, нормален човек да спи?

— Че той нормален ли е? — провлечено се обажда Д., който бе получил присъдата си тъкмо под егидата на Червенковото диктаторство.

— Слушайте — казва поверително бай Иван, — трябва да ми помогнете. Като отидете в бара после, моля ви се, не вдигайте шум. Пийте си и си танцувайте тихичко. Защото той не е на власт. Ама приятелите му са! Не ми докарвайте беля на главата!

Ние кимваме неопределено и бай Иван отива да настани бившия „любим вожд и учител" на българския народ.

Но два часа по-късно в бара започва нещо, което аз не съм виждал нито наяве, нито на кино, и което човек може да нарече или вакханалия, или оргия. Около стотина маскирани и немаскирани летовници се наблъскват като сардели в малкия бар, някой домъква собствения си магнетофон и го включва в усилвателя. После се разнася пронизителният, призоваващ за атака глас на Бил Хели, след което звуците на рокендрола отприщват бента. Около мен се залюлява с неудържима сила гора от тела, от които постепенно дрехите започват да изчезват. Виждам неудържимо подскачащи крака и безспирно махащи ръце, лица, изпаднали в транс, и устни, надаващи викове. Това е най-страшната звукова канонада, в която някога съм попадал. Лее се обилна пот и като че всеки е обхванат от бясна енергия и е решен да играе до края на света. Рокендролът се сменя от туист, който се казва „Краят на цивилизацията". Сега виждам как една двойка е скочила на една от железните маси, която бавно започва да се сплесква под тежестта на телата им. Някъде около полунощ, когато вакханалията в бара достига кулминацията си, успявам да се измъкна през широко отворената врата, за да поема чист въздух. И тогава виждам в светлото пространство пред бара да се разхожда висок възрастен човек, с подгушник, увиснал като на мисирка, с уморено лице и безсънни очи. Той е сложил ръцете си отзад и се разхожда бавно, но напрегнато, като се обръща по посока на вратата, вероятно с някаква надежда, че ще бъде забелязан.

Обръщам се към моите приятели и в паузата между два танца извиквам:

„Вижте! Червенков!"

В следващите секунди пространството на широката врата се задръства от глави. Някой, изглежда, спира магнетофона и настъпва невероятна тишина. Най-малко двайсет глави гледат от отвора на вратата. Червенков разбира, че той е причината за това неочаквано внимание, и застава срещу бара с вдигната глава — истински паметник на самия себе си. Помислям си, че вероятно това е първата среща между някогашните жертви и някогашния им инквизитор. Ето ги на вратата хората с безсънните следствени нощи, с побоищата и инквизициите, с убити и съсипани другари, с години на каторжнически труд, хората, чиято първа младост е била отровена от една страшна неправда. И ето го самия Луцифер, онзи, който е направлявал черната сила на болката срещу тях. Върху лицата им не чета нищо друго освен хладната мисъл:

„Ето го. Значи, това е той!"

От другата страна лицето на Червенков изразява възмущение и едва прикриван страх. Снет от всички постове и изключен от партията, той се опитва да внуши, че властта е все още в ръцете му. А може би това е само навик...

Идва ми на ум, че в тази наелектризирана тишина може да избухне бомба, могат да станат страшни неща. Виждам как върху лицата на моите приятели се зараждат някакви мътни намерения. Главите от вратата продължават да гледат в упор живия паметник на тяхното „черно" минало, тишината заплашително се удължава и когато вече очаквам нещо да стане, чувам един ясен, командващ глас:

— Зааа другаря Червенков! „Шуми Марица"!

Няколко гласа веднага започват...

„Шуми Марица окървавена, плаче вдовица, люто ранена..."

Към тях бързо се вливат всички останали. Около стотина извисени докрай

гласове раздират нощта край Аркутино с националния химн на тяхната България, който пеят в горчива чест на онзи, който се опита да изличи с кръв този същия химн. Никога преди не съм чувал този същият химн да звучи по-силно и по-завладяващо.

„Марш, марш с генерала наш" — кънти барът, а по прозорците на мотела увисват източногерманците с плахи лица и западногерманците с многозначителни усмивки.

„В бой да летим и враг да победим..."

Тук врагът не издържа. Той се обръща рязко, по войнишки, и с приведена глава се отдалечава в тъмнината. След малко черната лимузина, която го бе докарала, се отправя към шосето...

Едва съм задрямал, когато силни удари по вратата ме събуждат. Появява се бай Иван с двама цивилни. Канят ме да изляза.

„Ето — чувам мазния глас на бай Иван — другарят Марков ще каже, той беше там, нищо не е имало... може някой да си е направил майтап, но това са сериозни хора... доктори, инженери, архитекти..." — имам чувството, че той би добавил „генерали и адмирали".

Единият от цивилните се извинява, че ме е събудил, и ме пита дали съм чул да се пее „Шуми Марица".

— Не! — казвам. — Аз бях през цялото време там...

— Само един пя „Шуми Марица!" — внезапно се обажда Горан, който приближава в мрака към нас.

— Кой? Познавате ли го? — питат и двамата, дошли специално с джипа от Бургас.

— Вълко Червенков! — отвръща с най-убедителен глас Горан. — Застана там, пред бара, и като му ревна, изпя целия химн!

Дързостта на Горан е толкова голяма, че ония не знаят как да реагират.

— Я иди да си легнеш и да поизтрезнееш! — му казва внимателно бай Иван.

Горан си отива. Отиват си и ония. Явно не знаят как да действуват.

КЪДЕ СИ, СКЪПИ ЦЕНЗОРЕ?

„В социалистическа България няма цензура!" — казват и често повтарят представителите на режима, когато биват питани от чужди журналисти. Българските журналисти не задават такива въпроси. Те нямат време, защото голямата грижа на всеки, който се опитва да пише на сериозна тема, е как да прокара материала си, как да го запази от безцеремонното посегателство на стотици цензори.

Наистина, класическият цензорен институт с бдителния цензорцербер, който държи дебел червен молив и настървено задрасква всичко, което смята за нередно, не съществува. Няма го нито института, нито човека, когото един автор може да вини за осакатяването на произведението му. Но действието ЦЕНЗУРА не само че е останало, но се е превърнало в един от най-важните закони на оцеляването. Станало е неразделна част от живота на всеки мислещ строител на социализма, влязло е в кръвта като постоянен инстинкт, чийто пръв сигнал е хлад в стомаха. Наред със самоцензурирането, за което вече говорих, върви цензурирането на другите. Може би за известен брой хора цензурирането на другите да е необходимо възмездие за преживени лични огорчения и унижения.

Мисля, че режимът трябва много да се гордее с този диалектически фокус — преместването на функциите на цензурата от един отживял времето си, исто-

рически компрометиран и неефикасен институт в множество еднолични, доброволни цензори, изградени вътре в отделните хора. Служебното задължение на стария цензор бе превърнато в активна лична заинтересуваност и дори страст да се цензурира животът и светът. С други думи, комунистическата партия откри и разработи цензурното начало, заложено в мнозина нейни членове и съмишленици.

„Защо ние ще цензурираме журналисти, писатели, хора на културата и изкуството, когато те могат да се цензурират едни други далеч по-добре!" — е принципът на това голямо партийно новаторство по пътя към „всестранното развитие на човека".

Така цензурирането в България е поставено на всеобща или, ако употребим вестникарското клише, „всенародна" основа. Разбира се, тук говорим за политическа цензура. Но кое в комунистическия свят не е политическо? Дали проблемите са нравствени, религиозни, търговски, научни, военни или детски, не пречи те да бъдат свеждани по същество до политически проблеми. Когато покойният високоталантлив илюстратор Александър Денков правеше илюстрациите на един мой фантастичен роман („Победителите на Аякс") и нарисува една от героините с пола, леко вдигната над коленете, в ЦК на комсомола има специално заседание, в което се обсъди неморалността на показаните колене на момичето и бяха направени най-сериозни политически изводи. Горкият Сашо трябваше да удължи полата, иначе работите отиваха зле. Ако обаче разгледаме тази малка история по-подробно, ще видим, че тя е типична за „всенародния" метод на цензуриране. Секретариатът на ЦК на комсомола едва ли би се сетил да се занимава с някаква леко повдигната пола. Доколкото познавах членовете му по онова време (1958), те май нямаха нищо против полата да се вдигне и по-високо. Но тук стигаме до една от най-характерните думи на българската социалистическа действителност — СИГНАЛА. Тази дума бе създадена от властта, за да бъде приемлив синоним на отвратителната дума ДОНОС. Така че, ако вие направите донос, открит, полуприкрит или таен, вашето действие не се нарича „донасяне", а „сигнализиране". В този случай човекът, до когото отправяте вашата доносническа дейност, не казва „получи се донос" а винаги: „Получиха се сигнали!" Множественото число цели да маскира единствения източник на сигнала или пък да се създаде впечатление за масовост.

И така, едва ли някой някога би обърнал внимание на твърде невинната рисунка на Сашо Денков като морално провокираща, ако не бе подаден СИГНАЛ. Човекът, който подаде този сигнал, беше един импотентен редактор, който се бе самообявил за блюстител на приличната външност на социалистическата младеж. Неговата представа за трудова красота се изчерпваше с бригадирската униформа — ватенка и дочени панталони. Виждайки нарисуваните разголени колене,редакторът се бе втурнал при хора, които горе-долу споделяха неговите възгледи (тоя вид хора винаги са свързани в нерегистриран съюз), и няколко часа по-късно рисунката на Сашо бе представена като „опасен проводник на буржоазно-капиталистическа декадентщина, представител на гнилия морал на разкапващия се Запад" и т. н. Кой от секретарите на ЦК би посмял да се опълчи срещу такъв поривист израз на комунистическа чистота, кой би дръзнал да пренебрегне такъв чисто политически СИГНАЛ? Рисунката трябваше да се прерисува или изхвърли. Разбира се, голямото началство не разкри автора на СИГНАЛА, а представи нещата като създадено общо мнение. По този начин художникът не бе изправен срещу един отговорен човек — цензора, а срещу гъста мъгла, която мистериозно забулваше многобройните цензори. Опитите да намерим някой отговорен човек и да се обясним не сполучиха. Преките началници в издателство „Народна младеж" казаха, че „отгоре" е наредено. А секретариатът на ЦК ни заяви, че това е мнението „отдолу". И ние двамата със Сашо увиснахме между това „отгоре" и „отдолу".

Страшното в българската действителност е, че веднъж щом ви етикетират

с черен знак, изличаването му е много трудно, почти невъзможно. Вие можете да посветите живота си на обяснения, че дори да сте сбъркали, не сте имали предвид никакви политически или идеологически последици, че вашата грешка не бива да се тълкува по такъв произволно абсурден начин и т. н. — черният знак си остава. Това е, защото вие никога не се срещате нито с автора на СИГНАЛА, нито с лицето, което е издало нареждането за цензуриране или забрана. Ако отидете при най-висшето началство, отговорът никога не е „аз смятам така", а „другарите намират". Но кои са тия другари, как се е стигнало до тяхното „намиране", как те са пропуснали да видят (в случая), че момичето от илюстрацията е паднало от кола, при което е естествено полата й да се вдигне малко нагоре... — няма кого да попитате. Пита ли се мъгла?

Внезапно вие чувствувате, че сте напълно безпомощен, че се намирате под въздействието едва ли не на някаква магия или пък сте истински герой на кафкиански кошмар.

Това чувство аз изпитах много по-определено и в по-страшна степен във връзка със спирането на пиесата ми „ДА СЕ ПРОВРЕШ ПОД ДЪГАТА". Казвам спиране, която е друга синонимна дума на цензура и забрана. В България нищо не се цензурира и нищо не се забранява. Само някои работи се спират. Макар че ефектът е един и същ (произведението не стига до публиката), думата е различна, културна, внимателна и с подразбирането, че не е действувала груба заповед, а просто така — времето, обществото, ако щете, е сложило спирачките...

Когато спряха пиесата на 13-ото й представление във Военния театър в София, помолих първия секретар на партията Тодор Живков да прочете пиесата. Той отзивчиво я прие и наистина я прочете. Връщайки ми текста в неговия кабинет в ЦК на партията, той ми каза, че не вижда нищо лошо в пиесата, че освен няколко дребни забележки нищо критично не би могло да се каже. „Това е, що се отнася до политическата част — каза той. — Художествено аз не съм капацитет да се произнасям, но ако питаш за моето мнение, ще ти кажа, че не ми харесва, защото е много песимистична, мрачна..."

— Но след като политически няма нищо погрешно, за какво я спират тогава? — попитах аз.

— Аз не знам да са я спирали — отвърна той. — Просто театърът си променя репертоарния план и тъй като срещу пиесата има създадено настроение, другарите са решили да отпадне... Ти какво искаш от мене? Аз не мога да им нареждам да я възстановят...

Така аз отново попаднах пред мъглата. След като пиесата не беше политически погрешна, а се спираше именно по политически причини, към кого можех да се обърна, за да се изясним? Кое беше това обществено мнение? Кои бяха тия другари? Все пак Живков беше учтив. Само няколко месеца след нашия разговор „Работническо дело" излезе с уводна статия, в която заяви, че пиесата била чужда на българските зрители и те сами я отхвърлили.

Но как в действителност се стигна до цензурирането на пиесата? Дума да няма, че и по форма, и по съдържание тази пиеса беше нещо много различно от изискванията на социалистическата драматургия. С две думи, темата беше предателството на идеалите. Или — измяната спрямо себе си. За мен, а смятам, и за мнозина други, това беше една от най-актуалните теми на нашето време. Пиесата бе приета в театъра още преди да стане Военен театър. Тогава се казваше Народна сцена и имаше най-добрия мъжки актьорски състав в страната. Това беше важно за моята пиеса, в която всички герои бяха мъже. Но още със започването на репетициите (режисьор Асен Шопов) се оказа, че чисто технически нашата постановка е ангажирала първите сили на театъра и поради това попречила на другите постановки, между които две военни пиеси от военни автори. Огорчението на авторите според мен беше напълно справедливо. Те трябваше да чакат за следващия сезон. Това огорчение обаче, както често при нас става, се превърна в

злоба, а злобата достави енергия за борба. Авторите мобилизираха своите приятели и започнаха да четат моята пиеса дума по дума, за да открият накрая идеологическата ѝ съмнителност. Известни реплики бяха извадени вън от контекста, тълкуването на други напълно преиначено, разни невинни директни действия получиха зловещ алегоричен смисъл и седемте нещастни туберкулозни герои бяха обявени за българския народ, докато туберкулозата се оказа ни повече, ни по-малко алегория на живота. По това време директор на театъра стана един полковник, който никак не искаше да загуби новия си пост. Конспирацията успя да го уплаши, че с тази пиеса той рискува много. И ето че при започването на генерални репетиции с пълен декор и само три седмици до премиерата ние бяхме изправени срещу напълно враждебен художествен съвет, със силен натиск да спрем работата. Целият авторитет на Асен и на нашите приятели трябваше да бъде заложен, за да продължим. В това време кампанията продължи в чисто политическа посока. Веднъж доказали на себе си, че пред тях е вражеска пиеса, нашите противници си бяха повярвали, че е техен дълг да я спрат. Из София започнаха да се носят слухове, че спирането е неизбежно, и приятели ми се обаждаха по телефона, за да ми изказват съчувствие. На последните генерални репетиции и на първото закрито представление на 27 март 1967 година пиесата се игра пред претъпкан салон, тъй като, щом се заговори, че нещо ще се спира, хората тичат да не го изпуснат. Но колкото по-силна ставаше съпротивата срещу пиесата, толкова по-твърди и амбициозни бяха хората, ангажирани в нея. Междувременно актьорите ме молеха да докарам на премиерата най-важни партийни и държавни ръководители. Такава беше бедната неписана практика на успеха в театъра, че всеки автор и режисьор се стремеше с най-раболепни средства да измоли присъствието на някой член на Политбюро, секретар на ЦК на партията или на самия Живков. Присъствието на хора с такъв ранг винаги беше гаранция за официалното приемане на представлението и на другия ден човек можеше да прочете рецензии по вестниците. Иначе всичко увисваше във въздуха. Затова беше традиция писателите да се опитват на всяка цена да доведат на свои представления първия секретар. Колективът на театъра знаеше, че аз можех да поканя специално за случая „тежката артилерия“. Не поканих никого от хората на върха. Така че премиерата премина при празни правителствени ложи. Но на втората вечер в една от ложите се озоваха трима генерали, начело е началник-щаба на армията Семерджиев. Другите двама бяха Здравко Георгиев и Ангел Цанев. След около 40-ата минута на представлението в напрегнатата тишина на салона прозвуча силен генералски глас:

„Това повече не може да се гледа!“

После вратата на ложата се тресна демонстративно и трите генерали напуснаха, безкрайно възмутени. На другия ден, по време на конгреса на кооператорите, те бяха говорили наляво и надясно за пиесата, която била гавра с българския народ и действителността. Оттук нататък съдбата на представлението беше решена. Но кой взе решението и въз основа на какво, ние никога не разбрахме. Все пак, как да се спре редовно представление? Първият признак беше реакцията на печата. Нито един първостепенен вестник не отпечата рецензия за представлението, което се играеше в един от най-големите български театри и с едни от най-първите сили. Нито добро, нито лошо. Просто — нищо. Вторият признак беше съмнителната липса на публика. Малко по-късно разбрахме, че пак по неизвестна линия всички запланувани колективни посещения бяха отменени. По този начин един час преди представлението се пускаха в продажба около деветстотин-хиляда места, които дотогава са били блокирани. Бях смаян, когато моето собствено предприятие, където бях инженер преди години, поиска 600 билета и му бе казано, че всичко е продадено. В замяна ние имахме почти празен салон. Нищо не е по-съсипващо за актьорите от това да играят пред празни столове. Напразно те се опитваха да надвият разочарованието си и да играят за себе си. С всяко

представление играта ставаше все по-великолепна. Странно или не, ние получихме единствената утеха от чужденците. Делегация на гръцките театрали от Атина ни каза най-хубави думи. Но най-трогателна бе групата от прочути съветски народни и заслужили артисти, които след представлението се качиха на сцената, целуваха и прегръщаха нашите актьори...

Тринайсетото представление беше последното. По финансови и организационни причини, каза началникът директор, те не могли да си позволят лукса да поддържат представление без публика. А и ние не можехме да докараме повече хора, за да пълнят този голям салон. Всичките ни близки и приятели вече бяха гледали пиесата дори по два пъти. Представлението бе спряно, след което последва вълна от наказания. Пет души бяха уволнени от театъра. Режисьорът Асен Шопов, чудесният актьор Наум Шопов и жена му бяха изгонени от София за две години. Приюти ги Бургаският театър.

Ето как личната заинтересованост на няколко души успя да създаде най-черното „обществено мнение“, да предизвика дори десетки писма против представлението, да обяви пиесата за почти вражеска и без оглед на каквито и да е художествени съображения — да я спре. Напразни бяха моите усилия да намеря човека, който би поел отговорността за спирането. Директорът на театъра си изми ръцете, като каза, че „така следвало“. В Главното политическо управление на армията, под чието ръководство се намираше театърът, казаха, че спирането било поради липса на публика, докато в ЦК ми казаха, че се създало настроение. Всички обяснения бяха в минало неопределено време. Кой тогава наказа хората? Кой ги изгони от София? Комитетът за изкуство и култура? Не. Партията? Не. Държавна сигурност? Не.

Явно пред мен, в мъглата, витаеше някакъв призрак. И мислейки за този призрак, когото нито можех да запитам, нито можех да срещна, аз за първи път най-дълбоко съжалих за стария цензор, при когото човек поне можеше да отиде, да го види и да му каже каквото си иска.

„Къде си, скъпи цензоре?“

За мое нещастие, в България нямаше цензура.

ЧЕРВЕНОТО АУТОДАФЕ

За първи път видях пламъците му веднага след войната и установяването на новата власт. Дотогава аутодафето беше за мен църковно-историческо понятие. И нито аз, нито някой от приятелите ми, които бяхме постоянните клиенти на библиотеката в княжевското читалище, подозирахме, че да стане неизбежна част от нашия живот. Не зная точно по какво линия, докато войната продължаваше, в читалището започнаха да пристигат един след друг черни списъци. Един мъничък, злобен партиен фанатик, който се казваше Здравков, започна да изважда от рафтовете книга след книга. Той захвърляше тези книги върху пода, където се образува голяма купчина. После ние трябваше да му помогнем да натика книгите в чували, които заминаха за претопяване в книжната фабрика край Горнобански път.

Първата серия бяха т. нар. „фашистки писатели“, при което наред с Добри Немиров, Змей Горянин, Йордан Стубел, Фани Попова-Мутафова, Илия Мусаков и други български писатели бяха изхвърлени Ницше и Шопенхауер, Вагнер и Кнут Хамсун. За много години наред музиката на Рихард Вагнер беше напълно забравена в България. Но т. нар. „фашистки писатели“ бяха само малка увертюра

към огромното и многогодишно аутодафе, което комунистическата партия ревностно подготвяше.

След разгрома на опозицията и ликвидирането на последните останки от демокрация комунистическата власт предприе истински унищожителен поход срещу българската и световната книжна съкровищница. Сега за враг бе обявено всичко, което можеше да се категоризира като буржоазно-капиталистическа култура и литература. Полуграмотни и интелектуално слепи партийни фанатици се хвърлиха да унищожават (или според техния израз „да прочистват") най-напред българската литература. Всеки писател, поет, драматург, есеист, критик, който не попадаше в тесните рамки на „пролетарии от всички страни, съединявайте се", всеки, който не бе свързан с бледата история на българските комунисти, нито пък някога бе декларирал вярност и любов към Съветския съюз, Червената армия и Сталин — бе подложен на истинска следователска проверка. Настъпи времето, когато единственият критерий беше основан на принципа: „Който не е с нас, е против нас!" Така ние стигнахме до крайни нелепости, които мнозина от днешните партийни идеолози в България биха искали да забравят. Днес те със заекване наричат тези години на позорни деяния с оправдавания израз „революционни увлечения".

Първото „революционно увлечение" беше посегателството срещу Иван Вазов. Той беше класиран като буржоазно-реакционен писател, стоял през по-голямата част от живота си на вредни великобългарски позиции. Особено се подчертаваше, че по време на Първата световна война Вазов бил на страната на реакцията, и т. н. На нас ни бе обяснено, че образът на Кандов в „Под игото" бил злобна пародия на социалистите. Военновременните стихове на Вазов бяха наречени бунище на великобългарското патриотарство. А пеенето на изключително популярната „Покойници, вий в други полк минахте" бе абсолютно забранено. Тъкмо тази атака срещу най-голямото име в българската литература, срещу единствения НАРОДЕН писател, който България притежаваше, ме кара да мисля, че зад нея са стояли някакви съветски съветници. Просто не искам да вярвам, че това умствено помрачение би могло да се появи в българска глава.

Следващата голяма национална фигура, която бе подложена на задгробно следствие, беше Пенчо Славейков, който бил внесъл в нашата литература заедно с д-р Кръстев духа на немската идеалистическа (реакционна) естетика и проповядвал „мракобесната" идея на „изкуство за изкуството". Старите броеве на списанието „Мисъл", с които читалището се гордееше, заминаха за претопяване. Самият д-р Кръстев бе окачествяван едва ли не като най-черен реакционер. При това положение, естествено, Петко Тодоров не можеше да остане вън от аутодафето. Същевременно подивелите представители на социалистическия реализъм се втурнаха яростно срещу символистите. Бившите духовни братя на пребоядисалия се Людмил Стоянов бяха заличени от литературата. Един от чудните майстори на българския стих, Николай Лилиев, бе хвърлен в забвение. Същото последва Теодор Траянов, който въобще бе изхвърлен от учебниците. И Еманоил Попдимитров. Иван Шишманов и Боян Пенев бяха определени като „буржоазни учени". Симеон Радев беше обявен за чист враг, понеже мразел руснаците и „Строители на съвременна България" беше също натикана в чувалите за претопяване. Най-забележителното списание, някога издавано в България — „Златорог", бе анатемосано като орган на реакцията и също замина за книжната фабрика. 15 години по-късно писателят Цветан Ангелов ми каза веднъж, че заплатил огромна сума за всичките годишнини на списанието. Създателят на списанието Владимир Василев едва не бе разпънат на кръст заради естетическия му еретизъм. Но дори сравнително неутрални имена, като Константин Петканов, бяха изхвърлени от литературата тъкмо защото творбите им нямаха директно политическо съдържание. Да не говорим за чудесния Трифон Кунев, който бе ликвидиран и физически, защото си бе позволил да мисли като българин. Остри партийни критики бяха

отправени срещу наследството на Йордан Йовков и това на Кирил Христов. Все пак Йовков не можеше да се изхвърли от учебниците, но поне трябваше да бъде разясняван в абсурдна политическа посока.

В ония дни имах чувството, че Българската комунистическа партия провеждаше добре планиран разгром на българската култура в угода на съветските интереси. Тъкмо българското в българската култура се преследваше до 1956 година, след което време хората, населяващи България, можеха отново да се наричат българи. Ако някога имам време, бих желал да се поровя в европейските библиотеки, където се съхраняват доста издания от онзи период. Искам да събера всички партийни нелепости, обиди, клевети, ругатни, инсинуации и други издевателства, на които бе подложена българската култура в продължение на почти десет години. Искам да направя списък от цитати и техните (мнозина още живи) автори, за да се види кому наистина са служили те.

Тези слепи партийни агитатори наложиха най-примитивен вулгарно-политически критерий не само при преоценката на миналото, но и при цензурирането на настоящето. Техният зъл вдъхновител беше Тодор Павлов, който се опита да окове целия творчески български дух в железните рамки на примитивен социалистически схематизъм. Нека припомня, че на практика се стигна до противопоставянето на комуниста срещу човека. Живите човешки образи, носители на дълбоки вътрешни конфликти, бяха унищожени и заменени с мъртви схеми на положителни и отрицателни герои. Теорията за безконфликтността при изобразяването на социалистическото общество всъщност се оказа теория за производство на литературен конфитюр. Димитър Димов бе нападнат заради първото издание на романа „Тютюн" именно загдето се бе опитал да направи от отрицателните герои живи хора.

Но ако българската литература зае такова голямо място в пламъците на партийното аутодафе, човек може да си представи на каква умъртвителна операция бе подложена съществуваща в България световна култура. Първата работа на новите господари беше да се запечатат културните граници, да се спре обменът на изкуство и литература, да се отсекат завинаги традиционни връзки. До Девети септември 1944 година България беше царството на най-висококачествена преводна литература. Днес аз се гордея, че световни имена са били познати на широката българска публика доста време преди да бъдат преведени в Англия, Америка или Италия. По българските сцени се играеха най-авангардни писатели, като Стриндберг, когото Западът щеше да открие по-късно. И до ден днешен аз не зная голяма сцена във Франция, Германия, Италия или Англия, където така богато да е застъпван целият букет от най-силните драми на други народи. Всред българската интелигенция на онова време владееше най-чисто и неподправено любопитство към културния живот в чужбина. През 1959 година, когато бях за първи път в СССР, с голяма изненада видях, че съветските читатели едва по това време откриваха автори, като Томас Ман, Ърнест Хемингуей, Скот Фицджералд, Стефан Цвайг, Ерик Кестнер... Писатели, които бяха от много години популярни в България. В много от днешните големи страни по света няма пълни издания на Толстой и Балзак, на Достоевски, Мопасан, Гогол, Байрон, Кнут Хамсун, Чехов и други. В същото време, за да поддържа този неспирен обмен, България имаше великолепни преводачи, чиито постижения в преводната литература правеха чест на оригиналите. Издателският подбор на „буржоазните" издателства сякаш се ръководеше от две съображения: художественост и демократичност.

Но сталинската варварщина, действуваща безогледно чрез своите български партийни оръдия, ликвидира тази най-насъщна духовна връзка между България и света. Без никакво чувство за срам от библиотеките започна изхвърлянето на...Достоевски. Романът „Бесове" беше начело в черните списъци. Сталин не обичал Достоевски и затова ние не трябваше да четем Достоевски. Но Сталин не обичаше и Толстой, затова Толстой можеше да се чете след предговора, в който

се обясняваше дребнобуржоазният характер на „толстоизма". Не можеше да се чете Есенин, понеже бил лигав сантименталист. Не биваше да се четат половината от Маяковски, абсолютно целият Замятин, Борис Пилняк, Ана Ахматова, Марина Цветаева, Зошченко, Бабел, Пастернак. Дума не можеше да става за Булгаков...

От чувала на княжевското читалище успях скришом да измъкна две от книгите, изпратени за претопяване. „Взаимопомощта в природата" от Крохоткин и „Санин" от Арцибашев. Много от книгите, които оцеляха по тайни пътища от аутодафето, след това можеха да се намерят на черно при доверени антикварни книжари. Книгата на Симеон Радев стигна астрономически цени. Помня, че в средата на петдесетте години платих доста порядъчна сума за старите издания на Боян Пенев. Та как партийните идеолози можеха да приемат неговия Ботев, когато и до днес пишат (в последната енциклопедия), че Ботев се бил развивал под влиянието на ... Маркс! Изчезна безследно чудната книга на Борис Шивачев „Писма от Южна Америка". Името на Георги Шейтанов бе изличено от всякакви справки.

И така стотици най-талантливи български и чужди писатели бяха прокудени от лавиците на българските читалища и библиотеки. Национализирането на издателската и печатарската дейност постави и оригиналната, и преводната литература в пълна зависимост от гъстото сито на комунистическата цензура. Подборът и на едните, и на другите произведения от 1948 година нататък започна да се определя въз основа на един-единствен пределно ясен показател — дали тези произведения могат да послужат за целите на партийната пропаганда. Този показател доведе до отпечатването на оригинални творби, които рисуваха комунистическата действителност горе-долу като небесен рай, и западни автори като Жоржи Амаду, които представяха западния свят по-черен и от деветия кръг на ада.

Партийният идеологически удар бе отправен не само срещу литературата. Театърът, киното, операта, изобразителното изкуство, дори циркът — всичко беше подложено на тази умъртвителна операция. В Народния театър вече не можеше да се играе Южин О' Нийл, нито Стриндберг, нито значителна част от западната класика, нито Пиранделло, да не говорим за по-модерните автори. В замяна на това вървяха дивотии като „Борбата продължава", „Царска милост", „Бронирам влак" и т. н. Играеха се невъобразими глупости от съветски и български автори.

В киното аутодафето извърши едно от най-престъпните си деяния. През 1947 година в България се намираха едни от най-скъпо ценените днес копия на световни шедьоври. Във филмовия склад в Княжево и на други места се намираше една от най-богатите колекции на световното кино. Всичко това се изсипа с камиони в една нива край княжевската река, от която бяха отклонени специални гьолове. И филмовата лента, върху която бяха целият Чаплин, цялата Грета Гарбо, най-голямото от американската и европейската класика, Бастър Китън и Лаурел и Харди, Жан Реноар, Бунюел... всичко това беше превърнато в чист целулоид за гребенчета и чантички. Години по-късно умни хора щяха да потърсят отговорност за унищожаването на това богатство, но нямаше да получат отговор. Революционни увлечения?...

После западният филм бе изгонен за няколко много дълги години. Доколкото си спомням, едни от последните филми, които видяхме, бяха американският „Марк Твен" и английският „Хамлет". Ние бяхме смаяни от изключителното изпълнение на Лоурънс Оливие в ролята на Хамлет. Но подивялата партийна пропаганда се нахвърли с вой срещу този забележителен филм.

Дума не можеше да става за мюзикъли, джаз или попмузика. Вместо това Радио София започна да свири по десет пъти на ден любимата песен на Сталин — „Сулико".

В музиката освен Вагнер върху аутодафето бяха хвърлени много компо-

зитори, особено модерни, на които бе лепнато прозвището „формалисти". За повече от 15 години никой не смееше да произнесе името на Стравински. В изобразителното изкуство всички форми, създадени от раждането на импресионизма насам, бяха отречени. Комунистът Пикасо и руснакът Марк Шагал бяха от първите жертви на партийното аутодафе. Голямата руска вълна на смели новатори, като Кандински, Малевич, Лисицки и други, беше свирепо заклеймена. Всяка нова идея по света, всяко ново движение, нова тенденция, нова форма в света на изкуството и културата бяха посрещани с огнепръскачките на варварите на двайсетия век. 70-годишнината на Сталин завари някога цветущата градина на българското изкуство и култура като опепелено сиво пространство, където най-хубавият филм щеше да бъде „Запорожките казаци", най-хубавата песен — „Сулико", най-хубавата пиеса — „Задморски гости" и най-хубавият роман — „Далеч от Москва".

Но върху червеното аутодафе попаднаха не само творби и автори, но и цели езици. За повече от двайсет години английска реч не можеше да се чуе по Радио София. Нито като песен, нито като поезия. Може би единственото изключение в по-късно време беше Пол Робсън. Дълги години след войната и немският език бе прогонен от официални трибуни.

Всичко това беше извършено от почти същите хора, които и днес командуват българската култура.

СЛЕД КУЛТУРНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Само след пет години комунистическа власт културният живот в България бе неузнаваемо променен. Ние вече не ходехме в библиотеката на читалището, нито в университетската библиотека. Просто нямаше какво да се чете. Новите издания бяха изключително български и съветски и си приличаха като две капки вода. Съветските романи бяха построени върху една и съща елементарна схема, в която сякаш имената само се сменяха. Всичко беше величаене на подвига на съветския човек. Но подвиг в чисто гюромихайловския смисъл на думата — беззаветна преданост към партията и комунизма, жертвоготовност в името на Сталин и светлото бъдеще. Дали ще четете Фадеев или Борис Полевой, Ванда Василевска или Вера Панова, Горбатов или Кочетов, Сурков или Светлов, Тихонов или Тичина — беше все едно. Това бяха чужди литературстващи папагали, които не говореха нищо на нас, младите българи. Българската съвременна литература беше още по-досадна, защото беше съвсем примитивен и бездарен фалшификат на действителността, която познавахме. Аз опитвах много пъти да прочета поне до средата книги, като „Сухата равнина" на Павел Вежинов, „Път" на Стоян Ц. Даскалов, „Ведрово" на Гуляшки, „Син на работническата класа" на Камен Калчев, „Стихове за петилетката" на Богомил Райнов, „Звезда на мира" на Младен Исаев и други подобни — и никога не успях. Имах чувството, че всички са писани от един и същи човек, чиято единствена задача е била да декларира с много думи своята вярност към партията. Тогава аз не знаех пред точно какви проблеми беше изправен всеки писател и до каква степен те вярваха в това, което пишеха. Още по-малко можеха да се четат произведенията на критиците, които по онова време бяха нещо като затворнически надзиратели на осъдената българска литература. Страниците на вестниците и списанията бяха същото мъртвило. Всичко беше в ръцете на партията, което ще рече в ръцете на Държавна сигурност. Превантивната цензура имаше стопроцентов успех. Климатът беше такъв, че по принцип изключваше неортодоксалния замисъл още от самото му начало. Едва

ли някой в ония години би дръзнал да напише черно на бяло нещо, което би раздразнило режима. Затова, когато се казва, че писатели въобще не са били изпращани в затвора, то е, защото никой не е имал възможността да се осъществи като такъв писател, т. е. да пише и да публикува. Има нещо вярно в думите на един от моите познати идеологически полковници, който през 1968 година ми каза:

„Съветските другари извършиха глупост. Ние на тяхно място никога не бихме допуснали да се появят Пастернак и Солженицин, а камо ли да пишат и да печатат!"

Същото мъртвило владееше и в киното, което Ленин бе нарекъл „най-важното от всички изкуства". Киното, на което ще се спра подробно по-късно, бе подложено на особено внимание. Единствените чужди филми, които се прожектираха по българските екрани, бяха съветските. За разлика от съветската класика на Айзенщайн и Довженко, ние гледахме нескопосано произведени филмови конфликти, било величаещи Сталин, било декларящи някакъв комунистически героизъм, било възпяващи великоруския шовинизъм. „Падането на Берлин", „Запорожките казаци", „Член на правителството", „Млада гвардия" и други бяха политически плакати. Още по-непоносими и унизителни бяха филмите с биографичен характер, в които образите на Мусоргски, Римски-Корсаков, Глинка и други бяха сведени до обидна за творчеството им нищожност на полуумни руски шовинисти.

Така че след като престанахме да четем нова литература, ние престанахме да ходим и на кино. Мисля, че по този повод се появи кошмарната обществена инициатива за колективен прочит на книга и колективно посещение на кино. В областта на изобразителното изкуство тоталната цензура бе разрешила само три теми: Сталин, борбата срещу фашизма и строителството на социализма. От картините на българските и съветските художници ни гледаха бащинските мъдри и храбри лица на нашите вождове (с мустаци и без мустаци), изпъчваха данколовски гърди антифашисти пред разстрел или плуваха в щастие щастливи лица на най-щастливи работници и кооператори. И най-малкият опит за тематично отклонение биваше незабавно ликвидиран с обвинения във ... формализъм. Музиката беше поставена под ярема на конкретността. Едни от най-уморителните звуци идеха от радио-високоговорителите, с които бе засята България и които изпълняваха почти безспир всевъзможни кантати за Сталин, партията, комунизма, борбата за мир и прочие. Аз лично не мога да си представя по-грозни и неприятни звуци от тази напомпана с най-фалшив, приповдигнат патос псевдомузика. За щастие Червенков обичаше опера. По съвсем интимни причини той трябваше да приеме стария класически репертоар, така че поне за известно време операта не бе смачкана от тоталната цензура.

Всред тази интелектуално-културна пустиня единствената ни връзка с външния свят беше радиото. Мисля, че именно в онези години у всички нас се разви тази страст да се слушат чуждите радиостанции, било на български, било на чужди езици. Мисля, че тъкмо жестокото цензуриране на националния ни културен живот накара масово млади хора от моето поколение да се хвърлят да учат чужди езици. Струва ми се, че никога преди това в България не са се изучавали чужди езици с такава отчаяна страст. Всяко по-будно момче от онова време учеше самичко или частно при учители английски, френски или немски. Другите слушаха българските предавания, колкото и да ги заглушаваха. Помня, че по радиото за първи път чух за писател, с който цяла Англия днес се гордее и който едва ли някога ще бъде отпечатан в комунистическия свят — Джордж Оруел.

Когато файтонджията на владайския санаториум, бай Васо, се обърна към мене, за да ми поиска книга за четене с думите: „Ти ми дай „Под игото", ама да е от Иван Вазов!" — за мене това беше най-вярната народна присъда срещу тогавашната българска литература. Чуйте още веднъж колко ясна и съдържателна бе тази молба:

„Ти ми дай „Под игото", ама да е от Иван Вазов!"

Всред тази сива и безнадеждна атмосфера на културния затвор човек може да си представи, че всяка лястовичка, която се промъкнеше в зимата на социалистическия реализъм, беше повече от пролет.

По чисто цензурна небрежност беше публикувано първото издание на романа „Тютюн", в което на мястото на партийните щампи (макар и не навсякъде) застанаха образи на живи хора. Капиталистите и германците, макар и обрисувани в светлината на обреченост, бяха далече по-богати, по-многоцветни и по-интересни образи, отколкото тропосаните с бели конци образи на комунисти и партизани. Само в няколко седмици образите на Борис Морев и на Ирина станаха кумири на читателите. Отрицателният капиталистически вълк се превърна в истински герой, на когото мнозина биха желали да подражават. А красивата и сексуална буржоазна любовница, с цялото си нравствено лутане и падение, стана символ на истинската жена, който направи от натрапваните образи на звеноводки, трактористки и стахановки нескопосани картонени чучела. Това първо издание беше с тираж пет хиляди, което се разпродаде много бързо и днес е скъпа антикварна рядкост.

Цензурните чиновници закъсняваха. Когато техните статии излязоха, за да унищожат романа, неговата популярност в страната беше толкова голяма, че Червенков съобразително застана по посока на вятъра. И наистина, неговата защита на романа му създаде добра популярност. Все пак Димитър Димов трябваше да преправя творбата си. Но пробив беше направен и, струва ми се, че това е най-голямото значение на романа „Тютюн".

Вторият голям пропуск на превантивната цензура беше появяването на „ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК". Колеги в издателство „Народна младеж" са ми разказвали за големите унижения, на които е бил подлаган Димитър Талев. Никой не е вярвал сериозно, че романът му ще излезе на бял свят. И когато публиката с голямо вълнение откри великолепните качества на „СВЕТИЛНИКА", неговият проникновен реализъм и дълбока, човешка красота на главните му герои, партията преглътна този хап само с оглед на новата политика спрямо Македония.

Цензурната дейност на идеологическото чиновничество в България бе особено бдителна в годините около развенчаването на т. нар. култ към личността. Тази цензура беше толкова резултатна, че България беше единствената страна в Източна Европа, където не бе отпечатано нито едно сериозно произведение, което да разчиства сметки с култаджийското минало. Както вече казах, не смятам, че казионната пиеса „Прокурорът" отразява това време в истинската му дълбочина. „Прокурорът" беше създадена главно за да предотврати написването и публикуването на други творби на тази тема. Във връзка с култа по-късно на мнозина писатели беше казвано:

„Темата е изчерпана! Какъвто трябваше да се каже, Джагаров го каза! Защо трябва да повтаряме едно и също?"

Идейната бдителност в онзи уж противосталински период доведе до жестокото осъждане на единствения член на Съюза на писателите, изпратен в затвор. Младият пловдивски поет Йордан Русков, който бе кандидат-член на СБП и който написа куп много остри епиграми, бе заплетен в някаква конспирация и изпратен за дълго време в затвора. До каква степен се пазеше неизменността на старата партийна линия, може да се съди от суровата критика, на която бяха подложени две не особено значителни произведения. И „НЕДОСТОВЕРЕН СЛУЧАЙ" на Емил Манов, и „СТУДЕН ДОМ" на Любен Станев бяха само колебливо отклонение от щампите, по същество твърде компромисни, доста ограничени, но без задължителната доза площаден патос. Церберите реагираха така гневно, че за дълго време никое издателство не посмя да докосне съвременна тема.

Точно по това време — 1956—1957 година — директорът на техникума по

керамика, където преподавах, направи внезапна проверка на ученическото общежитие. Специална комисия разтършува шкафчетата, леглата и багажите на учениците (на възраст от 15—18 години), докато същите отсъствуваха от помещенията. Всички бяха смаяни, когато измъкнаха купища книги, издадени преди войната, главно от популярни западни писатели и неиздавани вече български писатели, като Фани Попова—Мутафова, Добри Немиров, Илия Мусаков. Имаше стари криминални романи от Едгар Уолес и други. Сексуални книги като „Любовникът на лейди Чатърлей" и дори някои от романите на Слави Езеров. Между намерените книги нямаше нито една съветска книга и нито една от български комунистически автор. Комисията направи специален доклад, който изглежда, че има елементарния ефект да се нареди по-честото тършуване из ученическите помещения. Но за мен не толкова характерът на четените книги, колкото отсъствието на задължителната казионна литература беше най-показателно. Тази проверка потвърждаваше доста определено вкуса на масовия читател. Той прие с акламации Димитър Димов, защото „Тютюн" не беше партийна щампа. Той се влюби в трилогията на Талев и наложи писателя срещу волята на режима, защото трилогията му беше не само художествено произведение, но нямаше нищо общо с партията.

Ала въпреки всичко, без Сталин нещата в литературата и изкуството продължаваха да вървят по сталински. Червенков изчезна от сцената, но кой може да ми каже, че ония, които го замениха, се различаваха чувствително от него? Тодор Павлов и неговите хора бдяха. Всички контролни идеологически апарати от издателствата и художествените съвети до Съюза на писателите и отделите на ЦК бяха решени повече от всякога преди да се смачка всеки опит за създаване на истинска съвременна литература. Отново множество идеи и сюжети бяха ликвидирани още преди замисъла им. Когато Солженицин публикува „Един ден на Иван Денисович" и книгата бе преведена в България, някои български току-що освободени каторжници се опитаха да последват примера на Солженицин и просто да разкажат за своите преживелици в лагери и затвори. Нито една редакция и нито едно издателство въобще не прие заявките им. Единственият намек за преживените ужаси се съдържа само в една или две странички на автобиографичната книга на комуниста Георги Панчев. Когато в киното Христо Ганев направи смел опит да каже истината на някогашните ПАРТИЗАНИ във филм със същото заглавие, това доведе до остра разправа с него и забрана на филма, който и до ден днешен не е показан на публиката. Имах впечатлението, че в онези години едва ли някой чиновник на идеологическия фронт вярваше сериозно в Двадесетия конгрес на съветската комунистическа партия. Като че едни функционери се надяваха, а други трепереха при мисълта, че Сталин може да възкръсне. Реабилитирането на невинно осъдени граждани ставаше само през задните врати. Никакво средство за масова информация — вестник, списание, радио — не съобщи списъци с имена на хора, които без никаква вина бяха инквизирани и осъдени. Нямаше списък и на виновниците. Всичко беше размазано и потулено. И логично в България не бе издадена нито една антисталинска книга. Цялата българска комунистическа партия си оставаше непоколебимо сталинска и нейните членове бяха обвързани повече или по-малко с духа и престъпленията на сталинизма. Затова всички те бдяха да не се появи книга или каквото и да е произведение, което да ги демаскира и разобличи. Унгарското народно въстание дойде като най-желан подарък за идеологическите цензори. Според тях главната вина беше на писателите от кръжеца „Петьофи". И това им даде ново основание да спрат процеса на размразяване в идеологията още преди да е започнал. Масовите арести в България по онова време също допринесоха за ледената атмосфера.

Трябваше да минат години, за да се почувствува някаква промяна. Докато по отношение на оригиналната литература и изкуство нищо съществено не се бе променило, получи се известно разхлабване спрямо западната култура. Пътешествията на Хрушчов из света доведоха до отварянето на няколко тесни процепа в сталинския похлупак. Най-напред отново започна да излиза класическа литература. Издателствата съвсем плахо започнаха да печатат западни писатели, за които се знаеше със сигурност, че са отпечатани вече в СССР или пък че стоят на „здрави прогресивни позиции". По кината започнаха да се появяват от дъжд на вятър строго подбрани западни филми, които представяха живота в буржоазно-капиталистическия свят в най-отчайващи, черни краски, мизерия и безизходица. В похода си към западната култура задкулисните партийни цензори често изпадаха в смешни положения.

ЦЕНЗУРНА ДИАЛЕКТИКА

И така, в резултат на марксическото определение, че литературата и изкуството са класови, т. е. създават се и съществуват, за да бъдат идеологическо оръжие в ръцете на определена класа, духовният климат в България бе неузнаваемо променен. Само в няколко години меката слънчева атмосфера на старото време, в което всичко интересно можеше да вирее, бе заменена с полярен съветски мраз. Втората половина на двадесети век завари българската култура не много различна от тази в Таджикската или Узбекската съветска република.

Но дори и за най-слепите партийни фанатици скоро стана ясно, че строгото придържане към марксическото откритие за класовия характер на изкуството подаряваше на „класовия враг" повече от 99% от световното изкуство. Партията не можеше да приеме линия, която я изравняваше напълно с варварите на Атила. И тук дойде на помощ методът на партийната диалектика, който аз мисля, че най-добре се илюстрира от фамозния кокошарник на Настрадин Ходжа, поставен на колела, т. е. явленията да се разглеждат според това, как изнася на партията в даден момент, или още по-точно — на партийното ръководство, което по метода на диалектиката може да се окаже един ден, че изобщо не е представлявало партията. Най-яркият български пример е съдбата на художника Александър Жендов. Диалектически той беше най-напред олицетворението на бойкото прогресивно изкуство. Пак диалектически той стана символ на враг на прогресивното изкуство и бе подложен на отношения, които доведоха до смъртта му. След което, пак по метода на партийната диалектика (окус-фокус-препаратус!), Жендов бе превърнат в мъченик и ангел на прогресивното изкуство. И за да стане картината още по-диалектическа, неговият духовен екзекутор Богомил Райнов, вместо да получи наказание, бе удостоен с най-високи почести.

На практика диалектиката дойде, за да утвърди, че за партията не съществуват нито установени естетически критерии, нито трайни оценки. Затова червеното аутодафе на първите години скоро трябваше да бъде заменено с постоянна преоценка, пре-преоценка и пре-пре-преоценка на явления и хора на изкуството и културата. В течение на годините ние бяхме свидетели на такива диалектически салтоморталета, че свят ни се завиваше.

Спомням си някъде в самото начало едно абсурдно обяснение. Музиката на Радио София се състоеше главно от български и съветски партийни и народни песни. Класическа музика се изпълняваше сравнително рядко. И въпреки това на една музикална беседа един бдителен другар запита: „Защо Радио София свири Бетовен, когато се знае, че той е писал музика по поръчка на австрийските аристократи и следователно няма нищо общо с работническата класа и борбите на партията?" На това лекторът отговори: „Въпреки че музиката на Бетовен е писана

по поръчка на аристократичната класа, тя отразява революционно-прогресивния дух на своето време и затова ние я приемаме! — и тук лекторът извиси глас: — Другари, другарят Ленин е обичал да слуша „Апасионата“!

Така при идеологическата преоценка Бетовен беше спасен от легендата, че Ленин обичал „Апасионата“, което, доколкото аз поне съм проверявал, въобще не е вярно.

Но Йохан Себастиан Бах трябваше да бъде ампутиран. В края на краищата човекът беше писал само църковна музика. Решението беше много просто — само инструменталният Бах се допуска, но не и вокалният. В продължение на много години нито една вокална творба на Бах не бе изпълнена по Радио София.

И ако в сравнително абстрактния свят на музиката ставаха такива работи, повече от ясно е на какво беше обречена литературата.

С установяването на комунистическата диктатура американският писател комунист Хауърд Фаст бе рекламиран от пропагандната машина като най-големия жив американски писател. Неговият роман „СПАРТАК“ беше смятан за голямо художествено произведение и се изучаваше задължително по кръжоци и читателски групи. Но след като в знак на протест срещу съветското нашествие в Унгария през 1956 година и смазването на унгарското народно въстание Хауърд Фаст хвърли партийния си билет, диалектиката отново направи своя окус-фокус. Фаст беше наречен ренегат, книгите му бяха изхвърлени от библиотеките и ни беше обяснено, че всъщност творбите на този слуга на американската реакция били бедни художествено. Горкият Хауърд Фаст!

Горе-долу подобна пре-преоценка сполетя големия американски писател Джон Стайнбек. Той беше смятан за живия класик на американската литература. Романът „Гневът на мравките“ бе наричан революционен роман, изобразяващ дълбоко тежката участ на трудещите се в САЩ. А другите му книги — най-художествено отрицание на капиталистическия свят. Но когато във връзка с виетнамската война Стайнбек направи известното си твърде ясно изказване, с един диалектически замах той бе ликвидиран като писател и личност. В последното издание на българската енциклопедия „А—Я“, 1974 година, не ще намерите нито името на Хауърд Фаст, нито името на Джон Стайнбек. Те не съществуват. Преиздаването и преиздаването на произведенията им е спряно. Ще трябва да мине доста време, преди диалектиката да открие, че двамата писатели били заблудени от реакцията и че „ние не трябва да ги съдим заради грешките им, а заради творчеството им, което принадлежи на всички прогресивни хора по света“... и т. н.

Колкото времето е по-далечно, толкова по-добре и по-лесно се правят пре-преоценки. Така Балзак предизвиква затруднение със своите напълно определени роялистки възгледи. Но след като стана известна фразата на Маркс, че той научил от романите на Балзак повече за действителността във Франция, отколкото от историческите книги, великият Оноре получи прошка от някой си Вълчо Вълков Вълканов и се завърна отново по българските книжарници. Но сънародниците на Балзак — Бодлер, Верлен и Рембо, които символизирали декадентщината и упадъка и отвличали умовете на хората в погрешна посока, не можеха да имат достъп до строителите на социализма. На същото отлъчване бе обречен и Марсел Пруст, който все пак би трябвало да бъде признателен, че не му претопиха предвоенните издания.

„В епохата на Чапаев никой няма нужда да се влачи „По следите на изгубеното време“! Ние, другари, не си губим времето!“ — така горе-долу би изглеждала съответната декларация на някой друг Вълко.

Кафка от самото начало бе смятан за най-яркия представител на разкапания човешки дух, който не вижда никакъв изход и чийто песимизъм бе умело изкован оръжие на буржоазията, за да възпира прогресивното мислене. Трябваше да минат много години, за да се досети диалектиката, че всъщност Кафка

е имал предвид само буржоазно-капиталистическия свят и че алегориите в „Замъкът“ или „Процесът“ са всъщност присъди над обречения свят на буржоазията. И въпреки това за Кафка нямаше да се намери хартия. И той, и Джойс никак не уйдисваха на борбата на Тодор Павлов срещу подтекста.

„Не може така! Да пишеш едно, пък да се разбира друго! Това не е наш метод!“ — пак цитат от трети Вълко.

Може би най-големи възможности за проявяване на марксическата диалектика даде Жан-Пол Сартр. В първите години той беше големият френски антифашист, след това стана тарторът на реакционния екзистенциализъм и всички тези, които отричали реалността на битието, после, когато почна да се бори за мир и стана член на Световния съвет на мира, Сартр се превърна в пламенен борец, след което се трансформира в антисъветски продажник, платен от световната реакция, за да дегенерира като маоист или троцкист, докато накрая изглежда, че епитетите се свършиха и той в последна сметка е субективист и песимист, но същевременно критик на буржоазната действителност. Човек не може да не се засмее на определението, дадено му от българските академици в енциклопедията:„... постепенно хуманистичните тенденции взимат превес у него“. Като че става дума за закоравял престъпник. Когато за кратко време Сартр се превръщаше от дявол в ангел, съобразителни редактори успяха да отпечатат по нещичко от него.

С течение на времето марксическата диалектика направи своя окус-фокус-препаратус и по отношение на Камю, който от нихилист стана „противоречив“, така че можахме да прочетем „Чужденецът“ и „Чумата“. Но Андре Малро до съвсем неотдавна си остана в незавидно голистко положение. От англичаните групата на сърдитите млади мъже веднага бе преведена, тъй като ругатните на Осбърн срещу английското класово общество бяха точно звуците, които партийната пропаганда искаше да чуе. Но щом сръднята на сърдитите мъже се свърши и ругатните спряха, никой повече не преведе нещо от тях. Единствен Силитоу продължи с горчиви сълзи да оплаква нещастната съдба на англичаните пред възмутените очи на щастливите българи.

Ако трябва да изброявам игрите на диалектическата цензура в България, не би ми стигнал обемът на „Война и мир“. Фокнър и Арагон, Рилке и Езра Паунд, Едгар По и Елиот и т. н. Ала все пак трябва да се признае, че тенденцията беше към опрощаване на греховете и отваряне на вратата. Пак диалектически внезапно се оказа, че мнозина чисто буржоазни писатели, като Скот Фицджералд или Алберто Моравия, бяха далеч по-безопасни от комунистически писатели като Арагон, тъй като комунизмът роди всевъзможни ереси. Основното условие в последните десетина години за издаването на един западен писател беше сведено до това да може да се каже, че е критик на буржоазното общество или в най-лошия случай, че е на противоречиви позиции. Постепенно книгите, които разказваха за ужаса на капиталистическия свят, започнаха да изчезват, защото някак не вървеше в епохата на туризма да се говори за мизерстващи французи, бедстващи американци и обезправени германци. Всичко това не пречеше неудобни страници да бъдат премахвани или разни пасажи — преиначавани, както в случая с Хемингуей.

Към тази по-оптимистична картина трябваше да се добави и един друг, много странен критерий, който си извоюва място в българската култура. Издателствата се втурнаха към автори, за които вече се знаеше, че се печатат или ще бъдат печатани в СССР.

„Книгата е отпечатана в СССР“ беше много силен довод, срещу който, поне отначало, цензурните цербери не смееха да възразяват. Така например ние получихме почти всичко от Хайнрих Бьол. Но щеше да дойде време, когато диалектиката стигна до най-фантастичния си трик.

„В Съветския съюз може, но у нас — не може!“

Ако щете вярвайте, но през шейсетте години в България беше наложена цензура на съветски произведения, които българските диалектици намираха за недотам „съветски“. Съветски филми, засягащи една или друга не особено похвална страна на съветската действителност или пък отклонили се от клишетата на социалистическия реализъм, които бяха пуснати в СССР, не бяха разпространявани из България. Например на прожекция за кинодейци ние гледахме един много интересен съветски филм за сексуалните отношения между съветски ученици, който никога не бе разпространен в България. И ето че пак стигнахме до поговорката: „По̀ католици от папата и по̀ турци от султана.“

„Ние не можем да допуснем съветски произведения да уронват престижа на СССР, на съветския човек!“ — казваше един от идеологическите полковници в София. Малко преди чехословашката пролет от 1968 година известният партиен театрал и критик Стефан Каракостов обвини съветското изкуство, че позволило да бъде омърсено от чужди влияния, и се провикна:

„Другари, най-опасната идеологическа диверсия идва у нас... през СССР!“

Явно Каракостов, който беше тясно свързан с най-сталинистката група всред съветските писатели в Москва, беше инструктиран да открие огън срещу някои съветски творби, така че неговите московски приятели да имат повод да преминат в настъпление. При посещението ми в края на 1967 година в Москва съветски писатели говориха с възмущение за една реч на Каракостов, произнесена на някаква конференция там, в която той изсипал огън и жупел върху съветските млади писатели (Ажаев, Ахмадулина, Окуджава и други) и се нахвърлил остро срещу Радичков, Стефан Цанев, Константин Павлов и мен.

„Синьокапец!“ — казваха съветските ми домакини, имайки предвид сините шапки на вътрешните войски на Берия.

Характерен пример за осакатяването на съветска книга е преводът на романа на Михаил Булгаков „Майстора и Маргарита.“ От този роман в единственото му българско издание липсват всички страници, осмиващи съветската литература и особено Съюза на съветските писатели.

Понякога диалектическите игри се превръщаха в чисти глупости. Такава например беше борбата да се спре западната попмузика и особено джазът. Докато не измислиха обяснението, че джазът е музиката на поробените и онеправдани американски негри, по Радио София не можеше да се чуе дори най-невинна джазова композиция. Ала от всички битки, които води партийната идеология, най-тежко поражение тя претърпя именно срещу западната попмузика и срещу джаза. Съмнявам се дали друг жанр в изкуството някога е предизвиквал повече страст, фанатизъм и лудо преклонение, отколкото попмузиката и джазът. Не зная дали българските радиослушатели следят най-редовно политическите предавания по света, но съм сигурен, че по отношение на последната джазова мода десетки хиляди магнетофони из страната записват по всевъзможни тайни начини най-новото и най-модерното. И във връзка с тази страст стана една случка, достойна за перото на Алеко Константинов.

В средата на шейсетте години, когато идеологическият климат в България бе сравнително най-мек и ние хранехме поредната илюзия за нормализиране, Луис Армстронг започна турне със своя оркестър из Източна Европа. Последната му спирка беше Букурещ. Българската Концертна дирекция знаеше огромния интерес в България към Армстронг, който беше повече от кумир на младежта. Затова дирекцията реши да покани големия музикант да посети за няколко концерта и България. На големите началници било обяснено, че Армстронг е негър и че на музиката му би трябвало да се гледа като на израз на тежката негърска съдба. Началниците кимнали утвърдително и всичко изглеждало наред, когато някой се досетил за прегракналия глас на Армстронг и казал:

„Поканете го, но само при условие, че ще свири, без да пее!“

И за да се аргументира, той привел за доказателство думите на Емилиян

Станев, който веднъж каза (и аз бях там), че когато чул гласа на Армстронг, имал кошмарното чувство, че някакви страшни ръце се протягали в нощта към него, за да го стиснат за гърлото...

И, разбира се, Армстронг отказа. И мъничкото вратле на писателя бе спасено.

ЦЕНЗУРАТА — ОРЪЖИЕ НА БЕЗДАРНИЦИТЕ

Вероятно всеки човек на този свят преминава през доста мъглив период в своя живот, когато здравото му самокритично чувство го изоставя и той си въобразява, че може да стане нещо, за което не притежава дори най-необходимите качества. Това е особено присъщо на по-младите хора, при които амбиции и мечти често водят в посока, обратна на способностите. Така мои приятели с очевиден талант в техническите науки се опитваха да станат певци или цигулари, а аз самият прахосах няколко години в най-фантастични тренировки, за да стана първокласен футболист, какъвто никога не станах. Мнозина мои познати пишеха стихове, разкази и пиеси, някои от които не бяха съвсем лоши, но времето, този най-велик съдия и мъдрец, им възвърна самокритичното чувство и те се отдадоха на по-полезни занятия. Цялото това лутане, в което човек търси да разбере себе си, е напълно нормален, макар и мъчителен процес. Понякога той е кратък, а друг път може да обхване цял човешки живот. Бедата в цялата работа е, че ние, хората, сякаш инстинктивно се стремим да бъдем това, което не сме, но самокритичното чувство в края на краищата ни избавя от неудобството да се превърнем в маниаци.

Но представете си две усложняващи този процес обстоятелства. Първо, че вие нямате необходимото самокритично чувство, което да ви възпре. И второ, че обществото, всред което живеете, не разполага с ясен критерий за това, което върши те. Тогава вие сте в много опасно положение, защото съществува истинска възможност нескопосаните ви стихове да бъдат напечатани и вие да си помислите, че сте поет, или бездарната ви картина да бъде приета за изложба и вие да си помислите, че сте художник, или пък театралната ви постановка да се приеме и да си въобразите, че вече сте режисьор. Тежко ви, защото ще ви трябва много време, за да признаете (ако въобще някога признаете), че всъщност това не било лъжица за вашите уста. Спирам се нарочно на изкуството, където за разлика от науката субективността на вкусовете често господствува над обективността на мерките.

Сега, за да получим пълната картина на изкуството в България, нека прибавим още две обстоятелства. Че вие живеете под режим, който приема изкуството дотолкова, доколкото то е пряка пропаганда, което по принцип отбляскава истинските таланти, и че този режим няма нужда от истинско изкуство, защото по принцип изкуството е утвърждаване на човешката индивидуалност, срещу която режимът се бори. И ето че вие, неможещият, неталантливият, непризваният да прави изкуство, разбирате, че ако се заемете с тази пропагандна задача (за която не се иска никакъв талант), вие ще получите пълната подкрепа на режима. Нещо повече, осъзнаването от време на време, че не ви бива за никакво изкуство, ще ви изпълва с всичката горчивина, завист и злоба срещу всички онези, които ги бива. Те ще са вашите естествени врагове. И в тази борба вие нямате никакъв шанс, освен да бъдете най-верен идеологически войник на партията и режима.

Казвал съм много пъти и пак ще повторя — за мен първият белег на таланта е НЕЗАВИСИМОСТТА — най-често творческа, не рядко и гражданска. Логично първият белег на несамопризнатото бездарие са ПОДЧИНЕНИЕТО, РАБОЛЕПИЕТО, СЕРВИЛНОСТТА.

Но тъй като в открития океан на истинската литература вие, бездарникът, нямате абсолютно никаква възможност за успех, защото сравнението ще бъде между китове и хамсия, режимът ви спестява това неудобство, като ви поставя да плувате в свой специален гьол, наречен социалистически реализъм. Гьол, в който китове, делфини и изобщо големи риби не могат да съществуват. Но той пък е царството на хамсията и цацата. И жабите. Смисълът на този гьол е да подмени океанския простор, безкрайните хоризонти, свободата човек да се движи във всички посоки, истинските бури и истинските корабокрушения на истинското изкуство с някаква имитация, която не ще развива чувството за красота и свобода, а тъкмо обратното — ще се опита да притъпи всяка чувствителност на ушите, очите, сърцето и ума. Предназначението на гьола е читателят да не може да прави разлика между чудната реч на Яворов и мъртвите думи на „народната" хамсия Младен Исаев, между силните земни образи на Йовков и нескопосаните измишльотини на друга „народна" хамсия — Богомил Райнов, между тъжната красота на „Крадецът на праскови" от намиращия се в океана Емилиян Станев и жалката нищожност на „Язовецът" от намиращия се в гьола Емилиян Станев. . .

Принципите на този гьол доведоха до създаването на многобройна армия от псевдопоети, псевдоромани сти, псевдорежисьори, псевдокритици, псевдохудожници, псевдоредактори и т. н. Освен това в талантливи хора бяха поощрявани и утвърждавани псевдочертите, т. е. хората бяха тласкани сами срещу себе си.

С други думи, режимът създаде свое ведомство по изкуството и литературата и си назначи свои чиновници, които да се занимават с него. И тъй като задачите на социалистическия реализъм не са творчески, а фалшификаторски и цензурни, то и дейността на тази армия беше фалшификаторска и цензурна. Ето това са всъщност главните и най-опасни агенти на тоталната цензура. Бездарниците. Колко много пъти талантливи дейци на изкуството са казвали, че предпочитат да решават своите проблеми с некомпетентните партийни организационни функционери, отколкото с псевдотворците и тяхната псевдокомпетентност.

Чрез гьола и неговите обитатели могат да се обяснят цензурни явления, които другояче не са обясними. Но нека сега видим как точно армията на бездарниците упражнява контрол върху талантливите.

В основата на цензурирането стои така наречената революционна бдителност. Най-общо цели се да се предотврати разпространяването на произведения, които малко или много са вън от идеологичната линия и които пряко или косвено не служат на целите на партията. Първият проблем възниква с определянето на кое е ВРЕДНО произведение. И вторият проблем идва с въпроса КОЙ определя това.

В първите години ВРЕДНИ бяха всички произведения, които не акламираха с пълен глас текущата линия на партията. По-късно това просто и ясно определение претърпя сложно развитие, като в дадени моменти аршинът се свиваше или разпускаше в съответствие с изискванията на деня. Но при всички случаи ВРЕДНИ произведения бяха онези, които критикуваха партията и нейното ръководство и преди всичко Съветския съюз. Произведения, които всяваха съмнение, подозрение, недоверие в партийната политика или я осмиваха, или проповядваха чужди на партията идеи. ВРЕДНИ бяха и произведения, които „отдалечават" трудещите се от строителството на социализма и борбите на партията. Никога на произведения на изкуството не бе признато неутрално качество. Ако едно произведение беше безразлично към партията и нейното присъствие в живота, то това му безразличие го поставяше в категорията ВРЕДНИ.

Тематично ние бяхме свидетели на множество противоречиви промени на понятието ВРЕДНО. Ако през 1949 година някой само посмееше да спомене за култ към личността, това би му струвало главата. Ако десет години по-късно се опитваше да утвърди този култ, то произведението му щеше да бъде вредно. Ако още десет години по-късно припишеше всички грехове на култа — пак щеше да бъде вредно. Ако през 1948 година някой пишеше, че българите и сърбите не са братя — щеше да иде

по дяволите. Ако пет години по-късно пишеше, че са братя — пак щеше да иде по дяволите. А ако сега твърди това, просто няма да го напечатат. Ако през 1949 година човек дръзнеше да заяви, че е българин и че се гордее с миналото на България, да напише роман за това как конницата на генерал Колев е обърнала в бягство руската армия в Северна Добруджа — щеше да изгние в Белене или Пазарджик. Ако 20 години по-късно се опълчи срещу използуването на патриотизма за политически игри — щеше да бъде смятан за враг. Могат да се намерят десетки примери от този род. Често промените в идеологическата линия имат кръгова графика — т. е. нещата се връщат там, където са били. Например прави се повик за честно и открито отношение към недостатъците в обществото. После повикът се смачква и нищо честно и открито не се печата, докато една сутрин отново се отправя такъв повик и ако сте пръв на опашката, произведението ви може да мине, защото след това пак ще дойде затягането...

Дума да няма, че всеки човек на изкуството се обърква пред тази вечно променяща се идеологическа обстановка. Не се объркват само бдителните другари и особено ония, на които се плаща, за да бдят. Отчасти поради тази причина се стигна до дълъг период на бягство от действителността. Българската литература като че се изчерпваше с две тематични области — историята и разузнаването.

От съвсем друга и не по-малко важна страна ВРЕДНО беше всяко произведение, борбата срещу което би допринесла за личната кариера на всеки литературен чиновник. Така могат да бъдат обяснени доста случаи на намиране на теле под вола. Има цяла категория хора в България, чиято единствена работа се състои в това да дирят под дърво и камък вражеско или вредно произведение, а когато не го намерят, имат правото да го измислят.

Ето че стигаме до втория въпрос — КОЙ определя кое произведение е ВРЕДНО. Аз вече изразих моите (и на много други като мене) съжаления, че срещу нас не стоеше класическият цензор, а огромна, всеобхватна цензурна мъгла. Но нека се опитам да поставя нещата все пак в някакъв ред. Цензурните линии се определят не в София, а в Москва. Тъй като управлението в София просто следва най-педантично указанията, давани от идеологическото ръководство в СССР. Затова не рядко човек можеше да чуе от българските ръководители на самия връх фразата: „Това не зависи от мен. Аз не съм решавал този въпрос!", което е пряк намек за това, че известни решения за цензуриране са били взимани извън границите на страната. Все пак допускам, че те имат общ, директивен характер и че конкретните решения се взимат на самото място. Два института имат главната дума за забраната, спирането или цензурирането на произведения на изкуството — идеологическите отдели на ЦК на партията и идеологическото управление на Държавна сигурност. Тези два института и особено Държавна сигурност бяха оплели в своите мрежи абсолютно всички културни учреждения. По същество всеки малък ръководител на културна единица — редакция, издателство, театър, кинопроизводствена група, оркестър и пр., беше подотчетен на двата института. Твърде често, особено напоследък, кадрови офицери на Държавна сигурност или нейни платени сътрудници оглавиха възлови места в света на изкуството и литературата. Само преди няколко дни прочетох, че първи заместник генерален директор на ДО „Театър, музика и цирк" е небезизвестният полковник от Държавна сигурност и някогашен сталински следовател Марин Гинев. Мисля, че този пример е абсолютно красноречиво доказателство за железните клещи на тоталната цензура. Марин Гинев е човекът, който сега решава какво да се играе в българския театър и в голяма степен как да се играе. След функционерите на ЦК и Държавна сигурност идват първичните партийни организации, където разни идеологически обвинения се повдигат твърде често във връзка с вътрешно котерийни борби.

Но всичко това е само външната част на цензурната структура, която въпреки неуморната си бдителност не би била така действена, ако не бе подпомагана от вътрешната част, а именно света на бездарниците. Тази вътрешна част е по-активната, защото дейността ѝ произтича не от служебния интерес, а от личния. И ако проследите историята на забранени, спрени или осакатени произведения, вие ще видите, че нещата са започнали с бясната атака на бездарието.

Личният интерес вдигна тревогата срещу филми, като „Партизани“ „Понеделник сутрин“,„Балонът“,„Подводничари“,„Кит“ и много други. Бездарни кинодейци бяха първите, които се втурнаха в ЦК, за да сигнализират и нападат произведения, които те никога не биха могли да създадат. Без да влизам в подробности, бил съм всред некадърни филмови режисьори, когато са решавали да се борят за спирането на известен филм. Бездарни поети (нека им бъдат спестени имената) бяха първите, които телефонираха в Държавна сигурност за предложени за печат стихове на Константин Павлов и Стефан Цанев. Други бездарни поети злобно донесоха за Николай Кънчев. Известен партиен режисьор, бивш директор на Народния театър и най-нахалното бездарие, което българската сцена знае, бе този, който следеше всяка стъпка на Вили Цанков, Леон Даниел и други, за да донася за съществуващи или несъществуващи грехове. Други дребни творчески душици откриха атаката срещу чудесния Бургаски театър и успяха да го унищожат. Псевдохудожници бяха тия, които нашепваха на идеологическите секретари и полковници за чужди тенденции в творчеството на един или друг талантлив художник. Пак те искаха забраната на изложби. Неосъществени литератори бяха тези, които тълкуваха на най-висшето началство епиграмите на Радой Ралин или тези на Добри Жотев. Писатели бяха тези, които се опитаха да спрат някои произведения на Радичков и така нататък. Никой не ги е задължавал да правят тези доноси. Но тук действува личната инициатива: „Защо други ще плуват в океана, а пък аз ще бъда в гьола?“ Въпреки че на гражданина нито му стиска, нито пък може да излезе в океана.

Изглежда, че няма по-жестоко нещо от съзнанието за некадърност. Затова всеки път, когато някъде се появи ново талантливо произведение, то поражда тази пареща завист, която се превръща в неудържимо озлобление, в силна омраза и кара ръката да замахне, за да унищожи този противен провокатор.

Никак не е трудно във всяко произведение да се открият антипартийни загатвания, да се посочи скрита умисъл, да се дешифрират антипартийни символи, да се изтълкуват вражески алегории, да се пошушне на важен държавен ръководител, че в тази работа се съдържа неговата собствена карикатура. И като се има предвид изключително ниския естетически критерий на много отговорни лица, непознаването на изкуството и общата им културна неграмотност, се вижда колко лесно могат да бъдат накарани да изгорят юргана заради бълхата. Особено силни са тези граждани, когато плашат нещастните функционери с купешки изрази, като „формализъм“, „сюрреализъм“, „модернизъм“, „екзистенциализъм“ и дори „маоизъм“ в изкуството.

Както вече неведнъж подчертах, убеден съм, че най-здравият съюз на този свят е този между бездарниците. Те са тези, които в условията на всеки тоталитарен режим успяват да изкопаят по някакъв гьол, съответствуващ на техните размери, в който се опитват да натикат и умъртвят онези, които са родени, за да кръстосват океаните.

МОМЕНТИ НА ОТРЕЗВЯВАНЕ

„Аз не им вярвам, нито някога ще им повярвам!“ — настояваше един от най-близките ми приятели, когато се опитвах да го убеждавам, че нещата се бяха променили.

— Вълкът козината си мени, но не и нрава! — той твърдо вярваше на народната поговорка.

— Е, да — отвърнах аз, — но може би зъбите на вълка са поизпадали, може би е надебелял, сит и вече го мързи да напада...!

— Иска ти се! — изсмя се моят приятел. — Защото твоите работи са наред!

И все пак белезите на промяната бяха очевидни и човек трябваше да бъде сляп, за да не ги вижда. Ние навлизахме в 60-те години с полуреалното-полуилюзорно чувство, че най-после разумът бе успял да премине през пропуска на партийния дом.

За пръв път от войната по магазините (поне в градовете) започнаха да се появяват повече и по-разнообразни стоки. Опашките станаха рядкост. На пазара на булевард „Драгоман“ (моето поколение не научи новото му име — булевард „Георги Кирков“) внезапно започнаха да приижда селяни и кооператори, които продаваха на свободни, конкурентни цени зеленчуци, плодове и други храни. Дори каракачаните, с тяхното толкова вкусно сирене, откриха сергия срещу шивашката фабрика. Геният на българския селянин успя да получи от дадените му за частно ползване пет декара горе-долу паричната стойност на онова, което получаваше преди от петдесет. Българското село, което две петилетки социалистическо строителство доведоха до непомнена мизерия и глад, започна бързо да се съвзема. В цялото стопанство осъзнаването на идеята, че онова, което е „добро за СССР, не е непременно добро и за България“, предизвика истинско раздвижване. Западна технология започна решително да заема своето място в българската индустрия за сметка на лоши или изобщо несъществуващи съветски машини. Изглеждаше като че налудничавият период на врагоманията стихна поне в областта на икономиката. Способни специалисти започнаха да оглавяват някои важни производствени звена, макар че ключовите позиции се държаха от ненапълно компетентни, но все пак по-образовани партийни функционери. В държавното ръководство постепенно бе даден път на т. нар. технократи. В Добруджа Вълкан Шопов отчете рекордни добиви на зърнени храни. Леката промишленост, която произвеждаше стоки за **широко потребление**, заработи както никога преди. Търговията, която беше в **окаяно състояние**, също започна да придобива някакъв вид. Организирането на снабдяването се подобри. Ала всичко това бяха по-скоро добри тенденции, отколкото категорични трайни резултати. Все още имаше много препятствия за преодоляване. И тъй като те се кореняха дълбоко в системата, човек не можеше да очаква чудеса. Автомобилът започна да навлиза бавно в живота на българските граждани, а почти едновременно с него започна и туристическият обмен, за който вече писах. За първи път от войната значителен брой български граждани започнаха да посещават страните от социалистическия лагер, а югославяни плъзнаха из цяла България. Нямаше ги вече зловещите ангели със сините шапки на вътрешните войски и Държавна сигурност престана да смущава поне нощите на хората. На милицията бе забранено да бие. Външната страна на закона поне започна да се спазва или пък се създаваше добра илюзия, че се спазва. Ангел Солаков, който ръководеше сигурността, заяви, че неговите хора за в бъдеще трябва да работят открито с гражданите, всички да ги знаят и всички да имат достъп до тях. И наистина за първи път кадрови офицери от Държавна сигурност, макар и облечени в цивилни дрехи, се запознаваха с точното обозначение на професията „капитан Хикс от Държавна сигурност“. Особено всред софийската интелигенция тръгнаха доста такива афиширани представители на сигурността, които често пъти предлагаха услуги по някакви дребни лични въпроси. Разбира се, другите, тайните служещи на този институт, си останаха по местата, добре прикрити с някаква професия или титла. Но с течение на времето, Държавна сигурност престана да предизвиква онова вледеняващо чувство на ужас и жестокост, което така добре познавахме отпреди.

Промениха се някои неща и в поведението на върхушката. Някои от новите министри се опитваха решително да намалят разстоянието между себе си и хората, които управляваха. Не беше рядкост човек да види в обикновени ресторанти членове на Политбюро. По булевард „Руски“ министри започнаха да ходят пешна на работа, което отначало изглеждаше сензация. Иван Башев беше пионерът. Неведнъж срещах министъра на външната търговия Будинов и министъра на от-

браната Добри Джуров да вървят под кестените като всички нормални хора. Също Дора Белчева и Дико Диков, който ходеше да плува в плавалнята на булевард „Толбухин". Тодор Живков започна да кани много народ на разходка или на гости и сам се появяваше по-често на обществени места...

Явно в страната ставаше някаква промяна, която обаче, изглежда, учудваше не само тия, които я наблюдаваха, но и тия, които взимаха участие в нея. Това беше някакъв своеобразен отдих от убийственото напрежение на една епоха и може би начало на зареждането с ново напрежение за следващата епоха.

Идеологическият климат беше значително по-мек. И както вече казах, западната литература, кино, театър, музика бяха допуснати да заемат поне част от предишното си място. Разбира се, че за всичко трябваше да се намери идеологическо оправдание, но неговите рамки сега бяха доста по-широки. Произведения в литературата и киното бяха остро критикувани, спирани или забранявани, но по принцип климатът беше по-мек. В края на краищата за литературни прегрешения не изпратиха нито Радой Ралин, нито Константин Павлов, нито Христо Ганев на лагер или в затвор, което при Сталин едва ли би им се разминало.

Но тук искам специално да спомена за парадокс, който направи силно впечатление на мнозина и в който може би е заложена голяма оптимистична идея. Става въпрос за невероятната еволюция на бивши сталински фанатици и архидогматици, които, нека твърдо подчертая, в края на краищата се оказаха на далече по-демократични позиции отколкото мнозина от тези, които се бореха срещу тях и уж в името на либерализацията.

Най-типичният случай беше Христо Радевски, някогашната дясна ръка на Червенков в идеологическите работи. Снет от главното секретарство на Съюза на писателите и от ЦК на партията, той бе пратен в глуха линия като главен редактор на списание „Септември". Но тук той заедно с Никола Фурнаджиев и чудесна група от млади хора начело с Цветан Стоянов, Тончо Жечев, Любен Дилов, Антоанета Войникова и други успя да създаде атмосфера, пропита с почтеност и гражданска честност. Редакцията на списанието на площад „Славейков" стана любимо място на много млади автори и по неговите страници по онова време се отпечатиха най-напредничавите творби. „Септември" на Радевски бе пълен контраст на крайно казионното и пошло списание на Гуляшки „Пламък". Мисля, че Радевски горчиво бе отчел старите си грехове и искрено се опитваше да приспособи себе си към новото време. И този опит да бъде верен на това ново време и да не допусне старите си грешки в края на краищата му струва мястото. В момента, когато се разбра, че промяната е била илюзорна и че режимът имаше нужда от греховете и на стари, и на нови грешници, песента на Радевски бе изпята. Точно в ония години мнозина му казваха „българския Твардовски". Радевски наистина се бореше за авторите си, устояваше художествени и граждански позиции и дори дръзна да изрази прочутото:

„Секретарите отминават, поетите остават!"

Но той не беше Твардовски. Струва ми се, че нямаше нерви да издържи особено когато срещу него застанаха силните, млади, амбициозни гаулайтери, като Венелин Коцев и Георги Джагаров. Той просто се почувствува уморен и се оттегли точно по времето, когато имаше най-голяма нужда от „български Твардовски".

Не по-малко интересна беше ролята на Георги Димитров—Гошкин, който стана главен редактор на „Литературен фронт".

Гошкин беше човекът, чийто догматизъм бе станал нарицателен. Въпреки дръзкото му държане по време на култа, неговите убеждения и особено тяхната форма правеше от него идеалния култаджия. Той свеждаше всичко до някакви ясни само на него философски формулировки и, изглежда, нямаше нищо на света, което да може да го учуди. Колко пъти, разисквайки едно или друго събитие, съм го чувал да казва, че той формулирал обяснението още преди много години в

някаква статия. Но като главен редактор Гошкин имаше едно голямо предимство — той никога не се криеше зад висшестоящи органи, никога не флиртуваше, не размазваше, а беше откровен дори при най-неприятни положения. Същевременно беше суетен и обичаше жестовете. Тъкмо на негов жест (добре провокиран от група млади поети) се дължеше невероятното отпечатване на великолепната поема на Константин Павлов „Прекрасното в поезията или жертва на декоративни рибки". Колкото и странно да звучи, Гошкин проявяваше желание да спори и дори да се оставя да бъде убеждаван. Аз поне имах чувството, че можех да му казвам всичко, което исках да му кажа, без да си навличам опасност. За разлика от последвалите главни радактори на „Литературен фронт" Гошкин би умрял, но не би донесъл, дори ако открие истински враг. Просто той би сметнал това за лично унижение. Когато го преместиха на глупавия помпозен пост „председател на комитета за връзки с чужбина", мнозина съжаляваха за него, сякаш след Робеспиер на власт беше дошъл Фуше.

„С Гошкин винаги знаеш къде си!" — бе казал мой познат и това беше самата истина.

Подобна положителна тенденция претърпя в своето развитие и Лозан Стрелков, който стана главен директор на БТА. Докато беше заместник главен на „Литературен фронт", Лозан Стрелков провеждаше най-енергично осакатяващата линия на социалистическия реализъм. Негови изобретения бяха рубрики като „Образът на комуниста" и прочие. Но след това той сякаш разбра някои неща и може би видя резултата от културната изолация на България. Под негово ръководство БТА започна да издава цяла серия списания, които станаха извънредно популярни и по същество са някакъв мост между Запада и България. Вярно е, че възникването на списания, като „ЛИК", „Наука и техника", „Паралели" и други, е резултат не на желание на този или онзи шеф, но на пълното поражение на идеологическата изолация в комунистическите страни. В един момент партията осъзна, че ушите на масите (и дори собствените им уши) бяха залепени за чуждите радиостанции, че всяко внесено от Запада списание или книга се превръщаше в реликва, че естествената жажда на хората за знание се бе изострила до крайна степен, и затова реши да използува тази жажда, като я подхранваше със своя собствена информация. Изданията на БТА често са пример на фалшифициране на материали, преиначаване, превратно тълкуване, но в последна сметка в тях има доста информация дори когато нещата трябва да се разбират наопаки. Заслугата на Лозан Стрелков е изборът на много сполучлива форма и устояването ѝ.

Нямам представа как времето ще оцени дейността на Павел Матев като председател на Комитета за изкуство и култура. Но във всички случаи съм сигурен, че оценката ще бъде далече по-висока от тази за неговата наследница. За мен и за мнозина, които познаваха Павел отблизо, той беше жертва, намираща се под неспиращ двоен натиск отдолу и отгоре. Той беше мек, възпитан човек, с когото можеше да се говори откровено и който напразно се опитваше да постави някакъв ред в разпасаното си министерство. Като се знае, че в България всеки големец, от най-високостояща до дребното квартално първеню, се смяташе в правото си да се бърка в културата и да я управлява, човек може да си представи пещта, в която се печеше министърът. Мога твърде обосновано да твърдя, че Павел Матев, в качеството си на буфер, успя да предотврати извършването на не една и две непростими нелепости. По някое време той наистина успя да се заобиколи с доста свестни и достойни хора като например Иван Русев, началника на отдел „Театри", и Комитетът за изкуство и култура се опитваше наистина да поощрява изкуството и културата. И ако по времето на Павел Матев този комитет не беше станал това, което е днес — ужасен отдел на Държавна сигурност, — мисля, че заслугата в значителна степен бе на неговия председател. Мисля, че разкритията през 1956 година на Хрушчов за престъпността на сталинизма предизвикаха силен смут и впоследствие отрезвяване в мнозина, които дотогава

идентифицираха себе си с партията. И нека още веднъж подчертая, че за мнозина от нас, безпартийните автори, беше далече по за предпочитане човек да има насреща си някой от поумнелите бивши фанатици, отколкото тази ужасна тиня, която се представяше за апостол на демократичното, новото, либералното. Хиляди пъти беше по-добре човек да има работа с хора, като Радевски, Караславов, Гошкин, Лозан Стрелков и други, вместо с онези, които заеха техните места, като Богомил Райнов, Божидар Божилов, Леда Милева, Георги Джагаров и т. н. Както мнозина отбелязваха, в старото поколение все още имаше някакви скрупули, докато в новите нямаше и помен от тях.

Но тъй като старите още не бяха си отишли, а новите още не бяха категорично дошли, ние имахме променлив преходен период, в който надеждите далече превишаваха реалностите.

От друга страна, заедно с тези моменти на отрезвяване дойде и все по-явното желание на мнозина държавни и партийни функционери да бъдат по-близо до делничните удоволствия на живота. Прекарали години в партийно-пуритански пренебрегване на житейските радости, следвайки линията на фанатизъм и аскетизъм, обременени напълно от безспирните изисквания на твърде сложния политически живот, най-после, вероятно освободени от страха, който им вдъхваше сталинският полумрак, те решиха да се опитат да си поживеят. Както вече разказах, стари партийни кадри на почтена възраст започнаха да откриват за първи път прелестите на любовта, на полупиянски приятелски вечери, на интимно картоиграчество, на забавните подвизи, т. е. опитваха се да бъдат нормални хора. Бедата във всичко това, както вече видяхме, започна от неминуемото смесване на общественото положение и власт с личните удоволствия, което, разбира се, беше за сметка на обществото.

МИЛА РОДИНО, ТИ СИ ЗЕМЕН РАЙ

Грозничка, пъпчива актриса, член на бюрото на партийната организация в театъра си, моя позната от над 20 години и изпратена да посети някакъв западен фестивал, стои пред мен в тихо лондонско кафене. Решила да ми се обади, просто „така". Не се съмнявам, че зад „искреното" и желание стои надслужебно задължение. С почти същия глас, който разнасяше от площадните високоговорители по Първи май и Девети септември патоса на епохата („Съветският съюз е слънцето и въздухът на нашия живот"), тя ми разказва нещо, което би могло да бъде празнично стихотворение от Асен Босев или Матей Шопкин, а именно, колко чудесна, щастлива, творческа, богата, смислена, вдъхновяваща, честна, достойна, справедлива, слънчева и т. н. била действителността в България, след като съм я напуснал. Тя говори пред мене така, като че аз съм таен генерал от Държавна сигурност и тайно ще я препоръчвам за държавна награда. И за да ми докаже още повече своята „беззаветна" преданост към ония, които са я пратили да говори с мене, тя неочаквано ми казва:

— А ти смееш да говориш против България!

Вглеждам се в тия очи, зад които се спотайва добре платената безочливост, и питам:

— Искаш да кажеш, че ти и твоята партия смятате, че сте България?

— Ние управляваме България — отвръща глупаво тя.

— И гърците, и турците са управлявали също България, но никога не са били България! — казвам.

Тя се замисля за момент и изгърмява:

— България, това са тези, които живеят там и не бягат в чужбина!

— В такъв случай — забелязвам — Раковски, Ботев и Каравелов, Захари Стоянов и Константин Величков, Пенчо Славейков... не са българи!

Другарката „заслужила артистка" мълква и вероятно чака въпроса: „А ти откога започна да се смяташ за българка?" Но аз не задавам този въпрос, защото не обичам да разговарям с радиоточки. Спомням си, че гостуващата ми „патриотка" не само охкаше и ахкаше за „съветските ребята", но имаше време, в което се обръщаше към нас със „здраствувайте, таварищчи".

Тя си отива, както си е дошла, а аз тръгвам по крайбрежния булевард на Темза и си спомням, за кой ли път, за онова странно момче, което през 1947 година дръзна да запита лектора на едно събрание:

„Ако България и Съветският съюз воюват, ние на коя страна трябва да се бием?"

Цялото събрание стихна. Дори да нямаше отговор, самото задаване на въпроса беше достатъчно. Лекторът се опули напред, взря се в момчето с подозрението, че насреща има явен провокатор, но като видя бистрите, невинни очи, отправени към него, се смути и каза, че такъв въпрос изобщо не може да съществува, тъй като България и СССР не могат никога да воюват един срещу друг, защото представляват едно и също.

— Българските интереси са съветски интереси и съветските интереси са български интереси! — заяви той.

Но момчето не остана доволно от отговора и пак повтори:

— И все пак, представете си, че се сблъскам със СССР. В историята всичко се случва, тогава на коя страна трябва да бъдем? На българска или на съветска?

— А пък аз ти казвам, че не може да има такъв конфликт, следователно не може да има такъв въпрос! — ядоса се лекторът.

Момчето се засмя. И хората около него се разсмяха.

Но лекторът беше прав. Съвсем скоро след това стана ясно, че такъв въпрос не можеше да съществува, защото в самия национален химн на България беше вкарана клетва за вярност към чужда държава. Аз смятам, че това е дъното на националното ни самооплюване, когато в националния химн на един народ се прокламира вярност към чужда страна. Но работите не бяха само до химните, а до цяла действителност, която в течение на около 10 години имаше за цел за потъпка и унищожи националното самочувствие на един народ, неговата история, традиции, обичаи, култура и ги замени със сляпо преклонение към тези на една чужда държава. Аз не зная в цялата българска история, след падането на Шишмановото царство, да е била предприемана по-целенасочена, по-свирепа, по-тотална акция срещу българското, българщината и българите. Главен проводник и ударна сила в тази антибългарска политика беше партията, в която членуваше въпросната „заслужила артистка" и която по всички обективни исторически дефиниции беше платен агент на чужда държава.

Вървя край Темза и си спомням разстроените думи на мой познат, висш служител на Държавна сигурност, завършил съветска специална школа, който, обзет от чувство на разкаяние и може би внезапна любов към родния край, ми каза:

„Ти знаеш ли, че съм подписвал декларация за вярност към Съветския съюз!"

От него и от други отговорни другари зная, че завършилите съветски школи и академии от сигурността или армията са били задължавани да полагат писмена клетва за вярност към СССР.

„Но нали дружбата ни със СССР е гаранция за нашето бъдеще! Докато има Съветски съюз на земята, ние има и България!" — опитваше се да убеди себе си моят познат. Явно подобни мъчителни въпроси бяха минавали през главата му неведнъж.

Нищо не му казах, нито можех да му кажа. Как да обясниш очевидни

факти на човек, който има българско съзнание, пък в същото време се е клел за вярност на чужда държава.

И друга картина изплува в паметта ми. През лятото на 1959 година се връщах с влак от СССР. Влакът беше пълен с някакви български делегации, които бяха посетили съветската страна по разни поводи. Явно голяма част от тях бяха най-правоверни партийни членове. Пътуването беше ужасно дълго и уморително. Ние играехме карти, пиехме водка и разговаряхме на безобидни теми. Никой не казваше никому къде е бил и какво е правил. Едва ли някой изобщо спомена за впечатленията си от СССР, като че имаше негласно споразумение да се мълчи. И когато най-после влакът прекоси Дунава, като че бомба експлодира всред пътниците. Всички ревнаха от някакъв възторг, започнаха да пеят стари български песни и спирането на русенската гара бе ознаменувано със спонтанно ура. Повече от явно хората бяха щастливи, че са си у дома, и човек можеше да чуе предпазливи изказвания:

„Абе оттука по-хубаво няма! Съветският съюз си е Съветски съюз, ама ние сме си ние!... Слушай, мой човек, гледай, това е земя, дето с нищо не можеш я сравни!"

Струва ми се, че те, макар и иносказателно, изразяваха ония най-популярни народни чувства, които щяха да налагат бърза и хитра промяна на партийната линия. Прекалено много национални обиди беше понесъл българският народ, за да изпитва най-категорична ненавист към своя „по-голям брат". Защото този брат на практика се бе опитал да обезличи напълно цял народ с всичко, което е било негова гордост и слава.

„Ние сме в епохата на маймунството — казваше един мой приятел. — Ако в СССР започнат да ходят с главите надолу, нашите маймуни ще издадат закон в следващия час и ние да правим същото!"

Това горе-долу изразяваше цялата поредица на антибългарски факти, някои от които аз искам да припомня, за да се види още веднъж докъде бяха стигнали ония, които имат нахалството да твърдят, че са България.

Премахването на най-българския от всички български химни „Шуми Марица" и заменянето му с вулгарна пошльотина, почти копие на съветския химн.

Изравняването на руския език в училищата с българския език.

Премахването на стари български народни обичаи и църковни празници, спазвани от векове, и заменянето им с националния празник на чужда държава и чужди годишнини.

Заменянето на твърде демократичната държавна структура с тежката съветска бюрократична машина.

Замяна на имената на български футболни отбори, като „Левски", „Славия", „Шипка", ЖСК и други, със съветски имена, като „Динамо", „Торпедо", „Спартак" и прочие.

Замяната на старинни имена на български градове, като Добрич и Варна, с имена на съветски личности. Масово назоваване на улици, училища, университети, индустриални обекти, селски стопанства с имена на съветски служители.

Преправяне на българската история и фалшифициране на исторически факти с единствената цел да служат на съветските интереси.

Обвързване на цялата икономика и цялата политика на страната със съветската икономика и политика, дори когато това е било явно в ущърб на българските национални интереси.

Налагане на съветска реорганизация на българското земеделие, което винаги е било далече по-напред от съветското.

Заменяне на българските учебни програми със съветски учебни програми.

По съветски образец превръщането на творчески съюзи в дисциплинирани казионни организации. Въвеждане на съветски хонорари.

Унищожаването на българския национален печат и въвеждането на съветско-подобни имитации на вестници.

По маймунско подобие на съветския Комсомол създаване на българския Комсомол със същите осакатяващи младежта функции. По подобие на съветските пионери създаване на български пионери. По подобие на съветските октомврийчета създаване на български септемврийчета.

Налагането на дълбоко противни на българския национален дух съветски ритуали, събрания, манифестации, паради.

По подобие на сталинските награди въвеждане на димитровски награди. По подобие на Красноармейски ансамбъл създаване на Български армейски ансамбъл.

Залепване на съветски етикети върху разни български дейци, които твърде често гротескно биват обявявани за „народни", „заслужили" деятели (руска дума), а не дейци (българска дума). Това е срамна съветско-подобна гавра с българската национална култура. Бе въведено пошло-помпозното съветско звание „Герой на социалистическия труд" и както в СССР бяха въведени подобни ордени и медали.

Едно от най-черните посегателства срещу българския национален дух беше опитът да се ликвидират свещените огнища на нашето възраждане — читалищата. Тяхната самостоятелност беше отнета и бяха придадени като безлични звена към организациите на Отечествения фронт. Българските читалища, които са уникално явление в света и пред които много чужденци са сваляли шапки, трябваше да понесат този удар, понеже:

„Щом в СССР няма читалища, защо ние трябва да имаме!"

Напълване на страната със съветски съветници.

В радиото, телевизията и средствата за масова информация даване на абсолютна преднина на съветски новини и материали, твърде често просто превеждане на бюлетина на ТАСС.

Съсипване на българския език с мътен поток от съветски изрази, които си остават най-грозните петна по страниците на българските издания. Абсурдно съкращаване на имена на предприятия и фирми по съветски образец.

Маймунството в партийните кръгове изхвърля българските имена на децата и ги заменя с всевъзможни Наташи, Серьожовци, Володьовци, Ниночки, Зиночки, Зои и т. н.

Въвеждането на съветски стил на живот от управляващата върхушка. Строга съветска кастова принадлежност.

И най-страшното от всичко — въвеждането на съветски обществени отношения на грубо безправие и потисничество.

Ето, това е непълният списък на делата на една управляваща партия, която по зла ирония на съдбата нарича себе си „българска". И всички тия описани антибългарски прояви малко или много бяха в актива на моята позната актриса, която дойде в Лондон, за да ми каже, че съм говорел против България.

Все пак бях тактичен и не ѝ зададох въпроса: „Ако България и СССР воюват, на чия страна ще бъде тя — на българската или на съветската?"

Ако човек зададе този въпрос на мнозина по-изтъкнати членове на нейната партия, ще види колко искрен е техният патриотизъм. И точно за този вид хора Ботев е написал „Патриот".

Но аз съвсем не искам да кажа, че абсолютно всички функционери на просъветския режим в България и всички членове на комунистическата партия ще отговорят на този въпрос с мълчание. Имам най-сериозни основания да предполагам, че немалко от тях биха поискали и може би ще дръзнат да застанат на страната на България, макар сега да се опитват да примиряват и размазват съществуващия конфликт между българското и съветското. Нещо повече, предполагам, че за една чиста българска кауза някои от тези, които са се клели във вярност на чуждата държава, ще изменят на клетвите си.

Не говоря за моята позната актриса, която (като много други) винаги следва посоката на вятъра, а за онези, чиято остра вътрешна болка от посега-

телството срещу българското предизвика и наложи промяна на вятъра.

Ако до средата на петдесетте години патриотизмът беше несъвместим с „интернационализма“ (под „интернационализъм“ разбирай единствено вярност към СССР), то в последвалото десетилетие поставената под страхотен народен натиск партийна диалектика измисли формулата, че „патриотизмът е неразривна част от интернационализма“, което е абсурдна игра на думи, защото в действителност значи точно същото, а именно, че един гражданин на България е българин дотолкова, доколкото е верен на СССР.

Ала тази игра на думи, с която се целеше да се успокои не само надигналото се българско национално съзнание, но и съветското подозрение, доведе до вдигането на бариерите пред българското и впоследствие до организираното раздухване на патриотизма в строгите рамки на предполагаема вярност към СССР. Този процес на канализиране на народните чувства имаше една определена цел — унищожаването им. Защото какво по-добро средство може да се намери за убиването на едно истинско чувство от превръщането му в казионно-партийна добродетел?

Един стар и доста помъдрял комунист веднъж каза с болка:

„Най-сигурният начин за унищожаването на всякаква голяма и популярна идея е партията да застане зад нея!“

И наистина колко скъпоценни народни идеи бяха унищожени завинаги само защото комунистическата партия застана зад тях и се опита да ги наложи.

Но до този момент — унищожаването на патриотизма чрез интернационализма, ние ще стигнем по-късно.

Главното явление на 60-те години беше именно надигането на българския патриотизъм, което бе израз на искрени и дълбоки чувства и бе насочено срещу насилственото обезличаване, диктувано от чужда държава.

* * *

В една лунна нощ през пролетта на 1956 година ние, десетина приятели, се движехме край Борисовата градина (не мога да понасям помпозното име Парк на свободата). С мен беше цялата група на младите актьори от Народния театър — Йордан Матев, Любчо Кабакчиев, Димитър Бочев, Иван Обретенов. Хари Тороманов, Стефка Кацарска и още неколцина. По алея „Яворов“ духаше топъл вятър, небето беше чисто и пред нас се намираха една сребърна планина и един омагьосан град. Малко картини по света са ме вълнували така, както ме разтърсваха онези пролетни лунни нощи край София, когато играта на природата невинно ни внушаваше, че планината е повече от планина, че градът е повече от град и че може би ние бяхме повече от неспокойни млади хора. Това бяха нощи на природно обещание за друг свят и друг живот.

Всички вървяхме и пеехме. Бяхме започнали със старите шлагери и някои по-нови сълзливо-пиянски песни:

„О, спомняте ли си, госпожо,
сребърното езеро...“

Кънтяха приятните гласове на Данчо и Хари, докато Бочката вдъхновено дирижираше в полумрака дърветата. По алеите и пейките нямаше жива душа. Бяхме само ние и една млада, непокорна нощ. И бюстовете на възрожденците, спотаили се в сенките. Пред бюста на Вазов ние бяхме млъкнали, когато някой внезапно започна да пее стария траурен марш по „Новото гробище на Сливница“.

„Покойници, вий в други полк минахте,
де няма отпуск, ни зов за борба...“

Не бях чувал тази песен повече от десет години, през които въздухът у нас бе ръкъсван от съветски крясъци и партизански измишльотини. Всички пеехме в един глас с онова молитвено свещенодействие, което изискваше чистата българска песен. Без да виждам лицата на другите, чувствувах в гласовете им същите тръпки на трезво опомняне.

Това беше песента за нашата България. Песента, която все още никой не смееше открито да подеме.

Когато завършихме, видяхме, че до нас, под лунната светлина, бяха застанали двама милиционери. И докато чаках някакъв неприятен коментар, единият от тях каза:

„Няма нищо по-хубаво от българските песни, момчета! Пейте!“

И сега Данката започна:

„Един завет оставили са нам дедите!“

Разказвам за тази нощ, защото тя съвпадаше горе-долу с времето и настроението, които щяха да предизвикат и да наложат решителна промяна в атмосферата на цяла България. Като че Иван Вазов никога не е бил по-прав с чудното пророчество:

„Не се гаси туй, що не гасне!“

Повече от десет години нестихващ терор, сляпо чуждопоклонничество, оплюване и отричане на род и език, маймунско подражателство на чужди обичаи и раболепно покорство на чужди заповеди бяха успели да сторят онова, което и 500 години османско господство не постигнаха. Може би само пламъците бяха стихнали, за да набере огънят сила, за да се надигне стихийно като пожар.

Незабравимата „Епопея на забравените“ се завърна с трясък по сцените, от които се бяха опитвали да пробутват някакви съветско-угодни звуци. Малко актьори са били възнаграждавани с толкова бурни овации, както Косьо Кисимов в незабравимото изпълнение на „Кочо“ или Владо Трендафилов с „Паисий“.

В последвалите няколко години развенчаването на култа към личността съвпадна с вълната на надигналото се национално съзнание. По училищните тараби в квартал „Иван Вазов“ можеше да се види написано с вар „Да живее България“. Вместо партизанската песен „Шумете, дебри и балкани“, ученици и студенти пееха „Тих бял Дунав“, във фабрика „Стинд“ един от духачите гордо се провикна на събрание:

„Другарят казва, че бил партиец. А пък аз му казвам, че съм българин!“

Именно обикновени хора по събрания поискаха преименуването на градове, улици и обекти със старите им български имена, представянето на повече български пиеси, свиренето на повече българска музика и възобновяването на стари български обичаи. Хората искаха да четат отново за българската история, настояваха да се сложи край на партийното хулене и пренебрегване на исторически дати и отхвърлянето на вечни национални въжделения. Всъщност много български граждани упорито бяха продължили да наричат нещата по старому. Известен беше случаят на арестуван гражданин, който настоял да му дадат билет за влака именно за ВАРНА, а не за СТАЛИН. В цяла Западна България народът казваше ПЕРНИК, а не ДИМИТРОВО, както искаха партийните папагали. Твърдеше се, че няма жив българин, който да слуша програмата на Радио Москва за България, предавана всяка вечер от Радио София. По-късно, когато телевизията препредаваше всеки петък цялата програма на московската телевизия, едва ли някой отваряше телевизора си. Руските филми се въртяха пред почти празни салони. Съветските пиеси изчезнаха от сцените на театрите и никой уважаващ себе си режисьор за известно време не посмя да се заеме със съветска пиеса. Дори в литературните доклади, където винаги се свиреше досадна просъветска увертюра, хората започнаха да говорят направо за българските работи. В науката българските учени сякаш придобиха смелост и преди партийни решения отхвърлиха категорично антинаучните догми, налагани по съветска линия, като теорията на

Сталин за езикознанието или теорията на Лисенко в земеделието...

Но как реагира властта на тези спонтанни народни чувства? Въпреки известни персонални промени държавното и партийното ръководство ревностно следваше клетвата си за вярност към СССР. Опитът на унгарското народно въстание беше твърде нагледен пример за възможно развитие на националните чувства.

Както изтъкнах и по-преди, няма по-сигурен начин за ликвидирането на каква да е чиста и свята идея от превръщането ѝ в официална партийна доктрина. До този момент, до който сте страдали за това, че сте българин, вашият патриотизъм е безспорен. От момента, от който започват да ви плащат и да ви награждават за вашата българщина — патриотизмът ви е много подозрителен.

Но какво беше състоянието на партийната идеология в дните след края на сталинския мит? Пролетарският интернационализъм, т. е. дружбата със СССР, беше напълно компрометиран. Кабинетните формули на Маркс и Енгелс за интернационално пролетарско съзнание са оказаха сапунени мехури, особено в България, където никога не е имало никакво собствено пролетарско съзнание. Строителството на социалистическото общество беше друг блъф, който стана особено явен след частнособственическите завоевания на властвуващата върхушка. Изострянето на класовата борба в преходния период се оказа ръждясял претекст за непреходен период. Всички идеологически формулировки за щастливото общество на комунизма излязоха инфантилни бълнувания. И вече го нямаше мустакатия параноик, за да налага парцаливата си доктрина с кръв.

Ето защо използуването на национализма за вливане на свежа и естествена кръв в агонизиращото тяло на партийната идеолгия беше единственото спасение. Ала на българите трябваше да се позволи да бъдат българи само дотолкова, доколкото са комунисти. Ако не са комунисти, те не са никакви българи. Следователно българите могат да бъдат дотолкова българи, доколкото България остава съветска губерния. Ако някой българин рече да поиска свободна и независима България, той вече не е българин. Той е предател, американски агент, буржоазно-капиталистическа отрепка, отпадък от миналото и т. н.

Окус-фокус-препаратус!

Хората, полагали клетва за вярност на чужда държава, осъмнаха една сутрин като по-големи патриоти от Левски и Ботев. И започна флиртът с националните чувства, провеждан под ръководството на съветския посланик. Бавно и под претекст, че се поправяли извращенията на култа към личността (като че този култ беше насаждан от Марс, а не от самите тях), другарите секретари започнаха да удовлетворяват най-популярните искания. Съветско-подобната пошлост, наречена национален химн на България, бе спряна. Кирил и Методий се завърнаха на 24-и май, макар и като празник на учащите се. Денят на съветската конституция изчезна. И българският трикольор започна да се появява без съветския му надзирател. Войниците вече се кълнеха да служат на Народна република България, която обаче е верен съюзник на СССР. В казармите за първи път от много години прозвучаха „Велик е нашият войник“, „Един завет“ и даже се разказваше, че са пели „Бдинци, лъвове титани“. Носеха се слухове, че сериозно е поставен въпросът за възвръщането на „Шуми Марица“ като национален химн, но имало силна опозиция. Както и да е, обяви се конкурс за нов химн. Варна си стана пак Варна, Перник — Перник и малко по-късно Шумен — Шумен. Булевард „Сталин“ стана „Витоша“. Сменено бе името на улица „Молотов“, но съветският посланик явно бе наложил вето за улица „Жданов“, която и до ден днешен продължава да носи името на това сталинско чучело.

Радио София внезапно откри, че имало български възрожденски песни, и ние отново можехме да слушаме, дори прекалено често, Чинтуловите стихове. Вазов стана отново българският народен писател и старото стихотворение на Стамен Панчев „Сине мой“ отново бе издадено.

Промени се и отношението към историята. Сръбско-българската война беше вече прогресивна, а Балканската война още по-прогресивна. Боевете при Люле Бургаз и Булаир бяха признати за национални изрази на героизъм, макар Първата световна война да си оставаше територия на монархическата реакция.

По всички линии и по всички посоки се провеждаше побратимяването на българското с комунистическото. Или както каза един мой познат:

„С български цимент замазват съветските дупки!“

В литературата започна истински планиран поход за възкресяване и увековечаване на българщината. Дузини романи бяха поръчани, за да възкресят великите моменти от 13-вековната българска история, започвайки с преминаването на конската опашка през Дунава и завършвайки с влизането на бригадата „Чавдар“ в София. Повече от явно целта беше да се предявят партийни претенции за всичко забележително в българската история, за всичко, с което народът се гордееше.

Със същата безогледност, с която само няколко години преди това партийната пропаганда смачкваше и унищожаваше български светини, сега тя ги обяви едва ли не за неприкосновена партийна собственост. Дори на цар Симеон беше простен „империализмът“ и му бе дадено историческо право да побеждава Византия.

Имаше един период, когато царските титли пред имената на българските монарси от миналото бяха премахнати по софийските улици и ние четяхме „Аспарух“ „Петър“, „Шишман“, „Крум“ и нищо повече. Партийният патриотизъм върна титлите по местата им и даже уточни кои бяха ханове, кои бяха царе и князе.

Пиесата на Камен Зидаров „Шишман“, където в главната роля се прояви Стефан Гецов, има незапомнен успех в Народния театър. Като пиеса тя не беше нищо особено, но в текста ѝ имаше няколко момента, за които хората мечтаеха. Финалът на пиесата, с главната, чието разлистване според легендата беше символ на националната устойчивост, действуваше на зрителите като опиум. Виждах хора, които плачеха в този момент.

Много български писатели се хвърлиха към историческата тема. Помня успеха на Антон Дончев и Димитър Мантов, които започнаха със съвместен роман, после дойдоха маса книги, като се започне с романите на Димитър Талев и се свърши с тези на Вера Мутафчиева. Един съобразителен адвокат, Стефан Дичев, се хвърли да експлоатира миналия век. Книгите му бяха елементарно съчинителство, много далече от истинската литература, но в тях се говореше за България, възкресяваха се свещени образи и то бе достатъчно, за да му осигури голям успех. Няколко десетки поети също се втурнаха да величаят българското и България, защото това беше партийната мода. Иван Бурин, Николай Стайков, Слав Караславов и други си извоюваха име на борци за българското. По театрите с наредба бе въведено задължението половината от репертоара да бъде български. Радио София разшири още повече българския си репертоар. И изобщо българщината триумфираше в България.

Тук искам да отбележа, че въпреки официалната демагогия, която предполагаше лицемерно нагаждане към духа на народа, много партийни функционери и отговорни представители на властта с охота и дори увлечение приеха патриотичната линия. Последната сякаш успокояваше нечисти съвести, защото оправданието за черни дела не беше СССР, а самата България. Помня като ден днешен как един неизвестен гражданин извика на офицер от милицията:

„Да мъчите народа в името на чужда държава, е срамно, а? А да го мъчите в името на България — е по-удобно, нали?“

С течение на времето режимът в България започна така настойчиво и твърдо да налага „българското“ и „любовта към България“, че всеки нормален българин чувствуваше, че става някакво сквернословие. Сякаш дяволът бе нахлупил попска калимавка и се опитваше от амвона да ни проповядва християнство.

Ала може би най-неприятната част в опошляването на българското чувство беше неговото провинциализиране и оттам впрягането му като оръдие за осакатяване на и без това осакатени свободи. Човек можеше да чуе по редакции, че дадена творба не била „достатъчно българска". Радичков например на няколко пъти бе обвиняван, че се подигравал с „българското".

Това партийно „българско" стана също добър повод за атака срещу „чужди влияния". Аз не зная да се смея ли, да плача ли, когато хората, които се бяха клели на чужда държава, обвиняваха български граждани в „чуждопоклонство".

От друга страна, се насаждаше псевдопатриотичният лозунг „От Витоша по-високо няма", чрез който се целеше да се вдъхне по-голямо родолюбие, особено в младите.

И така твърде бързо искрените и дълбоки национални чувства бяха смачкани, защото бяха тласнати именно да действуват в антинационална посока. След едно предизборно събрание един от моите твърдоглави драгалевски съседи каза за кандидата за народен представител:

„Ако тоя е българин, аз съм афганистанец!"

Мечтите на хората, че официалното приемане и утвърждаване на общото народно съзнание ще доведат до истински държавен суверенитет и независимост, се оказаха поредната илюзия. Едва ли някой можеше да бъдат стоплен от пошлости като лозунга в производството „Българско значи висококачествено" или вестникарското заглавие „Светът се прекланя пред нас!".

И когато чешката песен „Мила Родино", макар и с български текст, бе приета за национален химн, и когато партийното ръководство пееше при тържествени случаи:

„Мила родино, ти си земен рай...",

някои добавяха:

„Преглътни това и трай."

* * *

И така — Партията е България. И разбира се, България е Партията. Извън Партията няма България. Всеки е българин дотолкова, доколкото е в крак с Партията. Иначе не е никакъв българин — колкото и да обича родната земя, колкото и да се гордее с историята ѝ, колкото и добре да знае българския език! И обратно — човекът може никак да не обича родната земя, да плюе върху историята ѝ и да говори невъзможен български език, но щом е с Партията — той е истински българин и още как!

Няма значение, че тази партия се ръководи от чужда държава и по всички обективни исторически критерии служи на чужда държава, чиито интереси малко или много се различават от българските. По този въпрос новоосъзналите се патриоти се правят, че не чуват. За тях СССР продължава да бъде „слънцето и въздухът", без значение, че от това „слънце" България от време на време слънчасва, а задполярният студен въздух никак не подхожда за отглеждане на рози.

Или ако трябва да формулирам още веднъж комунистическия критерий за български патриот, дефиницията добива следния невероятен израз:

„Всеки българин е патриот дотолкова, доколкото е верен на Съветския съюз."

С други думи, не може да има никакво противопоставяне на българско срещу съветско, макар че по законите на живота такова противопоставяне е нещо напълно реално. Дори в едно добро и обичащо се семейство често баща и син или брат и сестра се противопоставят един на друг. Но комунистическият български

патриот няма абсолютно никакво право дори да пита за противоречия между България и СССР. Те си живеят в идилична хармония, която не подлежи на съмнение. А ако някой някога открие добър повод за подобно съмнение, тогава разговорът между него и Партията (ако изобщо се стигне до такъв разговор) става подобен на разговора между Вуте и Пижо за торбе́то:

„Пиже, дека е торбе́то?" — пита Вуте.

„Какво торбе́?" — невинно отговаря Пижо.

„Нали оди́хме у пе́ток на пазар?" — започва да припомня Вуте.

„Одихме" — съгласява се Пижо.

„Нали на па́то найдо́хме едно торбе́?"

„Найдо́хме!" — не отрича Пижо.

„Нали ти зема́ да го носиш?"

„Зема́х!"

„Е, де́ка е сега торбе́то?"

„Какво торбе́?"

И така нататък.

Въпросът с „торбе́то", пълно с противоречията между България и СССР, което бе намерено на „па́то" след 1956 година, само няколко години по-късно получи отговора на Пижо: „Какво торбе́?"

Мисля, че най-характерното явление в живота в България през шестото десетилетие на двадесетия век беше създаването, развитието и пълното налагане на този особен вид български патриотизъм, който в последна сметка трябваше да декларира просталинските чувства за вярност към СССР. Бих нарекъл този патриотизъм кастриран, защото двете най-основни тенденции на всяко нормално патриотично чувство — свобода и независимост, са изрязани. Когато в една от миналите глави употребих израза „провинциализиране" на патриотизма, имах предвид именно това кастриране на най-съществените му елементи, при което нагледно отношението на СССР към българските патриотични тежнения се изравнява горе-долу с отношението на българските власти към сливенските или ямболските местни патриотични прояви в класическото съперничество между тези градове.

Разрешено ви е да охкате и ахкате колкото си искате по древното очарование на Аспаруховите българи. Никой не вижда в конската опашка заплаха срещу петолъчката. Безумно смели витязи, които нападат гнилата византийска цивилизация, за да свият свое гнездо отсам Дунава — това е историческа романтика, която е напълно приемлива от партийна гледна точка. Разрешено ви е също да спорите дали сте произлезли от кръстосването между българи и славяни или от това между тракийци и славяни. В последните години някои патриоти съзряха особен чар в търсенето на своите прадеди именно вред тракийците, чиято история им изглежда по-ясна от тази на Кубратовите синове. Вашият патриотизъм може също да се изрази в спорове за произхода на думата „българи" точно както ямболци могат да спорят за произхода на думата Ямбол. Покръстването на българите и дейността на светите братя Кирил и Методий също е добро историческо поле за патриотизъм. В края на краищата Русия още я няма на земята и следователно няма опасност от противоречия. Въпреки че съветската наука упорито отрича, че дължи писмото си (руското) на братята българи, на вас ви е позволено да настоявате по този въпрос. Особено добър патриот сте, ако се гордеете с поп Богомил и неговите последователи. Те са могъщото бунтовно движение в ония времена, което наистина е допринесло най-много за историческата популярност на българите. Но вие трябва да приемате богомилите като блудкавото романтично движение, което например Емилиян Станев рисува, един вид като далечни предшественици на комунистите. Вие нямате право да се спирате на същността на богомилството, нито да подчертавате, че то е израз на духовен метеж, който няма нищо общо с комунистическата идеология. Опитайте се само за момент да про-

повядвате днес някои от по-приемливите богомилски принципи или да се държите като богомил и тогава ще видите колко искрено е партийното преклонение пред легендата за богомилите. Всяка идея за откъсване, отцепване, за независимост е анатемосана от патриотичния амвон, разположен на ъгъла на улиците „Шести септември“ и „Гурко“ в София.

Цар Симеон не влиза в списъка на патриотичните гордости. Той е царят империалист, защото се стремял към Велика България, а пък това съвсем не е съвременна тема, защото „велик“ може да бъде само СССР. Да се приемат Симеоновите идеи е опасен уклон към шовинизма. В случая под „шовинизъм“ разбирай единствено неприемлив за СССР български патриотизъм.

В замяна на Симеон вие сте длъжен да се гордеете най-вече с цар Калоян. Той е, така да се каже, най-комунистическият български цар, най-прогресивният от всички. И то за какво мислите? Заради разгрома на кръстоносците и пленяването на високомерния западен благородник Балдуин. Ето я историческата мисия на България — да се бори срещу всякакви западни кръстоносци, да разгромява западни армии, да пленява западни императори. Мога да се обзаложа, че ако Балдуиновата армия беше дошла от североизток, ако беше руска, дори при абсолютно същото стечение на обстоятелствата Калоян щеше да бъде изваден от списъка на патриотите. И вероятно преговорите му с папата щяха да го причислят към западните реакционери. Но разгромяването на една западна армия, някакво средновековно НАТО — това е велик и безсмъртен подвиг, който всеки партиен патриот трябва да помни.

Ето че в проследяването на историята дотук ние видяхме нагледно процеса на кастриране на патриотичното чувство. Когато то е насочено срещу сили, противопоставени на стара Русия или СССР, прави се всичко, за да се поощри и развихри докрай. Когато е насочено срещу Русия или СССР — бива ликвидирано с един замах. Когато черпи вдъхновение от вековни борби за независимост в истинския смисъл на думата — бива смачкано, за да се сведе независимостта до понятие само спрямо определени сили.

Турското робство, или както официално почнаха да го наричат „османското робство“, е чиста територия за партийния патриотизъм, защото отново борбата е срещу Османската империя, т. е. срещу империализма. Българинът може да се гордее и с Ботев, и с Левски, че дори и със Захари Стоянов. Но, разбира се, стихотворението на Ботев „Патриот“ съвсем не е между препоръчаните патриотични реликви, както и разказът на Смирненски за стълбата не е между препоръчаните партийни реликви. Препоръчва се народняческата романтика, ахкането и охкането, тупането по гърдите и байганьовският вик във виенската баня „Булгар!“, но се пренебрегва свещенодействието пред името България, мечтата за истински свободна и независима България. За да се убедите в кастрирането на чистото патриотично чувство, погледнете в изданието на българската енциклопедия „А—Я“, 1974 година, където на Христо Ботев е отречена българската уникалност и се казва, че се бил развил „отчасти под влиянието на Карл Маркс“ (стр. 92).

Вече съм проследявал партийно-патриотичното пренаписване на най-новата българска история, където едни факти са погребани, други са преиначени, а трети — просто измислени, за да съответствуват на праволинейността на патриотичното възпитание. Вследствие на това пренаписване български граждани, които са били доказано платени шпиони и агенти на Съветския съюз в миналото, бяха въздигнати на героични пиедестали и съмнителните им физиономии — поставени наред с Ботев и Левски.

Но какво представлява образът на днешния български партиен патриот? Нека ми бъде разрешено да се опитам съвсем бегло да го обрисувам.

Това е гражданин, член на партията (иначе не би могъл да материализира патриотизма си), който вярва, че патриотизмът е гражданска добродетел, от която може да се печели. Ако патриотизмът изискваше от този гражданин жертви и страдания, той най-вероятно би се отказал от него. Този патриотизъм представлява същевременно някакъв вид общоприета обществена религия, която от своя страна опрощава греховете. Партийният патриот обича да провъзгласява, че е българин, само пред публика, за да се чуе и знае. И особено искрен е неговият изблик, когато си пийне и има възможност да се удари по гърдите и ревне:

„Ние сме българи, бре!“

Партийният патриот например никога не казва „Съветския съюз“, а произнася интимно „Съюза“, като нещо, което му е съвсем близко и родно.

Една от главните задачи на партийния патриотизъм е да издигне национална бариера срещу външното влияние, в случая западното. Само с подобна цел се правят нелепи сравнения.

Спомням си веднъж, преди години, група актьори се завърнаха от някакви военни маневри. Те нахлуха в сладкарница „Славянка“ и започнаха на висок глас да превъзнасят качествата на военните части, които бяха видели.

„С тази армия — казваше един бабанко — ще прегазим Югославия за една седмица!“

„Каква ти една седмица! — викаше друг партиен патриот. — Два дни стигат, за да вземем Белград!“

И по актьорски те се оглеждаха наоколо за аплодисменти.

Други партийни патриоти, особено всред писателите, произвеждаха всевъзможни писмени или словесни тиради на тема „От Витоша по-високо нема“. Въпреки че се изтрепваха да се надпреварват за командировки из чужбина, първата им работа на всички, след като се завърнеха, като се почне от Емилиян Станев и се свърши със Стоян Ц. Даскалов, беше да декларират, че в сравнение с България другите страни, особено западните, били някакви грозни, ужасни, нечовешки пространства. Изпълвайки домовете си със западни вещи, те не се свеняха да говорят за превъзходството на родното производство.

Партийният патриот умира да слуша отбрани народни песни и хора́, дори онези, които са втръснали на всички от денонощната злоупотреба на Радио София с тях. Освен това той издирва или изкопава от миналото на своето селце някакви непонятни никому диалектни думи, които умишлено вкарва в разговора, за да изглежда по-български.

Особено силен е партийният патриотизъм всред преките органи на властта. Колко пъти при разпити първият въпрос, който човекът на сигурността извиква срещу задържания гражданин, е:

„Абе ти българин ли си, или не си?“

С други думи, това е апел на един българин към патриотизма на друг българин.

„Това се питах и аз!“ — отвърнал един мой познат на своя следовател.

„Защо ще се питаш! Как можеш да се питаш! Или си българин, или не си!“ — му ревнал онзи.

Слушал съм партийни патриоти да се гордеят с това, че в техния край правели най-хубавия бъркан качамак в света или че уловили най-вкусната пастърва, или че отгледали най-големия бик в света, или че могли да пият и пеят 17 дни без спиране и така нататък. Слушал съм и други, малко по-интелигентни партийни патриоти, да приписват на българския народен гений кралимарковски подвизи, за които другите народи не биха могли и да сънуват.

„Братче — хълцаха те с умиление, — Това, което българинът може да направи, никой друг не може!“

Далече съм от мисълта да сравнявам това площадно боботене с истинското чисто и свято патриотично чувство на онези българи, в които любовта към родина, минало, език и родна красота е нещо много голямо и дълбоко.

Но тази патриотична мътилка предостави на режима силно оръжие. Отъж-

дествявайки себе си с България, този режим започна да отъждествява противниците си, критиците си и дори несъгласните с него с антибългари. Забележете, първото обвинение, което се отправя днес на несъгласен с комунистите гражданин, е, че „не е българин“. Ако се каже, че е враг на Съветския съюз, това може само да му спечели симпатии. Ако се каже, че е противник на партийното ръководство или пък просто е опозиционер на партийната линия, това не го дамгосва достатъчно. Но обявяването на някого за „враг на България, на българското“, това вече е много силна присъда, въпреки че в случая „България и българско“ са партийно-съветски понятия, които нямат нищо общо с истинската България и истинските българи.

Нека завърша с твърде ясното ми чувство, че въпреки партийно-патриотичното наводнение, което залива България от шейсетте години насам, въпреки корумпирането на свещени български стойности, въпреки опита да се смаже истинският патриотизъм чрез партийния му заместител, огромната маса от истински българи патриоти са запазили непокътната, чиста любовта си към своята България. Тази любов, която не се декларира по кафенета и площади, не се изразява в крякане на папагалски лозунги, нито се заплаща или хонорува, а мълчаливо стои в сърцето като трайна надежда във всяко голямо страдание и като неизразимо ликуване във всяка голяма радост.

ИЗКУСТВОТО НА ПАРТИЙНАТА КАРИЕРА

Преди няколко години, с цел да си възстановя липсващата ми писателска документация, както и да задържа изчезващи във времето спомени, започнах да записвам всичко по-съществено, което по различни поводи си спомнях за всички хора, с които животът малко или много ме е свързвал. Тези записки поставям в папка-азбучник със заглавие „Хората, които познавах“. Трябва да кажа, че постепенно тази папка набъбна внушително и се превърна в един от главните ми помощници при писането на тези репортажи. Никъде не се опитвах да създавам цялостни документални портрети на един или друг човек, а се ограничавах само до отделни елементи или обстоятелства, с които те бяха свързани.

Но когато прочетох така записаните откъслечни спомени за една определена група хора — тази на преуспели в партийна или държавна кариера български граждани, — бях изненадан от голямото сходство не само на техните кариери и на използуваните методи, но и на техните характери, гражданско поведение и духовен живот. За мен те всички, събрани заедно, представляват колективния образ на партийния кариерист, който пък е едно от главните действуващи лица в днешната драма на българския народ. Затова ми се иска да се опитам да обрисувам, макар и най-общо, този колективен образ така, както той е представен от тази амбициозна, устремена армия от партийни и държавни кариеристи, апаратчици, функционери, дейци и служители, чиято единствена цел в живота е да се издигнат по-високо по стълбата на властта. Човек може само да се учуди, когато види как магията на властта превръща хора с най-различни душевности, с най-различни интереси, с най-различни характери в полууниформени същества, банално подобни едно на друго.

Неведнъж съм оставал смаян от почти фантастичното преобразяване на мой познат или приятел, след като той поеме пътя на най-бързата обществена кариера. Колко пъти ние си казвахме:

„Какво стана с този човек? Той не беше такъв!“

Трябваше ни време, за да разберем, че се заблуждаваме. Струва ми се, че нашият отказ да приемем реалността беше израз на най-наивен (макар и необ-

ходим) оптимизъм. Истината беше, че човекът (за когото ставаше дума) винаги си е бил „такъв“, но ние не бяхме го забелязали.

В пийнало състояние един мой някогашен съученик, съзерцавайки нощна София от ресторанта на Копитото, изповяда:

„Искам да се издигна, искам да бъда нещо повече от другите хора, искам да ги командвам, искам да имам привилегии и власт, искам хубав и охолен живот, искам, като вървя по улиците, всички да ме забелязват и да ми се кланят!“

„Струва ми се, че си сбъркал времето! — му казах. — Трябвало е да се родиш със синя кръв преди няколко века!“

Впоследствие много пъти си мислех, че не той, а аз бях сбъркал времето, защото, както Джордж Оруел бе писал: „Някоя кръв е по-червена от друга кръв.“ Моят съученик направи забележителна кариера, получи наистина привилегии и власт и наистина много хора му се кланяха.

Друг мой познат, който на младини не блестеше с никакви особени способности и имаше в актива си съмнително ремсово минало, се хвърли в активна младежка работа, влезе в Централния комитет на комсомола, стана по едно време директор на моето издателство („Народна младеж“) и след това хвръкна почти до върха. Той беше това, което хората в България парадоксално наричаха „кадърен некадърник“. Трябва да му се признае, че той нямаше никакъв друг талант на този свят освен този на партиен кариерист.

Изглежда, амбицията за обществено-партийна кариера има нещо много общо с неспособността на човек да се осъществи чрез дадена професия или специалност. Може би тази амбиция се подхранва от съзнанието, че човек не може да бъде добър инженер, доктор, журналист, зидар, обущар или каквото и да е. Може би тази амбиция се разпалва от омраза към онія, другите, по-способните, зове за отмъщение за понесеното унижение от собствената некадърност. Като казвам това, имам предвид, че омразата при българските политически условия днес има много тясна връзка с пътищата към властта. Колко пъти съм чувал подобни амбициозни граждани да казват:

„Ах, как ще си го върна един ден!“

Но в акумулирането на омразата и превръщането ѝ във воля и енергия за борба мога да посоча и други случаи. Хора, които не са били лишени съвсем от творчески възможности и които не са имали никакъв пряк повод да мразят никого, са решавали, че са изключително нещастни и че за това нещастие са им виновни другите. Познавах един, сега покоен, главен редактор на вестник, който открай време се смяташе за най-нещастния човек и прояви титанска дейност, за да тероризира всичко живо под него, един вид за възмездие.

„Всички са виновни пред мене, целият свят е крив!“ — викаше той, за да излее цялата горчивина и ненавист, които природата бе натрупала у него.

Забележете, че вината на другите винаги ни снабдява с оправдание за някои не много красиви наши собствени постъпки.

Най-голямата и най-силната рожба на чувството за собствена некадърност е завистта. Не искам да се спирам на това изключително популярно чувство в социалистическото или комунистическото общество.

„Ако можем да превърнем завистта у нас в енергия, тогава водородната бомба би изглеждала детска играчка!“ — казваше един от старите работници в нашата фабрика.

Една от първите общи черти на всички обществено-партийни кариеристи, която черта изпъква при моите наблюдения, е тяхната първоначална и последователна грижа за биографията. Тъкмо в България съм чул и записал странния израз:

„Трябва да си поочистиш малко личността!“

„Поочистването“ на личността означаваше слагане в ред на биографията. Ако произходът на кандидата за обществена кариера не е от най-внушителните,

нищо не му пречи да го промени, като припише някое и друго героично дело било на родители, било на роднини. Ако нищо не може да се направи с миналото, хората го правят с настоящето. Мога да посоча цяла серия от такива явно користни сродявания между бедния амбициозен социалистически Растиняк и богатата и властна партийна маркиза или баронеса. Същото като при Балзак и Мопасан.

Излишно е да се казва, че всички сериозни кандидати за обществено-партийна кариера своевременно са станали членове на партията. Само лунатик може да остане безпартиен и да си мисли за кариера. Колкото и гениален да е някой в собственото си поле, в България той няма никакви шансове да се издигне административно, ако не е член на партията. Тази дискриминация на безпартийните в България надминава всякакъв вид познати днес по света расистки, религиозни или националистически дискриминации.

И ето тук, в партийната организация, ние се натъкваме на втора обща черта. Поведението. Ако от кандидата за успех във всяка област на човешкото творчество се иска да изяви своята индивидуалност или своята съзидателна неповторимост, от партийния член се иска пълен отказ от всичко отличително или, с други думи, пълно униформено безличие. По принцип кандидатът за партийна кариера трябва да бъде по-безличен от другите, поне що се отнася до външното партийно приличие. На мнозина бъдещи изследователи ще се види странно, че в социалистическия свят безличието е било приемано като истинска партийна добродетел и огромен брой хора са направили кариери именно чрез умението си да бъдат безлични.

Да бъдеш добър партиен член означава винаги да си съгласен с висшето партийно ръководство и да проявяваш умерена инициатива в определената от него посока, да нямаш никакво собствено мнение по основните въпроси, нито да се опитваш да го имаш. Партията и партийната линия са даденост, която не подлежи на никакви въпроси. Никога няма да забравя пълното самообезличаване на един поет, който внезапно бе завладян от патологичното желание да бъде литературен кмет. Виждали ли сте човек, който в пет минути да изкаже две мнения, отстоящи точно на сто и осемдесет градуса едно от друго? При това, без да му мигне окото.

Но кариерата не се изгражда само с последователното придържане до партийната линия, колкото и променлива да е тя. Всяка кариера в българския обществен живот днес се прави чрез борба вътре в партията и около линията. Няма човешка организация или партийна групировка, в която се раздават облаги без борба. Наличността на кокала моментално създава лагери, които са в нестихваща вътрешна война. В целия социалистически свят тази вътрешна борба или война се поддържа най-настойчиво от страна на господствуващата каста, тъй като това улеснява много нейната собствена власт. В двете фабрики, в които работих, партийният кадър беше в подобна борба, в училището, в което преподавах, партийният кадър беше въвлечен в същата война, в писателския съюз, където кокалът беше много по-голям, войната беше още по-свирепа. Дори в редовете на такива институти като Държавна сигурност се води остра вътрешна борба за надмощие и власт. И точно тази война предоставя на всеки малък партиен кандидат за Наполеон възможността да направи блестяща кариера.

Но нека пак се върна при моите записани моменти. Първият сериозен въпрос, пред който е изправен всеки кандидат за партийна кариера, е към кой лагер да се присъедини. Това е, така да се каже, моментът на съдбоносното решение, където няма принципи, няма морал, а всичко се свежда до отгатването на правилния път. Често пъти текущият резултат от войната заблуждава и кандидатът за кариера може лесно да застане на губившата страна. Преди доста години един колега писател, тогава млад автор с блестяща кариера (не литературна, разбира се), научи, че новото партийно ръководство не е доволно от работата на

писателите. И на годишно събрание младият кандидат за литературен вожд подложи на остра атака писателското ръководство, като смяташе, че партията ще аплодира инициативата му. Но той беше подценил силите на своите противници и изхвръкна от всякаква служба през следващите три петилетки. С малко повече такт, при наличната си кариеристична безогледност, въпросният пишещ брат можеше да отиде много далече. Ала интуицията му изневери и той заложи на погрешна карта. Доста време по-късно присъствувах на заседание в писателския съюз, където се разигра обратното представление. Един от членовете излезе с най-абсурдно и нелогично предложение за вътрешни промени. Всички присъствуващи, между които имаше силни обществени львове, с присмех отхвърлиха предложението. С изключение на един. Писателят Б., опитен биткаджия в кариеристичните схватки, бе отгатнал, както се каза по-късно, „седмия ход напред" или, с други думи, бе видял кой стои зад привидно абсурдното предложение. Крайният резултат подви опашките на другите и изпрати Б. нагоре.

В моите млади години за известно време бях нещо като довереник на един стар, опитен, пропит с ирония и цинизъм партиен боец. Той смяташе, че аз ще се впусна в „голямата игра", както той наричаше борбата за партийна кариера, и наставнически ми повтаряше правила, които наричаше „златни". Ето някои от тях:

„Когато си в средата между два враждуващи лагера, никога не се опитвай да играеш ролята на помирител. Помирителят е този, който винаги губи!"

„Много здрава кариера се прави, ако прецениш правилно и заложиш на привидно губещата страна!"

„Запомни! Никой функционер у нас не представлява само себе си. Той е представител на цяла верига хора над него. За да нямаш никакви грешки, трябва веднага да идентифицираш веригата и да имаш ясна представа за относителната сила или слабост на тия, които я образуват!"

„Когато търсиш съюзници, направи се необходим! Колкото и силни да са известни хора, твоята подкрепа винаги може да им е нужна!"

„Най-верни съюзници са онези, които най-здраво са обвързани с тебе! А най-обвързващото средство е взаимната мръсотийка!"

„Майсторите в кариерата умеят да обвържат другите към себе си, но рядко себе си към другите!"

Така ме учеше този опитен човек. Аз никога не се ползувах от неговите съвети и дълго време ги смятах за малко романтични формулировки на стар картоиграч. Но днес, прелиствайки записките си и припомняйки си допълнителни подробности, виждам, че и поетът Л., и инженер-химикът Г., и партийният работник К., и генералът от Държавна сигурност К., и журналистът И. — всички те твърде старателно са спазвали тези принципи. Аз дори ги виждам в едни и същи пози, казвайки едни и същи думи, хвърляйки едни и същи погледи. Говоря за хора, които достигнаха позиции на секретар на ЦК, на заместник-министри, на главен редактор, на шеф на важен отдел.

И сега стигаме до най-съществената част от правенето на кариерата — идеологическата част. Както повечето криминални престъпници предварително оправдават престъплението, което възнамеряват да извършат, чрез своя морален критерий, така и човекът на обществената кариера се опитва да установи свои критерии, чрез които да оправдае бъдещите си действия. От всичко, което знам, виждам, че най-сигурното, най-често използваното и най-приемливото оправдание на обществените кариеристи в България е, че са действували заради щастието на другите или в интерес на народа. Твърде често под „народа" те разбират единствено себе си и своите приятели. Няма по-удобно оправдание за всички простъпки, подлости, низости, глупости от това да се твърди, че сте ги извършили в името на народа, когото така много обичате. Народът в случая е добър сапун за измиване на ръцете, без значение с какво човек ги е изцапал. Още по-добър сапун е партията. Всичките изброени от мен другари са твърдели в разни времена и по

различни поводи, че не те, а партията ги е издигнала и че всичко, което те правят, го правят заради партията. Те знаят, че не е никак важно дали някой вярва на подобни обяснения. Важното е да се казват. И затова една от най-честите фрази, която човек може да чуе от всеки по-високопоставен другар, е:

„Аз не съм забравил, че партията и народът ме издигнаха, другари!"

Истината в случая е, че човекът се е издигнал сам, често пъти с лакти, нокти и зъби, с напор и щурм, с по-малки и по-големи жертви, и че всичко, което е правил, е било в негово собствено име.

* * *

Хората познават множество образи на класически кариеристи. Не един и двама писатели са увековечили тези амбициозни, напористи човешки същества, които са готови на всичко, само и само да се издигнат над другите. Твърде често от портретите на тези кариеристи идва респектиращото чувство за голяма човешка сила и способности. Дори в най-черните постъпки на архиподлеци, като Фуше и Талейран, личат характерите на силни и оригинални личности.

И тъкмо тези две качества — силата и оригиналността — са отсъстващите елементи в портрета на социалистическия кариерист. Изправен пред действително трудни моменти, социалистическият кариерист се сгромолясва като картонено човече, напълно неспособно да се бори срещу истинска сила. Аз не познавам нито един партиен кариерист в България, който в трудни моменти да е демонстрирал дори елементарно присъствие на духа или здрави нерви. Почти всички тези бързо издигнали се партийни функционери са като сапунените мехури, пукат се, без да оставят следи в мътната вода, която ги е родила. Това следва от важното обстоятелство, че техните кариери са били повече или по-малко използуване на слабостите на другите и обществото, отколкото резултат на собствена сила. Що се отнася до оригиналността на класическите пробивачи, тя пък съвсем отсъствува при кариериста в социалистическото или комунистическото общество. Ето, аз прелиствам изписаните страници, за да открия колоритни различия в образите на познатите кариеристи, и не мога да намеря нищо подобно. Те са досадно банални, подобни един на друг като вестникарски клишета. Може би защото в последна сметка всички те са правили кариерите си само като маши на други по-големи и по-силни от тях, като оръдия на чужда държава, като дребни агенти на чужди каузи, без въобще някога да са могли да изявят самостоятелност. Това е кариерата на чиновника, на дребния комбинатор, който е обречен да си остане безцветен използвач, до каквото и положение да се издигне.

Много пъти се опитвах да създам образа на социалистическия кариерист, но трябва да призная, че ми беше необходимо да си послужа повече с въображението, отколкото с впечатленията от действителността, защото последните рисуваха образа на кариериста на такова елементарно и примитивно ниво, че съвременният читател едва ли би открил нещо интересно в подобни герои. Затова най-отличителната черта на социалистическия кариерист, без значение дали той е в производството, културата или администрацията, е неговата посредственост. Но нека не забравяме, че посредствеността е много ценена от партията и Съветския съюз добродетел. Започвайки от самия връх на партийното и държавното ръководство, всеки би останал смаян да види невероятната посредственост и обидна елементарност на голямата част от членовете на Политбюро, на ЦК на партията и други висши държавни или партийни органи. Аз например не познавам много български граждани, които да имат посредствения характер и интелект на бившия

секретар на ЦК Венелин Коцев или на члена на Политбюро Иван Михайлов. Дори когато сравнително умни и интелигентни хора са се захващали да правят кариера, пред тях, изглежда, е било предявено условието да бъдат колкото се може по-прозрачно посредствени, т. е. всичките им действия и думи да бъдат на елементарно ниво. Сякаш най-висшата власт, командуваща България, спазва стриктно правило — да подбира и издига нагоре най-изявени посредственици. Напълно обяснимо е защо този вид хора се поощряват и издигат, защо се създават специални условия за тяхното култивиране, защо всеки, който дръзне да се отдели от посредствеността, бива или настойчиво тласкан обратно в нея, или изтръгван от партийния разсадник.

Колко пъти обикновени български граждани след срещата си с издигнал се функционер са възкликвали, че „човекът не може на две магарета сламата да раздели", и са се чудели какво прави там, на високия пост.

Убеден съм, че неизлечимо лошото функциониране на цялата обществена организация, хроническите административни недостатъци, които тровят и без това тежкия живот на населението с безкрайни неуредици, абсурдно глупави и скъпоструващи идеи и мероприятия, кошмарното снабдяване и цялата тромавост и негодност на партийно-държавната машина в голяма степен са резултат от обидната посредственост на висшето ръководство.

Една вечер, преди години, литературният критик Веселин Йосифов, днешен председател на Съюза на журналистите, ме покани на неговата маса в клуба. Там седеше нисичък чернокос мъж в петдесетте години, с твърде живи тъмни очи и някакъв белег на челото. Той беше член на Политбюро на една от южноамериканските комунистически партии, говореше испански и бе прекарал няколко месеца в България като официален гост. Сигурен съм, че Веселин и до ден днешен помни какво отговори този интересен и скромен човек, когато го запитах за впечатленията му от България.

„Ако някъде има царство на посредствеността, това е тук! — каза той и добави: — Аз ще направя всичко, което мога, ние в моята страна никога да не заприличаме на вас!"

Мен леко ме втресе от това студено и ясно определение на човек, който заради комунистическите си убеждения бе прекарал много години из затворите. Веселин, който официално го придружаваше, се усмихна многозначително, без да каже нещо.

И ако един гост в България бе уловил тази толкова отблъскваща черта на режима, какво да кажат ония, които трябваше да живеят с нея.

А един мой познат шофьор, ядосан от осъдителната тъпост на своите началници, злъчно каза:

„У нас хората се издигат като кратуните, когато ги пуснеш във вира — която е най-празна, отива най-отгоре!"

Той имаше предвид липсата на разбиране, на проницателност, на енергичност, на чувство за отговорност и честно отношение към работата.

Така че правенето на кариера в България през последните трийсет години беше до голяма степен състезание по посредственост.

Ако вие смятате, че в социалистическа България може да се издигнете само чрез трудови постижения или творчески таланти — много се лъжете. Трудовите постижения и творческият талант не струват нищо, ако не притежавате качествата, които се изискват от т. нар. номенклатура. А това са изискванията на посредствеността. Това е утвърденият стереотип, калъпът за издигането в партийната или държавната йерархия. Дори ако вътрешно сте сериозен и взискателен човек, за да направите кариера, вие трябва да се декларирате като посредственик, трябва да покажете това на всеослушание, най-убедително да го манифестирате. Така може да си обясните, че сравнително умни и интелигентни хора, с определена индивидуалност, внезапно захвърлят всичко това и се показват в светлината

на посредственици, които декларират чужди думи и вършат неприсъщи тям дела.

Безспорно това е драмата на интелигентния кариерист, който трябва да се отрече от своята интелигентност, иначе няма да го приемат по-горе. Защото за нещастие стандартът „горе“ е изключително нисък. Аз съм присъствувал на твърде болезненото самоотричане на един интелигентен професор, който в амбицията си да заприлича на тия горе дори започна да говори с ботевградски акцент. Още по-драматичен беше трусът, през който премина известен поет. Драмата, разразила се между посредственика-кариерист и дълбоко индивидуалния, проницателен поет едва не доведе до самоубийството му. Или вземете тежките унижения, на които бе подложен един бивш министър, който до края на своето министерстваване не можа да се приспособи към посредствеността на света, в който бе попаднал. Един мой приятел, днес шеф на важен национален институт, тъне в тежък алкохолизъм като отдушник на мъчителното съзнание, че се е отрекъл от себе си. Бих искал да изброя всички тези хора с техните истински имена, защото те са известни в България, но тогава биха се намерили граждани да кажат, че имам някакво съвсем лично отношение. В действителност моето отношение е това на човек, който е загубил ценени и уважавани приятели.

Но нека се върна на портрета на посредствеността. Мисля, че в основата стои „хитрецината“ на дребния човек, на родения служител и изпълнител на чуждата воля. В комунистическия речник това качество се нарича лакейщина.

Над трийсетгодишната действителност в България ни показва съвсем точно, че лакейщината е главното условие за правенето на обществено-политическа кариера. Да вземем примерите от самия връх в тяхната последователност — Георги Димитров, Васил Коларов, Вълко Червенков, Антон Югов, Тодор Живков, Станко Тодоров — министър-председателите на България през това време въпреки различните си физиономии и лични характери имат една и съща ярко обединяваща ги черта — безпрекословното послушание и марионетна изпълнителност спрямо волята на техните съветски господари. Нещо повече: на всеки един от тях животът и дейността като български ръководители са били направлявани от постоянното желание да се отгатне волята на господаря, да му се служи по най-съвършен, безупречен начин, за да бъде направен той щастлив и доволен НА ВСЯКА ЦЕНА.

Нека си припомним само как всички тези различни лица навличаха маската на една и съща безупречна сервилност и се разтапяха от лакейски патос, когато споменаваха имената на своите върховни господари. Дори фанатични религиозни обреди на преклонение пред някакъв бог отстъпват пред обредната сервилност на хората от върха. Първото и главно съображение на всеки от тях по пътя на цялата му кариера са били именно сляпото подчинение и лакейското усърдие за задоволяване на тези над тях.

И след като главната добродетел на първите ръководители в една диктаторска страна е лакейщината, логично същата става главна добродетел, която се търси у всекиго по-надолу, във всеки кандидат за издигане, без оглед на неговата индивидуалност.

Затова първото нещо, което прави един нов кандидат за кариера, състезател в полето на посредствеността, е да се опита да бъде необходим на някой по-силен от него, или както казва народът, „да стане човек на началника“. Забележете, абсолютно всички граждани, издигнали се чрез партийно-обществена кариера, са започнали пътя си като човек на някой по-висок и по-силен от тях. Т. е. закачили са се на буксир. Спечелването на доверието и привързаността на „влекача-шеф“ става изключително чрез служене нему, чрез най-открита и банална лакейщина. Ето че пред мене е лицето на въпросния поет, който сега е важен ръководител, когато при първата си среща с Тодор Живков, станала в мое присъствие, той угодно (макар и с лека руменина, защото не беше свикнал) повтори десетина пъти: „Както вие казвате, другарю Живков...“, и следваше нещо като

цитат. А аз знаех, че тогава този поет мислеше по доста въпроси точно обратното на това, което казваше пред първия ръководител. И той знаеше, че аз разбирах раздвоението му, но човекът вече бе решил да прави кариера и се пресрами. Малко по-късно той щеше умело да се закачи на буксир за дъщерята на „президента“ и щеше да се отрече от цялата си индивидуалност заради мястото на висш апаратчик.

Ако някой си въобразява, че при днешните условия в България може да спечели някого отгоре чрез открит и достоен спор, чрез изявяване на собствени индивидуални разбирания (макар и в рамките на партията), чрез почтено равноправие с тези, стоящи над него — много се лъже. Всичко започва със служене или по-точно със слугуване.

Въпросът, който човекът „отгоре“ си задава, когато вижда младия кандидат за кариера, е дали същият ще му свърши някаква работа с оглед разрешаването на някои негови собствени проблеми и най-важното дали този човек ще му бъде верен. Рядко тези интереси съвпадат с интересите на мнозинството от населението и дори с интересите на мнозинството от партийните членове. Въпросът за връзката между един шеф и неговите протежета има по-скоро феодално-семеен характер. Неведнъж съм чул разочаровани от своите протежета началници да казват: „Аз го издигнах негодника, а той ме изостави!“

Разбира се, човекът го е изоставил, защото влекачът-началник го е прекарал през първия етап (докъдето са стигали възможностите му), след което кариеристът се е закачил на друг, по-мощен влекач, който ще го отведе по-далече.

Всяко протеже преминава поне няколко изпита за вярност, по време на които той може да пропадне и да загуби шансовете си. И тук, в изпита за вярност, ние се натъкваме на вечната съдба на слугата, който доказва предаността към господаря си, като вади горещите кестени със собствените си ръце. Една от най-типичните картини в началото на всяка кариера е, когато младият кариерист е изпратен от своя шеф да защитава или провежда извънредно непопулярна кауза. В производството тези млади и амбициозни кандидати за издигане са известни с това, че излизат на събрания, предлагайки напълно нереалистични, често пъти абсурдни мероприятия, които здравият разум на производствениците по принцип отхвърля. Когато човек види на трибуната някой, който с фалшив патос реве: „Другари, аз се срамувам, че ние се задоволяваме с увеличаване на производителността само с 5 процента, когато истинският строител на социализма може спокойно да даде 15 процента“, хората си казват: „А-ха, и тоя е полетял нагоре!“

Защото завишаване на производителността с 15 на сто означава съсипване на гърбовете на работниците, увеличаване на нормите и значително намаляване на трудовите възнаграждения. Кауза, която опозорява амбициозния пробивач пред работниците, но му печели благосклонността на тези отгоре.

В друг случай, при избор на ръководство, протежето гласува за непопулярния кандидат на началството, отстранявайки възможността за появата на друг кандидат. Всеки в България е виждал протеже, което застава на трибуна, за да защитава неща, които сам знае, че не са така, но му е наредено да ги защитава. Пак подчертавам: неговата кауза рядко удовлетворява общия интерес. Най-често тя отразява интереса на шефа и на неговото желание да си укрепи властта.

Тук забележете твърде важния момент на проверка на протежето — неговото опозоряване пред очите на другите, неговото обезличаване, пропастта, която се създава между него и обикновените хора. Но скъсвайки със своята среда, влизайки в конфликт с нея, оттук нататък той вече принадлежи на тези горе.

„Накарай го сам да плюе върху себе си и той е твой!“ — казваше мой познат, властен началник.

Ето че самообезличаването, самооплюването се явява необходима увертюра за всяка обществено-партийна кариера.

Но това е само началото.

* * *

Както видяхме вече, първите проверки, на които бива подлаган кандидат за обществено-партийна кариера в България, са най-важните в неговия път нагоре. В библейския смисъл това са проверки, на които дяволът подлага кандидатите за бъдещи дяволи, искайки от тях доказателства, че са се отрекли от всичко, принадлежащо на Бога. На кандидат-кариериста в социалистическото общество се възлага винаги черна и излагаща го постъпка, която при всички случаи представлява грубо нарушение на основните човешки нравствени принципи.

Видният партиен деец Г. направи голяма кариера, започвайки с предаването на хора, които му бяха доверили желанията си за смяна на партийното ръководство. След тяхното тайно заседание Г. бе взел първия самолет от Варна за София, за да отиде там, където трябва, и ги обади. Всички бяха сурово наказани, а Г. отиде много нависоко. Но по зла ирония на съдбата той бе свален точно по същия начин. Младият и напорист кариерист К., който бе протежиран от него, в даден момент доложи за някои не толкова чисти намерения на Г. и последният гръмна от високите си постове.

В една от историите, които ви разказах за кариерата на мой познат, виден шеф в Държавна сигурност, проверката се състоеше в искането той да арестува най-близкия си приятел, човека, на когото е дължал всичко дотогава. Проверката на други двама кариеристи в полето на културата се състоеше в това да посипят с клевети, обвинения и ругатни горе-долу всичко по-свястно в театъра и киното. Кариерата на бившия шеф на кинематографията С. започна с проверката да смачка и ликвидира творчески силната група на свои довчерашни приятели и колеги, които непокорно се опитваха да отстояват принципите на киноизкуството. Кариерата на един литературен критик бе изградена изключително върху поръчани злобни статии срещу най-честните и най-добрите български поети и писатели. Колко такива безогледни кариеристи си проправиха път с най-низка дейност, било оплювайки Солженицин, било заливайки с мръсни думи Дубчекова Чехословакия, било измисляйки опасни идеологически диверсанти, било аплодирайки последната глупост, произнесена от Краля Слънце.

Всички тези черни проверки на кандидатите за кариера обхващат най-широк обсег от нечестни постъпки и подлости. Отричане от другари и приятели, отричане от свещена кауза и известни собствени разбирания и дори отричане от баща или съпруг. Това отричане, с всичката му болезненост и унизителност, е паролата за прекрачване прага на обществено-партийната кариера в България.

И ето го сега променения образ на гражданина, издържал черната проверка. Дотук всички са го знаели като човек с някаква индивидуалност. Той е бил Митко, Любо, Пенчо, Венко, Гошо— с едни или други качества, с едни или други слабости. Човек като всички. Но след преминаването на прага той е вече другарят Х., върху чието лице преобладава едно ново, студено и добре подчертано чувство — разстоянието. Неведнъж съм наблюдавал как хора, които са отстояли от мен и другите на сантиметри, внезапно са се отдалечили на хиляди километри — толкова далече, че всякаква предишна обмяна помежду ни, всякакви контакти са почти прекъснати.

Аз искам съвсем накратко да разкажа тук за два случая, когато съм бил стъписан от такова кариеристично преображение. Поетът Стефан Цанев и аз имахме един много близък приятел, известен поет. Имаше години, в които бяхме неразделни. После нашият приятел направи решителен кариеристичен скок и в резултат на твърде неудобната за него черна проверка зае първия си важен пост — стана заместник главен редактор. На двамата със Стефан това не ни беше много приятно, но в името на голямото ни приятелство ние го приехме. Един ден, влизайки случайно във въпросната редакция, където винаги бяхме посрещани

най-дружелюбно и с внимание (дори когато шефове бяха хора, с които не се понасяхме), ние решихме просто да кажем „здрасти“ на новия заместник главен. Чукнахме на неговата врата, отворихме я и с най-приятелски чувства поздравихме нашия приятел, който седеше зад голямо бюро от тъмен дъб. Но вместо обичайното „Здрасти, влизайте!“ или „Извинявайте, бихте ли почакали за малко да се освободя!“, което биха казали дори далече по-важни хора от него, той обърна студено лице към нас и с неприкрита неприязън каза:

„Чакайте реда си при секретарката!“

Ние останахме толкова сащисани, че в първите няколко секунди дори не можехме да реагираме. Човекът, който от толкова много години беше един от нашите най-близки приятели, с когото ни свързваха толкова много неща и при когото отивахме, без да искаме нещо, просто като приятели, дръзна да ни каже думи, които дори първият секретар на партията не би произнесъл — „Чакайте реда си при секретарката!“. Ако майка ми бе поискала да подам заявление, за да се видя с нея, по-малко бих се втрещил.

Следващата ни реакция беше гръмогласен смях. И аз, и Стефан мислехме, че това е отлично скроена шега, на каквато нашият приятел (докато бяхме приятели) бе способен. Но уви... той повиши глас и вече доста нервно извика:

„Казах ви да чакате при секретарката!“

Нашият смях стихна. По лицата ни, изглежда, останаха някакви много странни усмивки. Ние затворихме вратата и бързо се намерихме на улицата. Не можехме да повярваме.

Истината изисква да кажа, че няколко минути след това нашият приятел се бе усетил, бе хукнал да ни търси по стаи и коридори, накрая вечерта ни намери в клуба и се извини. Но ние знаехме, че всичко между нас беше свършено, защото извинението беше резултат на съображение, а не на искрено чувство. И нашата прогноза за него до ден днешен е безпогрешна.

Другият случай е още по-силна гротеска. Пак близък семеен приятел от студентските години, добро, бедно момче, направи голяма кариера. Той стана генерален директор на голямо учреждение. И един ден покани мене и жена ми да отидем просто да го видим в кабинета му в центъра на София. Ние го знаехме и помнехме като непосредствено, искрено момче, с което човек можеше да си каже много работи, затова от чисто приятелство приехме поканата му. Този път никой не ни прати да чакаме при секретарката. Напротив, още на пропуска знаеха за нас и когато влязохме в кабинета му, кафето беше вече готово и ни се поднесоха цял куп напитки. Нашият приятел беше облечен в нов, елегантен костюм. Той се ръкува сърдечно с нас и после отиде зад бюрото си. Точно над главата му висеше портретът на първия държавен мъж. Жена ми запита за неговата жена и детето му и за разни други обичайни неща, но другарят Х. някак презрително пренебрегна подобни интимности, внезапно скочи на крака, скръсти ръце върху гърдите си и започна:

„Аз ви поканих, за да ви покажа, че това заведение тук не е това, което беше. Вие сте на гости на един национален институт, който ще остане в историята като национална академия. Както другарят... ни учи...“ — той продължи със силен, извънредно патосен глас, със светнали очи и поза, която беше имитация на известния портрет на Георги Димитров.

Ние с жена ми се смаяхме, защото ни се видя чудовищно нелепо близък приятел да ни говори като на площаден митинг, да ни угощава с всички клишета и цитати, без въобще някой да е проявил какъвто и да е интерес към неговото заведение. Това беше горе-долу равностойно някой да ви покани на любовна среща и вместо нея да ви прочете уводната статия на „Правда“. Нашият приятел изглеждаше пленник на своето чувство за големство и ние бяхме просто публиката, пред която той се представяше като някакъв Наполеон, който с жест командува: „Първа армия наляво, втора армия надясно“ и така нататък.

В тези няколко минути ние почувствувахме най-ясно, че този гражданин не само бе скъсал всичките си нормални човешки връзки с нас, но и с цялата обикновена действителност. И до ден днешен чувам гласа му да се опива от думите: „Тази забележителна национална академия, която Аз оглавявам."

Отидохме си с чувството, че сме присъствували на литургия за отдавна умряло приятелство.

Разказах тези истории просто като илюстрации, че дори при най-искрени приятелства и без каквито и да е конфликти обществено-партийната кариера ликвидира нормалните човешки връзки и както ще видим по-нататък, вече ги подмени с онова, което цяла България нарича „връзкаджийство".

Едно е измерението на тази социалистическа кариера — „нагоре" и „надолу", т. е. само измерението височина. Използувайки геометричния език, мисля, че второто измерение — ширината, и третото измерение — дълбочината, са фатално отсъствуващи. Почти при всички подобни кариеристи човек чувствува, че посредствеността им е отнела понятията пространственост и обемност. Ефектът на кариеристичното примитивизиране на характерите е толкова голям, че дори нормалните човешки сътресения са сравнително безболезнени, стига човекът да отива „нагоре". И точно затова, когато сапуненият мехур се пукне, когато подобен кариерист се сгромоляса, не остава нищо от него. Той изчезва като еднодневките.

Но нека пак се върна при важния момент на прекрачването на прага на кариерата, който същевременно може да се смята за момента на отчуждаването от довчерашната среда. Както казах и преди, дотук, до прага, всички кандидат-кариеристи са имали по-малко или повече оформен свой образ, своя индивидуалност. От прага нататък тази индивидуалност (а именно пространството и обемът на характера) изчезва и всички обществено-партийни кариеристи започват да си приличат толкова един на друг, че в последна сметка май само имената им и физическите им белези остават различни. Аз мисля, че това е най-внушителният фокус на човешкото обезличаване, за което някога съм чул или чел. Ако проследите проявите на приетите и утвърдени обществено-партийни кариеристи, вие едва ли бихте могли да направите разлика между обществена постъпка на заместник-председателя на Комитета за изкуство и култура, председателя на Комитета за горите, командира на столичния гарнизон, председателя на Съюза на художниците, първия секретар на комсомола, кой и да е главен редактор или председателя на ловната организация. Взимам титлите напосоки. Когато неотдавна прочетох една банална статия срещу идеологическите изменници (Солженицин и другите), най-напред си помислих, че е написана от завеждащия сектор „Цирк" в Държавна сигурност, след това реших, че е писана от командира на пожарната команда, после с еднаква достоверност предположих, че е писана от управителя на Народния парк Витоша или от комсомолския секретар на шоколадената фабрика „Малчика", докато в действителност тя беше написана от професионален писател, народен деятел на културата. Т. е. статията беше произведена от безличен раздрънкан компютър за изпълване на печатарската хартия с някакви думи.

Но как се представя пред нас този толкова единен образ на преуспяващия кариерист?

Първият белег е чувството за разстояние. Това не е човек, към когото можеш да се затичаш, когото можеш да прегърнеш, нито пък човек, когото можеш да удариш. Във всички случаи жестовете ще увиснат в празното пространство между тебе и тях. Както всички са забелязали, много рядко може да срещнете очите му. Той е добил навика на висшите партийни ръководители да гледа „през вас", т. е. да гледа, без да ви вижда. Той никога не е от тези, които говорят много или казват излишни думи. Всичко, което излиза от устата му, е добре премерено, пресметнато. Той винаги създава впечатлението, че знае повече, отколкото се предполага, когато стои пред обикновен човек. И обратното — че знае по-малко,

отколкото се предполага, когато стои пред по-висш кариерист. Той е заучил известни специфични жестове, които вече е видял у другите, по-големите, и които са явен белег за собствена важност, за един вид държавническа обиграност. Точно като курдисаните кукли той се усмихва на строго определени места и се шегува също в стандартно определени моменти. Шегата му винаги е много плитка, сякаш вие не заслужавате нищо по-сложно. Докато му говорите, усещате най-непосредствено, че той не ви слуша, че още преди да сте започнали да приказвате, вече е решил какво отношение ще вземе към вас и просто от учтивост чака да свършите. Той почти никога не обещава и никога не поема отговорност върху себе си. Двете клишета тук са „Ще видим" и „Какво ще кажат другарите?". Ако случайно трябва да ви обясни нещо, той го прави с такива общи и банални фрази, че всичките ви надежди, че сте достигнали сърцето му, си остават напразни. Една от най-вкоренените черти на този гражданин е да „подпитва", да се опита да получи от вас някаква информация, която може да го ползува, или пък да ви подскаже по някакъв начин какъв вид информация би желал да чуе. Така че, ако имате подли намерения, пътят за донос винаги е открит, стига да не засегнете негови любими протежета. Той има врагове. А ако случайно ги няма, той изпитва жизнената необходимост да ги има. И затова, ако човек иска да му се хареса, трябва да му достави някакъв враг. Тук клюката, клеветата, предателството са нещо напълно в реда на нещата. Не става дума за партийни или идеологически врагове, а просто за лични врагове, за ония, които се опитват да му подлеят вода. За него те са далече по-важни от всякакви капиталистически или империалистически врагове. И когато говори за капиталисти и империалисти, той в действителност разбира своите лични врагове, вътре в самата партия, в самия държавен институт. Другото е бошлаф.

Той е суетен до мозъка на костите и умира да му се възхитите. За да получи вашето възхищение, той е в състояние да направи жест на благосклонност. А ако сте му необходим, тогава сигурно можете да разчитате и на услуга. Както и да протече вашата среща, той не ще пропусне да се изфука с нещо важно. Той ще ви подхвърли, че зад някаква известна държавна работа всъщност стои само той. Във връзка с неговата суета, ако искате да му се харесате повече, внушете му, че някоя ваша хубава идея всъщност е била негова идея. Тази детинщина на турските аги се е запазила непокътната при социализма.

Както отбелязах и по-рано, социалистическият кариерист е много страхлив. Чувството за несигурност (спотаено зад уж сигурната външност) е почти параноично. Затова, ако го плашите, плашете го с мярка.

Една от най-баналните роли на въпросния гражданин е да се представя за жертва. Било жертва на дълга, било жертва на другите, било жертва за доброто на всички. Но все пак жертва, която не е била възнаградена достатъчно. Вие често ще чуете оплаквания, че от много работа не му оставало време да си поживее. Същевременно, когато говори за миналото, той винаги го обвива в някаква носталгична мъгла, сякаш най-искрено би желал да се завърне обратно там, при простите и обикновени хора. Но дългът...

Може би едно от нещата, които социалистическите партийни кариеристи взаимствуват един от друг, е интонацията на гласа. Това е глас, който сякаш идва някъде изпод диафрагмата, своеобразен коремен глас, при който всяка дума сякаш е затънала в някакво оловно „ъъъ". В съответствие с интонацията речникът е силно ограничен и от него са прогонени всякакви оригинални или многоцветни съчетания на думи...

Всяка среща с обществено-партиен кариерист ви изпълва с мъчителното чувство, че сте се видели с някого, който не представлява себе си, който няма свой ум и свое сърце, с когото не можете нито да разговаряте, нито да се разбирате, сякаш принадлежите на два непоносимо различни свята.

НАЗНАЧАВАНИЯТА

Ако някой външен наблюдател иска да разбере най-ясно и определено цялата безпринципна, недостойна и във висша степен безнравствена същност на трагикомедията, която разиграва режимът в една комунистическа страна, стига му да се съсредоточи в сферата на т. нар. движение на кадрите. Стига му да разгледа пътищата за назначаване на хора на определени длъжности, които носят добро обществено положение, материални изгоди и неписани привилегии.

Най-напред той би забелязал, че всички длъжности в чудовищно раздутия бюрократичен апарат на страната могат да бъдат разделени в две групи. Постове, на които се служи, и постове, на които се работи. Първите постове представляват главно служебни места от обществено-партиен характер, предназначени да задоволяват изискванията и суетата на по-високостоящото партийно членство. По своята същност това са повече или по-малко представителни, декоративни длъжности, които, макар да нямат пряко участие в работата на държавната машина, оказват голямо влияние върху нея. Тези длъжности са разпространени навред — в обществените организации, средствата за масова информация, армията и дори индустрията и селското стопанство. В миналото имаше силна тенденция чисто работни постове да бъдат давани на представителни лица, които нямаха понятие от характера на работата, която ръководеха. С течение на времето по силата на необходимостта тази тенденция изчезна в голяма степен в сферите на стопанството, но се запази непокътната в света на пропагандата и изкуството. Повече от явно е, че в съответствие с това разделение на длъжностите хората, които биваха назначавани, бяха също два вида — хора, които да служат, и хора, които да работят. Много често явление беше и все още е, когато на някое важно място се постави представителна личност, а под нея като най-необходим помощник се назначава човек, който да върши работата, някакъв много трудолюбив гражданин, който поема върху гърба си цялата тежест и всички отговорности, произтичащи от работата на въпросното заведение.

Както е лесно да се предположи, кандидатите за работа не бяха много. В замяна на това кандидатите за служба бяха толкова много, че за задоволяване на техните апетити и разрешаване на най-остри конфликти много пъти биваха създавани напълно синекурни постове.

Ако в стара България, както и в днешните свободни страни, ръководният принцип при назначаванията (поне на книга) беше провеждането на справедлив конкурс за избиране на най-способния кандидат, то след Девети септември идеята за подобна справедливост бе ликвидирана без остатък. Това произтичаше от самия характер на системата, която прокламира като свой основен идеологически закон неравенството на своите граждани. Ако през 1949 година за длъжността началник на електроснабдяването на даден град кандидатстваха двама души — един опитен електроинженер с дългогодишна практика и един полуграмотен партиен активист, който, както казваха софийските шегобийци, прескачал трамвайните релси, „за да не го хване ток", без никакво колебание щеше да бъде назначен партийният активист. Нещо повече: електроинженерът изобщо нямаше да бъде допуснат да кандидатства, изобщо нямаше да се обявява конкурс, а просто за началник се поставяше така нареченият „наш другар". Никой от новите властници не се замисляше, че некомпетентността, умствената ограниченост и често пъти пълната негодност на партийния активист можеха да нанесат далеч по големи вреди на електроснабдяването, отколкото който и да е умел саботьор. Това партийно отношение следваше от теорията за класовата борба, според която инженерът, възпитаник на стар буржоазен университет, беше смятан най-малко за потенциален класов враг. Както вече споменах и както всеки в България знае, партията наложи най-пълна и безогледна дискриминация на безпартийното население

по отношение правото му да бъде назначавано на каквато и да е ръководна работа. Абсолютно всички съществени постове в страната бяха предопределени за партийни членове и се раздаваха с участието на районните партийни комитети. Каквито и способности да притежаваше някой български гражданин, той нямаше никакви шансове за издигане, ако не влезеше в партията и не получеше нейното благоволение. Така че има твърде горчива истина в думите на мой познат, софийски инженер:

„Ние се борим за правата на американските негри, а какво да кажем за нашите негри! Всичко хубаво у нас е запазено за половин милион бели партийци и нищо не е останало за пет и половина милиона черни българи!"

Горе-долу това беше съотношението на възрастното ни население — половин милион членове на партията срещу пет и половина милиона безпартийни.

Благодарение на този партиен расизъм, който, както вече видяхме, имаше много други отвратителни страни, ние бяхме свидетели на най-невъобразими назначения. Никога няма да забравя, че най-способните студенти от моя курс в политехниката, които без съмнение биха дали огромен принос към развитието на индустрията, бяха изпратени да работят в затънтени провинциални предприятия, и то на такива длъжности, които нямаха нищо общо със специалностите им. В замяна на това твърде посредствените и научно безпомощни като специалисти партийни членове заеха не само ключовите места, но и напълниха важни изследователски институти, станаха преподаватели и впоследствие дори професори — за смях и срам на науката.

Впоследствие много граждани, които не виждаха никакъв друг път за получаване простор на работа, особено в науката и индустрията, се принудиха против вътрешните си убеждения да станат членове на партията. Човек трябва да прави разлика между този вид компромис, когато един жадуващ за добра лаборатория физико-химик се опитва да я получи чрез партиен билет, и вулгарния кариеризъм на хора, които влизат в партията само за да се издигнат над другите.

Така партията помете всякаква идея за справедливост при подбора на кадрите и всякаква възможност за подбирането на най-добрия кандидат. За всичко това страната трябваше да заплати и все още заплаща огромните поражения, нанесени на стопанството, пък и на останалите сфери на живота, от изключително некадърното ръководство. По някое време, сблъсквайки се с разни ръководители, имах чувството, че некадърността беше превърната от партията във важно качество за издигане, че някакъв зъл бог си правеше жестока шега с нашите човешки понятия. Друг път ми е идвало на ум, че може би Съветският съюз бе заинтересован от съществуването на постоянен хаос, на патологична бъркотия в България и затова поощряваше абсурдния подбор на кадрите. Мога да разказвам с часове за най-нелепи назначения, за безотговорно разиграване на цели сектори от индустрията и стопанството, за недопустимо сковаване на всякакъв рационален ум и всякаква творческа инициатива.

Тъкмо партийният принцип за назначаване на отговорна работа само на „свои хора" доведе до пълното налагане на тотална безпринципност при назначаванията. Защото понятието „свои хора", което би трябвало да означава „верни на партията" граждани, моментално беше изтълкувано в друга, твърде произволна посока, а именно „верни някому" граждани. С други думи, това правило за вярност упълномощи всякакъв вид ръководители, големи и малки, да се обграждат с верни на тях самите хора. И тук вече принципът на партийната връзка бива изменен в принцип на личната връзка.

Едно от най-масовите явления в България през последните три десетилетия, вероятно най-типичното явление за движението на хората вътре в системата, беше това обграждане със свои хора. Всеки току-що издигнал се на ръководна работа гражданин смяташе за свой пръв дълг и първа лична необходимост да доведе от село всичките си любими роднини и приятели, да ги настани на най-до-

брите места в оглавявания от него институт, да им уреди жителството, жилищното положение и т. н. В социалистическа България настъпи царството на „моя човек", който беше енергичното отроче на буржоазния „вуйчо владика". Партията узакони най-нечестните, несправедливи и увреждащи интересите на цялото общество методи на роднинщината, приятелщината и користната размяна на услуга за услуга. По някое време почти всеки от новите ръководители го беше ударил през просото и даже не си правеха труда да прикрият сделките си. Когато гледах представлението на „Големанов" от Ст. Л. Костов в Сатиричния театър в София, имах ясното чувство, че с цялата си байганювщина големанов не можеше да върже и връзките на обувките на нашите партийни Големановци. Те бяха далеч по-арогантни, далеч по-вулгарни, по-напористи, по-безогледни, по-хитри, по-лакоми, по-суетни. Абсолютно никаква капка морал или чувство за отговорност не бяха останали у тях. Присъствувал съм на такива пазарлъци:

„Кажи му на Димо, че ако назначи зет ти на онова място, аз ще вкарам дъщеря му в университета, а пък ти за услугата ще оправиш жителството на Първан, приятел ми е човекът, какво да го правя!"

Или пък:

„Слушай, брат ми, тия принципи ги заври някъде! Слушай какво ти казвам, на тоя свят всичко е „ти на мене, аз на тебе". Ако ти ми помогнеш, и аз ще ти помогна. Че ще поискам и моите хора да ти помогнат!"

Дори в силно ограничения и стриктно контролиран български комунистически печат човек може да намери много и смайващи примери за тази най-недостойна болест на системата — връзкаджийството. В пълно съответствие с това ходатайството придоби невиждани размери. Зная случаи на фалшифициране на изпитни работи в университета, зная случаи на подменяне на пропаднала работа с отлична, защото дори в ония области, където уж се провеждаше някакъв конкурс, системата на „моя човек" предрешаваше нещата.

На пръсти се броят ръководителите, които се опитваха да устоят и се борят срещу могъщите вълни на това разкапващо всякакъв морал и всякаква дисциплина партийно явление. Те не можеха да имат никакъв успех, защото примерите, които даваха първите ръководители, се гавреха с усилията им. Роднинщината бе приета като важно правило в живота на висшето ръководство. Нека ми бъде спестено времето да изброявам на какви постове се намират децата, зетьовете, снахите, братовчедите и братовчедките, баджанаците, етървите и зълвите на членовете на Политбюро. В едно нещо може да сте сигурни, че в държавата на работниците те не са миньори, тъкачки, стругари, зидари или каквито и да е производители на блага. Всички те са на служби, една от друга по-високо платени, една от друга по-привилегировани. И след като ония, които трябва да дават пример за спазване законността и обществения морал в страната, са фактически най-големите закононарушители и вършат най-неморалните деяния, ясно става какъв пример следват ония отдолу.

Най-циничното е, че всички тия безобразия стават в името на комунистическата идеология, на Маркс-Енгелс-Ленин. Всичко е в името на партията, сякаш наистина партията не може да съществува, ако дъщерята на важен другар не е министър, ако синът на друг важен другар не е посланик, ако братът на трети другар не е генерален директор и така нататък. Би било много любопитно да се направи изследване и се види дали изобщо съществува значителен пост, който да не е зает от роднина на някого от управляващата върхушка.

Вторият критерий при назначаванията в социалистическа България, пак по принципа на „моя човек", е партизанщината. Както много пъти съм отбелязвал, няма обществена организация в България, където да не се води понякога твърде остра вътрешна борба за власт. Борещите се страни могат да бъдат два различни рода, две села или две партизански бригади, или както най-често се случва — последователите и поддръжниците на един вожд срещу последователите и поддръжниците на друг вожд. В държавната йерархия например се водеше остра борба между гражданите, свързани с партизанските бригади от Южна България, срещу гражданите, свързани с бригадата „Чавдар", която се отъждествява със самия Тодор Живков. Съществуваше силен антагонизъм между кариеристи, свързани с Червенков и особено с Антон Югов, срещу онези, свързани с Живков и неговата група. Партизанщината е особено силна всред местните ръководители в окръзите или в отделните ведомства. Там всички зависят от отговора на въпроса „С кого си?". Иронично същата силна омраза, с която преди трийсет години партийците атакуваха „класовия враг", т. е. остатъците от буржоазно-капиталистическото минало, сега бушува вътре, в самата партия, където една група ненавижда смъртно друга група.

Когато говорим за назначаванията в България, не можем да избегнем друг един критерий, който е изключително решаващ за по-важните постове — Съветския съюз и в тясна връзка с него — Държавна сигурност. Моето лично впечатление е, че Държавна сигурност е прекият и най-непосредствен представител на Съветския съюз. От всичко, което знам, мисля, че мога да твърдя, че българската Държавна сигурност не е нищо друго освен силната, властна ръка на Съветския съюз. Главното мое доказателство е, че тази могъща октоподна организация не се интересува от никакво престъпление, което не уврежда или не засяга интересите на Съветския съюз. В замяна на това и най-малкото докосване на съветските интереси мобилизира напълно целия този полуявен-полутаен свят. Така че няма назначаване в България на що-годе приличен пост (а често пъти и незначителен пост) без съответната благословия на Държавна сигурност. Но тъй като това е също институт, съставен от хора, елита на партийното членство, то другите два предишни фактора — личните връзки и партизанщината, също се отразяват и в отношението на Държавна сигурност, респективно Съветския съюз. Колкото и да се старае да остане над вътрешнопартийните борби и да преценява нещата, така да се каже, от по-висока позиция, Държавна сигурност не е в състояние да ограничи страстите на своите служители. Известна е например огромната ненавист на старата сталинска гвардия срещу ония, които направиха кариера след 1956 година. Парадоксалното тук е, че нерядко, увлечени докрай в своята вътрешнопартийна борба, отделните партийни групировки предпочитаха да подкрепят при назначавания сравнително неутрални кандидати и дори безпартийни.

Но формално погледнато, думата на Държавна сигурност си оставаше най-тежката.

* * *

Досега ние видяхме, че назначаването на един български гражданин на какъв да е по-съществен държавен или обществен пост зависи преди всичко от личните връзки, партизанщината вътре в редовете на партията и отношението на Съветския съюз, представляван от Държавна сигурност. Видяхме също категоричната дискриминация, на която са подложени безпартийните граждани.

Едва след всички тия предварителни условия идва ред на личните професионални качества на всеки кандидат за служба. А твърде често те изобщо са пренебрегвани, сякаш нямат абсолютно никакво значение. Искам да се спра на този аспект от парадоксалността на служебната кариера в България, защото не е никак случаен. На пръв поглед той произтича от вътрешнопартийното правило, че всеки партиен функционер трябва да може да се справи с всякаква възложена му работа. Но това е само външното обяснение. Вътрешното е, че партията (или

партийното ръководство) се отнася към своите членове като към пионки и изисква от тях да се държат като пионки, т. е. да бъдат безпрекословен изразител на нейната воля. Така човек може да си обясни как един и същ функционер бива последователно преместван по взаимно изключващи се специалности. Например от обувната индустрия — в армията. От армията — във външната търговия. От външната търговия — в изкуството и т. н.

Или да вземем един съвсем конкретен пример — директорството на Народния театър в София. След като управлението на Филип Филипов доведе театъра до пълно разстройство, той бе сменен, за да последва най-произволен от театрална гледна точка директорски кадрил — само в няколко години там се смениха Славчо Васев, Мирослав Миндов, Андрей Гуляшки, генерал Гетман и днес Дико Фучеджиев. Всеки, който има елементарна представа от ръководенето на Народния театър, едва ли би могъл да постави там по-неподходящи хора, по-чужди на разбирането на театралната атмосфера. Славчо Васев изобщо не знаеше за какво беше сложен там. Гуляшки беше съвсем далече от проблемите на театъра, който по принцип не го интересуваше. Генерал Гетман бе изпратен да командва театъра със същата лекота, с която биха го назначили да командва военен парад. А Мирослав Миндов, бивайки дълги години актьор от задните редици, имаше много тесен и субективен подход към работата на театъра. Подобни неща могат да се кажат и за Дико Фучеджиев, който в цялата си предишна кариера никога не се беше интересувал от театъра. Ето че хората, които правеха тези назначения, явно и предумишлено бяха пренебрегнали спецификата на управлението на един такъв голям театър, бяха пренебрегнали интересите на изкуството и назначенията биха могли да се нарекат лекомислени. В действителност едва ли може да се говори за лекомислие. Всички тези назначения са резултат на установения вече партиен подход да се поддържат известни институти в постоянна несигурност и движение. При малко по-голяма арогантност, но със същия ефект, директори на Народния театър биха могли да бъдат било бивш директор на градската баня, било висш служител от дърводобива, било председател на ТКЗС, било командирът на парашутните войски. Резултатът от подобна „целесъобразна нецелесъобразност" е, че и институтът, и неговите ръководители биват държани в положение на постоянна зависимост. Нито ръководителите могат да пуснат корени и изградят сериозни отношения със своя институт, нито пък институтът може да се отъждестви със своите ръководители. Никой не може да говори за Филиповски, Васевски, Гетмановски или Миндовски Народен театър, както никой не може да говори за Райновски, Левчевски или Каранфиловски „Литературен фронт".

Или обобщено още веднъж и казано още по-ясно, чрез всичко това партийното ръководство постига двойно обезличаване: обезличаване на института и обезличаване на неговите ръководители.

Това е само един от хилядите примери в България, когато личните професионални качества на даден кандидат за служба нямат никакво значение. Онова, което има значение, е всеки и всичко да чувствува постоянната си зависимост от върха. И именно това пренебрежение на личните професионални качества на хората, поставяни на ръководни постове, в най-голяма степен е причината за лоши или твърде посредствени резултати. С цел да обезпечи своята сигурност и да не позволи някому изграждането на солидна собствена база, партийното ръководство жертвува ефикасността на самата дейност на всички обществени институти. Партията изпитва органичен страх от възможното изграждане на някаква личност, от възможното създаване на силен личен авторитет, като че всяка лична популярност и личен успех е посегателство срещу популярността и авторитета на първите ръководители. Смешно или не, човек има впечатлението, че първият секретар на партията не желае да позволи никому да знае или може повече от самия него, макар и в специализирана обществена сфера. И тъй като първият секретар

е любител на голям брой отрасли на обществената дейност, той налага своя любителски стандарт и държи нещата на любителско равнище. Това е особено показателно в света на културата. Аз смятам, че ако Народният театър в София бъде оглавен от блестящ директор, който да реорганизира цялата работа, вдъхнови колектива на театъра и тласне нещата далече напред (всичко това на практика е невъзможно), то първата реакция на висшето партийно ръководство ще бъде да смачка фасона му и да го премести на работа, на която той безусловно ще се провали. Или пък ако новият главен редактор на един вестник се опита да установи собствен стил на работа и собствено лице на вестника, ако изгради здрави отношения със сътрудниците си и особено ако създаде популярност на вестника си — той е вече обречен. Не само че няма да се задържи на поста си, но и никога няма да получи подобна отговорна работа. Всичко трябва да плува на нивото на посредствеността!

И ако в областта на средствата за масова информация, изкуствата и културата качеството на продукцията няма абсолютно никакво значение, то в материалното производство и търговията се опитва постигането на невъзможна задача, т. е. добри резултати чрез лоша организация.

Все пак с течение на времето неумолимите изисквания на живота заставиха режима да преразгледа и до някаква степен да промени своето отношение към личните професионални качества именно в областта на материалното производство. И тук категорично се оформи групата длъжности, за които се искаха хора не за да служат, а за да работят. След понесени огромни загуби, след истинско разстройство и западане на цели заводи и фабрики, партията най-после, изглежда, проумя простата истина, че назначеният поради личните си връзки, партизанщината и благословията на Държавна сигурност функционер не е и не може да бъде добър инженер. Затова, без специално нареждане отгоре, някои местни ръководители започнаха още в първите години да търсят и привличат способни хора без оглед на идеологически съображения. В моята памет от инженерските години е останал един типичен пример. Държавният химически комбинат „Верила" беше в пълен хаос, докато техническото ръководство не бе поето от инженер Славомиров, който само за няколко години създаде образцово предприятие. В последвалите години вратите на кариерата в материалното производство започваха все повече и повече да се отварят за способни хора, които, макар и обременени от надзора на тежък бюрократичен апарат и всевъзможни партийни тунеядци, успяваха да измъкнат предприятието си от тресавището.

Едно от любимите места на партийните паразити бяха научните институти. Нека само в скоби кажа, че режимът създаде в България огромен брой институти с научни задачи. Но тази особено полезна инициатива бе така изкористена, пак по линия на личните връзки и партизанщината, че по едно време едва ли не всеки некадърник, когото познавах от политехниката, работеше в някакъв институт. Резултатът от научноизследователската работа на повечето институти, разбира се, беше напълно плачевен. Никога няма да забравя, че веднъж, в качеството си на журналист и инженер, анкетирах десетгодишната дейност на един от институтите на Българската академия на науките. Не можех да повярвам на очите си, че цялата дейност на този институт, в който бяха вложени милиони и който имаше дузина надути ръководители и старши научни сътрудници — имаше за резултат куп елементарни статистики. Това беше един голям сапунен мехур от псевдонаучна дейност. Но важното беше, че хората от института имаха най-добрите и най-правоверните партийни референции.

Впоследствие под натиска на живота тази картина започна да се променя. Нали някой трябваше да върши работата. Така се стигна до втория етап, който продължава и до днес — етапа на твърде социалистическата симбиоза. Тя е между шефа на институт или предприятие, който обикновено е функционер от стария род (макар и вече снабден с диплома), и внимателно подбран талантлив специалист.

В самия български печат много пъти е било подмятано за тази узаконена практика на ръководители в производството или науката да си присвоят най-малко половината от постиженията на техни помощници или просто служители. Зная институти на Българската академия на науките, където директорът, който е типичен научен посредственик, направо си присвоява трудовете на своите сътрудници или най-малкото се подписва заедно с тях, като слага своето име на първо място. Неотдавна един от най-талантливите български химици напусна завинаги България и отиде да живее в Западна Германия с основен мотив, че му беше омръзнало неговият шеф да си присвоява собствените му изследвания. Тази симбиоза беше неизбежна, ако в миналото на способния специалист имаше нещо съмнително или неблагонадеждно. За да може да се отдаде на любимото си призвание, той имаше нужда от покровителството на силна на деня личност. От друга страна, силният политически посредственик само мечтаеше да попадне на човек, който поне да го снабди с някакъв елементарен научен авторитет. Така те се свързваха един с друг, при което функционерът беше експлоататорът, а талантливият специалист — експлоатираният.

„С моето име и с твоята работа ние ще отидем далече!“ — откровено бе казал такъв симбиозен научен корифей.

Така по силата на необходимостта способни специалисти започнаха да си пробиват път в икономиката, науката и техническите области. В шейсетте години из страната бе много популярен изразът:

„99 процента от хората у нас вършат това, което не е тяхна работа!“

И това беше вярно, защото, както вече казах, критерият за професионалните способности не съществуваше. Колко пъти всеки от нас се сблъскваше в делничния живот с хора, които заемаха служби и длъжности, безкрайно далечни на техните способности. Колко пъти съм изпадал в ужас от почерка на командир на батальон, от речника на директор на предприятие или от отчайващата умствена ограниченост на важен обществен функционер. И беше веднага ясно като бял ден какво е изтласкало въпросния гражданин нагоре. При множеството ми писателски пътувания, когато посещавах непознати градове и непознати предприятия или обекти и се срещах с техните ръководители, за минута можех да идентифицирам силите, които стояха зад тях, кой, кога и как ги беше назначил. По правило командирското място принадлежеше на посредственика. Способният сътрудник, моторът на цялата дейност, беше някъде отзад, в сянка... и едва ли някога щеше да излезе на слънце. На пръсти броя случаите, когато способният специалист същевременно е бил с безупречно партийно минало, когато даден ръководител е бил най-добрият специалист в собствената си област.

Но направеният компромис в областта на материалното производство и науката, чрез който все пак бе даден някакъв път на способни специалисти, не се отнасяше до областта на културата, изкуствата и средствата за масова информация. Там продължи да владее с жестоко постоянство критерият за посредствеността. Нека дам един пример. Ако като млад химик вие излезете с оригинална и силна идея или предложите нова теория, имате добри шансове да получите простор за работа, дори под формата на натрапена ви симбиоза. Но ако като млад способен драматург напишете оригинална и силна пиеса, която както по форма, така и по съдържание е нещо ново, мога да ви гарантирам, че тя никога няма да види бял свят и можете да си я играете само у дома. С времето висшето партийно ръководство беше принудено да признае, че не може да се бърка във висшата математика, да дава компетентно мнение при производството на компютри или да се намесва сериозно в химически процеси. Но аз не познавам нито един висш или среден партиен функционер, който да не се смята за най-компетентен специалист в драмата, кинорежисурата, изобразителното изкуство, телевизионните постановки, поезията, журналистиката и изобщо всички области на културата. В специална глава аз ще разгледам с примери безогледното и некомпетентно вмешателство на висшето партийно ръководство в изкуството и литературата.

Но нека сега се върна пак на назначенията и продължа с един особен факт. Благодарение на различното отношение на партията към кадрите, от една страна, в материалното производство, науката и техниката, а от друга страна, в света на науката, изкуството и културата, в България се обособиха две доста различаващи се интелигенции — техническата интелигенция и идеологическата интелигенция. И трябва веднага да се каже, че от гледна точка на интелектуален багаж, индивидуално развитие, чувство за отговорност и особено професионални постижения — техническата интелигенция в България е далеч над идеологическата интелигенция. Фактически в страната има много повече истински инженери, истински лекари, истински агрономи, истински научни специалисти, отколкото пропорционално би трябвало да има истински писатели, журналисти, художници и т. н. Този факт не е изненада, а съвсем естествено следствие от закона за естествения подбор. И ето я крайната картина за всеки кандидат за кариера: ако той се е отправил в идеологическата област или в чисто паразитно-бюрократичната област, професионалните му способности нямат съществено значение. Но ако се е устремил в науката или производството, тогава той може да разчита, че законът за естествения подбор в края на краищата ще заработи в полза на неговия талант. Без принадлежност към някоя мафия и без благословията на Държавна сигурност той никога не ще заеме виден ръководен пост, но поне ще има удоволствието да упражнява любимата си професия, както и да чувствува, че разполага с някаква малка, но скъпа независимост, защото работата не може без него.

СРЕЩИ С ТОДОР ЖИВКОВ

Октомври 1964 година. Близо цяла седмица валя и когато най-после слънцето проби над Драгалевци, то беше отмаляло и безсилно да прогони влагата и студа. Всичко наоколо беше подгизнало от вода и по разбития път между селото и Киноцентъра колите едва си пробиваха път в калта. Вървях се във вилата привечер и ме беше яд на времето, защото няколко дни преди това тъкмо калта беше причината да падна и да си счупя лявата ръка. В „Червен кръст“ ме гипсираха и носех ръката си отпред като някакъв тезгях. У дома нямаше никой. Жена ми както обикновено беше някъде из града. Я играеше карти с други скучаещи съпруги от софийския „бон монд“, я беше отишла на някоя от специалните прожекции.

Докато изкачвах стълбите, чух телефона горе да звъни. Много мразех телефонът да звъни, когато все още бях отвън, и нарочно се забавих, за да спре. Но явно оня, който искаше да ми се обади, беше упорит човек и след като се уверих, че е готов да звъни до среднощ, влязох вътре.

— Георги Марков ли е? — запита непознат отсечен глас, който ужасно напомняше на дежурен милиционерски началник.

— Да — отвърнах.

— Писателят Георги Марков, нали? — попита пак той, сякаш четеше въпросите си от някакъв сценарий.

— Да — отвърнах с раздразнение.

— Не сте асистентът от университета, нали? — продължи той да уточнява.

— Не съм — казах аз и добавих: — Асистентът Георги Марков е без крак, а аз съм засега само без ръка, докато има още един Георги Марков, който пък е без глава!

Имах предвид генералния секретар на Съюза на съветските писатели, но моят непознат телефонен партньор не разбра за какво говоря.

— Обажда ви се полковник Желязко Колев от ЦК на партията — каза той.

Веднага се сетих, че това беше партизанинът от бригадата „Чавдар" Желязко Колев, който беше кум на журналиста Чавдар Гешев, който пък беше редактор на неговите спомени за партизанските години. Той беше полковник от вътрешното министерство, но никога преди това не бях го срещал.

— Смятате ли, че можете да ходите по-продължително? — запита ме Желязко Колев.

— Че аз не ходя на лявата си ръка! — отвърнах, като все още не можех да схвана за какво беше този разговор.

— Аз най-сериозно ви питам дали наистина можете да ходите? — повтори той.

— Зависи за какво трябва да се ходи! — казах аз. — Ако ще ме каните да участвувам в някакъв масов туристически поход — няма ме, ако знаете някъде хубава скара, тогава...

Сега Желязко Колев ме прекъсна и в гласа му звънна някаква тържественост:

— Поканен сте — каза той бавно и отчетливо — от най-високо място за една разходка!

— Щом е от най-високо място... — повторих аз, като си мислех на кой ли шегобиец дължа този номер. На няколко пъти сам аз бях участвувал в подобни зли шеги, като изпращахме някои подходящи хора на несъществуващи срещи с големци, банкети или никога несъстояли се коктейли.

— Все пак облечете се по-спортно! — продължи той: — Ако искате, ще пратим кола да ви вземе, а пък ако предпочитате, елате с вашата кола утре, седем часа сутринта, на паметника „Левски".

Сега гласът на Желязко Колев звучеше толкова достоверно, че аз реших, че дори и царят на такива телефонни шеги Джони Пенков не би могъл да го имитира.

Отговорих, че ще бъда в седем часа при паметника.

— Бъдете точен! — припомни ми Желязко Колев.

Затваряйки телефона, аз си спомних, че преди известно време Лада Галина ми беше казала, че Тодор Живков искал да покани на среща някои млади писатели и че ставало дума за мене. Тя дори ме запита какво мисля за Живков, на който въпрос не можах да отговоря.

И все пак първата ми реакция след разговора с Колев беше твърде отрицателна. Стори ми се, че в цялата тази покана, в начина, по който тя бе отправена, в плоския и студен тон на Желязко Колев имаше нещо неприветливо и обидно. В следващия миг си представих, че моята физиономия е поканена, за да бъде част от делничното развлечение на някакъв големец, който щеше да ме угощава със снизходителни усмивки. Ядосах се на себе си, че лековерно приех. Имах такъв хубав повод да откажа — гипсираната ръка.

Жена ми се прибра по-късно и когато й казах, тя най-сериозно се уплаши, че поради необикновения час (седем часа сутринта) това можеше да бъде капан. И без това на няколко пъти се говореше, че имало предложения около 200 представители на интелигенцията да бъдат вързани и изпратени някъде по дяволите.

Както и да е, сутринта станах рано и слязох в града. Паркирах край „Александър Невски" и в утринния хлад се отправих към паметника „Левски". От другата страна на паметника, близо до началото на булевард „Заимов" стоеше правителствена чайка. Колебливо приближих, когато задната врата се отвори и се показа познатото ми от толкова портрети и от няколко далечни срещи лице на първия човек на страната. Той беше облечен туристически, с клин и яке от мек бозаво-кафяв цвят, подобен на цвета на старите войнишки униформи, и носеше каскет.

„Хайде, Георги! Само тебе чакаме!" — каза той приветливо и със сигурния жест на домакин, който си знаеше работата, ми посочи мястото в колата. Вътре вече се намираха: художничката Златка Дъбова, авторката Лада Галина и поетът Анастас Стоянов. При шофьора отпред се настани млад мъж с тъмно, приятно лице. Малко по-късно разбрах, че това беше един от личната охрана на Живков и се казваше Пешо. Докато заемах посоченото ми място, се появи и самият Желязко Колев. Явно и той идваше с нас.

Колата плавно потегли по посока на Подуяне, като се движеше в средата на уличното платно, изпреварвайки с лекота всички други коли, които спазваха ограниченията на скоростта. За пръв път се возех в чайка и се изненадах от простора вътре в колата. Върху задните прозорци бяха спуснати сини перденца и аз се сетих за израза на един мой познат, който казваше „от другата страна на перденцата", имайки предвид привилегирования свят на партийната аристокрация.

Шегувайки се, Живков отстъпи традиционното място за държавен глава, което беше отзад, диагонално на шофьорското (както той ни обясни), и седна в средата на седалката, така че бяхме един срещу друг. Когато човек се среща с някой, когото е виждал било на снимка, на екран или пък от разстояние, изглежда винаги установява някаква физическа разлика. Отблизо лицето на Живков ми се видя по-симетрично и може би донякъде по-одухотворено. Във всички случаи твърде подвижно лице с внимателно премерена самоувереност, която не дразнеше. Очите му създаваха впечатление за спокойна енергичност и наблюдателност.

Той веднага ме запита какво беше станало с ръката ми и мимоходом отбеляза, че обувките ми не бяха много подходящи за екскурзията, на която отивахме.

В първите няколко минути атмосферата в колата беше малко скована, сякаш между нашия домакин и нас съществуваше добре установено разстояние. Всеки от присъствуващите беше достатъчно съобразителен, за да се въздържи от обичайните баналности, които следва да се кажат в подобно положение, и същевременно всеки предостави инициативата на домакина. И тук трябва да кажа, че Живков прояви изненадващо умение. С провокиращо простодушие той запита Анастас кой според него е най-големият жив български поет?

„Младен Исаев ли?" — и Живков се усмихна многозначително.

Анастас се смути. Явно много му се искаше да отговори така, че да се хареса на Живков, но, от друга страна, неговите собствени предпочитания го водеха в различна посока и той измънка, че неколцина поети имали различни силни страни, че у Младен Исаев имало нещо по-рано, което сега изчезнало и т. н. Анастасовото усукване ни принуди да влезем в разговора, някой спомена Багряна, друг Сашо Геров и Иван Пейчев и на бърза ръка се завърза спор, при който Живков сякаш остана настрана и ни слушаше любопитно.

И това беше първата негова черта, която ми направи впечатление и която щях да видя много пъти по-късно. Той умееше да изслушва. В сравнение с почти всички останали членове на Политбюро и старши министри, които познавах, по мое мнение Тодор Живков беше единственият, който умееше да изслушва, без да прекъсва, без да коментира, без да дава израз на това, което мисли или чувствува. Митко Григоров или Венелин Коцев често и императивно прекъсваха говорещия, предрешаваха от къде до къде може да се говори по даден въпрос, а други висши ръководители просто не слушаха. У Живков човек можеше да намери търпелив и добър слушател. Впоследствие чух, че и мнозина други негови събеседници подчертаваха това му качество. Но от слушане до слушане има разлика. Могат да ви изслушват по такъв начин, че да секне цялото ви желание да говорите, и могат да ви изслушват така, че да чувствувате желание да се изприкажете. Поне според мен умението на Живков да изслушва беше най-предразполагащо и може би тъкмо затова — най-заблуждаващо.

Второто, което открих, докато чайката пое шосето към Витиня, беше же-

ланието му да бъде колкото се може по-непосредствен. Лично аз трудно свиквам с нови познайници, но в колата имах определеното чувство, че с Живков се познавахме отдавна и съвсем добре. Може би това чувство да идваше не толкова от неговите опити за непосредственост, колкото от простонародния му произход, от селската му кръв. Ако не го познавах изобщо и го срещнех за пръв път някъде без охрана и придружители, бих си помислил, че той е едно от типичните лица на съвременното българско село или градче, отстоящо недалеч от столицата — я местният пощенски началник, я учител в прогимназията, я един от хората на общината или местният агроном.

Колкото и зорко да следях разговора, у Тодор Живков не открих никакво важничене, толкова характерно за българските партийни примадони, никакво себеизтъкване или пък забулване в някаква мистериозна недостъпност. Той изглеждаше нормално прям, общителен и се отнасяше с нас като с равни, без да полага видими усилия и се представя за това, което не беше. И затова атмосферата в колата постепенно стана естествена и дружелюбна. Върху всички останали лица виждах същото чувство на разпиляване на съмненията и на отпускане, като че всред нас не беше най-властният човек в страната, а стар добър познайник.

Всичко дотук силно противоречеше на онова, което добре помнех от случаите, когато бях виждал Живков на трибуната. Там той отстоеше на някакво площадно разстояние и аз (а смятам и мнозина други) го приемах като чужд и далечен говорител. Онова, което най-много ме дразнеше в речите му, беше твърде долнокачественият псевдонародняшки патос, който, изглежда, беше задължителен за всички обществени оратори в социалистическа България. Седнал срещу него, аз си мислех за онзи Живков, който предишната година, 1963, през пролетта ни събра, членовете на всички творчески съюзи, в Партийния дом и ни тръсна едно ужасно слово за отклоненията от линията на партията. Там той демонстрира отблъскващо посредствено чувство за хумор и същевременно не се поколеба да ни заплаши по доста милиционерски начин. Той нападна модерните тенденции в нашата литература, обвини ни в чуждопоклонничество и преповтори за кой ли път, че ние трябвало да служим на преките партийни интереси. Тази му реч „пред дейците на изкуството и културата“ беше идеологически плагиат на речта, която Хрушчов бе произнесъл в Москва малко време преди това. Но най-обидното в тази реч от гръмки празни фрази и изтъркани клишета беше тонът й, който сякаш отразяваше липсата на каквото и да е разбиране на сложни явления, и нахалството на не особено интелигентен малък диктатор да командува непонятни и недостъпни за него интелектуални духове.

Така че естественият въпрос, който се появи у мен, докато колата вървеше по планинския склон нагоре, беше — кой е истинският Живков? Този доста внимателен, приятен събеседник, който любопитно ни слушаше, или онзи, другият, който безцеремонно се опитваше да се разпорежда със съдбата на цяла интелигенция и дръзваше да решава кое е изкуство и кое не е горе-долу с естетическите разбирания на някогашен фелдфебел.

Припомних си, че всъщност знаех много малко за него. Той беше дошъл почти от неизвестността. Ако партийната пропаганда на 40-те и 50-те години успя да популяризира известни имена на ръководители, ако хората бяха свикнали да им се говори за онези, чиито портрети се мъдреха по стените на учреждения и предприятия, ако дори клюките засягаха личния живот на партийната върхушка, името на Тодор Живков не значеше нищо. Цялата му славна биография едва ли не на пръв ръководител на някаква си българска национална революция и на душата на бригадата „Чавдар“ по онова време не само че не бе написана, но едва ли някой знаеше тия неща. Спомних си, че когато Червенков бе принуден да се оттегли от първото секретарство на партията и Живков застана на негово място, слуховете бяха, че Червенков е поставил на този пост най-послушния и най-безобидния си сътрудник, за да може да продължава да командува парада. По-късно, когато Червенков си отиде и името на Живков започна да се затвърждава и да се свързва с промените след 1956 година, хората и отляво, и отдясно го смятаха за преходен ръководител. Сталинистите и привържениците на твърдата линия открито се подиграваха с него, докато демократите го гледаха подозрително и не му вярваха. Непрекъснато се говореше, че този или онзи скоро щял да го смени. Но начинът, по който Живков се освободи от всичките си преки неприятели и преодоля всички препятствия, показваше, че изказаните за него мнения бяха произволни и повърхностни. Явно Хрушчов го дари с доверието си, а това не беше малко в една твърде бурна източноевропейска епоха. Помислих си, че може би и аз грешах по отношение на него, като го преценявах единствено по отношението му към изкуството и културата.

Чайката спря точно на Витиня, недалеч от бензиностанцията. Ние слязохме и Живков и Желязко Колев ни поведоха към гората вляво от пътя.

* * *

Слънцето ни завари в средата на млада букова гора, недалеч от Витиня. Беше влажно и все още доста хладно. Падналите мъртви листа бяха заличили всякаква пътека и ние се движехме свободно между дърветата. Живков енергично крачеше пред нас, сякаш се стараеше да наложи свой усилен ритъм на цялата група, която постепенно започна да се разпокъсва. Затова от време на време Живков се спираше, за да изчака кавалерски жените, които често изоставаха.

— Имаме доста да ходим! — предупреди ни той.

— Сигурни ли сте, че се движим в правилната посока? — попитах го аз, защото не бях никак убеден, че той се ориентираше добре в еднообразната гора.

— Това не знам! — каза Живков с тон, който говореше точно обратното. И добави: — Аз имам много лошо чувство за посока! — и ни разказа как веднъж, преди войната, трябвало да отиде някъде на север, а се озовал точно в противоположната посока, далече на юг. Завършвайки разказа си, той се усмихна с някаква твърде целенасочена самоирония и забеляза:

— Какво ще кажете, първи секретар на партията, пък не може да се ориентира, няма чувство за посока?

В отговор усмивките на всички изразиха съмнение в думите му. Впоследствие аз забелязах, че Живков обичаше да си служи със самоиронични и самокритични подмятания, което, изглежда, представляваше добре усвоен прийом за предразполагане на събеседниците му.

Продължихме да вървим. Излязохме от гората и тръгнахме по дълги високопланински ливади. Небето беше чисто и навред около нас старопланинската есен ни показваше цялата си пищна, многоцветна красота. Някъде отдалече идваше глухият звън на невидими овчи стада и влажният въздух беше напоен със силния дъх на гниеща растителност.

Направи ми впечатление, че никъде из целия ни път не се мярна жива душа. Беше някак неестествено да не срещнем никакви хора, било горски работници, дървари, селяни или други планинари. Същевременно не забелязах и никакви признаци на охрана.

Анастас, който ме настигна по едно време, изглежда беше зает с подобни мисли.

— Смяташ ли, че пътят не е заварден и изобщо нямаме никаква охрана освен Пешо? — попита той.

— Не знам, но не вярвам да сме съвсем сами в планината — отвърнах аз.

— Чудно! — вдигна рамене той. Но малко по-късно отново се приближи към мене и ми каза, че съвсем ясно е забелязал джип между дърветата.

По този повод се сетих за огромните предохранителни мерки, които съпровождаха навремето Червенков, шествието от автомобили и непрестанната смяна на колата, в която се возеше диктаторът. Всичко това беше израз на истинска параноя, тъй като за всеки здравомислещ българин беше ясно, че убийството на назначения от Съветския съюз български ръководител не би довело до никаква съществена промяна на положението в България. Реалистичното чувство на Живков явно го бе тласнало към премахването на тази въоръжена до зъби свита от пазванти и замяната ѝ с по-малочислена, но по-съвършена и добре прикрита охрана. Появяването му на няколко пъти на публични места, сред хората, без видима охрана около него, беше направило добро впечатление на гражданите.

И все пак никой от нас четиримата не знаеше предварително къде отиваме. Едва по планинските поляни ни се каза, че отиваме на връх Миджур, където трябваше да обядваме. Целият ни маршрут представляваше прекосяване на част от т. нар. боен път на някогашната бригада „Чавдар", която бе командувана от днешния министър на отбраната Добри Джуров, бивш царски фелдфебел. Политически комисар на бригадата е бил известният партизански поет Веселин Андреев, когото познавах много добре. Пътьом на няколко пъти Живков се спираше, за да ни събере, и заедно с Желязко Колев ни разказваха откъслечни случки от партизанските времена. Желязко изглеждаше много ентусиазиран от това, че Живков се позоваваше на неговата памет и в замяна на няколко пъти се обърна към него с името Янко, което беше партизанският псевдоним на Живков. Желязко говореше винаги с детински патос, като ученик, който декламира високопатриотично стихотворение. Искрено или не, той се представи пред нас като човек, който продължаваше да живее със своята ремсова младост и комай освен нея нямаше нищо друго. В това припомняне на миналото много пъти бе споменат Добри Джуров, но нито веднъж Веселин Андреев или Христо Ганев, който е бил комсомолски секретар на бригадата.

От това, което се каза, останах с впечатление, че Живков е идвал от време на време при партизаните, след което си е отивал. Но неговите точни функции не ми бяха ясни. Според тогавашната официална версия той е действувал като представител на окръжния комитет на партията, но според твърденията на партизани от самата бригада просто е изпълнявал куриерски функции между партийното ръководство в града и бригадата. Ала ако човек съдеше по отношението на Желязко Колев, повече от явно беше, че бригадата „Чавдар" бе съществувала единствено заради Живков.

И сякаш да охлади малко прекалената екзалтация на полковника, Живков забеляза, че в мемоарната литература много нещо се разкрасявало и преиначавало.

„Имаше смелост, но имаше и много страх!" — каза той и припомни една случка, когато в най-тежките дни на бригадата той с още един негов другар трябвало да бягат и се крият из някакво дере, умирайки от страх. Разказът на Живков беше съвсем реалистичен, като на човек, който разказва истинска преживелица без никакви преувеличения. Ударението беше върху страха на Живков, чрез което той вероятно искаше да ни каже, че „нищо човешко не му е било чуждо".

Така или иначе, неговото реалистично отношение към миналото бе загатнат упрек към множеството романтични разкрасявания на разни пишещи мемоари герои.

Забелязах, че докато говореше, той следеше внимателно нашата реакция и остана доволен, когато видя, че реализмът му ни направи добро впечатление.

Пешо носеше добре издута раница, в която освен термос с кафе имаше и някаква скромна закуска за всички.

Спряхме на малка поляна и Пешо отвори раницата. Междувременно Анастас каза на първия секретар, че още помни обвиненията, които той бе отправил срещу него в миналогодишната реч в Партийния дом. В едно свое стихотворение Анастас Стоянов бе казал, че гората миришела на тамян, имайки предвид боровите гори. Тогава Живков от трибуната се беше провикнал, че „нашата, партизанската гора, другари, не може да мирише на църква". Трябва да се каже, че този упрек срещу Анастас изобщо не беше справедлив и явно Живков беше станал жертва на някой от своите съветници. Анастас беше в най-точния смисъл на думата онова, което се нарича „партиен поет". Цялата му поезия бе пропита с онзи непоносим, долнокачествен комунистически патос, който винаги беше оценяван високо от партията.

„Е, какво ще ни кажеш сега?" — попита благосклонно Живков, след като въпросът за тамяна се изясни и се разбра, че гората никога не е била за Анастас църква. Нашият поет не дочака втора покана, стана и започна да ни декламира стихове за партията. Това бяха същите гръмки нескопосани, фалшиви думи за майката партия и нейните верни чеда, от които поне на мен ми става лошо в стомаха. Огледах се. Живков внимателно слушаше и явно изпитваше известно удоволствие. Желязко Колев се беше захласнал. Лада Галина се беше усмихнала твърде двусмислено, Златка Дъбова, почервеняла от неудобство, гледаше в земята, а Пешо невъзмутимо прибираше раницата си. Анастас беше вдигнал очи към простора и вдъхновено римуваше дума след дума „та-та-рам-та-та-та-там...". Помислих си, че той се представяше пред първия ръководител на страната като точно онзи жив поет, който Живков най-много би желал да види. Без съмнение в този миг петното на тамяна се изпари завинаги от биографията на Анастас Стоянов и както се знае, впоследствие той направи бърза кариера в административната йерархия на писателския свят.

Но взирайки се в Живков, аз се запитах дали наистина тази поезия от празни, банални фрази му харесва? Дали наистина човешкото му чувство за красота е превзето изцяло от държавнически или партийни съображения? Имах някаква надежда, че мога да доловя разлика между човека Живков и първия секретар на партията и министър-председател Живков.

Нищо не долових. Живков похвали Анастас и ние отново поехме пътя към Миджур. За известно време вървяхме вкупом и Живков разговаряше със Златка Дъбова за работите на художниците. Той беше доста внимателен да не повтори известните негови обвинения срещу модерните тенденции в изобразителното изкуство. Все пак между него и Златка имаше известно несъгласие. Хареса ми много, когато Златка събра кураж и доста твърдо каза на нашия домакин някои не особено приятни истини. Изобщо през цялото време на нашата разходка Златка Дъбова се държа с много достойнство, не се опита да ласкае нито веднъж Живков и ми се стори, че той някак хареса това отношение. Всеки път, когато трябваше да каже нещо по-силно, тя се изчервяваше като малко момиче и очите ѝ добиваха особен израз.

После поетичният концерт продължи и сам Живков рецитира стихове, като ни караше да познаем от кого са. Анастас му отговори с подобни гатанки, в които Лада енергично се намеси. Стоях встрани с чувството, че всички те, може би с изключение на Златка, бяха в някаква степен роднини и че определено аз бях чужденецът в тази компания. Може би забелязал киселото ми лице, Живков ме попита дали харесвам стиховете, които те декламираха. Отвърнах, че не разбирам от поезия и че съм стопроцентов прозаик. И тогава внезапно последва невероятен въпрос:

„Какво мислиш за прозата на Стоян Даскалов?"

Помислих си, че Живков се шегуваше, защото никой не би могъл да пита сериозно за художествените качества на онова, което пишеше Сте-Цето. Отвърнах, че той ме пита за най-пошлата литературна конфекция, която съществуваше

в България. Ядосан, доста невъздържано прибавих най-черните епитети, които имах в речника си. Лада, която пишеше проза, се съгласи с мен. Живков ни изслуша внимателно и после каза:

„Интересно, другарят Митко Григоров много го харесва!"

Никой не каза нищо повече. Продължихме да вървим. Сега някой запита Живков за икономическото състояние на страната. Той каза, че след реорганизацията на селското стопанство нещата отивали в добра посока и ни съобщи радостната вест, че в България било открито огромно манганово находище. „Третото по големина в света" — каза той и добави, че България вече имала добри външни предложения за съвместна разработка на това минерално богатство. Друг го запита каква е ползата от международния туризъм, който тъкмо се разрастваше в страната. Живков отвърна, че туризмът носи големи икономически изгоди и даже цитира някаква доста внушителна сума от чужда валута, която България бе спечелила от туризъм предишната година. И тъкмо във връзка с туризма аз го запитах как гледа на свободното пътуване на български граждани в чужбина и изобщо одобрява ли налаганите ограничения. Без никакво колебание той каза:

„Аз лично съм за свободното пътуване на всички български граждани с изключение на висококвалифицираните специалисти!"

И той ни разказа как преди време двама български специалисти, струва ми се, от текстилната индустрия, били в Италия. И там им били предложени огромни суми, за да не се завърнат. Специалистите обаче били истински патриоти и се върнали. Предложените суми били толкова големи, че човек трудно би могъл да устои.

— Че за какво са им на италианците нашите специалисти? — попитах аз.

— Те са се опитали да ги купят — каза Живков — не защото на тях им трябват, а защото на нас ни трябват! Един добър специалист не се създава то-ку-така!

Запитах го защо все пак за неспециалистите, за обикновените граждани, пътуването в чужбина е трудно. Живков каза, че трудността идвала по-скоро от валутни и формални съображения, отколкото от нещо друго. И сега внезапно той се обърна към нас:

— А за какво писателите са хукнали да ходят на Запад? Какво интересно намират там? Какво има да научат от Запада? Тяхната работа е тука, да ходят из нашата страна, да опознават живота и да пишат за него! Писателите нямат работа на Запад!

Всичко това той изрече най-категорично и не можеше да има съмнение, че беше убеден в казаното. Все пак някой от нас измънка, че писателите трябва да пътуват на Запад, за да разширяват културните си кръгозори, за да общуват със световната литература.

Живков поклати отрицателно глава и повтори:

— Нашите писатели трябва да пътуват в нашата страна!

И за да смени не толкова приятната тема, той запита дали е вярно, че вред писателите имало много разводи. Той зададе този въпрос с усмивка, която казваше, че твърде добре знае подробности за личния живот на писателите, но иска от нас само потвърждение. Явно, интересуваше го забавната, полуклюкарската страна на писателските любовно-семейни истории.

Аз казах, че писателските разводи според мен не бяха повече от разводите в която и да е друга професионална група в страната, но понеже писателското общество беше в центъра на вниманието, хората преувеличаваха. Той каза, че може и да съм прав, но на гражданите правели впечатление писателските разводи.

Нашият разговор продължи по пътя на най-произволни асоциации, както вероятно протичат всички подобни разговори. Живков знаеше, че ние имахме много въпроси към него, но се колебаехме дали да ги зададем. И можеше ли наистина да се пита за всичко? Струва ми се, че тук той твърде скоро и твърде

опитно установи добре разбрано ниво на разговора, което не биваше да се нарушава. Това ниво изключи големите и опасни въпроси, но остави пълен простор за лични, частни разговори. Повече от ясно беше, че зад поканата на Живков за тази екскурзия стоеше желанието му да има непосредствени впечатления от нас не толкова като представители на някаква творческа интелигенция, а като отделни хора. Продължихме да вървим.

* * *

Колкото по-високо се изкачвахме в планината по посока на връх Миджур, толкова повече се разкъса групата. Живков и аз вървяхме най-малко половин километър пред другите. Той ме изненада с издръжливостта си. Обясни ми, че обичал да ходи и всеки ден изминавал известно разстояние, а всяка седмица предприемал подобна дълга екскурзия.

— Ами работата? — попитах. — Кога присъствувате на всички тия заседания, кога се срещате с всички тия хора? Аз мисля, че да си министър-председател и първи секретар на партията означава човек да няма време за нищо?

— Напротив — засмя се Живков, — колкото си по-нагоре, толкова е по-лесно!

Той ме погледна и като видя, че не му повярвах, каза, че пряката работа е предоставил на заместниците си. Например вече рядко ходел на заседание в Министерския съвет.

И тук стана дума за промяна в стила на първия ръководител. Живков каза, че за него образецът на истинския партиен ръководител е Хрушчов. Искам да припомня, че само два дни след нашата разходка Хрушчов беше свален, но повече от явно беше, че Живков не знаеше какво ставаше вред съветското ръководство. Убеден съм, че дори при най-малкото съмнение той не би се ангажирал дори пред мен с толкова открито възхищение от Хрушчов.

Той изрази възторг от речите на съветския ръководител и по този начин потвърди моето усещане, че в собствените си речи той подражаваше на Хрушчов. От друга страна, той се възхищаваше на замаха му и дори на неговата ексцентричност. Но цялото отношение на Живков към Хрушчов беше това на командир на рота или батальон спрямо главнокомандващия, т. е. отношение на човек, който ясно съзнава своята подчиненост. И това впечатление се потвърди от последвалия разказ на Живков.

С явна гордост той каза, че дотогава на два пъти е влизал в сериозни противоречия със съветското ръководство. Единия път по въпроса за последната реорганизация на българското селско стопанство, когато бе отхвърлена съветската схема. И втория път — за подобряването на отношенията с Гърция.

И тук помня дословно думите на Живков:

„Два пъти Хрушчов ЗДРАВАТА МЕ ДРА! — И добави: — Но аз се оказах прав!"

Бях поразен именно от използването на тази дума „ДРА", която се използва в България само от много нисши и младши служители, когато разказват за конското евангелие, прочетено им от висшия началник. Струва ми се, че точно тази дума „ДРА" характеризира с невероятна прецизност действителните отношения между съветското ръководство и българското ръководство и хвърля ярка светлина върху пълната зависимост на българските ръководители от съветските. Защото една суверенна и независима страна не може да бъде „ДРАНА" от никоя друга страна. В българския речник ДЕРЕ началникът, ДЕРЕ господарят, ДЕРЕ чорбаджията, т. е. ДЕРЕ този, който командува и на когото ние сме сляпо подчинени.

Живков би могъл да каже, че в случаите Хрушчов се е разсърдил, направил е скандал или се е ядосал, което все пак би запазило равноправието на българския ръководител. Но фактът, че той употреби този много ясен глагол „ДЕРА“, ми показа колко дълбоко беше сляпото му подчинение пред волята на съветския началник. Сякаш не можеше да има никакво съмнение в правото на Хрушчов да го ДЕРЕ.

Картината на сляпата подчиненост на Живков бе допълнена и от несъмнената гордост, която той изпитваше, че е дръзнал да извърши нещо на своя глава. И това нещо в края на краищата се оказало правилното, т. е. Живков се гордееше, че в цялата си кариера на два пъти е успял да се съобрази с българските интереси, които били различни от съветските. Но какво да се мисли за всичко останало?

При започването на нашата екскурзия имах намерението да питам Живков за отношенията със СССР и по-специално за изказванията на някои министри, че без непрекъснатата съветска помощ българската икономика щяла да банкрутира много бързо. След неговите думи за това как Хрушчов го ДРАЛ, почувствувах, че въпросът ми е излишен, тъй като, след като не можеше да се говори за каква да е политическа суверенност на България, абсурдно би било да се пита за икономическа суверенност. При това аз не поставих под въпрос дали наистина Живков на своя глава е подобрил отношенията с Гърция и предприел такава важна мярка като реорганизацията на селското стопанство. Компетентни хора, с които по-късно разисквах тези му твърдения, се усъмниха изобщо в способността на българското ръководство да решава само развитието на отношенията си с Гърция. Може би инициативата да е била на Живков, но зад нея сигурно е стояло някакво съветско одобрение. Що се отнася до селското стопанство, там конфликтът му с Хрушчов изглежда по-вероятен, защото българското селско стопанство бе разстроено именно от сляпото подражаване на съветското.

Тук справедливостта изисква да кажа, че в същия този разговор на няколко пъти Живков недвусмислено иронизира съветския опит. Така например аз остро нападнах димитровските награди за литература и изкуство, като му приведох примери, че раздаването на тези награди става повод за истинска война между българските писатели, художници, артисти и т. н., че в резултат на тези награди хората се намразват завинаги и цялата културна атмосфера в страната за дълго време бива отравяна от злоба и завист. Същото се отнасяше и за разните звания.

— Всичко това е съвсем неприсъщо на нашия национален характер — казах аз. — Ние никога не сме имали пошлата традиция да се кичим с пауновски титли и да си раздаваме пищни награди. За какво тогава съществуват димитровските награди?

Живков ме изгледа, засмя се и каза:

— Ние ги имаме само защото ги има в Съветския съюз!

Може би греша, но в този момент ми се стори, че с моето подозрение към т. нар. съветски опит му станах някак по-симпатичен. Защото след това той заговори, че механичното подражаване на съветския опит в миналото било довело до големи пакости в България.

„Ние имаме много ценен наш, собствен опит“ — каза той с повишен тон на истински патриот.

Малко по-нататък в разговора той внезапно се оплака от инертността на Политбюро, към което изпитваше несъмнено презрение. Той буквално каза:

„Ние имаме членове на Политбюро, които никой не знае за какво са там, никой не знае да са свършили някаква работа. Просто седят си там — членове на Политбюро!“

По-късно някои мои познати ми обясниха, че Политбюро проваляло важни инициативи на Живков и той не можел да търпи онези стари членове, които бе наследил още от времето на Червенков. Но тъкмо тези членове, за които той

говореше, бяха старите и изпитани довереници на Съветския съюз. Така че упрекът му косвено бе отправен към съветското ръководство.

На няколко пъти се опитах да върна разговора към времето преди април 1956 година и по-точно времето на Червенков. Бях любопитен да разбера по-непосредствено отношението на Живков към онзи тежък период. Но случайно или умишлено, той изобщо избегна тази тема. Единственият път, когато той спомена за предшествениците си, беше, когато каза, че и Червенков, и Югов са взимали хонорари за техни публикувани речи или доклади. Хонорари, които са отивали за тяхна лична сметка. Докато той, Живков, отправял всички полагаеми му се суми от отпечатани произведения към касата на партията. От думите му заключих, че той не обичаше Червенков и ненавиждаше Югов.

Пак говорейки за Политбюро и висшия партиен кръг, той каза, че много от децата им били съвсем разпуснати, капризни и сменяли разни привилегировани длъжности, както им уйдисвало.

„Моите деца — каза гордо той — не са такива! Людмила се занимава сериозно с нейната наука!“

И той категорично каза, че никога не би тласнал децата си към обществено-политическа кариера. Живков изглеждаше съвсем искрен, когато виждаше бъдещето на дъщеря си като научен работник. Какво по-късно го бе заставило да я направи министър на културата, т. е. и тя да тръгне по пътя на останалите деца на членовете на Политбюро — за мен поне не е много ясно.

От всичко казано или споменато за живота и отношенията във висшия партиен кръг имах впечатлението, че Тодор Живков не разполагаше с голяма подкрепа, че срещу него, вътре в сърцето на партията, действаха значителни сили. Може би затова той се опитваше да се разграничи от другите членове на Политбюро и да внуши, че той е нещо доста различно.

Минаваше един часът по обед, когато ние започнахме да изкачваме склона към хижата на връх Миджур. Другите все още бяха доста зад нас. Единствен Пешо с раницата ни следваше отблизо.

Но тъкмо на самия склон пред хижата ни чакаше една не особено приятна изненада. Срещу нас изскочиха двама души — единият със силно прошарен, почти бял перчем и червендалесто лице, другият — по-млад, внушителен исполин, който държеше кинокамера в ръцете си. В първия разпознах режисьора от студията за документални филми Нюма Белогорски, за когото с чиста съвест бих казал, че беше един от най-големите досадници в съвременна България. Много години наред той живя, обиколи целия свят и спечели доста парици с правене на филми за Георги Димитров. Нюма Белогорски беше този, който подкладе цялата кампания във вестниците срещу западногерманския телевизионен филм за Лайпцигския процес, при това, доколкото знам, без изобщо да е видял филма. Исполинът беше неговият оператор.

Нюмата се спусна към нас, а операторът му, без никакво предупреждение, започна да снима Живков и мен. (Къде ли е сега този филм?)

Като видя камерата и тичащия по склона към нас, задъхан и ухилен до ушите Белогорски, Живков ме погледна многозначително и въздъхна.

„Другарю Живков — започна Нюмата, като протегна ръце и се здрависа и с двама ни, — това се казва късмет! Да знаете как ми трябвате! Като разбрах, че ще идвате, залостихме се тук и два часа ви чакаме! Трябва ми един кадър просто както сега изкачвате Миджур... нищо повече... Такъв късмет... и небето е точно такова, каквото ни трябва! ... А пък да знаете какъв филм става! Тази сутрин гледах материала и знаете ли, точно онзи момент, когато вие се надигате всред бригадата, нямате идея колко верен сте...“

Нюмата говореше като картечница, че чак слюнки хвърчаха. И до ден днешен виждам ентусиазираното му лице и чувам възторжено-мазния му глас. Той ми приличаше на онези стари продавачи от магазините за дрехи по „Пи-

ротска“, които аххаха и охкаха пред вида на клиента, който пробва нов костюм.

Оказа се, че точно по това време, средата на октомври 1964 година, хитрецът Белогорски снимаше филм за бойния път на бригадата „Чавдар“. Това беше някакво документално възпроизвеждане на подвизите на „чавдарци“, базирано на някакъв сценарий, за който Живков явно знаеше. Излезе също, че всред актьорския състав имало и един, който играел ролята на другаря Янко, т. е. на самия Живков.

Живков не каза нищо срещу цялото поройно словоизлияние на кинорежисьора и се остави да бъде снет сам, а аз се дръпнах. Влязох в самата хижа, където край кухненската печка имаше две приятни млади жени. Те живееха и работеха в хижата и от тях научих, че първият секретар на партията беше чест гост по тези места.

Идеята беше да обядваме именно в самата хижа, но Нюма Белогорски не остави Живков на мира нито за секунда. Той го следваше навсякъде и безспирно говореше за развитието на филма, като уговаряше Живков да видел още през следващите дни снетия материал. Стори ми се, че цялото това дърдорене някак развали настроението на нашия домакин, но той търпеливо изчака Нюмата да спре и му каза да му се обади през седмицата. В това време пристигнаха и другите и Живков предложи да ядем някъде „по-нататък“.

Двете жени изразиха съжаление, че са готвили напразно, и ние поехме надолу, оставяйки режисьора и оператора в хижата.

Срещата с Нюмата ми направи силно впечатление. В значителна степен — мъчително впечатление. За пръв път бях непосредствен свидетел на толкова явна и противна демонстрация на подмазване, раболепие, фалшива любов и дори боготворене на едно човешко същество спрямо друго човешко същество. При това истината изисква да кажа, че нищо в поведението на Тодор Живков не налагаше подобно държане. Колко далече по-нормално би било, ако кинорежисьорът спокойно и сдържано бе изложил своите проблеми или бе разказал за работата по снимането на филма. Откъде идваше тази грозна сервилност, това лепкаво ласкателство, този лакейски възторг?

„Вашият образ, другарю Живков!“ — викаше по едно време той, сякаш ставаше дума за образа на свети Йоан Кръстител.

Повече от сигурен бях, че дори самото снимане на филм за бригадата „Чавдар“ (а не за някоя друга бригада) беше идея на самия Белогорски. Вероятно той беше тичал да агитира, да убеждава Живков и другите, че тяхното „славно“ минало трябва да бъде увековечено. И вероятно той бе успял да им вдъхне чувството за изключителната историческа ценност на обективно твърде скромни исторически факти.

Но ако в тази стара и плитка игра участваше само Белогорски, човек не би трябвало да го взима на сериозно. Бедата беше, че той се явяваше като един от най-бързите и първи представители на цяла голяма и мътна вълна от ласкатели, която през следващите десет години щеше да убеждава България, партията и самия Живков колко велик и мъдър държавник беше той. Горе-долу до това време Тодор Живков беше просто един от хората, които ръководеха страната. След това щяха да го възкачат върху някакъв смешно-бутафорен исторически Олимп и щяха да превъзнасят всяка негова дума или стъпка като най-съдържателна проява на полубог.

И докато се спускахме надолу, аз се вгледах в първия секретар и се запитах:

„Вярва ли Тодор Живков на този маскарад? Наистина ли смята, че образът му би могъл да развълнува до такава степен хора като Нюмата?“

Отговорът щеше да дойде с времето.

* * *

Обядвахме в подножието на Миджур, на открито. Храната за нас беше пристигнала със специален джип. Заедно с него се появиха още няколко души, в които човек лесно можеше да познае служители от сигурността. Направи ми впечатление, че отношенията на Живков с тях бяха най-сърдечни и непосредствени. А те се отнасяха към него по-скоро като към по-възрастен, уважаван роднина, отколкото като към важен и далечен началник. В подхода му и спрямо тях, и спрямо нас имаше много нещо от типичното селско гостоприемство — добродушен тон, безобидни шеги и неизбежните коментари за храната. Тя се състоеше от фасул чорба, обикновени наденици, пресносолено сирене, кашкавал и грозде. С други думи, твърде обичайната храна за планински екскурзии. Имаше още ракия, с която започнахме, и коняк, с който свършихме. Живков почти не докосна алкохола. Другите също почти не пиха, така че комай и ракията, и конякът останаха за Пешо и за мен.

Любопитен бях да разбера що за човек беше този Пешо, комуто явно бе поверена непосредствената охрана на първия секретар? Той беше някъде в средата на трийсетте години, строен и физически вероятно отлично подготвен. За разлика от множеството охраняващи лица, които бях виждал дотогава и чийто обичаен израз беше този на ограниченост и безцеремонност, Пешо имаше твърде интелигентно лице и внимателни, приятни маниери. Струва ми се, че той или бе завършил, или току-що завършваше някакво висше образование. След това, мисля, че Анастас ми каза, че Пешо имал чин полковник. Така или иначе, неговото постоянно присъствие при нас не само не беше бреме, но в много отношения той бе по-приятен събеседник от неостаряващия ремсист Желязко Колев. Забелязах също, че и отношението на Живков към него съдържаше подчертана сърдечност и уважение.

Може би взимайки повод от предложената ракия, Живков започна да разказва със смях за своето приятелство със Стефан Гецов и Георги Джагаров. Той поканил Стефан на гости преди известно време и жена му, д-р Мара Малеева, била ужасена от количеството алкохол, което артистът изконсумирал. Именно Стефан завел при Живков за пръв път Георги Джагаров, с когото те бяха приятели от кръчмите. И двамата имаха репутацията на буйни пияници и разказвайки за техните подвизи, Живков наистина се забавляваше. За всички присъстващи беше ясно, че той изпитваше голяма привързаност към тях и че може би и те бяха силно привързани към него. Стана ясно също, че той се срещаше с тях доста често и че те имаха пряк достъп до него едва ли не когато си искаха. Говорейки за тях, Живков не излезе от кръга на забавно-пиянските приключения на тази двойка, не каза нито дума за тяхната работа, нито пък подсказа с нещо намерението си да ги издига на високи ръководни постове.

Години по-късно, бивайки свидетел на твърдата и понякога дори фанатична подкрепа, която Живков даваше на Джагаров в цялата му кариера, аз си мислех, че първопричината за това беше фактът, че Джагаров бе предложил лоялността си на първия секретар по време, когато той не разполагаше с много лоялни хора около себе си. От друга страна, самият избор на Джагаров, който в ония години бе трудно отличим всред масата на софийската интелигенция, бе комплимент за Живков, който в неговото лице бе намерил рядко предан сътрудник, почитател и приятел.

Но в онзи ден, там, в подножието на Миджур, всичко това беше далечно и неизвестно бъдеще.

След обеда Пешо измъкна фотоапарат и направи снимки на всички ни с Живков в средата. Това снимане малко изпорти сравнително естествената атмосфера, защото ми приличаше на някакво увековечаване. Както и да е, аз никога не видях тези снимки, но знам, че Живков ги беше изпратил на Златка Дъбова, която, предполагам, че все още ги има.

После се разделихме с хората, които ни бяха донесли храната, и отново поехме посока, която Живков, изглежда, добре знаеше. Той каза, че би прекарал и вечерта с нас, но трябвало да отиде на представление в Народния театър, където гастролираше известен съветски театър.

Отначало пак всички вървяхме вкупом и пак се водеха разговори на безобидни теми, което сякаш съответстваше на общото желание. Колкото и непринудени да изглеждаха нашите отношения, върху лицето на всеки можеше да се прочете сдържаност и съобразяване с присъствието на най-властния човек в страната. И най-безобидните думи внимателно се претегляха. Никакъв съществен въпрос не бе докоснат.

Постепенно групата пак се разкъса и двамата с Живков отново се намерихме напред. Доста време вървяхме мълчаливо, сякаш нямаше за какво да разговаряме. После, по някое време той ме запита какво според мен липсва най-много в нашата литература.

„Страст!" — казах му. Той, изглежда, не ме разбра и аз обясних, че в литературата владееше чиновничеството, че писателите имат формално отношение не само към своите сюжети, но и към целия живот в страната.

Той внимателно слушаше, но аз долових сянка на недоверие спрямо това, което казвах. Изглежда, че той имаше добро мнение за съвременната българска литература и аз рискувах да се озова в положението на неудачен критик. Тогава му разказах за доклада на Любен Дилов, който посети Западна Германия с цел да пропагандира българската литература пред немските издателства. Той беше обиколил няколко от най-известните издателства и беше показал немски преводи на откъси от почти всички съвременни български писатели. Най-сериозно отношение беше срещнал в Роболт ферлаг, където художественият съвет на издателството си бе направил труда не само да прочете, но и писмено да анализира предложените мостри българска съвременна литература. И най-странното от всичко беше заявлението на издателството, че би желало да преведе и отпечати истинска комунистическа литература, но намерило, че предложената съвременна българска литературa изобщо не била комунистическа, а (цитирам по памет) „безинтересна, отживяла времето си дребнобуржоазна литература". Хората от Роболт ферлаг бяха обяснили черно на бяло, че нито съдържанието, нито формите на предложените български мостри притежавали елементите на онова новаторско отношение, което според тях би трябвало да отличава комунистическата литература. Досадна обстоятелственост при описването, сладникаво-романтични образи, повърхностен диалог. Във всички произведения нямало нито един истински комунистически образ.

Това мнение на Роболт ферлаг бе предадено от Любен Дилов в секретариата на съюза. Когато ние чухме за него, помолихме Любен да ни разкаже подробности. Моето лично впечатление беше, че хората от Роболт бяха в най-висша степен справедливи в своята оценка.

Но Живков, който тясно се интересуваше от писателските работи, не знаеше нищо за този доклад и беше доста озадачен.

— Значи те казват, че в нашата социалистическа литература няма нищо комунистическо? — попита ме той.

— Така казват! — отвърнах.

— Искам да видя този доклад! — и той забърза пред мене. След няколко крачки се извърна и ме попита какво аз мисля за немското мнение. Казах му, че принципно те са доста прави и че ние сериозно трябва да се замислим що за литература произвеждаме. Не отидох по-далече в моята критика, защото имах чувството, че той или не ме разбра, или пък въобще не искаше да слуша неприятни думи. В края на краищата нали сам той много пъти бе говорил за огромни успехи на социалистическата ни литература. И сега изведнъж някой да му каже, че това изобщо не е социалистическа литература, а дребнобуржоазна реминисценция.

Продължихме да вървим доста време в пълно мълчание. Живков все така енергично крачеше пред мен и изглеждаше зает със собствените си мисли. Следвах го на разстояние от няколко крачки и за кой ли път се питах — какво всъщност представляваше той? Какво представляваше човекът, който ръководеше България? Опитвах се някак да подредя впечатленията си от него и да не поставям в един и същи кюп толкова различни неща, като какво беше той и как аз го бях приел. И трябваше да призная, че той си оставаше за мен енигма.

Онова, което бях чул да се разказва за него из цялата страна, не беше много ласкаво. Интелигенцията, която вероятно съдеше за него от речите му, го смяташе за обидно елементарен. В София имаше дузина хора, които го имитираха много сполучливо. Особено гласа и смеха му, който сякаш падаше на етажи, започвайки от най-горния. И ако интелигенцията изпитваше презрително отношение към него и даже си позволяваше да забелязва колко висококултурен бил Червенков, широките маси имаха най-подигравателно отношение. Цялата страна беше залята от вицове за Тодор Живков, при което той неизбежно бе рисуван като прост, ограничен, примитивен човек. От трета страна, както вече казах, в самата партия имаше силно пренебрежение към него. Но всички тези популярни мнения често пъти са израз на заразителни предразсъдъци.

Моето непосредствено впечатление от него през тази дълга екскурзия беше, че той несъмнено стоеше значително над тези популярни представи и поне за мен безспорно превишаваше който и да е от другите висши партийни ръководители. Явно Живков беше далече от интелектуалния свят. Явно той не беше чел много книги и образованието му е било доста еднолинейно и дори речникът му често пъти показваше неудачното съжителство на простонародни думи с помпозни фрази. Също така човек би могъл да се усъмни доста в естетическите му разбирания. Но зад всичко това стоеше безсъмнена природна интелигентност, бърза съобразителност и великолепна памет. Както ще стане дума по-нататък, много хора са били смайвани от паметта на Живков. Нещо, което според мен липсваше у него по най-определен начин, беше въображението. Но в замяна на това той имаше силно развита интуиция. Мисля, че след тази разходка той класифицира нас, четиримата си гости, по напълно безпогрешен начин. Докато у Анастас той видя бъдещ предан войник в неговата собствена армия, отношението към мен, макар и дружелюбно, си остана докрай изпълнено с подозрение. Безспорно той обичаше властта си и ѝ се любуваше, но с добре прикрита суетност, която не дразнеше. В началото аз изпитвах съмнение дали той имаше реална представа за истината на живота в страната, за мъките на хората, за техните неразрешими проблеми. Много пъти бях установявал, че висши партийни дейци нямаха и елементарна представа за действителността, вред която живееше народът. Те сякаш се намираха на някакъв свой собствен остров и нищо друго не ги интересуваше. У Живков аз установих, че той знаеше доста добре истинското положение на нещата или поне знаеше го по-добре, отколкото го знаеха колегите му. И точно тук като отговор чувствах думите, които щях да чуя от неговите уста няколко години по-късно:

„Нищо не зависи от мен!"

Той приличаше на актьор, който бе приел ролята си, бе я научил много добре и я играеше с удоволствие, без да има каквито и да е претенции да се меси в работата на режисьора или на автора на пиесата. Той съзнаваше актьорската си предопределеност, което проличаваше особено в чувството му за самоирония.

И именно във връзка с това беше и най-интересният епизод в тази наша екскурзия. Както вървяхме из планината по тясна пътека, стигнахме до една локва, която преграждаше пътеката. Трябва да беше широка около два метра и половина. Ние се огледахме да намерим някакъв камък, за да го поставим в средата и улесним минаването, но странно — не намерихме нищо.

„Трябва да скачаме!" — каза Живков.

Аз се засилих и скочих пръв на отсрещната страна. Живков се засили след мен и сигурно щеше да скочи, ако не беше се спънал. Той падна върху ръцете си, но цопна така, че се изкаля целият. И тогава внезапно се изправи, както беше в средата на локвата, изгледа ме, усмихна се и каза с много особен глас:

„Е, не беше видял изкалян първи секретар, и това видя!"

Той произнесе думата „изкалян" с добре подчертано двусмислие, което стигна при мен като:

„Аз знам много добре какво съм и нямам нужда други да ми го казват!"

Може би преувеличавам, но точно в този момент аз почувствувах, че за пръв път влязох в действителен контакт с него. Колкото пъти по-късно разказвах за това падане на Живков в калта и последвалите думи за „изкаляния първи секретар", малцина ми повярваха, че той е бил в състояние да каже такова нещо. Толкова силно беше общото предубеждение спрямо него, че му отнемаше правото на такава твърде дълбока забележка.

Подадох му ръка, за да го изтегля от локвата, но той не прие и сам излезе. С помощта на носната си кърпа той се поизчисти и продължихме да се спускаме надолу без повече коментари. Постепенно калта по дрехите му изсъхна.

Слънцето вече залязваше, когато слязохме долу, всред равна местност, осеяна с горички и храсти. И както вървяхме, внезапно чух силна войнишка команда:

„За среща на министър-председателя на Народна република България, глави надясно!"

Пред нас на продълговатата поляна ни чакаше странна картина. В две редици се бяха строили за среща... някогашни жандармеристи от времето на войната, с техните сини униформи и германски автомати, и партизани, въоръжени със стари пушки и карабини... Беше някаква невероятна картина... Явно пред нас се намираше военна част, която участваше в снимките на филма на Нюма Белогорски. И командирът на тази част, сам в полицейска униформа от едно време, вдигна ръка, за да рапортува на министър-председателя. Това беше твърде много за мен и аз свих зад съседния храст, оставяйки Живков сам да се справя с церемонията. Но той се спря и викна подир мене:

„Хей, Георги, къде избяга? — и като се обърна към строените, прекъсвайки цялата церемония и сочейки към мен, каза: — Виждате ли ги писателите! Щом надушат някаква опасност, и никакви ги няма!"

Трябваше да се върна. Живков ме представи на войниците като автора на „Мъже" и се пошегува с това, че полицаи и партизани бяха в една и съща редица.

Малко след това бяхме на шосето, където чайката ни чакаше.

* * *

Когато се разделихме, Тодор Живков пожела да имаме още много такива срещи. Той не каза нищо излишно, не произнесе никаква дежурна фраза за поддържане връзката между партията и младата интелигенция, а само каза, че би желал пак да се видим. Някой от нас каза, че беше наш ред да го поканим, на което той веднага забеляза:

— Но никой не ме кани!

— Ще ви поканим, но вие няма да дойдете — казах аз.

— Сигурно ще дойда. Каквато и работа да имам, пак ще дойда! — заяви той.

Срещата с първия секретар остави всички ни с повдигнато настроение. Светлината, в която той се показа, изглежда, беше над всички очаквания. Ние си

мислехме, че след като първият ръководител на страната можеше да покаже толкова такт и внимание към нас, след като ни бе дал да разберем, че знае много добре проблемите не само на литературата и изкуството, но и на целия живот, след като се бе показал търпелив слушател на дълги пледоарии, тогава можеше да се вярва, че България е в добри ръце. Ние твърде бързо му простихме ужасната реч от предишната година, твърде лесно приехме добри маниери за добри намерения. Когато вечерта в Клуба на журналистите разказвах за срещата, изглежда, моето въодушевление да е било прекалено необосновано, защото от всички страни ме срещнаха скептични усмивки. Същата вечер един от моите приятели ме дръпна настрана и ми каза:

„Ако ти храниш някакви илюзии, че като обясниш на Живков дивотиите, които стават, той ще вземе някакви мерки, много се лъжеш! Вашата екскурзия е само един флирт, от който нищо значително няма да произлезе!"

Когато наскоро след нашата екскурзия Хрушчов бе свален, навред се заговори, че дните на Живков като първи секретар са преброени. Ала всеки път, когато се поставеше въпросът: „Кой ще го замести?", отговорите увисваха във въздуха. Оказваше се, че в цялото Политбюро и в Централния комитет не се очертаваше никаква сериозна личност. Единственият възможен претендент, Митко Григоров, беше извънредно непопулярен в средите на творческата интелигенция.

Последвалите три години показаха, че и съветското ръководство не бе намерило нищо по-добро от Тодор Живков. А и времето работеше в негова полза.

Не зная начина, по който съветското ръководство избира и преценява кого да утвърди за български ръководител, но ми се вярва, че то провежда своеобразни конкурси. Те се състоят в устройване на периодични политически боксови мачове, при което изборът естествено е в полза на победилия. Тодор Живков се качи на политическия ринг — тежка категория, през 1954 година. В първият мач той победи по точки Червенков и цялата червенковска група, макар нокаутирането да дойде значително по-късно. После, пак по точки, беше бит Антон Югов, а междувременно групата на Чанков бе нокаутирана. След това с внезапен удар изхвръкна Митко Григоров. После дойде ред на триото Коцев—Абаджиев—Гяуров, за да стигнем до жестокия нокаут на Борис Велчев. Всички споменати противници на Тодор Живков бяха не по-малко верни съветски хора. Никой не би могъл да ме убеди, че Венелин Коцев или Ангел Цанев, или Митко Григоров не бяха и не са фанатично предани на Съветския съюз партийни функционери. Техният недостатък беше просто в това, че загубиха мачовете си с Живков и съветският рефер всеки път вдигаше ръката му като на български политически Мохамед Али.

С други думи, Живков беше този, който при всеки мач излизаше най-добре трениран, умееше да стегне редиците на своите хора и да покаже, че може да води неотклонно партийния и държавен кораб в указаната му посока. Нещо повече, в дългите години на неговото шампионство, той си извоюва репутацията на комунистически ръководител, който е създал най-малко ядове на съветското ръководство. Той нито веднъж, нито за момент не си е правил илюзии, че може да отиде против волята на ръководителите в Кремъл. Дори при най-силни и, предполагам, доста искрени патриотични изригвания, той никога не е забравял, че първо идва Съветският съюз, а след това — България.

Така че след падането на Хрушчов, докато положението в Кремъл се изясняваше, Тодор Живков бе взел вече всички онези мерки, които щяха да го запазят при всякакви сътресения. Той се заобиколи с млади и верни хора. Окръжните комитети на партията, Централният комитет и неговият секретариат, всичко това бе подето от новоиздигнати кадри като Венелин Коцев например, които гледаха към Живков така, както римските легиони са гледали към Цезар.

От всичко, казано дотук, става ясно защо не само новото, но и всякакво съветско ръководство, дори ако то се състоеше от най-крайни сталинисти, винаги щеше да предпочете Тодор Живков пред другите. Той беше най-силният, най-со-

лидният, най-съобразителният и над всичко най-верният. Може да се каже, че той служеше на Съветския съюз по-ревностно, отколкото самите съветски ръководители, той беше първият в борбата срещу китайците, той беше първият, който подкрепи СССР при нашествието в Чехословакия, първият, който изрази ненавист спрямо еврокомунизма и т. н. Като награда за верността нему бе разрешено да каже, че дори когато комунистическата партия на СССР е правила грешки, Българската комунистическа партия не ги е правила.

И за Живков, и за съветските ръководители беше съвършено ясно, че те са свързани помежду си по силата на най-тясна взаимна необходимост. Без Съветския съюз Живков би станал лесна плячка на спотаените засега свои противници в партията. Без Живков Съветският съюз би загубил отличен и може би не лесно заменим свой служител. Образно казано, това е връзката между класически английски лорд и неговия бътлер, които в дългите години, прекарани заедно, така са свикнали един с друг, така са се привързали, че евентуалната раздяла би била твърде болезнена. В този дълъг процес на обмяна между господарско благоволение и предано служене се е изградило онова взаимно доверие, което особено в политическия живот е голяма рядкост.

Най-голямото щастие в живота на един бътлер произтича от съзнанието, че господарят му не може без него. От друга страна, господарят е щастлив, когато съзнава, че и бътлера не може без него. Във времената, в които живеем, май че е по-трудно да се намерят добри бътлери, отколкото добри господари.

И ако все пак политическите боксови мачове се провеждат, това, изглежда, е задължителната рутинна проверка дали шампионът е във форма и дали времето не е родило нещо по-добро. Същевременно такава проверка винаги води до преутвърждаване на взаимната вярност.

Затова по всички показатели наследниците на Хрушчов трябваше с облекчение и радост да приемат верността на такъв изпитан и сигурен служител, който им поднасяше, така да се каже, в добре стегнат пакет цяла партия и цяла страна.

В годините, последвали нашата първа среща, Тодор Живков разви огромна дейност за установяването на преки контакти с почти всички важни обществени групи и особено с интелигенцията. Това, което той правеше, беше точно обратното на мрачната отчужденост и недостъпност на Вълко Червенков. Фактически без Хрушчов Тодор Живков следваше в доста линии Хрушчовото обществено поведение и най-вече неговата общителност. Сигурно на пръсти се броят по-известните имена в българския културен живот, които не са обядвали, вечеряли или имали личен разговор с първия секретар на партията. Хората, който той канеше, бяха от всякакъв калибър и с всякакво отношение към него — от най-последователните му критици, като Радой Ралин и Христо Ганев, до най-раболепните му привърженици, като Богомил Нонев и Любомир Левчев. Понякога се чудех как на Живков му стига времето, за да се среща и разговаря с толкова много хора. Той ходеше на лов с Емилиян Станев и други писатели ловджии, устройваше вечери с поети и драматурзи, посещаваше художествени ателиета, събираше музиканти, заобикаляше се с популярни актьори и т. н. Тук не става дума за заобикаляне с тясна групичка от фаворити, а за твърде масово явление. Разбира се, групичката от фаворити си съществуваше, но малцина от художествената интелигенция биха могли да упрекнат Живков, че не ги е зачел. Почти всеки ден из клубовете и кафенетата се казваше, че Живков имал среща с Николай Хайтов, че най-после приел Йордан Радичков, че прекарал весела вечер с Калоянчев и Нейчо Попов, че танцувал с жената на Богомил Нонев, че лично похвалил Иван Кондов и така нататък. Аз не зная никой друг политически ръководител, който да се е отдавал на такъв всеобемащ флирт с цялата интелигенция. Като се знае, че Живков на младини бе имал известни актьорски аспирации, може би е обяснимо, че той изпитваше удоволствие да се заобикаля със света на изкуството.

Същевременно неговият инстинкт безпогрешно му подсказваше, че еди-

ичните хора, които биха могли сериозно да смутят спокойното му царуване, бяха именно хората на художествената интелигенция. Всички неприятности за партията и в Полша, и в Чехословакия, и в Унгария, и в Източна Германия бяха разпалени от художествената интелигенция или най-малко станаха с нейно главно участие. Опитите за военни преврати в България бяха предварително осъдени на неуспех не толкова защото нямаха подкрепата на масите, колкото подкрепата на художествената интелигенция. Затова Тодор Живков взе тази интелигенция под своя собствена закрила и възложи контрола върху нея на най-близките си хора.

Когато хората на Живков твърдят например, че те никога не биха допуснали явление като Солженицин в България (което е подмятане за грешка на съветското ръководство), те имат предвид не само възможната бърза разправа на Държавна сигурност, но предимно цялата живковска атмосфера. В момента, в който името на българския Солженицин се издигаше застрашително над допустимата височина, вместо да се надига вой и се привлича общото внимание, тихомълком щеше да бъде сторено всичко той сам да слезе надолу. Повече от сигурен съм, че Живков би му изпратил покана за обед или разходка като нашата, би го изслушал, би му обещал много неща, би му дал много неща, с изключение на главното — публикуването на произведенията в тяхната оригинална форма. А може би и това би било разрешено, но по такъв усукан начин, че техният ефект би бил почти погребан. Онзи, който смята, че аз не съм прав, нека попита Радой Ралин или Христо Ганев, или Константин Павлов, или още куп хора, които са потенциални български Солженициновци, но чието влияние, популярност и значение ловко бяха ограничени и доведени под опасното ниво.

Тъкмо в сложните и доста многобройни отношения на Тодор Живков с българската художествена интелигенция най-добре личат качествата му, чрез които той се задържа начело на страната за толкова много години. Но ако единият резултат беше укрепването на неговото собствено положение, то другият резултат беше безспорно ликвидирането на всякакви опасни духовни искри и превръщането на неспокойния творчески дух в дебел държавен храненик.

Според мен, никой друг в България не е оказвал по-съсипващо, по-рушително влияние върху живота на художествената интелигенция. В тези репортажи аз се постарах доста подробно да обрисувам различни страни от живота на съвременната българска интелигенция и да обясня, доколкото мога, причините за нейното значително творческо самообезличаване. На много места аз изтъкнах, че главното зло в живота и в творчеството на българските писатели, художници, композитори, артисти и т. н. беше вмешателството на партията, която налагаше най-посредствени критерии и която правеше всичко възможно да укрепи властта на бездарието.

Когато аз казах, че на нас ни се плащаше не за да пишем, точно обратното, за да НЕ ПИШЕМ, имах предвид именно това партийно вмешателство, което разстройваше едва ли не всякакво сериозно отношение към работата.

А зад това вмешателство, като негов главен организатор и проводник, стоеше Тодор Живков. Никакво що-годе значимо действие, засягащо живота на художествената интелигенция, никакво сериозно назначение или уволнение, никакво наказание или награждаване не можеше да става през главата на първия секретар. Нещо повече, зад повечето действия стоеше като инициатор самият той. И ето че идваме до заключението, че онова, което на пръв поглед изглеждаше като твърде положително общуване с интелигенцията, по същество се оказа източник на големи беди за нея. Това, че Живков лично познаваше всекиго, това, че имаше някакъв вид собствени отношения с тези хора, това, че ги ангажираше към себе си, без сам да се ангажира сериозно към тях, го улесняваше извънредно много. Под неговото пряко ръководство бяха извършени истински творчески покушения срещу важни културни организации и институти. Разстройството на Съюза на писателите и превръщането му в безлична бюрократична машина беше

извършено от Джагаров под прякото наблюдение и ръководство на Живков. Съсипването на Народния театър чрез назначаването на творчески невъзможния директор Филип Филипов беше изключително дело на Живков. Подходът за разгромяването на мощната група кинодейци, които дръзнаха да се противопоставят на посредствеността, беше извършено от Венелин Коцев под прекия надзор на Живков. Кадрилът на главни редактори на вестници и на списания, директори на радио и телевизия, всичко това ставаше с прякото участие на първия секретар. Той беше този, който махна Радевски от списание „Септември", той беше този, който изгони Мандаджиев от Сатиричния театър, той беше този, който назначи и след това уволни Павел Матев като министър на културата, той беше този, който правеше най-нелогични на пръв поглед назначения и уволнения, след което ставаше ясно, че цялата логика беше ликвидирането на дадена тенденция за творческа независимост или парирането на идейни отклонения.

След повсеместното, безразборно и често пъти напълно неоправдано вмешателство на Тодор Живков в българския културен живот се създаде атмосфера на творческа несигурност, на хаос и захвърляне на елементарни художествени критерии, като всичко това беше циментирано чрез установяването на бюрократични отношения. Погледнато отвън, флиртът на първия секретар с художествената интелигенция доведе до великолепни почивни станции, пребогати творчески фондове, купища медали и звания, увеличаване на хонорарите, пълно битово задоволяване, удовлетворяване на суетни амбиции за постове и привилегии и т. н. Но фактически всичко беше част от средствата, с които първият секретар на партията щедро си служеше, за да възпре и омаломощи непокорството, без което никой творчески дух не може да съществува, за да откъсне художествената интелигенция от какъвто и да е сериозен контакт с народа, за да я държи в позицията на вече свикнал с глезотии партиен храненик.

Но успоредно с този флирт в страната постепенно се разви и наложи във внушителни размери новият култ — този към личността на Тодор Живков.

* * *

Изглежда, че ни беше съдено да имаме отдих само няколко години след Двадесетия конгрес на съветската комунистическа партия. Няколко години, в които ние не бяхме заставяни нито да слушаме, нито да произнасяме маймунските фрази: „Както казва ДРУГАРЯТ", „Както ни учи ДРУГАРЯТ", „Както мъдро и проникновено заяви ДРУГАРЯТ", „Както далновидно посочи ДРУГАРЯТ, истински марксист-ленинец, изпитан водач на нашата партия." Няколко години, в които наистина изчезнаха тези най-унизителни, смачкващи човешкото достойнство, изпълнени с патос истерични звуци като: „Най-великият син и вожд на българския народ, любим баща и учител на трудовите хора, най-мъдрият и най-храбрият син на България, гениалният вожд на всички прогресивни хора у нас, верният и изпитан приятел на Съветския съюз, най-голямата гордост и слава на България през всички векове, най-достойният ученик и най-последователният борец, най-най-най..."

Цялото това фанатично безсмислие, цялото пошло раболепие, боготворене, коленопреклонност, богоугодност, сервилност и, разбира се, площадно лицемерие изчезна, защото студените факти на историята пометоха бутафорните олтари на комунистическите култове с ясното определение, че другарят вожд всъщност не е бил вожд, не е бил толкова мъдър, нито толкова велик, нито толкова смел, нито толкова любим, нито толкова достоен и последователен. А в действителност е бил амбициозно, хитричко, подличко, доста страхливичко, забележително егоистично, суетно, безскрупулно, страхливичко мегаломанско политическо човече.

Няколко години ние живяхме без него. Тодор Живков беше просто първият секретар на партията и хората имаха онова нормално и делово отношение към личността му, което се полага на известна обществена фигура. От това време е и разказът на един мой съветски познат, който бил с туристическа съветска група във Варна. Групата отишла на някакво лятно кино, пълно с народ, и малко преди започването на филма влязъл Тодор Живков, придружен от някого си. Групата съветски туристи моментално скочила на крака и започнала да пляска с ръце и да скандира. Но за тяхно изумление никой от близо хилядата българи в киното не последвал примера им, нито пък Тодор Живков очаквал някакви овации. Просто седнал на стола си като обикновен зрител. Моят съветски познат ми каза:

„Георги, вие, българите, ни дадохте такъв урок! Вие ни показахте какво значи достойнство! Ние се почувствахме ужасно засрамени и същевременно усетихме, че култът е вътре, в кръвта ни, и че не може да изчезне току-така!"

Но явно моят съветски познат се заблуждаваше. Защото не бяха малко онията в България, които биха последвали съветския пример, но, както казах, още не знаеха дали да заложат на Живков, още се съмняваха дали той е печелившата карта. Много исках да видя моя съветски познат десет години по-късно, когато пак във Варна и не в лятното кино, а в дома на Съюза на писателите Тодор Живков биваше посрещан по гореописания съветски начин.

От момента, от който се разбра, че положението на Тодор Живков беше непоклатимо, че той не само щеше да се задържи на поста, но щеше да остане там и доста дълго време, отношението към него магически се промени.

Както отбелязах, в случката с Нюма Белогорски аз съм склонен да смятам, че главната причина за култоподобното отношение към първия секретар на партията не беше толкова в неговото собствено поведение, колкото в самата същност на системата, която не само поощрява, но и изисква в най-висша степен лакейщината, раболепието, подлизурството, самоунижението. Ние вече видяхме в репортажите за кариерата как огромно мнозинство хора успяха да се издигнат главно чрез подобни партийни добродетели.

След като се разбра кой в България ще командва парада, към Живков се понесе огромната мътна вълна на интересчийството, службогонството и користта, която буквално заля първия секретар. Образно казано, една сутрин той осъмна, заобиколен от прегънати гърбове, които му нашепваха най-ласкателни слова, които му се възхищаваха, които го аплодираха и предлагаха да му служат. Тези същите български граждани вече изучаваха речите му, вадеха цитати от тях и ги произнасяха високо по партийни събрания.

„КАКТО НИ УЧИ ДРУГАРЯТ...!"

Истината изисква да се каже, че в онези години Тодор Живков не заповяда никому да го боготвори, не изпрати партийна директива, с която да поиска хората да му се възхищават, не посочи никому собствените си цитати, а всичко това дойде отдолу, от само себе си, следвайки корумпираното естество на партията и властта. В състояние съм да изпратя днес на Живков цял голям списък на хора от онова време, които са го наричали с какви ли не обидни имена и които сега са негови най-вдъхновени почитатели, които се надпреварват да го отрупват с комплименти.

Вероятно е трудно за всеки нормален човек да удържи срещу тази вълна от ласкатели, почитатели, последователи и т. н., дори ако знае, че всичко това е интересчийски маскарад. Предполагам, че се изискват огромни нравствени сили, за да може човек да зашлеви лицата с мазните усмивки, да прогони оркестъра от ласкатели и смачка всяка подлизурщина. Ние, хората, сме толкова странно устроени, че не само обичаме, ами и поощряваме ония, които ни хранят с приятни лъжи.

А Живков, който копнееше за популярност, който бе израснал в партий-

ното ръководство в атмосферата на най-безотказна коленопреклоност към култовете на Сталин и Димитров, инстинктивно се стремеше да получи същото. В края на краищата с какво той беше по-лош от другите? Ако легендата за Димитров беше изградена върху преувеличения шум за някакво геройство на Лайпцигския процес, защо легендата за Живков да не бъде изградена върху преувеличения шум за подобно геройство, когато е бил в бригадата „Чавдар"? Ако Коларов и Червенков можеха да претендират за популярност въпреки съсипването на икономиката на страната ни, въпреки черната слава на техните „синьокапци", защо Живков, който премахна синьокапците и значително подобри жизнения уровен на населението, да не вкуси от плодовете на подобна популярност? Обективно погледнато, той пое от партийните си предшественици една страна, смазана от терор и изнемогваща от разрушения и мизерия, за да промени значително цялата картина в определено положителна посока. Всички подобрения в живота на страната са свързани изключително с неговото име и неговата дейност. Тогава защо тия, които се възхищаваха на Димитров и Червенков, да не се възхитят нему? Защо тези, които цитираха предшествениците му, да не цитират и него? От къде на къде Димитров и Червенков ще отпечатват съчиненията си, а той, който е постигнал много повече, да не отпечатва своите?

Предполагам, че това са силните вътрешни основания на Тодор Живков не само да приеме, но и да насърчи своите поклонници. Толкова повече, че партията винаги се бе отъждествявала с нейния водач. Следователно възторгът от Живков беше възторг от партията.

Защото партията беше Тодор Живков.

Но нека тук подчертая дебело една най-очевидна черта на култа към Тодор Живков или по-точно на мотивите на неговите поклонници. Разликата между тях и поклонниците на Сталин или Димитров е много съществена. Докато култът към Сталин в значителна степен идваше от изворите на партийния фанатизъм, то култът към Тодор Живков идваше изключително от добре направените сметки за това какво се печели от него. С други думи, целият възторг и цялото възхищение, цитатничеството, преклонението бяха в резултат на получен по-голям обществен кокал. Без абсолютно никакво изключение всички почитатели на Тодор Живков са били облагодетелствани от него. Ако първият сектретар би желал да види цялото кухо лицемерие на заобиколилите го верни поклонници, достатъчно е само да се опита да им отнеме това, което сам им е дал. Тогава той би видял колко бързо възторгът от него ще се изпари.

И смятам, че сам Тодор Живков знае много добре неискреността на хората около него. На няколко пъти публично и с доста горчив присмех той казваше:

„Кой знае какво ще говорите за мене, когато се оттегля!"

И така, култът към Тодор Живков беше създаден върху чисто комерчески основи. Известният кинорежисьор Ш. бълваше змии и гущери срещу първия секретар, навред го наричаше с най-невъзможни имена и се подиграваше на речите му..., но дотогава, докато Живков не напъха в ръцете му твърде големия кокал на народен представител и народен деятел на културата с всички следващи се почести и привилегии. Ние онемяхме, когато същият този гражданин заяви на всеослушание, че Живков бил най-мъдрият и най-уважаваният човек в България. Точно този вид хора се втурнаха да засвидетелстват най-голяма лична преданост, да изразяват най-прехласнат възторг, да пишат по събрания най-патосни резолюции и да се борят най-ревностно срещу всички, които изразяваха неодобрение или просто скептицизъм спрямо първия секретар. Напълно по същия начин се преобразява известният литературен критик В. Й., от когото съм слушал най-карикатурни определения за Живков и който след получаването на един голям кокал стана ревностен почитател и може би най-настойчивият цитатчик на Живкови речи в България.

Това не бяха един и двама, а стотици, вероятно хиляди хора. Наблюдавах

и обратния ход. Актьорът М. бе издигнат лично от Живков на твърде висок пост. Човекът, пиян от радост и щастие, вървеше из цяла София и с неудържим възторг разказваше колко чудесен, колко мил, колко добър бил бай Тодор. Но не след дълго време по необясними причини благоволението над него изчезна и М. падна, както се казва, от високо. Тогава той потърси старите си приятели и ни разказваше най-лоши неща за същия бай Тодор.

Но не мислете, че това беше само отношението на хората от изкуството и културата. По досадно същия примитивен начин се държаха и хората от производството, селското стопанство, търговията, армията и дори Държавна сигурност. Сякаш в партията се бе установил един напълно бакалски закон — щом имаш личен интерес, първият секретар е най-златният човек на света, а щом няма келепир — той е ужасен.

Заслугата на самия Живков е, че той помогна много в установяването на келепирджийството не само като отношение спрямо самия него, но и като прост и ясен кодекс на отношенията в партията и обществото.

В годините, последвали нашата първа среща, виждах Живков на няколко пъти при официални случаи. Той продължаваше доста често да кани дейците на изкуството и културата на големи вечери или банкети по различни поводи. Всяко годишно отчетно събрание на писателите или, както сега му казват, конгрес беше съпровождано със специална вечеря заедно с Живков. По време на тези доста масови срещи той намираше време да размени по няколко думи с повечето хора. На няколко пъти оставах изненадан, че той помнеше много добре неща, които му бях казал, и се държеше подчертано любезно и внимателно. Може би защото аз бях от малцината, които никога не му поискаха никаква услуга.

Наблюдавайки отношението на пръсъстващите хора към него, бях свидетел на твърде неприятно потвърждение на комерческото внимание, с което той беше обграждан. Още с появяването му писатели и писателки, актьори и актриси, художници и художнички, генерали и генералши и т. н. се струпваха около Живков с най-щастливите усмивки, които техните лица можеха да произведат, с най-активното желание да му направят приятно впечатление и ако могат да го обсебят за миг или два. Как бих искал да имам магнетофонен запис на мармаладените думи, които те му казваха, как бих искал да имам филм на мазните изрази, на фалшивия блясък на очите, на раболепните жестове, на завистливите погледи към този, с когото Живков говореше. Имах чувството, че не се намирам в България във втората половина на двадесети век, а някъде близо до атмосферата на голевите градоначалници. При това нека кажа, че заразата на раболепието сякаш обхващаше и най-сериозни и безспорно талантливи дейци на изкуството. И тъкмо това правеше картината по-грозна. Ако човек можеше да приеме сервилността на някакъв функционер в културата, то трудно можеше да се преглътне коленопреклонното поведение на добър художник, актьор или писател.

Споменът ми от една от последните вечери с културния елит на София, която се състоя в самия партиен дом, ме кара и до ден днешен да настръхвам от тази ужасно неприятна, ориенталска картина.

„Ах, другарю Живков, кога ще дойдете да ни видите!" — кудкудякаше до мене известна заслужила актриса.

„Другарю Живков — влачеше мазния си глас обемист писател, — само вие можете да ме разберете!"

„Другарю Живков, бихте ли ни помогнали!" — влезе в играта друго напористо същество с чаровно усмихнати тъмни очи.

„Другарю Живков! Другарю Живков!" — те преграждаха пътя му, опитваха се да го отведат встрани, да прогонят другите, да му поискат набързо нещо или най-малкото да му изразят възторга и любовта си.

Явно всичко това му правеше удоволствие. Той, изглежда, имаше нужда от този вид внимание. Внимание, което щедро беше заплатил и на което имаше

право да се наслаждава. Това може би бяха минутите на истински триумф, когато каймакът на интелектуална социалистическа България се топеше в краката му.

Но определено — не всички. На онзи последен прием моите нерви свършиха някъде по средата. Тръгнах си. На вратата ме спря един от най-близките хора на Живков, писател, и ме попита с укор дали си отивам. Излъгах, че ме боли стомахът. Той не ми повярва. И крачейки към изхода на партийния дом, видях повече от десетина души, които се изнизваха. Настигнах известен поет. Той ме изгледа и каза:

„Много ме боли стомахът! Изглежда, че не ми понасят никакви банкети и приеми!"

* * *

Беше денят, в който американците избираха Никсън срещу Хъмфри, ноември 1968 година. Над София се мръкваше, когато колата на Политбюро, в която бяхме аз и поетът Любомир Левчев, се отправи по шосето нагоре към Самоков. Отивахме да вечеряме с Тодор Живков в двореца „Бистрица", в Боровец, където щяхме да прекараме нощта и следващия ден.

По много причини бях силно потиснат. Нямах никакво желание нито да виждам Тодор Живков, нито да бъда всред неговата компания. Цяла сутрин мои най-близки приятели ме бяха убеждавали, че трябва да отида, че не бива да се поддавам на настроения и че мога да загубя много от необмислени демонстрации. Бях далече от идеята да правя демонстрации. Просто не виждах никакъв смисъл в тази среща, където в най-добрия случай щях да бъда излишна гарнитура.

„Нямам за какво да говоря нито с него, нито с другите!" — казвах на моите приятели.

„Искаш ли да ти дам един съвет? — попита ме един от тях, който беше народен артист, врял и кипял в подобни обществени изпитания: — Подхвърли им нещо за лов или ловджийска история и ще видиш, че след това цяла вечер те ще разговарят на ловни теми и ще те забравят."

В четирите години, които отделяха първата ми среща с Тодор Живков до тази, която щеше да бъде предпоследна, много неща се бяха изяснили по такъв начин, че аз нямах никакви илюзии. Наивната, необоснованата, но жизнено необходимата вяра, че са възможни промени вътре в партията, умря с нахлуването в Чехословакия. За мен, а предполагам и за мнозина като мен, краят на Дубчек беше и краят на моите опити да примирявам явно непримирими неща, да правя компромиси в името на нещо, което никога нямаше да дойде. Истината за нас и нашето бъдеще се беше появила с такава категоричност, че трябваше да ослепея, оглушея или онемея, за да не я видя. Никога преди, дори в най-страшните сталински години, не бях чувствувал така „безпощадно ясно", че ние бяхме обречени. Спомените ми от дните и нощите из улиците на развълнувана Прага, от освобождаващата сила на чешката пролет, от опиянението, което народите от Изток не знаеха, а народите от Запад не помнеха — всичко се превърна в отвращение от властта, под която живеех, от нейните представители, с които се срещах, и от себе си, защото компромисите продължаваха. Имаше нещо много обидно в моето отиване да вечерям с човека, който бе пратил (макар и символично) български войски в Чехословакия.

Моите разочарования от дейността на Тодор Живков бяха започнали доста време преди август 1968 година, но нашествието на войските на Варшавския договор беше пределната точка, моментът, който смъкна всички маски. Тогава видях, че всичките действия на първия секретар, цялото му обществено поведение

бяха най-логично придържане до отредената му актьорска роля в съветската пиеса, наречена „Народна република България". Само един болен от оптимизъм наивник можеше да вижда нещо повече в дребни кокетиращи жестове, в многосмислено произнесени фрази. Както вече обясних, масовият флирт на първия секретар с творческата интелигенция не само не се оказа полезен за копнежите на тази интелигенция, но в голяма степен беше заблуждаващ и пакостен. Според мен неговото поведение беше образец на двуличие. Докато, от една страна, той се срещаше, разговаряше и вечеряше с някои „сърдити" или „полусърдити" български интелектуалци, от друга страна, той беше човекът, който в същото време произнасяше ждановско-сталински речи като например тази в завод „Ворошилов", където Живков се провикна пред работниците, че „българската интелигенция много си е разпасала пояса и че тоягата ще играе!". От една страна, той засипваше избрана част от творческата интелигенция с пари, почести и привилегии, а от друга страна, пак той подмяташе на работниците и обикновения народ каква разглезена и непризнателна сбирщина е интелигенцията. Тъкмо под негово ръководство и следвайки негови инструкции се извършиха най-сериозните покушения срещу всичко неортодоксално в българската съвременна култура. Именно неговите най-близки сътрудници, като Венелин Коцев, Георги Джагаров и други, заключиха за дълго време вратите на кинематографията, театрите, издателствата, радиото и телевизията за може би най-талантливите и в действителност най-популярните творци, като Христо Ганев и Бинка Желязкова, Христо Писков и Рангел Вълчанов, Леон Даниел, Вили Цанков, Асен Шопов, Радой Ралин, Константин Павлов, Николай Кънчев, Стефан Цанев и много други. Новата договорна система в кинематографията и театрите бе използувана като силно оръжие срещу творци, които дръзваха да покажат и най-лекия признак на непокорство. Особено арогантен беше Венелин Коцев. Никога няма да забравя вечерята в Боровец, която бай Дечко Узунов даде по случай 70-ия си рожден ден. На тази вечеря той покани само двама писатели — Стефан Цанев и мен. Очакваха Живков да присъствува, но вместо него пристигна Венелин Коцев, който вече минаваше за втория човек в страната. Коцев стана да поздрави юбиляря. След като каза съответните поздравителни думи от името на Живков и от свое име, той внезапно вдигна ръцете си над масата, като в едната ръка държеше парче хляб, а в другата нож, и се обърна към Стефан и мен:

„А на писателите „там" искам да припомня, че в едната ръка ние държим хляба, а в другата — ножа!"

Сякаш ледена вода поля всички присъствуващи и цялата вечеря на бай Дечко отиде по дяволите.

И до ден днешен вярвам, че без пълномощно от страна на Живков Коцев никога не би дръзнал да произнесе такива думи.

Личните срещи на Тодор Живков с представители на творческата интелигенция не само не доведоха до разбирателство, взаимно доверие и някакви трайни връзки, а точно обратното — до идентифициране на свои и чужди, до изостряне на непримиримостта, до смачкване на почти всичко свястно и в същото време поощряване на казионщината, посредствеността, безличието и корупцията. Срещите с Тодор Живков играеха важна роля в насъскването на едни дейци срещу други. Малцината принципни и достойни хора в ръководството на културния фронт бяха изхвърлени и заменени с отчайващи амбициозни посредственици. Вече споменах на няколко пъти за напълно безпринципното вмешателство на Живков в работата на важни институти, което доведе до голямо разстройство на тяхната работа.

Личното познанство и приятелство с Тодор Живков се превърнаха в опасно и често използувано средство за изнудване или пък за раболепно съобразяване с нова посока на вятъра. Фактът, че някой биваше често приеман от първия секретар, се превръщаше в главен, ако ли не единствен критерий за цели обществени

институти и много отделни граждани. От друга страна, мнозина от удостоените с тази чест излизаха от срещите с твърде пораснало самочувствие, граничещо с наглост, с амбицията да материализират колкото се може по-добре височайшото благоволение, да дадат добър урок на враговете си. Чрез Живков маса хора успяваха да си издействуват по-добри назначения, повишения, места в легации, приемането на пиеса, роман или сценарий, паспорт за чужбина, софийско жителство, нов апартамент, държавна награда, почетно звание и какво ли не. Пак чрез Живков много хора успяваха да навредят на своите съперници или неприятели. Може би затова Живков беше така добре информиран за частния живот на повечето обществени личности.

Един от директорите на Народния театър веднъж ми довери, че при всяко разпределение на пиеса той бил подлаган на истински издевателства, защото много от актрисите имали частния телефон на първия секретар. През сезона 1968/69 година се проведе национален преглед на българската драма. Специални комисии от компетентни хора бяха жури на районните прегледи и подбраха най-сполучливите пиеси от цялата страна за прегледа в София. И когато всичко бе готово, Лада Галина, чиято слаба пиеса бе единодушно отхвърлена от журито, срещнала някъде Живков и му се оплакала. Той веднага се намеси и нейната пиеса бе докарана в София за прегледа, с което, меко казано, Живков се подигра и с компетентността на журито, и със самия преглед. Понякога вмешателствата на първия секретар имаха почти гротесков характер. Хумористът Васил Цонев, известен на цяла София под името Дон Базилио, подхвърли на Живков идеята, че при патриотичния курс на партията би било чудесно да се издирят и въведат отново в ресторантите старите вкусни български ястия, които били вече забравени. С един замах Васил бе назначен за началник на някакво призрачно управление, бяха му дадени специални пълномощия и той кръстосваше две или три години страната, за да издирва старите български ястия — точно като герой на някой от собствените му фейлетони.

Естествено, цялата тази дейност на първия секретар на Българската комунистическа партия охлади всякакви добри чувства към него вред по-достойните творци. В определени среди в София се смяташе за обидно и унизително да се поддържат каквито и да е контакти било с Живков, било с неговите хора. Бях с група писатели през август в ресторанта на нос Калиакра. Както седяхме на масите, внезапно влезе Тодор Живков, придружен от все още живия тогава шеф на своята охрана, генерал Гръбчев. Намерих се в много неудобно положение, когато цялата компания около мен мълчаливо се вдигна и напусна заведението, без изобщо да поздрави човека, когото всички добре познаваха. Пак във Варна, в дома на писателите, където Живков ежегодно гостуваше, в мое отсъствие е била направена демонстрация, за която дълго време се говори. Като научих за предстоящото идване на Живков, аз си заминах предната вечер. На другия ден, рано заранта, Джагаров и други функционери се втурнали от врата на врата, за да предупреждават писателите да не излизат, защото щял да дойде скъпият гост. Но когато чайките пристигнали и Живков слязъл, за да влезе в двора на дома, трима писатели — Христо Ганев, Валери Петров и Неделчо Драганов, най-спокойно, разговаряйки помежду си и без да обърнат каквото и да е внимание на госта, преминали покрай него, качили се на стария москвич на Валери и заминали нанякъде. Джагаров полудял от гняв. Два дни след тази случка в телевизията дойде полковникът от Държавна сигурност К., който с най-силно озлобление ни разказа подробностите и викаше:

„Ако аз бях другарят Живков, щях да ги науча как се правят демонстрации! Само да ми ги дадат на мене, и ще разберат кой управлява тая държава!"

За щастие, Живков остави цялата демонстрация без видими последствия. Струва ми се, че той винаги е бил респектиран от огромната популярност и авторитет на Христо Ганев в кръговете на бившите партизани и сериозната интелигенция.

Това беше приблизително атмосферата, вред която аз отивах да вечерям в двореца „Бистрица". Може би единственият довод в полза на моето отиване беше желанието ми отново да повдигна въпроса за изгонените от София режисьор и актьори след сваляне на пиесата ми „Да се провреш под дъгата". Режисьорът Асен Шопов, един от най-талантливите български режисьори, великолепният актьор Наум Шопов и жена му, Венчето, също актриса, бяха изпратени за наказание на творческо заточение в Бургас. Изгонен бе и художникът Младен Младенов. Единствено аз, авторът на пиесата и може би главният виновник, останах ненаказан, сякаш нарочно, за да се чувствувам виновен за съдбата на другите. За да помогна на тях, още през лятото бях дал пиесата лично на Живков да я прочете и прецени дали наистина е антипартийна, както твърдяха онези, които я спряха. Но отговорът от Живков се забави, така че аз бях почти сигурен, че по време на вечерята ще стане дума за пиесата. Бях поискал от него също да приеме и изслуша Асен Шопов, което той категорично отказа. Докато правех тези постъпки, чувствувах абсурдността на факта, че най-висшият ръководител в страната трябваше да се занимава с относително чужди нему работи. Но от друга страна, при съществуващата структура на властта в страната знаех, че само той единствено можеше да променя взети решения.

Поканата за вечерята този път ми бе предадена от две места. Неофициално от Анастас Стоянов, който беше секретар на Съюза на писателите. И официално от човека, който замести починалия генерал Гръбчев като шеф на охраната на първия секретар, полковник Кашев. От двамата научих, че на вечерята ще присъствуват, освен нашата стара компания от Миджур, и поетите Любомир Левчев и Орлин Орлинов, плюс едно момиче, чието име за съжаление съм забравил. Там щели да бъдат още и стари партийни приятели на Живков.

По целия път до Боровец продължи да вали, което още повече усили неприятните ми предчувствия.

* * *

Холът на някогашния дворец в Рила „Царска Бистрица" бе осветен меко и приятно. По стените около мен висяха пищни ловджийски трофеи, вред които най-много бяха еленовите рога. Цялата обстановка в планински стил изглеждаше предразполагащо уютна. Мебели и различни вещи бяха подбрани и поставени с вкус и простота. Впоследствие научих, че много нещо бе останало така, както е било по време на българските царе. Отначало дворецът бе даден за почивен дом на артистите, но впоследствие Живков безапелационно го бе взел за нуждите на Политбюро, а за артистите бе построен друг, твърде голям и луксозен дом пак в Боровец. Същата тази вечер, по-късно, Живков обясни, че причината да отнеме „Царска Бистрица" от артистите била тяхното „вандалско" отношение към скъпа дърворезба, килими и други стари картини и мебели. Според първия секретар някои от артистите, които почивали в двореца, не се посвенили да изрежат части от гравюри и дори да задигнат ценни неща. Освен всичко те причинили и пожар. Изглежда, че по адрес на Живков бяха отправяни обвинения, че е изгнал дома от Съюза на артистите, затова той така силно и с възмущение наблегна върху тяхната безстопанственост. Така или иначе, превърнат в планинска резиденция на първия човек на страната, дворецът бе в наистина добро състояние.

Когато ние пристигнахме, оказа се, че всички други вече бяха там. Облечен полутуристически, Живков ни посрещна с внимание и с обичайната му показна общителност. Въпреки всички драматични събития, станали през годината, той продължаваше да играе ролята на гостоприемен домакин, който сякаш държеше

да сподели с нас част от удобствата на своя живот. Шеговито той ме запита пред всички дали някога съм спал в царски креват. И след като чу, че не съм бил удостояван с такава чест, нареди да ме заведат в стаята на Фердинанд.

По дървена стълба бях отведен на горния етаж, където се намираха спалните. Стаята, в която влязох, беше мебелирана скромно, с голямо легло, нощни лампи със старинни абажури и почти голи стени. Може би единственият модерен елемент беше отоплението. Разглеждайки обстановката, не можех да не си помисля колко скромни са били българските монарси в сравнение с техните „народни" наследници. Спомних си за кой ли път известна фраза на член на Политбюро по адрес на бившата монархия:

„Поне дворци да ни бяха оставили! А те — кокошкарници!"

Може би затова всеки член на Политбюро, всеки жаден за блясък местен ръководител се опитваше да надмине „кокошкарниците" на царете.

До вечерята имаше час или два и дотогава времето ни бе предоставено за отдих. Седнах до прозореца, през който се виждаше само мрак, и се опитах да си събера мислите. Имах чувството, че участвувам в някакъв твърде прозаичен маскарад — толкова несъвместими бяха за мен тази царска стая, нашият домакин, който ме бе пратил в нея, и аз, който трябваше да бъда поласкан. След малко се почука и влезе Анастас Стоянов. От момента, когато стана секретар на Съюза на писателите, това момче сякаш престана да прилича на себе си. Властта не само че го замая и упои, но, изглежда, му отне и елементарното чувство за реалност. Господи, като си помисля как се променяха тези отначало скромни, непретенциозни, вежливи и доста искрени селски момчета, щом пред тях дяволът спуснеше стълбата на властта и те сложеха крак на първото стъпало. И Анастас претърпя тази метаморфоза, която прекъсна всякаква предишна връзка между мен и него. Той никога не би ме приближил, ако можеше да ме категоризира правилно. Но изглежда, че моето твърде неясно положение объркваше него повече, отколкото мен самия.

Влязъл при мен, той ми каза с твърде помпозен тон, че ще трябва да говори на вечерята и да благодари от името на всички ни на Живков, в това число и от мое име.

Това обяснение ме учуди и му казах, че ако въпросът е за благодарност, предпочитам сам да я изразя и не разбирам защо някой трябва да говори и заради мен. При това той ми каза, че всъщност не ставало дума само за благодарност, но той имал специално поръчение от секретариата на съюза да каже някои неща, които „другарят Живков трябва да знае".

„Какво ще казваш, това си е твоя работа! — отвърнах аз. — Не разбирам какво общо имам аз с това?"

„Въпросът е да нямаме противоречия!" — каза той твърдо.

Вече подозирах, че зад нашато идване в „Бистрица", може би и зад самата покана, стоеше нечие сценарио и Анастас се опитваше с малко закъснение да ни накара да си запомним ролите.

„Аз смятам — заяви той, — че на другаря Живков трябва да се кажат някои неща и че той ще бъде доволен да ги чуе именно от нас!"

Леко потръпнах и малко троснато казах на моя неканен гост:

„Ако аз имам да кажа нещо, сам ще го кажа. А каквото ти ще говориш, си е твоя работа!"

Той почервеня и си излезе.

Но неговото посещение беше достатъчно, за да направи и без това тягостната атмосфера още по-тягостна. Слизайки надолу, в коридора срещнах Любо Левчев, с когото (както вече разказах в тези репортажи) години наред бяхме близки приятели, но след знаменитото събрание в Съюза на писателите на 12 април 1968 година, на което той, макар и с наведена глава, подкрепи партийната линия, нашите отношения доста охладняха. Попитах го какви игри се готвеше да

разиграва Анастас. Любо измънка, че нямало никакви игри и че просто Анастас си придава излишна важност.

Слязохме в широка стая, където вече бе наредена голяма дълга маса. Живков беше там, заобиколен от неколцина възрастни мъже и един млад човек в генералска униформа. Той ни представи поотделно. Възрастните бяха негови стари партийни другари. От тях запомних само стария Пауновски, бащата на литературния критик Иван Пауновски.

Генералът беше Христо Русков, който бе и председател на ловно-рибарския съюз, поради което из страната бе известен с прозвището „заешкия генерал". Шегувайки се, Живков каза, че той гледал на тази вечер като на връзка между поколенията. Докато той говореше, старците зад него кимаха одобрително с глави, а Христо Русков по войнишки само повтаряше.

„Точно тъй, другарю Живков!"

Стори ми се, че цялата тази комбинация за вечерта вероятно бе резултат на недоразумение — може би Живков искаше да отбие едновременно два ангажимента. Преди да започнем вечерята, той доста оживено говори за силата на старите връзки, за отношенията на хората, които са били свързани помежду си в „тежките години на борбата". Тук той се спря на собствената си любов към „чавдарци", т. е. членовете на партизанската бригада „Чавдар". Живков каза нещо в смисъл, че по-верни хора от чавдарци нямало, и внезапно запита:

„Вие знаете ли къде можехме да бъдем днес?"

И той каза, че съвсем неотдавна командирът на много силно войсково поделение (струва ми се, на една от танковите дивизии) решил да направи военен преврат. И всичко било под пълна пара, нещата изглеждали съвсем сериозни, когато в дванадесетия час един от офицерите изменил на командира си и донесъл за готвения преврат.

„Представяте ли си, ако тръгнеха тия танкове из София! — каза Живков и после добави, като удряше леко с юмрук по масата: — Но сега там сложихме наш чавдарец! Верен наш човек!"

За мен и за всички присъствуващи тази новина от устата на първия секретар беше почти сензация. Явно никой от нас не знаеше за провалените преврат, който беше нещо съвсем ново. От друга страна, стана ясно, че войната между отделните партийни групировки продължаваше още по-ожесточено. И Живков твърдо възнамеряваше да постави навсякъде „чавдарци". Впоследствие, въпреки всичките ми опити, никога не успях да разбера кой беше командирът, ръководител на превратa, и колко силна бе организацията му. Но от твърде сериозния тон на Живков можеше да се извади заключение, че наистина е имало опасност.

„С чавдарци там човек може да спи спокойно!" — добави той.

Седнахме да вечеряме. Моето място беше от дясната страна на Живков, а до мен седна Христо Русков. По време на самата вечеря разговорът вървеше мудно, докато реших да се възползувам от съвета на моя приятел и подхвърлих ловната тема. Не можех да повярвам колко правилно ме бяха посъветвали. Изведнъж като че господ знае какъв интерес се създаде на масата и започна най-оживен разговор, в който мнозина се надпреварваха да взимат участие. По време на този разговор научих, че Тодор Живков фактически е световен рекордьор на събрани еленови рога от убити лично от него елени. Христо Русков обясни, че рогата се преценявали по специална таблица и Живков отдавна бил надминал световен рекорд. При този твърде важен момент се стигна до характерно недоразумение. Живков като че се съмняваше, че е надминал световния рекорд, докато генералът се кълнеше, че това е неоспорим факт. За моя изненада почти всички присъствуващи внезапно се оказаха големи специалисти по лова и ловните работи. Разговорът се движеше по глигански пътеки, преминаваше през заешки легла, изкачваше скалите на пиринските кошути или се реещe в небето всред хвъркатия дивеч. За мен едва ли можеше да се намери по-досадна тема, но

ползата беше, че в този ловен фойерверк никой не ми обръщаше внимание. Живков явно се забавляваше със собствените си ловни разкази и се смееше често и силно.

Докато го наблюдавах, направи ми впечатление, че той сякаш бе станал по-самонадеян, може би по-остър и в известно отношение по-рязък. Като че предишната му учтива мекота бе изчезнала. Същевременно, стори ми се, че той беше по-неспокоен, чувствуваше се някакво напрежение и в думите, и в жестовете му. А в дадени моменти като че мислите му отлитаха другаде, за да се завърнат бързо на масата. От време на време при нас влизаше дежурен служител, който се навеждаше и казваше тихо нещо на ухото на първия секретар.

В такъв момент разговорите стихваха, но Живков само на два пъти даде да се разбере за какво ставаше дума. Първия път беше за румънския първи секретар Чаушеску. Живков заговори за Чаушеску с явно презрение. Той каза, че румънският ръководител си бил позволил непростими неща и че сега, когато молел за среща с Живков, било времето да му се даде полезен урок.

„Да чака най-малко два месеца този истерик!" — каза Живков съвсем категорично и мисля, че добави още няколко епитета по адрес на румънския си колега. Никой не запита нищо за разногласията с Чаушеску, защото, изглежда, се предполагаше, че знаем развитието на нещата. Когато Живков нарече Чаушеску с не много ласкателни имена, той направи това не за да ни покаже собствената си сила спрямо румънския ръководител, а просто защото наистина имаше лошо мнение за него.

Втория път, когато ловната тема бе прекъсната, поводът бяха американските избори. Неколцина от присъствуващите угодно казаха, че американските избори са най-безсмислените, защото, който и да спечели — демократи или републиканци, нищо в САЩ не ще се промени. За моя изненада Живков не се съгласи с подобно мнение и каза, че има известна разлика и че той смята, че от двете злини по-малката е Хъмфри.

— Хайде да се обзаложим кой ще спечели — казах аз.

— Добре — отвърна Живков. — Какво залагаме? Кой ще ни покани следващия път на такава вечеря?

— Не! — извика някой. — Американски избори — американски бас! Кой каквото си пожелае!

Живков се съгласи. Той заложи на Хъмфри. Аз заложих на Никсън. И до ден днешен той ми дължи един американски бас. Пред свидетели.

Разговорът пак се върна към Чаушеску и някой запита Живков какво мисли за Тито. Но Живков отвърна с твърде дълга, многозначителна усмивка. Стана ясно, че Тито, Югославия и македонският въпрос не влизат в менюто на вечерята.

На няколко пъти Живков вдигна наздравица за „нашата млада творческа интелигенция", за „старите партийни дейци с млади сърца" и други от същия род. Забелязах, че сравнително малко бутилки се изпразниха и че единственият, който пиеше сериозно, беше „заешкият генерал". Фактът, че Любо, който обичаше хубавото вино и можеше да пие солидно, се въздържаше, показваше, че той чака своя момент, когато трябваше да бъде с най-трезво съзнание.

Орлин Орлинов, син на стария Орлин Василев, бе получил октомврийската награда за поезия по случай месеца на поезията, който се отпразнува в Сливен. Тодор Живков каза, че много е харесал награденото стихотворение, защото било патриотично и на тема чуждопоклонството. Той помоли Орлин да каже стихотворението си. И тук Живков направи шегата, за която вече разказах. Стихотворението започваше с това, че „джагуари" кръстосвали родната страна, а Живков каза, че не са били „джагуари", а „джагари" — пряк намек за Джагаров.

Не бях чел това стихотворение, защото никога не съм смятал Орлин Орлинов за поет. Но слушайки го, се изненадах колко елементарно и плоско съчи-

нителство можеше не само да бъде наградено, но и да получи възторга на Живков. Докато другите ръкопляскаха и искрено или от куртоазия хвалеха стихотворението, като се обръщаха към домакина, аз се свих съвсем на стола си и за кой ли път почувствувах, че това си беше „тяхна" вечеря, „тяхна" компания, „техни" отношения, а аз бях и си оставах чужденецът, който поради нелепа прищявка на съдбата бе попаднал там, където не му беше мястото.

* * *

И така, почти цялата вечеря в двореца „Царска Бистрица" в Боровец премина под господството на ловджийската тема. Внезапно се оказа, че почти всички присъстващи бяха запознати изтънко с лова на дивеч и множеството ритуали, които го съпровождаха. Слушах весели разкази за ловджийските подвизи на един или друг член на Политбюро, за ловната страст на министър, който изпуснал важно заседание, за това как разярен глиган бил убит в последната секунда, как била застреляна истинска мечка стръвница, как някой си издебнал почти неуловим елен и т. н. Постепенно започнах да разбирам колко дълбоко в живота на висшата партийна аристокрация бе навлязъл ловът. Онова, което преди появата на комунистическото движение бе смятано за законна привилегия на отегчени ерцхерцози и скучаещи графове или барони, сега се бе превърнало в законна привилегия на онези, които твърдяха, че са дошли на власт заради щастието на „трудовия народ".

„Ще видиш — беше ми казал приятелят, който ме посъветва да подхвърля ловната тема, ще видиш триумфа на плебеите, които искат на всяка цена да минат за родени патриции."

Разбира се, нашият домакин и хората около него говореха за лов в специални резервати, където достъпът на обикновени хора беше абсолютно забранен. Говореха за ловни срещи с най-видни гости от чужбина, лов с всички салтанати, със специално оръжие, дори с музика. Лов, при който всеки високопоставен ловджия можеше да даде пълен израз на ловната си страст и след това великодушно да подари камари от сърнешко месо на простолюдието.

Да се ходи на лов, изглежда, се смяташе за признак на изтънчен вкус, за благородно хоби вред висшите партийни кръгове из цяла Източна Европа. Твърде често те си разменяха ловни посещения или пък по разни поводи си подаряваха специални ловни пушки. Тодор Живков например бе ходил да ловува чак в Монголия. Мимоходом си помислих, че нито цар Фердинанд, нито цар Борис бяха ходили на лов в Монголия. Запитах се: „Защо Живков ходи на лов? Какво в лова му доставя удоволствие? Разходката, убитият дивеч или просто стрелбата? Или може би ловът го разсейва, откъсва го от тежките грижи във всекидневната работа?"

Стори ми се, че отговорът беше другаде. Ленин беше ловджия, Сталин беше ловджия, Хрушчов беше ловджия, Брежнев, Валтер Улбрихт, Чаушеску, Тито, Фидел Кастро, Ким Ир Сен, Енвер Ходжа... всички те бяха ловджии. Може би ловното хоби беше част от марксизма, макар че, доколкото знам, Маркс не само нищо не бе писал за ловните страсти на „революционните водачи", но не бе дори и предвидил, че в преходния период към комунизма ловът ще си остане непреходна привилегия.

Може би най-отегчителната част от ловната тема са разговорите за ловното оръжие. Между Христо Русков, „заешкия генерал" и Живков се завърза дълъг разговор. Русков говореше с възторг за някаква невероятна пушка, подарена на първия секретар от чужд партиен ръководител. А Живков май много не я харесваше.

Въпреки привидната оживеност, създадена от този разговор, чувствах, че всички на масата бяха сдържани, като че никой не смееше да се отпусне или да промени темата. Явно инициативата бе предоставена на домакина, но той не бързаше. Кафето бе изпито, но Живков продължаваше да седи и ние стояхме по местата си. Най-после Анастас Стоянов се изправи и каза, че желае от името на всички поканени да благодари на домакина.

Тодор Живков кимна в знак, че Анастас има думата. Видя ми се твърде неуместно на такава почти интимна вечеря да се произнасят речи. Но вероятно това беше част от сценариото, по което бе организирана цялата среща.

Анастас се беше зачервил и приличаше повече на комсомолски секретар, който се готви за първата си публична реч. Имаше почти фарсово несъответствие между помпозните клишета, с които той започна, и явно изневеряващия му, напрегнат и несигурен глас. Лично аз никога не можах да се науча какъв израз трябва да има лицето ми, когато слушам подобни речи. Много пъти завиждах на мои познати, които запазваха съсредоточени и сериозни физиономии дори под градушка от най-невъзможни и безсмислени слова.

Живков се облегна назад, престана да се усмихва и видът му бе по-скоро на съдия, който се готви да изслуша важен свидетел. С учудване забелязах, че повечето от лицата около мен приеха Живковия израз и заслушаха с внимание говорещия.

Той започна с безцеремонна и твърде сервилна възхвала на първия секретар за това, че ни е поканил на вечеря, и за това, че не спира да полага грижа за българската литература и изкуство. От своя страна писателите били щастливи да чувствуват вниманието на другаря Живков, което ги задължавало да работят още по-ентусиазирано. Именно в отговор на това внимание от страна на партията българските писатели постигнали големи успехи. Другарят Тодор Живков и партията знаели, че могат да разчитат на писателите, които щели винаги да бъдат най-всеотдайно предани бойци...

Явно всички тия клишета бяха увертюра към нещо по-съществено. И то не закъсня:

„Нооо — извиси глас Анастас Стоянов — ние не можем да си затваряме очите пред някои явления в нашата литература, за които дори ме е срам да говоря!“

Той произнесе думата „срам“ с почти същия тон, с който обикновено се произнасяше по публични места думата „позор“ (едно от най-любимите партийни клишета за заклеймяване на врагове).

Сега цялото внимание на нашата компания бе съсредоточено върху Анастас, който изглеждаше добре подготвен да докладва за „срамните явления“. Представяйки си онова, което той възнамеряваше да каже, аз инстинктивно се опитах да спра заредения с нова енергия оратор, като казах, че е неуместно на такава вечеря да се занимаваме с вътрешни писателски истории.

Ала Живков кимно одобрително към Анастас. Тогава си помислих, че му е било възложено да произнесе пред първия секретар предварително подготвен текст, който сам Живков би желал да чуе.

Това беше много характерна практика в ръководенето на страната, която партията установи в България. При силно централизираното ръководство всички принципни идеи и намерения идваха „от горе“. Но понякога за оправдаването на такава идея „от горе“, особено когато беше непопулярна идея, беше необходимо тя да дойде „от долу“, т. е. като масово, народно чувство. За тази цел често пъти даден ръководител подхвърляше на по-нискостоящи ръководители и дори обикновени служители идея за мнение, което той би желал да чуе от техните уста. След това те се събираха, изготвяха и обосноваваха надълго и нашироко исканото мнение, което, разбира се, представяха за свое и което биваше прието с удовлетвие от ръководителя-инициатор. Струва ми се, че точно в този фарс се състои

същината на т. нар. народна демокрация. Когато някой трябва да бъде разкритикуван или изгонен, това никога не става направо в пряко обяснение между ръководител и служител. Ръководителят има само инициативата, той подмята на целия щаб от свои сътрудници, че би искал удар срещу даден служител. После неговата инициатива се превръща в „мнение на колектива“ и следва фарсът на фарсовете: ръководителят взима решението за наказание, като казва на жертвата, че той би желал дори да му помогне, но ето „колективът решава...“ Пилат Понтийски е невинно дете в сравнение с комунистическите ръководители. Така най-често изявените „от долу“ мнения и предложения всъщност се оказват пряко организирани „от горе“. Същото важи и при повишаване или награждаване на даден служител. Ако другарят Хикс, например, иска да назначи сина си или дъщеря си на висок пост в дадено ведомство, той никога не прави това пряко, т. е. да подпише направо заповедта за назначение. Не. Той ще подхвърли идеята на хора, в които е сигурен, че ще я подемат, ще я развият и ще му я върнат обратно едва ли не като най-силно желание на колектива или на масата да бъде извършено това назначение. Тук почти винаги следва и малко театро. Другарят Хикс упорства, той заявява, че е против назначаването на сина му или дъщеря му, че това е в разрез с неговите принципи, но..., щом колективът иска..., щом другарите смятат така..., той е готов да пожертвува принципите си.

За мен беше ясно, че сценариото за вечерта бе изработено от секретариата на Съюза на писателите именно върху изразено преди това мнение на Живков. И сега това мнение се връщаше при него като обоснована реч, предназначена да му хареса. Резултатът от всичко щеше да бъде, че партията, в случая Тодор Живков, получаваше безрезервната подкрепа на писателския колектив, за да действува срещу дадени явления. Ако Тодор Живков или който и да е друг висш ръководител се опиташе на своя глава, направо, да действа срещу известна книга, филм или пиеса, той явно се излагаше на опасност да бъде обвинен в лично отношение или пък некомпетентност, каквито случаи имаше с Червенков. Но след като не други, а професионални и компетентни писатели излизаха с категорично мнение, той не само че не рискуваше нищо, но дори и при явна грешка можеше да хвърли вината върху тях.

Първото име, което Анастас Стоянов спомена, беше Блага Димитрова. Ставаше дума за нейната последна книга, струва ми се, стихосбирката „Мигове“, която според Анастас била всичко друго, но не „наша“ книга. Той нападна всички, които се бяха изказали положително за тази книга на Блага Димитрова, каза остри думи срещу редактора и издателството и отрече дори формалните достойнства.

Следващото име, което бе атакувано от нашия оратор, за моя изненада беше Валери Петров. Но тук Анастас не говори за литературното творчество, а по-скоро за гражданското поведение на писателя, което било в разрез с мястото, отредено му от социалистическото общество. Той каза, че се срамувал от поведението на Валери, но не обясни точно какви бяха греховете на поета. Ала не беше и необходимо да пояснява, защото Живков явно знаеше за какво става дума. После Анастас прибави към името на Валери и това на Христо Ганев. В това имаше логика, защото се знаеше, че двамата бяха много близки приятели. Но тук той, изглежда, сбърка сценариото или пък ония, които го бяха изготвили, отиваха прекалено далече. Нашият домакин бързо го прекъсна с думите:

„Христо Ганев е друга работа!“

Малко смутен от тази поправка, Анастас продължи да напада „срамното и безотговорно“ отношение на други писатели, които се опитвали да печелят популярност за сметка на партийната линия. Очевидно той имаше предвид хора като Радой Ралин или Константин Павлов, макар да не спомена никакви имена. Било нечестно и лесно да се постига популярност, като се използуват недостатъци. Писателят трябва да има конструктивно отношение към обществото, което го е създало.

И след всичко това той пристъпи към главната мишена на неговото „благодарствено" слово — поета Веселин Андреев, за който навред се знаеше, че беше в лоши отношения с партийното ръководство. Анастас Стоянов каза приблизително следното:

„Другарю Живков, аз присъствувах от името на Съюза на писателите на честването на петдесетгодишнината на Веселин Андреев в Пирдоп. Най-напред нека ви кажа, че освен няколко души, там се бяха струпали хора, които едва ли някога можете да видите при честването на български писател. Това беше сбирщина от съмнителни почитатели, внезапно оценили таланта на Веселин Андреев... След приветствията той стана да отговори. Но чуйте, другарю Живков, кому той благодари!"

Лицето на Анастас изразяваше безпределно възмущение, когато той издекламира своя преразказ на речта на Веселин Андреев:

„Той започна така: „... благодаря на майка ми, че ме е родила, благодаря на хората, всред които израснах, благодаря на реката..., благодаря на гората, благодаря на Балкана..." — тук Анастас силно извиси глас и каза: — Той, другарю Живков, благодари на небето, на слънцето, на овците и козите..., но ТОЙ НЕ БЛАГОДАРИ НА ПАРТИЯТА! ТОЙ НЕ СПОМЕНА НИТО ВЕДНЪЖ НИТО ПАРТИЯТА, НИТО ВАШЕТО ИМЕ! Ето това е поетът комунист Веселин Андреев! Ние му устройваме честване, дава му се награда, а той дори не благодари на партията, на която дължи всичко! Къде щеше да бъде Веселин Андреев без партията, питам аз?"

Анастас извика последните думи с такава високопартийна пламенност, сякаш Веселин Андреев трябваше веднага да бъде обесен. Но говорейки, той явно чувствуваше, че казва неща, които вече имаха силно въздействие върху Живков. Лицето на нашия домакин потъмня и с неприкрито раздразнение той прекъсна словото на Анастас:

„Веселин Андреев трябваше да бъде разстрелян още навремето!"

„Не трябваше да му се прощава!" — каза един от старите партийни дейци, който знаеше за какво става дума.

Аз бях смаян да чуя от устата на първия секретар съжалението, че някой си не бил „разстрелян" навремето. Именно думата „разстрелян" ме накара да погръпна.

Изглежда, че и други от компанията не бяха сведущи по греховете на Веселин Андреев, та генералът и старите партийни дейци обясниха, че по време на партизанската борба Веселин, който бил политкомисар на бригадата „Чавдар" (с която сам Живков свързва своята дейност), научавайки за смъртта на брат си, загинал от сталинския терор в Съветския съюз, напуснал за няколко дни партизаните и сякаш имал намерение да сложи край на своето участие в съпротивата. Генералът и старите партийни дейци явно се стараеха да угодят на Живков и нарекоха Веселин предател, на когото не било късно да се потърси сметка.

Това изкарване на бял свят на стари сметки също беше много характерно за морала на партията. Когато някой трябваше да бъде нападнат, смазан или унищожен, неизбежно му се приписваха стари грехове, които никога преди не са били споменавани. Изведнъж се оказваше, че човекът едва ли не е служел на полицията, бил виновен за смъртта на един или друг нелегален деец или пък страхливо се отклонил от изпълнението на задача. Изглежда, че биографията на всеки активен комунист не принадлежеше на живота, който той бе живял, а на партийното ръководство, което можеше да я променя според своите собствени нужди. Дълги години Веселин беше акламиран като поет герой, бяха му дадени звания, награди, беше заобиколен с почести, а сега се оказваше, че трябвало да бъде разстрелян? Защо?

Знаех, че Веселин Андреев не обичаше Тодор Живков и дълбоко ненавиждаше групата на Джагаров. Знаех, че се беше оттеглил от всякакъв обществен

живот и живееше уединено в родния си Пирдоп. Знаех, че при няколко конфликтни момента той не беше се поколебал да заеме позиция, която съответстваше на убежденията му и затова беше против официалната линия. И може би разривът между него и партийното ръководство бе достигнал опасен връх. Явно Живков чу от устата на Анастас, секретар на Съюза на писателите, точно това, което той би искал да чуе. И потъмнялото му лице не предвещаваше нищо хубаво за бившия политкомисар.

* * *

Никой от присъстващите не вечерята не обели добра дума за Веселин Андреев или за когото и да било от другите критикувани. Знаех, че поне още един от поканените не споделяше декларираното от Съюза на писателите и прието от първия секретар на партията мнение. Цялата сцена ми се видя потискаща с това, че се оформяше може би решаващо отношение срещу хора, които не бяха тук, които нямаха възможност да се защитят и чиито простъпки изобщо не бяха мотивирани. В края на краищата нито книгата на Блага Димитрова, нито поведението на Валери Петров, нито неспоменаването на Живков и партията от Веселин Андреев можеха да превърнат в минус предишния огромен партиен актив и на тримата. Но защо Анастас беше инструктиран да сервира тези обвинения след десерта на вечерята? Фактът, че Живков сам каза, че Веселин е трябвало да бъде разстрелян още навремето, разкриваше, че той именно бе поръчал, може би косвено, прокурорския тон на съюзния секретар. Стори ми се, че всичко това кореспондираше на усилената дейност на идеологическото управление на Държавна сигурност: в онези дни, след чехословашката трагедия, когато атмосферата в България бе пълна с призиви за ловене на вещици. И може би тъкмо пред нас вече се определяха имената на първите жертви.

Като видях, че Анастас се готвеше да продължи, аз се надвесих към Любо Левчев, който беше срещу мене, и тихо му казах, че ако не спрат тези подмятания срещу колеги писатели, аз ще напусна демонстративно вечерята. Любо наистина се разтревожи и веднага се обърна към Анастас, който беше до него и който добре чу думите ми. Но Живков, който в същото време разговаряше с някого от лявата страна на масата, забеляза моята реакция и ме попита какво мисля. Отвърнах, че не съм съгласен с казаното от моите колеги и че смятам, че казаното от Анастас Стоянов отразява разцеплението между писателите, но едва ли представя обективната картина. Добавих, че смятам за не особено правилно да се говори по този начин зад гърба на хора, които все пак имат някакъв принос в нашата литература. Тук Анастас ме прекъсна и изказа съмнение за този принос на критикуваните писатели. Аз се ядосах и му извиках:

„Когато напишеш това, което Веселин е написал, тогава ще имаш правото да си отваряш устата!"

Моята реакция направи изненадващо и твърде неприятно впечатление. Ако бях кандидат за бъдеща кариера, можех със сигурност да смятам, че бях проиграл шансовете си. Чух вляво от мене глас, който каза, „Никой не знае какво Веселин е написал", което беше пряко подмятане на слуха, че партизанските стихотворения на Веселин всъщност са били писани от друг, загинал поет, и Веселин си ги бил присвоил.

Настъпи твърде неловка тишина, която Орлин и генералът се опитаха да запълнят с ново наливане на чашите. Все пак Анастас не стана да продължи. Той беше гневен, хвърляше заканителни погледи към мен, но не смееше да каже нищо. Вместо него се изправи Любо Левчев. С извинителна, почти детска усмивка той

започна кротко и плавно да спасява положението. Той каза, че сигурно другарят Живков не е изненадан, че дори на такава вечеря писателските разногласия са неизбежни, после говори за толерантността на партията към нашите грешки и увлечения, за голямото и проникновено разбиране от Живков на нашите проблеми и за сложната обстановка, в която живеехме. Изненадващо, Любо прояви забележително чувство за сигурност, което привлече вниманието на Живков върху него. Мисля, че това беше вечерта, когато Тодор Живков го откри, защото от този момент нататък Левчев направи главоломна кариера. Но въпреки посредническия си тон, Левчев ясно каза, че той не е посредник и анонимно обвини някои писатели в демагогия и чисто спекулативно печелене на популярност. Точните думи, които той каза, съм забравил, но помня, че фактически защити позицията на Анастас, т. е. на съюзното ръководство.

Левчев звучеше твърде убедително и аз видях как лицето на Живков се разведри. Първият секретар подхвърли някаква шега и хората около масата се поотпуснаха. Чувствувах, че само моята физиономия беше в контраст с другите и исках незабавно да си отида. Внезапно се попитах: какво струват най-чистите откровения, най-дълбоките прозрения на един поет или художник, какво струва чувството за красота на един композитор или музикант, какво струва мъдростта на един философ за Тодор Живков и неговите душеприказчици? Всички реакции на нашия домакин през цялата вечер не бяха нищо друго, освен непосредствен израз на инстинкта му за властническо самосъхранение. А всички реакции на останалите бяха непосредствен израз на амбицията да угодят на първия човек, да му се харесат, да му направят силно впечатление, да оставят трайни спомени. На снизходителния жест на онзи, който командуваше страната, да покани група хора на вечеря, последните отговаряха с неприкрито суетно удоволствие и желание да си осигурят още много такива вечери.

Всичко беше деформирано. При най-нормални човешки обстоятелства подобна среща би била уродлива случайност, защото, ако само си представим, че Живков нямаше изобщо никаква власт, че България не беше тоталитарна, а демократична страна, тогава мога да се закълна, че нито Анастас Стоянов, нито Любо Левчев, нито който и да е от другите би разрешил на един некомпетентен гражданин с твърде различен вкус и критерий да се бърка в живота на поетите. От друга страна, ако Живков беше обикновен гражданин, той едва ли би си загубил времето да се занимава с хора и неща, които едва ли го интересуваха. При нормални обстоятелства между тях нямаше да протече никакъв разговор, защото те нямаха какво да си кажат. Но феноменът на властта магически променяше всичко и аз присъствувах на една логично-абсурдна вечер. Тодор Живков се чувствуваше в пълното си право да раздава оценки за поетично майсторство, което (забележете) не бяха частно мнение, а властна партийна декларация. Докато поетите пък смятаха това за заслужено височайше благоволение, като че на света не можеше да има по-важен критерий от този на нашия домакин.

Докато аз се опитвах да отгатна какво точно можеше да се случи на критикуваните писатели, нещата около мен тръгнаха към миролюбив и дори забавен завършек на вечерта.

С глас, който съобщава приятна изненада, Живков каза да се приготвим да чуем един народен певец, поканен специално за нас. Миг по-късно при нас влезе среден на ръст, слабичък мъж с трудно определима възраст, вероятно между 30 и 40 години. Той носеше върху гърдите си огромен акордеон. Живков ни го представи като „Иванчо", който бил няколко пъти лауреат на димитровски и други награди и сам Живков харесвал песните му.

„Иванчо — обясни Живков — не само пее народни песни, но той си ги и пише. Той, така да се каже, осъвременява старите народни песни с нови текстове, които са в духа на нашето време. Той е съчинил сума ти песни за партизаните, за строителството, за социализма!"

От тези думи ми стана ясно какъв ужас предстоеше. Вече бях слушал по радиото тези непоносими гаври с българската народна песен, които въпреки множеството протестни писма от слушателите продължаваха да се предават. Някой беше казал, че предпочита три месеца поправителен труд вместо трийсет минути подобно изкуство.

Но Живков явно мислеше точно обратното. Иванчо се настани на стола между мен и генерала. Неугледното му личице бе изпълнено с тържествена съсредоточеност, като майстор, който знае цената на своето изкуство.

„Какво ще ни изпееш сега, Иванчо?" — запита високо и доста развеселен Живков.

„Каквото кажете, другарю Живков — отвърна Иванчо с дрезгав фалцет, който едва ли предполагаше звучен глас. И после добави: — Хайде да ви изпея най-напред една съвсем нова песен!"

И без да чака втора покана, Иванчо наду акордеона, след което пропищя странния му глас. Горкият, докато пееше, долната му устна беше отишла наляво, а горната — надясно, така че лицето му изглеждаше смешно разкривено като у мъртвопияни хора, които се опитват да свържат някоя дума. Но тези изкривени устни произвеждаха може би най-немелодичния козешки глас, който пееше песен — чист плагиат на множество подобни народни песни. Новото в тази песен беше, че тя представляваше възхвала на партията. Думите бяха написани от самия Иванчо, което накара Живков (за мое голямо удоволствие) да каже на тримата поети срещу него:

„И Иванчо е поет."

Аз злорадствах при мисълта, че първият секретар всъщност не правеше голяма разлика между тях и Иванчо.

Трябва да кажа, че рядко съм бил подлаган на такова музикално изтезаване. Акордеонът гърмеше, почти опирайки до ушите ми, и козешкият глас на Иванчо ехтеше с пълна сила, пеейки за „сияйни простори и червено знаме". Погледнах към Живков. Той се беше ухилил и лицето му отразяваше онази непосредствена наслада на селянин, който в старите времена гледа мечкарско хоро или следи как мечката изпълнява заповедта на мечкаря: „Ха сега, поклони се на господина!"

Когато песента свърши, всички ръкопляскаха. И сега Живков, развеселен, внезапно каза:

„Иванчо, я им изпей онази песен... за когато ме е срещнала мечката!"

Вярвате или не, но този Иванчо беше съчинил песни за партизанските подвизи на Живков, който присъствуваше в текста като „юнак Янко". Янко беше нелегалното име на Тодор Живков. Стори ми се, че Живков много се забавляваше с тази песен и затова поиска и ние да я чуем. Иванчо веднага започна с нещо горе-долу такова:

„Задала се е, майно ле,
мечка, мечка стръвница,
а отдолу иде ли, иде,
майно ле, юнак Янко..."

Не помня точния текст, но мечката стръвница беше алегория за фашизъм, докато юнак Янко представляваше здравите народни сили. Иванчо кривеше устни и надуваше бузи, за да изпее със силно източно наречие съчинения от него текст. Вместо „мечка" от устата му излизаше „мйечка", вместо гората, ние чувахме „горътъ" и т. н. Като цяло песента разказваше за героичната борба на Янко срещу стръвниците за доброто на народа.

Малко е да кажа, че бях смаян. Не знаех какво да мисля и как да приема това, че първият човек в България можеше да слуша с такова нескрито удоволствие подобна песен за неговите собствени подвизи. За мен това надхвърляше всякакви съвременни сравнения. Орлин Орлинов, Анастас Стоянов и Любомир

Левчев слушаха с дежурни усмивки,явно опитвайки се да вземат всичко това на шега. Златка Дъбова бе пламнала и господ знае какво мислеше, а Христо Русков се бе облегнал назад и от време на време се провикваше: „Ха така, Иванчо!" Отляво старите партийни дейци дори се опитваха да пригласят.

Изведнъж ми дойде наум:

„За какво се чудя! Всичко е точно такова, каквото трябва да бъде! Нали точно това, Иванчовото изкуство, е собственият критерий на Живков. Нали тъкмо чрез тази песен за Янко, който победил мечката, твърде образно се изразява същността на партийните директиви за духовния живот на цял народ? Какво представляват Стайнов, Владигеров и Пипков, Багряна, Далчев и Иван Пейчев, мерени чрез изкуството на този Иванчо? Можеше ли някой от тях да достави на Живков такава наслада като тази песен? И може би идеалът на първия секретар беше, ако всички сложни проблеми на формата и съдържанието на изкуството, всички големи и мъчителни въпроси за проумяване на човека и времето в края на краищата се сведеха до „как юнак Янко победи мечката стръвница".

Струва ми се, че песента на Иванчо унищожи и последната от последните ни илюзии.

Беше доста късно, когато отидохме да спим. Въпреки царското легло не мигнах през цялата нощ. Иванчо продължаваше да разтяга огромния акордеон, да криви устните си и да врещи с козешкия си глас пред мен — като единствен уродлив, но истински отговор на всичките ми въпроси.

На другия ден след закуската всички трябваше да отидем на разходка с Живков.

Времето беше облачно, но много меко и приятно. Тръгнахме вкупом нагоре из гората. Този път от всички страни ни съпровождаше силна охрана, командвана от полковник Кашев. Между дърветата често се виждаха хора, които непрестанно разговаряха със своите модерни полицейски радиоапарати. По някое време Живков приближи към мен и ми каза, че е прочел пиесата ми и че би могъл да разговаря с мен на другия ден след Октомврийската революция, т. е. 8-ми ноември, рано сутринта, в кабинета му в Централния комитет. Каза ми да отида в десет часа.

„Мога ли да доведа с мен Асен Шопов?" — попитах настойчиво.

„За какво трябва да идва Шопов!" — възрази Живков.

„Все пак..." — опитах се да обясня, но той не ме изслуша, махна с ръка и отмина.

Имах основание да съм доволен. Фактът, че той искаше да говори с мен, означаваше, че все нещо би могло да бъде направено за наказаните режисьор и актьори. От друга страна, след сноцната ми реакция може би той искаше да ми даде някакъв урок.

Малко по-късно, когато бяхме вред гората, дойде ред на снимките. Всички се струпаха около Живков, за да се снимат. Аз нарочно се забавих и останах назад, така че да не взема участие в снимките. Спрях до едно дърво. Гледах отдалече цялата компания, моите колеги, старите партийни дейци, заешкия генерал и Живков в средата, всички засмени като най-щастливо семейство. Фотографът срещу тях изщрака няколко снимки.

„А вие, другарю Марков, защо не се снимате?" — внезапно чух глас до ухото си. Обърнах се. До мене беше застанал един от личната охрана на Живков, когото бях виждал на няколко пъти преди. Той се беше усмихнал многозначително.

„Не съм никак фотогеничен" — отвърнах.

„Да — каза той, — когато човек излиза зле на снимки, по-добре е да не се снима. Защо хората да го помнят с по-грозна физиономия?"

Докато се чудех как да приема тези думи, почувствувах как ръката му съвсем приятелски стисна лакътя ми. После той мълчаливо отмина.

* * *

На осми ноември двамата с режисьора Асен Шопов се изправихме пред пропуска в сградата на Централния комитет на партията, входа срещу Народната банка. Чувствах се твърде неудобно, защото бях казал на Асен, че Живков е пожелал да го види. Това съвсем не беше така, но аз се надявах, че първият секретар в края на краищата ще приеме двама ни. Офицерът на пропуска, който взе паспортите ни, каза,че е съобщено само за мен, но аз настоях, че има недоразумение и че сме двамата с Асен. Той звънна по телефона, като обясни вероятно на някоя от секретарките на Живков какъв е случаят. След малко слезе облечен в цивилни дрехи служител от сигурността и без да каже нито дума, ни поведе по стълбите нагоре. Въздъхнах с облекчение. Причината да настоявам Тодор Живков да види отблизо Асен Шопов беше съвсем проста. За много хора в театралната йерархия, както и за повечето от софийските по-важни клюкари Асен беше странна и мистериозна личност. Това тяхно мнение почиваше почти изключително върху своеволието на Асен да носи брада. Нека кажа, че по мое време за отговорни другари в партията и милицията носенето на брада, особено от млади хора, се смяташе за ярка антиобществена демонстрация, за косвен израз на политически протест. В Театъра на въоръжените сили, откъдето Асен беше изгонен (въпреки че най-големите сполуки на този театър бяха дело на Асен), военните началници също се позоваваха на брадата му, обвинявайки го в идеологическа нечистоплътност. В действителност упорството на Асен да носи брада беше израз на най-обяснима суетност. Просто човекът се харесваше повече с брада. Именно с брадата малкото му лице и цялата му слаба фигура придобиваха своеобразна внушителност, той напомняше на руски интелектуалец от края на миналия век. Нищо повече. Онези, които познаваха Асен Шопов отблизо, виждаха, че у него не само че нямаше нищо декадентско, но той беше напълно верен на своята селска кръв, притежаваше такова здраво земно чувство за реалност, което беше и най-силната част на неговата режисура. Той беше много чувствителен млад човек, със стремеж към оригинално мислене и със забележително въображение. При разговор Асен правеше най-положително впечатление и бързо разпръскваше всякакви предубеждения, създадени от брадата му и клюките около нея. Бях сигурен, че Живков, който сам беше селянин, най-малкото щеше да види или почувства селянина в Асен. До каква степен моята преценка беше вярна, може да се съди от факта, че въпреки още един политически провал, свързан с мен (сваляне на пиесата ми „Комунист" с режисьор Асен Шопов), днес той е заслужил артист и най-тачен от режима театрален режисьор.

Но докато изкачвахме стълбите в Централния комитет на партията, водени към кабинета на първия секретар, Асен беше много смутен. Чувствах, че срещата с Живков го плашеше. Докато се движехме, ние не разменихме нито дума.

Въведоха ни веднага в познатия просторен кабинет. Живков ни посрещна и любезно се ръкува с нас. Още една характерна разлика между него и повечето от другите висши ръководители беше, че докато те приемаха посетителите, седнали зад бюрата си (може би за подчертаване на разликата в общественото положение), Живков сам посрещаше и сам изпращаше. Той ни покани да седнем на продълговатата маса в средата на кабинета и сам седна срещу нас. Попита ни дали ще пием кафе и бързо поръча да го донесат. Въпреки цялата му рутинна любезност, стори ми се, че той беше развълнуван от нещо и явно полагаше усилия да го прикрие. Разговорът започна между него и мен. Той ми каза, че е прочел пиесата, и ми върна копието, което ми бях дал. После добави, че той лично (Живков подчерта, че това е негово частно мнение) не виждал нищо антипартийно или вредно, макар че това не била пиеса, която той би харесал. И той обясни, че от нея лъхал силен песимизъм. За мен веднага стана ясно, че това беше мнението на щаба от сътрудници, на които той бе дал да четат пиесата. После той добави,

че според „другарите“ постановката била задълбочила тази песимистична страна на пиесата и довела до неприемлив спектакъл.

Ние разговаряхме около десетина минути на тази тема, като Асен продължаваше да мълчи, забил поглед в масата пред себе си. Но когато преминахме от конкретния случай на твърде болезнения въпрос за необходимостта от доверие, което партията трябва да гласува на художествените творци независимо от техните успехи или провали, Асен влезе в разговора. И до ден днешен мисля, че в пет минути той произнесе най-внушителното слово през живота си. Асен говореше сдържано, с великолепно подбрани думи и изразителна мисъл. Той каза, че доверието на партията, т. е. на властта, е жизнено необходимо за твореца в съвременна България. Че без пълно и безсъмнено доверие не е възможно не само да се върши, но и да се предприема каквато и да е работа и че онова, от което всички страдат, е, че се ограждат уж с някакво доверие, което всъщност е израз на постоянно недоверие. Асен заяви, че му е невъзможно да мисли, да развива едни или други режисьорски идеи, да провежда каквито и да е опити, с други думи, да твори в обстановката на постоянна подозрителност. Той поиска от Живков партията да реши въпроса категорично „или-или“. Без недвусмислено изразено партийно доверие по-добре било да се заеме с някаква друга професия.

Още докато Асен Шопов говореше, видях, че думите му направиха силно и положително впечатление на Живков. Призракът на брадата изчезна. Но в своята откровеност Асен не се усети, че той искаше невъзможното, че атакувайки недоверието на партията спрямо него и такива като него, той по-същество атакуваше сърцевината на системата. Та нали най-характерното за всички наши отношения беше недоверието, непрестанно и целенасочено подхранвано именно от партията и режима. Та нали цяла огромна дублирана организация съществуваше точно за да насажда недоверието на едни хора към други хора, на едни звена към други звена, на едни институти към други институти. И в света на изкуството, където не съществуваха дори най-елементарни мерки, недоверието вилнееше с най-произволна сила. Всеки бдителен гражданин беше в състояние да открие и подаде сигнал за антипартийна, идеологически-диверсионна или просто вражеска линия във всичко. За какво доверие спрямо хората на изкуството можеше да се говори, когато съществуваше огромно идеологическо управление към Държавна сигурност, чиято работа беше именно да бди, т. е. да подозира, да се съмнява, често пъти да търси под вола теле.

Но повика на Асен за доверие, отправен към първия ръководител на страната, беше съвсем искрен и това се зачете.

„Какво всъщност искате от мене? — попита Живков, когато Асен свърши: — Да наредя възстановяването на постановката или какво...?“

Казах, че за възстановяване на постановката не може и дума да става по чисто технически причини. Пък и не за това сме дошли. Въпросът е за Асен и за актьорите, изгонени в Бургас. Ако се приеме, че им е било наложено незаслужено наказание, то логичното е веднага да им бъде позволено да се върнат в София и получат работа.

До този момент, в предишните разговори, отношението на Живков беше, че той нищо не знаел за никакво наказание и че цялата тази история била вътрешна работа на Министерството на културата. Но сега той внезапно каза:

„Да видим какво може да се направи! — стана от стола си срещу нас и отиде при бюрото си. Без да сяда, той взе слушалката на телефона от „петолъчката“ (специалната телефонна линия) и след малко каза: — Другарю Матев, какво е положението на Асен Шопов, Наум Шопов и жена му, които са изпратени в Бургас?“

Павел Матев, който беше председател на комитета, знаеше много добре цялото положение, симпатизираше на наказаните и на няколко пъти се бе опитал безрезултатно да ги върне в София. Именно по негов съвет бяхме поискали срещата с Живков.

Живков изслуша обясненията на Павел и после каза:

„Ами направете каквото трябва да ги върнат в София!“ — и постави обратно слушалката, сякаш смяташе въпроса за приключен.

Бях развълнуван от този негов жест, който, откровено казано, не очаквах. Но в същото време отново и за кой ли път почувствах цялата абсурдност на тази злощастна история с наказването на театрални дейци затова, че някакви некомпетентни зрители не били харесали тяхното представление. Фактът, че първият човек на страната трябваше да отделя време да се занимава и да решава този случай, най-меко казано, ми приличаше на театрален епизод от Йонеску, където глухонеми се явяват на певчески конкурс. Наказанието на моите колеги беше абсурдно. И помилването им беше абсурдно. Но животът между тези две абсурдности беше жестоко реалистичен и логичен. Запитах се дали Живков някога, поне за миг, не е осъзнал този абсурд, в който той, тласкан било от собствената си воля, било от обстоятелствата, трябва да участва? Дали точно в този момент, когато трябваше да махне кашата, надробена от системата, не бе почувствал, че всичко това нямаше нищо общо с функциите на сериозен държавен ръководител? Че то изобщо не би трябвало да става. Защото антипартийната дейност на Асен и другите беше точно толкова фиктивна, колкото фиктивна беше пропартийната дейност на тия, които ги бяха наказали? Не долавяше ли първият секретар, че живееше и боравеше с измислици, които го омотаваха и отвличаха далече от простата и ясна реалност на живота? Или пък, тъй като положението, което той заемаше в страната, бе абсурдно, той се чувстваше щастлив да следва логиката на абсурдите, която утвърждаваше това положение?

Все пак, и аз сам взимах участие в тази фантастична пиеса на живота. И по нейната логика чувствах, че трябва да изразя признателност към Живков затова, че бе смекчил съдбата на моите приятели. Но, изглежда, първият секретар сам беше някак повлиян от това, което бе направил, защото вървеше към нас бавно, с твърде озадачаваща отмереност, сякаш предстоеше да направи още нещо...

„Другарю Живков — започнах, — много ви благодаря... За нас вие сте...“ — исках да кажа човекът, който може да разбира или нещо от този род, но той внезапно ме прекъсна с твърде странен глас:

„За вас...? Знаете ли какво съм аз за вас...?“

И тук последва нещо невероятно, като майсторска кулминация на цялата абсурдна пиеса.

Отнякъде той изненадващо измъкна малка книжка, бързо я разтвори на очевидно предварително отбелязана страница и почти я тикна под носа ми. На страницата видях някаква епиграма и рисунка на свиня със странна опашка. Докато в пълно недоумение се чудех какво означаваше всичко това, Живков грабна един бял лист, извади писалката си и се подписа. После постави листа с подписа до епиграмата и посочвайки свинята, силно развълнуван каза:

„Това съм аз..., а това е моят подпис?“ — и с разтреперани пръсти той посочи опашката на свинята, която още на пръв поглед наподобяваше подписа на Живков.

При по-внимателно разглеждане, стори ми се, че приликата между опашката и подписа на първия секретар беше още по-голяма, почти до идентичност.

„Ето какво съм аз за вас!“ — каза Живков с почти болезнена горчивина и оставяйки доказателствата пред нас, седна на стола си.

В първата секунда аз бях еднакво слисан както от подобието на рисунката и подписа, така и от силната реакция на Живков. Никога преди не бях го виждал така дълбоко засегнат. Мисля, че реакцията му беше чувство на силно, искрено огорчение. Приличаше на човек, който току-що е бил изненадващо измамен било от близък приятел, било от невярна съпруга. Порази ме и фактът, че в реакцията му нямаше нито гняв, нито раздразнение, а просто болезнена горчивина. Може би

гневът щеше да дойде по-късно. Явно цялата история беше съвсем прясна, предположих, че му бяха докладвали за рисунката малко преди нашето идване и ние бяхме първите външни хора, на които той показваше опашката на свинята и подписа си. Явно, че той не бе възнамерявал да направи това, но някак нервите му бяха изневерили и той бе открил доста поривисто болката си.

От това ненадейно развитие на нашата среща Асен, седнал до мен, се беше вцепенил. Жестът на Живков да сложи своя автентичен подпис до опашката на свинята, разтрепераните му ръце, гласът му, напоен с много въздух (като че беше гласът на съвсем друг човек), всичко това беше прекалено много и за двама ни.

В последвалите дълги секунди, почувствах, че тишината би означавала потвърждаване на обидния за първия секретар характер на рисунката. Вече знаех, че тя беше работа на Борето Димовски и епиграмите бяха на Радой. Текстът на самата епиграма нямаше нищо общо с Живков и това ми даде основание да твърдя, че ако има прилика, това вероятно беше чиста случайност и че дума не можеше да става за умисъл.

Живков ми отвърна с мълчалива полуиронична ýсмивка, която показваше, че не ми вярва и че знае, че и аз не вярвам в това, което казвам.

Едва сега потръпнах при мисълта какво можеше да се стовари върху главите на Радой Ралин и Димовски. Обърнах се към Живков и твърдо казах, че доколкото познавам и Радой, и Борето, нито единият, нито другият би се решил на такава евтина шега...

Но въпреки усилията ми да омаловажа подобието между опашката на свинята и подписа на Живков, горчивината върху лицето му не изчезна. Той ме изслуша докрай, сякаш наистина искаше да го убедя, че никой не го беше обидил. Но после каза:

„А Радой Ралин е идвал толкова пъти тука. Седял е точно там, където вие седите, и сме разговаряли с него за всичко... и ето сега...“

Той внезапно стана и ни подаде ръка за довиждане. Благодарих му още веднъж за решението да върне наказаните в София и отново добавих, че не вярвам Радой и Димовски да са искали да го обидят по този начин.

Едва на тротоара пред сградата на Централния комитет Асен се обади:

„Чудя ти се как посмя да го убеждаваш, че опашката и подписът не си приличат, когато и за слепия е ясно!“

Няколко дни след това научихме, че Радой и Димовски са били уволнени от работа и е била наложена забрана върху отпечатването на каквото и да е от тях.

Очаквах, че ще последват много по-тежки наказания, включително лагер или затвор. Но и този път, изглежда, по-умни хора бяха повлияли на Живков или пък сам той беше почувствал, че ще затъне дълбоко, ако дръзнеше да накаже жестоко най-популярната личност в България — Радой Ралин.

ЗАПИСАНО МИМОХОДОМ

Между малкото вещи, които взех със себе си, когато напуснах България, бяха и няколко стари авторски бележници. В тях със забележително непостоянство записвах всевъзможни впечатления, често пъти сами за себе си, т. е. без някакво бъдещо литературно предназначение. Това бяха по-скоро делнични упражнения по улавяне на даден обект и възпроизвеждането му върху хартия. Целта беше да се опишат нещата колкото се може по-близо до това, което те бяха, без да бъдат изкривявани от предварителна авторска идея за тях или от някакъв характерен за времето идейно-философски мироглед с търговска стойност. Прелиствайки сега тези бележници, почувствах, че върху някои страници са се оформили отделни миниатюри, които може би са доста огледално отражение на цялата действителност и нейни типични прояви. Повечето от тези миниатюри съдържат елемент на парадоксалност, защото една от най-забележителните черти на днешния живот в България е именно неговата парадоксалност. Като се надявам, че слушателите биха се интересували да чуят някои от тези записани мимоходом впечатления, аз подбрах кратка поредица за няколко последователни предавания. Да започнем с:

ДА НЕ ТИ ПАДНЕ БАЛКОН ВЪРХУ ГЛАВАТА

Човекът дойде в радиото по чисто партийна линия. С други думи, ако нямаше комунистическа партия и той не беше неин активист, никога нямаше да работи в радиото. И през ум не би му минало. Той дори съзнаваше това и от време на време казваше:

„Аз съм ПРАТЕН тук! Мен са ме ПРАТИЛИ тук!“

Очевидно той гледаше на факта, че е бил ПРАТЕН тук, не като на обяснение за липсваща квалификация, а като на специално поръчение, възложено нему от силите, които движат историята, с други думи, той беше ПРАТЕНИК на партията.

Дойде от армията, където беше майор, също по партийна линия. Никога не се разбра защо не беше останал да продължи кариерата си във военното поделение. Неговото назначаване беше мотивирано като „идейно-политическо укрепване на колектива на радиото“. А сам той веднъж обясни, че армията и радиото били еднакво важни за партията.

„Майорът“, както мнозина за удобство го наричаха, беше около 40-годишен, среден на ръст, с измършавяло кокалесто тяло, в което май нямаше нищо войнишко. Той ходеше леко изгърбен, с ръце, пъхнати в джобовете на сакото, сякаш винаги му беше студено. Но при втори поглед се виждаше, че това пъхване на ръцете в джобовете на сакото беше твърде определен израз на осъзната власт. Той можеше да разговаря цял час с някого, без да си извади ръцете от заплашително издутите джобове — горе-долу като в кадър от стар гангстерски филм, когато настъпва часът на разплатата.

Лицето на майора явно живееше в постоянен конфликт, който се водеше между природните черти на доста типичен ямболски селянин и представата на партийния активист за себе си. Твърде често то беше сковано в почти детински израз на мистериозна важност. Човек имаше чувството, че майорът беше постоянен притежател на съдбоносни тайни. Може би затова той никога не завършваше изреченията си. Те увисваха във внезапно многоточие и предоставяха на нашата интелигентност да отгатнем неказаното. Докато ние се смущавахме (поне в началото) от този начин на разговаряне, той го смяташе за естествен.

„Ние трябва да разгледаме този въпрос, защото...“ — казваше майорът. Или: „В това предаване има нещо, което...“

Гласът му напълно съответстваше на цялото му мистериозно поведение — дрезгав, често пъти неразбираем.

Обяснимо майорът влезе в състава на партийното бюро и стана шеф на редакцията. И няколко дни по-късно той изпратил до ръководството куп предложения за зачеркване от програмите почти на всичко, което нямало „идейна яснота“. Онези, които бяха видели предложенията му, твърдяха, че само фанатик можеше да третира националната радиостанция като войнишка радиоточка. Рецептата беше горе-долу 50 процента партийна просвета и 50 процента масови и

народни песни. Майорът беше върл противник на естрадната музика, която била: „Опит на буржоазните сили да ни тласнат в блатото на вонящия сантиментализъм, където..."

Особено категоричен беше майорът спрямо информацията. Макар че никой никога не бе обелил и дума за обективност, той каза на едно събрание:

„Обективността е идейно престъпление, равно на предателството... нещата са или наши, или вражески... обективност, другари, значи да пробутваме вражески неща за наши..., а това е предателство, което ще ни заведе..."

Пак с непогрешимия тон на командир на батальон, който се старае да обясни на войниците сложните явления в света по възможно най-прост начин, друг път майорът заяви:

„Вярно е всичко, което ни служи. А невярно е всичко, което ни вреди... това трябва да запомните, защото... Ако някъде у нас стане наводнение, да кажем, и се издавят хиляда души... чия новина е това? Не е наша новина, защото с нищо не ни служи и колкото по-малко хора я знаят, толкова по-добре, смятам, че..."

Само след няколко месеца майорът стана пословичен със своята праволинейност. Неговото присъствие внесе студена и ясна атмосфера в работата на по-важните редакции, които бързо преосъзнаха своите идейни задачи. Бледата идея за свързване със слушателите и съобразяване с техните интереси веднага изчезна след мнението на майора: „Не е важно какво ТЕ искат да слушат. Важно е какво ние искаме ТЕ да слушат!"

Човекът от армията не се задоволи да си пъха носа само в идейните и политически редакции. Той решително се зае със спортната редакция, където постави идеологическите проблеми със същата пределна яснота.

Без съмнение той дълбоко вярваше в собствените си думи. За него наистина всичко беше просто и ясно. И понякога той се учудваше със снизхождение защо хората около него не са способни да гледат на нещата със същата простота и яснота. Затова щедро и съвсем авторитетно им предлагаше помощта си:

„Дай сега да видим какъв е този въпрос, който..."

Отношението на началници и колеги към майора беше типично двойствено. От една страна те бяха респектирани от неговата последователност и дори се страхуваха да се сблъскат с него. При всяко по-заплетено положение търсеха да си осигурят подкрепата му или най-малкото да го неутрализират. Засвидетелстваха му приятелски чувства, канеха го на пиене и ядене и се опитваха да го използват. Но в същото време те се подиграваха с него и дори измислиха песничка с приблизително следните думи:

„Ако грамът е наша мярка за тежест,
ако метърът е стандарта за дължина,
то майорът измерва невежеството
и е законна мярка за тъпота."

Но изглежда, че най-висшето началство смяташе качествата на майора за най-положителни. Само след година той беше повишен и вече се говореше, че неизбежно ще оглави цялата идеологическа работа на радиото. Той постигна най-големите си успехи в серията радиокампании, които следваха безспирно една след друга. Той води с настървение кампанията по прибиране на реколтата под лозунга: „Всеки прибран домат — тухла в сградата на социализма." След това се хлърли в кампанията по безопасност на автомобилното движение, където лозунгът беше: „Ако не мислиш за главата си, помисли поне за страната си!" В месеца за българо-съветската дружба той организира радиоконкурса „Какво знаете за съветската страна?" и докато не изтече месецът, не пусна в своите програми никаква друга тема. По Първи май и Девети септември майорът поправяше текстовете на поетите, написани специално за случая, като кой знае защо даваше предимство на думи като глагола „лея". „Лей се, щастие народно, лей се, песен

кръшна, лей се, творчество свободно, лей се, мисъл дръзка..."

Не беше трудно да се предвиди, че при тези успехи на майора, който, следвайки своите прости и ясни принципи, никога не сбърка, му предстоеше още по-голямо издигане. Дори се заговори, че той цял да стане директор.

И тъкмо по това време един от шофьорите, амбициозно момче с начални амбиции, покани майора да му стане кум. Нашият идеолог смяташе, че човек трябва да поддържа връзка с масите, и с охота прие да стане кум. Сватбата се състоя в едно от околните софийски села, родното място на шофьора. С радостно благоволение майорът изпълнил своите функции в общината, след което започнали сватбарските веселби. Имало пищна трапеза с много ракия и вино и после се извили хора̀. Майорът кум повел танеца на първото хоро, но скоро се уморил и отстъпил да си отдъхне край близката двуетажна къща. Точно над главата му бил балконът, а върху него се били струпали десетина зяпачи. Тъй като балконът не бил изчислен за такава тежест, той застрашително пропукал, но само неколцина от хората горе успели да избягат, а другите заедно с мазилката и железата се стоварили върху главата на майора, който изобщо не разбрал какво става. Той загубил съзнание, получил нараняване на черепа и бил откаран с „Бърза помощ".

В радиото всички изразиха съжаление за нещастието, постигнало изтъкнатия радиослужител. После се каза, че положението му се подобрило и лекуването му щяло скоро да привърши.

Когато той отново се появи на своята работна площадка, почти всички забелязаха голяма промяна. Отначало хората мислеха, че причината за това е просто широкият белег, който минаваше над дясната му вежда, но скоро се видя, че освен белега имаше друга, много по-голяма и стъписваща промяна. Най-напред майорът вече не държеше ръцете си пъхнати в джобовете на сакото и се движеше напълно изправен. Върху лицето му не бе останало нищо от постоянния му предишен израз на мистериозна важност. Очите му бяха хлътнали, потъмнели и погледът му създаваше чувство за осезаемост. Изненадата беше още по-голяма, когато той заговори. Гласът му беше ясен и звънлив, а изреченията му бяха напълно завършени.

Но бомбата на изненадата дойде от неговата редакция. Той влязъл, седнал на бюрото си и се заел с текущата работа. Десет минути по-късно извикал своите редактори и ги запитал кой идиот е направил плана, по който работели. Те били толкова сащисани, че дори не посмели да му кажат, че това бил неговият собствен план. Майорът накъсал плана на парчета, хвърлил го в кошчето и произнесъл невероятните думи:

„Ония от вас, които смятат, че ние трябва да поднасяме на нашите слушатели празни, книжни фрази, вестникарски клишета и помпозни глупости, които са обида за всяко мислещо същество у нас, ще трябва да си намерят друга работа! Аз искам от вас да работите за истината, колкото и неприятна да е тя!"

„За коя истина?" — попитал плахо един от предишните възпитаници на майора.

„Истината винаги е била само една!" — бил изумителният отговор.

Хората не знаели как да приемат това невероятно зрелище. Повечето смятали, че майорът разиграва някаква странна шега. Но същия следобед, на заседание на главната редакция, майорът ясно и категорично нарекъл отчетния доклад „документ за нашата собствена мизерност, демагогски буламач, предназначен да помогне в кариерата на безогледни негодници". Дума да няма, че цялото ръководство било изумено и дори директорът излязъл, за да звъни в Централния комитет и пита дали няма генерална промяна на линията. Все им се струвало, че майорът е предприел похода си към истината, следвайки висшестояща инициатива. Все пак някой защитил доклада, което накарало нашият гражданин да скочи и извика пронизително:

„Какво знаете вие за тая страна? Какво знаете за хората, които ни слушат? Някога питали ли сте се те какво мислят за нас?“

Ръководството било твърде объркано. Същата вечер, слушайки контролно предаванията за чужбина на български език, майорът се втурнал в студиото и се опитал да изхвърли говорителя, като при отворен микрофон изкрещял „Лъжец!“.

На другия ден майорът отправи истински ураганен огън срещу няколко редакции, обвинявайки ги в следване на същите идеологически линии, които сам той им бе наложил, преди балконът да падне върху главата му.

След всичко това той беше извикан на специално закрито заседание на партийното бюро, чийто член все още беше. Хора, които са били в коридора, разказваха, че отвътре се надигнала вълна от крясъци. Лудо възмутен от опита на бюрото да му иска обяснения, майорът ги бе нарекъл с най-обидни имена: шарлатани, радио-мошеници, интересчии, ученици на Гьобелс и други в този дух.

Първата идея на ръководството беше, че падането на балкона бе оказало фатално влияние върху мозъка на майора.

„Все пак — казваха те с разбиране — това не е тухла или парче мазилка, а цял голям балкон с железен парапет! Трябва да се чудим как е останал жив!“

Но за тяхна изненада консултацията с изтъкнат академик психиатър потвърди, че майорът е напълно в ред и може би, според израза на академика, „по-здравомислещ и от мен, и от вас“. Тази диагноза постави ръководството в много трудно положение. В последвалите дни сътрудничеството с майора беше практически невъзможно. Във всяко предложение, във всяка стъпка, едва ли не във всяко предаване той виждаше корист и лъжа. Гласът му кънтеше из коридорите още по-остър и непримирим. Напълно безуспешни бяха всички опити кротко да го придумат и върнат на старите му позиции. Повече от явно беше, че в самия му мозък бе настъпила органична промяна. След като ръководството докладва случая до най-висшите инстанции, то се събра, за да вземе решение. Директорът, който все пак имаше чувство за хумор, каза:

„Ние имаме само две възможности. Едната е за всеки от нас да се намери по един падащ балкон с железен парапет, което, другари, никак не е лесно, защото сме доста хора, и другата е майорът да се пенсионира.“

Точно така и стана. Измислиха някакъв специален параграф и преждевременно пенсионираха променения човек. За всеки случай на всички по-отговорни служители бе дадено да разберат, че за в бъдеще никой не трябва дори за секунда да застава под какъвто и да е балкон.

Но майорът не изчезна. Тъкмо напротив, почти всеки работен ден той преминаваше покрай радиото нагоре, по посока на гората. Той вървеше изправен, с вдигната глава, с извадени от джобовете ръце и с истинска войнишка стъпка.

АЗ БЯХ ТЕ

С професор Гочо Гочев се движим по „Раковска“ край градинката срещу Военния театър. Денят е слънчев, много приятен за разходка и ние имаме намерение да вървим чак до Орловия мост и говорим за това-онова. Отнякъде срещу нас се появява другарят М., когото и двамата добре познаваме. Той беше директор на важен културен институт, но преди около седмица най-неочаквано бе освободен от длъжност. Както назначаването му, така и уволняването му бяха неразбираеми за нас, простосмъртните, прищевки на съдбата. Като ни вижда, М. се спуска към нас, по-точно към мен и с драматичен жест ме повежда встрани за облекчение на Гочо, който не би бил много щастлив в негова компания.

„Брат — обръща се към мен М. с глас, в който и възмущението, и отчаянието са най-искрени, — кажи ми светът нормален ли е, или нещо става?“

Той внезапно се дръпва от мен, поглежда ме от разстояние от главата до петите, сякаш да се увери в моята самоличност, и отново ме улавя под ръка. Той е артистична натура и тези физически действия са пряк израз на силни изживявания. М. е толкова погълнат от себе си, че не забелязва хората, които се спират да ни гледат.

„Брат! Това умът ми не може да го побере! — извиква той и продължава: — Защо? От къде на къде? На какво основание? Как така?...“

При всеки въпрос той отмята силно главата си назад и въпросително се втренчва в мен.

„Знаеш ли... — гласът му започва от ниско, за да набере голяма драматична инерция — през цялото време, докато аз бях директор, не съм направил нито ед-на крач-ка, без ТЕ да ми кажат, не съм отронил нито една думичка, без ТЕ да ми я кажат, не съм извършил нищичко, без ТЕ да ми го кажат... АЗ БЯХ ТЕ!“

Той произнася последните думи почти с вик, заковава се на място и остава така няколко дълги секунди, за да подчертае значението на казаното. След това разперва ръце с обърнати към небето длани и почти като в „Многострадална Геновева“ казва:

„Защо тогава ме снеха?... Защо? Защо?“

ЧЕТВЪРТИЯТ ЪГЪЛ

След премиерно представление във Военния театър има банкет, който по нова и странна традиция се плаща от автора. Театърът, който е бившето кино „Роял“ на улица „Раковска“ е получил (за кой ли път!) ново име — „Театър на въоръжените сили“. Името звучи толкова внушително, че някои шегобийци бяха предложили пред входа на театъра да се поставят и два танка.

Представлението, което сме видели, е някаква героично-романтична лимонада. Забележителното в нея е, че положителните качества на героите офицери нарастват успоредно с чиновете им. Във финала злодеите са наказани, а юнаците тържествуват.

За разлика от самите участници в представлението, публиката и такива като мен, военните собственици на театъра са щастливи. От утре те ще поведат под строй войниците от всички околни поделения, за да гледат представлението. На банкета канят и нас, неколцина автори и критици. Поднасят ни скара и вино. По някое време става да произнесе тост генерал Гетман. Той е съвсем кратък:

„Да пием — казва той — за успеха на триъгълника автор—режисьор—актьор!“

Генералът пие и ние пием след него за успеха на триъгълника. Но едва поставили чашите обратно, пред нас бързо се изправя полковник Н., също автор — драмописец и романист, който има най-сериозно мнение за себе си.

„Другари — извисява той тържествен глас, — аз искам да вдигна чаша за четвъртия ъгъл на триъгълника — художника на театъра!“

УМЕСТНО ПРЕДЛОЖЕНИЕ

За известно време хумористите Петър Незнакомов и Мирон Иванов станаха съавтори. Може би повлияни от успеха на Илф и Петров, те, изглежда, решиха, че в хумора и сатирата е по-добре да разполагаш с два гърба, вместо с един. Трябва само да се съжалява, че това сътрудничество не продължи много дълго, защото резултатите бяха наистина добри. И фейлетоните, и пиесите, и сценариите, които излязоха под двете имена, бяха едни от най-смешните и актуални неща, писани в онези години. Двамата разказваха, че всъщност най-голямо удоволствие им доставяло самото колективно писане, при което те самите се смеели до припадък. По някое време Пецата и Мирон се прочуха с писмата, които започнаха да пишат до разни министри, важни държавни ръководители и институти. Тези писма, които съдържаха абсурдно смешни предложения за разрешаване на важни въпроси, биваха наистина изпращани, след което двамата ги четяха пред близки и познати. Много се смяхме на предложението им до правителството да се отвори отново публичен дом в София, с което щели да се решат сериозни обществени и лични проблеми.

Междувременно те написаха един сатиричен сценарий, който беше приет от художествения съвет на кинематографията, и на авторите беше заплатено според правилника 50 процента от договорената сума. Другите 50 процента те трябваше да получат след завършването на филма. Но по някакви висши съображения този сценарий никога не влезе в производство. След това те написаха друг сценарий, с който стана точно същото, както с първия. Те получиха 50 процента от парите и филмът никога не беше заснет. Впрочем това беше честа практика на кинематографията, защото снимането на филмите се решаваше някъде високо над Студията за игрални филми. И тогава двамата хумористи написаха известното си писмо до Павел Матев, председател на Комитета за изкуство и култура. В това писмо, което цитирам по памет, горе-долу се казваше:

„Другарю Председател, тъй като ние имаме намерението да напишем още пет сценария, които вие нямате намерението да пуснете в производство, за да спестим излишна работа, вашето и нашето време, ние ви предлагаме:

Първо, ние да НЕ напишем тези сценарии и

Второ, вие ДА ни платите направо по 50 процента за всеки ненаписан сценарий."

ОСНОВНОТО СРЕДСТВО

При нас в предприятието пристигна финансов ревизор. Той беше много нисък и толкова пълен, че вероятно височината му беше равна на ширината му. Изглежда, че природата го беше лишила от врат и главата му сякаш бе залепена направо върху раменете. В замяна на неугледното и тромаво туловище, късите му дебели крака стъпваха така енергично, че създаваха усещане за атлетична подвижност. По-късно забелязах, че това впечатление всъщност идваше от лицето му, върху което се редуваха безспирни вълни от енергия. Никой от нас май не беше виждал толкова енергичен човек — с остри, напрегнати черти, бързи погледи и чести, резки гримаси. Той приличаше на много решителен, категоричен в убежденията си и безстрашен в действията си гражданин. В нашия твърде страхлив и благоразумен фабричен свят беше рядкост човек да види толкова енергично безстрашие.

„С този тип ще си имаме неприятности — каза един от моите колеги. — Гледай го, движи се като валяк!"

Ревизорът окупира стаята на главния счетоводител, изхвърляйки го безцеремонно в общата счетоводна стая. После нашите хора започнаха да му носят купища дебели папки. Те стъпваха страхопочитателно на пръсти и лицата им произвеждаха най-любезните сервилни усмивки, на които бяха способни. Но той не се задоволи само с прелистване на документите. Доста често ревизорът скачаше като пружина от стола си и се понасяше неудържимо към нечия стая било в администрацията, било в производството. Той не почукваше на вратата, а я отваряше почти с трясък и после с тона на върховен собственик на всичко и всички искаше разни обяснения. Докато тези обяснения биваха давани от някой заекващ началник, ревизорът вдигаше глава нагоре, тъй като беше значително по-нисък, и втренчваше в началника сивите си очи с израз на пълно съмнение. Струваше ми се, че той бе превърнал ниския си ръст в предимство, защото високият гражданин срещу него изглеждаше някак безпомощно увиснал във въздуха.

През последвалите седмици той си завря носа навсякъде с педантичност, която плашеше. Въпросите, които задаваше, съответствуваха на цялото му поведение. Бяха ясни, резки и заповедни. Повече от явно беше, че той си знаеше работата и никакви номера нямаше да минат пред него. Затова постепенно и ръководители, и работници започнаха да гледат на физическите особености на ревизора с други очи. Всичко онова, което в първия ден им се струваше уродлива прищявка на природата, по-късно се превърна в белег на превъзходство. Като че в очите на хората той престана да бъде дебело, напомпано с енергия джудже, а се превърна в строен и силен блюстител на обществената честност.

„Тоя ще ни оправи всичките, хич не си играе!" — казваха работниците с известно чувство на възхищение и изненада.

Към края на едномесечния си престой в предприятието ревизорът влезе при мен. По-точно, чакаше ме в моята стая, седнал зад собственото ми бюро. Когато влязох, нямах друг избор, освен да остана прав, докато той седеше на моето място. Въздебелите му пръсти държаха тънка папка. Той се взря мълчаливо в мен, така както бе правил с другите, и сега долових силата на този поглед от долу на горе. Трябва да наближаваше шейсет години и ми приличаше на старо голямо куче, което се опитва да респектира с поглед досадна муха.

— Вие сте имали в предприятието един кон, записан като основно средство... — започна строго той, без да снема поглед от мен.

— Имахме — казах, но вече го нямаме!

— Значи, ще ви начета с един кон — моментално реагира той, — тъй като конят тук е записан като основно средство!

— Защо ще ме начитате! Той умря! — учтиво възразих.

В погледа му блесна леко презрение:

— Ос-нов-но-то сред-ство не мо-же да ум-ре! — каза той, като разчленяваше думите горе-долу като учител, който диктува упражнение по френски.

— Е как да не може да умре, когато наистина умря! — повиших глас.

— Основните средства на предприятията не умират, другарю! — той пренебрежително не произнесе името ми. — Законът не предвижда смърт на основното средство!

Помислих си, че е луд и че никой досега не е открил, че този ревизор не е с всичкия си.

— Вие разбирате ли, че конят умря, както се умира. Разболя се и умря! Аз не знам на света да има безсмъртен кон!

Вероятно той чакаше именно този, своя момент, за да ми докаже, че моето мислене не е и не може да бъде равно на неговото, че моята бедна човешка логика е просто дрипа в сравнение със съвършенството и дълбокия смисъл на неговите железни разсъждения. И че тъкмо поради това законът го бе облякъл с доверие и правото да проверява такива малоумници като мен.

— Един кон — започна той поучително, с убийствено снизхождение —

може да умре. Но едно основно средство на предприятие не може да умре. След като конят е записан тук като основно средство, той не може да умре. В този смисъл дотогава, докато конят се води като основно средство, той наистина е безсмъртен! Я си представете, че основните средства на предприятията започнат да мрат? Къде отиваме тогава?

— Аз ви казвам, че конят умря, пък вие пишете в акта каквото си искате!

— Невъзможно е да се пише, че конят е умрял! — отвърна той с леден глас.

— Защо да не е възможно? — почувствувах като че наистина се бях превърнал в муха и се блъсках в стъклото на прозореца, през който никога нямаше да изляза.

— Аз ще пиша, че конят не е намерен налице, т. е. основното средство е изчезнало от предприятието, и вие ще отговаряте! — каза той с явна наслада.

— Защо ще отговарям, когато конят умря съвсем естествено! Умря от болест, от собствена болест! Има си и смъртен акт!

— Можете да имате смъртен акт, но нямате протокол за бракуване. Основното средство, както предполагам, че ви е известно, може да бъде бракувано от съответната комисия, но не може да умре! — продължи наставнически той.

— Добре — казах. — Тогава ще съставим протокол за бракуване на коня.

Той почти подскочи:

— Не може! Как ще бракувате нещо, което вече го няма!

— Ами ще изровим коня и ще бракуваме тленните му останки! — извиках аз и за пръв път в живота си почувствувах диво желание да хвана човека за гушата. Ама той нямаше гуша.

Ревизорът внезапно стана от моя стол и стискайки папката с дясната си ръка, прекоси стаята, отиде до прозореца и застана там с гръб към мен. Едва в този момент забелязах какви огромни, безформени и смешни панталони имаше нашият ревизор. Те бяха почти като шалвари, с широки „сорак пят“ маншети и увиснало дъно.

— Ще ви начетем и ще плащате! — каза той с погребална тържественост, като продължаваше да ме удостоява с гърба си.

— Въпреки че конят е умрял! — запитах аз.

— За мен и за закона не е умрял!

Вече нервите ме напускаха.

— Пишете каквото искате! — казах.

— Ще пиша, ама ще плащате! Много години ще плащате!

— Като трябва, ще плащам! — исках да ми се махне от главата, колкото се може по-скоро.

Но в този момент той се обърна към мен, неочаквано се усмихна широко като човек, който знае, че е време да се сложи край на играта. С напълно променен глас — на безкористен доброжелател или на стар приятел — каза:

— Е, да, ама аз не искам ВИЕ да плащате! ВИЕ сте симпатичен човек! А моята философия е, че симпатичните хора не бива да плащат! Дори когато грешат!

— Ами разбира се! Че аз не съм занесъл коня в къщи! Умря. Погребахме го! Каква ми е вината, че преди години са го записали като основно средство, вместо да го запишат като прост кон!

— Не говорете повече по този въпрос! — каза той с все същия невероятен, приятелски глас. — Вие няма да плащате не защото не сте сбъркали, а чисто и просто, защото сте ми много симпатичен!

Цялото му ухилено лице се беше разкривило от прилива на внезапни симпатии към мен. Ако в предишната му фанатична строгост и сериозност имаше нещо твърде налудничаво и самотно, прелюбезната му усмивка сякаш го превърна в досадна лепка.

— Радвам се, че съм ви симпатичен — отвърнах, като вече нямах никаква представа в каква посока вървеше нашият разговор.

— И аз се радвам, че ВИЕ ме разбирате — каза ревизорът и се изсмя неестествено силно. — Един умрял кон за една жива нужда, нали така?

Сега той ми приличаше на стар опитен рушветчия, отвратителен от главата до петите.

„Какво ли ще ми поиска? — мислех си. — Дали да назначим някого на лентяйска работа, дали да му продадем нещо без пари, или пък нашите дърводелци да отидат да работят безплатно у дома му...“

Той тръгна към вратата, стигна до нея и когато се обърна, видях отново предишното му лице. Нищо не бе останало от прелюбезната му усмивка, сякаш тя беше злощастен плод на моето въображение. Той ме погледна с най-презрително възмущение и напиращ искрен гняв, сякаш аз бях рушветчията.

— Иска ви се, а! — извика силно той с жива омраза. — Иска ви се да ви се размине, а? И дори не ви идва наум, че в тая нещастна страна може да има поне един... един честен ревизор!

Той трясна вратата след себе си.

„Господи! — казах си. — И такива чудеса имало по света!“

Начетоха предприятието с един умрял кон.

МОТИКАТА

Селската бакалница на площада в Драгалевци. Въпреки че е доста рано, вътре заварвам опашка от пет-шест души. Те мълчаливо чакат реда си край дългия тезгях. Продавачката е тъмнокоса, симпатична драгалевска булка, чието име не помня дали е Гена или Дена. Тя е много сръчна и обикновено бързо се справя с всякакви опашки. Рядкост в социалистическата търговия. Но още по-забележително е отношението ѝ към купувачите. Тя посреща всекиго със сърдечна усмивка и човек чувствува отдавна изчезналата топлота на старото село.

Зад мен застават още неколцина новопристигнали. Всички на опашката мълчат и по това откривам, че всички принадлежим към пришълците. „Виладжиите“ или още по-зле „навляците“, както от време на време ни наричат в кръчмата местните жители. Макар и попаднали в твърде общителната атмосфера на бакалницата, ние си разменяме по някакво сухо „здрасти“ и се затваряме в мълчанието на собствените си важности. Вероятно нямаме какво да си кажем. Единствено гласът на продавачката звънти меко, почти гальовно.

Внезапно чувам силни отсечени удари на тояжка по стълбите. След това се появява малка, леко прегърбена бабичка, която, струва ми се, живее от долната страна на площада. Както повечето селски бабички, тя е облечена в тъмен, старомоден сукман, със старо кожухче без ръкави и черна забрадка. За контраст е обута в съвсем нови кафеникави сандали. Тя влиза в бакалницата така напористо, като че отива да си разчиства сметките с някого. Тропайки силно с тояжката по пода, бабичката преминава покрай цялата опашка, без да ни обърне каквото и да е внимание, и най-безцеремонно застава отпред, срещу продавачката. После прекъсва обслужването на поредния клиент и дори го избутва малко назад.

— Дено, моме! — обръща се тя със заповеден глас. — Дай ми за два лева алва!

Продавачката се усмихва широко и ни поглежда, за да разберем, че бабичката има право на предимство. Явно тя добре я познава.

— Че за какво ти е халва толкова рано, бабо Маро? — пита Дена.

— Така! — отсича бабичката по своя категоричен, императивен начин. — Олекна ми... и сега ми се яде нещо благо!

— Че какво толкова ти е тежало, та да ти олекне? — пак пита Дена и отваря голяма петкилограмова кутия с тахан-халва.

Бабичката престава да тропа с тояжката, поставя лакти на тезгяха и едва сега виждам лицето ѝ: възкръгло, почти без бръчки, с енергични черти и малки, сини очи. Струва ми се, че зад външната суровост, зад заповедния глас и грубите маниери стои всъщност добър и сърдечен човек. Трябва да има седемдесет години, но не бих се изненадал, ако е на осемдесет и пет. Местните жители, и особено жените, имаха дълъг живот.

— Да ти кажем, сестро, що съм работила, нема да ми поверваш! — започва баба Мара, като втренчва поглед ту в лицето на Дена, ту в ръцете ѝ, които режат халвата. Тя някак демонстративно не зачита нашето присъствие. Все едно в бакалницата са само двете. — Като се дигнах от кревата тая сутрин, нещо ми криво, нещо ми тежко... и на кавга ме кара... ама така ме кара, та ме тресе... Повъртех се дома нагоре-надоле, няма жива душа... Сино — на работа у градо, снаата — у текезесето, децата — на училище... нема ни куче, ни мачка, нема с кого дума да обелиш... А на мене ми иде отвътре, та че се пукнем... И знаеш ли що направих? — бабичката спира за миг, поглежда многозначително Дена, внезапно се разсмива с тънък, остър глас и продължава: — Грабнах мотиката, па я запъдих у двора на комшийката... е, тия новите, навляците... после се прекачих през плето, отидох пред вратите, па като викнах: „Момеее, оти сте ми откраднали мотиката!“ Оная жена излезна и се сбърка! А на мене като ми тръгна... виках, клех, виках, клех... да не сте ми пипнали мотиката, че ви копам с нея, айдуци и обирджии, не ви е срам, не ви е грех да крадете чужди мотики... виках, виках, докато гърлото ми пресъна... и да ти кажа, сестро, олекна ми на душата... прибрах си мотиката... и сега дай ми за два лева алва!

ШАПКИТЕ

Беше време, когато в страната на победилия социализъм възкръсна модата на мъжките шапки. Епохата на работническите каскети като неразделна част от биографията на прогресивния гражданин, изглежда, безвъзвратно бе отминала в историята още преди Сталин да умре. Горе-долу по онова време представителите на властта престанаха да приемат работническия каскет като сигурно доказателство за лоялност. И щом хората разбраха, че прогресивният каскет, под който те бяха скрили своите непрогресивни глави, вече не важеше, те го захвърлиха с искрено презрение. Бунтът срещу каскета беше толкова силен, че разтърси стройните партийни редици и дори железните редове на Държавна сигурност, където също изпопадаха много каскети (някои заедно с това под тях).

Но след като отхвърлиха символа на прогреса, гражданите на народната република проявиха драгоценно благоразумие и не се втурнаха веднага към старата мека шапка. Просто ние всички ходехме дълъг период гологлави. Дори и при силните зимни студове много мъже храбро вървяха в сняг и виелици, без да сложат нещо върху главите си. Би могло да се каже, че в продължение на две или три петилетки голата глава беше на мода. И предполагам, че тази мода продължи толкова дълго поради отвращението, което беше оставил каскетът. Дори чичо ми, който цял живот беше носил каскет, се раздели с него, защото леля му каза:

„Киро, махни го тоя парцал от главата си, че те прави на плашило!“

Първите признаци за възшествието на меката шапка не дойдоха чрез „остатъците от буржоазно-капиталистическото минало“. Остатъците като всички остатъци бяха толкова притеснени, че най-малко можеха да мислят за някогашните меки шапки. Спомням си, един такъв остатък, мой приятел, ми каза:

„И чалма ще сложа, само да не ме закачат повече!“

До чалми все пак не се стигна, защото се ориентирахме към Близкия запад, вместо към Близкия изток. Първите неоапостоли на меката шапка бяха служителите във външнотърговските предприятия, дипломатите и хората от разузнаването в чужбина. Служителите от външнотърговските предприятия твърдяха, че без меки шапки от изискан филц („Борсалино“ например) западните партньори не ги приемали с респект. Дипломатите казваха, че се чувствували ужасно (като китайци), ако на прием или коктейл не подадат на съответния камериер изящна шапка. Що се отнася до разузнавачите, те казваха, че без най-модни и красиви шапки врагът лесно ги разпознава. Един от тези разузнавачи казал на шефа си, генерал Х., мой добър познат, следните забележителни думи:

„Ако не ми дадете пари за мека шапка, то по-добре във визитната ми картичка да пише направо „извънреден шпионин“.

Всички тези граждани се позоваваха твърде успешно на Хрушчов и Булганин и не стана нужда по-късно да се позовават на Брежнев и Косигин, защото меката шапка зае мястото си отпреди войната. Същите дейци със същите аргументи възстановиха модата на бялата риза и вратовръзката, които на свой ред заместиха ватенката, доченото облекло и мръсната разкопчана риза.

Но трябва да се каже, че истинският ширеят за настъпващата мода на мъжките шапки дойде от хората на изкуството. До това време тук-там се мяркаше някаква френска барета върху някоя художническа глава. После изведнъж в софийския артистичен свят се появи цял букет от красиви шапки. Те бяха най-различни модели — от псевдоморяшки фуражки с платнени козирки и шнурове до спортни, ловджийски и меки филцови шапки. Една от неизбежните поръчки за всеки, който пътуваше за чужбина, беше да купи мъжки шапки.

Ала шегата настрана. Най-хубавите шапки не бяха вносните. Разбира се, те не се продаваха в държавните магазини или шапкарските кооперации, а се появяваха тайнствено като мистериозно частно производство. Тези шапки бяха толкова елегантни и красиви, че в чувствителна степен променяха външния вид на своите собственици. Между нас казано, много простеещи лица чрез шапките получиха някакви изрази на одухотвореност и дори интелектуалност. Затова от хората на изкуството тези шапки започнаха да се разпространяват нагоре по държавната и партийна йерархия, към министри и висши ръководители. Повече от явно беше, че в България се беше появил шапкарски гений.

Един ден известен софийски художник, който искаше от мен някаква услуга, ме попита конспиративно:

— Искаш ли истинска шапка?

Утвърдителният ми отговор беше причина да се намеря в колата му. Излязохме извън София, отбихме се от асфалтовото шосе и запрашихме по черен селски път. Явно собственикът на колата знаеше добре посоката.

„Ще видиш рядка скица!“ — предупреди ме той.

След половин час се намерихме всред селска махала, из която тичаха дечурлига, прасета и гъски. Изглежда се намирахме на самото дъно на шопския край. Толкова по-голяма беше изненадата ми да видя между две легнали на припек свини черен правителствен мерцедес.

„Трябва да почакаме — предупреди ме художникът. — Има някой пред нас.“

Отминахме към полето и когато се върнахме след двайсетина минути мерцедеса наистина го нямаше. Почукахме на вратата на двуетажна неизмазана къща. Отвори ни възпълна жена на средна възраст, вероятно от самото село.

— Ааа, ти ли си! — мързеливо произнесе тя, като позна художника.

— Водя нов клиент на маестрото! — каза ентусиазирано моят спътник, но тя не му обърна никакво внимание и ни поведе вътре, през тъмен и влажен коридор. После почука на затворената врата вляво.

— Господин Атанасков..., идат тука при тебе... — оповести тя и ни заряза.

На вратата застана нисък, извънредно слаб старец, с напълно гола глава и огромни многодиоптрови очила. Той изглеждаше като брат близнак на Махатма Ганди. Може би единствената разлика беше в това, че носеше костюм и вратовръзка.

— Заповядайте — каза той с мек, много приятен глас и ни посочи с изискан маниер два много стари фотьойла.

Когато седнах, видях, че пред мен се намираше гора от шапки. Всички те бяха наложени върху дебели дървени калъпи. Но почти веднага забелязах нещо невероятно — всяка шапка придаваше на дървения калъп под нея характерен израз, сякаш с шапка дървото преставаше да бъде дърво и придобиваше човешки черти. Направи ми впечатление, че и самите шапки бяха поставени в най-различно положение — строго напред, леко килнати встрани или назад, с повече или по-малко подгъната периферия. Всяко положение внушаваше определено чувство...

По някое време забелязах, че старият шапкар беше застанал между шапките си и ме гледаше с голяма, многозначителна усмивка.

„Сър — каза тържествено той, — смисълът на една шапка е да придаде на главата онова необходимо качество, което ѝ липсва!"

Бях смаян. Първо, от това, че в републиката на „другарите" някой се обръщаше към хората със „сър", и второ, че шапката може да има такъв забележителен смисъл.

Но шапкарят не ме остави в недоумение. Като обигран лектор, който произнася за хиляден път едни и същи думи, той добави:

— Ако изглеждате глупак, шапката трябва да постигне обратното. Ако сте сноб, трябва да ви представи като приятен особняк. Ако имате суров, неприятен вид, трябва да ви направи по-приветлив. Ако сте подлец, трябва да ви придаде почтеност. Ако сте беден, трябва да изглеждате богат. Ако сте слаб, трябва да ви даде сила... — той спря за миг и след това със същия мил и любезен тон добави: — Моите шапки не са парцалите, които хората слагат на главите си, за да не им е студено!

— Вие сте невероятен! — казах аз, като си мислех, че този човек правеше шапки само за да се подиграва с ония, които щяха да ги носят.

— Аз съм необходим! — отвърна той, притегли близкия стол и седна срещу нас. През дебелите стъкла на очилата му усмихнатите му очи бяха придобили жабешки форми. Механично той грабна шивашкия метър, сръчно го уви около главата ми, като в същото време каза:

— Трябва да знаете, сър, шапката е част от вас... понякога повече от вас, но никога по-малко... Нали в поговорката се казва: „Хората те приемат по шапката, а изпращат по ума!" Но, сър, нали най-важното в живота е КАК ВИ ПРИЕМАТ, а не КАК ВИ ИЗПРАЩАТ! В края на краищата какво значение има КАК ЩЕ ВИ ИЗПРАТЯТ!

— Сега разбирам защо имате толкова много клиенти! — забелязах.

— О, да! — каза той — Не мога да се оплача! Аз съм точно на осемдесет и две години и ми се иска да спра... уморявам се... Но знаете ли... — лицето му придоби наивно-лукав израз — всеки път, когато сляза в града и се вгледам в хората... чувствувам, че има нужда от моите шапки!

— Но защо живеете тук? — попитах.

— Защото тук ме изселиха след войната... Аз имах ателие на „Неофит Рилски", но един ден пристигнаха... вие знаете кои... и ми казаха, че ме изселват, защото съм бил разкрасявал монархията, буржоазията и капитализма... докараха ме тук... И сега, когато смятат, че разкрасявам социализма, искат да ме върнат в града... казаха ми, че мога да отида да живея там, когато си искам, и дори ми предложиха ново ателие... но аз не искам... тук ми е добре...

— Господин Атанасков е правил шапки на много видни хора и навремето, и сега... — обади се моят спътник.

— Да — потвърди старият шапкар, — аз съм правил шапки на десет министър-председатели... пет сегашни и пет някогашни... И на много други министри, генерали, важни личности... може би защото нямах голяма конкуренция... — Той отново се усмихна широко. — Може да ви се вижда странно, сър, но с тези ръце... — той разпери пръстите си — съм докосвал главите на хора, които бяха смъртни врагове... на господин Ф. и на неговия фактически убиец господин К., и на този, който уби господин К., а именно господин Ч. Може да се каже, че единственото, което обединяваше тези видни господа... бяха моите шапки... И знаете ли... — лицето на шапкаря придоби остър подигравателен израз. — Всеки следващ искаше да има шапката на онзи преди него! Фактически те бяха най-лесните ми клиенти, защото искаха една и съща шапка!

Побиха ме тръпки. Изведнъж старецът загуби своя кротък образ на близнак на Махатма Ганди и ми се стори, че зад дебелите очила святкаше нещо дяволско. Почувствувах, че никога не бих сложил негова шапка на главата си. И сякаш да потвърди моето подозрение, шапкарят тържествено добави:

— Не ви ли е интересно, сър, като си помислите, че всички те отминават! А аз оставам! Главите им отминават, а моите шапки стоят! Моите шапки са по-трайни от техните глави, което ме кара да мисля, че шапките са по-важни от главите!

Той замлъкна. Отиде до шкафа в дъното, взе два дебели каталога и ги постави пред мен.

— Изберете си модела! — каза шапкарят и излезе.

— Какво ще кажеш! Нали е скица и половина! — гордо каза моят спътник, видял силното впечатление, което старецът остави у мен.

— Не искам никаква шапка! Хайде да си вървим! — отвърнах грубо.

— Недей така, ще го обидиш... в края на краищата какво лошо има в това човекът да се позабавлява с главите ни...!

Но аз вече бях в коридора. После чух зад гърба си моят приятел да дава някакво обяснение. Щели сме да се върнем пак.

— Какво толкова ти стана? — попита ме той, когато седнахме в колата.

— Забеляза ли, че твоят шапкар не прави никаква разлика между дървените калъпи за неговите шапки и нашите глави!

— Може би има пълно право! — възрази моят спътник и ме побутна: — Гледай!

Край нас премина и спря пред дома на шапкаря нов черен правителствен мерцедес.

ПРОКЪЛНАТАТА ВИЛА

През трийсетте години в Княжево, до дома на дядо ми, построи нова вила известният търговец на мебели Голдщайн. За времето си това беше много красива вила. Голяма, с широки прозорци и просторни тераси, тя кацна като странна птица точно на върха на съседния до нас хълм. По тогавашната мода беше облицована до половина с катраносано дърво, а другата половина беше бяла мазилка. Това съчетание на тъмнокафяво и бяло подчертаваше още по-силно нейното присъствие в полите на Витоша. Мнозина минувачи поглеждаха завистливо към вилата, като вероятно си мислеха какъв ли прекрасен живот се живееше в нея.

Самият Голдщайн беше възпълен евреин на средна възраст и доста об-

щителен. Беше женен, но нямаше деца, затова бяха осиновили момиче на моите години. Новият ни съсед идваше от време на време у дома на приказки и за да обсъди с дядо ми сложния проблем за дерето, което разделяше нашия двор от неговия, но имаше нечестната тенденция с годините да навлиза все повече в двора на Голдщайн. Докато той довършваше вилата и я опаса с високи каменни стени, дойде войната. Вилата на Голдщайн с цялата си красота и внушителност се превърна в неприятен провокатор срещу еврейската народност на нейния собственик. Той се намери под силен натиск и за да спаси себе си и онова, което притежаваше, на бърза ръка се покръсти. Но Христовата вяра не можа да спаси вилата му. Тя беше реквизирана. Още преди бомбардировките да започнат, там се настани Министерството на вътрешните работи начело със самия министър. Често виждах в двора енергичен и запъхтян, облечен в светъл шлифер, да се разхожда Дочо Христов. По-късно там се появи със замислено лице и бавна походка професор Станишев, заобиколен от цяла група висши сътрудници.

На самия 9-и септември вилата беше зловещо празна. И не дълго след това научихме, че почти всичките й последни обитатели са били екзекутирани.

В качеството си на пострадал от фашизма евреин Голдщайн получи обратно своята собственост. Ала един ден той се появи у нас и съобщи, че е подарил вилата си на държавата срещу три паспорта за Франция. Дядо ми беше много учуден от тази невероятна щедрост на търговеца на мебели — да подари цяла вила, и то по време, когато уж се завръщахме към многопартийна демокрация.

„Ако сега не им я подаря, догодина те сами ще ми я вземат!“ — каза мъдро Голдщайн. И добави, че властите били най-приятно изненадани от жеста му.

„Днес това е жест — каза той. — Догодина няма да е!“

След това, обяснявайки мотивите за своето заминаване, с тъжна откровеност той предрече, че до няколко години свободната инициатива в България ще бъде унищожена, че ще дойде страшна диктатура и страната ще се превърне в комунистически затвор.

„Така е в Русия, така ще бъде и тука!“ — завърши своето пророчество Голдщайн.

По онова време едва ли някой би приел на сериозно такова предупреждение. Та нали в страната имаше партии, имаше опозиция, опозиционни вестници... как така?

Веднага след като собственикът си замина, пред вилата беше поставен милиционерски пост. Няколко дни по-късно в нея се настани съветският генерал Георгий Кюришин със семейството си. За този генерал казваха, че завеждал много важна тайна служба и че разполагал с голяма власт. Указание за това може би беше фактът, че той не се задоволи с един милиционерски часови, а на четирите краища на вилата бяха поставени четирима часови, които денонощно стояха на смени. Кюришини имаха българска прислужница и готвачка. От тях редовно научавахме, че таваришч генералшата докарвала всеки ден у дома си огромни количества български стоки, предимно текстил, пакетирала ги и ги изпращала по специален куриер в Москва.

„Гладни-невидели!“ — беше преценката на прислужницата за нейните работодатели.

И от нея за пръв път чухме, че във вилата имало нещо дяволско. Нощно време тя чувала странни тихи викове и тайнствени стъпки.

„Ами помислете само, всеки, който е живял в тази вила освен собственика, я е обесен, я е убит, я голямо нещастие го е сполетяло!“ — казваше момичето със суеверен страх.

„Запомнете ми думата, това е проклета вила!“ — повтаряше тя и ние не бяхме в състояние да я разубедим. Ала след известно време същата млада жена заболя от рак и бързо умря, което за нас беше ужасно потвърждение на нейните предчувствия.

Междувременно самата съветска генералша се отби няколко пъти у дома. Тя беше сравнително млада, средна на ръст, но доста дебела, с типично руско лице, бледосиви очи и чип нос. Когато разговаряше с баба ми, генералшата въздишаше, казваше колко хубаво било в България и внезапно се разплакваше.

„Че при вас в Русия трябва да е по-хубаво!“ — питаше баба ми с типична селска хитрост.

„Вий ничево нье панимаете... ничево!“ — казваше тя, ронейки сълзи, и ние наистина чувствувахме, че „ничево нье панимаем“.

Един ден тя се втурна в къщи особено развълнувана и с погребален тон ни съобщи, че си заминават за Москва. Вестта за завръщането им я бе изненадала и тя кършеше ръце в отчаяние, че не е могла да остане по-дълго в България. За седмица Кюришини опаковаха огромния си багаж, съставен изключително от покупки и стоки, взети по други начини, и семейството замина с влак. Генералът си тръгна по-късно със самолет. След доста време един от милиционерите ни каза, че самолетът на генерала никога не пристигнал в Русия.

„Как така няма да пристигне?“ — възкликнахме ние.

„Катастрофирал... и генералът — лека му пръст!“

За известно време вилата остана без постоянен обитател. Часовите отново бяха сведени до един, който стоеше в караулка зад желязната врата. После научихме, че вилата е била взета за нуждите на правителството и за около година няколко души се опитаха да живеят в нея, но по необясними причини бързо напускаха. Междувременно бе конфискуван съседният голям и разкошен парк на Тевекелиев, който имаше неголяма вила там. Но някому, изглежда, дойде идеята да съборят стената между двете вили и да присъединят парка на Тевекелиев към вилата на Голдщайн.

Така и направиха. Затова следващият обитател на вилата беше не някой друг, а фактически първият човек в страната (след Димитров) — Трайчо Костов. Отначало той не се застояваше много в нея, но след като го свалиха от Политбюро и стана директор на Народната библиотека за кратко време, преди да го арестуват, той беше почти постоянно във вилата. От тези дни, както вече разказах, помня приятен, интелигентен човек, който любезно разговаряше със съседите си. Но както някой каза по-късно: „Смъртта беше изписана на лицето му.“

В края на 1949 година го обесиха.

Цялата зима вилата остана празна, със спуснати капаци на прозорците, и никой не се мярна около нея. Като че ония, които бяха подписали смъртната присъда на Трайчо Костов, изпитваха страх да влязат в помещенията, където той бе живял. Вълко Червенков взе по-неудобната вила на Ландау, Васил Коларов — вилата на Поборников, Цола Драгойчева — вилата на Радулов, и т. н. Изглежда, че за тези „народни“ синове живеенето в разкошна буржоазна вила представляваше част от моралния кодекс на комунизма.

Някъде през пролетта внезапен живот изпълни двора на нашите съседи. Не можехме да повярваме на очите си, като видяхме стадо кокошки и пуйки да се разхожда из красивия парк, плюс две кози, агне и куче. А всред тях, ухилен до ушите, стоеше.. Добри Терпешев. Той и жена му бяха новите обитатели на прокълнатата вила.

„Нещо ще му се случи на Добри Терпешев!“ — помислихме си ние и зачакахме да видим точно как ще очистят и този гражданин. Но до физическо унищожение не се стигна. Бай Добри беше изхвърлен от всички постове и в дните, в които чакаше да напусне вилата и да отиде да живее неизвестно къде, той беше лишен дори от правителствен автомобил и двамата с жена си бавно вървяха пешком по пътя.

После за доста дълго време вилата остана празна. Край нея се мяркаха само часовите и градинарите. Минаха даже години, без да видим светлина през прозорците. И пак един ден лъскави черни лимузини се понесоха по стръмния път,

за да зърнем в една от тях бръснарската физиономия на Антон Югов, бившия министър на вътрешните работи, който стана министър-председател.

Един от милиционерите, които денонощно пазеха и този любим син на народа, веднъж разказа на дядо ми:

„На мене началникът ми е казал да стоя на пост под прозореца на спалнята. И какво съм виновен аз, че той си отворил прозореца, понеже лятна нощ и му било топло. А пък като стоиш на пост, не можеш да стоиш закован, я! Човек помръдне насам-натам. Добре, ама по едно време, изглежда, не е могъл да заспи, другарят Югов се показа на прозореца и като ми викна: „Ей, ти там бе, не само че шумиш, ами и миришеш! Я се махай оттук и иди ей там, в парка! Там стой!" И аз, щом ми заповядат, отидох в парка. Сврех се между розите и гледам небето, месечината... и знаеш ли, по едно време чувам пак гласа му... ей, момче, къде отиде бе, момче. Я ела тука, не се отдалечавай много от прозореца! Брей, женката! Нали искаше тишина и да не му мириша! А после се уплашил и от тишината, и от чистия въздух!"

Милиционерът изглеждаше щастлив, че проклятието на вилата беше изплашило министър-председателя и той с доста уплашен глас го повикал обратно.

Този милиционерски разказ ми изглежда напълно достоверен. И той бе потвърден от внезапното напускане на Антон Югов, който явно се беше уплашил от призраците на своите предшественици, на половината от които лично беше подписал смъртните присъди.

Но преждевременното напускане не го спаси напълно. Не много дълго след това Югов беше снет от всички постове и изключен от партията. За негово щастие членовете на Политбюро по това време бяха престанали да се бесят един друг.

След този последен обитател никой от неговите колеги не пожела да се засели във вилата на Голдщайн. Изглежда, че дълбокото суеверие на покойната прислужничка във вилата завладя най-после и висшето партийно ръководство. Веднъж виден партиен деец ме попита къде съм живял по-рано. И след като му обясних, той възкликна:

„Ааа, знам къде е. Точно до Черната вила!"

Години наред вилата остана празна, докато накрая Политбюро и правителството я прехвърлиха на дипломатическия корпус. Във вилата се настани семейството на индонезийския пълномощен министър и от момента, от който дузина весели индонезийски деца плъзнаха из парка, проклятието, изглежда, беше прогонено.

СУЛЬО И ПУЛЬО

Беше време, когато съветските гости в България бяха нежелани дори от такава казионна организация като Съюза на писателите. Особено нежелани бяха съветски граждани, свързани със сталинското минало или със сегашните сталинистки кръгове, какъвто беше кръгът на известния архисталинист Кочетов. Но по силата на някаква конвенция в България пристигна на официално гостуване един от тия партийни функционери в СССР, които се занимават с литература и които, кой знае защо, се самоначичат писатели. Човек на въпросния Кочетов. По правило Съюзът на българските писатели трябваше да предостави свой член за придружвач и компаньон на госта. Но чувайки името му (което не вярвам някой да помни) и това, че бил близък на сталинистите, буквално нито един от поканените български писатели не прие задължението да го придружава. Дори такива традиционни посрещачи на гости и банкетаджии като бай Ангел Тодоров сметнаха за унизително да придружават съветския гост. Положението на

съюзното ръководство стана доста деликатно, когато и последната им надежда, Серафим Северняк, отклони поканата, която преди бе приемал с охота. В безизходицата външният отдел на съюза се обърна към Мишо Маринов, млад човек, който пишеше поезия, работеше по това време в радиото и беше известен с привързаността си към алкохола.

И така съветският гост и Мишката се намериха в Клуба на журналистите на специално запазена маса в средата. Въпреки че всички околни маси бяха заети, никой новодошъл не се присъедини към тях. Чувствувайки особеното положение, Мишката потъна в мълчание, като все по често пълнеше чашата си. Ала съветският гост, изглежда, не разбираше нищо от цялата атмосфера и се опитваше с някакъв партиен ентусиазъм да поведе разговор със своя придружвач. Двамата бяха рядка картинка.

По едно време гостът каза:

„Товарищ Маринов, я думаю, что товарищ Стоян Даскалов как писатель был замечательно явление..."

При такъв възторг от Сте-Це-то Мишката само пресегна към чашата си.

Не получил отговор, гостът учудено млъкна. Но след малко той отново се опита да подхване разговор за българските литературни постижения...

„Товарищ Маринов, я считаю конечно, товарищ Лиляна Стефанова за наша, талантливая поетеса... Стихи у нея звучные и красивые..."

Този път Мишката изгледа продължително госта, сякаш смяташе, че онзи се подиграва с него. Но пак нищо не каза.

Ала словоохотливият съветски гражданин продължи да излива възторга си точно от същия вид пишещи българи, които може би наистина допадаха на партийния му вкус, но които едва ли някой на българска територия взимаше на сериозно...

„Товарищ Маринов... — за трети път гостът се опита да сподели литературните си предпочитания, — я думаю, что товарищ Андрей Гуляшки..."

Но тук търпението на Мишката Маринов свърши. Той погледна строго съветския гост и с доста груб глас му каза на специален българо-руски език:

„Дарагой Иван Петрович... пийте, пажалусти, своего вино и не занимайте меня със сулями-пулями!"

ДА СТЕ ВИДЕЛИ ОТТУК ДА МИНЕ ЕДИН ЧОВЕК?

Трудно мога да си представя двама души с по-различен външен вид. Карата, режисьор в дублажа, възслаб, със среден ръст, с продълговато бледо лице, в което има нещо от мълчаливата сериозност на Бъстър Китън, и очи, които можеха да приемат абсолютно всеки израз според желанието на техния собственик. Неразделен партньор на Карата беше Бобчев, преводач на кинематографията от френски, доста пълен, с физиономия и маниери на френски гастроном, с внушителна походка и неочаквана любезност, зад която е поставен остроумен капан. И на двамата възрастта беше трудно определима — някъде около петдесетте.

Двамата бяха приятели. Но, изглежда, ги свързваше нещо повече от приятелството. Общата им слабост беше да провокират глупостта на хората. Много често ние ги виждахме да се движат по улиците заедно, потънали в загадъчно мълчание, от което неизбежно се раждаше някаква шега. Външно те правеха неотразимо впечатление на тежки, солидни граждани, вероятно със значително обществено положение. Вътрешно те бяха изобретателни смели юноши, които искаха да ни накарат да почувствуваме собствената си глупост. Нищо при тях не се

повтаряше, нямаше никакви заучени трикове, всичко беше творческа импровизация.

Веднъж, по обед, когато входът на Борисовата градина беше задръстен с минаващи хора, Карата спря един старец, който водеше внучето си, и най-учтиво го запита:

„Извинете, да сте видели оттук да мине един човек?"

Естествено отговорът на този абсурден въпрос беше още по-абсурден. Старецът се сепна, като че властта го питаше, и отговори:

„Не, не съм видял никого!"

Няколко секунди по-късно той явно осъзна глупостта, която бе казал, видя, че около него имаше поне стотина души, и се усмихна на себе си.

Друг път под кестените на „Царя" се движеше млад гражданин. Той щастливо държеше в лявата си ръка сладолед и от време на време още по-щастливо си близваше от него. Карата тръгна насреща му. Точно когато двамата се изравниха, той леко се наклони към ръката, която държеше сладоледа във въздуха, изплези дълъг език, близна от разтопената млечна маса и невъзмутимо отмина.

Човек трябва да плати състояние, за да види в последвалите секунди лицето на собственика на сладоледа.

Той се закова на място като парализиран. Лицето му се вцепени, неспособно да изрази никакъв живот. Изглеждаше, че езикът, който близна неговия сладолед, в същото време го бе пронизал. Едва след няколко дълги секунди в опулените му очи се появи светлина. Може би тя се бе родила от съмнението на разума към това, което очите бяха видели. Той погледна сладоледа, който капеше върху ръката му, после се извърна назад, за да види, че похитителят на неговата собственост се бе отдалечил, огледа се наоколо, сякаш да се убеди, че не сънува, и пак втренчи очи в сладоледа, като че там беше останал езикът на непознатия. Да му близнат от сладоледа! Постепенно разумът повярва на очите. Прие, че похищението срещу сладоледа беше факт... Значи трябваше да се реагира! Отново — дълъг поглед назад. Струва ли си да се тича подир онзи тип и да се искат обяснения? Сепнато озъртане... Не, никой не беше видял случилото се и никой не го наблюдаваше. Значи никой не се подиграваше с него. Трябва този, който му близна от сладоледа, да е някой луд... Как така се близва чужд сладолед?... Противно е, все едно да вземеш от някого на заем четката му за зъби...

Сладоледът вече се стичаше към ръкава на сакото му. И едва тогава дойде последният въпрос: „Какво да правя със сладоледа?" Изглежда, не беше лош сладолед. Той се взря във вече потъващия връх на млечната купчинка, като че търсеше следите от чуждия език. Нищо не личеше. И никой нищо не бе видял! Той посегна да си близне отново, но в момента, когато приближаваше сладоледа към вече изплезения си език, ни забеляза и разбра, че ние бяхме видели всичко. Гордостта му експлодира. С израз на пълна погнуса той яростно захвърли сладоледа върху тротоара и с гневно лице продължи пътя си.

Карата и Бобчев често устройваха шеги от този род и за тях би могло да се напише цяла книга. Но, струва ми се, най-силните им прояви бяха, когато изваждаха наяве абсурдите на съвременното общество. По някое време Карата се сдоби с пардесю от сив габардин, което се спускаше до под колената му и имаше „реглан" ръкави. Всеки, който е живял в Източна Европа, моментално ще разбере, че това пардесю беше точно копие на пардесюто, което носеха (не знам по каква традиция) членовете на всяко Политбюро. Като мода и като вкус това сиво габардинено пардесю беше отживяло времето си и едва ли някой човек в България би облякъл такава дреха. Но тя беше несменяемата униформа на висш партиен ръководител. Такива пардесюта носеха Хрушчов и Булганин, Валтер Улбрихт и Чаушеску, Косигин и Громико, Готвалд и Новотни и почти всички български членове на Политбюро.

Всеки може да си представи, че се искаше голяма дързост от обикновен

гражданин да носи такава „високопоставена" дреха. Но Карата реши, че точно това пардесю му отива, и започна да ходи с него. От друга страна, самото пардесю така хубаво легна на сериозното му, потънало в дълбоки държавни грижи лице, че според мен той изглеждаше по-достоверен член на Политбюро, отколкото който и да е от истинските членове. С чудесния си артистичен усет Карата имитираше безпогрешно маниерите на „народните" синове, които партията бе издигнала на недостъпно за народа разстояние. Особено сполучлив беше погледът, защото въпросните граждани никога не гледат човека в очите, а през него, което създава впечатлението, че човекът хем е пред вас, хем го няма.

Въоръжен с такова специално пардесю и с тези характерни маниери, Карата откри, че самото му появяване всред хора, които не го познаваха, имаше силен ефект. Например дори най-строгите пропуски на министерства и комитети не смееха да спрат този човек, който се движеше горе-долу със самочувствието на собственик на страната. За да засили още повече илюзията, че сивото пардесю не е никак случайно, Карата възложи функциите на телохранител на Бобчев. Последният вървеше пред него с мрачно, сериозно лице, с ръце в джобовете, и се оглеждаше наоколо, като че всеки момент щяха да се появят престъпните ръце, за да посегнат на човека със сивото пардесю.

Видях ги веднъж пред зала „Универсиада". Гостуваше някаква голяма западна звезда (струва ми се, Шарл Азнавур). Празното пространство пред залата бе опасано с кордон милиция, която едва удържаше тълпата почитатели на певеца, останали без билети, но с надеждата, че някой може да продаде излишен билет. Хората се блъскаха човек до човек и дори ония, които имаха билети, не можеха да си пробият път. И внезапно чух силния глас на Бобчев:

„Дайте път, другари! Дръпнете се, другари! Дайте път!"

Бобчев пробиваше устремно тълпата, но коридорът след него не се затваряше. Явно хората бяха силно респектирани от извънредно важната личност, която идваше отзад. Когато Бобчев стигна милиционерите, те автоматически отвориха кордона, за да пропуснат човека със сивото пардесю. Не можех да повярвам на очите си, когато Карата се появи с цялата си внушителност и половин дузина офицери от милицията, застанали около входа, дълго козируваха. Те се отправиха към специалната ложа, но по пътя изчезнаха и никой не ги забеляза повече. Никому и наум не дойде да провери билетите им.

Почти същата сцена се разигра на една деветосептемврийска манифестация. Пак с оглед на сигурността, която явно нямаше нищо общо с любовта на народа към неговите ръководители, три пъти в годината — на Първи май, на Девети септември и на 7-и ноември, центърът на столицата биваше блокиран от ранни зори, така че пиле не можеше да прехвръкне. Всички улици бяха завардени и се позволяваше да минават само онези граждани, които имаха специални пропуски за трибуните, за да наблюдават манифестацията. И точно на един такъв пропускателен пункт, където се бяха струпали имащите право на пропускане, отново се втурна Бобчев:

„Дръпнете се, другари! Дайте път! Дръпнете се! Веднага!"

И отново Карата премина триумфално със сивото си пардесю. Но той не би бил той, ако се задоволеше с такъв евтин успех. Точно на площада съзря милиционерски полковник, който явно даваше последни нареждания. Личеше, че е твърде важен. Карата вдигна глава към него, сякаш да му внуши присъствието си, и когато онзи го забеляза, той направи странен жест, който, струва ми се, че бях виждал веднъж, когато Фердинанд Козовски разговаряше с журналисти. Карата простря ръката си напред с два опънати пръста, показалеца и средния, и размърда тия пръсти в знак, който трябваше да означава, че много висш началник вика при себе си много нисш служител. Но съзрял този мистериозен знак, полковникът трепна, изчерви се, цялата му фигура се изпъна и той почти маршируващо тръгна към Карата. Протоколът изискваше да спре на известно разстояние от сивото

пардесю, но двата пръста го поканиха да приближи. Карата го огледа критично и първият му въпрос беше:

— Всичко наред ли е?

— Тъй вярно, наред е, другарю... ов... — явно полковникът не смееше да издаде, че не знае името на човека пред него.

И сега последва странният въпрос:

— А какво ново има ГОРЕ?

— Разрешете да доложа, тази сутрин не съм бил ГОРЕ! — беше фантастичният отговор.

Явно недоволен от отговора, Карата размърда двата пръста в обратна посока. Да се маха този полковник. Онзи се обърна кръгом.

Имах чувството, че присъствувам на още една абсурдна пиеса. Та как можеше на такъв идиотски въпрос като: „Какво ново има горе?", да се отговори с абсолютна сериозност: „Тази сутрин не съм бил горе!" Какво означаваше това ГОРЕ? Какво съдържание влагаше в него бедната глава на полковника, който явно бе поласкан, че го питаха именно за ГОРЕ, а не за ДОЛУ? Нима системата беше отнела напълно елементарния разсъдък на полковника, та той не можеше да запита като нормален човек: „Извинете, кой сте вие? Какво право имате да ми махате с двата пръста? И какво е това ГОРЕ, за което питате?"

Не. Нищо подобно. Той си отиде щастлив, че е разговарял със сивото габардинено пардесю.

За мен тази малка случка говореше повече за българската действителност, отколкото половината от романите, написани за нея.

И може би за да не смятаме, че това е случайно явление, двамата остроумни шегобийци изиграха коронния си номер. Мой близък приятел, който е присъствувал на цялата сцена, ми разказа следното:

Те се връщали с някаква работна група на кинематографията от провинцията. Така се случило, че по пътя не могли да хапнат и когато автобусчето им спряло при Орловия мост, били много гладни. Поогледали се нагоре-надолу за ресторант, но се оказало, че или затваряли (било доста късно вечерта), или пък били в почивен ден. Накрая спрели пред отворен ресторант, мисля, че е бил „Дълбок зимник", но входната врата била заключена и имало надпис, че тази вечер заведението е ангажирано за банкет. През спуснатите пердета те видели, че масите вътре са наредени във формата на буквата П и край тях били насядали добре облечени хора със снежнобели ризи и хубави вратовръзки. Това били служители от някаква експортна централа, които празнували нещо си. Карата и Бобчев казали на другарите си, че те възнамеряват да влязат вътре и да се нахранят. Подозирайки солени последици, моят приятел и другите се опитали да ги придумат да не си правят опасни шеги. Но нищо не могло да спре двамата. Сивото габардинено пардесю отново влязло в действие. Карата се дръпнал, а Бобчев силно почукал и когато на вратата се показала някаква глава, той извикал:

„Как може да затваряте вратата, когато другарят... ов идва да ви види и да ви поздрави!"

И в този момент държавният мъж се показал. Бобчев разтворил широко вратата и почтително пропуснал край себе си своя шеф. Когато двамата влезли вътре, отначало никой не им обърнал никакво внимание, просто хората пиели, ядели и си приказвали. Но постепенно всички глави се обърнали към вратата, откъдето нетърпеливо и недоволно ги гледал човек с господарска осанка. Възцарила се странна тишина. И сега Бобчев, както стоял зад голямото началство, обърнал дланите на ръцете си нагоре и уж скришом показал на присъствуващите, че са длъжни да станат на крака. За няколко секунди всички се изправили. След това Бобчев пак скришом отзад им показал, че трябва да ръкопляскат. Разнесли се бурни ръкопляскания, които бавно накарали държавническото лице да се отпусне в усмивка. Моментално хора се спуснали да поемат пардесюто и Карата се намерил в центъра на буквата П.

„Драги другари — започнал той речта си, без изобщо да знае на кого говори, — въпреки моята претрупаност и лошото време аз дойдох да ви поздравя от името на ръководството и от мое име и да ви пожелая да продължавате да служите на нашата страна с още по-големи успехи..." и т. н.

Цялата реч траяла около минута и половина, но направила такова отлично впечатление, че този път не станало нужда Бобчев да ги подсеща за ръкопляскания. По лицата на хората цъфнали усмивки и телохранителят на висшия партиен и държавен мъж чул зад него хора да спорят дали другарят... ов е член, или пък е все още кандидат-член на Политбюро.

Междувременно Карата водил петминутен диалог с ръководителите на предприятието, в който имало следните изрази:

„Колкото човек е по-нагоре, толкова по-малко спи!", „Всичко се решава от вас, бойците на първа линия!", „Ние горе често говорим за вашето предприятие!", „Вие имате амбиции, но ви трябва още опит!"

Докато Карата си хапвал и разговарял, някой се опитал да фотографира щастливото посещение на важния човек. Но Бобчев моментално влязъл в ролята си и със съвсем професионален глас пошушнал на човека с фотоапарата:

„Съжалявам, но не може! Нали знаете, другарят... ов се фотографира само при определени случаи!"

Когато двамата се нахранили добре, Бобчев отново дал знак на хората да станат. Карата облякъл пардесюто си и изпратен с бурни ръкопляскания, напуснал заведението.

Моят приятел бил смаян.

„Някой път — предупредил той двамата шегобийци — ще си изпатите здравата!"

„Никога! — отвърнал Бобчев. — Нали габардиненото пардесю е автентично!"

ЧАЙКАТА

Беше наскоро след унгарското народно въстание. Повече от десет хиляди души бяха „превантивно" арестувани и препълниха лагерите. Господ знае колко народ беше интерниран. Размразяването от пролетта на 1956 година се превърна в дълбоко замразяване през зимата и пролетта на следващата година. Атмосферата в учреждения, предприятия и учебни заведения беше отново напоена с параноична подозрителност. Правеха се тайни кадрови проверки на всяка биография и се изготвяха списъци за нови изгонвания или изключвания.

Тъкмо по това време приятели доведоха у дома Ана. Тя беше студентка първа година в Художествената академия. Трябва да кажа, че човек рядко можеше да срещне такава красота. Всички, които я видяхме за първи път, бяхме смаяни от нейното лице, създадено сякаш от най-висшите сили на природата. Не ми е възможно да опиша това неотразимо съчетание на черни коси, зелени очи, чувствени устни и още по-чувствени линии на бузите. Но струва ми се, че тази красота беше пропита с почти болезнена гордост. Ана не изглеждаше човек, който леко би направил компромиси със себе си. А живеехме в епоха, където това качество често се превръщаше във фатален недостатък. Отгоре на всичко биографията ѝ не беше розова, защото покойният ѝ баща преди години търгувал с Германия. Момичето беше прекарало доста тежки години и след няколко неуспешни опита да влезе в академията, през лятото, в което започнаха да се изхвърлят бюстовете на Сталин, тя успя да осъществи най-голямата си мечта — да стане студентка в академията.

Ала тук тъкмо красотата ѝ се беше превърнала в неин главен враг. Едва ли не всеки по-важен другар от комсомола и дори от преподавателското тяло се бе опитал твърде напористо да прелъсти новата студентка. Особено настоятелен бил един от комсомолските секретари, всеизвестен по-късно обществен подлец. Той изровил неприятни факти от биографията на момичето, т. е. от някогашната дейност на баща ѝ, и направо ѝ казал, че ако тя не се съгласи да сподели леглото му, фактите били достатъчни, за да я изключат. Ана му казала, че тя предпочита да легне под трамвая, отколкото да се възползва от предложението.

Всички, които бяха у дома, взеха присърце болката на момичето и имаше разни идеи за справяне с положението, но се оказа, че нищо не можеше да уравновеси сътрудничеството на бащата с германските търговци. Наистина фактите, с които секретарят на комсомола и кандидат за любовник разполагаше, бяха достатъчни, поне в това мътно време, да изхвърлят Ана от академията. И тогава, когато и другите, и аз чувствахме, че най-доброто беше да убедим Ана, че животът ѝ без академична диплома си е живот, пристигна моят приятел Димо. Той беше от онези бързо съобразяващи и бързо действащи хора, които дори ако планетата се пръсне на парчета, ще съумеят да се намерят на най-доброто от тях.

— Ако вашата красота — каза той на Ана — ви е причинила всички тия неприятности, то пак тя трябва да ви избави от тях!

— Какво искаш да кажеш? — попитах.

— Комсомолското секретарче си е разпасало пояса, защото е сигурно, че зад Ана не стои никой. Но ако той разбере, че тя има някакъв висшестоящ Ромео, ще си обере крушите моментално и на бас, че няма да посмее да докладва никакви биографични разкрития!.

— Но аз не желая нито висш, нито нисш...! — извика Ана, която прибърза със заключението си.

— Никой не ви предлага такова нещо! — каза Димо. — Единственото, което мисля, че ще мога да ви предложа, е в продължение на два до три месеца, два пъти седмично да се возите на хубава кола!

Ние недоумявахме.

Оказа се, че преди време Димо направил огромна услуга на един негов съгражданин, който в момента беше шофьор в гаража на Политбюро и караше представителна „Чайка“.

„Той няма да ми откаже тази услуга, пък и какво му струва в свободното си време да повози до Художествената академия такова хубаво момиче!“ — беше резолюцията на Димо.

Една седмица след тази среща, жена ми, която също следваше в Художествената академия, ми разказа, че всички били смаяни, когато видели пред вратата на академията да спира черна чайка и шофьорът почтително да отваря вратата, за да слезе... Ана. Два дни по-късно чайката отново се появила, този път, за да вземе Ана. Комсомолският и партиен актив на академията веднага реагирал с пълен респект спрямо масивната правителствена лимузина. Кандидат-любовниците подвили опашки и не посмели да се мярнат пред Ана, а комсомолското секретарче издебнало подходящ момент, разтреперано се приближило до нея и я помолило да забрави заканите му и да го пощади.

Жена ми каза, че цялата академия била убедена, че Ана е любовница на някого от самия връх. Мисля, че дори и да им кажеше някой истината, а именно, че Ана се возеше в колата не повече от неколкостотин метра, те не биха повярвали, защото свързването на красотата на Ана с огромната власт на чайката беше за тях най-логично.

С тази евтина заблуда Ана завърши безпрепятствено академията. Но когато няколко години по-късно я срещнах на улицата и я попитах как върви животът ѝ, тя ми отговори:

„Намери ми една чайка за всеки ден, за всеки час, дори съм готова да се омъжа за шофьора!“

ТАЗИ КОЛА НЕ СЕ ПРОВЕРЯВА

За всички шофьори (или както юридически се казва, „водачи на моторни превозни средства“) в България най-неприятните хора са органите на КАТ, т. е. милицията, която се занимава специално само с контрол на автомобилния транспорт. Право или криво „катаджиите“ бяха най-големите досадници по българските пътища. Никъде по света не съм виждал толкова много хора да висят скрити зад завои или дървета на всеки извънградски път и въоръжени със стоп-палки да чакат за поредната жертва. И точно когато човек най-много бърза и има неотложна работа, тези блюстители на безопасността по шосетата изскачаха на края на уличното платно с протегната дясна ръка, в която беше флуоресциращия червен знак „стоп“. Твърде често те спираха хората просто за нищо, така, за да проверят дали имате шофьорска книжка, с идеята, че може да подушат в дъха ви ракия или мастика. (Единственото питие, което не можеха да подушат, беше водката, която много шофьори предпочитаха.) Веднъж от Лозенец до Драгалевци ме спряха за такава проверка три пъти. Друг път от Руския паметник до Княжево — четири пъти. Сякаш катаджиите си бяха поставили за задача да изкарат непременно шофьорите вън от себе си.

Но цялата тази дейност, която по принцип изглеждаше твърде полезна, чисто по-социалистически се обезсмисляше от неписаните закони на действителността. Така например, ако, от една страна, в България се провеждаха сериозни шофьорски курсове и се полагаха трудни изпити, за да се получи шофьорска книжка, от друга страна, мнозина граждани, в това число и мои познати, получиха шофьорски книжки, без изобщо да са сядали зад волан. В софийските артистични среди човек можеше да намери връзка да си купи книжка или да си смени опасно надупчения (за нарушения) талон. Познати, на които книжките бяха отнети с пълно законно основание и им беше съставен акт, се обаждаха по телефона на някой Гогов или Додов и книжката им се изпращаше обратно, а актът се потулваше. Катаджиите не можеха да контролират военни чинове, никакви служещи в Министерството на вътрешните работи, никакви партийни функционери и т. н. Фактически те бяха безсилни срещу може би 90 процента от нарушителите, защото тъкмо този род хора имаха най-много частни автомобили. От друга страна, наличността на толкова много властни хора по шосетата изработи у бедните служители по контрола на автомобилния транспорт инстинкт — да се опитат веднага да отгатнат колко сте силен и с това да решат какво да правят.

Завладян от общата парвенюшка атмосфера, аз също изпитах примадонско раздразнение, когато катаджиите спираха колата ми за проверка. Струваше ми се, че те бяха длъжни да се съобразяват с важността на моята особа и да ми спестят тяхното дребнаво присъствие. Веднъж, много ядосан от подобно спиране, аз се обадих по телефона на един мой познат от Министерството на вътрешните работи и го помолих да ми измисли някаква привилегирована карта, та никой да не ме спира.

Човекът бе разбран и услужлив, но каза, че карта не може да ми даде, но в замяна на това лично ще ме снабди с няколко указания, които били по-ценни от всякаква карта.

Фактически указанията бяха две. Когато орган на КАТ се изпречеше пред колата ми със знака „стоп“, аз трябваше да намаля скоростта до безопасно ниво, но да продължа да карам, като, приближавайки към служителя, леко махна два-три пъти с показалеца, така че той да може да ме види. И второто указание беше, ако все пак бъда спрян и ми се поискат документи, да кажа на ухото на служителя (така че ако има други хора в колата, да не чуят) следните магически думи:

„Тази кола не се проверява!“

Речено-сторено. Още същия следобед аз се понесох за Банкя и вместо с

60, карах със 110 километра. Това беше най-очевидната провокация за КАТ. И органите по контрола на автомобилния транспорт не закъсняха да се появят. Беше някакъв слабичък лейтенант, който изскочи върху шосето и размаха червения знак. Направих точно както ми бяха казали: намалих скоростта, после със съучастнически поглед махнах с показалеца успоредно на стъклото и отминах. Когато погледнах в огледалото, лейтенантът стоеше мирно и козируваше. Този трик използвах доста пъти и трябва да кажа, че никога не бях спрян. А през една зима, слизайки от Боровец, трябваше да се наредя на опашка от коли, които по някаква неизвестна причина биваха проверявани от неколцина офицери от милицията. Макар че нямах никакви основания да се безпокоя от тази проверка, все пак дяволът ме изкуши да опитам силата на второто указание. Когато офицерът дойде при мен, аз го помолих да се надвеси повече и му казах тихо и ясно:

„Тази кола не се проверява!"

Той кимна в знак, че е чул магическата парола, почтително се отдръпна и без да каже дума, пропусна колата.

Карах и си мислех:

„Знам само два трика от този таен шифър на привилегирования свят, но какво би било, ако знаех целия арсенал от магически думи за заобикаляне на закона. Защото социалистическият закон беше, по израза на мой приятел, „наредба, издадена от тарикатите за регулиране поведението на баламите".

А артистът Георги Калоянчев отиде по-далече от мене. Той, както седеше зад волана си, направи знак на офицера от КАТ да се приближи, хвана го яко за ухото, подкара колата и като не пускаше ухото на нещастния служител, крещеше по улицата:

„Не познаваш началника си, диване такова!"

Този инцидент предизвика бурна реакция от страна на властите, та Калоянчев трябваше да се оправдава, че се е пошегувал. Все пак и неговата кола не подлежеше на проверка.

БУЛДУРА

Това беше доста отдавна. Помня народа, застанал по двата тротоара на главната улица в Бургас. Предстоеше парад на съветски и български военни части, взели участие в едни от първите тогава съвместни военни маневри. Директорът на мина „Черно море" и аз случайно бяхме по това време в града и решихме да се присъединим към тълпата и да погледаме що за армия ще мине пред нас. Но армията нещо се забави, а тълпата се увеличи до немай-къде. Бяха главно ученици и като всички немирници те се блъскаха и слизаха от бордюра върху уличното платно. По някое време към неколцината милиционери, които се опитваха да пазят шпалира, се присъедини и някакъв генерал. Той идваше към нас намръщен и го чух да вика силно на учениците, слезли долу:

„Ей ти там! Качи се на булдура! На булдура, ти казвам! На тебе ти се говори!"

„На бордюра ли, другарю генерал?" — извика присмехулно едно хлапе.

„На булдура! На булдура!" — натърти генералът и отмина нататък, за да върне и другите немирници на „булдура".

„Кой е този генерал?" — попитах директора на мина „Черно море".

„Вярваш или не вярваш, човекът си е генерал, истински генерал, и се казва Иван Анев!"

Години по-късно, когато се разнесоха слуховете за опасния военен заговорник, който се опитал да свали правителството, аз си спомних, че това беше същият генерал, който викаше на учениците да се качат на „булдура".

ИМА И С ЛОКУМ

Може би най-голямото проклятие, което тегнеше върху работата на българските кинодейци, беше известното изказване на Ленин, че „от всички изкуства за нас най-важно е киното". Горкото кино! Мнозина кинорежисьори в България завиждаха на кукления театър, защото нито Ленин, нито Сталин, нито Димитров бяха казали нещо за важността на кукления театър и едва ли някой идеологически институт му обръщаше сериозно внимание. В резултат българският куклен театър за дълго време беше истинско огнище на истинско изкуство. Но киното беше друга работа.

„Киното е най-важно за нас — обясняваше ми назидателно един от идеологическите полковници, — защото всеки среден филм се гледа от милиони зрители, докато дори най-сполучливото театрално представление не надхвърля няколко десетки хиляди души. Освен това, ако театърът сбърка нещо една вечер, на следващата вечер може да го поправи, докато във филма не можеш да режеш безкрайно!"

Поради тази му партийна важност киното имаше две привилегии. Първо, да бъде най-строго контролираното изкуство. И второ, да бъде удостоявано с рядкото внимание на първия партиен и държавен ръководител, който пръв виждаше новите филми и пръв си казваше мнението за тях. Особено силно беше това внимание по времето на Вълко Червенков, който по онова време лично решаваше съдбата на всеки нов български филм.

Човек може само да си представи състоянието на нещастните български кинодейци в деня, когато е трябвало да показват своята току-що завършена творба на този, от когото зависеше не само съдбата на филма, но в значителна степен и собствената им съдба. В края на краищата всички творчески проблеми, всички безпокойства, тревоги, надежди, илюзии, планове за бъдещето — всичко биваше свеждано до един-единствен въпрос: „Ще хареса ли другарят Червенков филма?" В дните, преди филмът да бъде показан на най-важния другар, хората изпадаха в нервна треска и почти загубваха ума си в отчаяни опити да отгатнат какво ги чакаше. Дори онези с най-дебели партийни връзки не знаеха какво мнение щеше да падне от небето върху главите им. За разлика от своите приемници Червенков явно не се доверяваше на никакви партийни или държавни контролиращи киното институти и вярваше единствено на собственото си мнение. Той беше върховният кино-съдия в България и думата му беше закон.

На една подобна специална прожекция през петдесетте години Червенков трябваше да приеме новия филм на известния български режисьор Антон Маринович. Хората, присъствали на тази прожекция, ми разказаха един епизод, който според мен великолепно характеризираше епохата и жизненоважния инстинкт за компромис у хората на изкуството.

Залата била охранявана в истински кремълски стил. „Само дето топове и танкове нямаше наоколо" — ми каза един от присъствалите. Били поканени общо около двайсетина души — отговорни работници от съответните идеологически ведомства, неколцина министри и генерали плюс режисьора и сценариста на филма. Всички те седнали на задните два или три реда столове. А Червенков седнал самичък на първия ред, така че между него и другите зрители на филма имало многозначително празно пространство. По-късно много пъти се споменаваше за това респектиращо празно пространство, с което първият човек на страната може

би изразяваше своята недостъпност и презрение към ония на задните столове. В залата настъпила смразяваща тишина.

Филмът, чието заглавие съм забравил (може би „Златният зъб“ или „Нощта срещу 13-и“), бил на съвременна тема и това допринасяло още повече за мрачните предчувствия на неговите създатели. Но всичко тръгнало задоволително и в процеса на гледането хората се убедили, че всъщност нямали никакви основания да се безпокоят. Никъде в целия филм нямало дори най-слаб повей на критика и героическият патос (който според партията е неразделна част от партийното кино) се разгарял все повече и повече. Червенков мълчал и стоял изпънат като статуя, което някои тълкували като добър знак. Но дошъл един епизод от филма, където за няколко секунди животът сякаш пробил пластичната торба на социалистическия реализъм. Това било сцена, в която единият от героите на филма, партиен секретар, се почерпил със свои приятели по чашка ракия. И докато героите от екрана чукнали чашките и си казали „наздраве“, седящият на първият ред първи ръководител на страната скочил, ритнал заднишком стола си и с гръмотевичен глас извикал:

„Партиен секретар, комунист, да пие ракия! Какво искате да кажете с това? Нашите партийни секретари не са пияници! Как смеете да показвате такъв партиен секретар!...“

Прожекцията била моментално спряна и под светналите лампи цялият партиен пуританизъм на Вълко Червенков се превърнал в трудно удържим гняв. Хората отзад, макар и на почетно разстояние, се вцепенили и никой не знаел какво да каже. Но в момента, когато всичко изглеждало загубено, режисьорът, Антон Маринович, се престрашил и дръзнал, макар и плахо, да се обади:

„Има и с локум, другарю Червенков! Има и с локум!“

Оказало се, че предвидливият режисьор снел същия епизод два пъти. Първия път партийният секретар и приятелите му се черпели с ракия, а втория път — си поднасяли кутия с локум.

Твърде показателно локумът спасил не само образа на партийния секретар, но и филма, и създателите му.

Ако Ленин беше жив, може би щеше да прередактира своето изказване, за да добие горе-долу следния вид:

„От всички изкуства за нас най-важно е киното. Но не какво да е кино, а кино с локум!“

АМИ КАКВО ЩЕ КАЖЕ БАНКАТА?

Когато моят роман „МЪЖЕ“ беше филмиран, на мястото на Вълко Червенков вече отдавна стоеше Живков. Българската студия за игрални филми вече произвеждаше десетина пълнометражни филма годишно, но тъй като времената бяха доста неспокойни, значителна част от тези филми не видя бял свят или се появи в жестоко осакатен вид. Имаше дълъг период на остра вражда между кинодейците и партийното ръководство. Може би с оглед на твърде обърканата атмосфера първият партиен и държавен ръководител реши, че Лениновото правило за партийната важност на киното трябва да бъде отстоявано от съответния министър. А министър или, както е правилната титла, председател на Комитета за изкуство и култура по негово време стана бившият дипломат д-р Петър Вутов. Когато го назначиха, слуховете в София бяха, че понеже се борел да стане външен министър, д-р Вутов нарочно бил тласнат в джунглата на изкуствата, където провалът му беше гарантиран. На няколко пъти се срещах и разговарях с него и моето впечатление беше, че д-р Вутов при всичкото си дипломатическо усърдие нямаше и най-малка представа за онова, което ставаше около него. Върху фона на това гъмжило от най-обиграни и изпечени йезуити, действащи на разни нива в българското изкуство и култура, д-р Вутов изглеждаше наивен и невинен човек, току-що паднал от небето.

И така, новият филм „Мъже“, окончателно шлайфан, полиран и дори парфюмиран, трябваше да бъде приет от председателя, който пък трябваше да утвърди разпространението му. В уречения час хора от ръководството на кинематографията, режисьорът Васил Мирчев и аз заехме местата около д-р Вутов в залата на комитета на булевард „Александър Стамболийски“. Нямаше ни помен от някогашната дистанция на Червенков. Атмосферата беше съвсем приятелска и ние чувствахме, че тази прожекция беше повече формалност. Във филма, който докосваше въпроси на гражданската честност, имаше доста подводни скали, които режисьорът се бе постарал да избегне. Там, където се появяваше грозничкото лице на действителността, филмовата камера започваше да се рее вдъхновено по небето и простора, за да внуши, че въпреки всичко патосът си е патос.

И наистина нещата вървяха добре до финала на филма. В последния епизод, като искахме да покажем неподкупността на нашите млади герои, ние избрахме за заключителен кадър сцена, при която те хвърлят върху пода парите си и танцувайки туист или нещо подобно върху тях, смачкват с пълно презрение банкнотите на Българската народна банка. Това трябваше да звучи като младежки опит за отхвърляне законите на консуматорското общество и вещоманията, които вече си пробиваха път в социалистическата държава.

Филмът завърши. Лампите светнаха. И ние зачакахме присъдата. Д-р Вутов се изкашля и започна с доста несигурен глас, че филмът му е харесал, че всичко било, както трябвало да бъде, но... Той се забърка и изведнъж каза с най-простонароден тон:

— Абе, другарю Марков, какво ще каже Българската народна банка, като види как ѝ мачкаме парите? Да мачкаш долари, западногермански марки, франкове, лири, разбирам! Но да мачкаш български пари, да мачкаш образа на Георги Димитров върху тях, да мачкаш герба на Народната република — това не може!“

— Другарю председател — отвърнах аз внимателно, — тук имаме символично противопоставяне на идеали и пари!

— Не — заяви той. — Не може да има противопоставяне на наши идеали и наши пари!

— В такъв случай, бихте ли казали, че парите са нашите идеали! — настоях аз.

— Слушайте, другарю Марков — леко повиши глас председателят. — Не може по никакъв начин върху наш български екран да мачкаме наши, български пари! Питам ви какво ще каже Българската народна банка, като види този филм, а?

И тъй като всички знаехме какво ще каже Българската народна банка, в интерес на социалистическото отношение към паричните знаци този епизод на филма беше отрязан.

ЧОРБАТА НА ДРУГАРЯ ЖИВКОВ

Пътувах с кола от София за Търново. Беше много хубав пролетен ден с чести превалявания и ослепително слънце. Спрях да обядвам в Ботевград. На самия площад в центъра на града беше построен нов ресторант с големи витрини и скъпи пердета зад тях. Мисля, че ресторантът принадлежеше на градската търговия, а не на „Балкантурист“. Вътре нямаше почти никой и може би

причината за това бяха цените — изискано високи! Имах намерение да хапна набързо и да продължа пътя си. Млада сервитьорка (никога не разбрах защо не келнерка) с приятно лице и твърде вежливи обноски ми подаде листа с менюто. Имаше някаква супа и агнешко печено. За секунда забравих едно от основните правила, когато човек отива в непознат ресторант, а именно никога да не си поръчва супа или чорба. Изглежда, че със супите и чорбите огромното мнозинство от българските готвачи бяха смъртно скарани. Но поръчката си беше поръчка и момичето ми донесе голяма чиния, препълнена с жълто-зеленикава гъста течност. По външен вид не изглеждаше лоша. Но когато сръбнах първата лъжица, разбрах веднага, че колкото и да бях гладен, не бих могъл да продължа. Чорбата имаше тежък, неприятен вкус на престояло ядене и в нея имаше толкова мазнина, колкото вероятно имаше в цял полкови казан. Поставих чорбата настрана и зачаках да дойде второто. Гледах снежнобелите покривки по масите, цялата твърде претенциозна атмосфера на ресторанта и си мислех: „Какво струва всичко това, като ти поднасят такава чорба."

Момичето пристигна след малко и опули очи, като видя, че чорбата е останала почти недокосната.

— Извинете, другарю — внимателно попита тя, — не ви ли хареса?

— Както виждате.

— Ами защо? — явно тя беше много изненадана. От тона ѝ чувствах, че тя беше очаквала тъкмо обратното — да чуе моя възторг от чорбата.

— Това не се яде! — казах аз без никакви заобикалки.

— Ама как може! — извика тя с пълно недоумение, като че изобщо не можеше да става и дума за некачествеността на това готварско произведение.

— Питайте готвача — отвърнах.

— Но, другарю — тя се дръпна на разстояние от мен, сякаш да ми внуши важността на онова, което щеше да ми каже, и гледайки ме с явен укор, произнесе: — Това е чорбата на другаря Живков! Той идва много често тук специално за тази чорба и ние много се гордеем с нея!

Не знаех какво да ѝ кажа. Момичето съвсем искрено беше щастливо, че тази невъзможна течност пред мен беше любимото ядене на първия човек в България. Може би наистина тази чорба беше най-голямото събитие в нейния живот, в живота на ресторанта и дори в живота на Ботевград.

„Другарю — усмихна се тя с цялото си очарование, — защо не опитате още веднъж. Може би, докато сте пътували, устата ви да е поизсъхнала и сега, като вкусите втори път, ще си промените мнението. Казах ви, това е чорбата на другаря Живков и тук грешка няма!"

Трябва да призная, че доста се поколебах дали да взема да затворя очи и изгълтам проклетата чорба, горе-долу с онова чувство, с което като дете трябваше да преглъщам отвратителното рибено масло. Чувствах, че ако направя това, момичето щеше да бъде щастливо, защото би могло да продължи да живее с легендата за тази изключителна чорба, заради която те бяха удостоявани с такава висока чест.

„Опитайте, другарю, и ще видите!" — почти се примоли тя.

Кимнах вероятно с израза на човек, който е решил да изпие горчивата чаша докрай. Приближих лъжицата отново до устата си, но този път моите инстинкти се оказаха по-силни от мен. Проклетата ми уста се събра и сякаш се барикадира отвътре, за да не допусне чорбата на другаря Живков.

„Не мога, другарко... — казах аз. — По-добре донесете ми печеното!"

Тя дори не помръдна. Гледаше ме с ням укор, като че току-що бях извършил най-долна подлост и тя нямаше сили да изрази разочарованието си от мен.

„Вижте, другарко... — опитах се да смекча положението. — Различни хора, различни вкусове... един обича едно, друг обича друго... нали знаете, не може да се угоди на всекиго..."

Момичето поклати отрицателно глава и глухо повтори:
„Но това е чорбата на другаря Живков!"
Заминах да обядвам в Ловеч.

КАСИЕРЪТ

Повикаха ме по справка в счетоводството на един от най-активните културни институти. Трябваше да подпиша продължение на просрочен договор. Но счетоводителя го нямаше и ме поканиха да го почакам в стаята, която той разделяше с касиера, който пък по същото време беше отишъл в банката за пари. Когато влизах, видях, че на столовете в коридора търпеливо чакаха неколцина души, добре познати на софийското общество писател, режисьор, актриса и двама актьори. Понеже нямах настроение за приказки, предпочетох да не се присъединя към тях, а да си остана вътре, в стаята, с надеждата, че счетоводителят скоро ще се завърне.

Но вместо него се появи касиерът. Трябва да беше нов, защото не го бях виждал преди. Петдесет-петдесет и пет годишен, с леко прошарени коси, силно измършавяло лице с почти мъртвешки вид и малки, едва загатнати мустаци. Всичките му лицеви кости изпъкваха като у гол череп. Ала в пълен контраст с всичко около тях бяха очите му — тъмни, дълбоки, пълни със сила и живот. Има хора, на които погледите сякаш се разтварят без следа в пространството и е все едно дали човекът ви гледа или не. И има хора, чиито погледи са като прожекторни лъчи и вие мигновено ги чувствате, щом са отправени към вас.

Касиерът ме погледна въпросително, изслуша моето обяснение, че чакам счетоводителя, кимна в знак на съгласие, че мога да остана, и постави тежката си голяма чанта върху своето бюро. После седна, отвори тежката зелена каса и бавно започна да подрежда пачките с банкнотите. Всичко това той вършеше някак машинално, като че действията на ръцете му нямаха нищо общо с погледа му. Накрая извади дебела папка, в която явно бяха документите за плащане на онези, които чакаха отвън. Той се порови в нея за секунда-две, стана, отвори вратата и покани първия чакащ да влезе. Беше режисьорът В., известен с репутацията си на амбициозен и нахален пробивач. Той не влезе, а нахлу в стаята със запалена цигара в устата, притегли стола срещу касиерското бюро, тръшна се на него и веднага кръстоса крака, като се изпъна назад в повелителна поза.

Видях, че очите на касиера с тънка чувствителност проследиха движенията на В.

— Помислих си, че ще дадете предимство на дамата — каза той с доста мек, но отчетлив глас.

— Няма дами! Има жени! И има равноправие! — моментално отвърна режисьорът и се изсмя, смятайки, че бе проявил остроумие. — Я да видим колко са ме оценили!

Касиерът леко въздъхна и погледна в папката.

— Три хиляди и петстотин — каза той и отново вдигна очи към режисьора, очаквайки неговия коментар.

— Хмм! Не е лошо! Не е лошо! — възкликна В. — Даже доста по-добре, отколкото очаквах!

— Колко точно очаквахте? — внезапно попита касиерът.

— Очаквах да ми сложат втора категория... значи около две хиляди и нещо, но, слава богу, плащат за името, а не за работата...! — той пак се изсмя, смятайки, че отново е проявил остроумие.

Касиерът мълчаливо му посочи къде да сложи подписа си, което В. извърши с енергичен замах.

— Това са достатъчно пари — каза касиерът, взирайки се отново в своя посетител. — Нещо около две години много добра работническа заплата!

— Еее! Стига с тия сантиментални сравнения! — В. разпери ръце пред себе си. — Не можеш да сравняваш боза със симфония, колкото и добра да е бозата и колкото и лоша да е симфонията!

— Но можеш да сравняваш симфония с боза! — бавно и твърдо отвърна касиерът.

Тук за пръв път режисьорът трепна и погледна подозрително човека срещу него. До този момент той едва ли го бе забелязал, все едно касиерът беше компютър за извършване на плащания.

— Какво искаш да кажеш? — с неприязън запита той.

— Нищо особено — усмихна се касиерът. — Струва ми се, че това са доста пари!

— Много или малко, на тебе какво ти влиза в работата! — повиши глас режисьорът. — Ти си тук, за да плащаш това, което са определили!

— Това и правя! — отвърна невъзмутимо касиерът и сега с очевидна наслада взе първата пачка банкноти, махна опаковката ѝ и започна бавно да ги брои.

Настъпи тягостна тишина, която може би подготвяше следващия удар на касиера.

— Всичките ли ще ги броите така? — попита нетърпеливо В.

— Да — отвърна онзи и добави: — След като сте положили толкова много усилия, за да изработите тези пари, ще имате още малко търпение да почакате да ги преброя! Това поне ми влиза в работата!

— Добре, докато ги преброите, аз ще отида да си свърша една работа!

— Тогава по-добре е да влезе следващият, пък когато се върнете, ще ги броим отново! — касиерът тихо тържествуваше.

— Не можеш ли да ги преброиш и да ги оставиш в един плик! — В. се дразнеше. — Аз ти вярвам!

Касиерът спря да брои, дръпна се назад и гледайки онзи в очите, каза:

— Вярвате ли ми?

Режисьорът изпадна в пълна конфузия. Той не знаеше как изобщо да приеме тези думи. Извади кутията с цигари, опита се да запали нова цигара, но тогава разбра, че старата още гори в устата му и в объркването си постави горящата цигара обратно в кутията.

— Вие можете да ми вярвате — продължи безпощадно касиерът, — но аз не ви вярвам!

— Защо да не ми вярваш? — глухо попита В.

Касиерът продължи да брои парите, като поставяше всеки 20 банкноти на отделни купчинки. Внезапно той каза:

— Видях вашата постановка!

За режисьора тези думи бяха спасителен пояс.

— Аааа, така кажи, де! — извика с известно облекчение той. — Сега знам защо ме мразиш!

— Аз не ви мразя! — каза касиерът, като продължи да брои. — Не ми влиза в работата да мразя тия, на които плащам!

Но В. не обърна никакво внимание на последните думи, защото явно мисълта му се бе отправила в нова посока.

— Знам — каза силно той, — че искаш да ми кажеш, че филмът беше една фъшкия! Е! Представи си, че преди ти да ми кажеш това, аз сам ти кажа, че филмът беше две фъшкии! Аз сам ти го казвам! Ти няма да намериш втори човек, който да каже такова нещо за собственото си произведение! — В. продължи разпалено, явно опиянен от съзнаването на своята собствена искреност. — А това, че ти го казвам, означава, че знам много добре какво правя, означава, че все пак съм честен човек и ти трябва да ми повярваш!

Докато произнасяше цялата тази реч, той скочи на крака и се надвеси над касиера, като опря и двете си ръце върху бюрото му. Когато спря след декларацията, че е „честен човек", касиерът с присъщата си бавност повдигна глава и многозначително се усмихна. Между лицата на двамата имаше не повече от 20 сантиметра. И тази близост се оказа твърде болезнена за режисьора. Той отскочи назад и тръгвайки през стаята, без изобщо да обръща внимание на моето присъствие, продължи с мелодраматичен тон:

— Знам защо се смееш! Знам какво ще кажеш — честен човек, пък продава две фъшкии за три хиляди и петстотин лева! Е, добре, ама аз ще ти кажа, че такава стока се търси, това се иска и това се плаща! Тия парични знаци със свети Георги, дето ги броиш, са предназначени за такава стока. И ще ти кажа още нещо..., че понякога е много по-трудно да произведеш фъшкия, отколкото нещо по-свястно! Така че тука се плаща унижението, мъката да гледаш какво си произвел, да живееш с вида му и с миризмата му... Това се плаща. И затова така добре се плаща!... И касиер като тебе трябва да дава парите бързо, тихо, без да пита, с дискретност, както се плаща на почтена проститутка...! — В. беше силно развълнуван. Може би той преиграваше някои моменти, но аз имах чувството, че искреността надделяваше играта...

— Но вие сам казахте, че не се плаща за работата, а за името ви! — каза кротко касиерът.

И това беше последният, фаталният изстрел.

— Името ми?... Какво име? — очите на режисьора светнаха, пронизани от най-болезнено чувство. Той втренчи поглед в касиера, който мълчаливо се усмихваше. После В. изкрещя с почти истеричен глас:

— Какво ме гледаш, бе? Защо се смееш, бе? Кой ти дава право да ми се смееш! Докога ще броиш тия проклети пари!?

— Парите ви са преброени! Ето — касиерът започна с две ръце да гласка купчината пари върху бюрото си по посока на режисьора. Като ги прекара до края на бюрото, той отново се дръпна назад, в предишната си поза на някакъв върховен съдия и очите му, още по-изразителни и силни, се спряха върху тръпнещото лице на разстроения режисьор.

В последвалата огромна тишина старият касиер остана неподвижен почти като статуя с отлети веднъж завинаги черти. В същото време лицето на В. постепенно се измени до неузнаваемост. От самонадеяния нахален пробивач не остана нищо. Той приличаше на човек, поразен от крайно неприятно откритие.

Сетне, без да каже дума, той се обърна и излезе, оставяйки парите върху масата.

В този момент счетоводителят, когото чаках, дойде и ме отведе в стаята за договорите. Бях толкова слисан от сцената, на която присъствах, че дори не се сетих да запитам откъде се беше появил този странен касиер. Но вечерта в клуба чух още два разказа за него, които потвърдиха, че нищо от онова, което бях видял, не беше случайно. Единият разказ беше на колегата писател, когото бях видял пред вратата и който също е трябвало да получи някаква голяма сума за сценарий. Касиерът бе изтръгнал от него признанието, че всъщност сценарият не бил работа на писателя, а представлявал крайният продукт от действията на две дузини институти и хора.

— Сценарият е всичко друго, но не е мой сценарий! — извикал писателят, силно провокиран.

— Поне парите са ваши! — казал касиерът с убийствена смиреност.

Все пак писателят грабнал парите и затръшнал вратата зад себе си.

Но може би най-интересен беше разказът на актрисата. Там срещата с ка-

сиера се беше развила в съвсем друга посока. Сумата, която тя трябвало да получи, била съвсем мъничка, нещо от порядъка на двайсет или трийсет лева за изпълнението на някакво кратко стихотворение. Касиерът казал, че чул стихотворението и попитал актрисата колко щастлива е била да може да изрази така вярно великолепните стихове. Той я помолил тя да ги каже отново пред него и когато тя ги казала, той дълго мълчал, докато накрая се сепнал и извинително рекъл:

„Двайсет лева, нали?"

Тя почувствала, че не бива да взима парите, че ако ги вземе, всичко някак отивало по дяволите. Между няколкото стиха и няколкото банкноти имало цяла пропаст.

„Той ме накара да почувствам, че нямам право да продавам това изпълнение за никакви пари! Ако щете вярвайте... аз се извиних и си отидох...!"

Видях, че мнозина от присъстващите в клуба не ѝ повярваха. Че как така ще остави пари, които ѝ се полагат. Ами тя е работила за тях! Хм! Прави се на интересна!

Няколко дни по-късно ми казаха, че режисьорът В. и колегата писател се оплакали на въпросния институт от работата на касиера. И понеже вече имало много подобни оплаквания, този най-странен касиер бе сменен. И никой човек на изкуството повече не го видя.

АРМИЯ СРЕЩУ АРМИЯ

Срещнах стар познат в кръчмата в Драгалевци. Учудих се, че го зиждам там, защото той нито живееше наблизо, нито обичаше кръчмите. Отгоре на всичко заемаше твърде важен пост. Още докато си разменяхме баналните въпроси „как си", „какво правиш" „как са жена ти и децата" и прочие, забелязах, че е ядосан и че вероятно имаше нужда да се изприказва. Затова го поканих да се отбие у дома. Един от неписаните закони за правилно поведение в България е, че никога не бива да питате хората за техните тайни. Всяко често задаване на въпроси веднага ви поставя в категорията на съмнителните хора, защото, както казват някои, „само куките питат". Най-доброто е да оставите човека сам да реши какво да ви каже и как да ви го каже, ако изобщо му се говори.

„Никога не съм очаквал — каза по някое време моят познат, — че наши другари, комунисти, генерали, висши военни командири, ще се държат като махленски перачки от едно време!"

И той ми разказа причината за посещението си в нашия район. През последните години държавата раздала на мнозина заслужили хора безплатни места за вили. Размерът и качеството на тези вилни места били според съответния ранг. По-висшите хора — по-хубавите и по-големи места, по-нисшите — по-забутаните и по-малките парцели. И тъкмо поради тази справедлива система командирите на две от българските армии (забравил съм дали бяха първа и втора или първа и трета) получили по един голям първокласен парцел. Двата командирски парцела обаче се допирали в един ъгъл. По-точно казано, имали една-единствена допирна точка, която обаче била достатъчна, за да изиграе важна военна роля. Наскоро след получаването на безплатните парцели, командирът на едната армия изпратил войници (разбира се, безплатно) да му оградят собствеността. Комунистът си е комунист, но собствеността си е собственост и колкото по-бързо и по-добре се огради, толкова по-ясно става „за какво сме се борили". Войниците домъкнали бетонни колове и бодлива тел и бързо направили оградата на твърде просторния парцел. Но когато дошли до ъгълчето, където била допирната точка с парцела на

командира на другата армия, природата им изиграла подла шега. Оказало се, че точката, в която колът е трябвало да бъде побит, лежала върху яка сиенитна скала. Войниците се повъртели насам-натам и като видели, че да дълбаеш дупка в сиенит не е лесна работа, побили кола с около два метра и половина в територията на втория генерал, увеличавайки по този начин завоюваната безкръвно територия на своя генерал. В края на краищата, решили войничетата с техния войнишки ум, никой няма да спори за собствеността на една мъртва скала.

Ала точно това им била грешката. Командирът на другата армия веднага забелязал, че колът е с около два метра и половина в негова територия и изтълкувал това почти като империалистическо нашествие. И тъй като и бездруго ненавиждал командира на първата армия, още на другия ден той изпратил свои войници, които преместили кола обратно с около три метра в чужда територия (там, където скалата свършвала). Виждайки тази контраатака, първият генерал много се ядосал и изпратил войници със силно подкрепление да преместят обратно кола. И в разстояние на няколко дни враждата между двамата армейски командири, борци против империализма и дребнобуржоазната идеология, взела такива размери, че в двата парцела били настанени цели военни поделения, готови на бой едно срещу друго. Шегата настрана, но единият от генералите се обадил по телефона на другия и му казал, че ако колът бъде отново преместен, той ще докара и артилерийска подкрепа. Разбира се, до формен бой не се стигнало, защото разумни хора се разтичали и двамата генерали били повикани за обяснения на най-високо място. Там те обяснили, че всъщност не ставал въпрос за дребнособственически „залитания", а за пренебрегване на справедливостта, т. е. поставянето на кола в правилната дупка. Опитът за помиряването им излязъл несполучлив.

„Можеш ли да си представиш! — каза моят познат. — Те се мразеха като истински врагове. И аз поне не се съмнявам, че ако наистина можеха да разполагат с армиите си, ние щяхме да имаме истинска война в подножието на Витоша! И за какво? За две педи камък! При това — всичко безплатно!"

Висшето ръководство решило да премахне това опасно съседство и затова, за да няма поводи за нови разправии, им дали две други, силно раздалечени вилни места. Моят познат бил изпратен да действа в качеството си на мироопазваща сила.

— ДАНЧО, МАРКУЧА!

В нашето предприятие имаше много семейни двойки — работници. Едната работна заплата беше крайно недостатъчна за издръжката на семейство с деца и жените трябваше да се присъединят към мъжете си в изкарването на прехраната. По силата на равноправието и съпрузи, и съпруги работеха еднакво тежка физическа работа. Благодарение на това доста от жените в предприятието развиха здрави мускули и физическа сила, не по-малка от тази на мъжете им. С течение на времето тежкият физически труд и липсата на време за внимание към себе си сякаш понамалиха тяхната женственост.

Обикновено двамата членове на всяка семейна двойка работеха в различни смени, така че през по-голямата част от деня у дома оставаше някой, за да надзирава децата. Разводите в петдесетте години все още не бяха такова често явление, каквото са днес, и всред работниците владееше здравият селски морал.

Един ден при нас дойде на работа нова пресьорка. Тя беше от някогашната Коньовица, 25-годишна, разведена, с дете. Имаше твърде интересно, изразително

лице и може би още по-изразителна фигура. Когато я видях за пръв път, си помислих, че това беше някакво безразсъдно смело и страстно същество, което човек едва ли би могъл да уплаши. Веднага се хвърли на очи, че тя подбираше собствените си дрехи и работното си облекло по такъв начин, че даваше добра гласност на своите физически прелести. Тя беше вероятно и първата, която се опитваше да следва доста мъглявите представи за модата. Нейните намерения спрямо мъжката част на фабричното население бяха ясно подчертани от предизвикателната ѝ походка. Тя пристъпваше, полюлявайки тялото си като при бавен, чувствен танц. Имаше странния навик бавно да обръща главата си по посока на този, който я интересуваше, и сякаш цялото ѝ внимание се съсредоточаваше върху него, сякаш упоритостта на погледа ѝ го покоряваше. Усмивката ѝ беше млада и като че идеше от цялото ѝ същество с неподправена сила и чар. Тя не беше красива, но можеше да изглежда много привлекателна.

Казваше се Любка и твърдеше, че името ѝ отразявало точно това, което тя била.

„Името ми е Любов, братко!“ — казваше тя с плътен, гърлен глас и се усмихваше многозначително.

Също от нея чух една фраза, която записах в бележника си. Веднъж тя каза:

„Като съпруга много пъти съм била пренебрегвана. Като любовница — никога!“

Дума да няма, че между нейната стройна, красива фигура, нейните най-женствени маниери и цялото ѝ поведение на жена, която знае силата на своя чар, и възпълните мускулести работнички с мъжки движения, груби маниери и загрубели лица имаше нещо доста несъвместимо. Появяването ѝ веднага предизвика известно вълнение, което доведе до строго разграничаване на мненията. Работничките, предчувствувайки заплахата, промъкнала се вред тях, писнаха срещу Любка и се оплакаха в администрацията:

„Откъде я взехте тази кокона, само да се фръцка пред нашите мъже! Че отгоре на всичко и парясница!“

Но за обща изненада Любка се оказа изключително добра работничка. По-късно си мислех, че у нея имаше някакъв излишък от енергия и че може би цялото ѝ поведение се командваше от напора на тази енергия. Бърза и съобразителна, тя в кратко време се наложи като главна сила в своя отдел и когато работеше, сякаш изпитваше истинско удоволствие от движенията си, от бързината си. Нашите работнички в по-голямата си част бяха тромави и сравнително неуки. Всичко това беше достатъчно основание да я намразят още повече.

Още от самото начало тя се постара да се разграничи от тях. Отнасяше се към другите работнички с мълчаливо, но нескривано презрение и никога не се приобщи към техните компании. Пък може би и нямаше време да се занимава с тях, защото главното ѝ внимание бяха мъжете.

Наблюдавах я, когато понякога отиваше в цеховете, където работеха предимно мъже. Тя заставаше до вратата в позата на самотна граблива птица и внимателно оглеждаше всички един по един, сякаш да направи своя избор. Чух по-късно, че тя беше казала на един от нейните почитатели:

„Мен не ме избират! Аз избирам! Аз казвам — ей тоя там е мой! И това си е!“

Колкото пренебрежително и студено беше отношението ѝ към другите представителки на нейния пол, толкова по-различно беше всичко, когато разговаряше с някой мъж. И лице, и фигура се оживяваха, тя беше бърза в отговорите си, остроумна в забележките си, мистериозна в подмятанията си. Грапавият гърлен глас внезапно придобиваше най-богати нюанси, които говореха сами за себе си. Тя хващаше с две ръце косите си, опъваше ги назад, при което се откриваше силно, настъпателно чело и синьо-зелените ѝ очи потъмняваха.

Отдолу, под сградите на предприятието, имахме просторни подземни

складове. Те бяха свързани с цял лабиринт от подземни тунели и няколко входа. Когато човек влезеше в този тъмен лабиринт, беше наистина трудно някой да го намери. Не много време след пристигането на Любка се заговори, че по време на обедната почивка или когато имала технически престой на машината, тя се отправяла към лабиринта и малко след нея някой от мъжете я следвал.

Отначало ние, техническото ръководство и администрацията, не отдавахме особено внимание на внезапните Любкини разходки под земята. Но когато един от цеховите инженери донесе, че вред омъжените работнички в неговия цех се надигало истинско брожение против Любка, трябваше да се позамислим. Постепенно разбрахме, че нашата великолепна пресьорка беше увлякла след себе си някои от женените работници. Имахме заседание, на което с известна завист към щастливците ние решихме, че трябва да предупредим всички заинтересовани страни да внимават в своите отношения. Извикахме Любка и доста внимателно ѝ казахме, че тя няма работа да скитори под земята и че трябва да престане с необичайните си обедни разходки из лабиринта. Към това нареждане добавихме няколко от най-помпозните фрази за социалистическия морал, за уважаване на семейството и т. н. Любка ни изслуша, без да каже нищо, усмихна се и си отиде. В същото време по профсъюзна линия на работничките беше разяснено, че отношенията между мъжете и жените в новото общество се градят по друг начин и че те трябва да се опитат да разберат както съпрузите си, така и Любка. Работничките изслушаха много мрачно тези лекции и накрая една от тях скочи и каза:

„Нема да ми говорите за морал! Или ще я махнете тая змия, или ще става, каквото ще става!“

Въпреки твърде ясната заплаха ние не направихме нищо друго, освен да продължим да увещаваме работничките да бъдат по-толерантни спрямо своеобразията на Любка. В края на краищата никой не беше видял нищо.

Междувременно Любка не само не престана да отива по обяд под земята, но и зачести разходките си. Колкото повече се надигаше възмущението срещу нея, толкова по-нагла ставаше тя. Когато нейният цехов началник се беше опитал да я принуди да внимава и престане да дразни другите жени, тя беше отговорила:

„Да пукнат! Ако мъжете им са си загубили чивиите по мене, то не е, защото съм много красива, а защото те са грозни!“

„Добре де — попитал я началникът ѝ, — за какво правиш всичко това?“

„Защото ми харесва!“ — отвърнала тя.

„Но на другите не им харесва“ — напомнил той.

„То си е тяхна работа!“ — казала Любка. — Те си мислят, че като са подписали някаква книжка там, в гражданското, и това си е! Не, братко. Не можеш ти да държиш цял живот един човек с един кирлив подпис! Борба трябва! Зор трябва. И ако аз бях на тяхно място, нямаше да се зъбя срещу такава като мене, а щях да си помисля как да обърна играта, та да го накарам моя хубостник да ме гледа в очите!“

След тази нейна декларация цеховият началник докладва, че нещата не отивали на добре. Директорът нареди отново да повикаме съпрузи и съпруги и да разговаряме с тях, и някак да смекчим атмосферата. Но тъкмо когато смятахме, че сме уталожили надигащите се страсти, един от нашите дърводелци, красиво момче, младоженец, се появи целият насинен. Оказа се, че предишния ден и той посетил лабиринта, след което жена му, която беше едра и силна, го наложила здравата, скъсала му дрехите и го изгонила от дома им. Няколко дни по-късно друг работник ме помоли да му разреша да спи в предприятието. Излезе, че и той беше изгонен от дома си заради Любка.

„Както върви работата — каза директорът, — ние май ще трябва да отворим общежитие за изгонени и бити съпрузи.“

И въпреки всичко не знаехме какво да правим. Някак не искахме да отстраним Любка, не искахме да се лишим от нея.

„В края на краищата — казвахме си ние — тя е добра работничка, а с кого ходи и какво прави, не е наша работа!“

Беше към края на лятото. Както седях в стаята си, чух някой изплашено да ме вика. Показах се на прозореца и видях началника на цеха, където се намираха повечето от работничките, да тича стремглаво към администрацията и да крещи:

— Бързо! Бунт! В цеха стана бунт! Бързо викай охраната!

— Какъв бунт? — недоумявах аз, защото изглеждаше доста тихо.

— Бързо, че ще я убият! — извика ми той и хукна да събира охраната.

Изтичах към неговия цех. Когато влязох вътре, видях следната странна картина:

Всички машини в огромното помещение бяха спрени. В отсамния ъгъл, близо до вратата, през която влязох, стояха безпомощни и жалки десетина мъже. На всички до един коланите на панталоните им липсваха и те трябваше да ги държат с ръце, за да не паднат. Пред тях, въоръжена с един голям прът бетонно желязо, стоеше исполинската фигура на кака Гина, на която казваха Слона. А на около двайсет крачки от тях, по-навътре в залата, беше построена цяла стена от яки работнички от всички възрасти, запретнали ръкави и хванали иззетите от мъжете им колани. Други държаха разни инструменти — френски ключове, чукове, клещи и прочие. Те гледаха гневно към своите съпрузи в ъгъла. Зад тази стена от силни женски фигури три жени, истински бабанки, бяха повалили на пода омразната им Любка, бяха смъкнали всичките ѝ дрехи и докато две я държаха, третата налагаше със силни плесници задните ѝ части.

— Това — викаше тази, която нанасяше ударите — за Пешовица и Пешо! Това — за Гошовица и Гошо! Това — за бай Младен и Младеновица!

— Гледайте сега — изкрещя в същото време кака Гина на своите мъжки пленници, които мигаха в доста объркано състояние.

Любка понасяше ударите, без дори да охне, като че и тук искаше да покаже превъзходството си. И това вбесяваше още повече работничката, която я налагаше.

Видял тази картина, аз викнах силно, за да ги сплаша:

— Как не ви е срам! Как си позволявате в предприятието такива работи! Веднага по местата! — и разни други изрази от този род, които си въобразявах, че трябваше да ги респектират.

Ала в отговор кака Гина се обърна към мене, размаха заплашително железния прът и ми викна:

— Я си гледай работата, инженерска перушинко, че сега ще сваля и твоя колан!

И тя тръгна към мене горе-долу както борецът Кольо Маринов тръгваше да тушира своя противник. Отстъпих няколко крачки назад и хвърляйки отчаян поглед, забелязах зад мене групата пожарникари заедно с отговорника им Данчо. Спомних си за секунда, че подобни демонстрации се разгонват със струи вода, и извиках гръмогласно думи, които дълги години след това хората казваха, че били най-подходящите:

— Данчо, маркуча!

Съобразителните пожарникари бяха вече съединили маркучите с крановете и водната струя се оказа единственото средство за охлаждане на страстите. Ние разпръснахме разярените жени, като ги измокрихме до костите. Струите бяха толкова силни, че те не можеха да вървят срещу тях и се разбягаха. Когато опразнихме помещението, което се превърна на огромен гьол, видях как Любка се надигна, сложи работната си престилка, приглади косите си, изплю се презрително по посока на нейните мъчителки и отмина навън, кършейки снага още по-демонстративно.

Специална комисия анкетира цялата афера и около дузина работнички

заедно с Любка бяха уволнени. Когато ѝ казахме, че я уволняваме, тя беше единствената, която не възрази, не се развика, не заплака. Само се усмихна и каза:

— Какво да се прави, такъв е животът!

Няколко месеца по-късно имах заседание с бригадирите и апелирах да положат всички усилия за изпълнението на плана. Когато завърших, последва дълго мълчание. Стори ми се, че хората се бяха надумали да ми кажат нещо, но никой не се решаваше. По едно време един от старите работници (чиято жена също бяхме уволнили) се надигна, изкашля се за кураж и каза:

„Абе тука сме само мъже и можем да си кажем приказката. Върнете я Любка и ви казвам, че плана ще го изпълним и преизпълним!“

Така и не изпълнихме плана.

ОЛГА

Мрачен зимен следобед. Отвъд прозорците мъглата едва пропуска някакви остатъци от светлина. Изглежда, като че стъклата са плътно матирани, тъй като през тях не се вижда нищо. В замяна на отсъстващата видимост мъглата предлага нестихващи звуци. Ръмжат автомобилни мотори, звънят трамваи, чуват се сподавени човешки гласове и някой свири на грамофона си за кой ли път отвратителния валс, който се нарича „Върховете на Манджурия“ и чрез който в цирка оповестяват излизането на слоновете.

В просторната стая на Олга е още по-мрачно и още по-студено. Стените са голи, подът е гол и е почти празно. Имам чувството, че и студът, и мракът произтичат от празнотата, че между тях се е установила тъжна хармония, че всичко това съответствува на живота на Олга и по тази причина тя не пали лампите. Може би неприветливата обстановка я успокоява. Някак.

Недалеч от прозореца е леглото. Персон и половина. Странно, всички самотни хора, които познавам, спят в широки легла. Олга е седнала напреки на леглото, опряла е гръб в стената и се е завила с груб родопски козяк. Навред са разхвърляни купища книги. Някои от тях са разтворени, сякаш тя ги е чела едновременно. Повечето от книгите са пиеси и нашият разговор е също за пиеса, която Олга страстно иска да постави. Темата е предателството и в продължение на повече от час ние сме говорили върху известната фраза на Джоузеф Конрад: „Единственото, спрямо което човек може да извърши предателство, е неговата съвест.“

И двамата знаем, че съвременна българска пиеса с такава идея няма да бъде написана, нито пък някой ще разреши на Олга да я постави. Вече години как на нея, режисьора, е забранен достъпът до която и да е театрална сцена. Официална забрана няма. Нищо черно на бяло, само на директорите на театрите е внушено по партийна линия да не работят с нея. Така както и на мен ми е внушено да не си правя илюзии, че ще позволят на Олга да постави моя или чия да е пиеса. Но докато моето съзнание ясно отчита категоричното отсъствие на бъдещо глаголно време за нейната режисьорска дейност, тя ентусиазирано ми говори как ЩЕ постави такава пиеса, какъв ЩЕ бъде декорът и кой ЩЕ играе в нея...

Тя е болна. От десетина дни вече не е излизала. И май никой не е дошъл да я види. За нея се грижи роднинска жена, която ми отвори вратата.

Мисля си, че само преди няколко години тя беше в самия център на театралния живот. Беше виден художествен ръководител на цял театър, а преди това името ѝ се свърза с едни от най-интересните и силни постановки в България. Автори и актьори се бореха, за да работят с нея. Тя беше популярна фигура...

И сега от празния полумрак на нейната стая всичко това изглежда недействително. Все едно никога не е било. Все едно тя не е живяла, макар че още не е умряла. За нейната собствена партия Олга няма минало и няма бъдеще. Останало е само неподвижното настояще на все още дишащ човек.

Вглеждам се в широкото ѝ лице и ми се струва, че годините не са променили нищо. Тъмните ѝ очи са останали все така открити, с може би същите проблясъци на фанатизъм, със същото бавно зреене на въпроси, със старомодната, малко мъжествена сърдечност на някогашните идеалисти. Косите ѝ са отрязани почти като в първия филмов преглед след Девети септември, където тя вървеше в първата колона партизани и политзатворници, за да прокламира „Ден Първи" на... нейната „Нова ера"! Олга излизаше от затвора със смъртна присъда, която времето бе анулирало. Беше арестувана като опасна конспираторка, която заради своята партия трябваше да премине през най-тежки изтезания, беше загубила близки хора.

После, докато другарите ѝ от затвора направиха забележителни държавни или партийни кариери, Олга се отдаде на театъра. Даже казваше, че била изпратена по партийна линия, за да внесе новия дух в театралното изкуство. И съвсем логично дойдоха първите ѝ сблъсквания с ония, които ръководеха партията. Тя беше бунтар по природа и поради това между нея и партията ѝ имаше пълна хармония, докато те воюваха срещу господствуващото. Но след като партията се прехвърли от другата страна на оградата, т. е. стана господствуващото, Олга трябваше да се справи с непосилна задача — да примири бунтарство с покорство и дори с раболепие. В името на дисциплината, в името на бъдещето. В течение на няколко години, изглежда, всичко беше наред. Както мнозина други като нея, тя си затваряше очите, за да не види, че партийната дисциплина всъщност означаваше вярност не към партийните идеали, а към мегаломанските амбиции на текущия диктатор, че бъдещето беше призрачна територия с единственото предназначение — да извинява престъпленията на настоящето.

И един ден бунтарят се пробуди. Може би кошмарните нощи от следствието в РО се бяха завърнали, за да зададат единствения истински въпрос — ЗА КАКВО БЕШЕ ВСИЧКО? Може би претръпването в безкрайното чакане на екзекуцията се бе появило отново, за да я освободи от страха, а може би просто талантът ѝ се беше разбунтувал срещу бездарието...

Олга се зае с постановки, които бяха обречени. Тя стана една от причините за затварянето на първия ѝ театър. Последваха бурни обяснения мужду нея и ония, които водеха партията ѝ. Когато тя се опитваше да припомни реалността на миналото, те ѝ посочваха нуждите на бъдещето. Тя знаеше, че лъжат, знаеше, че това, от което почти всички се интересуваха, беше да преживеят някак по-приятно, по-добре и по-дълго. Средствата нямаха значение. За нейната партия средствата никога не бяха имали значение. Диалектиката оправдаваше всичко.

Спомням си деня, когато тя извика пред мен:

— Ако някой у нас се държи свински, това не е основание за никого да стане свиня!

Така фактически тя загуби партията си. А за партията беше добре дошло да категоризира Олга като „интелигент с дребнобуржоазен уклон". И, разбира се, веднага хора на властта започнаха да подмятат, че, видите ли, Олга не се държала блестящо по време на следствието в РО и че в резултат на това имало пострадали другари... Когато партията рече да каля своите рожби, тя ги топи в най-черния катран... Нямаше никакви доказателства, нямаше нищо официално... Важното беше да се окаля ореолът на принципност и честност...

Направо закриха и втория ѝ театър. Дори не се посвениха да свършат това по твърде непохватен начин. Закриха театъра по „санитарни съображения". Всеки от този театър беше преназначен на друго място с изключение на Олга. Няколко години по-късно, без да им мигне окото, отвориха същия театър.

В последните години празното пространство около нея започна бързо да се разширява. Тя се намираше в центъра на София, а все едно беше в центъра на Сибир.

Нейната партия успя да култивира лицемерието и подлостта като главни човешки добродетели. От стотиците приятели останаха шепа хора, от хилядите почитатели — почти никой. Защо хората ще си развалят обществения кредит заради сантиментални отношения с човек, изпаднал в немилост?

„В социалистическото общество, другари, ние нямаме алиенация. Алиенацията или отчуждаването е явление, присъщо на гниещото капиталистическо общество" — полуфъфлеше един полулитератор-полупелтек, изнасяйки своя официален доклад за недъзите на буржоазното общество.

Олга беше видяла бивши приятели и познати да преминават на другия тротоар, за да не я срещнат, да си обръщат главите, да се крият.

Тя имаше един изход, чрез който можеше да обърне нещата. Изход, който се предоставя на всички като нея. Да коленичи, да се покае, да помоли за прошка и за доказателство, че е искрена, да се самооплюе. Защо не? В края на краищата толкова много хора направиха това и бяха богато възнаградени, получиха всичко, което им се полагаше. И дори изкаляният от самата партия ореол на честност и доблест беше моментално лъснат със собствените им храчки.

Нищо. Олга не прие този изход. И затова, вместо всред прожекторите на театралната сцена, трябваше да прекара останалата част от живота си в полумрака на собствената си стая.

Тя не е добре със здравето. С възрастта стари болки се обаждат отново и настойчиво и като че енергията ѝ е малко укротена. Все пак тя не се оплаква, не казва нито дума срещу някого и изглежда упорит оптимист.

Нашият разговор е на привършване и аз се готвя да си вървя с чувството, че съм бил при неизлечимо болен човек. Някой, комуто човек не може да помогне. Докато казвам, че наскоро ще мина пак, за да поговорим за „пиесата", на вратата се почуква и миг след това роднинската жена въвежда възрастен човек. Чертите му се губят в полумрака, но той ми напомня на артиста Жан Габен. Снежнобяла коса, забележителен нос, тънки устни, отпуснат подбрадник. Трябва да минава седемдесетте години и явно принадлежи към друго време, защото е снел шапката си.

— Добър ден — казва той с твърде несигурен глас, твърде далеч от Жан Габен. — Не ме ли познахте?

Олга любопитно се взира в него. Лицето ѝ се напряга, но явно паметта няма отговор.

— Не зная... — казва бавно тя. — Познавам ли ви?

— Аз съм съдията, който ви осъди на смърт! — произнася с чудна отчетливост непознатият. — Полковник Петров!

— Ооо! — възкликва тя.

— Аз мислех, че поне вие няма да ме забравите! — с плах хумор продължава непознатият.

— Да, да... — повтаря замислено Олга. — Сега си спомням... Аз мислех, че са ви разстреляли веднага след Девети...

— Не! — отвръща той — Размина ми се с доживотен затвор... призна се, че не съм бил толкова лош съдия...

— И какво ви води сега при мен? — пита Олга.

— Видите ли... — започва бившият съдия, — аз съм стар и дето се казва, негоден за никаква работа... и нямам никакви приходи... и никакви близки... Докато бях по-млад, можех да поработвам, но сега вече за нищо не ме бива... А според присъдата ми съм лишен от правото на пенсия... дори за времето, което съм работил след излизането от затвора... Мои колеги юристи ми казаха, че ако представя едно свидетелство, подписано от хора като вас, които съм съдил,

че същите смятат, че като съдия съм се държал справедливо и че са доволни от мен и от присъдите, които съм издал, тогава може да се направи нещо, за да ми се възвърне частично право на пенсия...

Докато слушам това обяснение, за миг ми се струва, че съм попаднал в света на Франц Кафка. От една страна, ми се струва, че нищо по-абсурдно няма на света от присъствието на този съдия в тази стая. А от друга страна, това ми се вижда квинтесенцията на житейската логика.

Завършил обяснението си, той подава на Олга лист хартия. Но, изглежда, и тя е смаяна от неговото появяване и просто не може да събере мислите си.

— Какво всъщност искате от мен? — пита тя, за да проясни картината.

— Моля ви да напишете, че съм водил делото справедливо и че съм ви осъдил справедливо..., т. е. не съм проявил злонамереност или пристрастие...!

— Но вие ме осъдихте на смърт! — забелязва тя и внезапно се усмихва.

— Да! — казва той с възвърнато самочувствие. — Но това беше справедлива присъда! За онова, което вие бяхте направили, за онова, което бяхте — това беше справедлива присъда! Всеки съд в света би ви отредил най-тежкото наказание!...

— Наистина ли бяхте убеден, че трябваше да ме разстрелят? — пак пита Олга, като продължава да се взира във възрастния човек.

— Да — отвръща незабавно той. — Бях убеден, че за такива като вас няма място на земята! И аз ви осъдих с чиста съвест!

Сега ми се струва, че от него лъхва чувство за старомодно достойнство. Това е старият тип съдия, който държи на съвестта си, комуто не казват каква присъда да издаде.

— Но присъдата не беше приведена в изпълнение! — казва някак развеселена Олга.

— Това не беше по моя вина!

В последвалата пауза аз виждам очите му, отправени към лицето на Олга. Очи, които блестят от внезапно бликнала самоирония, сякаш той иска да каже: „И вие, и аз знаем, че сме част от един маскарад, в който нито вие, нито аз сме пощадени."

Това, изглежда, е единственият миг на спонтанна близост между тях.

— Щом сте ме осъдили с чиста съвест... — Олга грабва химикалка, поставя дадения й лист върху книга и пише, че познава бившия съдия полковник Петров, че същият я е осъдил напълно справедливо и че това трябва да му послужи при пенсионната му молба.

— Много ви благодаря! — казва човекът, който прилича на Жан Габен. — Довиждане!

Той си отива с маниера на гражданин, който е получил онова, което заслужено му се е полагало.

— Виж ти — казва след малко Олга, — когато човек не може да срещне бившите си приятели, среща бившите си съдии!

ОБИЧАМ ДА ЧЕТА ЗА КРАСИВИ И БОГАТИ ХОРА

Едва ли някъде на друго място по света се издаваха такъв подбран вид оригинални и преводни книги, каквито се издаваха в България и другите комунистически страни. С малки изключения издателствата бълваха в огромни тиражи книги, които разказваха за жестоки обществено-политически борби, за убийства, смърт, мизерия, глад в света, който стоеше вън от времето и територията на комунистическата държава. В течение на години оригиналната

българска литература рисуваше българското минало като създадено единствено от най-страшен кошмар на полицейски инквизиции, разстрели, бесилки, чудовищни предателства, отвратителни лични отношения, нестихващи подозрения, доноси, подлости, разврат, глад, мизерия и безизходица. Дори днес автори като Богомил Райнов, Павел Вежинов, Драгомир Асенов и други продължават да представят стара България като страна на стражари, бакали, проститутки и слугини. И ако в оригиналната литература течеше тази черна река на човешки низости и страдания, то преводната литература, която рисуваше некомунистическия свят, представляваше деветият кръг на ада. Издателствата успяваха да намират жестоки натуралистични писатели, като например Жоржи Амаду или Яшар Кемал, купища от посредствени западни автори, които с някакво мазохистично удоволствие се ровеха в боклукчийската кофа на своите общества, за да ни поднесат букети от мръсотия, дегенератщина, мизерия, пълна безизходица. На нас ни разказваха за гладуващи сифилитици в Италия, за безнадежден алкохолизъм във Франция, за лудост в Америка и т. н. Като че единственото условие за отпечатването на даден автор или книга беше човекът да е залял страниците си с кръв и сълзи.

Един ден в издателство „Народна младеж" се получи писмо. Струва ми се, че беше от някаква медицинска сестра. С най-наивно учудване тя ни питаше защо издаваме такива черни и страшни книги, които отравяли желанието на човек да живее. Тя заявяваше, че повече не можела да чете книги за политически борби, мизерия, човешки страдания, експлоатация, нито пък искала да чете за трудови подвизи, за стругари, тъкачки, звеноводки и трактористи. И момичето завършваше писмото със следните забележителни думи:

„Каквото щете си мислете, но животът и бездруго е толкова тъжен, че обичам да чета книги, в които се разказва за красиви и богати хора."

ЛУДНИЦАТА ИДВА НА ПОСЕЩЕНИЕ

Сестрата на мой приятел получи силно нервно разстройство и трябваше до постъпи в една от софийските болници. Моят приятел отиваше редовно в часовете за посетители, за да види сестра си, като смяташе, че по този начин изпълнява братския си дълг. Но след време той ми каза, че, изненадващо за него, сестра му започнала да го посреща с все по-голяма неприязън, като че не й било никак приятно да го вижда. Той забелязал, че и другите посетители също били посрещани от техните болни близки и роднини с подобна неприязън. Разбира се, всичко това те отдавали на „болестта". Малко по-късно сестра му го помолила да не идва повече, защото не можела да понася никакви посещения. А някои от другите пациенти изобщо отказвали да излязат от стаите си. Моят приятел бил много огорчен и продължил все пак да отива в приемните часове. Но една неделна вечер пристигна у дома много развълнуван и ми разказа следната история:

Той отишъл на обичайното свиждане от 2 до 4 часа следобед. Ала когато пристигнал в болницата, заварил пълна паника. И близките на болните, и болничният персонал били смаяни да открият, че цялото отделение от пациенти изчезнало безследно. Никой нито от персонала, нито от пазачите забелязал бягството. По-късно се разбрало, че един от пациентите, който бил автобусен шофьор, излязъл тайно и докарал автобуса си. Другите се измъкнали през кухненския вход, качили се на автобуса и заминали нанякъде, като оставили бележка:

„Ще се върнем, след като посетителите си отидат."

Всички били силно разтревожени от цялата афера, толкова повече че някои

от избягалите пациенти били съвсем зле с нервите. Моят приятел и другите посетители се замислили къде болните биха могли да отидат. В това време дошла някаква жена и му казала, че съвсем наблизо, до Панчарево, те имали голяма вила и може би братовчедка ѝ, която била една от пациентките, е отвела групата там. Двамата веднага се качили на колата на моя приятел и отишли във вилата. Още отдалеч съгледали автобуса, който бил паркиран зад вилата. Когато влезли вътре, заварили странна картина. Всички болни, както били с халатите и пижамите си, били насядали в хола на вилата, а всред тях се разигравало истинско театрално представление. Неколцина от самите болни изнасяли нещо като импровизирана пиеса, в която имитирали своите роднини посетители. Застанал незабелязан отзад, моят приятел с голямо неудобство видял толкова добре познатите му сцени на посещението в психиатрията, които болните с жестока ирония осмивали. Отначало „актьорите", имитирайки походки и жестове, произнасяли думите, които вероятно са били чули от техните посетители. Но постепенно всички в хола, около трийсет души, се присъединили към представлението, възпроизвеждайки фразите, с които външният свят идвал да ги посещава. Получила се някаква какофония от дълги, безсмислени, отегчителни поредици от думи.

„Данчо — имитирала някаква болна своя вуйчо — си направи оградата. Ама една такава висока ограда, та всички му завиждат... А пък Кольо, братовчед ти ма, си купи нов москвич в бежово. И като гледаш, костюмът му бежов, обувките му бежови, връзката му бежова, че и автомобилът му бежов.... А пък Пешо си изкара паспорт за Югославия и другата седмица тръгват..., та ме питаха какво да ти донесат... и всички те поздравяват, всички..."

Друга пациентка имитирала:

„Виж как ти понася тука, как си се разхубавила... Виж какво нещо е спокойствието... Докторът ми каза, че още някой и друг ден и ще си дойдеш... и тогава ще те заведем на село... Нали знаеш, тука на комшиите устата им с нищо не можеш да я напълниш, а пък при баба ти е по-спокойно, никой не те знае къде си била и какво си правила... простотия, какво да правиш!"

Трети пациент повтарял:

„На Радка ѝ се родиха близначета и всички, всички питат за тебе!"

„Чичо ти много се разтревожи, като му казахме... и човекът искаше да дойде да те види, добре ама онази усойница, стринка ти, нали ще му извади очите... човекът ми даде пет лева да ти купя нещо...!"

Моят приятел почувствувал, че го втриса. За пръв път му станало ясно, че всъщност не нормални хора отивали на посещение в лудницата, а фактически лудницата идвала на посещение при нормални хора. Той разбрал на какво изпитание били подлагани тези пациенти, когато два пъти седмично е трябвало за по два часа да изтърпяват този дъжд от чужди безсмислени думи, които просто отразявали пълното неразбиране на едни хора от други хора. Сторило му се, че не само нервно болни пациенти, но и волове с железни нерви не биха могли да издържат на тази вълна от помпозно, лицемерно съжаление, от натрапваща се псевдосърдечност и най-вече от едва прикритата тревога, че човекът отсреща е луд.

Той бил още по-сащисан, когато видял собствената си сестра да става и на свой ред да възпроизвежда пред всички обидно съжалителните, полупокровителствени, пълни с неразбиране думи, които сам той ѝ казвал:

„Разбрах — каза ми той, — че на хората им няма нищо. Просто нервите им не са издържали такива като мене. Разбрах, че лудите сме ние, защото отгоре на всичко имаме нахалството да смятаме, че сме нормални!"

Той и жената, която го завела до вилата, погледали този невероятен театър, после тихомълком си отишли.

Малко след четири часа, когато часът за посещение свършил, автобусът бавно се завърнал в болницата. Пациентите кротко си отишли по стаите, защото лудницата на посетителите си била отишла.

НЕ СЕ ЖИВЕЕ С КВАДРАТНИ ХОРА

Пътувам с влака от Виена за Мюнхен. Вагоните са почти празни. В купето срещу мен е седнала млада, доста хубава жена с кръгло лице и румени селски бузи. Не ми прилича на австрийка и изобщо на западнячка. А облеклото ѝ ме обърква в опитите ми да отгатна какво представлява тя. Всичко върху нея е доста скъпо, но е поставено с небрежността на жена, която не е стояла дълго пред огледалото. Струва ми се, че има не повече от 25 години и носи плътен венчален пръстен.

Времето е много лошо. Вали безспир и картината отвън е съвсем неприветлива. Но моята спътница е отправила големите си тъмни очи в пространството зад прозореца, като че там някъде се намира всичко важно за нея. Познавам този поглед на човек, който дири някаква опора в пространството, който се опитва да проумее посоката, в която върви, и който е толкова объркан, че няма реална представа за нищо. Явно моята спътница преживява някаква драма. И явно тя пътува именно поради тази драма. Мисля си, че това вероятно ще е някаква любовна история, измяна, разкрита от съпруга, и тя сега отива да търси човека, който всъщност не се интересува от нея.

На няколко пъти тя се обръща към мене, поглежда ме, прави опит да се усмихне, но нещо не върви с усмивките. Струва ми се, че ѝ се говори, но няма куража да излее онова, което е в нея, пред един съвсем непознат човек. Една книга на български премахва неудобството и става добър повод за разговор. Дори имам чувството, че това, че съм българин, някак я кара да се отпусне. С тих, много приятен глас тя ми казва, че е от Белград, че е чиста сръбкиня. Ние говорим няколко минути за белградската чаршия, когато аз съвсем естествено я питам:

— А къде отивате сега?

Тя трепва, отново забива поглед през прозореца и след пауза ми казва:

— Па не знам, господине!

И после ми разказва цялата си история. Преди пет години тя срещнала заможен австрийски инженер и се омъжила за него. Франци бил много богат, идвал в Белград с мерцедес, носел хубави подаръци и тя се влюбила в него. След сватбата се преместили да живеят във Виена, където той имал апартамент с прислужница и освен това имали вила край града. Но оттук започнали нещастията на младата сръбкиня. Франци бил много възпитан и почтен човек, но същевременно мрачен и необщителен. При него всичко било подредено като при компютър. Той ставал в определена минута и секунда, закусвал в точно определено време, отивал на работа абсолютно точно, връщал се пак със същата точност и всичко при него било запланувано и изчислено отнапред. Даже и съпружеските си задължения изпълнявал по разписание.

— Всеки петък ще дойде, ще донесе една и съща бутилка вино и това значи, че ще сме заедно! — продължава моята спътница.

Той не разрешава на жена си да има никакви приятели и приятелки, кани само определени гости по строго определени поводи, мрази музиката и извън работата му нищо не го интересува.

— Като ме види, че се смея — казва тя, — пита ме — защо се смееш? Като му кажа, че искам да танцувам, пита ме — защо искаш да танцуваш? Седи там, сериозен като камък, и като му казвам, че не съм щастлива, ме гледа със студени очи и не може да разбере какво му говоря. Нали всичко си имаме, всичко ни е наред... Дума не можеш да продумаш с него. Някой път сядам да му обяснявам, че нито вилата, нито колите, нито редът в живота правят човек щастлив..., а той те гледа и го виждаш, че нищо не разбира... Иначе умен, интелигентен, а нищо не разбира... и седя като у затвор... Ако речеш да се разпееш, веднага идва и те пита: „Защо пееш?"... Ако речеш да се разплачеш — „защо плачеш?"...

Родило им се дете, момче, и тя се надявала, че детето някак ще разчупи

рамките на железния инженерски ред в живота, че ще настъпи поне за малко някакъв човешки хаос. Нищо. Всичко било математически предвидено. И бавачката, и детското образование, и цялото бъдеще на детето.

— Знаеш ли, господине, кой е най-лошият човек на света? — пита ме внезапно тя и си отговаря: — Човек, с който не можеш да се скараш! Ти можеш да викнеш, да крещиш, да удариш вратите, а той стои като айсберг и ти иде главата да си откъснеш!

И тази сутрин чашата преляла. Тя се опитала да прегърне четиригодишното си момченце, а то я погледнало със студените сериозни очи на баща си и казало:

— Защо ме прегръщаш?

— Исти òтец, госпòдине! — казва с мъка моята спътница.

И това било краят. Тя разбрала, че не може да продължи тоя живот, който ѝ отнел цялата жизненост. Грабнала някакви вещи и побягнала с намерение никога да не се върне и да не види нито мъжа си, нито сина си. Момчето било единствената ѝ надежда, но явно то се превръщало в копие на баща си.

Жената срещу мен завършва тъжния си разказ с думи, които веднага записвам:

— Госпòдине, не мòже да се жѝви с чòвеком, кой е као квадрат!

И си помислям, че все пак от двама ни тя е по-щастливата, защото може би е по-леко да се живее с човек, който е като квадрат, отколкото с режим, който е като квадрат.

КОМАРДЖИЙСКО ИНТЕРМЕЦО

Петък. Почти всеки петък. Но и всеки друг ден би могъл да бъде петък. Служебните телефони звънят по частни причини:

„Какво ще правиш утре вечер? А в неделя? Зает ли си? Абе остави ги тия гости на жена ти!... Ще си помислиш? Обади ми се до един час да ми кажеш точно. Иначе ще трябва да търсим друг...!“

Струва ми се, че ако половината от тези петъчни телефони бяха за ядене, пиене и ходене по гости, другата половина бяха за игра на комар. Разбира се, никой никога не споменаваше думата „комар“ и дори думата „хазарт“. За всички участници в този спонтанен картаджийски фестивал въпросът беше „абе да поиграем малко карти, да убием времето“. А че това „убиване на времето“ убиваше понякога заплата или две — никой не казваше. Единствено сериозните професионалисти не говореха такива глупости. Един от моите приятели, от миньорите, между които имаше легендарни комарджии, напомнящи героите от Дивия запад, казваше точно обратното:

„Не съм дошъл да се забавлявам! Това е работа, братче! Сега дай да заработим нещо!“

Така или иначе, в събота и неделя в България освен редовния недостиг от хляб във фурните и месо в месарските магазини имаше редовен недостиг от т. нар. „четвърти“ играч, за да се оформи карето. Нямаше нищо по-приятно от момента, когато трима души, седнали в безнадеждно положение, че не са намерили четвърти, чуят по телефона:

„Трябва ли ви четвърти?“

Комарджийската страст в страната, изглежда, разцъфтя след 1956-а година. Може би сигналът беше въвеждането отново на Държавната лотария и впоследствие тотото. В годините на култа се смяташе за некомунистическо хората да придобиват пари по т. нар. „нетрудов начин“, т. е. на лотария или тото. Ала финансовата диалектика внезапно реши, че държавата има нужда от тези „нетрудови доходи“. Така Държавната лотария отново започна ежемесечните си тиражи, след това дойдоха седмичните тиражи на 14-те футболни отбора за тото—1, а след него цъфна и тото—2. Цялото това държавно комарджийско начинание се оказа кокошка, която снасяше златни яйца. Финансовият успех беше повече от фантастичен, защото огромен брой хора имаха нужда да играят и играеха.

В моя бележник е записано следното изказване на един встрастен до полуда играч на тото, който редовно губеше почти цялата си заплата.

„Играта за мене е единственият източник на надежда. Не мога да си представя как бих живял без тази надежда. Всеки път, когато попълвам фишовете, ме обзема такава надежда, която ми обещава много повече от най-голямата печалба, като че светът ще стане мой. А в неделя вечер, когато проверявам резултатите, можеш да си представиш какво ми е. Никаква литература, никакво изкуство, нищо не може да ми даде тоя час на лудост, защото знаеш, че и този път всичко е било напразно, но илюзията си остава непокътната.“

Много пъти съм се убеждавал, че това масово комарджийство за много хора беше не толкова убиване на времето, колкото „източник на надежда“. Безброй пъти от различни уста излизаше една и съща фраза, придружена от най-дълбока въздишка:

„Ако спечеля от тотото!“

Повечето хора бяха достатъчно интелигентни, за да знаят, че печалбата не ще промени нищо, но и те имаха нуждата да вярват, че 15 хиляди лева можеха да променят живота им в щастлива насока. В един свят, където всички обществени илюзии бяха отдавна разбити на пух и прах, имаше най-жизнена нужда от този вид мазохистични илюзии.

Особено характерен беше примерът с един мой колега инженер.

Той беше съвсем нормален и свестен гражданин, женен, с две деца. И като всички други си попълваше редовно купона за тотото. Но за разлика от другите един ден улучи шестте цифри и взе първата печалба. В разстояние на една година той напусна семейството си, заживя със серия любовници, пропи се до пълен алкохолизъм, напусна работа, защото „не съответствувала на възможностите му“, реши, че ще пише пиеси и сценарии за филми, след това премина на писане на опери, след това заряза писането (което никога и не бе започнато), купи някаква скъпа кола и катастрофира така, че само по чудо остана жив, и с остатъка от парите продължи да играе като луд на тотото, убеден, че късметът му отново ще проработи. Когато го видях след време, той се движеше по „Раковска“ като замаян и казваше на хората, че написал роман и го изпратил на Нобеловия комитет в Стокхолм. След това го лекуваха в психиатрията.

„Пусна ли тотото?“ — почти всяка съпруга пита мъжа си в петък или събота, сякаш произнасянето на тази фраза е парола за щастие.

Но ако човек може да разбере тази страст в онези години, когато всички бяхме ужасно бедни и заплатата обикновено стигаше само за първата седмица от месеца, в последвалите години, когато настъпи известно подобрение, комарджийството не само не спря, но още повече се увеличи.

И щом като комунистическата държава ползуваше магиите на съдбата, за да превръща лудите илюзии на хората в твърде реално парично богатство, то нравствената задръжка на отделния гражданин пада и той се чувствува свободен да мами и себе си, и другите чрез илюзиите на комара. В много от комарджийските карета, в които съм участвал, играеха доста издигнати партийни членове. Разбира се, тяхната игра беше наистина по-скоро за развлечение, почти като ходене на лов, отколкото опит да се спечелят пари.

Тъкмо по отношение на парите човек би могъл да раздели комара на познатите две категории — любителски и професионален. Понякога при любителските игри се разиграваха по-големи суми, отколкото при професионалните. Но

най-често явление бяха любителски карета, в които се вмъкваха един или двама професионалисти, които, както беше изразът, търсеха своите „дойни крави".

Играеше се на почти всичко. От невинната популярна игра белот във всичките й варианти до всички видове покер и барбут. Всред писателските кръгове и интелигентските среди най-популярен беше бриджът. Но ако само няколко карета играеха бридж за удоволствие, всички други играеха варианта „плафон", където се разиграваха доста сериозни суми. Известни български писатели бяха така встрастени в съботната игра на бридж, че нищо на света, дори изневерите на собствените им съпруги, не можеше да ги откъсне от играта. Но когато говорим за страсти, много интересна беше историята на Гого, който играеше барбут. Те били пет-шест души, които, затворени в малка стаичка на тавана на триетажна стара сграда, играели барбут. Всички били толкова погълнати от играта, че не обърнали никакво внимание на пушека, който започнал да прониква в тавана. По някое време един от тях забелязал, че първият етаж на сградата гори, и казал на другите да бягат, докато е време. Двама напуснали, но другите останали напълно под властта на заровете и продължили да играят, докато огънят отрязал изхода. Едва тогава те се опитали да се спасят, един от тях скочил направо и си счупил крака, а другите се покатерили по покрива, докато последният се срутил и за щастие пожарната команда успяла да ги извади полуживи-полуобгорени. На Гого трябвало да ампутират и двете ръце. Но във връзка с друга голяма игра той попаднал в съда и бил осъден на затвор. Един полковник от криминалната милиция ми разказа, че веднъж, като отишъл по проверка в затвора, видял през шпионката на килията на Гого, че същият продължавал вътре да играе барбут. Без ръце той се навеждал, хващал заровете с устните си и със същата страст ги хвърлял. Много пъти си мислех за този комарджия, който продължаваше да хвърля заровете с устните си.

Пак по това време същият полковник ми каза, че те знаят много добре за комарджийските игри в София, и то на всяко ниво. Знаели кой какво губи, кой какво печели и изобщо наблюдавали картинката, но се намесвали само в определени случаи. По закон комарът беше абсолютно забранен. Български граждани нямаха право да влизат в казината с рулетки на „Златни пясъци" или на „Слънчев бряг".

И тъкмо поради закона ние се опитвахме да бъдем по-бдителни. Тази бдителност се изразяваше в две мерки. Първо, когато ставаха големи игри, винаги се избираше удобно усамотена квартира, и второ, в карето се поканваше да участвува човек със силни връзки или влияние пред властите, така че да има кой да оправи нещата. Присъствувал съм на страхотни игри, където се разиграваха суми, равни на годишни заплати. Наблюдавал съм върху комарджийската маса камара от пари плюс разписки и ключове от коли. Цялата тази атмосфера описах подробно в новелата си „ПОРТРЕТЪТ НА МОЯ ДВОЙНИК", където всички образи и игри почиват върху истински факти. Мой познат, страстен комарджия, ми довери, че той използвал покера като тренировка за неговите житейски игри.

„Покерът е единствената игра, която по възможности е равна на живота. Опиянява ме фактът, че в покера всичко може. И в живота всичко може!"

И наистина в покера имаше правила, но всички подлости, мошеничества, измами си бяха нещо в реда на нещата, стига човек да умее да ги прави. Трябва да кажа, че този мой познат си изработи удивителна техника в покера, с която след това, когато я приложи в своята кариера, много бързо достигна завидно положение.

Друг от моите познати комарджии веднъж каза:

„Знаеш ли, че в играта чувствувам, че живея. Животът е толкова сив, че нашите игри са единственото интересно нещо!"

По някое време бях записал цяла тетрадка с всевъзможни обяснения и оригинални, интересни изрази. Записвах и отделни реакции, като наблюдавах поведението на определени хора при голяма загуба или при голямо напрежение.

Понякога ми се струваше, че комарджийската атмосфера съдържаше далеч по-голяма суровост и реалност, отколкото живота отвън, че беше по-действителна.

„В играта си само ти, твоят ум, твоите нерви, твоето сърце и нищо друго. Тука, братче, няма вуйчо владика да ти помогне, никакви членски карти, партийни билети и звания не важат. Важиш само ти! И тука разбираш много добре какво си!" — това изречение принадлежи на един от много големите играчи, известен български спортист.

И в това отношение трябва да кажа, че всички сериозни играчи, които срещнах или познавах, бяха твърде реални хора, от чиито уста човек никога не можеше да чуе празните и безсмислени клишета на деня. Сигурен съм, че нито един от тях, мъж или жена, не вярваше в романтичните идеологически приказки, нито един от тях не изповядваше каквито и да е партийни или нравствени предразсъдъци. Човек добиваше неотразимо впечатление, че за мнозина от тях партийното положение, кариерата, службата, всичко това беше част от реална игра на покер. И затова си мисля, че във всички тези среднощни карета имаше повече истинност, отколкото в обществената атмосфера през деня. Говоря за сериозните игри, където играчите се дебнеха един друг като вълци и никакви сантиментални жестове нямаха място. Може би някои от тях виждаха в игрите поле, където можеха да разгърнат истински силите си, нещо, което по разни причини не можеха да правят отвън.

Така или иначе, докато партията и режимът водеха страната към комунистическото бъдеще и новия вид човек, комарджийството в България разцъфтяваше, сякаш за да покаже, че мистериозното същество, наречено човек, не може да живее според книжни формули и абстрактни идеологически постулати, а има свой собствен живот.

Трябва да отбележа, че някои от шампионите на петте карти са ме възхищавали със смелост, находчивост, самообладание и психологическа проникновеност. Най-интересното е, че играчите, идващи от работническите среди, от самия народ, не особено образованите и не особено начетените — бяха и най-силните. С малки изключения интелигенцията не можеше да се мери с тях. Силни комарджии имаше между миньорите, между футболистите, волейболистите и повечето спортисти, между строителните работници и техниците и т. н. Виждал съм хора да губят състояние, без да им мигне окото, да си тръгват с празни джобове, но с усмивка. Нещо, което човек не можеше да види при загубите в живота, където хленчещите граждани бяха абсолютно мнозинство.

От съвсем друг характер бяха игрите всред софийския „бон монд", където наистина се лансираше идеята, че парите нямат значение, а важното е удоволствието. Множество очарователни дами, известни актриси, певици, авторки или пък просто съпруги на видни граждани, организираха най-редовни покерджийски сеанси, където играта се превръщаше повече на представление и всеки се опитваше да бъде това, което не беше. Каква огромна разлика от игрите на миньорите!

Спомням си от най-комарджийските времена, че понякога се играеше по две до три денонощия без спиране. Една малка стаичка на последния етаж в сграда на улица „Евлоги Георгиев" беше свидетел на страхотни игри. От гъстия тютюнев дим и от умората човек постепенно губеше чувствителността на сетивата си и картите сякаш се отдалечаваха на голямо разстояние пред изтощените очи. Всички големи игри завършваха някъде призори. Колко пъти, загубили всичко, някои от играчите си тръгваха с първите трамваи, за да видят с неприятно удивление работнички, прегърнали все още спящите си деца, да пътуват към някой детски дом.

„Господи, каква мизерия!" — възкликна веднъж един от моите партньори. Аз не знаех дали той говореше за собствените си загуби, или пък за тази тъжна картина на майки, помъкнали спящите си деца в шест часа сутринта. И тогава чух последното обяснение за комара:

„Ако играя, играя не защото ми се играе, а за да избягам от това, да забравя този проклет живот!“

ВЕЛИКДЕНСКА НОСТАЛГИЯ

През този Великден в нашето предприятие се работеше. Рано заранта, застанал на прозореца на моята стая, видях да пристига на работа старият майстор бай Иван. Той беше мълчалив човек с големи кротки очи, с вглъбен поглед и бавни, сдържани маниери.

Точно зад пропуска го посрещна партийният секретар Киро, който при цялото си пренебрежение към другите работници изпитваше странно страхопочитание към бай Иван.

— Добро утро, Ваньо! — пръв поздрави той.

— Христос возкресе, Киро! — отвърна бай Иван с ясен глас.

Изненадан от тази необичайна размяна на поздрави, аз се надвесих любопитно и видях как Киро трепна, вдигна глава, за да каже нещо не особено приятно, но погледът на бай Иван го възпря. Все пак той не можеше да приеме поздрава току-така и произнесе отново, но с по-сигурен глас:

— Добро утро, ти казвам...!

— Христос возкресе, Киро! — повтори бай Иван, застанал неподвижно срещу нашия партиен секретар.

Сега Киро се ядоса, толкова повече че бай Иван беше партиен член, разкрачи се и с явно намерение да произнесе някоя от своите саркастични тиради, започна:

— Слушай, Ваньо...

— Христос возкресе, Киро! — прекъсна го бай Иван със същия ясен и невъзмутим глас.

Киро остана със зинала уста.

— Ако си българин — каза назидателно бай Иван, — днес се казва „Христос возкресе!“, а ако не си българин... тогава можеш да кажеш „добро утро“...

Кировият патриотизъм явно беше уязвен, защото той винаги твърдеше, че е повече българин от другите.

— Добре де... — отвърна той с някакво снизходително съгласие. — Щом е за обичая... Христос возкресе...!

— Воистина возкресе! — откликна бай Иван и отмина към своя цех.

Тази сцена беше преди 25 години. Запомнил съм я, защото тя доста точно характеризираше хората, времето и българския Великден. Бай Иван, макар и на работа, празнуваше Великден така, както го бяха празнували дедите му от много векове. Киро искаше да зачете традиционния празник, но се боеше от своята партия въпреки съзнанието, че отива против своите деди.

Същия ден по-късно чух бай Иван да казва на младите работници:

— Момчета, това беше най-хубавият ден на годината! Вие нищо не знаете!

И днес аз си мисля, че ония, които не са празнували стария български Великден, „нищо не знаят“.

Всеки Велики четвъртък по православния календар моите другоземни роднини и близки тук с учудване и любопитство виждат, че ставам по-рано от друг път и поставям на печката голяма тенджера, пълна с пресни яйца. Първия път, когато направих това, те си помислиха, че искам да подобрявам световния рекорд по ядене на варени яйца. Но сега те знаят магията, както я знаят всички, които помнят чудния свят на православието. Седнал съм на пода, в няколко съда съм

разтворил различни бои и подражавайки маниерите на баба ми, започвам боядисването на яйцата. Първото яйце, то се знае, трябва да бъде червено, за здраве. И когато човек го боядиса, трябва да си потрие бузите — да са румени цяла година. Докато въртя яйцата в гръцките бои, си спомням за съседите от Сливница, когато всички деца ставахме рано, за да гледаме в курниците коя кокошка най-напред ще снесе. И това първо яйце се боядисваше най-напред, за да бъде поставено при иконата и да стои цялата година до другия Великден, когато се счупваше. По празнотата на това яйце старите хора гадаеха късмета в живота си.

„Изпразнило се е яйцето, изпразнила се е къщата, изпразнила се е кесията, изпразнил се е животът!“ — нареждаше баба ми.

Как да обясня на чужденците магията на тази фантастична Страстна седмица, която внасяше толкова много живот и въображение в нашия детски свят. Как да ги накарам да почувстват тази фантастична смесица от прастари обичаи, поверия, суеверия, поличби, които идваха от вековната българска вяра, че човек не е самотен беглец от маймунско стадо, че не е обречен роб на по-силни от него, а в живота и делата му има вложен колкото загадъчен, толкова и надежден висш смисъл.

Този смисъл повеляваше на жените да не работят през Страстната сряда. Никой не можеше да накара баба ми и по-възрастните жени да пипнат каква да е домашна работа, защото щели да загубят умението си. Това, изглежда, беше единственият ден в годината, когато те можеха да скръстят ръце, да приказват цял ден и да ходят на черква. Когато попитах баба ми откъде идва този обичай, тъй като той не следваше от църковните традиции, тя ми каза, че го знаела от нейната баба...

Велики четвъртък беше денят за отдих на мъжете. Добитъкът не биваше да се впряга за каквото и да е. Иначе щеше да падне градушка. Но Велики четвъртък за нас, децата, си оставаше чудесният и единствен ден в годината за боядисване на яйцата. През трийсетте години и по време на войната на много места боядисването на яйцата не беше просто потапяне в памучна боя, а се превърна в цяло изкуство. Майка ми и жените от махалата се състезаваха коя от тях да боядиса и нашари по-красиво яйцата. В онези години някой измисли прибавянето на олио към боята, след което яйцето се завърташе и се оцветяваше по най-фантастичен начин. Други рисуваха яйцата с восък. Трети използуваха разни лепенки. И когато човек влезеше в нечий дом, виждаше в средата на масата кошничка, пълна с яйца, оцветени като пеперуди. Но това беше донякъде градска измислица. Селяните боядисваха яйцата в прости и ясни цветове и винаги в грамадни количества, защото в нашия край, шопския, се вярваше, че трябва да се ядат яйца от Великден до Спасовден — цели 50 дни.

Моите връстници, които познават шопския край по Великден, не могат да не помнят едно странно явление. След Великден над вратите на обори, кошари, пък дори и къщи се виждаха залепени пресни говежди лайна, в които се затъкваха черупките от изядените яйца. Хората вярваха, че това е магия срещу болести. В същото време други стрити черупки се слагаха в храната на добитъка, кокошките и дори в кваса. Пак на Велики четвъртък в повечето селски домове се приготвяше великденският кравай, който представляваше изплетено като венец тесто със забодено в средата цяло яйце. Бил съм на много Великдени в Граовския край и Пернишко и всеки път ни е поднасян този кравай с яйце в средата. И това беше преди царството на козунаците.

Когато говоря за козунаците, искам да кажа, че по онова време те бяха нещо много по-различно от безвкусните, глетави тестени произведения, които днешните държавни хлебозаводи произвеждат когато им скимне. Правенето на козунаци по онова време беше доведено до същото изкуство, както и боядисването на яйцата.

Денят за тази нова традиция беше петък. Горките домакини. Те ставаха малко след полунощ, за да замесят козунаците в огромни нощви. Това беше теж-

ка физическа работа, която изцеждаше силите на жените. Именно от месенето зависеше качеството на козунака. Майка ми казваше, че нямало по-изтощителна работа от месенето на козунаци. Всеки Велики петък от моето детство и младост е напоен с тая омайваща, апетитна до премаляване, най-ароматна миризма на козунаци. И тъй като изпичането имаше голямо значение, обикновено ставаше във фурните, и ние, всички деца, бяхме мобилизирани да носим тавите до бай Христо фурнаджията. Повърхността на козунаците беше обилно украсена с бадеми, понякога малко захар, а вътре беше пълно със стафиди. След като години вече трябва да ям разните английски пудинги и кейкове, мога с чисто сърце да кажа, че те са далече-далече от истинските български козунаци. Един възрастен грък, мой приятел, който е бил в България преди войната, ми каза:

„Единственото място, Георги, където човек можеше да яде хубав козунак, беше България."

Козунакът не беше козунак, ако не бухнеше поне една педя. И когато се разчупваше, беше нежен като свила.

„Козунакът — казваше баба ми — не се реже с нож, а се чупи. Иначе му отрязваш вкуса!"

Козунаците траеха дълго време. Понякога чак до Петровден. И един от чаровните трикове на нашите баби беше, че когато ние, децата, смятахме, че по земята не е останала ни троха козунак, те ни повикваха, разтваряха някакъв стар месал и казваха:

„Хапни си, това е последното парче козунак!"

Но за наше най-голямо неудоволствие до Великден не ни се разрешаваше дори да го вкусим. Баба ми твърдеше, че онзи, който хапне козунак преди Възкресение, ще го боли стомахът цяла година. Тя изричаше това предупреждение с категоричния и мистериозен глас на доктор, така че и най-дръзките от нас не се решаваха да опитат.

През целия Разпети петък до обяд в събота не трябваше да се яде нищо. Това беше принудителна гладна стачка от около 40 часа, която ние, децата, отказвахме да приемем въпреки убедителните доводи на възрастните, че това постене щяло да ни направи по-силни.

През цялата Страстна седмица се ходеше редовно на черква. Пеех в детския хор на черквата, който във великденските служби се съединяваше с хора на възрастните, някои от които бяха професионални хористи. В паметта ми стои жива картината на полумрака в църквата, гологлавото множество, кротко и богомолно запълнило всяко място между внушителните стенописи и златните рамки на иконите, осветявано от живата светлина на свещите. Отгоре, от балкона, където бяхме ние, хористите, всичко изглеждаше много красиво и внушително. После слушах пискливия си глас да звучи в река от гласове, да се разтваря и изчезва в нея, като че аз престават да бъда аз, а се сливах с всички други в голямо, силно и топло цяло...

„На река Вавилонская" се пееше всеки Велики четвъртък и беше моята любима служба, при която ме обземаше такова вълнение, че изпитвах желание да скоча от балкона... Все пак беше доста високо.

За мен поне църковната българска музика е най-силната и разтърсваща музика, която някога съм чул. Може би защото в нея имаше всичко, което така много ни беше необходимо — сила, вяра, любов, съчувствие, успокоение, разбиране, мъдрост, пространство... На Разпети петък вечерта пред нас беше живописната сцена на провирането под разпятието. Хора от всички възрасти и деца коленичеха и преминаваха под плащеницата, докато нашият хор продължаваше да пее.

От всички служби през годината най-внушителна беше голямата великденска служба в събота вечерта. Тогава църковният двор се оказваше тесен да побере хората. Всички носехме червени яйца, за да се чукнем след думите „Христос возкресе!". Мисля, че от руската църква в София излезе обичаят хората да се целуват навръх Великден. Но този чужд обичай, изглежда, намери твърде бързо български последователи, защото никъде не съм виждал по-масово целуване, отколкото на площад „Александър Невски", и то в по-нови времена.

Но с площад „Александър Невски" и със самата черква са свързани съвсем пресни и неприятни спомени. В продължение на години там можах да наблюдавам всеки Великден неизбежното сблъскване между една груба външна политическа власт и едно трайно, естествено вътрешно чувство. Вярващи и невярващи се стичаха там, за да зачетат вулгарно отхвърлената традиция, за да покажат, че въпреки историческите превратности тази традиция си оставаше съществена част от българския народен дух, който не може да бъде командван нито от чужди идеологии, нито от чужди наемници. Хората пристигаха със свещи и с желанието да се поздравят и целунат. Милицията пристигаше с коне, със заредени автомати и с желанието да бие. Връх на всичко беше скандалната провокация, организирана от млади, слепи агенти на властта, които нападнаха свещеническото шествие в най-тържествения миг... само за да прогонят кротките богомолски маси от площада... Крайният резултат беше точно обратен. Много наивна и жалка е онази власт, която си въобразява, че с календарни интриги, атеистична пропаганда и милиционерски кордони може да задуши онова, което просъществува 500 робски години.

Пак на този площад чух едно дете да пита майка си:

„Мамо, само бог ли може да възкръсва? Дяволът не възкръсва ли?"

„Не — отвърна майката, — дяволът не може да възкръсне, защото никога не е бил разпъван!..."

И ако цялата Страстна седмица ни зареждаше с вълнения и все по-нетърпеливо очакване, Великден идваше с пълната си тържественост, веселие и, разбира се, голямо ядене. Каква радост беше да се чукаме с яйца, за да можем накрая да обявим, че най-силният от нас беше онзи, който останеше със здраво яйце.

Спомените за самия Великден ме водят през слънчеви поляни, през блеснала селска кал, кучета, великденски люлки по дърветата и маса роднини и приятели, у които трябваше да се ходи, за да се занесат червени яйца, козунак, вино и други работи. Това бяха добри и сърдечни българи, които живееха в своята добра и сърдечна България.

Днес си мисля, че истинският български Великден не беше само празник на общението на хората с бога, но беше преди всичко празник на общението на хората с хората.

Иска ми се да седна и да напиша книга за най-хубавото, което времето и пространството са отдалечили от мен. Книга за онези моменти, които паметта пази с нежност и ревност и които тя щедро ми подарява при щастливи поводи. И голяма глава от тази книга би се казвала ВЕЛИКДЕН.

БЪЛГАРИ ОТ НОВО ВРЕМЕ

В тази част от моите задочни репортажи искам да разкажа за онези българи — известни, малко известни и почти неизвестни, които са оставили у мен толкова трайни впечатления, че времето не само не е успяло да ги изличи от паметта ми, но напротив, свързало ги е още по-тясно с моя сегашен живот.

Често пъти, когато ежедневието ме изненада с озадачаващата странност или събитията на деня родят интересни образи, в паметта ми откликва някакво ехо, което ме води при добре запомнено лице, добре запомнен характер и незабравена реч.

НИКИФОР

Обичах хижа „Богдан“ и цялата ѝ околност. Хижата се намираше всред буковото било на Средногорието, съвсем близо до самия връх Богдан. В ония години, краят на петдесетте и началото на шейсетте, това беше малка, полусхлупена сграда, без електричество, без телефон, без милиционерска книга и без път до нея. Беше на около два часа път от Копривщица, като човек се изкачваше отначало по дълбоко врязани коларски пътища, а после по стръмни пътеки. Последната част от пътя бяха тези чудни високопланински ливади, където все още пъплеха каракачански стада — последни останки от невинността и наивността на погребано минало. Вековната букова гора около хижата бързо оредяваше от безмилостната сеч на макодаковци и само след няколко години и тя щеше да бъде погребан спомен. Всред гората имаше скали, заобиколени от широк пояс здравец. Може би най-хубавия и най-уханния здравец, който съм видял. Тези скали според легендата са били скривалището на Детелин Войвода и се говореше, че вътре някъде има заровено имане. Това беше причината от време на време, нощем и тайно, да се промъкват иманяри, които за кой ли пореден път в живота си се опитваха да открият неоткритото и вероятно неоткриваемо съкровище.

През лятото всяка неделя народ плъзваше по цялото било, оставяйки след това из ливадите и из гората купища празни консервени кутии, смачкани стари вестници и всякаква смет. Но през зимата обикновено падаше сняг — истинският, дълбок сняг, който зариваше всички пътища и пътеки и хижата оставаше забравена в бялата самота. За всеки, който обичаше уединението и красотата, това бяха благословени студени дни. Снегът блестеше с неземна белота и небето беше по-чисто от всеки път, вечер зайци играеха по поляните, при лошо време се чуваше вълчи вой и хищниците идваха съвсем близо до хижата. Това всъщност беше най-хубавото време човек да прекара на хижа „Богдан“. Вътре имаше само две стаи с дървени нари и тежки вмирисани дюшеци. Имаше и малка кухничка със зидана печка. До печката беше леглото на пазача и единствения обитател на хижата, бай Луко — слабичък куц инвалид от войната, който по някакви мистериозни причини бе предпочел да се уедини в хижата, вместо да живее със семейството си в Копривщица. Няколко зими подред прекарвах доста време на хижа „Богдан“ в компанията на бай Луко и обикновено бяхме сами. Нямахме радио, никога не поискахме да ни донесат вестници и по този начин между нас и онова, което ставаше по света, нямаше никаква връзка. Единствените ни гости бяха секачите, които при лошо време също изчезваха. В тези къси студени дни и в дългите вечери ние седяхме край печката и водехме някакви бавни, разпокъсани разговори за какво ли не. Бай Луко ми разказваше спомени от войната и проявяваше огромна чувствителност към несправедливостите в живота, защото смяташе, че е жертва на голяма обществена неправда. По причини, които никога не разбрах, властта го беше преследвала и неговото уединение беше по принуда. Горе-долу по такова време при нас се появи за по-постоянно един от дърварите. Още първия път, когато го видях, лицето му, цялата му фигура, движенията му ми направиха силно впечатление. Той беше възвисок, доста сух, но с онази естествена и много здрава сухота. Лицето му беше някак грозновато, недоправено, като че природата не бе имала време да го измайстори — със силно изпъкнали челюсти, едри очни ябълки и дълго плоско чело. Очите му бяха големи, кадифени и сякаш винаги забулени в мъгла, като че той беше унесен в съзерцаване на свой собствен свят. Ръцете му бяха много дълги, с огромни длани, с посечени пръсти и изкривени нокти. Той се движеше тромаво, но със забележително чувство за сигурност, като че нищо на този свят не можеше да избяга, нищо не можеше да го изненада, нито да го уплаши.

Първия път той пристигна всред ужасна виелица. Трябваше да маркира заедно с други работници дърветата в гората, но понеже пътища и пътеки бяха

завети, никой не излязъл и той единствен се беше добрал до хижата.

— Къде си тръгнал бе, човек! — скара му се бай Луко. — Не виждаш ли, че ще те отнесе и ще те затрупа някъде, та няма да можем да те намерим чак до пролет!

Никифор не бързаше с отговора. Той изтупа снега от краката си, свали вълнената качулка, която носеше, и после усмихнат широко каза:

— Абе то, Луко, бурята отнася това, което е за отнасяне!

— Не ми говори бабини-деветини! — веднага възрази бай Луко, който поради реалността на страданията си беше отхвърлил цялото си уважение към съдбата. — Ти ела още веднъж в такова време, че след това ще те намерим всред кокичетата!

— Че то няма да бъде лошо, Луко! — каза Никифор с невероятно мек и приятен глас. — Да умреш сред кокичета!

Точно тези думи „да умреш сред кокичета“, излезли от устата на този петдесетгодишен дървар, ми се сториха твърде необикновени с тяхната щастлива ирония. Много пъти по-късно аз отбелязвах, че това чувство господствуваше в цялото видимо отношение на Никифор към света.

— Е, добре де, кажи за какъв дявол би тоя път! За какво дойде — продължи да го напада бай Луко. — Да се харесаш на началството?

— Дойдох — каза Никифор, усмихвайки се отново, — за да дойда!

При тия думи бай Луко вдигна ръце и се измъкна да донесе още дърва. А Никифор може би сметна за необходимо да ми обясни защо именно беше дошъл.

— Знаех — каза той, — че в такова време никой няма да дойде. И за какво да дойдат. Нито може да се ходи, нито може да се работи, нито може човек да се върне. И като видях, че е така, рекох си, що пък да не тръгна. Че то бурята е весело нещо бе, момче! Пищи ти в ушите, па се смее в лицето ти, па ти хвърля сняг в очите, та те кьорави, па те препъва и току те бъска насам-натам, а ти вървиш ли, вървиш и ѝ казваш... та на мене ли, бе?

Друг път, след работа, той се отбиваше при нас, така, „да се отрее“. Забелязах, че дори на неспокойния и вечно подозрителен бай Луко присъствието на Никифор беше някак приятно.

„Никифор — заяви ми пазачът на хижата — е добър човек. Българин!“

За разбиранията на бай Луко най-големият комплимент, който можеше да се каже за някого, беше, че е „добър човек“. А „добрият човек“ за него винаги беше „Българин!“. Колко пъти, разказвайки своите приключения в Унгария или Сърбия, описвайки някакъв твърде положителен чужденец, бай Луко казваше: „Абе имаше у него нещо българско.“ И за да няма грешка в тълкуването на това „българско“, той много пъти забелязваше: „Малко, съвсем малко българи останаха по тая земя!“ Тук изобщо не ставаше дума за някакво шовинистично тупане по гърдите, а за опит да се внесе точно и ясно съдържание в понятието „българин“. Когато критикуваше някои свои познати от града, Луко винаги отбелязваше: „Той е половин българин!“ или „У него е останала само една трошица българско!“

„Ами другото? — питах аз. — То какво е?“

„Чуждо!“ — отвръщаше категорично Луко.

И така за него Никифор беше българин, който имаше жена и две деца, който работеше, за да ги храни, и „никога никому зло не беше направил“.

„Ти с Никифор можеш да говориш за всичко!“ — беше друга важна препоръка на моя домакин.

Една вечер, седнал срещу мене и събул гумените си ботуши, Никифор ме запита:

— А ти за какво си избягал тука?

— Избягах, защото не ми е приятно да седя в София — отвърнах.

— Че какво е неприятното на живота в София? — пак попита той, като чакаше със светнало любопитство моя отговор.

Опитах се да му разкажа колко нервна беше градската обстановка, колко неприятно се живееше всред клюки, завист, амбиции... Разказах за разни неприятности, които имах, и изобщо за цялата твърде тягостна атмосфера. И когато мислех, че съм успял да дам някакъв убедителен отговор, Никифор поклати отрицателно глава и ми каза:

„Не, ти не си избягал от клюките и разните там лоши работи, защото на мене ми се чини, че ти ги обичаш и клюките, и лошите работи. Ти не си избягал, защото си по-честен или пък по-докачлив от другите, нито пък защото си по-герой, та да кажеш: аз мога без вас... Като те гледам, мисля си, че ТИ СИ ИЗБЯГАЛ, ЗАЩОТО НЕ ТЕ СВЪРТА НИКЪДЕ... Ти утре — вдругиден ще побегнеш и оттука, после ще побегнеш и оттам, където вече си побегнал... НА ТЕБЕ ОРИСИЯТА ТИ Е ДА НЕ ТЕ СВЪРТА НИКЪДЕ. А пък аз съм точно наопаки... хванал съм се за жената, за децата и за гората и не се пущам! Някой път искам да се пусна, ама не се пущам... Виждаш ли как са работите — ти не можеш да живееш като мене и аз не мога да живея като тебе... и затова приказката между нас върви..."

Друг път разговорът се обърна в обществена посока. Нямах никаква представа какво беше политическото верую на Никифор и дали изобщо имаше такова верую. За разлика от огромното мнозинство хора, които човек можеше да идентифицира често пъти преди още да са си отворили устата, Никифор беше пълна енигма. Фактически единственото му отношение към властите беше изразено в отношението му към техния бригадир.

„Моят началник!" — каза той за него пак с характерната щастлива ирония, като че беше ясно от само себе си, че между думите „моят" и „началник" имаше пълна несъвместимост.

„Моят началник — разказа той — много обича да е началник! И ако му вземат началничеството, може да умре сиромахът! Ами той си няма нищо друго, за което да се хване! Виж, аз си имам жената, децата, гората, а той си няма нищо!"

Тогава аз му разказах, че има много хора, които страдаха от разни началници, че някои бяха стигнали до доста отчаяно състояние, че изобщо властта се използваше от едни хора, за да причиняват страдания на други хора.

— И какво правят тия, дето страдат? — внезапно ме попита той.

— Ами какво правят... нищо... страдат... — смотолевих аз.

— Страдат, защото искат да страдат! — изтърси кротко Никифор и продължи: — Моят началник, например, някой път започне да си прескача сянката, развика се, кара ни да работим това, дето не е за работа, и все гледа да покаже, че е нещо повече от нас... Е, добре де... ама аз не се засягам, защото и аз знам, и другите знаем какво е той... Е, как можеш да страдаш от нещо, което е под тебе... Ами защо ще страдаш, ако някой е глупак или пък те лъже или те мами... Ами ти го знаещ, ти си държиш на твоето и вървиш натам, накъдето си тръгнал, без да ти мига окото... тука няма място да стоиш и да страдаш... На мене все ми се струва, че страдат тия, дето ги е страх... и като страдат, един вид се оправдават... Пък други, като Луко например, дето няма за какво да страдат, седят тука и си измислят страдание...

— Не е така! — възразих аз. — В живота често пъти ти се случват работи, които те карат да страдаш! Ами страданието е човешка работа!

— Ти не ме разбра — отвърна Никифор. — Аз не ти казах, че не страдам, аз само ти казах, че не страдам, когато някой отвънка иска да ме накара да страдам. В живота има много мъка и човек трябва да живее с нея, но има и такива неприятни работи, дето някои ги приемат и се мъчат, а други ги отрязват като с нож...!

— Ти рязал ли си с нож мъката си? — попитах го провокационно.

— И още как! — отвърна той. — И затова не са ми симпатични тия, дето все страдат, пък не правят нищо, за да не страдат!

Той се замисли за миг, после поклати глава и добави:

— Ти сигурно ще ме попиташ трябва ли да помогнем на тия, дето страдат. А пък аз ще ти кажа — как можеш да помогнеш на човек, който си обича страданието! Защото, ако не го обичаше, той сам щеше да си тури нещата в ред! Когато някой от нашите се оплаква, че му дали тъпа брадва, аз му се чудя. Ами, викам, иди я наточи, какво мърмориш! Или пък иди удари началника по главата! А той синковецът нищо не прави, драго му е да се оплаче...

— А ти никога ли не си се оплаквал? — попитах.

— Не! — отвърна твърдо Никифор. — Когато дойде нещо за оплакване, аз си се оправям! Че какъв човек ще съм, ако не се оправя!

— Да, но има работи, които не можеш да оправиш! — забелязах.

— Какъв смисъл има тогава да се оплакваш! — възкликна той.

— Ти какво би направил в такъв случай! — го запитах.

Той отново се замисли, после започна да почиства ботушите си и накрая каза:

— Има три начина... първо, да се направиш, че не забелязваш мръсотията. Второ, да приемеш, че без това не може и да гледаш поне да не те изцапа, и трето... да вземеш лопатата, че да изринеш тия, дето я правят... Нищо не става с оплакване!

Той изглеждаше напълно уверен в това, което казваше, и аз инстинктивно му завидях на чувството за сигурност.

Няколко дни по-късно той пак беше при нас. Бай Луко гледаше как секачите поваляха огромно вековно дърво. Пазачът беше много огорчен и покатерил се на оградата на хижата, за да вижда по-добре, псуваше на всеослушание похитителите на гората и техните работодатели. Като видя Никифор, той му извика:

— Как не ви е срам, бе! Който сече тази гора, сече България! Вие сечете повече от турците, бе!

Никифор го изгледа учуден и после кротко му каза:

— Луко, тази гора много пъти е била сечена, но България все си е била България. Ти можеш да изсечеш всичките дървета, но не можеш да отсечеш земята, не можеш да отсечеш Балкана, ни реката, ни нищо от България! — и той внезапно добави: — На мене съвестта ми е чиста, аз посадих тая сутрин нова бука!

КАПАНЪТ СЪС СИНЯТА ШАПКА

Борис, моят съсед по легло, с когото деляхме стая номер 216 в болницата, умря. Внезапно получи страшен кръвоизлив и докато дежурните лекари дойдат, той издъхна пред очите ми. Леглото му, подът, стените, всичко беше опръскано с кръв. За да намалят някак тежкия ефект на станалото и ме разсеят, лекарите наредиха да ме преместят в друга стая. Съобщавайки ми тяхното решение, шефът на нашето отделение внезапно си спомни, че Борис беше третият мой съквартирант, който умря през последните седмици.

— Сега ще те сложим при един, който, аз поне не вярвам, че ще умре през следващите сто години! — ми каза той с многозначителен тон.

— Кой знае! — отвърнах аз.

— Ако не си срещал роден оптимист, ще имаш тая възможност! — продължи лекарят. — Той е страшен оптимист — той наблегна на думата страшен, значението на която щеше да ми стане ясно по-късно.

Този лекар беше странен субект. Той оперираше безмилостно хората, а след това пишеше дълги сантиментални поеми, които четеше на неколцина избраници в акомпанимент на стари шлагери.

Санитарите вдигнаха вещите ми и след малко се намерих на другия край на болничната тераса. Влязох в невероятно чиста стая, от която лъхаше спартанска атмосфера. Всички врати и прозорци бяха широко отворени (а беше посред зима), леглото беше идеално оправено, нощното шкафче беше напълно голо и изобщо нямаше никакви следи, че стаята беше обитавана. Неволно я сравних с току-що напуснатата стая, където покойният Борис и аз живеехме всред купища разхвърляни книги, полупразни кутии с шоколадови бонбони, едва прикрити бутилки вино, безчет пакети с бисквити, разни салами, консервени кутии, книжни кесии с ябълки и лимони и дори една тиква, която Борис държеше с декоративни цели. Имахме и радио, плюс грамофон. Двамата бяхме живели в постоянно и всестранно безредие. Затова аптекарската атмосфера на новата стая ме смути. Криво-ляво се настаних, когато вътре влезе новият ми съсед. Той беше облякъл хавлията си и явно излизаше от банята. Без да каже нито дума, той изтича на терасата, хвърли хавлията върху парапета и оставайки гол, по гащета, започна да прави бързи гимнастически упражнения. Беше висок, с твърде атлетично телосложение, широки рамена и мускулести ръце. Косата му беше ниско остригана и това му придаваше особен вид. Той изглеждаше по-здрав и от най-здравите. Това чувство за явна физическа сила особено се подчертаваше от червендалестото му лице, което беше такава рядкост в нашия охтичав свят.

Той завърши упражненията си и пръхтящ от удоволствие, влезе в стаята.

— Здрасти — каза той и ме изгледа с известно любопитство. Очите му бяха сиви, доста подвижни и самоуверени. В няколко секунди той огледа моя багаж и внезапно ме запита:

— За какво са ти толкова много книги? — и без да дочака моя отговор, каза: — Аз чета само една книга. Но книга, която струва повече от всичките твои книги заедно!

После той извади от шкафчето си чистичко томче, обвито в пластмасова подвързия. Беше „Как се каляваше стоманата“ на Островски. Помислих си, че от всичко видяно и чуто до този момент това беше книгата, която най му подхождаше.

— Сигурно съм я прочел сто пъти — каза той, — а може би и повече.

Гласът му издаваше човек от Западна България, който дисциплинирано се опитваше да ползува литературния език. Бях повече от сигурен, че той беше активен партиен член и вероятно имаше някаква власт, специална власт. Или както казваше покойният Борис: „Той е специален.“

Моят нов познайник никак не скри подробностите около своята личност. До вечерта научих, че той беше от ботевградските села, че служеше като капитан от вътрешните войски, че имаше жена и две деца, че беше заболял от воден плеврит, в резултат на което беше получил леко затъмнение, но всичко беше минало и наскоро щели да го изпишат. Казваше се Коцов, но явно предпочиташе да се обръщам към него с „другарю капитан“. Забелязах, че той веднага много точно определи разстоянието между двама ни и през цялото време на нашето болнично съжителство стриктно го спазваше. Началното му отношение към мен не беше като към равен, а по-скоро като към временно гостуващ чужденец. Впоследствие открих, че той се отнасяше с всички по същия начин и някак ми се поиска да разбия неговата студена самоувереност и по някакъв начин да преодолея ничията земя помежду ни.

Безусловно той беше най-дисциплинираният пациент на болницата. Спазваше режима с абсолютна педантичност, взимаше лекарствата си на секундата и изяждаше отвратителната болнична храна докрай. Беше невъзможно да разговаряш с него във време, определено за спане, нито пък да го задържиш в стаята, когато бяха предписани разходки. И тъкмо тук забелязах нещо, с което той ярко се отличаваше от другите. Това беше отношението му към дисциплината, към реда. Ако за всеки друг болничният ред и изобщо режимът представляваха бреме и изискваха усилия, за да се спазват, за капитана те бяха източник на своеобразно

щастие. Той наистина беше щастлив да изпълнява предписанията и вероятно щеше да бъде много нещастен, ако не му предписваха нищо. Всеки може да си представи как погледна той на моята недисциплинираност.

— Ние — каза ми той с тона на класен наставник — сме изпратени тук от народа, за да се лекуваме! Народът плаща, за да се лекуваме! И нашата единствена задача е да оздравеем колкото може по-скоро!

Гледайки това силно и здраво тяло, аз си мислех колко несправедлива беше съдбата, защото го беше дала на този квадратен тип, а в същото време беше определила разкапано тяло на толкова умния, толкова проницателен и чувствителен човек, какъвто беше Борис.

Очаквах, че капитанът ще продължи да разговаря с мен с всички очеркови клишета, които той старателно заучаваше всяка сутрин от партийния вестник. Но постепенно между нас започнаха да се завързват разговори, в които клишетата отидоха на заден план и капитанът ми разказа нещо от своя живот. Взел участие в пиринските акции срещу бунтовници, бил по границата и се сражавал два пъти с диверсанти, после бил в специална школа, която завършил с отличие, и министърът на вътрешните работи лично го наградил. Най-голямата му чест била да служи като охрана на министър-председателя.

— Добре — казах аз, — приятна ли ти е тая професия?

— Разбира се — отвърна той с някакво недоумение. — Приятно ми е да съм това, което съм!

— Никога ли не ти се е искало да вършиш нещо друго?

— Не! — каза капитанът. — Защо трябва да работя нещо друго, като тука ми е мястото!... Е, като млад опитвах... дърводелство, бояджия даже бях..., но не можеш да сравниш нищо с милицията, с армията!

— Какво толкова му е хубавото — властта ли, парите ли? — продължих да разпитвам.

Той са засмя:

— Не бе, Марков! Хич не си мисли, че заради парите или заради властта. Нито парите са много, нито властта е голяма!

— Е, тогава какво ти харесва в служенето?

Капитанът се замисли и после буквално каза:

— Служи ми се! Разбираш ли, служи ми се! Както на птицата ѝ се лети, както на кучето му се гони дивеч, както когато човек върши нещо, за което е призван... КОГАТО СЛУЖА, АЗ СЪМ СИ АЗ...!

— Ти си си ти? — пародирах аз.

— Да — отвърна невинно и искрено той. — Когато служа, всичко ми е на място!

— И си щастлив?

— Ами разбира се!

— И когато блъскаш нощно време из дъжд и студ, и когато те вдигат по тревога, и когато арестуваш някакви хора или влизаш някъде, където всички те мразят... — изредих аз.

— Защо не! — каза той. — Това е част от службата!

— Хубаво, ама ти не служиш на себе си! — провокационно попитах. — Служиш на някой друг, на държавата, на партията, на твоя командир.

Бях сигурен, че отговорът щеше да бъде клише от рода на „партията, това съм аз“.

Капитанът ме изненада:

— Нищо подобно, Марков! — каза той с присмех, зад който за първи път долових дълбоко убеждение. — Грешката на всички като тебе е, че мерят хората по себе си. Всички сантиментални чешити, които от сантименталност или от глупост, ако щеш, не искат да признаят, че има и ПО-ДРУГИ ХОРА, от ПО-ДРУГО тесто! Ако искаш да знаеш истината, АЗ СЛУЖА НА СЕБЕ СИ! Запомни го това!

Партията, държавата, моят командир са само повод. Нищо повече. В действителност АЗ СЛУЖА НА СЕБЕ СИ. Помисли малко по-сериозно и ще разбереш какво ти говоря!

Това обяснение съвсем ме смая. Почти всички подобни служители, които познавах, искрено или неискрено говореха за службата си като за тежест, като нещо, което с удоволствие биха захвърлили, ако можеха да се препитават другояче. Стори ми се, че на моите провокативни въпроси капитанът отвръщаше с още по-голяма провокация

— Чакай малко! — казах на този щастлив служител. — Какво точно правиш, когато служиш?

— Изпълнявам! — отвърна веднага той.

— Чуждата воля! — наблегнах аз.

— Ама ти не разбра ли, че това няма никакво значение! — пак се изсмя той. — Чия е волята, това е важно за сантиментални и честолюбиви хора. Произходът на волята мен не ме интересува, защото мое е нещо много по-важно — изпълнението! В книжките пишат „процесът на изпълнението". Този процес е мой процес! Кой ме е пратил на акция, защо ме е пратил, какви съображения стоят зад това — не ме интересува! Самата акция е моя! Там съм аз!

Почувствувах, че не бях в състояния да смеля нищо от това, което бях чул. Този партиен член дръзваше да постави нещата далече над партията, която той смяташе само за повод на неговите собствени прояви. Помислих си, че той или глупаво оригиналничеше, или пък не знаеше какво говори.

— От това, което казваш, човек може да си помисли, че на тебе ти е все едно кой ти е работодателят? — забелязах предпазливо.

Той махна с ръка снизходително:

— Очаквах да ме попиташ това! Не е все едно кой ми е работодателят, защото той е този, когото вече съм избрал! Аз съм избрал партията и с нея се разбираме отлично! Инициативата е нейна, изпълнението е мое!

— Но някога не ти ли се е случвало поне за миг да почувствуваш, че изпълняваш задължение, което не би желал да изпълниш?

— Никога! — отвърна капитанът. — Щом като знам, че нещо трябва да се направи, правя го. Няма никакво значение дали е лека работа или тежка работа. Аз съм там, за да свърша работата!

— Ами ако е станало грешка? — продължавах опитите си да го извадя от невъзможната му логика. — Ако, да кажем, са те изпратили да ликвидираш някого, а след това се разбере, че си ликвидирал невинен човек, тогава?

— Какво тогава? — сопна се той. — Все същото е. Дали човекът е виновен или невинен — няма нищо общо с мен. Аз си изпълнявам службата и моето изпълнение няма нищо общо с това дали нареждането е правилно или неправилно.

— И тебе не би те заболяло, че невинен човек е изгорял?

— Защо ще ме заболи. Грешката не е моя! — отвърна с все същия тон той.

— А кога би било твоя грешка?

— Ако, да кажем... лицето, което съм задържал, избяга...

— Някой някога избягал ли ти е?

С този въпрос можах да наблюдавам пълния триумф на лицето му. Той се извърна към мене, изгледа ме и с щастлива усмивка каза:

— Така, както ме виждаш, мислиш ли, че някой може да ми избяга! На мене никой никога не ми е избягал! Хайде да спим, че е време!

Той се обърна в леглото на другата си страна и веднага заспа, като че това беше част от службата му.

Не можах да мигна. Припомних си за кой ли път отговорите му и те ми се виждаха все по-точни, все по-верни. Той беше казал това, което мислеше, това, в което вярваше. За миг си представих какво бяха вършили и какво бяха способни да вършат неговите здрави мускули, неговата желязна дисциплинираност... И ме

втресе. Вдигнах се всред нощ и отидох в дежурната лекарска стая. Шефът на нашето отделение попълваше книжата си.

— Върнете ме обратно в стая 216! — настоях с някакъв болезнен глас.

Лекарят ме погледна с тъжно добродушие:

— Извинявай — каза той, — мислех, че ще ти подействува насърчаващо!

ОРЕЛА

Малкото автобусче на Съюза на писателите, купено специално за литературни четения, се носи нагоре по пътя за Самоков. Вътре сме половин дузина пишещи братя и сестри. Отиваме да изпълним по някакъв повод писателските си и обществени задължения. Вече разказах как във връзка с партийни конгреси, тържествено честване на всевъзможни годишнини и разни текущи партийни кампании писателски групи тръгваха из страната, за да изнесат литературни четения пред училища, казарми, предприятия, отечественофронтовски организации и т. н. Колкото и различни да бяха заглавията на тия организирани инициативи (като „Писателите всред народа", „Срещи с читателите", „Празници на българското слово", „Писателите при героите си" и прочие) — сценариото винаги беше едно и също. Знаех, че ни чака сцена, върху която винаги имаше дълга маса, винаги покрита с тъмночервен плат. Върху масата винаги слагаха вази с цветя, а зад нея имаше столове според броя на гостуващите писатели. Някои от последните намираха цветята за особено полезни, тъй като можеха да крият лицата си зад тях и избегнат участта на двучасови мишени за неколкостотин чифта очи. Чувствувах, че имаше нещо много вулгарно в тази помпозна конфронтация — ние, писателите, зад червената маса срещу народа, насядал в салона. Вероятно единственото нещо, което обединяваше и нас, и слушателите ни, беше принудата. И ние, и те — всички бяхме принудени да вземем участие в този литературен маскарад...

Никога и не разбрах по какъв начин организаторите комплектуваха писателските групи, защото често пъти представлявахме невероятна смесица — хора, които не само нямаха общи професионални разбирания, но твърде често се мразеха и презираха от дъното на душите си.

Все пак, в групата, която пътува в автобусчето по посока на Самоков, сме горе-долу хора с неутрални отношения. Води ни Орела — Орлин Василев, който е и най-старият от всички. Само ние двамата сме белетристи. Останалите са поети. Между тях са двете поетеси Лиляна Стефанова и Людмила Исаева. Преди да се качим на автобусчето, Орлин ми каза:

„Поетите са само така, за украшение. Важното сме ние двамата с тебе. Ти избери нещо по-съвременно, а пък аз ще избера нещо от съпротивата."

Това обяснение Орлин в някаква степен ми дължи, защото предишната година пак ние двамата с Емил Коралов и Любен Станев ходихме да четем на строежа на нефтопреработвателния завод край Бургас пред публика, съставена главно от трудоваци и бараби. Резултатът от четенето беше пълно фиаско. Половината от нашите слушатели — предполагаеми читатели, се напиха, а другата половина се разпиляха в тъмнината и накрая само могъщият глас на Орлин ехтеше в полупразната, полуспяща зала. Нещата, които прочетохме, бяха ужасни. Емил Коралов измъкна някаква досадна глава от свой роман за Септемврийското въстание, Орлин Василев им чете за някакъв пребит от полицията комунистически герой, а аз им четох един невъзможно лош разказ за подвига на оня, дето спаси парните котли в Калугерово. Единствен Любен Станев се опита да им говори за нещо, което би заинтересувало тези буйни, естествени мъжища — жените. Но вече беше късно да спечелим публиката.

„Негодници! — развика се тогава Орлин. — Те не искат литература, а жени и ракия!“

Тогава ми се стори, че протестът му беше полусърдит и че в действителност той някак им завиждаше.

С Орлин се знаехме отдавна, но фактически първият ми сериозен разговор с него беше по повод мой разказ във „Вечерни новини“. Той ме спря на улицата и безцеремонно ме попита:

— Абе колко ти платиха на тебе за разказа?

— Шейсет лева — отвърнах. По това време 60 лева бяха много добра цена за вестникарски разказ.

Орлин пламна:

— Слушай — викна ми той с такъв глас, че хората по цялата улица се обърнаха. — Ти и Радичков ще престанете да подбивате цената! Аз съм й казал на Вики (редакторката във „Вечерни новини“), че минимумът за къс разказ е сто лева! Сто лева и нито стотинка по-долу! Какви сте такива да не си знаете интереса, бе! Стотачката и разказ от писател с име! Иначе да си печатат...

Орлин Василев обичаше и използуваше с рядък ефект мръсни, вулгарни или доста неприлични думи.

Той имаше славата на страстен поклонник на парите. За него се разказваха много и най-невероятни истории за пари. Неговата стиснатост беше пословична. В Бургаския театър, откъдето изгря и където залезе славата на Орлин като драматург, се клеха пред мен в достоверността на следния анекдотичен случай:

Орлин бил в града за репетиции на пиесата му „Заровеното слънце“, която беше така добре заровена, че никой по-късно не можа да я изрови. На обед той отишъл в най-добрия ресторант по това време — „Интер“ — и си поръчал лакерда или лаврак на скара. И тъй като все още бяхме в невинните търговски времена, донесли му една огромна порция. В това време в ресторанта влязла актрисата, която изпълнявала или трябвало да изпълнява роля в Орлиновата пиеса. Почтително тя попитала дали може да седне при него и маститият писател, който държеше да показва кавалерско отношение към жените, я поканил. Докато тя прелиствала менюто, Орлин й казал:

— Вижте какво, другарко. Тая риба на мене ми е много. Искате ли да си я разделим?

Момичето щастливо приело. Но когато накрая дошъл келнерът със сметката, Орлин най-спокойно му казал:

— Ще ми пишеш само половин риба! Другата половина ще си я плати другарката!

Момичето останало втрещено. Все пак и тя е знаела, че по онова време Орлин беше най-богатият български писател, а актьорската заплата беше мизерно малка.

Орлин работи дълго време в драматургията в странно партньорство с Боян Дановски. Злите езици твърдяха, че пиесите на Орлин фактически били писани от Дановски, защото след като те се скараха и разделиха, Орлин не написа никаква пиеса. Но докато все още бяха заедно, двамата започнаха да работят и върху някакъв сценарий. За работно помещение им беше предоставен долният етаж от вилата на генерал Жеков край Княжево. На горния етаж аз работех върху научно-фантастичен сценарий. В няколко седмици, докато продължи нашето съжителство, отдолу долитаха цели Орлинови канонади. Той обвиняваше Дановски, че нямал чувство за реалност и че...

„Сега му е майката да се удари!“ — любим и често повтарян Орлинов израз.

От Орлиновите тиради съм запомнил няколко забележителни израза:

„Слу-шай какво ти казвам! Хич не е важно какъв е животът, важно е какво може да се изкара от него! Ти не ми говори бабини-деветини, а гледай как да се изкара парата!“

Когато двамата с Дановски се скараха завинаги, в София се говореше, че това станало не във връзка със сценария, а във връзка с това кой да плати билетите за трамвая.

Теориите на Орлин за писателското заплащане ми станаха още по-ясни, когато той и аз бяхме избрани за ръководство на нашата секция в съюза. Орлин беше председател, аз бях секретар. Орлин реши, че другите членове са „идиоти“ (което значеше непрактични хора), и главното ни внимание беше заето с проекти как да увеличим заплащането на писателския труд. Бях от много малкото хора, които някога са били канени в просторния нов апартамент на Орлин в комплекса „Заимов“, и вероятно единственият писател, който някога е бил почерпен от Орлин. Едно кафе. Във всички кръгове на софийската културна общественост репутацията на Орлин беше изключително лоша.

„Абе не е важно те какво мислят за мене, важното е аз какво мисля за тях!“ — повтаряше той в такива случаи.

Почти всички млади го ненавиждаха, защото под претекст, че отстоява партийността в литературата, той нанасяше удари, където му попадне. Двамата със Стоян Даскалов бяха известни с това, че информираха високопоставените си приятели от Централния комитет и Политбюро за било и не било. Особено силен беше гневът на Орлин срещу превода на западни автори, вноса на западни филми и пиеси. Орлин откриваше най-черни антипартийни грехове в автори като Хайнрих Бьол, обяви Камю за чиста идеологическа диверсия, ненавиждаше Сартр. Но зад всичко това не беше трудно да се долови, че причината за Орлиновата омраза не беше идеологическа, а финансова. Той неведнъж ми казваше, че от чуждопоклонничеството на режисьорите най-много губим ние, българските писатели. Губим постановки, губим хартия в издателствата, губим бюджет в киното...

Орлин никога не каза, че губим и в творческо отношение, защото хората можеха да ни сравняват. Той правеше изказванията си винаги с много силни думи, а ако започнеше с нисък тон, това означаваше, че накрая щеше да има барабанен огън.

„Минавам вчера покрай книжарницата и какво виждам... „Чужденецът“ на Албер Камю... и до него какво... Хемингуей... и до Хемингуей... Фокнър... и се питам — това ли е нашата партийна литература, това ли са книгите, от които има нужда комунизмът, за тези книги ли плащат нашият народ и нашата партия?... Къде е, питам, истинската, комунистическата литература?“

Орлин пренебрегваше факта, че въпросните книги бяха капки в огромното идеологическо-пропагандно производство.

Слушайки го много пъти, имах най-ясното впечатление, че за него партия, комунизъм, социализъм, Съветски съюз — всичко беше бизнес. Дълбоко бях убеден, че той не само не вярваше, но и никога не беше вярвал в комунистическата идея. Самият той беше истинският, класически капиталист, който за парáта беше готов на всичко. Той не беше и никак глупав, защото знаеше, че ние наоколо разбирахме представленията, които разиграваше, но тъй като имаше огромно самочувствие, това никак не го смущаваше. Той притежаваше твърде интересния навик да гледа хората право в очите. Колко пъти съм се опитвал да пробия този поглед на зеленикавите му ококорени очи. Нищо. Това беше стена, зад която не можеше да се проникне.

Орлин премина през няколко етапа на големи партийни милости и още по-големи немилости. По едно време той стана народен представител, директор на Народната библиотека и заемаше още две дузини важни длъжности.

„Това не е библиотека, а министерство! — казваше ми той тежко. — Аз трябва по право да съм министър!“

Изглежда, че след като литературната му дейност пресъхна съвсем, той се устреми към обществено-политическата. Но тук Орлин май не си разчете добре крачките и прояви удивителна за неговите способности глупост. В София раз-

казваха, че при едно от своите посещения в Москва Орлин си издействувал среща с един от секретарите на ЦК на съветската комунистическа партия, струва ми се, Демичев. И разчитайки на някакво недоволство на руснаците от Тодор Живков, Орлин наклепал здравата своя покровител от София, като изкарал положението в България извънредно опасно и че Живков едва ли не прикривал контрареволюция. За доказателство Орлин привел факти от българската култура. Но той трябва наистина да е бил много самоуверен, за да дръзне да си въобрази, че руснаците ще разкарат Живков и ще сложат някой като него. Първото нещо, което от Москва сторили, е било да информират София за Орлиновата акция. В резултат той изгърмя от всички постове. Ала това много не го засегна. Няма да забравя, когато във Варна, в Дома на писателите, виждайки приближаващия се Тодор Живков, Орлин гръмогласно извика:

„Кой казва, че в нашата действителност нямало прототип на положителен герой! Ето, другари, положителният герой пристига! Най-положителният герой на нашето време!"

Това беше Орела, както всички го наричаха. И струва ми се, че той знаеше през цялото време нещо, от което идваше силата му — че беше необходим. Той беше този вид човек, от когото партията винаги щеше да има нужда. За него не съществуваха никакви морални, политически или интелектуални скрупули. Важното беше неговото да не се губи.

... И сега той ни води за поредно литературно четене. Автобусчето пресича Боровец и се спуска надолу. Спираме в село Радуил.

— Какво значи за тебе Радуил? — пита ме Орлин.

Вдигам рамена.

— Боб — казва той. — Фасул! — и обяснява на другите: — Най-хубавият, най-вкусният боб!

В селото, което е много голямо и има две гимназии, ние трябва да четем два пъти. Веднъж следобед пред учениците, а вечерта пред жителите на селото.

И ето ни пак сред така добре познатата и толкова противна обстановка. Червената маса, цветята, трибуната вляво и хората отсреща, които дори не проявяват любопитство към нашите особи. Орлин конферира. Той наистина е забележително конферансие.

„Ако ние сме писатели — заявява той, без да му мигне окото, — ние сме писатели заради вас! Да не си мислите, че е лесно човек да бъде писател! Някой ще каже, абе държиш там моливчето и си пишеш! Абе я ела тука, аз ще ти дам моливчето, па пиши, ако можеш! Писателството, другари, е мъка. Мъка и зор! Не е като това да садиш боб!"

Темата за боба започва знаменателно да проблясва във всичките му представяния още при първото четене.

„Сега пред вас е другарката Стефанова, която още не е опитала радуилски боб!"

Всички тия „бобови" намеци на Орела малко ни смущават, но криво-ляво изкарваме първото четене, след което Орлин ми казва:

„Сега отивам да го натисна председателя да донесе тука по десетина кила боб на човек, какво се овъртат!"

Той изчезва, но когато се завръща, познавам отдалеч, че е ядосан.

„Брей какви типове! — ругае той. — Не било им останало нищо от цялата реколта! Били дали всичко наряд! Абе, викам, как така, кому ги разправяте тия работи! По няколко шепи боб не можете да намерите! Че какъв Радуил сте вие!"

Започваме второто четене, в което материалът ни е по-свободен. Към партийната поезия от първото четене поетите прибавят сега и любовна лирика, а аз чета бракоразводен разказ. Орлин решава да не чете, а само да бъде конферансие. Трудно е за нас да повярваме в духовното си призвание, когато чуваме встъпителното слово на конферансието.

„Ние — започва Орлин — дойдохме при вас с най-хубавото от нашето производство! Но сега въпросът е — вие с какво сте дошли при нас? Защото нищо на този свят не става така, за бог да прости. Къде е най-хубавото от вашето производство?"

На мен ми идва да се завра под масата. Колегите крият главите си зад цветята, но Орела невъзмутимо и силно продължава:

„Или вие ще кажете, че вашият боб е по-голям лукс от нашата литература, стои по-нагоре и затова ви се свиди! Чуйте сега моите много талантливи колеги и си мислете!"

Хората от салона многозначително се смеят. Цялата бобена атмосфера, създадена от Орела, никак не отива на нашите пропити със сериозност и дълбок патос произведения. Ние четем, както се чете телефонен указател.

В паузата Орлин отново изчезва. Някаква мистериозна фигура го повиква зад сцената. Неволно чувам разговора:

„Само две кила намерихме в цялото село, другарю Василев! Казвам ви най-искрено, нищо не ни е останало. Ние сме царството на фасула без фасул! За посев не е останало..."

„Добре... това ще е за мене — казва Орлин, — пък другите... друг път."

„Тези две кила ще ви струват..." — продължава човекът от селото.

„Каквоо! — извиква Орлин с мефистофелски глас. — Как не ви е срам... да искате пари...!"

Онзи се измита в следващата секунда. Орлин се появява обратно с пълна книжна кесия.

„Чу ли го! — пита ме той. — Две четения... за две кила фасул!"

Четенето продължава. Орлин конферира без никакъв ентусиазъм. Всичко върви толкова вяло, че в салона долу хората започват да си говорят. Внезапно Орлин скача от стола си, излиза на авансцената и разперва театрално ръце.

„Слушайте! — извиква той с пълен и почти страшен глас. — Това тука е поезия, а не е това, дето излиза от вашия фасул!" — и внезапно забелязал, че в дъното някакво момиче продължава да разговаря, Орлин извисява още повече гласа си:

„Ей ти, моме, там, в кьошето! Я се обърни насам! Обърни се, де!... Кажи ми сега кого виждаш ти на сцената?"

Ние съзираме в полумрака смутено момиче, което мига на парцали. Тя не казва нищо.

„Виждаш — отговаря вместо нея Орлин — писатели! Поети! Хората на словото! Виждаш... Кирил и Методий!"

Това е незабравима картина. В секунда в салона е настъпила абсолютна тишина, всички до един са се извърнали и гледат смаяни този възпълен възрастен човек, с голяма глава, ококорени очи и таралежовска коса, който стои пред тях, разперил широко двете си ръце, като че държи в лявата свети Кирил, а в другата свети Методий. Това е апокалиптичен момент, когато едва ли някой би помислил, че зад думите и действията на комуниста, писателя, драматурга, общественика стои... радуилският боб.

ВЛАДО МУСАКОВ

Едва беше завършила войната, когато закриха немското училище в София и почти всички негови възпитаници бяха прехвърлени в нашата Първа мъжка гимназия. Тогава за пръв път срещнах в коридора слабичко момче

с усмихнати женствени очи и неочакван, плътен, твърде възмъжал глас. Той винаги мъкнеше огромна адвокатска чанта, претъпкана с книги. И винаги бързаше.

„Братче, имам точно четири минути и 18 секунди за тебе! Прощавай, трябва да се изпарявам!“ — казваше той извинително, но по такъв начин, че дори и най-чувствителните маниаци между нас не можеха да тълкуват това като пренебрежение.

Това беше Владо Мусаков, син на обречения на забрава писател Илия Мусаков. Творчеството на баща му ми беше добре познато от романите, отпечатани в библиотека „ЗАВЕТИ“. Но когато ги четях, никога не ми беше дошло наум, че Илия Мусаков бил представител на фашистката литература и че върху неговото писателско поприще съвременните властелини щяха да сложат дебел кръст.

Но самият Владо, изглежда, предчувствуваше тежките времена, които настъпваха за него и семейството му, и се подготвяше за тях. Може би единствен от всичките ми съученици той притежаваше твърде ясен, практичен ум и съответствуваща огромна работоспособност. Плюс желязна дисциплина.

„До какъвто и идиотски строй да стигнем, винаги ще има нужда от хора, които умеят да работят! — казваше тогава един от нашите приятели. — Така че единственото, с което можем да си пробием път, е работата!“

Владо напълно споделяше това разбиране. Работата, огромната непосилна работа, с най-добри резултати щеше да остане единственото му средство, чрез което в течение на години той щеше да се бори срещу политическото проклятие, тегнещо върху него и семейството му. По-късно в производството щях да видя мнозина Владовци, които работеха до пълно изтощение, за да доказват, че не са врагове на режима. Щях да чуя и забележителната фраза на един от моите директори:

„Днес у нас работят истински само враговете, а не нашите!“

Едва завършили гимназия, и Владо изчезна. Вече знаехме, че са изселени и че той няма право нито да живее, нито да стъпва в София. Мина доста време, когато една вечер наш съученик ми каза, че иска да ме заведе при някого, но не бива да казвам никому. Отидохме в една къща, непосредствено зад сградата на Радио София. Кого да видя — Владо. Още по-слаб и измършавял, със зачервени от умората очи, но все така усмихнат и дружелюбен:

„Гоше — каза сърдечно той, — не ми се сърди, но имам за вас точно 32 минути!“

Оказа се, че той живееше напълно нелегално в тази квартира и се опитваше да си пробие път като преводач от немски. Работеше при твърде мистериозни обстоятелства и едва ли изкарваше хляба си. Отгоре на всичко трябваше да се грижи за семейството си, останало без никакви средства. Но той не се оплака. Мисля, че той беше единственият човек, когото никога не чух да се оплаква.

В тази стая видях пред себе си възмъжало момче, решено да си пробие път въпреки най-обременяващите обстоятелства. Много години Владо трябваше да живее в София като подземен софиянец. Стигна се до доста парадоксално положение — дори когато преводите му бяха едни от най-популярните в страната, когато издателствата го отрупваха с работа, милицията не му разрешаваше да остане в София. Той трябваше да се крие, да мени квартири, да спи при приятели, да пътува често в провинцията при баща си и сестра си. Безсмислената революционна бдителност на режима от партийни търтеи причини огромни мъки на този чудесен човек, който при това никога не ги беше мразил.

В цялото му отношение към неговите преследвачи и мъчители имаше нещо доста Исус-Христово. Той се опитваше някак да приеме и обясни слепотата, фанатизма и глупостта на хората, от които страдаше. Убеден съм, че това не беше от благоразумие или от страх, а идеше от вътрешното благородство на характера му, от убеждението, че човек не бива да отвръща на злото със зло.

Ако разделим способните хора по света чрез тяхното отношение към собствената им работа, може би ще стигнем до две групи: хора, които работят, водени предимно от съзнанието, че работата ще ги издигне над другите в обществото. И хора, които работят, защото обичат самата работа. Владо Мусаков беше от втората група. Моторът, който го зареждаше с такава невероятна енергия, беше неговата любов към голямата литература. Дрогояче човек не може да си обясни неговата всеотдайност към известни писатели и фантастичния резултат от около 120 преведени книги от немски и английски.

Тази любов го отведе при неговия любим автор — Ерих Кестнер. Няма нищо случайно в това, че Владо стана преводач на Кестнер в България, че благодарение на него в тогавашното сиво ежедневие на издателската продукция ние искахме тези чудесни Кестнерови празници. Нещо повече. Онзи, който би искал да разбере какъв човек беше Владо Мусаков, трябва да прочете книгите на Ерих Кестнер, да попие тази благородна ирония, това изящно остроумие, тази чувствителност на авторския дух на Кестнер. Струваше ми се, че самият Владо беше Кестнеров герой — такава силна беше връзката между двамата.

„Фабиан“. „Трима мъже в снега“, „Изчезналата миниатюра“ и особено детските книги „Емил и детективът“, „Хвърчащата класна стая“ и други — всичко това стигна до нас на чудесен български език, направи Кестнер български писател.

Впоследствие тази връзка между автор и преводач се разви в добро приятелство.

Естествено Владо мечтаеше да напише свои собствени книги, но това му желание трябваше да отстъпи пред преклонението му към авторите, които той искаше да превежда.

В онния години трудът на преводачите се заплащаше на унизително ниска цена. За едно глупаво разказче, поместено във вестник, човек получаваше повече пари, отколкото преводач за цяла книга.

Не зная точно колко ние, българите, сме задължени на съвременните български писатели. Но съм абсолютно сигурен, че ние дължим извънредно много, колосално много на нашите чудесни преводачи. Всеки преводач в България беше светъл прозорец към света. И то във времена, когато българските писатели играеха ролята на пердета и политиката беше да бъдем изолирани от света, да живеем всред съветската сивота.

Владо Мусаков беше един от най-големите прозорци. Благодарение на него ние получихме Кингсли Еймис, Ханс Хелмут Кирст, Хайнрих Бьол, Лион Фойхтвангер и много други.

Но мизерията си беше мизерия. Владо трябваше да поддържа баща си, който го надживя. Отношението към баща му представлява друг пример на рядкото чувство за отговорност и високи нравствени принципи, които притежаваше синът. Под тежестта на обстоятелствата мнозина потомци на изпаднали под ударите на режима бащи побързаха да се отрекат от тях. Понякога това ставаше по взаимно съгласие, защото някои родители не искаха децата им да плащат за техните политически „грехове“. Виден български режисьор се отказа официално от баща си, служител на старата власт, за да може да отиде да следва в СССР. Други се отрекоха от майки и бащи просто за да ги оставят на мира.

Сигурен съм, че Владо би умрял, но никога не би се отрекъл от баща си. Това беше един от малкото примери на дълбока синовна привързаност, на непоклатимо уважение към писателското дело на баща му.

Струва ми се, че и една от причините, поради които Владо не се опита да издаде нещо свое, собствено, беше, че той не искаше да огорчи баща си в смисъл, че той може да печата, а старият не може.

С течение на времето ние станахме близки приятели. Тогава можах да видя човек, чийто работен ден беше редовно 18—19 часа. Сам Балзак би завидял на такава работоспособност.

Но въпреки това парите не стигаха. Владо трябваше да живее по тавани и мазета, тесни пространства, барикадиран от всички страни с книги, нощни лампи, които светеха посред бял ден. Главната храна на Владо беше шкембе-чорбата. Веднъж той ми каза на шега, че от около два месеца бил ял само шкембе-чорба. За закуска, за обед, за вечеря — шкембе-чорба. Защото беше най-евтиното. Той никога не можеше да си позволи да влезе в клубове, свестни ресторанти или по-скъпи заведения. Едва в последните години от живота му материалното бреме щеше да олекне. Заплатата от Българската енциклопедия щеше да разреши много проблеми.

Помня ден, в който Владо не беше ял от два дни, и след като ядохме по две двойни шкембе—чорби, Буби Радев ни покани да ни черпи с боза. Горкият Владо изпи точно два литра боза и му стана лошо.

Когато в началото на петдесетте години туберкулозата ме натисна здравата и нищо не можеше да ми помогне в болницата, чухме за ново лекарство — римифон. В България никой още не беше го виждал. Тогава Владо по своя инициатива писа на Ерих Кестнер, разказвайки му моето положение. Почти незабавно Кестнер ни изпрати три големи флакона с римифон заедно с няколко насърчителни думи. Може би, ако съм все още жив, дължа това в голяма степен на Кестнеровия римифон, получен чрез Владо.

Постепенно, след години изтощителен труд, той се наложи като едно от първите имена между нашите преводачи. Когато политическият климат омекна, Владо успя да получи работа в „Литературни новини“, където беше заедно с Радой Ралин. Той беше в постоянен възторг от Радой и всички неписани епиграми на Радой ги чувах най-напред от Владо. Но „Литературни новини“ беше прицелна точка на всички яростни догматици начело с Тодор Павлов. И когато избухна скандалът след стиховете на Атанас Славов, ние знаехме, че наскоро и Радой, и Владо трябваше да си търсят друга работа.

После, след огромни усилия на всички приятели, той можа да влезе в постоянната редакция на Българската енциклопедия, откъдето идваше толкова скъпоценната заплата.

У малцина мои съвременници съм наблюдавал такава детска и чиста любов към България. Владо никога не беше се удрял по гърдите (както правят мнозина добре платени съвременни патриоти), никога не беше казвал ония невъзможно фалшиви патриотарски лозунги, нито някога беше свързвал България с победа във футболен мач.

Това беше неизказана, съзерцателна любов към речта, история, обичаи и природа. Той беше в плен на Средногорието. Любимият му град беше Копривщица, където той живееше в старата дървена къща на някаква бабичка, за да се наслаждава на някогашната изкусна дърворезба. Той се чувствуваше щастлив да броди в старите гробища, да стои край паметника на Дебеляновата майка, да тълкува мъдрите думи, изписани върху надгробните плочи. Благодарение на Владо можах да се запозная с много интересни хора по тия краища, някои от които станаха прототипове на мои герои.

В продължение на много години той не смееше дори да мечтае, че някога ще го пуснат да отиде в страните, чиито език говореше и чиято литература преживяваше на български. Утешавах го, като му казвах, че Паустовски беше написал най-хубавите си разкази за Париж и Франция, без някога да му бяха разрешили да отиде във Франция. Накрая късметът на Владо проработи. И тъкмо когато най-неумолимата болест на нашия век обхващаше в смъртна прегръдка тялото му, той замина за Западна Германия и Англия. Той се срещна с Хайнрих Бьол и после ни разказваше надълго и нашироко впечатленията си от големия германски писател. И Кестнер, и Бьол го бяха приели много топло. Но в Англия той беше прекарал мизерни дни. Такива социалистически пътешественици като него не получаваха тлъсти държавни командировки и дори биваха лишавани от елементарна

валута. Затова винаги ще помня този кошмарен разказ на Владо, който беше скитал мъртвогладен из Хайд Парк, докато намерил някаква захвърлена торта и благославял небето, че му се е притекло на помощ. И днес всеки път, когато прекосявам Хайд Парк, си мисля за тази торта, която вероятно беше последната милост, оказана му от природата. Той се завърна ентусиазиран, силно възбуден от всичко, което беше видял... и много болен.

Във връзка със завръщането му някои много правоверни другари изказаха учудването си, че Владо изобщо се беше върнал. Казах му това. Той се усмихна и отвърна:

„И да ми се е искало да не се връщам, не можех. Най-малко не можех да натопя човека, който ми беше гарантирал за паспорта!“

Това беше той, живеещ все още с чистата почтеност на старите българи. Освен това той смяташе за част, и то неделима част от България, баща си, сестра си и гроба на майка си.

Той трябваше спешно да бъде подложен на операция от тумор в мозъка. В началото операцията изглеждаше невероятно сполучлива и сякаш късметът му беше проработил. Владо излезе от болницата с вече готов спартански режим и с цяла дузина книги за превеждане. Междувременно, след несполуката на първия му брак, той се ожени втори път. И тъкмо когато всичко изглежда отиваше на добре, появиха се отново злокобните признаци на тумора. Този път нищо не можеше да го спаси. Докато той агонизираше, му се роди дете, първото му дете. Но той никога не се върна в съзнание, за да разбере, че е баща.

Смъртта му беше едно от най-тягостните събития по това време. Скърбяха всички, които го познаваха, защото това беше рядък човек, един от ония скромни и всеотдайни труженици, на които милиони читатели дължат толкова много.

Исках да разкажа за Владо Мусаков като за един от хората, чието присъствие в България е било не само утеха и облекчение за мен, но и упование, и вдъхновение. Неговата страхотна работоспособност и неговата честност към литературата и живота бяха нещо съвсем различно от гниещата атмосфера на литературното чиновничество, което режимът бе сътворил.

Колко пъти в мигове на отчаяние виждах усмихнатото лице на Владо да се появява и го чувах да казва:

„Ще се оправи, братче, всичко ще се оправи, стига само човек да се държи!“

РАДОЙ РАЛИН

Един от моите колеги, писател, отиде в Концертна дирекция, за да организира по някакъв повод литературно четене в София. Дирекцията трябваше да му даде под наем съответната зала. Разбира се, литературното четене щеше да бъде безплатно. Служителите от Концертна дирекция, които били истински търговци, му казали, че въпреки „свободния вход“ публиката едва ли щяла да се втурне към литературното четене, и затова предложили една съвсем мъничка зала. „Но — казали те — ако в групата на писателите, които ще четат, включите Радой Ралин, тогава може да вземете голямата зала „България“ и дори да сложите скъпи билети!“

Този разговор, който се води в средата на шейсетте години отразява твърде красноречиво огромната популярност на Радой Ралин в България. Хората от Концертна дирекция знаеха добре какво искаше публиката.

В последвалите години тази популярност на Радой не само не намаля, но струва ми се, че достигна невероятни размери.

По време на продължителните ми кръстосвания из страната, при срещите

с непознати хора или читатели от всякакви възрасти и с всякакво образование един от неизбежните въпроси е бил „Дали познавате Радой Ралин“ или „Какво мислите за Радой Ралин?“.

На една много разпалена среща в бургаски завод, когато млад работник ни питаше защо не пишем истината за живота, от дъното на залата прозвуча обидно силен глас:

„За истината питай само Радой Ралин!“

Човек навред можеше да чуе десетки епиграми, които хората знаеха наизуст и за които твърдяха, че са от Радой Ралин. Лично аз смятам, че най-малко половината му бяха приписвани или пък бяха полунегови. Много хора нагласяваха епиграмите според своите разбирания, т.е. ставаха съавтори на Радой.

Феноменът Радой Ралин е уникално явление в живота на съвременна България. Но то е изключително и дълбоко вкоренено в комунистическата действителност. Много пъти съм си мислел, че сатирите на Радой с тяхната популярност са най-ярко доказателство за нравствената гнилост на днешния български режим. Тъкмо огромната морална и материална корупция в страната, узаконената безпринципност, наглото продажничество на всякакво ниво, непрестанната борба за власт, вулгарната парвенющина, кафкианският свят на връзкаджийството и роднинщината и всички добре отгледани комунистически добродетели, като страхопъзльовщина, раболепие, безпощадност спрямо по-слабите, сляпо следване на това, което се нарежда отгоре, алчността да се изтръгнат повече удоволствия от живота, плюс призрака на Държавна сигурност — всичко това беше почвата, която създаде популярността на Радой. В едно общество, където обществената съвест е несъществуваща, Радой се яви като самотен, но силен неин представител.

Но ако обществеият живот дава половината обяснение, другата половина идва от самия Радой, както от поета, така и от човека. Съвсем малко са ония български дейци на културата или литературата, при които може да се открие такова пълно единство на творец и човек. На мен лично ми е невъзможно да ги разграничa. За много писатели веднага бих могъл да кажа „като писател той е това и това, но като човек ... господ да те пази“ и дори обратното. При Радой имаше почти легендарно единство.

Може би парадоксално, но твърде показателно, пред нас е един роден лирик. Лирик с най-тънка и честна чувствителност, който тъкмо поради това се превръща в най-безпощаден сатирик. Какво удивително съчетание на нежността с честността! Любовната лирика на Радой Ралин ни поднася едни от най-хубавите стихове в днешна България и ни говори повече за него, отколкото дори най-сполучливите му епиграми. Именно в тази лирика за пръв път с изненада открих това фанатично чувство на честност към себе си. Обикновено поетите лирици са поети на искрената самозаблуда. Радой е лирикът на безкомпромисното дирене на истината за себе си и за света около него. Тук аз получих отговора на най-важния въпрос: „За какво Радой прави всичко това?“ За да печели евтина слава на популярен критик на режима? — както обикновено го етикираха придворните трубадури. „За да дири възмездие за не особено щастливия си живот?“ — както подмятаха някои негови завистници. „За да покаже, че е по-храбър от другите?“ — както се ядосваха страхливите граждани. „За да служи като умело организиран от самата власт отдушник на народните мъки?“ — както хитро подмятаха хората на Държавна сигурност. И така нататък.

За мен всичко това бяха глупости, каквато глупост представляваше твърдението на най-отговорни хора, че Радой е луд.

Наистина човек можеше да долови как Радой се опиваше от чувството си за честност, че сигурно беше щастлив всеки път, когато можеше да демонстрира тази честност, но без съмнение причината да стане беден апостол на честността идеше от огромната му чувствителност и отзивчивост спрямо живота на другите, ако щете от любовта му към „унижените и оскърбените“ и собственото му дирене на истината за себе си.

Тук не може и дума да става за евтино печелене на точки за сметка на режима, а за истинско, дълбоко и искрено изстрадване на човешките мъки. И затова Радой е единствен. Ако работата беше да се печели евтина популярност, без да се губи нещо, щяха да се намерят далече по-бързи кандидати. Защото мечтата на всеки днешен български фаворизиран от властите културен деец е „билетчето му да печели и от двете страни“, както казват по нашия край. Мнозина дори проявяват някаква заешка храброст, предприемайки смешно-несериозни рискове да се сблъскат с властите единствено с целта да постигнат някаква популярност. В творбите на мнозина писатели неизбежно присъства темата за правдата и неправдата в днешното българско общество, но в грамадната си част това е просто драматичен трик, чието разрешение, разбира се, е ново раболепие към ония, които раздават литературните награди.

„Виждате ли колко честен съм! — хвалтотеше се наляво и надясно въпросният автор. — Аз ПОСТАВИХ такъв важен въпрос!“

Всъщност другарят писател беше ПОСТАВИЛ добър хонорар в джоба си. И това беше всичко.

За разлика, и то каква разлика, Радой не ПОСТАВЯШЕ никакви подобни въпроси. Той просто реагираше така, както реагират или биха реагирали всички нормални и честни хора. По някой път ми се е струвало, че Радой — с брадата му, с високия му глас, с вечния шал около врата му, с всичките му чудати маниери — беше единственият нормален човек между нас. Защото той казваше точно това, което мислеше, и го казваше на всеослушание.

Аз поне никога не съм доловил у Радой желание да изневери на себе си, да преиначи мислите си, за да се хареса на когото и да е.

Много показателно е самото раждане на популярността на Радой Ралин. Докато той беше ентусиазиран млад партиен поет, който пишеше възторжено за новото време, ходеше по международни младежки фестивали и се възхищаваше съвсем искрено от подобни явления, едва ли някой обикновен гражданин в страната би могъл да го различи от другите български партийни писатели. Все пак хората не можеха да доловят разликата между искрено и търговско възхищение. Но тъкмо тази разлика постепенно изпъкна до такава степен, че предопредели драматичен обрат в развитието на поета. Вместо зализания, окръглен партиен песнопоец, носител на цяла кошница титли и лауреатства, вместо собственик на скъпа помпозна вила край София или пък щастлив социалистически дипломат, който идва на ваканция в България с нов мерцедес, ние получихме хапливия език на сатирика със смешната брада, който едва свързваше двата края и години наред по обед носеше котелките с храна, взета от стола, за да нахрани децата си, който никога не позна скъпи пътешествия в чужбина, нито луксозни писателски курорти, нито дебели тиражи с тлъсти хонорари. В живота му дебели бяха само ругатните, с които го обсипваха отгоре, и тлъсти бяха само заплахите, уволненията и наказанията, които преследваха този странен апостол на правдата.

Хората казваха за него „той е ИСТИНСКИ комунист“. Това понятие ИСТИНСКИ комунист се роди и оформи едновременно с раждането на Радой-Ралиновата популярност. Роди се като пълно отрицание на понятието ПАРТИЕЦ. Ако за хората ПАРТИЕЦЪТ беше същество, което мислеше единствено за себе си, чийто живот се направляваше от прости инстинкти и сметки за собствено благополучие, който вярваше в марксизма и ленинизма точно толкова, колкото би вярвал и в Аллаха, стига Мохамед да беше на власт, който никога не беше рискувал нищо в живота си заради другите (но което не му пречеше да си приписва геройства), който като характер беше сервилен, подличък хамелеон, готов да се преклони пред всеки по-силен от него и т.н. — ИСТИНСКИЯТ комунист беше нравственото му отрицание. Това беше почти заглъхнало ехо от стари времена за човек, който милее за бедните, слабите и онеправданите, за който истината и правдата стоят далече над политическите игри на деня и не са имагинерни пар-

тийни понятия, а конкретна, лична отговорност. За разлика от кирливото съзнание на ПАРТИЕЦА, ИСТИНСКИЯТ комунист (в представите на хората) имаше най-чувствително високо съзнание за отговорност пред собствената си съвест. Забележете, докато партиецът се измъкваше с мнима отговорност пред партията или мнимото общество, ИСТИНСКИЯТ комунист не признаваше такава отговорност. Неговата съвест стоеше недостижимо по-високо.

Когато се спирам на тези две твърде категорично разграничени понятия, възникнали всред обикновените български граждани, струва ми се, че, между другото, те съществуват и за да напомнят за трагичната разлика между идеали и действителност.

Радой Ралин, чийто живот от ранни години беше искрено преплетен с комунистическите идеали, стана символ на упорит и горчив апостол на тези идеали. Може би неговата маркс-ленинистка-сталинистка подготовка не беше достатъчна, може би той никога не беше познал диалектическите тарикатщини на тези, които командваха парада, нито пък се беше научил да си сверява часовника по гонга на Радио Москва, но в замяна на това неговият комунизъм имаше един-единствен автор — сърцето му. Когато разглеждам героите в българската литература от сто години насам, аз виждам две основни, ярко обособени начала — Бойчо-Огняновото и байганьовското. Бих казал, че Радой Ралин е един от малкото Бойчо-Огняновски представители в байганьовска България. Смятам, че малцина биха оспорили, че ако бай Ганьо и Бойчо Огнянов бяха наши съвременници, бай Ганьо сигурно би бил член на Централния комитет на партията и дори по-нагоре, а Бойчо Огнянов би бил беден и низвергнат апостол на поруганата свобода и справедливост.

Когато Радой осмива, критикува или остро жили известни съвременни явления, той прави това от възможно най-силните позиции — тези на ИСТИНСКИЯ комунист. Повече от явно Радой Ралин не иска връщането на буржоазното общество или капитализма, но настоява за „истински комунизъм", който не е нищо друго, освен „комунизма с човешко лице". В цялата литература на т. нар. социалистически реализъм комунистът е противопоставен на човека, комунистът е в значителна степен отрицание на човека. У Радой Ралин, както в личността му, така и в творчеството му, ние имаме рядкото явление на пълно свързване на комунист и човек, т. е. комунистът е високосъзнаващ и отговорен човек, който се опълчва срещу системата, когато тя пренебрегва, тъпче или поругава именно човешкото. Сатиричната му поема за Харун Ал Рашид аз смятам за най-силното осмиване на параноичната подозрителност на Държавна сигурност. Колко остро се извисява хапливият тон, когато Радой говори за „осем милиона италианци". Той отказва да приеме каквито и да е обяснения за оправдаването на онова, което за него е равностойно на предателство спрямо комунистическия идеал. Той е напълно непримирим както спрямо продажните души на писателстващи събратя, така и спрямо парвенюшката показност на преуспели материално и обществено граждани, така и спрямо алчните за власт пробивачи, спрямо слепите оръдия на властта, шмекерите, хамелеоновците, търговците на нечисти съвести, подлизурковците. Разбира се, за разлика от официалната критика, която стреля все надолу, към зарзаватчиите, портиерите и келнерите, критиката на Радой е отправена към вмирисаната глава на рибата — горе!

Твърде показателно е отношението на Радой към колегите писатели. Той винаги беше доста бърз в отзивите си за книги и явления на деня. На една част от писателите той гледаше със съжаление, на друга с ирония и на трета част — с чисто презрение. Неговото присъствие ги дразнеше, както ги дразнеше присъствието на Христо Ганев. Мнозина не можеха да понасят многозначително усмихнатото лице на Радой, което сякаш казваше повече от плющящия му глас. Най-популярният и най-удобният етикет, който моите раздразнени колеги му лепваха, беше, че е луд.

„Радой може да говори всичко, защото е луд!" — казваха те, без да изяснят какво разбират под „луд".

„Трима души са луди и могат да говорят каквото си искат — Радой, Кочето Павлов и Сашо Геров" — това е друг цитат на виден партиен културтрегер.

И никой не искаше да признае, че тъкмо „лудостта" на Радой беше онова, за което милиони обикновени хора в България копнееха.

Типично беше отношението на Радой към самия мен. В началото, когато му сътрудничех в „Литературни новини" с хапливи фейлетони, когато официалното отношение не беше много благосклонно към мен, Радой изразяваше най-хубави чувства. Той живееше в квартал „Изток", возеше се на тролейбуса (никога не беше притежавал кола) и на висок глас безцеремонно коментираше по текущи събития. Хората ни слушаха и двусмислено се смееха. В този квартал живееха хора от „по-горна ръка" и те някак не можеха да понесат присъствието на Радой и хапливия му език. Но когато благосклонността на властите се обърна към мен и официалните критици започнаха да ме превъзнасят, тогава Радой започна да охладнява към мен. Замирисах му на конформизъм.

Най-известният и най-резултатният похват на властите за справянето с непокорници като Радой беше подкупът. В последните десет години сме свидетели на масово купуване на изявени или потенциални критици на режима. Доста голям е списъкът на хора, които вдигнаха ръце и се предадоха пред пищния държавен поднос, върху който бяха поставени титли, лауреатства и смайващи суми пари. Може би от отчаяние пред световните бъркотии, от липсата на каквато и да е видима алтернатива, може би просто от други съображения, хора, които бяха много близо до Радой, проминаха тихомълком от другата страна и оставиха нашия апостол почти самотник.

И ето тук е може би най-възхитителното качество на Радой Ралин — неговият непоклатим оптимизъм. Много пъти бяха правени опити на всяко ниво, от първия човек на страната до най-амбициозния местен ръководител, да го купят. Радой би могъл да бъде три пъти герой на социалистическия труд и свръхнароден деятел на литературата плюс безчет други награди. Но на всяко подобно предложение той отговаряше с остра епиграма. На последния опит той отговори с „недупкоспособните думи" — една от най-остроумните прояви на неговия голям талант, и с прословутото интервю във в. „Народна младеж", което подлуди пазителите на сигурността.

И така човекът със странната брада, който изпитва панически страх да не хване хрема и чиято първа работа е, когато влезе в някаква стая, да затвори всички прозорци, за да не духа, се оказа най-феноменално смелият и неподкупен дух, който днешна България познава. Никакви поощрения нито от Запад, нито от Изток, никакви чужди кореспонденти, които да бдят за неговата сигурност, никакви дипломатически застъпвания, нито пък специално изразено чувство на благодарност и симпатии от задгранични интелектуалци. И тъкмо затова за мен Радой Ралин е уникално явление в цяла Източна Европа и може би една от най-гордите прояви на истинския български дух.

АКТЬОРИТЕ

Може би най-съществено в МЛАДОСТТА е, че тя е ВРЕМЕТО НА НАДЕЖДИТЕ. То няма нищо общо с действителната възраст на човека, нито пък с възрастта на епохата. ВРЕМЕТО НА НАДЕЖДИТЕ, което може да трае един час или цял живот. И затова познаваме хора, които се раждат

старци, и хора, които дори и на пределна възраст си остават млади. Първите никога не са познали надеждите, вторите никога не са ги губили. Без надежди животът се превръща в механично съществуване, в живеене на ден за ден, в сляпо покорство пред силите на природата и съдбата. Надеждите са благодатният дъжд, който създава в човешката почва тия фантастични сокове на илюзии, идеали, стремежи, копнежи, самоизмами, заблуди, истински открития, дръзко втурване към успех, храбро понасяне на поражение, убийствено отчаяние...

Надеждата винаги е свързана с търсене или очакване на промяна. Много пъти човек дори не знае точно каква промяна. Чувства само, че това ще е промяна за хубаво. Понякога на хоризонта пред нас се появява миражът на тази промяна и тогава надеждите избухват с пролетна лудост, обзема ни опиянение, което ни лишава от чувство за реалност. Да пътуваш в царството на надеждите е равно на това да удължиш многократно живота си.

За съжаление обикновено нашите надежди са отправени навън, към външния свят. Рядко — навътре, към самите нас. Може би защото така е по-лесно.

В моите представи най-хубавото, което България е притежавала през последните двеста години, са били надеждите. Въпреки огромни и убийствени разочарования, въпреки много черни облаци, които идваха, за да отрекат правото на надежди, българската атмосфера беше заредена с тях. Човек можеше да ги чувства почти осезаемо в лицата на хората, в гласовете, в движенията им. Може би това има нещо общо със земята, с природата, с дългата история или просто с българската кръв. Нещо повече, когато злите капризи на историята създадат властен символ на безнадеждността, българските надежди сякаш стават още по-силни. За контраст бих посочил Русия. Струва ми се, че цялата трагедия на руския национален дух се състои в неговата вродена безнадеждност. Тя идва от огромните простори, от безкрайността на хоризонтите, от чувството за обреченост. А в България хоризонтите са близки.

Тъкмо в това силно време на надеждите имах щастието да бъда близо до хора, които бяха едни от техните най-вдъхновени трубадури.

Актьорите.

Когато човек говори за актьори, обикновено свързва по твърде произволен начин техните образи с образите на героите, които те играят на сцената. Няма съмнение, че такава връзка съществува, но аз бих казал, че за мен собствените физиономии на актьорите често пъти са били далече по-интересни от гримираните им лица на сцената. Онова, което най-много ме е привличало в актьорската професия, е тази странна необходимост на сцената — да бъдеш за няколко часа не това, което си ти самият, да живееш живота на друг, а след това да свалиш грима си и да се върнеш към себе си. Колко пъти ме е смайвала магията на това преображение, колко пъти съм им завиждал за това, че могат да разполагат с толкова различни видове живот.

В началото на петдесетте години, когато като млад инженер се мъчех в свободното си време да пиша нещо, в моята квартира на улица „Екзарх Йосиф", недалеч от пожарната команда, най-чести гости бяха актьорите. Всичко започна с моето приятелство с Йордан Матев (Данката), този най-страховит Тибалт на сцената на Народния театър, динамичен Иванко в Друмевата пиеса и още по-трагичен Борис в „Тютюн". Данката, чийто емоционален настойник беше Есенин и който искаше да живее и умре като него. В онези години на големите надежди Данката играеше дон Карлос — най-надеждния образ в мрачното кралство на Филип Втори и думите от сцената имаха особено звучене в залата.

Много пъти по-късно си мислех, че той щеше да бъде чудесен Карл Моор, защото имаше нещо много оптимистично в собствения му трагизъм. Данката, който умря неочаквано една година преди да напусна България, след като алкохолът беше станал най-верният му приятел. Но тогава, в началото на петдесетте години, това беше силен, настъпателен млад човек, който търсеше да изрази себе

си. Той именно ме заведе на представлението на „Дон Карлос", в което дебютира друг млад актьор — Любомир Кабакчиев, в ролята на маркиз Поза. Публиката вече познаваше Любо от бригадирския филм „Утро над родината". Той беше невероятно свенлив, кротък и възпитан човек, от чиито тъмни очи сякаш винаги идваше естествена топлота. В онези надеждни години Любо за всички нас беше почти символ на благородство. Имаше нещо много деликатно в гласа му, в бавните му маниери. Всеки път, когато трябваше да възрази, той се изчервяваше, усмихваше се внимателно, но все пак твърдо казваше, че е на обратното мнение. Тогава той беше безкрайно далече от днешните високи постове, живееше с жена си, а след това дойде и детето, в една смачкана стаичка в центъра на София. Не познавах човек, който да не обичаше Любо. И си мисля, че никой на този свят не можеше да предположи, че той, при целия му талант и определен характер, ще стане един ден партиен секретар на Народния театър, ще стане председател на Съюза на артистите и ще има в ръцете си онова, което най-много го беше отвращавало — власт. Единственото логично обяснение, което бих могъл да намеря, е, както казваше Бочката (Димитър Бочев):

„Любо пак стана жертва!"

Но там, на сцената, като маркиз Поза и особено по-късно като Яворовия Христофоров във „В полите на Витоша" и като Федя Протасов, Любо ми подари минути, които все още накланят везните в полза на актьора срещу партийния секретар. Може би странно, но последните две роли, в които го видях, бяха в две американски пиеси — „Кой се страхува от Виржиния Уулф" на Олби и „Цената" на Артър Милър. Той беше чест гост у дома. През лятото на 1959 година го намерих в хотел „Украйна" в Москва, където се снимаше в несполучливата адаптация на романа на Тургенев „В навечерието". Целият филм беше слаб. И Любо не беше Инсаров. Той никога не би могъл да бъде Инсаров, защото Тургеневият българин емигрант не беше жертва.

Илюзорно или не, малцина хора са ми вдъхвали такова усещане за душевна деликатност, за истинска вглъбеност и над всичко вродена честност първо спрямо себе си, след това към другите... Последния път видях Любо в Лондон. А след това на процеса срещу мен в Софийския градски съд той е бил призован за свидетел на прокурора... понякога времето на надеждите се превръща и във време на прокурора...

Може би най-очарователните от това младо поколение актьори бяха Батето (Иван Обретенов) и Бочката (Димитър Бочев). Батето с неговото чудно чувство за хумор, с тънката му самоирония, с тая красива смесица от ирония и тъга беше силен, изобретателен изпълнител на характерни роли, когото никога нямаше да оценят. Вътрешното му чувство за достойнство винаги щеше да го държи настрана и аз щях да го срещам като самотен екскурзиант във витошките понеделници. (Понеделник беше почивният ден на Народния театър.) У Батето имаше огромна чистота и почтеност, които не изчезнаха дори в тежките дни, които той трябваше да преживее. А Бочката, тази рожба на Средногорието, беше неостаряващото момче на театъра. Малко са по-сладкодумните разказвачи на местни, селски истории. Чрез Бочката Войнягово и цялото Средногорие влязоха в софийската атмосфера. Неговите земляци за мен бяха някакво обогатено издание на Вазовите „Чичовци", техните диалози — живи български комедии. Бочката беше и драматург. Двамата с още един от моите приятели — Лео Конфорти, написаха няколко комедии. Но на мен все ми се струва, че когато те разказваха комедиите си — всичко изглеждаше много по-смешно. Лео Конфорти беше великолепен в „ЦЕНАТА" на Артър Милър. И на сцената, и в живота от него лъхаше рядка сърдечност и доброта. Той много се смя, когато му разказвах как бръснарят в болницата, в която лежах, се ядоса, че не съм умрял, защото мъртвите се бръснели по-лесно. Или пък историята с файтонджията бай Васо, който обясняваше всички явления в живота с чудната фраза:

„Нема като как!“

С Лео години се поздравявахме с „Нема като как“. По-късно за наша изненада той се ожени за Стефка Кацарска — много талантлива, макар и често пренебрегвана актриса. Към нашата компания често се присъединяваше друг забележителен актьор — Асен Миланов, и жена му Нина. Асен беше някакъв тлеещ експлозив върху сцената, който внезапно, но твърде ефектно ни разтърсваше. Каквото и да играеше, той налагаше на героя си маската на особняка, на човека, когото светът не разбира, нито пък сам той разбира света. У Асен имаше твърде човешко и доста несъвременно пренебрежение към дребнавостите в живота.

След едно пътуване по Дунава до Русе към моите приятели се прибави и Георги Попов. Георги, който можеше да говори всички езици по света, като изговаряше български думи с идеално чуждо произношение. Гледайки сериозната му, малко темерутска физиономия, човек едва ли би предположил острото му чувство за хумор. Един от най-интересните актьори, който по-късно игра в един от моите филми, беше Спас Джонев. Той беше трагична фигура с вероятно изгезаващо го чувство за предопределеност. Неговият Освалд от Ибсеновите „ПРИЗРАЦИ“ е най-силният Освалд, който съм видял досега. София беше очарована от неговото изпълнение на „Легендата за греховната любов на Захари Зограф“. Спас влагаше толкова много, сякаш чувстваше, че скоро щеше да си отиде.

Тази млада и буйна компания доведе у дома и бай Косьо Кисимов — за мен един от огромните таланти, които са се появявали на българска сцена. Човек никога не би допуснал, че в този кротък, физически много слаб, изпит човек с тънки устни и отпуснати очи имаше такава гигантска енергия. В момента, когато стъпваше на сцената, тя ставаше негова. Той беше императорът на сцената. За неговите фаталистични странности се разказваха легенди. И аз лично съм го виждал да върви с един крак на бордюра, с другия върху платното по улицата и да пипа всички ключалки на вратите. И до ден днешен някъде у дома се намира някакво шишенце от лекарство, счупено на две. Бай Косьо ми го донесе с молбата да го направя отново да изглежда цяло.

„Залепи го, Георге, тъй че да не се познава!“ — искаше той, без да приеме, че по законите на стъкларската техника това беше невъзможно. Неговата голяма мечта беше да играе роля на истински българин.

„Пишете за майка България, брей! — извисяваше глас той. — Искам да играя роля за майка България!“

Никой не му написа такава роля. Но ония, които са го видели, ще помнят, докато са живи, два велики образа — този на Странджата и този на Колчо Слепеца.

Години по-късно отидох да участвам в рецитал в Медодобивния завод в Пирдоп. Бяхме смесена писателско-актьорска група — Косьо Кисимов, Мила Павлова и Славка Славова, Веселин Андреев, Валери Петров и аз. Това беше рецитал пред голям препълнен салон и с чудесно реагираща публика. Всички бяхме посрещнати добре, но когато на сцената застана бай Косьо, когато отпусна ръце и тихо произнесе първите редове на „КОЧО“:

„О, движенье славно, о мрачно движенье...!“,

публиката гръмна в нестихващи овации.

Неотдавна гледах „ВОЛПОНЕ“ на Бен Джонсън с най-добрите актьори на английския театър. Без никакво преувеличение Корбачо на Кисимов беше две класи над английския Корбачо... Кисимов умря нелепо при автомобилна катастрофа.

Но тогава у дома идваха още мнозина други — Мирослав и Джина, Хари Тороманов, Гришата и жена му... цяло поколение.

Трябва да кажа, че всички, без изключение, бяха професионалисти от висока класа. Те ме заставиха оттогава насам да гледам на актьора като на труженик в изключително трудна професия. Нормално всяко общество възприема

актьорите или по това, което те са на сцената, или по клюките, които се разказват за тях. Мисля, че човешката същност на малцина други е била така пренебрегвана. А в голямото си мнозинство това бяха чудесни личности. Във всички случаи по-интересни, по-симпатични и по-достойни от моите събратя — писателите.

Не случайно започнах моя разказ за актьорите с ВРЕМЕТО НА НАДЕЖДИТЕ. От всички тези, за които говорих, и от другите, които не споменах, като Апостол Карамитев, като Калоянчев, от цялото поколение идваше това чувство за големи надежди. Надежди, че бъдещето беше пред нас (не само нашето, а на цялата страна), че всеки ще има възможност да направи нещичко, че никой не ще се превърне в нищо друго, че ще остане верен на тия надежди. Вероятно най-хубавото у всички тия мои стари приятели беше тяхната вродена любов към България. Те бяха повече българи и от писатели, и от художници, и особено от журналисти. И смятам, че ако съдбата ми беше дала някакви привилегии, една от тях беше щастието да познавам актьорите от ВРЕМЕТО НА НАДЕЖДИТЕ.

ЧУВСТВО ЗА НЕПОНОСИМОСТ

Тази заключителна глава от моите „Задочни репортажи за България“ беше отдавна написана. В нея аз се опитах да обясня причините, които доведоха до моята „задочност“. Но само преди няколко дни дойде вестта за смъртта на баща ми в България. И точно болката по неговата смърт и това, че не можах да бъда край него в последните му дни — ми показаха съвсем ясно името на главната причина, което преди се опитвах да опиша с много думи, но което просто е:

ЧУВСТВО ЗА НЕПОНОСИМОСТ.

Миналата неделя, от десет часа сутринта, аз стоях на 500 километра далече от софийския булевард „9-и септември“ и мислено следвах погребалната процесия с ковчега на баща ми. Виждах, като че бях там, лицата на хората, роднини, близки, приятели, сам вървях с техните стъпки и знаех точно в коя минута покрай чия къща минаваха. Следвах сълзите на майка ми и думите на свещеника с отчаяната надежда, че всичко това беше лош сън. Но когато дойде страшният момент в 11 часа и земята прибра завинаги онзи, който ми беше дал живот, внезапно се почувствувах смазващо безсилен. Защото истината беше, че нито аз, нито брат ми, нито жените ни, нито децата ни бяхме там, където трябваше да бъдем. В течение на толкова години ние не можехме да го видим, нито нему беше позволено да види нас. През всичките тези години той живя с надеждата за тази среща, която никога не стана. И чувството за непоносимост дойде у мен в момента, когато си представих колко ужасно обезправен се е почувствувал той в дните, преди да настъпи краят. Тъкмо мислейки за това обезправяване, за това отричане, ако щете оплюване на най-разбираеми и уважавани човешки копнежи, аз разпознах точно същото чувство, което неизбежно ме изхвърли зад граница. Тук не ставаше дума за идеологически, политически или естетически различия, а за безогледното погазване на правата и чувствата на един обикновен българин. Баща ми беше типичният обикновен българин, един от ония милиони безименни, трудолюбиви и добросъвестни българи със старомодните принципи за честност и достойнство. Той се опитваше да приеме по своему, да си обясни, да свикне със съдбовната обреченост на всички българи като него. Но онова, което той нито можеше да си обясни, нито да приеме, нито пък да свикне с него, беше забраната да се види с онези, в чиито жили тече неговата кръв. Той все пак помнеше, че беше роден свободен българин, и предчувствуваше, че ще умре крепостник.

Започнах със смъртта на баща ми като най-очевиден източник на чувството за непоносимост, което разполагаше с многобройни други и вероятно еднакво силни източници. За мен поне цялата атмосфера, всред която живеех в България, беше пропита от това същото чувство за непоносимост.

Беше неделя, 15 юни 1969 година. Според астролозите — съдбоносна за рибите година. В 11,30 заранта в Държавния сатиричен театър в София започна закритата премиера на пиесата ми „АЗ БЯХ ТОЙ". В 11,30 вечерта бях в хотел „Екселсьор" в Белград. Един от основните принципи, върху които бяха изградени всичките ми пиеси, беше този, че те се състояха само от 2 действия, като второто действие винаги отричаше първото. След всичко станало до днес мога да кажа, че тия 12 часа не бяха границата между две различни пиеси, а просто краят на първото и началото на второто действие на една и съща пиеса, която жанрово бих означил като „съвременна трагикомедия с фарсови интермедии". На по-ясен език казано, „пиеса, където често пъти не знаеш дали да плачеш, дали да се смееш".

Въпреки дългия път и прекараните преди това напрегнати часове, когато влязох в Белград, не чувствувах никаква умора. Възбудата ми от заранта, от раздялата с най-близките ми хора, от странната обиколка на София се беше превърнала в остра въпросителна към онова, което щеше да последва.

Не беше въпросът за съдбата на пиесата ми в Сатиричния театър. За мен и за всички беше ясно, че щяха да я спрат. В края на краищата театърът беше техен. Истинският въпрос беше за това, че аз никога не успях (въпреки опитите ми) да се идентифицирам с тях. Винаги усещах ясна предопределеност, която категорично определяше кое беше мое и кое беше тяхно. Нещо повече, често пъти тази разлика беше почти като разликата между огъня и водата — с двете възможни алтернативи на тяхната принудителна общност — или огънят да угасне, или водата да се изпари.

Закритата премиера беше насрочена от ръководството на театъра с две цели — да се разбере какво мислят властите и да се потърси подкрепата на публиката. Режисираше Методи Андонов, а титулярният режисьор Нейчо Попов дойде от болницата, за да гледа нашето представление. Горкият Нейчо, той продължаваше да вярва, че можеш да създадеш честна и остра сатира, без да засегнеш режим, който винаги е бил против каквато и да е съществена критика. За мен, а струва ми се и за Методи нямаше илюзии. От всички принципи, които някакво изкуство може да следва, най-невалиден е принципът: „И вълкът сит, и агнето цяло." А в голямата литература, в голямото изкуство принципът неотменно е бил: „Или вълкът, или агнето."

Реакцията на публиката надмина и най-добрите ни очаквания. Парцалев беше великолепен и залата се тресеше от смях. Но колкото по́ смешно ставаше първо действие, толкова по-мрачни бяха някои лица в салона. В антракта към мене си проби път известен полковник от Държавна сигурност.

„Абе — каза той, — ти каква чешка пиеса си написал?"

Отговорих му, че пиесата е българска, и отминах. После дойде Стефан Цанев, който беше драматург на театъра, и ми каза, че след представлението ще има заседание на съвета заедно с хора от комитета, за да се реши съдбата на спектакъла. Казах му, че не желая да присъствам на заседанието, защото знаех накъде отиваха нещата. Помолих го да ме представлява. Краят на закритата премиера беше изпратен от публиката със силни аплодисменти. Отвън, на тротоара, баща ми, който гледа пиесата, ми каза:

„Ще береш ядове с тая пиеса!"

Отидох да обядвам в Руския клуб. Междувременно от три месеца имах паспорт и виза за Италия, но все отлагах да замина заради пиесата. Все пак бях решил да тръгна тези дни. Към два часа и половина Стефан дойде от съвета и каза, че нещата са много зле. Пиесата засега се спираше. Той изглеждаше потиснат, но твърд. После в клуба влезе един от моите по-важни приятели. Той ме извика настрана и ме попита:

— Паспортът и визата ти в ред ли са?

— Да — отвърнах.

— Тогава — каза той — съветвам те да се махнеш веднага. Струва ми се, че утре ще има разправии за днешното представление и може и да не пътуваш. Разкарай се за месец-два, всяко чудо за три дни!

Отидох у дома да взема някакъв багаж. Баща ми и майка ми ме изпратиха до колата. Казах им, че след няколко седмици ще се видим. И тръгнах. Стигнах до околовръстния път. Току-що беше се излял пороен летен дъжд и когато облаците отминаха, небето над Витоша и цялата буйна зеленина наврел блеснаха под слънцето. Изведнъж инстинктивно реших, вместо да се отправя по прекия път към Калотина, да обиколя цяла София по околовръстния път. Колата вървеше по съхнещия асфалт и всичко наоколо ми изглеждаше странно и неописуемо красиво. Безмилостно красиво. Като че природата беше решила да ми покаже безценното богатство на една земя, която бях обречен да загубя. Може би осъдените на смърт посрещат последния изгрев на слънцето с това нечовешки дълго чувство, че виждат всичко за последен път.

„Гледай! Никога повече не ще видиш тази земя, тази природа!" — крещеше у мен издевателски глас.

Нищо не бях решил. Едно от малкото неща, на които животът ме беше научил, беше да не взимам предварителни решения, а да оставя нещата да се решат по собствената си логика. Но този път, обикаляйки София, чувствувах, че решението е било вече взето — от ангелите или от дяволите, които ръководеха съдбата ми.

Около шест и нещо бях на границата. Всички служители и митничари се бяха струпали да гледат по телевизията мача за световно първенство между България и Полша. Дежурният офицер ме позна и най-любезно ме покани да се присъединя към тях и да гледам мача. Извиних се, че бързам. После, отвъд югославската бариера, спрях край някаква ливада. Погледнах назад към България и ми се стори, че тъкмо природната хубост изостряше още повече чувството за непоносимост спрямо грозния живот, който лично аз и мнозина като мен трябваше да живеят. Като че природа, история и национален дух бяха установили твърде ясен критерий за красиво и грозно. Почувствувах, че не можех повече да понасям атмосферата, в която живеех, работата, която вършех, отношенията, в които се намирах. Непоносимост колкото спрямо външния свят, толкова и спрямо себе си. Помислих си, че от много години не бях се радвал на нищо, че всичко беше не само предварително отровено, но и обречено да бъде отровено от това чувство за непоносимост. Ако вие сте имали някаква идея за себе си, ако сте си мислили за едно, а откривате как бавно и безпощадно се превръщате в нещо съвсем друго, тогава вероятно настъпва мигът, в който искате да счупите или огледалото, или главата си. Чисто нравствено, това беше усещане за двойна подлост — и спрямо другите, и спрямо себе си. Извън нравствено — това беше усещане за безизходица.

Разхождайки се из нощния Белград, аз си мислех, че беше наистина невъзможно за мен да остана да живея в България и да бъда себе си. Самото живеене в страната представляваше безкрайна верига от компромиси. Дори борбата срещу компромисите беше компромисна. Нивото на отношенията между общество и индивид беше извънредно низко. И старият закон, че човек постепенно възприема чертите на онова, срещу което се бори — ми се струваше, че действува безпогрешно. Все по-често откривах у себе си (макар и с обратен знак) същите елементи на примитивност, инстинктивност, безчувственост и дори безогледност, присъщи на хората, които ненавиждах. За разлика от мнозина, които съзнаваха, че с тях ставаше същото, но вярваха, че това беше временно, че нещата щяха да се оправят, аз нямах никакви илюзии, че по отношение на мен нещата бяха поправими. Може би моето чувство беше по-себично, може би бях прекалено зает със собственото раздвоение.

Затова тук не става и въпрос за проявена гражданска честност или доблест, а само за собствено чувство за непоносимост. Ако аз притежавах истинско чувство за гражданска честност и доблест, най-последователният му израз би бил да си стоя в България и да се опитвам да се боря оттам, както правят далече по-храбри, по-честни и по-доблестни от мен хора.

В процеса на тези репортажи аз се старах с най-голямо усилие да дам точна и обективна картина на живота, чийто свидетел бях. Аз съзнавах моето огромно предимство пред писателите, които живеят в България — това, че никой не ме направляваше или пък ограничаваше при писането на репортажите — и се опитах да кажа онова, което много от тях биха искали да кажат. Все пак аз бях активен участник в този живот и това би могло да бъде обяснение, ако някъде моята емоционалност е засенчила обективността.

СЪДЪРЖАНИЕ

Думи за Георги Марков * V
Увод * 1
Ехо от студентските години * 4
Култът * 14
Пораженията на култа * 17
Република на работниците * 21
Киро и другите * 27
Партия и работа * 30
Да се преживее някак * 34
Нашите делници * 37
Сталин умря * 40
Спасителният смях * 44
Биография на властта * 47
Царят на вилите * 60
Съветският феодализъм * 64
В сянката на Витоша * 68
Моят човек * 72
Софийското море * 75
Игра на държава * 78
Старши-лейтенантът и нощта * 82
Сините ангели с черните души * 86
Кариерата на един полковник * 90
Всеки подозира всекиго * 93
„Знам ли те кой си!“ * 97
Охтичави години * 100
Владо Вълков и Крум Кучката * 104
Априлски метаморфози * 107
Унгарската есен * 111
Избор на позиция * 114
Оправданието * 125
Социалистически очерци * 129
Великият покрив * 133
Членуване в
Съюза на писателите * 137
Ние те направихме писател * 140
Разделяй и владей * 144
Литературното блато * 152
Край Мальовица * 156
900 метра живот * 160
Компромисът * 168
Етикетите * 182
Жилото и медът на туризма * 186
Белият мерцедес * 194
Поклон пред цар Долар * 198
Легендата Запад * 201
Подполковник Колев * 217
Пътуване за чужбина * 222
Паспортната одисея * 226
Паспортният терор * 234
Проституцията * 242
Висшият Содом * 246
Зад фасадата на 8-и март * 254
Най-голямата трагедия * 258
На училище — учителите * 265
На училище — учениците * 269
Понеделник вечер * 273
Великден край
„Александър Невски“ * 277
Безкрайният парад * 281
Жените на Варшава * 289
Зад грубите думи * 293
Кражбите * 297
Защо хората крадат
от своята държава? * 309
Българин ли е Шекспир? * 313
Любовта към „Големия брат“ * 316
Отпадъчни води * 324
Опити за уединение * 331
Бургаско ноктюрно * 335
„Шуми Марица“
за Вълко Червенков * 339
Къде си, скъпи цензуре? * 343
Червеното аутодафе * 347
След културната революция * 351
Цензурна диалектика * 355
Цензурата —
оръжие на бездарниците * 359
Моменти на отрезвяване * 362
Мила Родино, ти си земен рай * 366
Изкуството на
партийната кариера * 378
Назначаванията * 390
Срещи с Тодор Живков * 397
Записано мимоходом * 438
Великденска носталгия * 486
Българи от ново време * 489
Чувство за непоносимост * 513

Георги Иванов Марков

ЗАДОЧНИ РЕПОРТАЖИ ЗА БЪЛГАРИЯ

Редактор Никола Радев
Художник Александър Алексиев
Худож. редактор Камен Стоянов
Техн. редактор Огнян Цоков
Коректори: К. Цонева, М. Енчева, С. Митева,
Т. Паскалева, Т. Кръстева
Дадена за набор на 08. 04. 1990 г.
Формат 70x100/16
Печатни коли 33
Издателски коли 42,77
Условно издателски коли 56,44
Тираж 70 085 екземпляра
Издателски № 15/1015/
ЛГ—VI 56[а]
КОД 26/95362/72731/5605—514—90
Подписана за печат м. юни 1990 г.
Излязла от печат м. юли 1990 г.
Цена твърда подвързия 9,10 лв.
Цена мека корица 8,40 лв.
Фотонабор — ДП „Д. Благоев“, София
Печат — ДП „Д. Найденов“, В. Търново

ПРОФИЗДАТ — бул. „Княз Дондуков“ № 82, София